

EVOLUȚIA ARHITECTURII
ÎN MUNTENIA ȘI ÎN OLTEANIA

DE
N. GHIKA BUDEȘTI
ARHITECT INSPECTOR GENERAL
PROFESOR LA ACADEMIA DE ARHITECTURĂ
ARHITECT ȘEF AL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

PARTEA A TREIA

1933

TIP. „DATINA ROMÂNEASCĂ” — VALENI DE MUNTE
CLIȘEE ȘI PLANȘE INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE
E. MARVAN BUCUREȘTI

N. GHIKA-BUDEȘTI

EVOLUȚIA ARHITECTURII ÎN MUNTENIA ȘI OLTENIA

III.

VEACUL AL XVII-LEA.

EPOCA DE TRANSIȚIE:
DOMNIA LUI MATEI BASARAB

Planșa LXXIX–LXXXVI. Biserica din Cojeni-Mironești (Ilfov)	fig. 113–119
" LXXXVII–LXXXIX. Biserica Sf. Dumitru din Craiova.	" 120–133
" XC–XCVIII. Biserica Mănăstirii Arnota (Vâlcea)	" 134–137
" XCIX–C. Biserica din Strâmbeanu (Dâmbovița)	" 138–148
" C–CVI. Biserica din Ciutura (Dolj)	" 149–153
" CVII–CVIII. Biserica Sf. ții Arhangheli din Târgoviște	" 154–163
" CIX–CXIV. Biserica Mănăstirii Plătărești (Ilfov)	" 164–166
" CXV–CXXVI. Mănăstirea și biserica Plumbuita (Ilfov)	" 167–172
" CXXVII–CXXXIII. Mănăstirea și biserica Polovraci (Gorj)	" 173–192
" CXXXIV–CXLI. Schitul și biserica Topolnița (Mehedinți)	" 193–202
" CXLI–CXLV. Biserica din verbila (Prahova)	" 203–212
" CXLVI–CLVII. Mănăstirea Dintr'un Lemn (Vâlcea)	" 213–219
" CLVIII–CLXIII. Schitul Flămânda (Argeș)	" 220–243
" CLXIV–CLXVII. Schitul Clocociov (Olt)	" 244–251
" CLXVIII–CLXXIV. Mănăstirea Brebu (Prahova)	" 252–259
" CLXXV–CLXXXII. Biserica Mănăstirii Gura-Motruului (Mehedinți)	" 260–270
" CLXXXIII–CLXXXV. Biserica Mănăstirii Căldărușani (Ilfov)	" 271–281
" CLXXXVI–CXCII. Biserica Mitropoliei din București	" 282–284
" CXCI–CCII. Mănăstirea Cotroceni din București	" 285–291
" CCIII–CCV. Biserica Radu-vodă din București	" 292–314
" CCVI–CCXIV. Schitul Cornet (Vâlcea)	" 315–317
" CCXV–CCXIX. Biserica din Filipești-de-Pădure (Prahova)	" 318–328
" CCXX–CCXXV. Biserica din Ludești (Dâmbovița)	" 329–338
" CCXXVI–CCXXXI. Biserica Jiteanu, Balta Verde (Dolj)	" 339–345
" CCXXXII–CCXL. Biserica din Bălteni (Ilfov)	" 346–352
" CCXLI–CCL. Biserica Olari din Cârtea-de-Argeș	" 353–361
" CCLI–CCLIX. Biserica din Turbați (Ilfov)	" 362–372
" CCLX–CCLXIV. Biserica din Călinești (Prahova)	" 373–384
" CCLXV–CCLXVII. Biserica Mănăstirii Turnu (Argeș)	" 385–392
" CCLXVIII–CCLXXIX. Mănăstirea Comana (Vlașca)	" 393–395
	" 396–416

Planșa CCLXXX–CCLXXXIV. Mănăstirea și clopotnița din Brâncoveni (I. 31 i-nați)	fig. 417–426
" CCLXXXV–CCXCIII. Biserica Stele din Târgoviște	" 427–442
" CCXCIV–CCC. Biserica Sf. Gheorghe din Câmpulung	" 443–454
" CCCI. Clopotnița de la Codreni (Ilfov)	" 455–458
" CCCII–CCCV. Clopotnița Mănăstirii Negru-vodă din Câmpulung	" 459–467
" CCCVI–CCCVII. Clopotnița Bărăția din Câmpulung	" 468–472
" CCCVIII. Schitul Păpușa de la M-reă Bistrița (Vâlcea)	" 473
" CCCVIII. Casă veche de la Mănăstirea Negru-vodă din Câmpulung	" 474
" CCCVIII. Biserica de Lemn din Grămești (Vâlcea)	" 475
" CCCIX. Chenare de piatră la biserica Domnească din Târgoviște	" 476–477
" CCCX. Chenare de piatră de la Filipești și Dintr'un Lemn	" 478–479
" CCCXI. Detalii de uși	" 480–482
" CCCXII–CCCXIII. Decorația în piatră sculptată de la biserica Domnească din Târgoviște	" 483–486
" CCCXIV. Ușa și tetrapodul de la M-reă valea. Ușa bisericii mănăstirii Aninoasa	" 487–488
" CCCXV. Arcul de la ușa și pisania bisericii Bălteni. Fereastră de piatră la chiliile Mănăstirii Aninoasa	" 489–490
" CCCXVI. Arcul și stâlpul jetului de la vechea Mitropolie din Târgoviște. Panou în lemn sculptat la un tetrapod.	" 491–492
" CCCXVII–CCCXVIII. Sfeșnice împărătești la Gorgota, Doicești, Aninoasa, Bucur, Arnota și Verbila	" 493–499
" CCCXIX–CCCXXI. Base de la vechea Mitropolie din Târgoviște	" 500–504
" CCCXXII–CCCXXV. Ferestrele a biserica M-rii Cozia (Vâlcea)	" 505–512
" CCCXXVI. Fântâna de la Mănăstirea Vierosi (Muscel)	" 513
" CCCXXVII. Crucile de piatră de la Parcul Carol	" 514
" CCCXXVIII–CCCXXIX. Cruci de piatră.	" 515–518
" CCCXXX. Pietrele de mormânt a lui Matei Basarab și a Doamnei Elena	" 519–520
" CCCXXXI. Piatra de mormânt de la Mănăstirea Valea. Piatră de mormânt de la Călinești	" 521–522
" CCCXXXII. Icoană și cruce de fildeş de la M-reă Viforăta	" 523–524
" CCCXXXIII–CCCXXXV. Icoane de la M-reă Arnota	" 525–527

III.

VEACUL AL XVII-LEA.

EPOCA DE TRANSIȚIE: DOMNIA LUI MATEI BASARAB

INTRODUCERE

O privire retrospectivă aruncată asupra monumentelor din veacurile anterioare, studiate până acum¹, ni permite a resuma pe scurt evoluția lor. Această privire ni arată că, dintre tipurile de biserici care stau la originea artei noastre monumentale, unele au avut o înrăurire foarte importantă asupra dezvoltării arhitecturii din epocile care au urmat, iar altele, din contra, nu au decât o înrăurire slabă, sau chiar nici una.

Unele sânt adevărate prototipuri, care dau naștere, la rândul lor, la noi grupe de monumente, pe când altele dispar fără a lăsa vre-o urmă de înrăurire.

Trebuie să precisăm de la început că observațiile resumate aici au la basă numai monumentele existente astăzi și stadiul de acum al cercetărilor noastre arheologice. Într'adevăr nu trebuie să uităm că multe biserici vechi au dispărut înainte de a putea fi studiate și că multe altele au fost adânc alterate de vremuri, așa că și considerațiile de față vor putea fi într-o câțva modificate prin eventualele descoperiri ale unor rămășițe de monumente astăzi încă necunoscute de noi sau prin cercetarea mai completă a altora, care sânt încă insuficient studiate și cunoscute.

Dintre cele șase tipuri de la origine, studiate în partea întâia a acestei lucrări și resumate în introducerea părții a doua, patru tipuri au avut o înrăurire puternică asupra veacurilor următoare, iară două, din contra, par a nu fi avut aproape niciuna.

Cele patru tipuri care au o înrăurire mai mare sânt n-le I, II, V și VI². Ele sânt: Biserica

Domnească din Curtea de Argeș, biserica mare a mănăstirii Cozia, biserica Mănăstirii Dealului și Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș; primele două știm că sânt originare din veacul al XIV-lea, iar cele două din urmă de la începutul veacului al XVI-lea.

Tipurile, fără înrăurire sânt biserica foastei mănăstiri Cotmeana, din veacul al XIV-lea, și biserica foastei mănăstiri Snagov, de la începutul veacului al XVI-lea.

Din cele patru prototipuri, I, II, V și VI, derivă toate bisericile din veacul al XVI-lea, care formează cea ce am denumit „vechiul stil”, precum și cea mai mare parte din bisericile din veacurile XVII și XVIII, cu oarecare excepții, după cum vom vedea mai departe.

Dacă examinăm în ordinea importanței lor fiecare tip în parte, împreună cu monumentele care provin din el, vom constata următoarele:

I. TIPUL BIZANTIN DIN CONSTANTINOPOL ni dă exemplarul cel mai imponent ca arhitectură; el a fost numit de noi tipul lui Negru-Vodă și este represintat în veacul al XIV-lea prin Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș¹. Planul este în formă de cruce greacă, fără abside laterale; are turla pantocratorului răzimată pe patru stâlpi isolați în mijlocul naosului.

Din acest tip provin: Vechea Mitropolie din Târgoviște (1517), studiată în partea întâia², apoi Biserica Domnească din Târgoviște (1583), studiată în partea a doua³; în sfârșit biserica Sfântul Dumitru din Craiova (1650) și foasta biserică Să-

¹ N. Ghika Budești, *Evoluția Arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, partea I și II, în „B. C. M. I.”, fasc. 53-4, 63-6.

² N. Ghika Budești, loc. cit., partea II, p. 5.

¹ „B. C. M. I.”, 1923 și fasc. 53-4, fig. 39-50.

² „B. C. M. I.”, fasc. 53-4, fig. 111-8.

³ „B. C. M. I.”, fasc. 63-6, fig. 174-184.

rindar din București, pe care le vom studia mai departe.

Datele la care au fost clădite aceste din urmă biserici nu par încă bine precisate, sau, mai exact, istoricul lor, adică întemeierea, modificările, completările și transformările ce au suferit la diferite epoci, nu sânt încă bine stabilite.

Vechea Mitropolie din Târgoviște se crede că a fost ridicată de către Neagoe-Vodă Basarab, dar terminată abia de către Radu Paisie¹. Aceasta probabil în cea ce privește biserica propriu-zisă; dar se știe că în fața acesteia se găsea un important și monumental pridvor de formă pătrată cu turla și formând o a doua biserică alipită de cea d'întăiu. Această parte poate să fi fost clădită de către Matei Basarab. Un mic pridvor pătrat aflat în fața intrării în biserică este adăugit în timpul lui Constantin-Vodă Brâncoveanu. Prin dărîmarea acestui important monument de către arhitectul Lecomte du Noüy, s'au nimicit posibilitățile de a se studia și rezolva aceste chestiuni, căci nu avem decât foarte puține documente de la vechea biserică, iar frumoasele pietre sculptate, rămase de la dărîmarea ei, au fost găsite aruncate afară, unde au stat ani de zile expuse intemperiilor până când Comisiunea Monumentelor Istorice, intrînd în stăpînirea lor, le-a putut adăposti și în urmă așeza într'un mic muzeu local. Aceste frumoase pietre, chenare de ferestre și de uși, base de cruci, pietre de morminte, coloane de piatră, cu capitele și base sculptate, cu balustrade ajurate, ni povestesc o parte din viața trecută a acestui falnic monument. Ele ni arată într'adevăr diferite epoci: chenarele de ferestre simple dreptunghiulare și fără sculpturi aparțin veacului al XVI-lea și provin de sigur de la vechea biserică a lui Neagoe Basarab și a lui Radu Paisie; alte chenare de ferestre profilate, sîmănînd cu acelea de la biserică Stelea, aparțin părții din biserică zidite de către Matei Basarab; alte pietre, în sfîrșit, sculptate bogat, provin de la restaurarea bisericii din timpul Domniei lui Constantin Brâncoveanu, care a clădit și micul pridvor pe stâlpi, a cărui fotografie d'înainte de dărîmarea ei posedăm din fericire, cea ce a permis reconstituirea lui în fața micului muzeu ridicat de Comisiunea Monumentelor Istorice, unde pietrele scăpate de distrugere așteaptă să fie studiate mai departe, căci multe din ele au rămas încă netălmăcite.

Biserica Domnească din Târgoviște, întemeiată la 1583 de către Petru Cercel, își păstrează și mai

ermetic secretul ei, căci nimic în caracterele ei constructive sau decorative nu destăinuiește veacul al XVI-lea, afară poate de chenarele ferestrelor, care sânt profilate simplu, de formă dreptunghiulară și fără nicio sculptură; în afară de acestea ea aparține veacului al XVII-lea, și am arătat² motivele pentru care credem că biserica a fost clădită ori, în tot cazul, terminată de către Matei Basarab.

La 1698 ea a mai fost restaurată de către Constantin-Vodă Brâncoveanu.

a) **Biserica Sfântul Dumitru din Craiova**, a cărei clădire este atribuită lui Matei Basarab (1650), prezintă unele caractere care ar apropia-o de monumentele din veacul al XVI-lea, și în special înfățișarea exterioară a decorului ei, care, după puținele documente ce ni-au rămas, era aceea a bisericilor din „vechiul stil“, deci cu fâșiile orizontale alternante de cărămidă aparentă și de tencuială, în care se văd cărămizile verticale așezate două câte două. Această constatare ar îndreptăți poate ipoteza că acest monument ar fi fost început de către frații Craiovești și terminat de către Matei Basarab mult mai târziu.

Din puținele fotografii pe care le posedăm, se poate vedea că toate contraforturile exterioare, care acasă epoca lui Matei Basarab, par a fi din altă epocă decât zidurile bisericii, căci ele se aplică pe acești pereți ca niște elemente străine și fără a ținea samă de firidele care o decorează (pl. XLl).

Faptul însă că acest monument a fost complet dărîmat și în urmă reconstruit din nou de către arhitectul Lecomte du Noüy, ni răpește orice speranță de a se putea reconstitui vre-odată istoricul acestei biserici, precum și elementele ei arhitecturale.

Din aceeași grupă pare a fi făcut parte și **Biserica Sărindarul din București**, astăzi dispărută. După singura fotografie ce posedăm³, se vede că era un monument important, cu cinci turla, din care una mai mare pe naos, care stătea probabil pe patru stâlpi isolați, două turla mai mici pe absidiiolele altarului, ca la Mihai-Vodă, Snagov și Mitropolia Veche din Târgoviște și alte două turla pe pronaos, ca la Mitropolia Veche din Târgoviște și ca la Biserica Domnească din același oraș.

Biserica Sărindarul a fost complet transformată pe la mijlocul veacului al XIX-lea, când i s'a dat un plan basilical. După această nouă biserică există o serie de fotografii, și la Muzeu

¹ „B. C. M. I.“, fasc. 9, p. 17 și fasc. 63-6, fig. 174-184.

² „B. C. M. I.“, anul 1911, p. 48.

³ N. Iorga, *Istoria Bisericii Române*.

de la biserica Stavropoleos se păstrează frumoase pietre sculptate, capitele etc., care se zice că provin de la această biserică. La sfârșitul veacului al XIX-lea ea a fost complet și definitiv dărâmată.

Vechiul tip constantinopolitan cu planul în formă de cruce greacă dispăre, și după acest din urmă monument nu s'au mai clădit altele.

II. TIPUL SĂRBESC DIN VALEA MORAVEI este acel care a avut înrăurirea cea mai importantă asupra arhitecturii veacului al XVI-lea și asupra epocilor următoare; într'adevăr, din el derivă cele mai numeroase grupe de biserici. Acest tip, numit de noi al lui Mircea-cel-Bătrân, este reprezentat în veacul al XIV-lea prin biserica mare a mănăstirii Cozia. Planul este în formă de treflă, cu o turlă pe naos; din el se trage cea mai mare parte a bisericilor de „vechiul stil” din veacul al XVI-lea¹, din care cele mai importante sânt bisericile din Ostrov, Stănești și bolnița Coziei din județul Vâlcea, biserica Curtea Veche din București, în sfârșit bisericile din Căluș (Romanați) și Mărcuța (Ilfov): în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea vom găsi încă multe biserici care aparțin acestui tip, la Strâmbeanu (Dâmbovița²), la Surpatele (Vâlcea), la Colțea în București, apoi la Aninoasa (Muscel), la Stavropoleos din București; mai toate acestea din urmă au în fața bisericii un pridvor pe stâlpi.

III. TIPUL SĂRBESC CA PLAN ȘI CU DECORUL EXTERIOR ARMENESC, numit tipul lui Radu-cel-Mare și reprezentat la începutul veacului al XVI-lea prin biserica Mănăstirii Dealului (1502), are de asemenea o înrăurire importantă. Planul este în formă de treflă, cu o turlă pe naos și cu două turle mai mici pe pronaos. Bisericile care se trag din acest tip pierd răpede orice caracter armenesc, căci piatra cioplită cu decorul ei sculptat este înlocuită la bisericile care urmează cu cărămidă aparentă și tencuiala dispusă după normele ce caracterizează „vechiul stil”. Astfel avem în veacul al XVI-lea bisericile din Bucovăț (Dolj) și din Tutana (Argeș³), apoi în veacul al XVII-lea bisericile din Gura Motru-lui (Mehedinți⁴), Brebu (Prahova⁵) și Căldărușani (Ilfov)⁶, studiate mai jos; în sfârșit în veacul al XVIII-lea se găsesc exemple mai rare, cum

este biserica Toți Sfinții din Râmnicul Vâlci. În această grupă găsim, de asemenea, începând din veacul al XVII-lea, în fața bisericilor, un pridvor cu arcade pe stâlpi.

IV. TIPUL MEȘTERULUI MANOLE are planul cu naos în formă de treflă cu o turlă și pronaosul lărgit cu trei turle. El e reprezentat la începutul veacului al XVI-lea prin minunata Biserică Episcopală din Curtea-de-Argeș. Acest strălucit monument a fost puțin imitat în veacul al XVI-lea și înrăurirea lui pare mult mai pronunțată asupra veacului al XVII-lea și al XVIII-lea. Planul său meșteșugit și savant, decorul său exterior în piatră bogat sculptată nu puteau găsi imitatori în veacul al XVI-lea, când toate bisericile sânt de dimensiuni mici și executate cu mijloace simple și aproape exclusiv cu cărămidă; de aceea vedem o singură biserică urmând acest tip în veacul XVI-lea: este aceea din Cobia (Dâmbovița)¹, astăzi aproape ruinată și care este o reducere, în mai mic și cu materiale mai simple, a strălucitului său model. În veacul al XVII-lea avem biserica **Radu-Vodă din București** (1615)², cu același plan și probabil cu un pridvor în față, apoi **Mitropolia din București** (1655)³, zidită de Constantin-Vodă Basarab, care are de asemenea un larg pridvor pe stâlpi. Tot în același veac s'a mai clădit după același plan de către Șerban-Vodă Cantacuzino, în 1679⁴, **Biserica Mănăstirii Cotroceni**; interiorul ei s'a conservat relativ bine, afară de turle, dar exteriorul este complet desfigurat afară de pridvorul pe stâlpi de piatră, care s'a păstrat mai bine. La sfârșitul aceluiași veac (1698), Constantin-Vodă Brâncoveanu a clădit Mănăstirea Hurez, în județul Vâlcea⁵, a cărei biserică are cam același plan cu pronaosul lărgit; aici însă nu se găsește pe pronaos decât o singură turlă pe axul lui, iar cele două colțuri din spre Apus sânt fără turle; ca la celelalte biserici pomenite mai sus, se întinde în fațadă un frumos pridvor pe stâlpi de piatră. În veacul al XVIII-lea avem, tot derivată din același tip, biserica mănăstirii Văcărești de lângă București. Ea este de dimensiuni mai mari decât cele precedente; turla centrală a pronaosului stă pe patru stâlpi puternici de piatră, iar turlele mici, în loc să stea pe colțurile din spre Apus ale pronaosului, ca la Curtea-de-Argeș, se razimă pe

¹ „B. C. M. I.”, fasc. 63-6.

² Pl. XCII și următoarele.

³ „B. C. M. I.”, fasc. 63-6, fig. 120-142.

⁴ Pl. 161 și următoarele.

⁵ Pl. 154 și următoarele.

¹ B. C. M. I., fasc. 63-66, fig. 162-73.

² Pl. 186 și următoarele.

³ Pl. 169 și următoarele.

⁴ Pl. 180 și următoarele.

⁵ „B. C. M. I.”, anul 1909, p. 23.

extremitățile pridvorului deschis, care se întinde în fața bisericii. Această dispoziție constituie o inovație și este un caz unic. În același gen este și biserica cea mare a mănăstirii Cernica de lângă București, unde pare a fi fost în fața bisericii un pridvor, care a dispărut.

V. **TIPUL** pe care l-am numit **BALCANIC** și care este reprezentat în veacul al XIV-lea prin biserica mănăstirii Cotmeana (Argeș)¹, clădită de Mircea-cel-Bătrân, are planul format dintr-o singură navă boltită cilindric (absidele laterale au fost adăugite în urmă) și este fără turlă; ea nu a avut nicio înrăurire asupra arhitecturii veacurilor următoare. E un tip vechiu moștenit de la arta creștină medievală orientală, ale cărei reminiscențe le-am găsit la ruinele bisericilor din Turnu-Severin², și pe care le întâlnim pentru ultima oară la începutul veacului al XVI-lea, la micul paraclis al mănăstirii Bistrița (Vâlcea)³, care se crede că este clădit de către Barbu Craiovescu în 1507 (afară, bine înțeles, de pridvorul pe stâlpi, care este adăugit în veacul al XVIII-lea).

VI. **TIPUL ATONIC**, numit de noi: al lui Neagoe Basarab, este reprezentat prin biserica mănăstirii Snagov⁴. Planul caracteristic este întocmai acel al bisericilor de la Sfântul Munte, deci⁵ cu naosul constantinopolitan cu cei patru stâlpi inferiori izolați, dar și cu absidele laterale. Acest tip nu are înrăurire asupra dezvoltării ulterioare a arhitecturii noastre și nu se mai găsește niciun alt monument inspirat de la el, afară de pridvorul vechii Mitropolii din Târgoviște⁶, unde găsim, ca și la Snagov în pronaos, cei patru stâlpi izolați în interior și arcadele deschise pe trei laturi.

Stâlpii arcadelor au aceeași conformație la ambele aceste biserici și s'ar putea ca ele să fie contemporane. Tot astfel este conformat și pridvorul bisericii Radu-Vodă din București. S'ar putea ca și pronaosul bisericii mari de la mănăstirea Văcărești să fie inspirat intru câtva de la pridvorul din Snagov, fiindcă vedem și aici cei patru stâlpi interiori pe cari se ridică turla (în loc de cei doisprezece cari există la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argheș). Totuși este mai probabil că arhitectul de la Văcărești să se fi inspirat de la monumentul din Curtea-de-Argheș

mai mult decât de la acel din Snagov, căci planul bisericii din Văcărești se aseamănă mai mult cu cel de la Argeș, cu pronaosul lărgit, decât cu acel din Snagov, care rămâne un tip izolat, fără înrăuriri asupra dezvoltării artei noastre monumentale.

În resumat. — Școala bizantină constantinopolitană își menține vechiul său prestigiu până în mijlocul veacului al XVII-lea, când urmele ei dispar. Școala sârbească cu planul ei caracteristic este aceea a cărei înrăurire rămâne mai vie, mai ales în veacul al XVI-lea; dar atât planul, cât și mai ales arhitectura exterioară pierd cu încetul caracterele străine și se asimilează complet. Acest tip se combină cu cel sârbo-armenesc de la mănăstirea Dealului, care de asemenea pierde orice caracter armenesc prin faptul că bisericile care se trag din el sânt clădite din cărămidă și tencuială, în loc de a fi din piatră cioplită. Aceste două tipuri continuă a inspira arhitectura Munteniei și a Olteniei până în veacul al XVIII-lea.

Tipul Meșterului Manole nu a avut imitatori în stilul vechiu din veacul al XVI-lea, când știm că s'au clădit numai biserici mici din materiale simple și rustice, pentru care nu se putea lua drept model un monument atât de bogat ca Biserica Episcopală din Curtea-de-Argheș.

Numai în veacul al XVI-lea, și mai ales în a doua jumătate a acestui veac, când, începând cu Radu-Vodă Mihnea și urmând cu Matei Basarab, se clădesc biserici mai mari, când piatra cioplită și sculptată începe să fie iarăși întrebuințată în arhitectură, vedem acest strălucit tip de biserică inspirând din nou pe artiști, la Mitropolia din București, la Cotroceni, la mănăstirea Văcărești, etc.

În afară de bisericile care derivă direct din prototipurile veacurilor precedente și pe care le-am analizat mai sus, mai vedem pe la mijlocul veacului al XVII-lea apărând un tip nou. Este **acel al bisericilor cu un turn-clopotniță ridicat de-asupra pronaosului**.

Singurul exemplu anterior îl găsim la Sânta-Nicoară din Curtea-de-Argheș.

Această nouă dispoziție se răspândește mult în veacul al XVII-lea; ea se găsește aplicată mai rar la bisericile cu planul în trellă și mai adesea ori la cele fără abside laterale (Golești¹); o găsim și la bisericile cu turla pe naos (Cornet²) și la cele fără turlă pe naos (Strehaia³); o mai găsim întâiu la bisericile fără pridvor, pe urmă la cele

¹ „B. C. M. I.”, fasc. 53-4. Pl. 36-9, fig. 81-93.

² *Ibid.*, fasc. 53-4. Pl. 1, fig. 2.

³ *Ibid.*, fasc. 63-6. Pl. 12-14, fig. 13-18.

⁴ *Ibid.*, fasc. 53-4. Pl. 40-52, fig. 94-110.

⁵ *Ibid.*, fasc. 53-5. Pl. 53-8, fig. 111-8.

¹ Pl. XXVI și următoarele.

² Pl. 189 și următoarele,

³ Pl. 61 și următoarele.

cu pridvor, când acest element se răspândește tot mai mult.

Scara care duce la clopotnița este, mai ales la început, așezată în interiorul zidului din spre Nord sau din spre Răsărit al pronaosului; pe urmă o vedem într'un turnuleț poligonal alipit în exterior la perețele din spre Nord: această nouă dispoziție contribuie mult a da un aspect mai pitoresc bisericilor.

Forma turlei clopotelor este, în genere, mai ales la început, cu proporții masive, în opoziție cu turla pantocratorului, care este mai sveltă și mai înaltă. Ea are patru deschideri largi pentru a permite răspândirea sunetului în afară; mai târziu, în veacul al XVIII-tea, clopotnița tinde a se înălța și a lua o asemănare tot mai mare cu turla pantocratorului (Brădești, Dolj, biserica Buna Vestire din Râmnicul-Vâlci și Șubești, Câmpulung). Forma clopotniței este, când pătrată în plan, ca la Jitianu, când dreptunghiulară, ca la Strehaia, când cu colțurile teșite ca la Cornet, când octogonală cu laturile egale ca la Bărbulești și Vlădești.

În veacul al XVIII-lea deschiderile adevărate ferestre clopotniței devin înalte și înguste ca și acelea ale turelor de pe naos (Brădești).

În sfârșit, la unele biserici, clopotnița este așezată chiar pe pridvorul din fața bisericii și are forma unui foișor poligonal pe stâlpi, ca la Filipeștii-de-Pădure¹. Unele din aceste clopotnițe par adăugite în fața bisericii la o epocă posterioară clădirii ei, cum e la Jitianu și la Filipeștii-de-Pădure.

Multe din aceste clopotnițe sânt astăzi dărâmate sau au fost refăcute la o altă epocă, așa că nu în totdeauna se pot regăsi formele lor de la origine.

Cum am arătat, un element care se răspândește tot mai mult în acest veac este **pridvorul deschis, cu arcade pe stâlpi**, așezat în fața bisericilor.

În veacul al XVII-lea arcadele pridvoarelor sânt în formă de semicerc; proporțiile lor sânt înalte și înguste, iar stâlpii pe cari se razimă ele, sânt sau pătrați sau octogonali și zidiți din cărămidă; în veacul al XVIII-lea arcadele sânt mai largi și au traseuri variate, când în trilob, când în acoladă, în festoane, etc. **Stâlpii** sânt atunci, în genere, din piatră cioplită și sculptată, cu capitele și baze bogate și cu balustrade ajurate între ele.

Un eveniment important, întâmplat în timpul Domniei lui Matei Basarab, în anul 1645, este ridicarea, în Târgoviște, de către Vasile Lupu, Dom-

nul Moldovei, a **bisericii Stelea**. Ea este o biserică de tip moldovenesc, care, după cum vom vedea, a avut oarecare înrăurire asupra arhitecturii din Muntenia, căci de la ea s'au introdus la unele biserici contraforturile exterioare de origine gotică; de asemenea și forma chenarelor de piatră de la ușile și ferestrele unor biserici din această epocă, în care se imitează acelea de la biserica Stelea, sânt inspirate de la profilele și decorația moldovenească de gen gotic.

Tot în această epocă se introduce în interiorul bisericilor, în locul zidului care despărțea naosul de pronaos, o dispoziție nouă, prin care se permite credincioșilor din pronaos să se împărtășească mai bine din slujba religioasă. Această dispoziție constă din trei deschideri cu arcade răzimate pe stâlpi, care înlocuiesc ușa de altă dată, care — după cum știm — a fost regula generală pentru toate bisericile până la începutul veacului al XVII-lea, afară numai de o singură excepție: aceia a bisericii Meșterului Manole din Curtea-de-Argheș.

Cercetări recente au dovedit că această dispoziție interioară a existat și la biserica Mihai-Vodă din București, care este clădită la 1594; ea există și la biserica Aroneanu de lângă Iași, clădită în același an. Acestea par a fi casurile cele mai vechi. În veacul al XVII-lea, această dispoziție se găsește la un număr destul de mare de biserici din Moldova și în special la acelea unde înrăurirea venită din Muntenia este mai evidentă, ceea ce ne-ar îndreptăți să deducem că acest element nou este introdus mai întâiu în Muntenia, de unde apoi trece în Moldova.

Din veacul al XVII-lea ni-au rămas și unele clădiri mănăstirești cu clopotnițe monumentale, ca acelea de la Brâncoveni, de la Câmpulung, de la Brebu, de la Strehaia, etc. Mai sânt unele rămășițe de chilii la mănăstirea Comana, la Govora, etc.; ruine de palate și de case importante, cu pivnițe boltite, cu foișoare se găsesc la Târgoviște, la Plumbuita, la Câmpulung, la Brebu, etc.

Cercetarea lor mai amănunțită ni arată că puține dintre ele și-au păstrat formele de la origine și că unele au fost refăcute, transformate la diferite epoci, chiar de mai multe ori.

Vom mai găsi în veacul al XVII-lea unele biserici care nu urmează dispozițiile tradiționale și deci nu se pot clasifica împreună cu cele care fac parte din diferitele grupe de biserici resumate mai sus. Ele formează tipuri izolate, care dovedesc cât de variată a fost inspirația meșterilor din această epocă; astfel sânt bisericile din Olari (Curtea-de-Argheș) și Turbați (Ilfov), etc.

¹ Pl. 198 și următoarele.

Va trebui să menționăm și unele monumente străine, cum sânt unele biserici din Câmpulung, probabil executate de meșteri sași, dintre care avem biserica Sfântul Gheorghe, care este un mic monument de stil gotic, a cărui dată de clădire nu ni este cunoscută și căreia i s'a adăugat un pronaos cu-o clopotniță pe el în timpul Domniei lui Matei Basarab, când probabil că biserica a fost atribuită cultului ortodox.

„Biserica Sfântul Gheorghe din Târguște“

Vom studia monumentele cele mai caracteris-

tice și cele mai bine păstrate din acest veac, grupându-le după caracterele lor comune; vom stabili astfel evoluția tipurilor și a formelor, care ne va duce de la „vechiul stil“ din veacul al XVI-lea, printr'o perioadă de tranziție, la o renovare a arhitecturii noastre tradiționale în timpul Domniei lui Matei Basarab și la formația unui nou „stil românesc“, care începe la sfârșitul veacului al XVII-lea, înfloarește în tot veacul al XVIII-lea și se stânge la începutul veacului al XIX-lea, copleșit de diferite înrâuriri străine decadente.

CARACTERE GENERALE

Bisericile din veacul al XVII-lea urmează, precum am arătat mai sus, în linii generale și în mod fidel, atât ca dispoziții de plan, cât și ca forme arhitectonice, directivele date de tipurile de monumente din veacurile precedente. Vom vedea, după ce vom fi studiat monumentele din acest veac, că el este esențialmente tradiționalist și că foarte slabe și fără efecte durabile sânt înrăuirile din afară ce se pot constata în tot decursul său, afară doar de ultima perioadă. Bisericile au, și în acest veac, planul în formă de treilă, în majoritatea casurilor, și numai o mică parte din ele sânt fără de abside laterale.

Dacă ele nu diferă mult, în ceia ce privește formele arhitectonice, de cele din trecut, vom vedea că meșteșugul, adică procedeele întrebuintate la execuția decorului exterior sânt de diferite feluri: când în cărămidă aparentă, cînd în tencuială, cînd în tencuială imitând cărămida aparentă, și acest fapt constituie principala diferență între arhitectura primei jumătăți a veacului acestuia și aceia a veacului al XVI-lea, în care știm că domnia o perfectă unitate în modul de a lucra; ceia ce ne-a făcut să dăm producției arhitectonice acestui veac denumirea de „stil vechiu românesc”.

Putem împărți veacul al XVII-lea în trei părți.

1. Prima se întinde cam de la începutul până pe la mijlocul veacului, în timpul Domniei lui Matei Basarab, care dă un imbold puternic clădirii de biserici și de mănăstiri. Această primă epocă, dacă trebuie să judecăm după bisericile care ni-au mai rămas astăzi, cuprinde un număr relativ mic de monumente de o importanță secundară și care sânt astăzi mai toate în stare rea sau foarte mult transformate. Ele sânt strîns legate de monumentele din veacul al XVI-lea, pe care meșterii caută să le imiteze fără a avea la dispoziție mijloacele tehnice ale predecesorilor lor. Din analiza bisericilor din această epocă ar rezulta că ea a fost o perioadă de regres, și chiar de decadență.

2. A doua parte se întinde de la Matei Basarab până la Șerban Cantacuzino și cuprinde un

număr mult mai mare de monumente, mai importante ca dimensiuni și mai variate ca arhitectură. În această epocă vom constata o readaptare a tipurilor vechi la nevoile cele noi, o sforțare puternică pentru găsirea unor tipuri noi, păstrându-se însă intactă tradiția veacurilor anterioare, care rămâne caracteristica esențială a acestui veac, în Muntenia și în Oltenia, în opoziție cu Moldova, unde înrăuirile străine, venite în această epocă atât din Occident, cât și din Orient, sânt puternice și duc de pe atunci arhitectura moldovenească spre decadență.

3. A treia parte cuprinde, la sfârșitul veacului, unele din monumentele ridicate de familia Cantacuzinilor și de către Constantin-Vodă Brâncoveanu la începutul Domniei lui. Ele își au însă locul în „noul stil românesc”, căruia-i aparțin, și și pe care îl vom studia în a patra parte a acestei lucrări.

ÎN EPOCA ÎNTÂIA a veacului găsim monumente puține și de tipuri variate: **Biserica mănăstirii Comana** (Vlașca), zidită de către Radu-Vodă Șerban¹; ea are planul în formă de treilă și pare a fi fost croită după vechile principii ale școlii sârbești; ea a fost aproape în întregime refăcută la începutul veacului al XIX-lea, când și-a pierdut cu totul caracterul.

Schitul Zlătioarele (Vâlcea)², clădit de Radu Mihnea, este o mică biserică fără abside laterale și din care nu a rămas în ființă de cât o parte din pereții exteriori, cu decorul în cărămidă aparentă; un pridvor pe stâlpi scurți, zugrăviți al fresco, pare din veacul al XVIII-lea. Toată biserica a fost reînnoită de curând, pierzându-se urmele vechii alcătuirii.

Biserica Radu-Vodă din București³, clădită de Radu-Vodă Mihnea în 1615, este de tipul cu pro-naosul lărgit din grupele care se trag din Biserica

¹ „B. C. M. I.”, anul 1908.

² Pl. I și următoarele.

³ Pl. CLXXXXI și următoarele.

Episcopală din Curtea-de-Argeș; ea este astăzi complet transformată, fără turlă, cu bolțile în mare parte căzute și cu un pridvor nou.

Biserica din Bălteni (Ilfov)¹, clădită în 1626, are planul în formă de treflă, fără turlă pe naos, nici pe pronaos; i s'a adăugat în urmă un pridvor pe arcade care înconjoară pronaosul pe trei părți și ascunde fațada principală. I s'au mai adăugat în urmă două contraforturi exterioare așezate în diagonală la altar și altele mai scurte supț ferestrele naosului; decorul exterior este acel din veacul al XVI-lea, cu fășiile alternate de cărămidă aparentă și tencuială.

Biserica mănăstirii Arnota (Vâlcea)², ridicată de către Matei Basarab la 1633, are naosul în formă de treflă, pronaosul dreptunghiular așezat în lărgime și un pridvor adăugat în urmă. Decorul ei exterior pare a fi fost în întregime din cărămidă aparentă, cu toate că se vede la părțile inferioare ale fațadelor un decor din tencuială cu cărămizi vâpsite, imitat după cel obișnuit în veacul al XVI-lea.

Biserica mănăstirii Dintr'un Lemn (Vâlcea)³, zidită tot de către Matei Basarab, are planul în formă de treflă, pronaosul pătrat, cu un pridvor pe stâlpi de piatră, adăugat de către Ștefan-Vodă Cantacuzino, care a ridicat și turla de pe pronaos și a „luminat“⁴ biserica, străpungând bolțile și adăugind ferestre la partea superioară a bisericii.

Biserica mănăstirii Flămânda (Argeș)⁵, cam de același tip și din aceeași epocă, are de asemenea un pridvor pe stâlpi adăugat în urmă. Aceste două din urmă biserici mai au o caracteristică comună: decorul lor exterior este de o configurație arhaică, care amintește mai mult pe aceia a bisericilor de pe la mijlocul veacului al XVI-lea, cu firide lungi și înguste, formate din cărămizi simple, cari par a fi fost aparente la arcuri, precum și la brăuri și cornișe. Nu găsim aici ciubucele din cărămizi rotunjite obișnuite de la sfârșitul veacului al XVI-lea încoace și care încep cu clădirea bisericii Mihai-Vodă.

Această primă epocă, după cum vedem, este caracterisată printr-o lipsă de unitate, atât în forme, cât și mai ales în procedeele de construcție și de decor exterior, în opoziție cu unitatea aproape

desăvârșită a veacului al XVI-lea. Ea constituie o epocă de tranziție, chiar de regres, în care nu se constată nicio originalitate și niciun tip nou de monument, dar, din contra, numai repetiția unor tipuri acum cunoscute, așa că la prima vedere s'ar putea crede că ar fi o continuare a vechiului stil din veacul precedent. Un studiu mai atent și mai amănunțit a acestor monumente ni arată însă că această asemănare a unora din bisericile din această epocă cu cele din veacul al XVI-lea este mai mult o aparență, căci am văzut că, dacă, în veacul al XVI-lea, bisericile din vechiul stil erau construite din materiale simple, acestea erau totuși de foarte bună calitate și tehnică, cu toată rusticitatea ei, era perfectă. La începutul veacului al XVII-lea nu mai găsim în genere aceste calități, iar asemănarea de care am vorbit mai sus se datorește numai unei imitații a decorului exterior al bisericilor din „vechiul stil“, în care, în loc de cărămizile aparente de frumoasă calitate și în loc de o zidărie perfect lucrată, cum se întrebuițau în veacul precedent, găsim acum, în majoritatea casurilor, o cărămidă slabă și câte odată chiar foarte slabă, care trebuie din această cauză acoperită cu o tencuială, iar pe suprafața acesteia se zugrăvește, cu culoare roșie, forma și dispoziția cunoscută a cărămizilor aparente de altă dată. Astfel găsim părți din fațadele de la biserica mănăstirii Arnota și Dintr'un Lemn, dintre cele numărate mai sus, precum și multe alte biserici pe care le vom studia mai departe. La biserica Zlătioarele și Bălteni, vedem decorul identic cu acel din veacul al XVI-lea: cu cărămizi aparente de bună calitate, dar aceste casuri sunt rare, iar la părțile superioare ale bisericii de la Arnota găsim numai cărămidă aparentă. La unele biserici vedem prin urmare aceste diferite procedee amestecate pe aceeași fațadă, cum a fost la Arnota și la Dintr'un Lemn.

Din cele de mai sus rezultă că ne găsim în fața unei epoci în care lipsește „o școală“, o unitate în artă, căci, pe lângă diversitatea de procedee, mai constatăm și o scădere vădită în calitatea execuției, aceasta atât la meșteșug, cât și la calitatea materialelor.

Este drept că găsim, prin excepție, și câteva monumente îngrijite ca execuție, care urmează încă procedeele corecte moștenite de la veacul al XVI-lea, cum este biserica din Bălteni și poate și schitul Zlătioarele, pe cât este posibil a se judeca din puținul ce ni-a mai rămas astăzi de la biserica lui Mihnea-Vodă.

La bisericile din Arnota și Dintr'un Lemn, care

¹ Pl. CCXIV și următoarele.

² Pl. LXXXIII și următoarele.

³ Pl. CXXXIII și următoarele.

⁴ N. Iorga, *Inscripții*, I.

⁵ Pl. CXLIV și următoarele.

par și ele destul de îngrijite ca execuție, trebuiesc cercetări amănunțite spre a desluși dacă diferitele procedee la decorul fațadei sânt contemporane sau din epoci diferite, și, de sigur, chestiunea cea mai dificilă este precisarea datelor acestor diferite procedee, mai ales când se găsesc mai multe straturi de tencuială suprapuse.

IN EPOCA A DOUA, găsim monumente mult mai importante și în număr mai mare decât în cea dintâi. Ele sânt mult mai variate și îmbrățișează aproape totalitatea tipurilor pe care le cunoaștem până acum, cărora trebuie să le mai adăugim încă un tip nou, care este creațiunea acestui veac: acel cu clopotnița ridicată peste pronaos.

În această epocă găsim bine reprezentate cele două mari familii de biserici pe care le cunoaștem: 1. Bisericile fără abside laterale și, 2. Cele cu abside laterale, adică în formă de treflă.

BISERICILE FĂRĂ ABSIDE LATERALE sânt unele mici ca cea de la *Gherghița* (Prahova)¹, care este fără pridvor, iar altele mari cu pridvor în față, ca *Sfântul Nicolae* din Târgoviște²; altele sânt în formă de cruce greacă după tipul constantinopolitan, ca *Sfântul Dumitru* din Craiova³ și biserica *Sărandar*⁴, azi dispărută. În aceiași familie avem și tipul nou cu clopotnița pe pronaos, ca la *Bărbuleț* (Dâmbovița)⁵, fără pridvor; *Cojeni* (Vlașca)⁶, cu pridvor; *Vlădești* (Muscel)⁷, cu pridvorul adăugit în urmă.

BISERICILE CU ABSIDE LATERALE, care sânt cele mai numeroase, sânt tot atât de variate ca dispoziție. Avem unele cu turla pe naos și cu pridvor, ca la *Strâmbeanu* (Dâmbovița)⁸, altele cu două turle, una pe naos și alta pe pronaos, ca la *Flămânda* (Argeș)⁹ și cu un pridvor adăugit în urmă.

Mai avem bisericile cu trei turle, care urmează tipul mănăstirii Dealul. Ele sânt reprezentate prin biserica mănăstirii *Brebu* (Prahova)¹⁰ și *Gura Motrului* (Mehedinți)¹¹, ambele cu pridvoare, mai

mic la Brebu, și probabil adăugit ulterior, și mai mare la Gura Motrului.

Bisericile cu patru turle, de tipul Meșterului Manole, sânt reprezentate prin *Mitropolia* din București¹ și *biserica mănăstirii Cotroceni*², ambele cu pridvoare mari; a doua, cu turlele refăcute în urmă.

Tipul nou cu clopotnița pe pronaos este reprezentat prin biserica *mănăstirii Cornet* (Vâlcea)³, care este fără pridvor. Ca o variantă a acestui tip găsim o biserică cu clopotnița peste pridvor la *Filipeștii-de-Pădure* (Prahova)⁴ și la *Jitianu* (Dolj)⁵.

Vom mai găsi alte biserici cu dispoziții diferite de cele de mai sus și pe care nu le putem clasifica în aceste grupe.

După cum vedem, varietatea dispozițiilor la monumentele din această a doua parte a veacului al XVII-lea este cu mult mai mare decât în epocile anterioare. Activitatea constructivă devine considerabilă supt Domnia lui Matei Basarab, și vom vedea că, cu cât mergem spre sfârșitul veacului, cu atât calitatea execuției și meșteșugul devin mai temeinice și mai îngrijite.

Această varietate de forme și de procedee permite a se face ipoteza că supt Domnia lui Matei Basarab existau diferite tendințe, diferite metode, reprezentate prin diferiți meșteri sau chiar diferite „școli”.

Nu avem încă astăzi puțința de a precisa aceste chestiuni, care cer, spre a fi lămurite, o cercetare amănunțită a fiecărui monument în parte și apoi studii comparative între ele.

Am încercat totuși în paragraful următor a face oarecare grupări de monumente după caracterele lor comune, și aceasta atât după unele asemănări în dispoziția planului, cât și după diferitele procedee pe care le constatăm în execuția decorului arhitectonic al acestor monumente.

Aceste indicațiuni ar servi, poate, pentru studiul mai detaliat al evoluției arhitecturii din acest veac, care este destul de complex și departe de a fi lămurit.

MATERIALE ȘI PROCEDEE DE CONSTRUCȚIE.

Materialul principal, aproape exclusiv, este, ca și în veacul precedent, tot cărămida. Ea

¹ Pl. XIX și următoarele.

² Pl. XIII și următoarele.

³ Pl. LXXX și următoarele.

⁴ Pl. LXXXII.

⁵ Pl. XXV.

⁶ Pl. LXXIV și următoarele.

⁷ Pl. LXV și următoarele.

⁸ Pl. XCII.

⁹ Pl. CXLIV și următoarele.

¹⁰ Pl. CLIV și următoarele.

¹¹ Pl. CLXI și următoarele.

¹ Pl. CLXIX și următoarele.

² Pl. CLXXX și următoarele.

³ Pl. CLXXXIX și următoarele.

⁴ Pl. CXCVIII și următoarele.

⁵ Pl. CCVIII și următoarele.

este de diferite calități; în mod excepțional și la unele monumente de bună calitate, presată, cu fața lustruită, cu muchiile regulate; ea este lăsată aparentă, cu rosturile largi și frumos lucrate. Aceste monumente sânt acelea care urmează tradiția veacului al XVI-lea, dar, în majoritatea casurilor, nu găsim această îngrijire în modul de a lucra. Uneori zidăria este de bună calitate, frumos lucrată, dar fără a fi fețuită și fără a avea muchiile regulate, rosturile sânt pline cu mortar până la fața zidului, dar cărămida nu este propriu-zisă rostuită; alte ori cărămida este slabă și rău lucrată: în acest caz ea este acoperită cu o tencuială groasă de mortar de var.

Piatra este încă rar întrebuințată în prima parte a veacului, și numai la chenarele ferestrelor și ale ușilor; în general ea este simplă, fără sculptură, rare ori cu profiluri drepte. În timpul lui Matei Basarab începe să se întrebuințeze piatra de talie, cu ceva sculptură. Tot sub această Domnie se întrebuințează *olăria, teracota smălțuită colorată* în formă de butoni, de discuri sau plăci și alte forme. Acest gen de decorație pare a fi venit din Moldova odată cu clădirea bisericii *Stelea* din Târgoviște¹, căci o găsim la turla de pe pronaosul acestei biserici, care este rămasă de la origine; mai găsim asemenea ornamente de teracotă la biserica din Golești², din Cornet³, la clopotnița mănăstirii zisă a lui Negru-Vodă din Câmpulung⁴, etc., care sânt din aceeași epocă.

În timpul lui Șerban Cantacuzino se văd primele pridvoare pe stâlpi de piatră dintr'o singură bucată, cu capitele și baze profilate și mici console în formă de stalactite și forme geometrice rectiliniiare de origine arabă, dar care pot fi inspirate de la stâlpii din pronaosul Bisericii Episcopale de la Curtea-de-Argeș, acest monument fiind în privința sculpturii în piatră un izvor nesecat de inspirație.

Stâlpii de piatră de la bisericile lui Șerban Cantacuzino sânt cu opt iețe. Aceste pridvoare se găsesc la Biserica *Doamnei* din București⁵, la biserica Mănăstirii Cotroceni⁶ și la biserica Mănăstirii *Dintr'un Lemn*⁷. La această din urmă biserică pridvorul cu stâlpii pare a fi de la începutul veacului al XVIII-lea: el era îngropat sub

zidărie și tencuială, până în anii din urmă, când s'a reconstituit întregul pridvor în forma sa primitivă.

PROCEDEELE DE CONSTRUCȚIE. — Dacă analizăm ceva mai amănunțit diferitele monumente din veacul al XVII-lea, a căror diversitate am indicat-o mai sus în mod sumar, constatăm că ele se pot clasifica din două puncte de vedere, și anume: după unele dispoziții și particularități în forma planului și după alcătuirea și execuția decorului fațadelor.

Din primul punct de vedere al conformațiunii planului găsim următoarele grupe de monumente:

1. **Bisericile care se inspiră de la vechiul plan sârbesc** cu cele patru masive de zidărie care suportă greutatea turlei pantocratorului și cu arcurile oarbe laterale interioare, ca la Arnota, Cornet, etc.

2. **Bisericile care se inspiră de la biserica Stelea**, cu dispozițiile și elementele provenite din arhitectura moldovenească: contraforturile exterioare, motivele de sculptură de la chenarele în piatră și olăria smălțuită, ca la Golești, Sfinții Împărați din Târgoviște, Bărbuleț, etc.

3. **Bisericile, mai rare, unde naosul este mai larg decât pronaosul.** Acest tip îl vedem pentru prima oară în veacul al XVII-lea; îl găsim la bisericile de la Bălteni, de la Comana și de la Jitianu. Aici naosul este întărit la cele patru colțuri cu masive de zidărie exterioare, o dispoziție constructivă rațională pentru a susține împingerile arcurilor mari și ale turlei. Se poate stabili o paralelă între această dispoziție și aceea de la punctul precedent care utilizează contraforturile exterioare: această paralelă este în favoarea masivelor exterioare de la punctul 3, mult mai potrivite cu genul de construcție al bisericilor noastre, care urmează principiile bizantine, decât cu contraforturile exterioare, care nu pot propti împingerile decât într'un singur punct și într'o singură direcție, și se aplică perfect construcțiilor gotice, dar nu se potrivește la construcțiile bizantine. Am demonstrat la descrierea bisericii din Bălteni că cele două contraforturi exterioare de la altarul acestei biserici sânt nepotrivite și nu îndeplinesc scopul pentru care au fost așezate în locurile unde se găsesc, pe când cele patru masive exterioare de la colțurile naosului îndeplinesc scopul la care sânt destinate tot așa de bine ca și masivele interioare care caracterizează planul sârbesc de la punctul 1-ii.

Acesta din urmă este un principiu bizantin, care

¹ Pl. CCXLIC.

² Pl. XXVI.

³ Pl. CLXXXIX.

⁴ Pl. CCLXXXVIII.

⁵ Pl. L.

⁶ Pl. CLXXX.

⁷ Pl. CXXXIII.

echilibrează împingerea bolților prin dispoziții interioare, pe când cel d'întăiu pare mai mult de origine occidentală, căci se poate asemăna, ca principiu constructiv, cu contrafortul exterior.

Nu vom pomeni aici bisericile de tip constantinopolitan în formă de cruce greacă, cu toate că ele sînt încă bine reprezentate în veacul al XVII-lea, pentru că acest tip, ajuns la capătul carierei sale strălucite, nu mai este susceptibil de a evolua, ci, din contra, dispare.

Nu vom pomeni nici de tipul Bisericii Episcopale din Curtea-de-Argeș, care se repetă și în veacul al XVII-lea și chiar în al XVIII-lea, cu adaosul unui pridvor în față, fiindcă și acest tip desăvârșit nu este susceptibil de perfecționare în dispoziția elementelor sale constructive.

Din al doilea punct de vedere, acel al arhitecturii exterioare și al procedeelor întrebuintate în execuția fațadelor, se pot găsi următoarele subdiviziuni și grupe.

4. Procedeul „vechiului stil” din veacul precedent, cu cărămizile aparente bine fabricate, în fâșii orizontale alternate cu alte fâșii din tencuială, întrerupte prin cărămizi aparente așezate vertical, două câte două. Monumentele din această categorie par a fi fost destul de rare în veacul al XVII-lea; din ele ni-au rămas: biserica schitului Zlătioarele (Vâlcea), biserica din Bălteni (1626, Ilfov), care sînt din prima jumătate a veacului; apoi bisericile din Golești Muscel) (1646, Vâldești (Muscel) (1658), Cornetul (Vâlcea) (1666), Călinești (Prahova) (1615?), Plătărești (Ilfov) (1645), Ciutura (Dolj) (1658) și Sf. Dumitru din Craiova (1652), dăruit și reconstruit. Mai toate sînt clădite pe la mijlocul veacului și reprezintă ultimele exemplare de biserici în „stil vechiu”.

5. Procedeul cărămizii aparente pe toată suprafața exterioară a monumentului, fără alternarea fâșiilor tencuite. El pare a fi fost și mai rar decît primul, dacă trebuie să judecăm după numărul de momente din această categorie care ni s'au păstrat.

Într'adevăr, nu mai avem astăzi decît biserica mănăstirii Arnota (1693) și clopotnița mănăstirii Brebu (Prahova) (1650?). Trebuie să pomenim și clopotnița schitului Codreni (Ilfov), a cărui dată însă nu o cunoaștem. Acest procedeu al cărămizii aparente îl întâlnim, la unele biserici, întrebuintat în mod parțial și simultan cu alte procedee. Astfel, vedem la biserica mănăstirii Arnota, de care am vorbit mai sus, partea superioară a fațadelor, între brâu și cornișă, în cărămidă aparentă și partea inferioară tencuită, iar peste această ten-

cuială e un decor de zugrăveală în culoare roșie, imitând cărămizile aparente. Pare probabil că toată biserica a fost la origine în cărămidă aparentă și că partea inferioară a fațadei ca și turla au fost tencuite mai târziu, cu ocazia unei reparații. La biserica din Turbați (Ilfov) găsim de asemenea o zidărie frumoasă în cărămidă aparentă, care, ca și la Arnota, a fost tencuită la partea inferioară a fațadelor. Această tencuială are desemnată pe suprafața ei rețeaua de linii orizontale și verticale imitând fâșiile de cărămizi aparente.

6. La Biserica Doamnei din București, astăzi tencuită, găsim o zidărie de cărămizi frumoase, bine arse și foarte bine lucrate, care poate să fi fost aparente la origine. Trebuie însă observat că rosturile dintre cărămizi nu sînt netezite curat, ci, din contra, varul umple aceste rosturi și se întinde până pe marginea cărămizilor, ceea ce ar fi, poate, un indiciu că a fost, peste cărămidă, sau o tencuială, sau o zugrăveala care le acoperia cândva. Într'adevăr se pare că un strat suptire de var ar fi existat peste cărămidă, înainte de a se fi refăcut actuala tencuială. **Aceasta ni-ar da un al treilea procedeu utilizat la fațadele din veacul al XVII-lea**, însă nu putem stabili nimic precis, și până acum nu am întâlnit niciun alt caz similar, așa încît chestiunea rămîne nelămurită.

7. Un alt procedeu ar fi acel pe care l-am semnalat la biserica Mănăstirii Dintr'un Lemn și la Flămânda, unde **am găsit arcurile, brăul, cornișele și soclul în cărămidă aparentă, iar restul fațadelor tencuite**. Ar fi deci un amestec al procedeelor de la punctul 5 cu acele de la punctul următor 8; peste părțile tencuite se văd la Dintr'un Lemn desemnate liniile care imită cărămizile aparente, iar la Flămânda nu se văd.

8. În sfârșit **procedeul tencuielii întinse pe toată suprafața fațadelor** se găsește întrebuintat de la veacul al XVII-lea încoace. În veacul al XVIII-lea el se generalizează, și tencuiala se decorează în unele puncte, la arcuri, la cornișe, la brăuri, în jurul ferestrelor, etc., cu decorațiuni al fresco, foarte variate. În veacul al XVII-lea însă, tencuiala este decorată, cum am mai arătat, cu o rețea de linii drepte imitând cunoscutul decor al vechiului stil din veacul al XVI-lea.

Este, până acum, imposibil a se stabili mai exact data când s'a început cu aplicarea tencuielii pe fațadele bisericilor, și pare probabil că, la multe din ele, ea nu este de la origine, dar găsim și unele monumente în care cărămizile sînt de o calitate inferioară fără față îngrijită, sau

atât de slabă, încât e probabil că ele au trebuit să fie tencuite de la început (Biserica Domnească din Târgoviște, biserica Mănăstirii Brebu, etc.) căci, altfel, înfățișarea ar fi fost prea puțin estetică și cărămida s'ar fi măcinat după puțin timp.

Toate acestea ar confirma, poate, ipoteza pe care am prezentat-o că au fost la această epocă diferite „școli”, în tot cazul diferiți meșteri, de proveniențe diverse, dintre cari unii mai buni și alții mai puțin pricepuți. Această ipoteză s'ar confirma și prin examinarea planurilor unora dintre bisericile de atunci, care sânt defectuos trasate, cu laturile inegale, disimetrice și cu unghiurile deformate, cum sânt bisericile de la Plumbuita, Ludești, etc., în comparație cu altele care sânt perfect trasate, cu axele și unghiurile drepte, îngrijite și exact executate. Această a doua categorie este mult mai numeroasă mai ales în a doua jumătate a veacului.

Din considerațiile de mai sus reiese că studiul mai detaliat al procedeelor utilizate la monumentele din veacul al XVII-lea este foarte anevoios, fiindcă tencuiala de var care se întrebuințează tot mai mult este un material puțin rezistent, care, după un timp relativ scurt, trebuie sau refăcut, sau cel puțin reparat și apoi iar acoperit cu o vâruială sau o zugrăveală nouă pentru a da fațadelor o înfățișare mai îngrijită și mai curată, astfel că la bisericile mai vechi se găsesc adese ori tencuieli, vâruieli și zugrăveli suprapuse în straturi succesive, aproape imposibil de datat, nici măcar cu aproximație.

Înfățișarea exterioară rezultă din analiza și din considerațiile de mai sus: ea variază după materialele și procedeele întrebuințate.

Evoluția ei vom studia-o mai jos, la paragraful plastice monumentale.

În genere, decorul exterior al bisericilor este destul de constant în compunerea sa, cu toată varietatea procedeelor. El este cel moștenit din veacul precedent; într'adevăr găsim și în al XVII-lea veac, ca și în al XVI-lea, cele două genuri cunoscute de plastică decorativă: acel cu firidele având fundul retras față de planul vertical al părții exterior — decor care este moștenit de la școala bizantină — și acel al arcaturilor cu ciubuce rotunjite (toruri) alăturate, având un chenar în relief față de fundul lor, care se află în același plan cu părțile, formulă moștenită de la școala armenească. Primul procedeu este mai rar și se pierde în acest veac: îl găsim la biserica Mănăstirii Dintr'un Lemn, la Cojeni, la Săcuieni și la Flămânda; al doilea procedeu este

cel mai răspândit și se generalizează tot mai mult. Îl găsim la aproape totalitatea bisericilor, chiar și a clopotnițelor din veacul al XVII-lea.

Decorul exterior evoluează într-o câtva în acest veac și din punct de vedere al compoziției lui. Această evoluție vom studia-o la rubrica plastice decorative.

Am arătat mai sus pentru ce studiul decorului și al înfățișării exterioare a monumentelor din acest veac este foarte anevoios și de ce sânt foarte greu de precizat cronologicște diferitele aspecte pe care le prezintă astăzi ochilor noștri Slăbiciunea calității materialului de cărămidă pentru fațadă și decadența procedeelor ce le-am constatat în prima jumătate a acestui veac sânt cauzele care trebuiau să ne aducă la această nedumerire și la aceste obstacole, căci o cărămidă rău fabricată nu poate rămânea aparentă, ci trebuie acoperită cu o tencuială de var care s'o păzească de intemperii. Această tencuială ea însăși, în clima noastră aspră, resistă cu greu alternativelor de îngheț și de desgheț, mai ales atunci când arhitectura comportă profilaturi destul de migăloase, cum este tocmai cazul cu monumentele noastre din această epocă, când piatra cioplită este foarte rară și prea puțin întrebuințată în construcție și când unele profiluri sânt obținute printr-o îmbrăcăminte de tencuială fără rezistență suficientă.

Și constatăm, într'adevăr, ca o confirmare a acestei observații, că unele monumente din veacul al XVI-lea își păstrează și astăzi mai bine arhitectura lor de cărămidă aparentă frumos rostuită, cu toate că sânt mai vechi decât multe monumente din veacul al XVII-lea și chiar din al XVIII-lea, ale căror tencuieli exterioare s'au stricat și au trebuit să fie refăcute în urmă, chiar și de mai multe ori, și care din această cauză sânt câteodată atât de deformate, încât cu greu se regăsesc formele, profilele și dispoziția lor de la origine, supt straturile adăugite succesiv la diferite epoci.

PLASTICA MONUMENTALĂ.

La începutul veacului tipurile rămân tot cele din veacul precedent și elemente noi nu intervin, așa că, pe cât ni putem da sama din puținele monumente ce ni-au rămas, și acestea greu cercate și mult deformate, nu se poate întrevedea vre-o evoluție înainte de mijlocul veacului, când intervin modificări importante în compoziția monumentelor.

Într'adevăr prin introducerea pridvorului pe stâlpi în fața bisericii, element a cărui întrebuințare

se generalizează și care devine aproape constant, aspectul bisericilor se modifică, lungindu-se; iar prin adausul clopotniței pe pronaos sau pe pridvor aspectul lor se modifică și mai mult, căci centrul de gravitate al fațadei bisericii se deplasează spre Apus, mai ales când turla pantocratorului dispăre, cum este cazul la Bărbuleț, la Vlădești, la Cojeni, etc., pronaosul devenind astfel centrul compoziției în locul naosului, ca altă dată.

În această evoluție a compoziției bisericilor, *naosul* nu se schimbă mult, formele și dispoziția lui rămân cele cunoscute; el este, de cele mai multe ori, cu abside laterale și mai rar fără ele, cu turla pantocratorului ridicată peste el și mai rar fără ea (Bălteni, Vlădești, Strehaia); altarul este în genere simplu și numai rare ori însoțit de absidiiolele laterale, ca la Ciutura și St. Dumitru din Craiova; pronaosul urmează formele cunoscute din epocile anterioare. El este mai întâi un dreptunghi așezat în lățime, ca la Arnota, apoi el se apropie de pătrat, ca la Bălteni, Jitianu, etc. în sfârșit el se desvoltă mult și se lărgeste față cu naosul, ca la Mitropolia din București și la Cotroceni.

Când se ivește tipul nou cu clopotnița peste pronaos, bisericile din această grupă capătă un aspect deosebit și foarte pitoresc; câte odată clopotnița este mai scundă și mai masivă decât turla pantocratorului, ca la Cornet, unde se produce astfel un frumos contrast între proporțiile lor respective; altă dată clopotnița este mai înaltă și mai masivă, ca la Jitianu. În sfârșit altă dată turla pantocratorului dispăre, și clopotnița devine centrul compoziției, ca la Bărbuleț, Vlădești și Strehaia.

Originea clopotniței pe pronaos este greu de precizat, căci găsim această dispoziție și în Orient, la Mesembria („B. C. M. I.” 1911), în peninsula balcanică, la Stenimachos (Gabriel Millet, *L'Ancien Art Serbe*, p. 50) și, în Serbia din veacul al XIV-lea, la unele biserici de pe Valea Moravei, ca la Crușevaț, Calenici și Pavlița.

De altfel o clopotniță sau un turn a existat la origine și la biserica mare a mănăstirii Cozia; ea, după puținele indicații pe care le avem, era în genul celei de la Calenici sau Crușevaț. Acest fapt s'a confirmat cu ocazia lucrărilor de reconstituire a bisericii de la Cozia, unde s'au găsit supt acoperiș urmele zidurilor acestui turn, care era pătrat, în plan. Această formă s'a păstrat în dispoziția invelitorii noi; un asemenea turn pe pronaos mai avem la biserica mănăstirii Tismana și chiar la Vodița, aproape contemporană cu Cozia. Vodița, astăzi ruinată, are totuși încă

peste pronaos urmele de zidărie ale acestui turn, care sânt și acum destul de vizibile.

Nu se poate precisa însă dacă toate aceste turnuri erau într'adevăr clopotnițe. S'ar părea că nu, intru cât ele comunicau cu interiorul bisericii, ca la Tismana, și pentru că nu se văd nicăiri urmele scării care ar fi dus la clopote. Se poate însă să fi fost scări exterioare mobile, cum erau în Moldova la clopotnița din Popăuți sau aceia din Piatra-Neamț, dispoziție care permitea izolarea clopotelor în cas de nevoie; sau se poate să fi fost trase clopotele chiar din interiorul bisericii, ceea ce pare puțin probabil.

În veacul al XVII-lea, la tipul nou de care vorbim, scara clopotniței este la început ascunsă în grosimea zidului, în genere în partea din spre Nord și Răsărit, ca la Golești, Filipeștii-de-Pădure și Jitianu; mai pe urmă ea este într'un turnuleț alipit în exterior pe latura din spre Nord (Cornet, Vlădești, Bărbuleț, etc.), mai rar spre Sud, ca la Strehaia.

Între naos și pronaos am văzut la toate bisericile de până în veacul XVII-lea un părete despărțitor plin, cu o simplă ușă de comunicație între cele două părți ale bisericii; o excepție am întâlnit numai la Biserica Episcopală din Argeș.

De aici înainte acest părete despărțitor va fi în majoritatea casurilor găurit cât mai mult spre a se stabili o comunicație cât mai largă între cele două părți ale bisericii și spre a se permite poporului din pronaos de a vedea și auzi mai bine serviciul divin.

Această comunicație se stabilește prin trei deschideri în formă de arcade, răzimate pe stâlpi.

Dispoziția aceasta nouă o găsim la biserica Stelea, unde imitează formele de la biserica Trei Ierarhi din Iași, cu stâlpi groși de secțiune octogonală destul de scurți și așezată pe o basă pătrată; s'ar părea dar că ea este de origine moldovenească, însă, cercetând și alte cazuri găsim că, atât în Moldova, cât și în Muntenia, această dispoziție este mai veche. Într'adevăr în Moldova o găsim la biserica din satul Aroneanu (1594), unde stâlpii sânt tot scunzi ca proporție cu secțiunea circulară; o mai găsim la alte biserici din Moldova în veacul al XVII-lea, și anume tocmai la acelea care prezintă vădite înrăuriri muntenești: la Hlincea-Iași, (1660), la Galata de lângă Iași, clădită de Petru Șchiopul în 1590, la Mirăuți din Suceava, care a fost restaurată în veacul al XVII-lea de către un meșter care era probabil din Muntenia, și încă altele.

În Muntenia s'au găsit la biserica Mihai-Vodă

din București, cu ocazia recentelor lucrări de restaurare, urmele arcadelor care despărțiau naosul de pronaos, această biserică este contemporană cu aceia de la Aroneanu (1594).

În biserica mănăstirii Brebu (Prahova), clădită de către Matei Basarab în 1650¹, găsim o dispoziție similară, însă nu între naos și pronaos, ci la mijlocul pronaosului, care se găsește astfel despărțit în două părți, din care cea din spre naos este mai mică; peste ea se ridică două turle mici alăturate și răzimate la mijloc pe un arc longitudinal aflat în axul bisericii și care se sprijină la rândul său pe un alt arc transversal, mai mare. Acest din urmă arc se află în același plan vertical cu arcadele pe stâlpi de care am vorbit și care vin de se încadrează în el.

Această prea frumoasă, foarte rară și îndrăzneată compoziție este de cel mai fericit efect și produce, la Brebu, o impresie dintre cele mai imponente.

Stâlpii din pronaos sunt aici foarte înalți, așezați pe postamente, ridicate în opoziție cu cei pomeniți mai sus, cari sunt mai mult scunzi și cu arcade joase.

Ceia ce este însă izbitor la Brebu e asemănarea aproape perfectă a planului bisericii cu acel de la biserica Mănăstirii Dealului; dacă mai comparăm și secțiunile acestor biserici, sântem nevoiți a ne întreba dacă la Dealu nu au existat la origine în dreptul marelui arc transversat din pronaos, foarte înalt și astăzi stingher, aceiași dispoziție de arcade pe stâlpi ca la Brebu.

Dovada nu o avem încă, dar sânt motive să credem că acele arcade pe stâlpi au existat și la Dealu, unde au dispărut în veacul al XIX-lea, când această biserică a fost restaurată.

Acele arcade trebuie să fi fost înalte ca la Brebu și ca la Mihai-Vodă, cam în proporția celor din pronaosul Bisericii Episcopale din Curtea-de-Argeș, contemporană cu Dealu:

Dacă s'ar adeveri această ipotesă, s'ar stabili astfel și originea celor trei arcade pe stâlpi între naos și pronaos, care reapar în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea în interiorul mai tuturor bisericilor din Muntenia ca și din Moldova.

Pridvorul devine în mijlocul veacului al XVII-lea un element aproape nelipsit al bisericii, și rare sânt acelea care nu-l au (Cornet, Bărbuleț, Gherghița, etc.).

Caracteristica pridvoarelor din veacul acesta este arcada în semicerc, înaltă și îngustă: stâlpii lungi sânt de cărămidă; câte-odată sânt pătrate în

plan, ca la Arnota, dar, în casurile cele mai multe, octogonale; ele sânt răzimate pe un soclu masiv și înalt, de-a lungul căruia se întinde în interiorul pridvorului o bancă de piatră.

Fiindcă în genere arcadele pridvorului sânt înguste pentru a se putea trece prin ele, în dreptul ușii de la intrare deschiderea este mai largă și mai joasă, iar de-asupra ei se găsește o arcadă oarbă, în care se află zugrăvit hramul bisericii, ca la Domneasca din Târgoviște, Flămânda, Arnota, etc.

Pridvoarele mai mari au și intrări laterale, cum este la Mitropolia din București și la Gura Motrului.

Bolta pridvorului este sau cilindrică (Domneasca din Târgoviște) sau împărțită prin arcuri intermediare cu calote și chiar un turn la mijloc (Arnota).

Se găsesc, dar mai rar, și pridvoare poligonale, ca la Filipeștii-de-Pădure¹ și la Ludești²; la aceste biserici clopotnița se găsește peste acest pridvor. La Filipești clopotnița are dispoziția unui foișor pe stâlpi; la Ludești avem astăzi o clopotniță de lemn; la Jitianu pridvorul este pătrat, cu arcade scunde și largi: peste el se găsește o clopotniță foarte înaltă și masivă cu mai multe caturi. Această clopotniță pare însă adăugată ulterior.

PLASTICA DECORATIVĂ este destul de uniformă în ceea ce privește elementele ce o compun. Găsim ca și în veacul precedent firidele, soclul, brâul, cornișa, compusă din cărămizi profilate și combinate între ele, numai că ele sunt în genere acoperite cu o tencuială de var care urmează formele și profilele cărămidzilor ce se găsesc sub ea. Cum am mai spus, pe această tencuială găsim adese ori imitată cu coloare roșie forma și dispoziția cărămidzilor ce se găsesc acoperite de tencuială; pe suprafața netedă a tencuielii vedem delimitate liniile orizontale și verticale ale rosturilor cărămidzilor imitate, desemnate cu o unealtă ascuțită, care fixează contururile cărămidzilor și care se colorează în urmă cu o vâpsea roșie: în majoritatea casurilor această culoare s'a șters cu timpul și au rămas numai liniaturile.

Fiindcă veacul al XVII-lea este ultimul în care se întrebuințează cărămida aparentă de origine bizantină, este și ultima epocă când găsim arcade și firide cu arhivoltele lor în forma unui semi-

¹ Pl. CLIV și următoarele.

¹ Pl. CXCVIII și următoarele.

² Pl. CCII și următoarele.

cerc ; căci această formă este aceea care rezultă în mod logic din întrebuințarea cărămizii apareluate și rostuite.

Vom vedea că, mai târziu, în veacul al XVIII-lea, fațadele fiind tencuite, cărămizile se cioplesc după trebuință, fără preocuparea înfățișării lor, fiindcă tencuiala vine și le ascunde. Atunci se ivesc arcurile joase de diferite forme, sau în acoladă cu mai multe centre, arcurile trilobate sau în festoane, cu diferite traseuri inspirate după formele orientale care domină în veacul al XVIII-lea.

Cum am mai spus, cărămida fiind de calitate foarte variabilă, rezultă diferitele procedee, pe care le-am studiat mai sus, totuși, oricare ar fi acel procedeu, decorul exterior se compune în mod aproape constant din aceleași elemente : cele două registre de firide sau arcaturi suprapuse și tăiate la mijlocul înălțimii cu brâul orizontal ; firidele sunt sau egale în ambele registre sau cele din registrul de sus mai scurte ; câte odată registrul de jos lipsește, ca la Turbați, altă dată ambele registre lipsesc ca la Cornet, unde corpul bisericii este decorat numai cu brâul orizontal, iar spațiile intermediare numai cu fâșiile alternate de cărămizi aparente și de tencuială cu cărămizile verticale așezate două câte două, întocmai ca la biserica Ioanei mănăstiri Valea, din veacul al XVI-lea.

La Cornet¹, arcaturile nu se găsesc decât în părțile superioare ale fațadei, și anume la baza turlei clopotniței și la partea de sus a turnulețului în care se află scara ce duce la clopote. Pare probabil, aici, să fi fost clopotnița modificată sau reparată cândva tot în veacul al XVII-lea, căci pe suprafața ei tencuită se vede imitată cu zugrăveală rețeaua de cărămizi orizontale și verticale, caracteristică acestui veac. Găsim prin urmare și aici adunate pe același monument două procedee deosebite : cel corect și logic, din veacul al XVI-lea, la corpul bisericii și cel imitat și fals, din veacul al XVII-lea, la părțile superioare ale pronaosului, care au fost probabil modificate ulterior.

În resumat,

Din cele de mai sus se poate stabili principala deosebire între arhitectura veacurilor al XVI-lea și al XVII-lea : pe de o parte unitatea aproape desăvârșită a veacului al XVI-lea de după Neagoe Basarab, care se închiagă în cea ce am numit „vechiul stil“, și, pe de altă parte, varietatea metodelor și procedeelor, încercările și sforțările veacului al XVII-lea, cel puțin în a doua lui jumătate, în

căutarea unor formule arhitectonice noi, atât în ce privește dispozițiile de plan, cât și expresia estetică.

Pe de o parte, în veacul al XVI-lea, o metodă temeinică, statornicită într'un mod de construcție rațional și unic, cu un material de bună calitate, un material nobil, cu toate că rustic, un material trainic, fiind și bine adaptat condițiilor locale ; pe de altă parte, în veacul al XVII-lea, metode și procedee variabile după meșteri, dar de calitate în genere inferioară, mai ales în partea întâia a veacului, cu cărămidă slabă, care nu se mai știa fabrica bine, fiindcă se irosiseră tradițiile cele bune, și cu metode de lucru care sunt într'o vădită scădere, până când, supt îmboldul lui Matei Basarab, prin activitatea constructivă desfășurată supt Domnia lui, s'au renovat dispozițiile generale ale monumentelor, s'au adaptat tipurile vechi la nevoile cele noi ale timpului și s'a îndrumat pe căi noi arta de a construi, îndreptând-o spre un nou stil românesc.

Veacul al XVII-lea a fost, prin urmare, o epocă de tranziție și de renovare, însă în limitele tradiției vechi, între cele două stiluri, cel din veacul al XVI-lea și cel din veacul al XVII-lea.

DETALIILE. Ocnitele și arcaturile din fațadă acopăr aproape toată suprafața exterioară a bisericilor din veacul al XVII-lea ca și a celor din al XVI-lea. Precum am arătat mai sus, o mică parte din ele păstrează întocmai decorul exterior caracteristic al veacului al XVI-lea, altele sunt în întregime îmbrăcate în cărămidă aparentă bine presată ; în sfârșit altele, și cele mai multe dintre cele rămase până astăzi, sunt tencuite, unele cu mai multe straturi de tencuială și de vâruială suprapuse.

Dar, fie ele din oricare din aceste categorii, decorul lor exterior are aceeași compoziție și profilele, elementele de decorație sunt aceleași, ori dacă sunt tencuite ori dacă sunt în cărămidă aparentă.

Aceste elemente sunt, în linii generale, aceleași ca în veacul al XVI-lea (vom vedea la descrierea bisericilor mai detaliat diferitele modalități arhitectonice).

Firidele și arcadele sunt în genere în două registre suprapuse : ele urmează sau principiul vechiu, moștenit de la Bizantini, în care câmpul interior al firidelor este retras cu o jumătate de cărămidă adâncime față cu planul exterior al zidului, ca la Flămânda ori Dintr'un Lemn ; în acest cas, arhivoltele și picioarele firidelor sunt constituite din cărămizi de forma și dimensiunile

¹ Pl. CLXXXIX și următoarele.

obișnuite fără profile speciale; sau ele urmează principiul decorativ mai nou, moștenit de la școala armenească și introdus în țară de meșterii cari au executat biserica Mănăstirii Dealului și Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș, în care câmpul din lăuntru al arcaturilor este în același plan vertical cu acel al zidului exterior, ca la Păpușa, Golești, Brebu, etc.; în acest cas, arcadele sânt constituite din cărămizi rotunjite, formând un ciubuc, câte odată două și chiar trei alăturate în unele locuri și care încadrează în mod continuu de jur împrejur panourile astfel formate.

Aceste două principii, din care primul este mai mult constructiv și al doilea numai decorativ, le-am studiat în partea a doua a lucrării acesteia¹, precum și la plastica decorativă.

În veacul al XVII-lea, ca și în al XVI-lea, găsim casuri în care ambele modalități se întâlnesc pe aceeași fațadă: una la registrul inferior și alta la registrul superior. Astfel avem biserica din Cojeni (Vlașca) și Străjești (Vâlcea). În veacul al XVI-lea le-am văzut la Tutana.

Tot ca în al XVI-lea veac avem în al XVII-lea casuri când firidele și arcaturile lipsesc, păreții rămânând numai cu elemente decorative orizontale cunoscute: soclul, brâul și cornișa. Aceste casuri sunt rare; așa avem biserica mănăstirii Cornet, unde vedem decorul exterior cu rețeaua de cărămizi aparente orizontale și verticale întocmai ca la mănăstirea Valea din veacul al XVI-lea.

La bisericile din Strâmbeanu și Bărbuleț (Dâmbovița) găsim fațade în întregime tencuite și fără firide, nici arcaturi.

La câteva din bisericile de la sfârșitul veacului al XVII-lea vedem pe suprafața netedă a tencuiei exterioare un nou gen de decorație, din stucatură cu relief slab, ca la biserica Fundenii Doamnei: motivele decorative arată aici o origine orientală, care pare a fi venit din regiuni îndepărtate ale Asiei. Această biserică este însă mai apropiată de cele din noul stil al veacului al XVIII-lea și va fi studiată la timpul ei.

În alte casuri găsim decorațiuni zugrăvite al fresco pe diferitele părți ale fațadei: pe arhivoltele arcadelor, pe brâu sau pe cornișă. Dar aceste elemente, care apar abia la sfârșitul veacului al XVII-lea, intră în studiul stilului nou, de care ne vom ocupa în partea a patra a lucrării de față.

Soclul, brâul și cornișele sânt în majoritatea casurilor aceleași ca în veacul precedent, profilurile lor rezultă din formele și dimensiunile cărămizilor

presate în tipare și fabricate special și din combinația lor, ca și la acele din stilul vechiu, studiate în partea a doua a acestei lucrări; cu deosebirea că, în majoritatea casurilor, cum am spus, tencuiala vine de le acopere.

Stâlpii, capitelele și bazele lor sânt formați tot din cărămidă. după școala veacului al XVI-lea. Pe la sfârșitul acestei epoci găsim și stâlpi de piatră, ca la Biserica Doamnei, Dintr'un Lemn, dar mai rar. Acestea din urmă formează tranziția spre stilul nou, unde piatra de talie, cioplită și sculptată, se întrebuițează mult. Dar, în genere, epoca pe care o studiem aici utilizează cărămida lucrată frumos cu rosturi largi pentru construcția stâlpilor, cari în genere au secțiuni octogonale, câte odată pătrată, ca la Arnota, sau rotundă, ca la chiliile de la Comana.

Capitelele sânt tot din cărămidă; ele formează simple abacuri paralelipipedice, ca la Biserica Domnească din Târgoviște, sau sânt profilate concav sau convex după forma cărămizilor așezate pe mușche, ca la Vlădești, Strâmbeanu, etc.

Bazele sânt adesea ori cu aceleași profiluri, ca și capitelele, însă răsturnate. Bisericile lui Șerban Cantacuzino sânt primele care au stâlpii de piatră la pridvor; ele sânt lucrate poate de un meșter arab, căci formele în stalactite de la capitele și de la baze sânt caracteristice; le vedem la Biserica Doamnei din București, la Cotroceni, ca și la pridvorul bisericii Mănăstirii Dintr'un Lemn (1715), însă s'ar putea ca ele să fie și inspirate direct, la stâlpii interiori, de la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș.

Ușile și ferestrele au, în majoritatea casurilor, chenare de piatră cioplită, la început fără profiluri, nici ornamente, întocmai ca în veacul al XVI-lea. Mai târziu se văd la ferestre profiluri liniare simple, ca la Biserica Domnească din Târgoviște, și la uși forme în arcuri, acolade sau festoane, cu secțiuni profilate; apar și câteva rosete geometrice, cu fațete în gen oriental.

Din Moldova ni vine, cu clădirea bisericii Stelea în Târgoviște, o formă nouă de chenare de piatră, atât la ferestre, cât și la uși.

Ele derivă din arta gotică, de la care se inspiră mai toate formele ușilor și ferestrelor de la bisericile moldovenești din veacurile al XV-lea, al XVI-lea și al XVII-lea.

La ferestre, formele sânt sau ogiva sau semicercul cu vârful întors în sus; la uși sânt sau ogiva sau platbanda dreaptă, cu colțurile aduse în formă de console. Plastica acestor chenare are

¹ Ghika Budești, *Evoluția Arhitecturii în Muntenia și în Oltenia*, partea a II-a, p. 16.

ieșituri mari și întrături adânci, după principiul nordic, consecință a unei lumini mai slabe, care cere reliefuri puternice spre a produce jocuri de umbre și de lumini.

Este interesant de văzut cum, prin trecerea în Muntenia, aceste forme se modifică, cum relieful lor scade, profilurile revenind în același plan vertical și cum ogiva și semicercul se transformă în arcuri joase sau în acolade.

Comparația între o ușă de biserică moldovenească și ușa bisericii Stelea sau Gura Motrului ni arată cum traseul geometricește perfect al ogivei și al profilelor devine stângaciu și nehotărât, cum diferitele planuri de profiluri, retrase unele față cu celelalte, spre a produce contrasturi bine reliefate de umbră și de lumină, se pierd într'un singur plan vertical, cu plastica mult mai redusă.

De asemenea, la chenarul ferestrelor arcul devine pleoștit, cu traseul rău desemnat, iar formele ogivale se diformează.

Forma ferestrelor inspirate de la cele moldovenești — ca la Stelea — se întinde la sfârșitul veacului al XVII-lea la multe biserici din Muntenia și din Oltenia: la Hurez, la Dintr'un Lemn, la Cojeni, etc. Ele sânt însoțite de câte o cornișă profilată: una de-asupra ferestrei, formând ca o sprinceană, și alta dedesuptul ei, formând solbanc.

Mai vedem în registrul superior al fațadelor ferestre mici, care luminează bolțile interioare și care serviau probabil și ca ventilație. În veacul al XVII-lea, ele nu mai sânt ochiuri rotunde, ca în al XVI-lea, decât în mod excepțional, ca la Cornet, Ludești; ele sânt în genere sau cu arcul în semicerc, ca la Bălteni și Biserica Doamnei, sau dreptunghiulare, ca la Plătărești și Plumbuita. Câte odată—ca la Bălteni—aceste ferestrei se deschid la înălțimea brâului orizontal care este oprit în dreptul lor. Toate aceste ferestrei sânt astăzi desfigurate și fără chenarele de piatră pe care le-au avut poate la început, ca și ferestrele de la chenarul inferior, așa că nu se poate ști dacă ele au fost, ca în veacul al XVI-lea, cu chenare de piatră ajurate, sau ca în veacul al XVIII-lea, când de asemenea cele mai de multe ori ele sânt decorate cu pietre înflorate formând rinceau-uri sau alte motive decorative sculptate, pe care le vom studia odată cu „noul stil“.

Bolțile urmează, în genere, aceleași forme ca în veacul al XVI-lea. Spre sfârșitul acestei epoci și în preajma formării noului stil vedem tendința de a se înlocui bolțile cilindrice *en berceau* sau *en arc de cloître* prin calote sferice pe pandantivi despărțiți prin arcuri pe console.

Bisericile fiind în genere mai mari decât cele din veacul al XVI-lea, spațiile de boltit devin mai considerabile și necesitează ori puncte de sprijin interioare, ori subîmpărțiri prin arcuri transversale, spre a reduce suprafețele de boltit.

În naos, forma bolților variază puțin: vechiul sistem sârbesc, cu cele patru masive de zidărie proeminente care susțin arcurile mari și turla, și, ca o consecință, și arcurile laterale interioare, dispar cu încetul, și în veacul al XVII-lea nu găsim decât rare exemple, la Arnota, la Cornet și la Sfinții Arhangheli din Târgoviște, și câteva rămășițe ale acestui sistem la Jitianu, Bălteni, Hurez, etc., unde arcurile oarbe laterale din interior devin mai mici și mai joase; ele se păstrează doar în partea din spre Apus a absidelor laterale, iar spre răsăritul lor ele se reduc la simple nișe, care servesc drept proscomidie și diaconicon.

Variații la bolțile naosului nu găsim decât la altar, unde avem, când planul „simplu“, adică acela unde bolta altarului se alipește direct de arcul mare de supt turlă, ca la Arnota, Golești, etc., când planul complex, mai rar, căci bisericele din școala constantinopolitană sau atonică având în genere planul complex sânt foarte excepționale în veacul al XVII-lea; Biserica Domnească din Târgoviște, cu toate că e de tip constantinopolitan, are totuși planul simplu, iar biserica Sf. Dumitru din Craiova, de același tip, nu știm cum era, căci nu ni-a rămas niciun relevu după clădirea dărâmată, iar reconstruirea ei prezintă însemnate schimbări față de cea veche.

În veacul al XVII-lea găsim un număr mare de biserici care prezintă la bolta altarului o dispoziție intermediară între planul simplu și planul complex. Această dispoziție o vedem și la unele biserici din veacul al XVI-lea (Brădești, Stănești, Valea), unde bolta altarului, în loc de a fi formată dintr'un singur „berceau“ cilindric terminat cu semicalota altarului, este compusă din mai multe „cilindre“ concentrice, din care unul puțin mai larg, adică cu o rază ceva mai mare, care se găsește așezat în dreptul proscomidiei și diaconiconului, adică tocmai acolo unde în sistemul sârbesc vechiu se găseau arcurile interioare laterale alipite de pereții Nord și Sud ai altarului.

Este ușor de văzut că, dacă la aceste biserici s'ar introduce acel arc lateral interior, ar dispărea, ca o consecință imediată, partea de boltă cilindrică mai largă de care vorbim aici, iar planul ar deveni cel „simplu“.

Operația contrară a suprimării arcului lateral interior din spre altar la bisericele de tip sârbesc vechiu ar produce efectul invers, căci ar apărea imediat partea de cilindre mai ridicată în

boltă, chiar de-asupra locului unde se află arcul lateral (vezi biserica Valea)¹.

S'ar putea deci presupune că bisericile care prezintă această particularitate în bolta altarului nu constituie un grup bine definit provenind dintr-o dispoziție constructivă originală, ci ar fi poate mai mult o lipsă de tehnică la unii din meșterii de atunci, nehotărâți între tradiția vechiului plan sârbesc și noile dispoziții constructive în curs de elaborare.

Oricum s'ar putea explica originea acestui plan intermediar între planul simplu și planul complex, studiate de d. G. Millet, în *P'École Grecque*, p. 59, îl găsim, dar mai rar, și la unele biserici din veacul al XVII-lea (Olari, Turbați, etc.).

Originea acestor dispoziții ar trebui poate căutată la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș, unde o găsim de asemenea, dar combinată în mod savant, la un loc cu acele arcuiri laterale interioare de care am vorbit. Nu avem, pentru a ne conduce, decât releveul lui Reissenberger, care nu pare tocmai explicit în această privință².

În sfârșit găsim la unele biserici din a doua jumătate a veacului al XVII-lea o dispoziție cu totul nouă a boltii altarului, și anume: la Biserica Doamnei din București, la cea din Ludești (Dâmbovița) și la Mitropolia din București vedem că bolta altarului e o *calotă sferică răzimată pe arcuiri prin pandantivi*. O dispoziție similară se găsește la biserica Golia din Iași, care e de dimensiuni mai mari și unde vedem și un tambur vertical luminat direct prin ferestre laterale.

Bolțile *pronaosului* la bisericile din veacul al XVII-lea sânt cam aceleași ca și în veacul precedent, cu tendința, arătată mai sus, de a înlocui prin calote și arcuiri intermediare bolțile cilindrice de până atunci. Asemenea bolți le găsim la Arnota, la Plătărești, etc.

La bisericile cu pronaosul lărgit se păstrează aceleași dispoziții ca la Biserica Episcopală din Argeș, de la care derivă Hurezul, Cotrocenii, Mitropolia din București (vezi descrierea lor).

La bisericile de tipul nou, cu clopotnița peste pronaos, această din urmă încăpere capătă și o dispoziție de bolți nouă: clopotnița de la partea superioară se razimă pe patru arcuiri alipite de pereți și vizibile din interior. Aceste arcuiri se sprijină, la rândul lor, ori pe patru picioare aflate în colțurile pronaosului — ca la Cornet —, ori pe patru console largi — ca la Biserica Doamnei —;

pe aceste arcuiri se razimă o calotă sferică pe pandantivi. Această din urmă dispoziție pe console pare a fi de origine moldovenească, fiind foarte răspândită acolo.

Bolțile pridvoarelor sânt la început cilindrice, ca la Biserica Domnească din Târgoviște, la Biserica Doamnei din București, la Cotroceni; la Gura Motrului găsim două calote separate printr'un arc larg. La Arnota în centrul boltii și răzimată pe arcuiri transversale găsim o turlă joasă cu ferestre laterale. La pridvorul bisericii Cozia găsim în axul principal o calotă sferică pe pandantivi, răzimată pe arcuiri transversale, și lateral alte două semicalote, mai joase¹.

La biserica mănăstirii Hurez pridvorul este boltit, cu trei calote sferice înalte, despărțite de arcuiri transversale răzimate pe console și contraventate prin trăgători de lemn.

Dar aceste două exemple din urmă fac parte din stilul nou, și, dacă le-am pomenit aici, este numai fiindcă ele aparțin și veacului al XVII-lea și că ilustrează mai bine evoluția formei bolților de la pridvoare.

Turlele bisericilor din veacul al XVII-lea, luate în general, au la prima vedere caractere destul de variate și greu de definit față cu cele anterioare lor, ca și cu cele posterioare lor, și aceasta pentru motivul că un număr foarte însemnat de turle s'au dărâmat și că puține au rămas așa cum erau la origine. Într'adevăr multe din ele s'au reconstruit la epoci destul de greu de precizat în unele cazuri, fiindcă nu avem date certe.

Un studiu al evoluției formelor lor din veacul al XIV-lea până în al XVIII-lea se poate însă încerca. Vom vedea într'adevăr, dacă vom încerca să clasificăm bisericile în ordinea lor cronologică, că ne vom lovi de unele nepotriviri, căci constatăm adese ori o contradicție între arhitectura bisericilor și aceia a turlelor lor, și nu o vom putea explica decât admițând că unele turle nu sânt contemporane cu biserica din care fac parte.

Astfel sunt unele biserici din veacul al XVI-lea, de exemplu cele de la Căluu, Snagov, Mitropolia Târgoviște, care au turle asemănătoare cu altele din veacul al XVII-lea sau al XVIII-lea, și va trebui să admitem că acestea au fost reclădite în această din urmă epocă.

Acest lucru fiind stabilit, clasificarea turlelor devine mult mai ușoară.

Privite în mod general, turlele bisericilor mun-

¹ Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, partea a II-a, pl. XXII, XXIV.

² Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, partea I-a, pl. LXIX.

¹ Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, partea I-a, pp. XXVIII și XXX.

tenești și oltenești sânt de mai multe tipuri, și se pot clasifica cronologiceste în modul următor:

I. Turlele care sânt cele mai vechi sânt și cele mai scunde. Ele au proporția între înălțime și diametru de aproximativ 1/1. Acestea sânt turlele din veacul al XIV-lea. Ele sânt astăzi foarte rare, și nu putem da ca autentice decât pe cea de la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș și cea de la biserica mare a mănăstirii Cozia — ambele sânt de un diametru destul de mare, și din această cauză au în exterior un număr mare de laturi: prima este, în plan spre exterior, un poligon regulat, care are șaisprezece laturi și numai patru ferestre îndreptate spre axele bisericii, iar a doua are numai douăsprezece laturi și tot atâtea ferestre. Aceste ferestre sânt la ambele biserici lungi și înguste, terminate în arc semicircular la partea superioară și încadrate cu o arcadă concentrică în relief, proeminentă spre exterior. Trebuie să mai observăm că nici una, nici alta din aceste două turle nu prezintă colonetele verticale așezate pe muchile fețelor exterioare și nici cornișa în festoane urmând extradadosul arcurilor, ca la Mitropolia din București și ca la bisericile bizantine în general. Ambele au astăzi o cornișă orizontală, dar nu putem ști dacă ea a existat și la origine sau dacă a fost adăugită în urmă. Planul interiorului ambelor turle este circular. La Curtea-de-Argeș, în dreptul celor douăsprezece ferestre oarbe, în interior se află câte o nișă de secție rotunjită.

II. Un al doilea tip de turle îl găsim mai ales în veacul al XVI-lea și în mod excepțional până în al XVII-lea. Proporția înălțimii față de diametru este de la 1/1 până la 2/1 maximum; cele mai scunde sânt probabil cele mai vechi, și cele mai înalte sânt din veacul al XVII-lea.

Ele sânt de diametru relativ mic, fiindcă și bisericile din acest veac sânt mici; par a fi fost zidite din cărămidă aparentă și sânt aproape toate octogonale în plan; fețele exterioare sânt plane, cu o singură ieșitură, rare ori cu două în jurul ferestrelor; arcurile de la partea superioară sânt în semicerc.

Putem subîmpărți acest tip în două: cele care nu au, și cele care au colonetele verticale bizantine pe muchile fețelor exterioare; acestea din urmă sânt cele mai rare în veacul al XVI-lea. Găsim un exemplu la Ostrov (Vâlcea) și la Hârțiești (Muscel) și altele la Snagov și Vechea Mitropolie din Târgoviște; aceste din urmă turle probabil că nu sânt din al XVI-lea veac, ci restaurate în urmă, căci ele au proporții mai înalte și aparțin mai mult tipului IV, pe care îl vom studia mai jos.

Turle de tipul al doilea, fără colonete verticale, găsim la Brădet, care poate fi din veacul al XIV-lea, la Stănești, care este clădită la începutul veacului al XVI-lea și care se asemănă mult cu biserica de la Brădet. Acestea sânt cele mai scunde și cele mai simple, fără arcade concentrice în jurul ferestrelor și cu fețele exterioare plane; la bolnița și paraclisul Coziei, turlele sânt ceva mai înalte și mai svelte; cele de la biserica mănăstirii Tismana sânt de același gen, însă nu se poate preciza vremea clădirii lor, cercetările nefiind încă făcute în această privință.

În veacul al XVII-lea mai găsim o turlă de al doilea tip la naosul bisericii mănăstirii Dintr'un Lemn, ea este însă ceva mai înaltă decât cele precedente.

La Biserica Domnească din Târgoviște, unde turla mare este nesimetrică față cu axul și are nouă laturi în exterior, arcadele concentrice din jurul ferestrelor sânt în număr de trei și încă două rânduri cu zimți, ceia ce arată o apropiere de al patrulea tip, pe care îl analizăm mai jos.

La Bucovăț, turla este nouă, însă forma ei în plan este cea veche, căci s'a găsit basa ei; ea are zece laturi. Avem apoi la Jitianu și la Gura Motrului turle relativ joase și cu arcuri duble în jurul ferestrelor. Acest al doilea tip urmează încă tradiția curat bizantină.

III. Un al treilea tip de turle, având cam aceleași proporții ca și cele din grupul precedent, adică înălțime între o dată și de două ori diametrul, apare pe la începutul veacului al XVI-lea. El e caracterizat prin ciubucele rotunjite de cărămidă, formând toruri care însoțesc arcurile, cornișele și profilele în genere și care încadrează panourile de pe fațade. Ele sânt datorite înrăuririi decorației armenesti de la începutul veacului al XVI-lea. Primele exemplare par a fi cele de la Dealu, Episcopia din Argeș și Lopoșnic. Acestea știm că sânt singurele executate din piatră cioplită; cele care urmează sânt de cărămidă, care probabil era la început aparentă și pe urmă s'a acoperit cu tencuială. Astfel avem turla bisericii mănăstirii Arnota, care are la pantocrator opt fețe plane fără colonete verticale, pe muchi însă cu câte o arcadă largă cu relief slab pe fiecare față; arcada e formată dintr'un ciubuc rotunjit, aplicat pe planul păretelui, așa cum le-am văzut pe fațadele bisericilor din veacul al XVI-lea, începând de la biserica Mihai-Vodă încoace. Aceste ferestre sânt foarte înguste.

În același gen este turla schitului Păpușa (Vâlcea), care are arcadele din jurul ferestrelor compuse din două ciubuce alăturate, și ferestrele foarte înguste, ca la Arnota.

Trebuie să observăm că și bazele turelor acestor din urmă biserici sânt tot decorate cu panouri încadrate cu ciubuce rotunjite; aceste panouri sânt aici dreptunghiulare.

O altă turlă în același gen, însă mai înaltă, găsim pe pronaosul bisericii mănăstirii Dintr'un Lemn; ea are panouri dreptunghiulare, formate din ciubuce rotunde, și este tencuită. Știm din pomelnicul acestei mănăstiri că ea a fost adăugită bisericii de către Ștefan-Vodă Cantacuzino, care a clădit și pridvorul pe stâlpi, aflat în fața bisericii, în 1715.

Acest tip dispare în veacul al XVII-lea tocmai când apare tipul următor.

IV. Un al patrulea tip cuprinde turlle mai înalte, caracterisate prin aceea că fețele exterioare nu mai prezintă suprafețe plane ca până acum; ele sânt frânte prin resalituri succesive, peste care stau arcade concentrice, care încadrează ferestrele, fiecare arcadă fiind într'un plan vertical mai ieșit decât cea de alături.

Ferestrele ocupă toată înălțimea turelor și se coboară până la acoperișul bazei turlei; ele, fiind foarte lungi, sunt în genere legate la mijlocul înălțimii lor cu o coardă de lemn orizontală, îmbrăcată în zidărie sau în tencuială. Am arătat la partea întâia și a doua cum această formație a turelor constituie din punct de vedere constructiv soluția cea mai bună pentru a rezista împingerilor bolții de la partea superioară a turlei, fiecare picior al turlei formând ca un contrafort care menține echilibrul zidăriei în contra împingerilor oblice ale acestei bolți.

Din această categorie de turlle ar face parte pantocratorul de la Snagov, probabil reconstruit, turlle Mitropoliei Târgoviștii, restaurate de Constantin-Vodă Brâncoveanu, turla de astăzi a bisericii din Călușu, din veacul al XVI-lea, reconstruită mai târziu, și multe biserici din a doua jumătate a veacului al XVII-lea: Cornetul, Filipeștii-de-Pădure, Strâmbeanul, Sfinții Arhangheli din Târgoviște, apoi pantocratorul de la Ciutura, reconstruit, precum și cea mai mare parte din bisericile făcând parte din noul stil românesc, pe care le vom studia în partea a patra a acestei lucrări.

Trebuie să mai arătăm că și turllele din acest al patrulea tip sânt când cu, când fără colonetele verticale de la muchiile fețelor; cele fără colonete par mai vechi, căci se apropie mai mult de turllele cu fețele plane de la tipurile anterioare, care dispar cu încetul în veacul al XVII-lea.

În afară de aceste tipuri mai găsim, în veacul al XVII-lea, la biserica Stelea turlle de un tip

deosebit, care este cel moldovenesc; ele au opt fețe plane, patru ferestre scurte și așezate în partea de jos a turelor și îndreptate în spre axele bisericii; pe celelalte patru fețe au câte un mic contrafort, asemănător cu cele de la turllele moldovenești¹.

Un singur exemplu mai găsim în Oltenia care amintește în unele puncte turllele moldovenești: este în schitul Topolnița din județul Mehedinți, clădit² de căpitanul Buliga în timpul Domniei lui Matei Basarab, unde vedem o turlă relativ scundă cu patru ferestre lungi și cu alte patru elemente care au dispărut, dar care se văd pe o fotografie mai veche și par a fi fost contraforturi mici, ca la Stelea. Se mai văd și arcaturi mici cu teracote în formă de stea, ca la biserica Aroneanu de lângă Iași.

Contrafortul exterior este un element care se întâlnește la unele biserici din veacul al XVII-lea. Știm că l-am întâlnit pentru prima oară în veacul al XVI-lea la Curtea Veche din București³.

Modul cum contraforturile sânt așezate la biserică arată că ele nu sânt aici elemente organice și că nu corespund cu nevoile construcției, de oare ce ele nu se găsesc în locurile unde prezența lor este necesară. Contraforturile din veacul al XVII-lea în Muntenia au și ele același defect; apar mai mult ca elemente decorative decât ca elemente constructive. Le găsim așezate: ori la colțurile fațadei din spre Apus, după exemplul Stelei, ca la Bărbuleț și la Sfinții Împărați din Târgoviște; câte odată le găsim pe fațadele laterale și nu tocmai în locurile unde ar fi logic să fie, ca la Golești, la Sf. Dumitru din Craiova; la Bălteni, mai găsim două contraforturi așezate în diagonală pe fețele absidei altarului, ceea ce de asemenea este contrar rațiunii și tradiției. Asemenea dispoziții de contraforturi le găsim la bisericile gotice și la bisericile catolice din Moldova, care urmează stilul gotic, fiindcă acolo contraforturile sânt așezate în dreptul nervurilor bolților care primesc și transmit împingerile exercitate de aceste bolți, pe când la bolțile bizantine în formă de nișă sferică împingerile se exercită uniform pe toate razele cercului și nu este niciun motiv de a se așeza un contrafort mai mult într'un punct decât în altul. De altfel la nicio biserică moldovenească, afară de cele arătate mai sus, care sânt pur gotice, nu găsim contraforturi așe-

¹ Pl. CCLII.

² Pl. CXXII și următoarele.

³ Partea a doua, pl. LXII și următoarele.

zate astfel la absida altarului sau la absidele laterale.

Micul contrafort pe care-l vedem supt fereastra din axul altarului la bisericile moldovenești este motivat aici de prezența ferestrei care, formând un gol și un punct de mai slabă rezistență, provoacă întotdeauna în acest punct o fisură, pornind din boltă și mergând până la pământ, în axul bisericii. Acest mic contrafort are menirea de a întări acest punct slab.

Trebuie să mai observăm că atât contraforturile de la Golești, cât și cele de la Bălteni, se înalță până la cornișă, ceea ce este iarăși contrar rațiunii, căci știm că un contrafort nu are nevoie să se ridice mai sus decât rostul de ruptură al arcului pe care trebuie să-l proptească, deci ceva mai sus decât nașterea acestui arc, așa cum sânt toate contraforturile gotice, ca și toate acelea de la bisericile din Moldova.

Mai găsim contraforturi de alte forme la Călinești și Sîții. Arhangheli din Târgoviște, așezate pe colț la două din masivele de zidărie de supt turla naosului; la Bălteni și Jitianu găsim o lărgire spre exterior a masivelor de colț de la naos, ceea ce este de sigur o soluție mai logică; de asemenea la biserica din Comana.

De altfel acest element, care, cum am văzut, nu este aici organic, ci, din contra absolut inutil, dispare puțin timp după apariția lui, și în veacul al XVIII-lea el nu se mai întrebuințează de loc în Muntenia, nici în Oltenia.

În veacul al XVII-lea, pentru prima oară putem vorbi și de alte monumente decât de biserici, căci ni-au rămas din această epocă importante rămășițe de arhitectură mănăstirească: chilii boltite, cu galerii de arcade, clopotniți monumentale și relativ bine conservate, corpuri de clădiri pe pivnițe cu bolți impunătoare, etc., ruine de palate și de conacuri, etc., care sânt în stare rea de conservare.

Mănăstirile sânt în genere niște patrulete închise cu ziduri. Aceste ziduri prezintă spre exterior un calcan drept, fără deschideri, afară de un rând de metereze înguste, care răspund în podul clădirilor mănăstirești, alipite de zidul incintei spre interior. Aceste metereze par a fi fost singurele elemente de apărare sau de observare ale mănăstirilor, în opoziție cu cele din Moldova, care aveau mai toate câte un turn cu creneluri la colțurile incintei de ziduri. Asemenea turnuri nu găsim în genere în Muntenia și în Oltenia decât, în mod excepțional, la Comana și la câteva alte mănăstiri din șesul Dunării, din cauza situa-

ției acestor mănăstiri, aflătoare în câmp deschis, ceea ce le expunea la atacuri. Mai găsim asemenea turnuri la mănăstirea Cornet, aflată în defileul Oltului. Celelalte mănăstiri, situate în locuri retrase sau în văile adăpostite ale munților nu aveau probabil nevoie de asemenea lucrări de apărare.

Întrarea în curtea mănăstirii se face printr'un gang boltit, peste care se ridică clopotnița. În centrul curții se află biserica, iar împrejurul ei și de-a lungul zidurilor de împrejmuire erau dispuse chiliile, adese ori legate între ele prin galerii deschise cu arcade pe stâlpi; apoi diferitele clădiri destinate locuinții starețului și arhondăria, destinată oaspeților. La mănăstirile mai mari se mai găsește un paraclis și câte odată săli mari, dependințe, bucătării spațioase cu bolți frumoase și pivnițe încăpătoare, toate fiind acoperite cu frumoase bolți, în genere de formă cilindrică și mai târziu, la sfârșitul veacului, cu calote pe pandantivi.

Clopotnițele rămase de la mănăstirile lui Matei Basarab sânt în deosebi impunătoare prin dimensiunile lor masive și prin înălțimea lor. Ele sânt compuse din mai multe etaje suprapuse și imbrăcate pe din afară cu rețele de firide și arcaturi, frumos proporționate și armonios distribuite, presintând multă variație ca forme și dimensiuni.

La partea lor inferioară ele prezintă, ca și la puținele rămășițe de clopotnițe din veacul al XVI-lea (vezi partea a doua), un gang boltit, o arcadă largă în semicerc, care servește drept intrare în incinta mănăstirii și care este închisă cu o poartă de lemn, masivă și ferecată.

La partea superioară se află camera clopotelor, cu patru deschideri largi, prin care sunetul se răspândește în afară. Unele din ele au și etaje intermediare, în care se găsesc încăperi boltite servind ca ascunzători. Aceste clopotnițe sânt alipite de celelalte clădiri mănăstirești din curte.

Printre clopotnițele rămase astăzi, unele sânt în cărămidă aparentă, altele tencuite, și o cercetare a lor mai amănunțită ar putea dovedi dacă, printre acestea din urmă, unele au fost tencuite numai ulterior și erau, poate, la început tot în cărămidă aparentă și cu butoni de teracotă, ca la Mănăstirea Negru-Vodă din Câmpu-lung.

Printre clopotnițele din prima categorie găsim pe cea de la *schitul Codreni, în Ilfov*, care e de dimensiuni relativ mici și foarte simplă ca arhitectură, fără firide, nici arcade, ci cu părății drepți. Partea inferioară este pătrată în plan și cea superioară octogonală, cu deschideri lungi, arcuite în semicerc; o mică scară laterală duce la camera

clopotelor. Nu cunoaștem data exactă a clădirii ei.

Clopotnița mănăstirii Brebu este toată în cărămidă aparentă. Configurația ei generală este aceeași ca precedenta; ea este însă mult mai monumentală și în întregime îmbrăcată cu arcade și firide; între partea inferioară și camera clopotelor de sus se mai află un etaj intermediar.

Clopotnița de la Brebu este unul dintre cele mai remarcabile monumente din veacul al XVII-lea. Nu cunoaștem data precisă a clădirii ei, care ar putea să nu fie aceeași ca a bisericii, căci aceasta din urmă este tencuită și este de aproape inspirată ca plan și dispoziție de aceia a Mănăstirii Dealul; este lucrată cu o cărămidă slabă și de o arhitectură puțin îngrijită, cum dovedește și lipsa celor trei turlle, căzute cândva; clopotnița, din contra, este din cărămidă aparentă, foarte bună, executată cu multă artă și îngrijire. De sigur că aceste două monumente nu au fost făcute de același meșter.

În categoria clopotnițelor tencuite avem două în orașul Câmpulung; una făcând parte din *biserica Bărăția* și situată pe Bulevardul orașului; ea pare a fi fost fără gang de trecere și este înglobată astăzi între două clădiri moderne.

O a doua clopotniță, mult mai înaltă și mai monumentală, este aceia de la *mănăstirea zisă a lui Negru-Vodă*.

Ambele monumente sânt îmbrăcate cu firide oarbe și arcaturi de diferite forme și dimensiuni, așezate în etaje suprapuse. La cea din urmă mai găsim și butoni de teracotă, cari ar putea dovedi că arhitectura primitivă era din cărămidă aparentă, cum este la Cornet, la Vlădești și la alte monumente din veacul al XVII-lea. Întrebuințarea ornamentelor din teracotă arată într'adevăr o epocă în care industria oalelor este bine dezvoltată și deci și fabricația cărămizilor nu putea fi decât de calitate îngrijită. Oalele în formă de butoni, de discuri, etc., se smălțuiau în culoare verde sau galbenă și se armonisau foarte frumos cu cărămida roșie, care rămânea probabil aparentă.

În epoca lui Matei Basarab întrebuințarea teracotelor smălțuite era frecventă, pe când în veacul al XVI-lea nu am găsit-o decât la un singur mo-

nument: biserica din Cobia, care e toată în cărămidă smălțuită colorată¹.

Biserica Stelea din Târgoviște² era și ea decorată cu butoni de teracotă colorată, cari se văd încă la turla de pe pronaos, care este de la origine și se poate bănuși că arhitectura exterioară a bisericii era în cărămidă aparentă cu brâul, soclul, chenarele ușilor și ale ferestrelor din piatră sculptată, cum era și în arhitectura Moldovei din timpul lui Ștefan-cel-Mare și al urmașilor lui de la cari s'a inspirat de sigur meșterul care a clădit biserica Stelea.

Cea mai frumoasă dintre clopotnițele lui Matei Basarab pare să fi fost aceia a *mănăstirii Brâncoveni* (Romanați)³. Cu toate că astăzi partea ei superioară este surpată, totuși din rămășițele ei se poate vedea frumuseța compoziției ei, cu gangul de intrare în curtea mănăstirii, cu etajele superioare în formă de octogon în plan și cu scara laterală. Ea este decorată cu arcaturi încrucișate și era de sigur în cărămidă aparentă.

Mai avem o clopotniță înaltă și monumentală la foașta *mănăstire Strehaia*⁴. Ea pare însă să fi suferit oarecare modificări, care au alterat puritatea formelor ei.

Dintre mănăstirile din această epocă găsim încă astăzi părți conservate la Comana, la Brâncoveni, la Plumbuita, la Câmpulung, la Brebu, etc. și, în ce privește schiturile, la Clocociov, la Topolnița, etc. Transformările și adăugările ulterioare îngreuiază mult studiul acestor monumente din punct de vedere arheologic.

La mănăstirea Comana⁵ ni-a rămas un rând de chilii mici, încăperi boltite, înșirate una lângă alta și legate între ele printr'o galerie de arcade răzimate pe stâlpi rotunzi; totul este în cărămidă aparentă. Rândul de chilii de la etajul întâiu este dintr'o epocă mult posterioară cel puțin în formele sale actuale.

Mai găsim rămășițe de chilii boltite asemănătoare cu cele de la Comana la mănăstirea Govora, dar ele sânt aproape complet distruse.

Resturi și ruine de clădiri vechi cu bolți frumoase mai găsim la mănăstirea Comana, la mănăstirea Negru-Vodă din Câmpulung, la Brâncoveni, la Brebu, etc.

¹ Partea a doua, Pl. CXVIII și următoarele.

² Pl. CCXLIV și următoarele.

³ Pl. CCLXXII și următoarele.

⁴ Pl. LVI și următoarele.

⁵ Pl. CCLX și următoarele.

IMPĂRȚIREA MONUMENTELOR PE GRUPE

Dintre cele două mari neamuri de biserici pe care le cunoaștem, acel al bisericilor dreptunghiulare, adică fără abside laterale, se pare că dispăre în veacul al XVI-lea, când domnește aproape exclusiv vechiul plan sârbesc și bisericile în formă de treilă; dar el re apare în veacul al XVII-lea.

Într'adevăr bisericile cu planul drept, care sânt mai puțin numeroase decât cele cu planul în treilă, în acest veac sânt totuși în număr destul de mare pentru a putea fi și ele clasificate în mai multe grupe. La acele două împărțiri mari de mai sus se adaugă și un nou tip de plan: cum am mai arătat, este acela al bisericilor cu o clopotniță așezată de-asupra pronaosului, care apare pe la mijlocul acestui veac. Acest nou element se combină atât cu planul dreptunghiular, cât și cu planul în formă de treilă. În sfârșit mai găsim și câteva biserici răzlețe, al căror plan diferă de aceste trei tipuri principale, după cum vom vedea mai departe.

Bisericile cu planul dreptunghiular, adică fără abside laterale, se pot împărți în următoarele grupe:

GRUPA 13 DE LA ORIGINE cuprinde bisericile fără abside laterale, cu o singură navă, cu naos pătrat ori dreptunghiular, cu sau fără turlă; cu pronaos boltit după casuri și fără turlă: la începutul veacului ele sânt fără pridvor, pe urmă au câte odată un pridvor pe stâlpi. Ele derivă de la bisericile din Turnul-Severin, de la biserica foastei mănăstiri Cotmeana și de la paraclisul mănăstirii Bistrița din Oltenia.

Cel mai vechiu exemplar pare a fi biserica fostului schit *Zlătioarele*¹ (Vâlcea), întemeiată de Radu Mihnea pe la începutul veacului. E o bisericuță de dimensiuni foarte modeste, iar transformările pe care le-a suferit i-au denaturat mult caracterul, căci i s'a mai adăugat un pridvor, turlă de lemn, acoperiș nou, și i s'au tencuiit și

văruit fațadele; bolțile vechi au dispărut, și cu ele puțința de a se regăsi structura și configurația părților superioare ale monumentului.

Zidul despărțitor dintre naos și pronaos a fost dărâmat, și interiorul este complet înnoit. Altarul, care este poligonal, atât în exterior, cât și în interior, e neregulat și rău desemnat. Ușa și ferestrele sânt astăzi fără chenare.

Pridvorul pare din veacul al XVIII-lea sau chiar al XIX-lea; el are stâlpi scurți tencuiți și zugrăviți, cari se regăsesc supt tencuială și supt văruielile de astăzi. Peste acest pridvor pare a fi fost cândva o clopotniță pătrată, care se vede în fig. no. 9, dar care astăzi a dispărut.

Numai decorul exterior s'a regăsit supt văruielile care îl ascundeau. Acest decor este identic cu cel din veacul al XVI-lea, cu singura deosebire că aici cărămizile aparente, care sânt foarte mici, par aplicate chiar pe suprafața zidului și a tencuielii, fără niciun relief al arcaturilor și al stâlpilor dintre ele. Arcurile sânt destul de neregulate și mai mult în formă de segmente, iar stâlpii sânt formați dintr'o simplă cărămidă în picioare așezată pe muche; găsim și aici cărămizile aparente orizontale și cele verticale, ca la bisericile din veacul al XVI-lea. Acest decor este prin urmare inspirat de la stilul vechiu, însă lipsit de plastica acestuia. Arcaturile se înrudesesc intru câtva cu formă cu acelea de la biserica Arnota, care sânt tot din cărămizi foarte mici, ca și stâlpii dintre ele, și au aceleași proporții scurte. Această asemănare ar da de bănuir că biserica din Arnota ar fi fost clădită și ea la începutul veacului și că a fost terminată sau complectată cu un pridvor de către Matei Basarab la 1633.

La biserica Adormirea Maicii Domnului din Ocnele Mari, care se zice că ar fi fost zidită de către Radu de la Afumați, se găsesc iarăși firide mici și înguste fără relief; ele sânt astăzi îngropate supt tencuială. Această din urmă biserică este și ea mult transformată și desfigurată prin adausul unui pronaos cu o turlă din altă epocă, mult posterioară. Ea este încă nestudiată.

¹ Pl. I și următoarele.

O altă biserică din această grupă, însă mai dezvoltată, pare să fi fost biserica din *Săcuieni* (Dâmbovița)¹, care a fost clădită în timpul lui Radu Șerban (1606); în starea de azi a cercetărilor nu putem ști dacă cel puțin o parte din această biserică, adică naosul și altarul, sânt din 1606, ceea ce este însă probabil, dar cert este că pronaosul cu scara într'un turnuleț alipit pe latura din spre Nord și contraforturile exterioare de la colțuri au fost adăugite pe la mijlocul veacului al XVII-lea (după 1646, când s'a clădit biserica Stelea din Târgoviște, cu care au pătruns în arhitectura Munteniei contraforturile de formă gotică). Arhitectura exterioară a bisericii din Săcuieni se compune din firide formate din cărămizi simple fără profile; ele sânt înguste și lungi, se asemănă cu cele de la biserica Dintr'un Lemn, având și ele câte două arcade alăturate, despărțite printr'o consolă mică. Singură partea de supt brâul orizontal păstrează caracterul vechiu, iar părțile superioare au fost refăcute la o altă epocă.

Biserica Sf. Nicolae (zisă Andronești) din Târgoviște¹ e de același tip, însă mult mai dezvoltată; ea are și un pridvor pe stâlpi. Actuala turlă de pe naos este nouă; naosul era la origine fără turlă, iar pronaosul are forma nouă creată în veacul al XVIII-lea: patru masive de zidărie la colțuri, peste care stau patru arcuri în care se proptește o calotă sferică pe pandantivi.

Această dispoziție se vede mai ales la bisericile cu clopotnița peste pronaos, unde își are și explicația; aici însă nu găsim această clopotniță, care probabil că nu a existat nici la origine, căci lipsește scara care să pună clopotnița în comunicație cu biserica.

GRUPA 14. Biserici fără abside laterale: naos cu sau mai adese ori fără turlă, pronaos cu clopotniță peste el; la început fără pridvor. Tip nou, creațiune a veacului al XVII-lea, pe care îl vom numi tipul lui Matei Basarab: s'ar putea pune oarecum în legătură cu biserica Sân-Nicoară, care-și are și ea o clopotniță pe pronaos, însă de o altă formă și de alt caracter.

Biserica din Gherghița² (Prahova) este caracteristică prin planul ei cu reminiscențe sârbești, cu patru masive de zidărie în interior supt pantocrator, însă fără arcurile laterale oarbe alipite de zidurile din spre Nord și Sud; ea este fără

turlă pe naos, cu o clopotniță pe pronaos, cu o scară în interiorul zidului și fără pridvor; ca decor exterior, este tencuită, cu panouri dreptunghiulare largi în două registre suprapuse și cu brâul orizontal între ele.

Biserica din Bărbuleț (Dâmbovița)¹ nu pare să fi avut turlă pe naos și nu are nici pridvor; pronaosul cu clopotniță peste el are o scară laterală așezată într'un turnuleț alipit de perețele din spre Nord și formând o compoziție armonioasă cu clopotnița, cu care se leagă printr'un acoperiș comun. Decorul exterior, astăzi tencuit și în parte zugrăvit, nu prezintă arcaturi, nici panouri, ci numai un brâu. Biserica este zugrăvită în exterior.

Biserica din Golești² este mai mare decât cele precedente, cu naosul fără turlă, cu pronaosul despărțit de naos printr'un perete cu o ușă; configurația pronaosului este aceea obișnuită la bisericile cu clopotnița așezată peste acesta, adică cu patru picioare de zidărie așezată la colțuri, peste care stau patru arcuri largi și puternice, destinate a primi greutatea de la părțile superioare. Această clopotniță a dispărut, dar atât dispoziția arcurilor, cât și zidăriile ce se mai văd în podul bisericii, precum și scara care se găsește în interiorul zidului din spre Nord, ne probează că această clopotniță a existat la origine. Biserica nu are pridvor; fața principală este dintre cele mai frumoase, cu o ușă bogat împodobită și încadrată mai întâiu cu un arc trilobat înalt și ascuțit la vârf și încadrată încă odată cu brâul orizontal, care se ridică în sus în unghiul drept, întocmai ca la bisericile din Tutana, din Gherghița, Brebu, etc.

E de observat că forma arcului trilobat în aco-ladă înaltă, ce găsim de-asupra ușii, ar putea fi o retușare din veacul al XVIII-lea, când aceste forme erau curente, pe când în veacul al XVII-lea domina încă în zidăria de cărămidă arcul în semicerc.

Decorul exterior, astăzi tencuit, are compoziția obișnuită, cu cele două registre de panouri încadrate cu ciubuce în relief și rotunjite, despărțite la mijloc prin brâul orizontal; pe tencuială se regăsește o zugrăveală imitând zidăria de cărămidă aparentă în fâșii orizontale alternate cu tencuială și despărțite prin cărămizi verticale, întocmai ca în veacul al XVI-lea. Se mai găsesc rosete și un fris supt cornișă, zugrăvite în culoare roșie; de asemenea supt cornișă un rând

¹ Pl. VIII și următoarele.

² Pl. XIII și următoarele.

³ Pl. XIX și următoarele.

¹ Pl. XXV.

² Pl. XXVI și următoarele.

de butoni de teracotă, ca la Cornet, la Vlădești și la Stelea. Contraforturile exterioare, care par a fi de la origine, sânt ridicate până la cornișă, ca la Bălteni. Ele arată, de sigur, înrăurirea bisericii Stelea din Târgoviște.

Biserica Sfinții Împărați din Târgoviște¹, astăzi ruinată, se deosebește ca plan de cea precedentă printr'aceia că între naos și pronaos găsim, în loc de o simplă ușă, trei arcade răzimate pe stâlpi de cărămidă, iar scara clopotniții este așezată într'un turnuleț poligonal alipit pe fațada din spre Nord, ca la Săcuieni, la Cornet, Bărbuleț, etc. Biserica nu are pridvor, însă pare să fi fost la intrare un mic adăpost răzimat pe stâlpi: el era probabil, și pe cât se poate vedea astăzi, de formă pătrată și acoperit cu o boltă sferică, dar este greu de precizat dacă era de la origine sau dacă a fost adăugit în urmă. Se mai văd încă în dreapta și în stânga ușii în exterior urmele a doi pilaștri, pe cari se razimă un arc în semicerc; acești pilaștri au o formă de baluștri groși, legați la mijloc cu un brâuț; ei se asemănă cu acei cari încadrează pisania de de-asupra ușii de la intrare la biserica Stelea și cu acei cari suportă arcul cu vârf ce se află pe latura de Sud în interiorul pronaosului acestei biserici, și care formează nișa unde se află mormântul lui Nicolae Vel Aga, tatăl lui Vasile-Vodă Lupu, întemeietorul bisericii Stelea; aceste forme sânt cele de la mormintele din pronaosul bisericii Trei Ierarhi din Iași.

Decorul exterior pare a fi tencuit de la origine: el este compus din două registre de firide bizantine înguste cu fundul retras; ele au forma de arcuri cu vârf și sânt destul de neregulate; zidăria de cărămidă este ordinară; peste tencuială se vede încă, pe alocuri, destul de bine conservată rețeaua de linii orizontale și verticale zugrăvite care imitează cărămizile aparente din „vechiul stil“.

Ferestrele au chenare de piatră inspirate de la Stelea; ușa are forma unui arc cu festoane; ea este frumos decorată și asemănătoare cu cea de la Gherghița, Brebu și cu unele pietre de la mănăstirea Aninoasa, din județul Muscel. Contraforturile sânt direct inspirate de la Stelea și au forma și proporțiile celor moldovenești; în opoziție cu cele de la Bălteni și Golești, care sânt înălțate până la cornișă, acestea se opresc cam în dreptul brâului, acolo unde în mod rațional ele trebuie să se oprească.

¹ Pl. XLIII și următoarele.

Interiorul este frumos proporționat și arcadele care despart pronaosul de naos dau bisericii o frumoasă perspectivă interioară și o unitate care lipsia la bisericile anterioare, despărțite în două, în mod cam brutal, prin perețele intermediar dintre naos și pronaos. Aici se mai păstrează o parte din zugrăveala interioară, precum și o frumoasă tâmplă de zid, decorată cu reliefuri, împodobite cu frescă. Această tâmplă pare a fi din veacul al XVIII-lea.

Aceiași dispoziție interioară cu arcade dintre naos și pronaos o are și **biserica Fundeni din Câmpulung**, afară numai că nu este scară la pronaos și că, prin urmare, nu a fost clopotniță nici la origine.

Biserica Doamnei din București¹ e din aceeași grupă; scara clopotniței este în interiorul zidului, ca la Golești: în fața bisericii este un pridvor pe stâlpi de piatră cu bolți în calote sferice despărțite prin arcuri transversale.

Această dispoziție anunță noul stil din veacul al XVIII-lea, care este de pe atunci în formație. **Bolta altarului** are aici o formă specială, destul de rară. E o calotă sferică pe pandantivi. Mai găsim această dispoziție la altarul bisericii metropolitane din București și la biserica din Ludești (Dâmbovița). Mai trebuiesc menționate în această grupă bisericile din Vlădești (Muscel), Strehaiia (Mehedinți), Cojeni-Mironești (Ilfov), descrise mai jos. Toate aceste biserici par a nu fi avut turlă pe naos, ci numai clopotniță pe pronaos. Ele fac parte din noua familie de biserici creată în veacul al XVII-lea, care constituie la un loc: tipul lui Matei Basarab.

GRUPA 15. Biserici fără abside laterale, cu naosul pătrat, peste care se înalță turla pantocratorului, stând pe patru stâlpi isoțai; pronaosul dreptunghiular cu două turle mai mici. Un pridvor pe stâlpi în față.

Tip constantinopolitan derivat din Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, din Mitropolia veche din Târgoviște și din Biserica Domnească din același oraș, care este în bună parte și ea tot din veacul al XVII-lea (vezi partea a doua veacul al XVI-lea).

În această grupă nu găsim decât un singur exemplar: **biserica Sf. Dumitru din Craiova**², la care trebuie să mai adăugim poate biserica Sărindar din București, azi dispărută.

De biserica Sfântul Dumitru din Craiova nu putem vorbi decât pe baza câtorva fotografii vechi

¹ Pl. I și următoarele.

² Pl. LXXX.

căci astăzi ea a fost înlocuită cu alta nouă și „corectată”, însă care nu prea seamănă cu cea veche. Nu știm cum era pronaosul, care astăzi are un calas pentru cor; nu știm cum era despărțirea dintre naos și pronaos, care astăzi nu mai există, dar știm că absidele laterale ale altarului nu erau joase ca acele de astăzi, ci mai înalte și urcând până la nivelul cornișei principale. Mai știm că pridvorul pe stâlpi era altfel dispus și avea alte proporții și alte forme decât cel de astăzi. Mai știm că decorul exterior era acel obișnuit din veacul al XVI-lea, cu fășiile orizontale de cărămidă aparentă alternând cu fășiile tencuite, care erau împărțite prin cărămizi așezate vertical două câte două (aceste cărămizi au fost suprimate). Fotografia bisericii vechi ni mai arată că biserica a avut contraforturi exterioare, care astăzi nu mai sânt.

Pridvorul bisericii Sfântul Dumitru se poate clasifica în aceeași categorie cu acel de la Biserica Domnească din Târgoviște, de la Flămânda și cu acel de la Gura Motrului; arcadele sânt înalte și relativ înguste, iar ușa principală (par să fi fost aici și uși laterale) este mult mai scundă ca arcadele. Pridvorul de la Sf. Dumitru este mai evoluat ca forme decât acel de la Biserica Domnească din Târgoviște, care e mai simplu și probabil anterior ca dată. La Craiova arcadele deschise se găsesc numai pe fațada principală, iară nu pe trei laturi. O fotografie mai veche ni arată că la Târgoviște pridvorul a fost cândva modificat după modelul celui de la Craiova prin străpungerea unei uși între doi stâlpi pe latura din spre Nord. Cum am mai arătat biserica Sf. Dumitru, care pare clădită după Biserica Domnească din Târgoviște, are totuși ca decor exterior o înfățișare mai arhaică decât aceasta, atât în ce privește forma simplă a firidelor bizantine, cât și apareiajul cărămizilor aparente care, este identic cu acel din veacul al XVI-lea.

Aceasta ar da de bănuț că biserica a fost începută în veacul al XVI-lea și terminată în al XVII-lea.

După biserica Săringar din București, clădită de Matei Basarab, refăcută la începutul veacului al XIX-lea în formă de biserică și apoi dărâmată, nu posedăm decât o fotografie publicată în „Buletinul C. M. I.” anul 1911, p. 48, din care se poate deduce că ea a fost de tip constantinopolitan, cu o turlă centrală pe stâlpi interiori isolați și că avea încă patru turle mici: două pe absidele altarului, ca la Snagov și la Mihai-Vodă, și două spre Apus, ca la Mănăstirea Dealul, la Mitropolia

din Târgoviște și la Biserica Domnească din Târgoviște.

Dacă trecem acum la **bisericile cu planul în formă de treflă**, vom vedea că, întocmai ca și în veacul precedent, ele sânt cele mai numeroase. În mod general, ele urmează tipurile anterioare studiate mai sus; într’adevăr vom găsi în veacul al XVII-lea numeroase exemple de fiecare tip: biserici cu o turlă, mai puține cu două turle, altele cu trei și cu patru turle; la acestea trebuie să mai adăugim tipul nou cu clopotnița pe pronaos și încă alte tipuri de biserici isolate, având dispozițiunile lor speciale, așa că ele nu se pot clasifica în grupele cunoscute. La multe din ele vom găsi și pridvorul pe stâlpi, care devine tot mai răspândit.

GRUPA 16. Biserici cu planul în formă de treflă, naosul cu turlă, pronaosul fără turlă. La origine fără pridvor, apoi în a două jumătate a veacului cu pridvor. Provin din prototipul vechiu sârbesc al bisericii Mănăstirii Cozia și urmează grupei a 9-a și a 10-a din veacul al XVI-lea.

Biserica Mănăstirii Arnota¹ (1633) este de dimensiuni mici și de proporții scunde; are **naosul** obișnuit bisericilor de tip sârbesc, în care se presintă bine accentuate cele patru masive de zidărie proeminente pe care se sprijină arcurile mari și turla pantocratorului.

Pronaosul. Este mic, dreptunghiular și despărțit de naos printr’un părete plin, cu o ușa de comunicație. Bolta de la pronaos nu mai este în veacul al XVII-lea de formă cilindrică nici în sensul lungimii, ca la Cozia, Stănești, etc., nici în sensul transversal, ca la Călușul sau Bălteni, ci de aici înainte vom găsi tot mai mult bolți sferice pe pandantivi, când una singură, ca la bisericile cu clopotnița suprapusă pronaosului, când două alăturate, ca la Plătărești, Arnota etc.; ele sânt încadrate între arcuri pe care se sprijină în toate direcțiile; aceste bolți, pe care le-am întâlnit excepțional și în veacul al XVI-lea (Bucovăț, Tutana), vor predomina de aici înainte din ce în ce mai mult.

La Arnota turla naosului este octogonală, atât în exterior, cât și în interior, ca la Tismana și la Biserica Episcopală din Argeș; pronaosul are o boltă compusă din două calote sferice alăturate, sprijinite pe arcuri de jur împrejur; aceste arcuri se razimă pe console. Am mai găsit în veacul al XVI-lea această dispoziție întâiu la biserica Mănăstirea Dealului, unde însă sânt două turle în

¹ Pl. LXXXIII și următoarele.

loc de calote, apoi la Bucovăț, unde astăzi sânt două calote inoforme, dar unde poate la origine erau tot turle, sau ca la Tutana, unde astăzi sânt două turle de lemn, care înlocuiesc probabil turlele de zid care erau la origine dispuse ca și la Dealu.

Fațada principală a bisericii de la Arnota nu este vizibilă, din cauză că pridvorul adăugit în urmă o ascunde. Acest **pridvor** are o conformație neobișnuită și o arhitectură diferită de aceea a bisericii. El este tencuit, are o turlă scundă la mijloc și prezintă câte un fronton rotunjit pe fiecare din cele trei fațade ale lui. E, în mai mic, pridvorul sau mai bine pronaosul Vechii Mitropolii de la Târgoviște¹.

Decorul exterior pare a fi fost la origine în întregime din cărămidă aparentă; astăzi găsim părți tencuite și altele netencuite. Cele netencuite sânt frumos lucrate dintr-o cărămidă mică, cu profilele cunoscute din veacul al XVI-lea; cele tencuite, care sânt mai ales la partea inferioară, mai expusă la stricăciuni, și la turlă, mai expusă la intemperii, par a fi din altă epocă și datorite unei reparații ulterioare. Găsim pe această tencuială o zugrăveală imitând apareiajul cunoscut al bisericilor din vechiul stil, cu toate că arhitectura de la origine la Arnota nu prezintă acest caracter, căci e toată din cărămidă aparentă.

La întrebarea dacă și la Arnota nu au fost la origine două turle mici pe pronaos ca la atâtea alte biserici: Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, Nicopole, Biserica Domnească din Târgoviște, Gura Motrului, Sărindar, Brebu, etc., nu se poate încă răspunde precis, dar inclinăm a crede că nu au fost turle pe pronaos nici la origine, pentru motivul că arcurile pe care stau calotele de la Arnota și în special cel de la mijloc, care le susține în parte pe amândouă, sânt prea înguste și prea slabe pentru a putea susține turlele, care sânt mai grele decât calotele și, în adevăr, dacă am compara dimensiunile acestui arc mijlociu cu cele similare de la bisericile mai sus citate, am vedea că la acestea arcul mijlociu este mult mai larg și deci mai puternic; dar s'ar mai putea ca insuficiența arcului de la Arnota să fi provocat cândva căderea turlelor mici, care s'ar fi înlocuit cu calote atunci când s'a adăugit și pridvorul din fața bisericii.

Acest pridvor este de sigur din altă epocă, însă, după configurația lui, tot din veacul al XVII-lea,

căci dispoziția arcadelor, forma stâlpilor și ușa de la intrare arată arhitectura acestui veac.

Într'adevăr se aseamănă cu pridvoarele de la Biserica Domnească din Târgoviște, de la Sf. Dumitru din Craiova și de la Flămânda. Acest pridvor mai prezintă și particularitatea foarte rară de a avea o turlă, exemplu unic, după cunoștința noastră, în veacul al XVII-lea. S'ar putea face și ipoteza că biserica, zidită înainte de Matei Basarab în cărămidă aparentă, a fost reparată și mărită de acest Domn, care a adăugit pridvorul și tencuit unele părți.

Biserica din Ciutura (Dol)¹ are dimensiuni mai mari decât cea precedentă; ea pare a fi fost zidită de Constantin-Vodă Basarab Cărnul la 1658.

Planul ei nu mai prezintă la naos caracterele sârbești, și nu mai găsim aici arcurile laterale interioare spre altar și spre pronaos, nici măcar nișele obișnuite.

Altarul este însoțit de două absidiole laterale, pe care le cunoaștem de la unele biserici anterioare, și anume de la cele de tip constantinopolitan și atonic, și chiar de la unele biserici cu planul în formă de trellă, cum sânt Curtea Veche, Mihai-Vodă, Bucovățul.

Pronaosul este în sensul lărgimii ca la Arnota, dar nu are ca aceasta din urmă un resalit exterior. Mai găsim aici și un **pridvor** adăugit în urmă; el are arcade largi răzimate pe stâlpi. Acest pridvor este astăzi înfundat cu zidărie, care astupă arcadele. Dintre acestea, arcada din ax este mai îngustă decât cele laterale; supt ea se găsește ușa de la intrare. **Turla** pantocratorului este înaltă și frumoasă: ea are basa octogonală, fără basa pătrată obișnuită, însă pare a fi fost refăcută, ca și partea superioară a altarului, care prezintă o arhitectură diferită de restul bisericii.

Într'adevăr decorul exterior al bisericii este compus din cele două registre de firide, cu brăul orizontal între ele.

Firidele acestea sânt cu arcuri în semicerc și formate din cărămizi simple fără profiluri și cu un rând de zimți împrejur; ele sânt adecă de tipul bizantin cel mai arhaic, pe când partea superioară a altarului este compusă din panouri dreptunghiulare înalte, formate din cărămizi rotunjite în relief, din ciubuce în formă de toruri care încadrează panourile de jur împrejur și care sânt de sigur din altă epocă, mai târzie. **Absidiile** laterale ale altarului sânt joase, cu acoperișuri se-

¹ *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, partea I, pl. LIII și următoarele.

¹ Pl. XCIV și următoarele.

parate aflate la înălțimea brâului; ele se asemănă în această privință cu cele de la Biserica Domnească din Argeș și cu cele de la Bucovăț; aceste absidiole sânt de formă neregulată și inegale. Pare a fi singurul exemplu de acest fel în veacul al XVII-lea, când tendința este, ca și în veacul al XVI-lea, de a se face absidiile înalte până la acoperișul absidei altarului, ca la Snagov, la Domneasca din Târgoviște, la Mihai-Vodă, la Mitropolia Veche din Târgoviște, ca și, în al XVII-lea veac, la Sf. Dumitru din Craiova (biserica veche) la Hurez, etc. În veacul al XVI-lea și al XVII-lea absidiile joase de tip bizantin constantinopolitan nu se mai întâlnesc decât excepțional. **Decorul exterior** al acestei biserici este astăzi tencuit și vărui, însă el avea la origine caracterul vechiului stil din veacul al XVI-lea, care se regăsește supt tencuială; aceasta corespunde, de altfel, cu dispozițiile planului și elementele vechi ale fațadei, care păstrează tradiția veacurilor anterioare, așa că legenda locală, care atribuie această biserică veacului al XVI-lea (1548?), ar putea avea și un sâmbure de adevăr.

Biserica din Strâmbeanu (Dâmbovița)¹ este un frumos și gingaș monument, cu toate că este foarte simplă în ce privește compoziția și înfățișarea exterioară. El se apropie mai mult de caracterele veacului al XVIII-lea cu planul perfect compus și proporționat, fără nicio urmă din structura sârbească de altădată. Cu **turla pantocratorului** înaltă și supțire, cu **pronaosul**, pătrat, boltit cu o calotă sferică pe arcuri și console, cu **pridvorul** deschis cu arcade în acoladă cu vârf, stând pe stâlpi rotunzi de cărămidă. **Exteriorul** este tencuit foarte simplu, fără firide, ci numai cu brâul orizontal rotunjit fără zimți. Data fundării nu o cunoaștem.

Biserica Schitului Topolnița² (Mehedinți) este într-o câțiva diferită prin înfățișarea exterioară, care este cu totul lipsită de decorul obișnuit. Păreții sânt simpli fără profile, nici firide, ferestrele rustice; numai câteva decorațiuni zugrăvite la cornișă, care sânt formate din mici arcade asemănându-se cu cele ce au fost adăugite în părțile superioare ale bisericii din Stănești și care sânt probabil din veacul al XVIII-lea. **Turla**, cum am mai spus, pare a fi fost la origine mai aproape de configurația turelor moldovenești decât a celor muntenești.

Naosul are structura sârbească, însă cu planul

„complex“ la altar; **pronaosul** pătrat, boltit, cu o calotă sferică pe pandantivi, răzimată pe patru picioare la colțuri.

Pridvor nu este și nu a fost nici la origine.

Biserica Sf. Arhangheli din Târgoviște³, probabil clădită în timpul lui Matei Basarab, are planul asemănător cu cele precedente, însă cu **pridvor** pe stâlpi octogonali și arcade în semicerc, ca la Biserica Domnească din același oraș, însă mai largă.

Naosul are forma curentă, cu rămășițe de configurație sârbească cu cele patru picioare proeminente și arcadele laterale oarbe la păreții din spre Nord și Sud; **turla** este înaltă și frumoasă, de tipul IV al celor din veacul al XVIII-lea.

Pronaosul este boltit, cu o calotă sferică încadrată și proptită de arcuri largi stând pe picioare dreptunghinare așezate în colțurile pronaosului.

Nu putem ști dacă această dispoziție nu ar proba că pe pronaos a fost altă dată o clopotniță de zid, dar scara corespunzătoare nu se mai găsește astăzi; ceea ce este sigur e că la începutul acestui veac, când s'a reparat această biserică, era pe pronaos o clopotniță de scânduri pe jumătate dărâmată, care s'a dat jos când s'a refăcut acoperișul; scara care ducea la clopote era de lemn mobilă și se afla în pridvor; în bolta acestuia se făcuse o gaură pentru ca prin ea și pe scară să se poată ajunge prin pod la clopote².

O particularitate a acestei biserici sânt cele două crâmpoie de **contraforturi** oblice aflate spre apusul celor două abside laterale, pentru a întări punctele de sprijin ale turlei, dar care sânt așezate fără rost; ele sânt într-o câțiva asemănătoare cu cele de la Bălteni și Jitianu, cu masivele lor de zidărie ieșite în afară și având același scop. Mai găsim această dispoziție și la biserica din Călinești (Prahova)³.

Pridvorul este astăzi boltit, cu o calotă sferică așezată pe arcuri late stând pe console; o dispoziție nouă care se usitează mai mult în veacul al XVIII-lea decât în al XVII-lea.

Decorul exterior este cel obișnuit, cu două registre de firide simple bizantine și cu brâu. Astăzi toată biserica este tencuită și văruiată; pe păreții exteriori ai pridvorului se văd rămășițe de zugrăveli, care sânt probabil dintr-o epocă mai târzie decât biserica.

¹ Pl. XCII și următoarele.

² Pl. CXXII și următoarele.

³ Pl. C și următoarele.

² „B. C. M. I.“, anul 1911, p. 102.

³ Pl. CCXXXVII și următoarele.

GRUPA 17. Biserică cu planul în formă de treflă; naosul și pronaosul nu diferă mult ca plan de cele precedente, ci numai prin adausul unei a doua turle peste pronaos, dispoziție poate derivată de la Tismana sau Vodîța, care au avut turle pe pronaos de la început, ca, de altfel, și Cozia.

Exemple puține și lăsând un dubiu asupra originii acestei a doua turle, care poate fi numai un adaus făcut la o altă epocă pe o biserică din grupa precedentă.

Acesta pare a fi casul bisericii mănăstirii Dintr'un Lemn (Vâlcea)¹, unde turla a doua este probabil clădită odată cu pridvorul pe stâlpi, în timpul Domniei lui Ștefan Cantacuzino (1715), când, după frumosul pomelnic al mănăstirii, biserica a fost înfrumusețată și „luminată“, atât la naos, unde s'au deschis ferestre în boltă, care răspund afară în basa turlei, cât și la pronaos, unde, prin ridicarea turlei a doua în locul bolții, s'a dat lumină din ferestrele turlei noi, care se vede că este de o arhitectură diferită de aceia a turlei pantocratorului. Trebuie să observăm că aici perețele dintre naos și pronaos a fost dărâmat cândva spre a mări încăperea bisericii și spre a da o unitate interioară pe care bisericile din epocile anterioare știm că nu o aveau la origine, fiind despărțite în două încăperi, conform tradiției vechi.

Decorul exterior este cel obișnuit, cu cele două registre de firide simple bizantine și brâul orizontal între ele; biserica pare a fi fost într'un gen derivat din stilul vechiu și numai cu arcadele, brâul și cornișele în cărămidă aparentă, iar, pe pereți, rețeaua de liniaturi orizontale și verticale, imitând fâșiile alternate din veacul al XVI-lea, se mai văd și astăzi; sau poate că decorul fals, imitând pe tencuială, cărămizile ce se găseau supt aceasta, a fost aplicat în urmă spre a se împătrăta înfățișarea de la origine, ca la Golești sau Căluu.

Biserica din Flămânda (Argeș)² are un plan frumos compus, cu proporții înalte și elegante. Se aseamănă cu acel al bisericii Cornet, fără de turnulețul lateral.

Dispoziția constructivă a **naosului** este derivată din vechea școală sârbească, iar **pronaosul** pătrat este întărit cu patru masive de zidărie la colțuri; peste ele stau arcurile care suportă turla. Această dispoziție e caracteristică veacului al XVII-lea, și

o găsim mai ales la pronaosurile peste care se află o clopotniță, cea ce nu e cazul aici, căci lipsește scara corespunzătoare.

Un frumos **pridvor** se află în fața bisericii, cu arcade bine proporționate, răzimat pe stâlpi octogonali; arcada de la mijloc este mai largă, spre a primi ușa amenajată în ea, după cum am văzut la Arnota, la Biserica Domnească din Târgoviște și la biserica Si. Dumitru din Craiova. Acest pridvor este un adaus ulterior.

Decorul exterior este asemănător cu acel de la biserica Dintr'un Lemn. Firidele ambelor registre sânt înalte și în formă de semicerc, lucrate din cărămizi drepte fără profile rotunjite; numai brâul orizontal și cornișa au câte un profil în formă de tor. Se pare că decorul cu fâșiile orizontale alternate din veacul al XVI-lea nu a existat aici niciodată, însă se observă că arcadele firidelor sânt făcute din cărămizi frumoase cu rost larg, care și astăzi sânt aparente, pe când restul fațadei, tencuită, arată o zidărie de cărămizi simple fără vre-o dispoziție decorativă specială, și care poate a fost tencuită de la început, afară de arcurile firidelor, brâul și cornișa, cea ce dădea de sigur acestei biserici o înfățișare originală și destul de diferită de celelalte biserici contemporane.

Pridvorul este adăugat la o altă epocă, precum dovedește zidăria lui, care nu este legată cu aceia a pronaosului, ci numai alipită de ea. Acest pridvor e lipsit în fațade de firidele obișnuite; suprafața de-asupra brâului este simplă și prezintă numai o mică nișă dreptunghiulară în axul fațadei, destinată hramului bisericii.

În resumat biserica se apropie mai mult de arhitectura veche arhaică din veacul al XVI-lea, cu proporții mai înalte decât cele obișnuite pe atunci, dar fără decorul în cărămidă aparentă alternată cu tencuială. Firidele cu arcurile din cărămidă aparentă se aseamănă mult cu acelea ale bisericii Dintr'un Lemn.

Nu s'a găsit până acum nicio inscripție care să ne lămurească asupra datei întemeierii acestei biserici și asupra ctitorilor ei, ale căror pietre mormântale sânt în biserică și așteaptă a fi talmăcite.

GRUPA 18. Biserici cu planul în formă de treflă, naosul cu o turlă, pronaosul cu două turle mai mici și egale. Derivă de la biserica Mănăstirii Dealul, tipul V și de la Bucovăț și Tutana, grupa 11 (vezi partea a doua, veacul al XVI-lea).

¹ Pl. CXXXIII și următoarele.

² Pl. CXLIV și următoarele.

Biserica Mănăstirii Brebu (Prahova)¹ (1650), bine conservată, afară de turlile care au căzut — cea mai puțin transformată dintre bisericile care ni-au rămas din această grupă —, are **naosul** obișnuit, în care se mai văd slabe reminiscențe din structura sârbească de altă dată. Cele patru masive interioare pe care se sprijină turla sunt aici mai puțin accentuate decât la celelalte biserici de până acum.

Pronaosul, despărțit de naos printr'un părete cu o deschidere în formă de arc, care stabilește comunicația, este un dreptunghi lung în sensul axului bisericii și se compune din două părți, despărțite prin trei arcade răzimate pe doi stâlpi, așa cum le vedem la multe biserici din acest veac; partea din spre Răsărit a pronaosului susține cele două turlle mici, și partea din spre Apus, mai încăpătoare, e boltită într'un fel de „arc de cloitre“, o formă puțin obișnuită și chiar rară.

În fața bisericii un mic pridvor pătrat boltit cu o calotă sferică este sprijinit de perețele bisericii și de doi stâlpi octogonali; el este însă dintr'o epocă mult mai târzie.

Asămănarea perfectă a planului de la Brebu cu cel de la biserica Mănăstirii Dealu, dă loc la ipoteza că și la Dealu au existat cândva cele două coloane interioare din pronaos, care și-ar găsi locul sub arcul cel mare din pronaos.

La Brebu **turllele** sunt astăzi de lemn. Decorul exterior este cel obișnuit, cu cele două registre de firide suprapuse și cu brăul între ele; profilele lor sunt în ciubuce rotunjite, ca la Dealu; zidăria este de calitate slabă, cărămida nu este presată, și e probabil că biserica a fost tencuită de la început: urme de cărămizi aparente sau de zugrăveală imitând apareiajul din veacul al XVI-lea nu am găsit, dar se poate ca la o reparație mai recentă a bisericii să se fi dat jos decorul vechiu până la cărămidă, spre a se aplica o tencuială nouă, cum s'a făcut în multe alte cazuri.

Ușa și ferestrele sunt cu chenare de piatră. Ele însă au suferit modificări; după unele pietre ce se mai găsesc, ele par a fi fost inspirate de la biserica Stelea, și ar corespunde prin urmare cu epoca clădirii bisericii. Aceste pietre au fost mutate de la locul lor când s'au lărgit ferestrele.

Biserica Mănăstirii Gura Motrului (Mehedinți)² 1653, se deosebește de cea precedentă printr'un pridvor pe arcade, care ocupă toată lărgimea bisericii și are configurația celor din veacul al XVII-lea, cu arcade înalte și înguste, cu ușa joasă în ax și cu firida hramului de-asupra ei.

Stâlpii sunt de cărămidă și de secțiune octogonală, ca la Biserica Domnească din Târgoviște.

Naosul este cel obișnuit; nu are urmele structurii sârbești, este spațios și frumos proporționat.

Pronaosul mic, despărțit de naos prin doi stâlpi, pe cari se razimă trei arcade; la partea superioară două turlle mici și egale. Ușile și ferestrele au frumoase chenare de piatră inspirate de la cele moldovenești, însă simplificate, iar forma arcurilor, în loc de a fi gotică, este orientală, cu festoane, acolade și arcuri joase.

Pridvorul pe stâlpi mai este deschis și lateral, însă aceste deschideri par a fi fost făcute în urmă.

Turllele sunt bine păstrate, însă, din cauza restaurării acestei biserici în veacul trecut, ele au fost supra-înălțate ca și corpul bisericii.

Cele două turlle mici, ca și la Dealu și la Brebu, sunt foarte apropiate una de alta; aici ele sunt chiar alipite, și bazele lor formează un singur masiv. Acoperișurile sunt refăcute complet într'o epocă foarte târzie.

Decorul exterior este, ca și la celelalte biserici, compus din cele două registre de firide cu chenare rotunjite în relief și un brău larg; panourile de jos sunt dreptunghiulare și largi, cele de sus arcuite în plin centru și înguste. **Brăul** se ridică în dreptul pridvorului. **Socul** este puternic profilat.

O altă biserică, aproape de acest tip, însă cu pronaos dezvoltat și cu pridvor mare, este aceea de la **Mănăstirea Căldărușani**, clădită de Matei Basarab; dar ea a fost transformată în mai multe rânduri. Ea ar fi de un tip intermediar între grupa a 18-a, căci are trei turlle, și între grupa următoare, căci are pronaosul lărgit, însă cu o dispoziție diferită.

Biserica schitului Clocociov (Olt)¹ este de asemenea din acest tip, întru cât cele două turlle mici sunt de la origine. În cazul contrar, ea trebuie clasificată în grupa a 16-a.

GRUPA 19. Biserici cu planul în formă de treflă cu patru turlle, din care trei pe pronaosul lărgit și cu un pridvor pe stâlpi.

Biserici de tipul „Meșterului Manole“, provenind din Biserica Episcopală de la Curtea-de-Argeș: în veacul al XVII-lea avem biserici de acest tip care sunt monumentale și foarte impunătoare, cum este Mitropolia din București.

Ele diferă de modelul lor prin adaosul unui

¹ Pl. CLIV și următoarele.

² Pl. CLXI și următoarele.

¹ Pl. CXLIX și următoarele.

pridvor pe stâlpi și prin calitatea materialului.

Exemplare avem numai două:

Mitropolia din București (1655)¹, clădită de Constantin Vodă Cărnul, are **naosul** cam la fel cu acela al Bisericii Episcopale din Argeș, cu deosebire că este mai simplu; cele patru masive de zidărie pe care se razimă turla pantocratorului sânt aici vizibile, însă arcurile secundare, alipite în interior de pereții Nord și Sud, lipsesc spre altar; **absidele laterale** sânt încadrate cu un arc simplu, iar nu dublu; **turla pantocratorului** este rotundă în interior și are douăsprezece fețe în exterior; ea este pe pandantivi, iar nu pe „trompes d'angle” ca la Argeș.

Bolta altarului este o calotă sferică ca la Biserica Doamnei și ca la Ludești.

Pronaosul are coloanele altfel dispuse; în loc de a fi izolate ca la Argeș, ele sânt proptite în zidul din spre Răsărit al pronaosului, și două din ele sânt angajate în acel zid; actualmente coloanele din spre naos lipsesc, și ele par a fi fost mutate spre a susține în lături cafasul interior, care a fost adăugit la altă epocă. Turla centrală de pe pronaos are douăsprezece fețe, și cele două laterale mai mici câte opt fețe.

Pridvorul este foarte spațios, cu arcade pe stâlpi de cărămidă rotunjiți și proptiți la colțuri pe masive de zidărie, în care stâlpii sânt angajați. Aceștia sânt așezați pe un postament puternic și înalt, pe care spre interior se sprijină o bancă de piatră întreruptă în axul principal și în ambele laturi în câte un punct spre a lăsa loc la cele trei intrări. În urmă, unele arcade au fost închise și li s'au așezat ferestre, iar în dreptul intrărilor s'au adăugit în veacul al XIX-lea trei pridvoare mici pe stâlpi. Trebuie să mai observăm că în exterior pridvorul cel mare a fost înălțat ulterior până la nivelul cornișei principale a bisericii; el era la origine mai jos, ca la Biserica Domnească din Târgoviște, și anume până deasupra primului rând de firide; este ușor de văzut că al doilea rând de firide, suprapus peste acesta, este din altă epocă, căci este altfel conformat decât firidele de la corpul bisericii, care sânt toate în semi-cerc.

Decorul exterior este complet tencuit; el este compus din două registre de arcade în plin centru, despărțite printr'un brâu foarte larg. Arcadele sânt conformate ca acelea de la biserica din Cojeni (Ilfov)², adică sânt încadrate cu un

singur ciubuc rotunjit, așezat înprejurul arhivelor și în axul stâlpilor verticali, cari despart arcadele. În partea inferioară, arcadele sânt mai largi, în partea superioară ele sânt mai înguste și compuse din câte două arcuri alăturate, separate printr'o mică consolă pe care se sprijină. Am mai găsit această dispoziție și în veacul al XVI-lea la Căluu.

Brâul e compus dintr'un motiv principal, înfățișând, ca la Episcopia din Argeș, o lunie compusă din mai multe șuvițe răsucite; conformația ei este aceea pe care o vedem la Stelea și în bisericile din Moldova încă din veacul al XVI-lea. Cred că este unicul caz în arhitectura muntenească.

Cornișa este astăzi complet refăcută. **Turlele** au conformația celor din tipul IV din veacul al XVIII-lea, cu colonetele verticale la colțuri, dar învelitorile lor se razimă direct pe arcadele ce încadrează ferestrele, adică fără cornișa orizontală: ele sânt probabil de la origine; **basa turlei** pantocratorului este decorată de jur împrejur cu firide mici; **turlele mici** au bazele cu colțurile teșite, cas foarte rar (Ciutura), dar se poate ca aici să nu fie teșitura de la origine, căci acest monument a fost mult transformat în veacul al XIX-lea.

Ferestrele au fost tot atunci lărgite și înălțate.

Bolțile par a fi cele de la origine, însă zugrăveala este mult mai recentă, ca și toată decorația interioară. **Coloanele** din pronaos sânt poate cele de la origine; ele au fost însă acoperite cu un stuc imitând marmora și cu capitele bronzate, care le-au desfigurat complet. Ele trebuie să fi fost la origine în genul celor de la Cotroceni.

Biserica Mănăstirii Cotroceni¹, zidită de Șerban-Vodă Cantacuzino (1679), diferă puțin ca plan de cea precedentă; este însă de dimensiuni mai reduse. Turlele și bolțile primitive au căzut; fațadele de asemenea au fost complet transformate; în exterior numai arcadele pridvorului s'au păstrat. Interiorul pare a fi suferit mai puțin: aici se păstrează intactă colonada de piatră care susține turla actuală din pronaos. Ea este din piatră de talie sculptată; fiecare fus de mare înălțime e compus din pietre profilate vertical; capitelul și basa sânt pătrate și profilate orizontal; aceste profile amintesc pe acelea ale baselor coloanelor de la foisorul din Comana

¹ Pl. CLXIX și următoarele.

² Pl. LXXIV și următoarele.

¹ Pl. CLXXX și următoarele.

și de la coloanele din interiorul Bisericii Episcopale din Argeș, din Filipeștii-de-Pădure și Hurez; muchile fusului sânt rotunjite și formează chenare în genul modelaturii armenesti, cum le găsim și la stâlpii interiori de la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș; ele sânt însă mai simplu tratate și dintr'o piatră mai puțin fină. Stâlpii de piatră de la pridvor au alt caracter, mai apropiat de formele arabe, cu fațete obținute prin întretăierea de planuri oblice după traseurile geometrice caracteristice artei arabe. Același meșter a lucrat de sigur și pietrăria de la Biserica Doamnei din București și poate și pe aceia de la Biserica Mănăstirii Dintr'un Lemn (Vâlcea), executate primele două în timpul lui Șerban-Vodă Cantacuzino și a treia în Domnia lui Ștefan-Vodă Cantacuzino (1715).

Ușa și ferestrele nu mai au chenarele lor de la origine.

Biserica Radu-Vodă din București (1615)¹ a suferit atâtea transformări, încât astăzi numai forma generală a planului ni mai poate da indicații asupra dispozițiilor constructive ale acestui monument. În pronaos găsim patru masive de zidărie formând un pătrat în plan, care amintește dispoziția pridvorului vechii Mitropolii din Târgoviște sau pe aceia de la biserica mănăstirii Văcărești. Aici însă nu găsim această frumoasă dispoziție a celor patru coloane ca puncte de sprijin, ci masivele de zidărie nu sânt decât prelungirea arcurilor care primesc și sprijină bolțile. Se poate ca prin cercetări viitoare să se permită reconstituirea măcar ipotetică a arhitecturii interioare a acestei biserici, care pare a fi fost dintre cele mai frumoase, dar care a fost transformată complet în veacul al XIX-lea, după cutremurul de la 1838 (vezi monografia d-lui Săndulescu-Verna, București, 1930).

GRUPA 20. Biserici cu planul în formă de treflă, naosul cu turlă și pronaosul cu clopotniță pe el, cuprinde biserici de tipul cel nou creat în veacul al XVII-lea, adică acelea care au un turn-clopotniță în partea din față pe pronaos sau pe pridvor. Această grupă corespunde cu grupa 14, care prezintă același caracter în subdiviziunea bisericilor fără abside laterale.

Cum am arătat, dispoziția turnului-clopotniță nu este aceeași la toate bisericile din această grupă, ci, din contra, soluția problemei, care este căutată de către diferiți meșteri din această epocă,

se află rezolvită în mai multe moduri: câte odată turnul-clopotniță este pe pronaos, și atunci e însoțit de o scară aflătoare în interiorul zidului sau într'un turnuleț alipit de acesta în exterior; altă dată, turnul se află în fața pronaosului peste pridvor, și atunci scara este în interiorul zidului, sau se găsește o scară exterioară de lemn (Ludești). Forma acestor turle variază și ea: sau e masivă, dreptunghiulară și înaltă (Jitianu), sau e scundă și cu colțurile teșite (Cornet), sau e numai un fel de foișor pe stâlpi așezat peste pridvor (Filipeștii-de-Pădure).

În prima categorie a clopotnițelor pe pronaos trebuie să pomenim mai întâiu **biserica mănăstirii Cornetu**¹, care este cea mai perfectă din această grupă, precum este, de altfel, și cel mai tipic și represintativ exemplar al veacului al XVII-lea, prin varietatea caracterelor și elementelor armonios combinate, căci vedem aici în plan ultimele reminescente ale vechii structuri sârbești cu cele patru masive de zidărie proeminente supt turla pantocratorului, cu arcurile interioare alipite de zidurile de la Nord și Sud. Mai vedem în exterior pe fețele bazei turlei pantocratorului arcurile de descărcare în semicerc din veacul al XIV-lea (Cozia), alături de decorul cu fășiile de cărămizi orizontale și verticale din veacul al XVI-lea, precum și firidele cu ciubucele rotunde tencuite din veacul al XVII-lea, împreună cu butonii de teracotă smălțuită ai arhitecturii lui Matei Basarab. Singurul element care lipsește însă este pridvorul. Clopotnița pe pronaos, elementul nou adus de veacul al XVII-lea în arhitectura noastră monumentală, este aici exprimat în mod fericit; forma octogonală scundă a clopotniței cu deschiderile ei largi contrastează cu turla sveltă a pantocratorului cu arcurile înguste și înalte; turnulețul în care se află scara ce duce la camera clopotelor se leagă frumos cu celelalte elemente ale bisericii. **Decorul exterior** este lipsit de firidele obișnuite; numai partea superioară a turnulețului scării și baza clopotniței sânt decorate cu asemenea firide cu ciubuce rotunjite în relief și cu câte un buton de teracotă în centrul arcului firidelor. Asemenea butoni se mai află la partea de sus a turlei pantocratorului, apoi supt cornișa principală, ca la Golești, și un alt rând supt brâu; alte teracote de formă pătrată alăturate unele de altele și formând un fris continuu de jur împrejurul bisericii se mai află aici supt cornișa principală, dar nu știm dacă ele sânt de la întemeierea bisericii sau din altă epocă.

¹ Pl. CLXXXVI.

¹ Pl. CLXXXIX și următoarele.

În fațada principală, se găsește o lîridă mare formînd la partea ei superioară o arcadă în care se află zugrăvit hramul bisericii, iar brîul o încunjoară într'o curbă concentrică cu arcul, ca la biserica din Călinești (Prahova). Această dispoziție trebuie asemănată cu aceia de la Tutana, unde brîul încunjoară de asemenea arcul destinat hramului, însă nu în formă de curbă, ci îl ocolește în unghi drept.

Ușa are un chenar de piatră simplă fără sculptură; numai partea de de-asupra ușii are o formă festonată în acoladă joasă; de-asupra ei se află pisania de la întemeiere (1666).

Ferestrele sînt înguste și mici ca acelea din veacul al XVI-lea, cu chenare de piatră simple, fără profile, nici sculptură. În dreptul absidelor se mai găsesc niște ferestruici mici și rotunde aparate în cărămidă aparentă, tot ca în veacul al XVI-lea.

După cum vedem, în această biserică se întîlnesc la un loc caracterele artei noastre vechi din veacurile anterioare împreună cu formele și elementele noi ale veacului al XVII-lea, — dispozițiile planului vechiu sârbesc, cu dispoziția nouă a clopotniței peste pronaos, cu scara în turnulețul poligonal; decorul arhaic din veacul al XVI-lea și cel nou din veacul al XVII-lea, la clopotniță și la partea superioară a turnulețului scării. Această biserică este printre primele cu turla pantocratorului pe naos și cu clopotnița pe pronaos, dar este și ultima cu decorul exterior arhaic de la începutul veacului al XVI-lea și cu planul sârbesc.

BISERICA FOSTEI MĂNĂSTIRI Jitianu¹, zisă și Balta Verde, zidită de Constantin-Vodă Cărnul, se deosebește de bisericile precedente prin faptul că în locul pridvorului pe stâlpi se află aici un pridvor pătrat închis cu ferestre largi în arcade și peste acesta se află o clopotniță masivă și înaltă cu o scară ascunsă în interiorul zidului.

Naosul are forma obișnuită ca dispoziție interioară. Trebuie să observăm însă că acele patru picioare interioare proeminente care suportă arcurile mari de supt turla pantocratorului sînt mult reduse și că masivele de zidărie necesare menținerii turlei sînt obținute printr'o îngroșare a lor spre exterior, unde ele sînt acusate prin patru colțuri ieșite, formînd ca niște contraforturi. Această conformație este foarte rară: o mai găsim la biserica din Bălteni (Ilfov), clădită la 1626, și la biserica mănăstirii Comana. Este cert că din punct de vedere constructiv aceasta dispoziție este cît se poate de logică, de oare ce proptește

perfect masivul turlei; ea pricinuieste însă oarecare dificultăți în traseul acoperișului.

Pronaosul este pătrat și boltit, cu o calotă sferică proptită de patru arcuri răsimate pe picioarele de zidărie ce se văd la colțurile încăperii. Planul acestei biserici este perfect conceput și bine executat.

Turla pantocratorului este largă și de porții scunde ca și arcurile mari pe care ea se sprijină; ea are douăsprezece laturi în exterior.

Turnul clopotniței are trei etaje, și partea superioară poate să fi fost relăcută sau terminată mai târziu, căci vedem că decorul ei exterior se compune din firide mici cu chenare rotunjite, pe cînd decorul restului bisericii și chiar al părții de jos e clopotniței este compus din firide simple bizantine cu arcade în plin cintru, avînd fundul puțin retras ca la bisericile din veacurile precedente și fără cărămizi rotunjite; brîul desparte cele două registre de arcade ale fațadelor, cel inferior mai înalt și cu arcade mai largi, cel superior mai scund, cu arcade mai înguste. Această monumentală biserică a stat mult timp ruinată, dar boltile ei au resistat; astăzi ea este readusă în stare bună prin grija Comisiunii Monumentelor Istorice.

Clopotnița pare a fi fost clădită odată cu biserica sau puțin în urmă; ea pare însă un adaos, căci nu se compune cu restul monumentului.

Avem în această epocă multe casuri asemănătoare, unde pridvorul sau clopotnița nu sînt unitare cu biserica din punct de vedere al compoziției, însă ele sînt din același veac cu ele; astfel Arnota, Băltenii, Jitianul, Flămînda, Filipeștii-de-Pădure, etc.

BISERICA DIN FILIPEȘTII-DE-PĂDURE (Prahova)¹ este de un tip mai evoluat, care s'ar lega mai mult cu monumentele din „stilul nou” al veacul al XVIII-lea. Într'adevăr **naosul** nu mai presintă nicio amintire a structurii sârbești vechi; pereții sînt netezi în interior, fără masive proeminente, nici arcade laterale oarbe; **pronaosul** este ceva mai larg ca naosul și formează resalituri laterale exterioare, ceea ce este un caracter răspîndit în veacul al XVIII-lea, dar foarte rar pînă în al XVII-lea veac (Lopușnia, Arnota). Între naos și pronaos găsim frumoase arcade cu stâlpi de piatră sculptați și canelați, cari se apropie de asemenea mai mult de stilul veacului al XVIII-lea.

¹ Pl. CCVIII și următoarele.

¹ Pl. CXCVIII și următoarele.

Pridvorul este poligonal cu stâlpi rotunzi; peste el se găsește un foișor în același gen, care servește ca clopotniță. Legătura arhitectonică nu există cu corpul bisericii nici ca linii, nici ca forme. S'ar putea bănuî că la început biserica a avut clopotniță pe pronaos și că, ea dărâmându-se din cauza lărgimii ei, s'a renunțat la ea, adăugându-se pridvorul cu clopotniță peste el.

Arhitectura exterioară nu se deosebește de cea curentă, cu cele două registre de arcade oarbe despărțite prin brâul orizontal. Arcadele de sus sânt mai mici și mai scunde decât cele de jos, ceea ce este iarăși un caracter nou, puțin utilizat până atunci, dar curent în veacul al XVIII-lea.

E un monument care face tranziția cu stilul nou.

BISERICA DIN LUDEȘTI (Dâmbovița)¹ este mai mică decât cea precedentă; **altarul** boltit în calotă sferică întocmai ca la Mitropolia din București și la Biserica Doamnei; **naosul** fără turlă, **pro-naosul** boltit în mod puțin obișnuit cu două berceau-uri cilindrice având axul perpendicular pe acel al bisericii, despărțite printr'un arc longitudinal la mijloc. Pridvorul poligonal, ca la Filipești.

Clopotnița este peste pridvor, însă nu se poate ști cum a fost la origine, căci astăzi ea este de lemn și scara ce duce la clopote este tot de lemn și așezată în exterior, alipită de perețele din spre Nord.

Bisericile din această grupă sânt, după cum am văzut, puține la număr și destul de diferite unele de altele, în opoziție cu acelea similare din grupa a 14-a, care prezintă mai multe exemplare și sânt mult mai unitare: fără abside laterale, mai toate fără turlă pe naos, cu clopotnița pe pronaos și cu pridvorul adăugit în cele mai multe cazuri. Această grupă a 14-a poate fi inspirată ca plan de la bisericile occidentale romanice sau gotice, poate de la cele săsești, din care găsim câteva exemplare la Câmpulungul Muscelului.

Prin arhitectura și structura lor, ele s'au asimilat însă complet, și în afară de această dispoziție generală a planului niciun element nu amintește monumentele acestea săsești, așa că ipoteza de mai sus nu este de loc dovedită și poate fi numai o asemănare întâmplătoare; ceea ce ne îndeamnă să o enunțăm este și faptul că în veacul al XVI-lea nu găsim în arta noastră monumentală niciun exemplar de biserică dreaptă, adică fără abside laterale, pe când în al XVII-lea veac ele sânt destul de numeroase. S'ar putea ca acest tip

să-și aibă originea și în Orient, căci în Balcani el se întâlnește adese ori, și de sigur că de acolo ni-a venit tipul bisericii Cotmeana, din veacul al XIV-lea, ca și acela al bisericii Săn Nicoară din Curtea-de-Argeș, care sânt ambele biserici fără abside laterale la origine.

Bisericile care nu intră în clasificarea precedentă se găsesc descrise la urmă: ele sânt puține la număr.

BISERICA DIN CĂLINEȘTI (Prahova) (1615)¹ pare a fi fost modificată la o epocă care nu se poate preciza. Ea era probabil la origine din genul bisericilor din grupa 20-a, cu clopotnița pe pronaos și scara în turnuleț. În urmă i s'a adăugit un al doilea turnuleț, simetric cu cel dintău, i s'a modificat clopotnița, care poate fusese dărâmată de vre-un cutremur și i s'a făcut un fronton în fațadă, înălțându-se ambele turnulețe.

BISERICA DIN TURBAȚI (Ilfov)² pare a fi fost o capelă funerară. Ea este ridicată de neamul Cantacuzineștilor în amintirea Postelnicului ucis la Snagov; ea prezintă dispoziții particulare, cu o încăpere ascunsă de-asupra pronaosului.

BISERICA OLARI din Curtea-de-Argeș³ pare a fi inspirată ca plan de la arhitectura moldovenească. Cu clopotnița pe latura de Sud a bisericii, ea amintește planul bisericii Logofătului Tăutu din Bălinești (Dorohoiu); pilaștrii exteriori, formând ca niște mici contraforturi, nu se pot explica; forma în lunetă a bolții din pronaos este dintr'o epocă târzie; și o asemănare exterioară a materialului de bolovani și de cărămidă cu zidăria de la Biserica Domnească din acel oraș nu poate fi o probă că ambele biserici ar fi contemporane. Nu poate fi până acum niciun motiv de a clasifica această biserică în veacul al XVII-lea sau în altul; credem că nu poate fi mai veche decât acest veac, dar mai curând mai nouă.

ÎNRĂURIRILE EXTERIOARE asupra arhitecturii românești sânt puține în veacul al XVII-lea, și ele par a fi fost numai sporadice. Cele ce se pot constata sânt: Înărăuirea moldovenească, cea săsească și cea orientală.

Înrăuirea moldovenească, precum am arătat mai sus, pare a avea ca punct de plecare clădirea bisericii Stelea din Târgoviște. Elementele pe care ea le aduce în compoziția și formele arhi-

¹ Pl. CCII și următoarele.

¹ Pl. CCXXXVII și următoarele.

² Pl. CCXXX și următoarele.

Pl. CCXXIV și următoarele

tectonice sânt: contrafortul exterior, forma și dispoziția turelor cu opt fețe, cu patru ferestre scurte și patru contraforturi mici așezate pe laturile de pe diagonale, în sfârșit unele forme decorative, cum sânt cele de la chenarele de piatră ale ușilor și ale ferestrelor, cu profile derivate de la cele gotice, însă cu arcuri joase în acoladă, cu rosete sculptate la partea de jos și câte odată cu coronamente și solbancuri profilate, care acusează și subliniază compoziția lor.

Un element moldovenesc de la Stelea, pe care îl găsim și la Mitropolia din București, este brâul în formă de funie răsucită, compus din mai multe șuvițe, care sânt întoarse din loc în loc, când într'un sens, când în celălalt. Acest brâu este diferit de cel obișnuit în Muntenia și Oltenia, care e de obicei un tor simplu, încadrat între două rânduri de zimți de cărămidă, sau cel de la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș, care e de piatră și compus și el din mai multe șuvițe, bogat decorate, având însă o compoziție și o mișcare cu totul diferită de brăurile din Moldova. Din brâul de la Curtea-de-Argeș provin probabil acelea din veacul al XVIII-lea, al căror tip este cel de la Stavropoleos, Hurez, Bățiștea, Crețulescu, Văcărești, etc. Aceste câteva forme aduse din Moldova au însă o scurtă durată, și la începutul veacului al XVIII-lea ele dispar complet.

Tot înrâurire moldovenească ar putea fi considerată și forma planului bisericii Olari din Curtea-de-Argeș, din cauza dispoziției clopotniții pe latura din spre Miazăzi, servind și ca intrare în biserică; dispoziția aceasta este întocmai aceeași ca la biserica din Bălinești (Dorohoiu);

asemenea clopotnițe laterale se mai găsesc în Moldova la biserica Mirăuți din Suceava, la Sf. Sava și Tălpădari din Iași, etc., însă sânt foarte rare în Muntenia și în Oltenia.

Câteva biserici în stil gotic, din care ni-au rămas două în orașul Câmpulung, pot să fi avut oarecare înrâurire asupra formei planului unora din bisericile din acest veac, care sânt drepte, fără abside laterale și cu clopotnița peste pronaos. Aceasta însă este o dispoziție care se găsește nu numai la bisericile romanico-gotice, dar și în Orient (Mesembria, Stenimachos, etc.). Datele de până acum nu permit un studiu mai amănunțit al acestei chestiuni.

O înrâurire orientală putem constata în formele sculptate de la chenarele ușilor unor biserici din timpul lui Matei Basarab. Acele uși și unele ferestre au arcul de la partea superioară sau în formă de acoladă joasă, cu un vârf la mijloc, care pare de origine turcească, sau în formă festonată, cu mai multe vârfuri, care arată aceeași origine. Aceste forme se găsesc și în veacul al XVIII-lea, când ele se acopăr cu o sculptură bogată de „rinsouri“ în formă de frunze și de flori caracteristice ale „noului stil“.

Aceste câteva elemente aduse din afară în arhitectura din veacul al XVII-lea nu împiedecă însă tradiția veche de a-și păstra toată vigoarea. Printre sforțările către o nouă formulă de artă, această tradiție se menține vie și întreagă, adaptându-se programelor noi impuse de dezvoltarea crescândă a culturii românești, pentru care veacul al XVII-lea, după cum ni-o confirmă și istoria, constituie o adevărată renaștere națională.

DESCRIEREA MONUMENTELOR

BISERICILE FĂRĂ ABSIDE LATERALE.

Vom păstra în această descriere aceiași clasificare pe grupe ca și până acum, pentru a înlesni cât mai mult înțelegerea evoluției caracterelor și a formelor arhitectonice, care este ținta însăși a acestei lucrări.

Descrierea va începe cu bisericile, pentru că ele sânt cele mai numeroase, apoi vor urma mănăstirile, schiturile, clopotnițele, chiliile și diferitele fragmente care ni-au rămas, mai mult sau mai puțin bine conservate, din veacul al XVII-lea. Majoritatea acestor monumente au fost mult modificate în veacurile care au urmat, după cum reiese și din capitolele de mai sus, și, fiindcă, în genere, aceste monumente sânt insuficient studiate și incomplet cercetate, în multe cazuri nu este cu putință încă a se preciza care sânt părțile autentice din veacul al XVII-lea. Ne vom mulțumi, în consecință, cu descrierea acelor dintre ele ce caracterizează mai bine arhitectura acestui veac.

Acest capitol va fi poate considerat ca o repetiție mai pe larg a celui precedent, căci în ambele capitole sânt descrise, în aceeași ordine, cam aceleași monumente.

Totuși punctul de vedere din care acestea sânt studiate în fiecare din aceste două capitole, este diferit. În cel precedent, ele sânt studiate din punct de vedere comparativ, și am insistat mai mult asupra deosebirilor dintre bisericile din aceeași grupă sau din grupele vecine, alegând câteva dintre cele mai caracteristice, aceasta spre a explica mai bine modul de transformare și de dezvoltare a diferitelor tipuri, într'un cuvânt spre a desluși evoluția lor.

În capitolul de față descriem monumentele mai pe larg și cât mai complet, din punctul de vedere arhitectonic, alegând și aici pe cele mai bine conservate, spre a da o cât mai fidelă imagine a arhitecturii din această epocă.

Pentru motivele arătate mai sus și spre a evita confuzia, am trecut mai răpede peste acele monumente care nu represintă în mod destul de clar epoca pe care o studiem, neputând în cadrul acestei lucrări să le analizăm pe toate și

având în vedere că rostul acesteia este în primul rând de a prezenta un ansamblu din care să reiasă cât mai clar posibil caracterele și liniile generale ale arhitecturii fiecărei epoci.

Unele repetiții nu se pot evita, credem, când aceleași chestii, aceleași monumente, aceleași elemente se analizează din diferite puncte de vedere. De altfel această lucrare nu are pretenția de a fi altceva decât un studiu pentru a ajuta la deslușirea și cunoașterea arhitecturii noastre din trecut, care, să nu ni facem iluzii, este încă foarte departe de a fi îndestul de bine studiată pentru a putea fi limpezită de pe acum.

SCHITUL ZLĂTIOARELE-VÂLCEA¹, clădit de către Radu-Vodă Mihnea. Anul clădirii nu se cunoaște. E o bisericuță singuratecă într'o vâlcea izolată. Chiliile d'împrejur au dispărut. A fost mult modificată prin adausul a două pridvoare, unul de zid cu arcade pe stâlpi, probabil din veacul al XVIII-lea, și altul de lemn, mai nou. Toată partea superioară a bisericii, acoperișul, turlele, ca și bolțile, au căzut și au fost refăcute mult mai târziu. O fotografie mai veche (fig. 9) ni arată că a fost cândva o clopotniță de zid peste pridvor.

Biserica de la origine, fără de cele două pridvoare, are doisprezece metri lungime pe cinci lărgime în exterior. Ea se compune dintr'un corp dreptunghiular formând o singură încăpere, într'un zidul despărțitor între naos și pronaos a dispărut.

Altarul este poligonal, atât în exterior, cât și în interior.

Interiorul este complet renovat și nu mai păstrează nimic din elementele de la origine.

Numai **păreții exteriori** s'au păstrat cu decorul lor până supt cornișă. Firidele mici și scurte, care decorează partea superioară a zidurilor, nu au relief caracteristic, ci sânt numai mici arcade din cărămizi, aflate în același plan cu păretele; arcurile par segmente de cerc ceva mai mici decât o jumătate de circumferență și colo-

¹ Pl. I și următoarele.

netele pe care se razimă sânt simple cărămizi verticale pe multe. Supt aceste arcade toată suprafața exterioară este decorată cu rânduri orizontale și verticale de cărămizi aparente foarte mici, așezate în genul celor din stilul vechiu al veacului al XVI-lea. Această gingașă decorație amintește pe cea de la biserica mănăstirii Arnota.

Ca plan biserica pare a se înrudi cu unele tipuri vechi ca Cotmeana. Zidăria este foarte neregulată, altarul cu laturile inegale și strâmbe. Chenarele ferestrelor și ale ușii lipsesc. Pridvorul de zid, care astăzi este înfundat cu zidărie, arată supt tencuiala care îl acopere arcade largi și scunde, cu stâlpi scurți, tencuiți, pe cari se vede o zugrăveală rustică, cu liniaturi și flori ce par a fi de la sfârșitul veacului al XVIII-lea.

BISERICA DIN SĂCUIENI¹ (Dâmbovița), clădită de jupân Neagoe Ștefan Săcuianul la 1606, supt Domnia lui Constantin Șerban Voevod, este o biserică de 23 metri lungime pe 8.50 metri lărgime în exterior. Planul dreptunghiular fără abside laterale se compune dintr'un naos cu altar poligonal și dintr'un pronaos.

Bolțile nu mai există și chiar zidăria de deasupra brâului pare mai nouă, căci nu prezintă decorul cu firide de la registrul inferior, ci este o zidărie simplă și lucrată fără artă. Nu este deci posibil a se cunoaște structura bisericii de la origine, mai ales la naos.

La pronaos se poate bănui că el era pe plan pătrat cu patru masive de zidărie la colțurile lui interioare. Două din aceste masive se mai văd încă. Peste pronaos a fost și o clopotniță, ceia ce se confirmă prin scara rotundă ce se găsește într'un turnuleț poligonal alipit de perețele din spre Miazănoapte.

Contraforturile exterioare, în număr de patru, pe care le vedem astăzi, ar dovedi o remaniere a clădirii, prin a doua jumătate a veacului al XVII-lea, când se ivește contrafortul exterior moldovenesc și clopotnița peste pronaos, cu scara închisă într'un turnuleț exterior. Cele două contraforturi laterale pot fi și mai noi, căci această biserică pare a fi suferit mai multe transformări.

Arhitectura exterioară arată, la registrul inferior, un rând de arcade înguste și lungi, grupate două câte două și asemănătoare cu acelea de la biserica mănăstirii Dintr'un Lemn; brâul este cel obișnuit, iar partea superioară a fațadei

pare dintr'o epocă mai târzie, și nu prezintă niciun caracter.

Cum am arătat mai sus, părțile superioare ale bisericii lipsesc sau au fost refăcute ulterior, iar principala calitate a acestui monument atât de diformat de timpuri este zugrăveala interioară, care s'a descoperit supt o altă pătură mai nouă care o ascundea. Această zugrăveală este din cele mai interesante și datează de la Matei Basarab 1651¹. Se poate ca biserica de la origine să fi fost mai scurtă și compusă numai din naos și altar, iar în timpul Domniei lui Matei Basarab să i se fi adăugit pronaosul cu clopotniță, precum și contraforturile exterioare.

BISERICA SFÂNTUL NICOLAIE² (zisă Andronești) din Târgoviște nu are inscripție și nu i se cunoaște anul fundării.

După tradiția locală și după caracterul arhitectural, ea este din timpul domniei lui Matei Vodă Basarab. E o biserică mare de 24 m. lungime și 8 m. lărgime în exterior.

Naosul este pătrat și bolta se razimă pe patru arcuri mari, din care două, cele alipite de pereții Nord și Sud, sânt mai înguste, iar celelalte două, transversale, sânt mai ele largi; se razimă pe console lungi și înguste.

Naosul nu pare a fi avut turlă la origine; cea de astăzi este nouă. Într'naos și pronaos se află un perete plin, străpuns printr'o arcadă largă și scundă, care poate fi din altă epocă, căci nu este în tradițiunea arhitecturii noastre. Această dispoziție poate fi și o primă expresiune a tendinței ce se constată pe la mijlocul veacului al XVII-lea de a stabili o comunicație mai largă între naos și pronaos, căci tot atunci vedem că ușa de comunicație ce exista mai înainte între aceste două părți ale bisericii se înlocuiește prin trei arcade largi, ca la Sfinții Împărați din Târgoviște³, la Fundeni din Câmpulung⁴, etc. Arcada scundă de la biserica Sf. Nicolae poate fi un mod diferit de a rezolva această problemă. Aceiași dispoziție o mai găsim la biserica Mănăstirii Brebu (Prahova), 1650⁵.

Pronaosul este de asemenea pătrat, cu patru arcuri, peste care se razimă o calotă sferică cu pandantivi; arcurile se razimă pe console. O dispoziție similară cu aceia de la naos.

Această construcție a pronaosului o găsim în

¹ I. Mihail, *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1926.

² Pl. XII și următoarele.

³ Pl. XLII și următoarele.

⁴ Pl. LXXII și următoarele.

⁵ Pl. CLXV și următoarele.

¹ Pl. VIII și următoarele.

genere în cazul pronaosului cu clopotniță; aici însă nu pare a fi fost o asemenea clopotniță și nici scara ce duce la ea nu există.

Pridvorul, cu arcade pe stâlpi de secție octogonală, este o caracteristică a veacului al XVII-lea; arcadele sânt în semicerc și proporția lor este foarte reușită. Bolta pridvorului este cilindrică: această boltă este împărțită în trei părți aproape egale prin două arcuri transversale care o întăresc. Această dispoziție nouă este o îndrumare spre boltirea pridvoarelor de la sfârșitul veacului și din veacul al XVIII-lea, cu calote sferice răzimate pe arcuri transversale, ca la Biserica Doamnei din București, Mănăstirea Hurez și la Cozia.

Arhitectura exterioară este tencuită; ea este simplă și frumoasă; partea inferioară de supt brâu este fără firide, nici panouri.

Soclul este o simplă ieșitură a zidului; registrul superior are firide înguste, alăturate două câte două; ele sânt compuse din cărămizi drepte, neprofilate, având un aspect arhaic și nobil.

Brâul este singurul profil rotunjit: el se ridică în sus în dreptul pridvorului, cea ce schimbă dimensiunile și proporția acestor firide în fațada principală.

Cum am spus mai sus, arcadele pridvorului, în semicerc, cu forme geometrice curate, cu capitele paralelipipedice simple, se armonizează cu arhitectura corectă, bine proporționată și perfect executată a acestei biserici, care ni arată progresul considerabil al artei monumentale în timpul Domniei lui Matei Basarab, dacă o comparăm cu bisericile din prima jumătate a veacului.

Forma bolților, atât la naos, cât și la pronaos, prezintă particularitatea că se razimă pe console. Această dispoziție se întâlnește rar la bisericile din Muntenia în veacurile anterioare și abia pe la mijlocul acestui veac; dar o găsim în mod curent la bisericile moldovenești, unde lărgimea arcurilor este variabilă și astfel calculate, încât spațiul dintre ele să ajungă la un pătrat perfect, peste care se poate ridica o boltă sferică sau o turlă pe pandantivi.

Ne putem prin urmare întreba dacă ne găsim aici în fața unei înrăuriri venite din Moldova, probabil tot supt Domnia lui Matei Basarab. Această ipotesă s'ar confirma dacă biserica Sf. Nicolae ar fi fost clădită după 1646, anul fundării bisericii Stelea.

BISERICA DIN GHERGHIȚA¹ (Prahova) este clădită de Matei Basarab la 1641.

¹ Pl. XIX și următoarele.

De dimensiuni relativ mici, având douăzeci de metri lungime pe opt metri lărgime în exterior, ea este de formă dreptunghiulară și are altarul bine dezvoltat, **naosul** aproape pătrat, boltit, cu o calotă sferică fără turlă; cele două picioare de zidărie din spre Apus, pe care se razimă bolta, au fost cândva rătezate și se presintă astăzi supt forma unor console terminate în planuri oblice. Aceste picioare proeminente de supt boltă amințesc structura sârbească din vechime, însă arcadele oarbe laterale din interior cari caracterizează această structură lipsesc: spre Răsărit, la altar, găsim numai două mici firide joase; spre pronaos, la Apus, arcurile acestea lipsesc cu totul și bolta cilindrică mai largă decât arcurile mari se razimă de-a dreptul pe pereții laterali. Poate fi aici indiciul unei remanieri a bisericii. Această dispoziție neîndemânatecă am mai găsit-o la bolta altarului unor biserici din veacul al XVI-lea și al XVII-lea, de exemplu la Biserica Mănăstirii Valea (Muscel), unde pare a fi o diformare a vechiului plan sârbesc. Ea dovedește poate o nedumerire în procedeele de construcție dintr'o epocă de tranziție, între vechea structură sârbească și noile dispoziții constructive, care erau atunci tocmai în curs de elaborare.

Pronaosul este și el aproape pătrat în plan, boltit cu o calotă sferică stând pe patru arcuri, două mai late și două mai înguste, răzimate la colțuri pe patru picioare masive de zidărie. Peste pronaos se găsea o turlă, clopotniță, care a dispărut și la care se ajungea printr'o scară ascunsă în perețele din spre Nord. Caracterul general al bolților este asemănător cu acela de la biserica Sf. Nicolae din Târgoviște.

Biserica din Gherghița nu are pridvor.

Decorul exterior este original și puțin obișnuit. Cele două registre de panouri au forme dreptunghiulare late, încadrate cu ciubuce rotunjite în relief.

Brâul este cel obișnuit. În fațada principală, de de-asupra ușii de la intrare, el prezintă o ridicătură în unghi drept, ca la biserica Mănăstirii Tutana.

Ușa este de piatră, cu chenar frumos cioplit și încadrată într'un arc de cerc în care este zăgărit hramul bisericii.

Ferestrele vechi au dispărut; cele de astăzi sânt înălțate, rotunjite în arc de cerc și probabil lărgite: ele sânt dintr'o epocă foarte târzie. Fațadele par a fi suferit și ele oarecare modificări în mo-

delatura lor, cu ocazia refacerii tencuielilor; ele sânt împodobite cu decorații și zugrăveli noi.

BISERICA DIN BĂRBULEȚ (Dâmbovița)¹. Este de dimensiuni mai mici ca precedentă: 18 metri lungime pe 7 metri lărgime măsurată pe din afară. Anul clădirii nu se cunoaște, și nicio inscripție nu se mai găsește.

Naosul pătrat, boltit printr'o calotă sferică pe pandantivi, nu pare a fi avut turlă; **altarul** spațios, luminat printr'o singură fereastră; **pronaosul**, tot pătrat, cu patru picioare de zidărie la colțuri și boltit printr'o calotă sferică, are pe latura din spre Nord o mică ușa, care duce la scara, ce urcă în clopotniță. Scara aceasta este cuprinsă într'un turnuleț polygonal.

Biserica nu are pridvor.

Exteriorul tencuit nu prezintă nicio profilatură, nici firide, ci numai o zugrăveală în frescă, formând ca un fris supt strașină; fațada principală este în întregime decorată cu frescă.

Ușa are chenar de piatră, și fațada principală este proptită de două contraforturi așezate pe colț

Clopotnița de pe pronaos, în opt fețe egale și cu patru ferestre arcuite, este bine proporționată; ea stă pe o basă pătrată.

Întregul monument în simplitatea lui este armonios și bine compus.

BISERICA DIN GOLEȘTI² (Muscel). Este clădită în anul 1646 de către Marele Vistier Stroe Leurdeanu. E o biserică destul de mare, având douăzeci și trei de metri lungime pe zece metri în exterior. Astăzi ea nu mai are turlă, dar bolta de pe naos, care este de lemn, stă pe pandantivi de zidărie proptiți pe arcuri în semicerc, care se razimă pe picioare de zid. Formele zidăriei vechi, care se mai văd în pod, dovedesc că a fost aici o turlă. Același lucru se observă și la pronaos, unde găsim în interiorul păretelui din spre Nord scara care ducea la clopotnița ce se afla peste pronaos.

Biserica este fără pridvor. Zidurile au aproape un metru și jumătate grosime și sânt înalte de mai mult de opt metri.

Între naos și pronaos se găsește un zid plin, cu o ușă de comunicație având un frumos chenar de piatră cioplită după forma ușilor moldovenești care tocmai atunci își fac apariția în arhitectura Munteniei, cu clădirea bisericii Stelea din Târgoviște, la 1645.

Ușa exterioară are alt caracter, mai oriental, cu arcul de la partea superioară a chenarului în formă de acoladă cu vârf; părțile verticale ale chenarului sânt decorate cu o împletitură de linii și de flori cu relief slab, amintind încă procedeele sculpturii armenesti din veacurile anterioare. Ușa este încadrată într'o firidă înaltă și de proporții elegante, terminată la partea superioară printr'un arc ascuțit. Totul amintește unele uși de moschee arabe.

O particularitate a acestei biserici o constituie forma contraforturilor exterioare, în număr de patru, din care două la colțurile fațadei din spre Apus, așezate în diagonală, și alte două pe fațadele laterale, în dreptul despărțiturii dintre naos și pronaos.

Aceste contraforturi se deosebesc de cele moldovenești prin înălțimea lor, care merge aici până la acoperiș, ele terminându-se sus printr'un fel de capitel de piatră cioplită. Rolul lor organic pare foarte secundar: e mai mult o modă introdusă odată cu clădirea bisericii Stelea.

Ferestrele au frumoase chenare de piatră cioplită, care însă nu par toate din aceeași epocă și de același stil. Cele mai multe par a fi din veacul al XVII-lea. Una din ele poartă inscripția: *Stoica, meșter*. Acestea se termină la partea superioară cu câte o cruce formată din împletituri care amintesc unele decorații armenesti și georgiene din Caucas. Fereastra de la altar ar putea fi de la origine; ea este în forma unui arc turtit și cu vârful ridicat în sus; floarea din vârf se înrudește ca gen cu decorațiile chenarului ușii de la intrare. Profilul care încadrează fereastra cuprinde o funie supțire răsucită când într'un sens, când în celălalt, în genul brâului de la Trei Ierarhi din Iași, al celor de la biserică Stelea și de la Mitropolia din București. Altă serie de ferestre au arcuri cu mai multe vârfuri, care ar putea fi și ele din epoca lui Matei Basarab, când erau usitate la uși și la ferestre arcuri de forme foarte variate. În slârșit la proscomidie găsim o fereastră mică, de formă dreptunghiulară, decorată cu un rinsou decadent, care datează probabil din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea sau chiar de la începutul veacului al XIX-lea.

Decorul exterior este compus din două registre de firide cu ciubuce rotunjite; cel inferior este mai înalt, cu panouri dreptunghiulare, iar cel superior este mai scund, cu firide în semicerc

Brâul care le desparte e compus din cărămizi așezate în dinți de fierăstrău, care par a nu fi

¹ B. C. M. I., anul 1913, p. 82.
Pl. xxv.

² Pl. xxvi și următoarele.

foșt tencuite la origine, de asemenea și cornișa, care e compusă din trei rânduri de cărămizi în formă de zimți.

Socul este profilat simplu și frumos.

Toată fațada era văruiată complect până acum câțiva ani, când, cu ocazia unor reparații, s'a găsit supt văruială o pătură de tencuială, care este probabil cea de la origine, afară de partea de supt cornișă. Această tencuială presintă, zugrăvit pe suprafața ei, cu coloare roșie, decorul de cărămizi orizontale și verticale, care imitează pe acel din veacul al XVI-lea. Supt tencuială, zidăria de cărămidă este cu rosturi largi, cu cărămizi bine arse, însă neavând fața îngrijită și regulată a celor din veacul al XVI-lea.

Pe suprafața tencuielii se mai văd și alte decorațiuni. Astfel pe ciubucul mijlociu al chenarelor de la liride se văd zugrăvite cu coloare roșie unele linii șerpuite în zig-zag. În centrul arcurilor de la registrul de sus se mai văd rosete în forme geometrice, zugrăvite cu coloare roșie. În sfârșit pe timpanele liridelor, supt cornișă, se vede un rând de butoni de teracotă rotunzi și având în profil un vârf ascuțit; între ele șerpuiește un iris în formă de rinsou.

Asemenea decorațiuni zugrăvite pe tencuială sânt rare înainte de sfârșitul veacului al XVII-lea; totuși ar fi greu să le atribuim veacului al XVIII-lea din cauza simplității lor arhaice.

Butonii de teracotă, din contra, sânt foarte utilizați în epoca lui Matei Basarab; îi vedem la Stelea, la Cornet, la Vlădești, etc. Interiorul bisericii este fără zugrăveală și foarte înegrit de fum. Tâmpla pare veche și a fost restaurată prin grija Comisiunii Monumentelor Istorice. În pronaos se găsesc mormintele familiei Golescu.

BISERICA SFINȚII ÎMPĂRAȚI DIN TÂRGOVIȘTE¹, clădită de către Matei Basarab la 1650, este astăzi o ruină. Are o lungime de douăzeci și doi de metri pe nouă metri lărgime în exterior, cu zidurile groase de un metru și jumătate.

Planul se aseamănă cu cel precedent, cu deosebirea că între naos și pronaos, în loc de un părete plin, cu o ușă de comunicație, avem aici trei arcade largi pe stâlpi, care dau o frumoasă perspectivă interioară. Scara clopotelor se află într'un turnuleț, pe laturea din spre Nord.

Pe naos a fost de sigur la origine o turlă pe bolți de sistem moldovenesc, cu arcuri în diagonală, ca la Stelea; nașterea acestor arcuri se mai

vede și astăzi. Pe pronaos se mai vede bolta pe pandantivi și de-asupra basa turlei ce servia de clopotniță. Biserica nu are pridvor. Un mic anvon pare să fi fost cândva în fața bisericii, dar el era probabil din altă epocă — poate din veacul al XVIII-lea, când această biserică a fost reparată și zugrăvită; tot atunci i s'a făcut și frumoasa tâmplă de zid, împodobită cu zugrăveală în frescă, care se mai vede și astăzi.

Decorul exterior este în cărămidă obișnuită, tencuită probabil de la început. Decorațiunea se compune din două registre de tiride bizantine înguste cu fundul retras și cu arcurile ascuțite, despărțite printr'un brâu de formă rotundă, încadrat cu zimți.

Zidăria este de calitate destul de ordinară, și pe tencuială se mai vede pe alocurea rețeaua de linii orizontale și verticale care imitează în zugrăveală cărămizile aparente din vechiul stil.

Ferestrele au chenare de piatră inspirate de pe cele de la Stelea, însă fără de cornișă și de pragul care le caracterizează.

Ușa își păstrează încă ornamentul de la origine, cu arcul festonat în formă de acoladă cu vârf și cu pisană frumos săpată în piatră.

Contraforturile sânt inspirate de la Stelea: ele au forma și proporția celor din Moldova. Două din ele sânt așezate la colțurile fațadei principale și alte două se văd pe fațadele laterale, acestea însă în locuri unde nu pot fi de niciun ajutor din punct de vedere constructiv.

Biserica avea o frumoasă ușă de lemn, care probabil că este de la origine; ea se găsește astăzi la Muzeul Comisiunii Monumentelor Istorice din București.

Acest monument a rămas mult timp descoperit și expus intemperiilor, cu ușa din față zidită. Comisiunea Monumentelor Istorice i-a făcut un acoperiș spre a opri distrugerea ei, scăpând-o astfel de la ruină împreună cu frumoasa frescă din interior și tâmpla de zid, una din cele mai frumoase care ni-au rămas din veacul al XVIII-lea.

BISERICA ȘI FOASTA MĂNĂSTIRE STREHAIA¹ (Mehedinți) este clădită de către Matei Basarab în 1645. Ea are nouăsprezece metri lungime (fără pridvor) și opt metri și jumătate lărgime în exterior.

E un monument interesant, care presintă câteva particularități puțin usitate în genere.

Naosul este încăpător și are șase metri lăr-

¹ B. C. M. I., anul 1910, p. 125.

Pl. XLII și următoarele.

¹ Pl. LVI și următoarele.

gime; el este fără turlă și boltit printr-o calotă sferică pe pandantivi, stând pe patru arcuri largi care se razimă la rândul lor pe patru picioare masive de zidărie. Această structură nu provine de la vechiul sistem sârbesc, și arcurile oarbe interioare nu se găsesc aici.

Două din aceste masive au fost rătezate la partea inferioară, spre a mări spațiul disponibil.

Pronaosul este dreptunghiular și boltit cu o calotă sferică stând pe patru picioare de zid situate la colțuri. O scară rotundă, așezată într'un turn care este excepțional, pe laturea din spre Miazăzi duce la clopotnița ce stă peste pronaos. Aceiași scară duce și la un mic cafas domnesc, care are privire spre naos și altar printr'o arcadă; acest cafas, situat la o înălțime de patru metri și jumătate, comunica pe vremuri, în spre Miazănoapte, probabil cu palatul sau cu stăreția mănăstirii, printr'o ușă care se mai vede și astăzi, cu toate că nicio urmă nu a rămas în apropiere despre clădirea cu care biserica se găsea în legătură. Această dispoziție amintește pe aceia de la Biserica Domnească din Târgoviște, unde știm că un cafas domnesc mai *spațios* decât cel de la Strehaia, care mai comunica și direct cu naosul printr'o scară, se găsea în legătură printr'o trecătoare, așezată pe arcuri de zidărie, cu Palatul Domnesc, situat pe laturea de Nord, în apropiere imediată de biserică.

Pridvorul, cu arcade largi în semicerc, însă cu un vârf ascuțit, răzimate pe stâlpi scurți, pare dintr'o epocă mai târzie și este de o execuție foarte mediocră.

Clopotnița de pe pronaos este pe plan dreptunghiular și singura în acest gen, după cunoștința noastră. Ea este foarte înaltă, dar partea ei superioară pare a fi suferit modificări într'o epocă destul de apropiată de noi, căci are o arhitectură diferită, cu suprafețe netezi și cu o cornișă modernă, imitată din clasic, care nu se întrebuinta înainte de veacul al XIX-lea, pe când restul clopotniței, care datează probabil de la origine, este decorat, ca și corpul bisericii, cu două rânduri suprapuse de panouri, separate printr'un brâu orizontal.

Decorul exterior presintă și el o particularitate încă puțin obișnuită în veacul al XVII-lea, și anume cele două registre de panouri care decorează fațadele sunt inegale ca înălțimi, și această inegalitate este mai accentuată, ca în casurile pe care le-am studiat până acum. Registrul inferior se compune din panouri încadrate, cu ciubuce

rotunjite în relief, ca și cele de la registrul superior, însă ele sânt dreptunghiulare și înalte, pe când cele de la registrul superior sânt în semicerc și scurte; axele celor două registre nu corespund între ele, ci sânt încălecate.

Brâul larg este compus dintr'un tor mijlociu încadrat de-asupra și dedesupt cu câte un fris de cărămizi în dinți de fierăstrău.

Cornișa are conformația bizantină bine cunoscută, cu două rânduri de dinți.

Socul este drept.

Turnulețul scării are pereții netezi fără ciubucării, ceea ce ar da de bănuț că el a fost modificat când s'a reparat și partea superioară a clopotniței.

Ferestrele sânt astăzi largite, iar chenarele de piatră, care probabil le încadrau, s'au scos și s'au îndepărtat, spre a se da mai multă lumină în interior.

Interiorul bisericii este zugrăvit cu frescuri dintr'o epocă târzie, care acopere poate alte frescuri mai vechi, care ar trebui cercetate.

Foasta mănăstire Strehaia, dacă judecăm după mărimea curții ei, care și astăzi este împrejmuită cu ziduri înalte, trebuie să fi fost una din cele mai importante; patruleterul ei are laturi între 60-86 metri lungime. În această incintă nu se mai găsește astăzi decât biserica, dar trebuie să fi fost de sigur chilii în număr mare, alipite de zidurile împrejmuitoare, și clădiri importante, ca arhondăria și poate o reședință domnească în apropiere de biserică, care comunica cu cafasul descris mai sus.

O clopotniță înaltă, cu un gang de intrare, mai străjuiește și astăzi pe laturea din spre Nord. Ea este înaltă și frumos proporționată, decorată cu rânduri suprapuse de panouri și arcaturi formate din ciubuce rotunde în relief; partea ei superioară pare, ca și aceia de la biserică, să fi fost modificată.

Un turn de apărare se mai vede pe laturea din spre Răsărit a incintei, lângă o fântână așezată la un nivel inferior, la care duce o scară de piatră.

Zidul de împrejmuire este întărit cu contraforturi așezate în exterior, care îl proptesc spre răpa ce se găsește în această parte.

BISERICA DIN VLĂDEȘTI (Muscel) ¹ este clădită la 1657. Ea are nouăsprezece metri lungime, fără pridvor, pe opt metri lărgime aproximativă.

¹ Pl. LXV și următoarele.

Naosul pătrat nu pare a fi avut turlă nici la origine și este astăzi boltit cu o calotă sferică înaltă.

Pronaosul este de asemenea pătrat și boltit printr-o calotă sferică, răzimată pe arcuri largi și puternice, care stau pe patru picioare masive de zidărie, aflate la colțurile încăperii.

Pridvorul este dintr-o epocă mai târzie și compus din arcade în semicerc pe stâlpi de zidărie.

Clopotnița de pe pronaos a fost de la origine precum arată basa ei pătrată, care este decorată ca și corpul bisericii cu butoni rotunzi de teracotă; actuala clopotniță este însă mai nouă: ea este octogonală, cu patru ferestre arcuite, și zidăria ei este de cărămidă simplă și de calitate inferioară, tencuită fără nicio preocupare de artă. Scara ce duce la clopotniță, așezată într'un turn alipit de fațada din spre Nord, presintă aceeași arhitectură ca și corpul bisericii, ceea ce confirmă existența unei clopotnițe de la origine.

Decorul exterior, care se vede supt tencuiala ce o acopere, este acela al vechiului stil din veacul al XVI-lea, cel puțin pentru registrul inferior, care este compus din panouri dreptunghiulare de diferite lărgimi, ca la biserica Mănăstirii Călușului. Registrul superior se compune din arcaturi în semicerc, formate din cărămizi rotunjite, formând un ciubuc unic în relief; în interiorul arcaturilor și în timpan se găsesc presărați butoni rotunzi de teracotă. Între registrul superior și cel inferior este, evident, o deosebire de arhitectură destul de simțită, și s'ar putea ca biserica să fi fost începută în veacul al XVI-lea și apoi terminată în al XVII-lea veac.

Brâul este cel cunoscut, cu torul în cărămizi aparente, rotunjite, așezate pe multe, încadrat între rânduri de cărămizi în dinți de ferăstrău.

Ferestrele au frumoase chenare de piatră eu arcul ascuțit și cu o decorație de foi stilisate, care s'ar înrudi într-o câțva cu unele din ferestrele de la Golești.

Alte ferestruici, mici, dreptunghiulare, fără chenare, se mai văd la naos, supt cornișa principală și la scară.

Ușa bisericii are un frumos chenar de piatră profilată, cu un arc festonat cu vârf, care amintește pe acel de la biserica Sfinții Împărați din Târgoviște.

BISERICA DIN COENI-MIRONEȘTI (Ilfov)¹

¹ Pl. LXXVIII și următoarele.

este clădită la 1668 de către Ilinca Cantacuzino, soția Postelnicului, și de fiii lor.

E o biserică mare și încăpătoare, având douăzeci și cinci de metri lungime pe opt metri și jumătate lărgime în exterior.

Naosul pătrat, de șase metri lărgime, a fost la origine încoronat cu o turlă, care a dispărut; ea se răzima pe un sistem de arcuri proptite pe console lungi și înguste.

Altarul, bine desvoltat, are bolta sa cu centrul mai jos decât al arcurilor mari de la naos.

Pronaosul este de asemenea pătrat și despărțit de naos prin trei arcade, răzimate pe doi puternici stâlpi de secțiune octogonală. El este boltit cu o calotă sferică pe pandantivi, stând la colțuri pe patru console mici, în formă de piramide răsturnate. O scară îngustă, ascunsă în interiorul zidului din spre Nord duce la clopotniță, care a fost cândva dărâmată și reconstruită în urmă.

Pridvorul este deschis, cu arcade răzimate pe stâlpi de secțiune octogonală, cari sânt așezați pe cele trei laturi exterioare. Bolta se compune dintr-o calotă centrală pe pandantivi, proptită pe ambele laturi prin bolți în „arc de cloître“.

Decorul exterior este astăzi tencuit și a fost așa probabil de la origine. Cele două registre de firide diferă unul de altul: cel de jos este compus din arcade mici în semicerc, împerechiate două câte două, cu arhivele mai înguste spre nașterea arcului, ca la biserica Dintr'un Lemn și fără ciubuc rotunjit în relief. Registrul superior are aceleași arcuri împerechiate, de aceeași lărgime ca jos, însă încadrate într'un ciubuc rotunjit în relief, ca la Plătărești.

Brâul este larg și presintă profilul obișnuit cu torul rotunjit încadrat sus și jos cu câte un fris de cărămizi în zimți. Acest brâu rămâne peste tot la aceeași înălțime; chiar și în dreptul pridvorului. Arcadele pridvorului sânt relativ scunde din această cauză: ele au arcurile cu vârful ascuțit; firidele de la partea superioară a pridvorului sânt mici și scunde, cornișa acestuia fiind la un nivel mai jos decât aceea de la corpul bisericii. Această cornișă a dispărut, pe când aceea de la corpul bisericii se vede încă în parte, restul fiind ascuns de acoperiș sau dărâmat. Arcada centrală a pridvorului este mai largă decât celelalte, căci ea servește ca intrare în biserică.

Ușa are un chenar de piatră, cu arcul în aco-ladă, de formă destul de originală, cu toate că e un traseu cam defectuos.

Ferestrele sânt foarte mici, dar au frumoase chenare, în genul celor din Moldova; una din ferestrele pronaosului mai ales are un traseu mai complicat, în care se observă persistența arcului cu vârf, moștenit din arhitectura moldovenească, însă interpretat în mod stângaciu, din cauza diferenței dintre principiul gotic, cu profilele așezate pe două planuri verticale diferite, și principiul bizantin cu profilele în același plan vertical.

BISERICA DOAMNEI, din București¹, este clădită de către Șerban Vodă-Cantacuzino în anul 1683. Ea are douăzeci și șase metri lungime pe nouă metri lărgime în exterior. Planul este foarte simplu și unitar conceput, și foarte bine compus.

Naosul pătrat, boltit cu o calotă sferică pe pendantivi, răzimată pe patru arcuri, din care cele două din spre Apus și Răsărit sânt foarte largi. Aceste arcuri stau pe console și este probabil că nici la origine nu a fost turlă pe acest naos. Altarul e boltit tot cu o calotă sferică pe pendantivi, ca la Mitropolia din București.

Pronaosul este de asemenea pătrat și boltit printr'o calotă sferică stând pe console; între naos și pronaos găsim cele trei arcade stând pe coloane de piatră frumos cioplite și asemănătoare cu cele de la Filipeștii-de-Pădure și de la pronaosul bisericii mari de la Mănăstirea Horezul; ele sânt probabil inspirate de la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș ca motive decorative, dar nu ca proporții, căci ele sânt mult mai scurte și mai masive, asemănătoare în această privință cu cele de la biserica Stelea, care imitează pe cele de la Trei Ierarhi din Iași.

Pridvorul deschis este răzimat pe stâlpi de piatră de secțiune octogonală și ciopliți în stactite la capitele și la base; ele par inspirate de asemenea la biserica episcopală din Curtea-de-Argeș a cărei bogăție nesecată în ornamente a dat modele la toți meșterii din veacul al XVII-lea.

Bolta pridvorului se compune din două calote sferice, răzimate pe arcuri care stau pe console. Această biserică prezintă o impecabilă unitate de compoziție, într'un veac în care această calitate este destul de rară. Data la care a fost construită o așează la jumătatea drumului între arhitectura lui Matei Basarab și aceia a lui Constantin Brâncoveanu, al cărui caracter ține mai mult de veacul al XVIII-lea decât de al XVII-lea. Peste pronaos a fost la origine o clopotniță a cărei structură se poate încă vedea, dar care, s'a dărâmat cândva

și a fost înlocuită cu alta de lemn. În interiorul zidului din spre Apus se află scara ascunsă ce pornește de pe laturea din spre Nord și se urcă la camera clopotelor. În fațada principală se vede astăzi un fronton triunghiular cu o firidă în arc ascuțit, care a fost adăugită într'o epocă mai târzie, probabil atunci când s'a refăcut cornișa bisericii și acoperișul ei.

Decorul exterior are aceeași unitate și sobrietate ca și planul bisericii. El este compus din cele două registre suprapuse de arcaturi duble în formă de semicerc, cu ciubuce rotunjite în relief: ele sânt regulat dispuse, cu proporții frumoase, cu un ritm liniștit și suprapunându-se exact de la registru la registru.

Brâul este cel obișnuit: el este drept și la același nivel de jur împrejurul bisericii, fără decroșarea în sus în dreptul pridvorului.

Socul pare a fi simplu: el este însă îngropat în pământ aproape în întregime din cauza supraînălțării nivelului acestuia în acest loc, aflat în centrul Capitalei, cu case înalte, care strâng biserica în toate părțile, ascunzând-o aproape complet.

Cornișa veche, astăzi refăcută, se găsește însă supt cea actuală și ar putea fi reconstituită: ea are forma obișnuită cu rânduri de zimți în stil bizantin.

Ferestrele au frumoase chenare de piatră, inspirate de la cele moldovenești, cu rosete sculptate în partea de jos, cu prag profilat la partea inferioară și cu o cornișă formând ca o sprânceană peste fereastră, ca și la cele de la Trei Ierarhi și de la Stelea. **Ferestrele** mici de la registrul superior sânt simple, în formă de arc în semicerc: ele sânt în număr destul de mare, ceea ce ar confirma ipoteza că nu a fost la origine turlă peste naos, bolțile acestuia trebuind luminate printr'un rând de ferestruici situate în partea superioară a fațadelor.

Ușa de la intrare este bogat sculptată, cu un chenar profilat și ornamentat cu un „rincau” înflorat, asemănându-se mai mult cu ușile din veacul al XVIII-lea decât din al XVII-lea.

La partea superioară, arcul este în formă de acoladă joasă, cu vârful ascuțit, iar peste ușă se găsește o frumoasă pisanie, cu stema țerii la mijloc. La partea inferioară a chenarului se observă două rosete asemănătoare cu cele de la ferestre, însă mai mari și mai bogate. O întrebare care se pune la această biserică, ca și la altele din veacul al XVII-lea, este de a se ști care a fost aspectul ei

¹ Pl. XLIX și următoarele.

la origine: dacă era tencuită, dacă era în cărămidă aparentă, dacă era acoperită de la început cu o tencuială suptă, care se găsește și acum supt cea de astăzi, mai groasă. Am văzut, studiind monumentele din acest veac, că varietatea lor este mare, atât ca dispoziție de plan, dar mai ales ca procedee de arhitectură exterioară, și vor trebui studii amănunțite, pentru a se putea stabili pentru fiecare monument în parte procedeul de la origine care determină aspectul exterior și deci caracterul general.

La Biserica Doamnei, zidăria este foarte frumos lucrată, cu cărămizi de bună calitate, însă care nu au suprafața regulată și lustruită a celor din veacul al XVI-lea; rosturile dintre cărămizi sânt largi, dar pline cu mortar și nefețuite, pentru a rămânea aparente, așa că este probabil că biserica a fost tencuită de la început sau destinată a fi astfel; dar se mai poate ca tencuiala să fi fost aplicată mai târziu, ca ea să fi fost modificată prin reparații sau o refacere totală a ei. Aceste chestiuni se vor putea lămurii cu timpul și pentru fiecare monument în parte, și numai în urmă se vor putea trage oarecare concluzii de ordin mai general asupra aspectului și procedurilor arhitectonice ale bisericilor din acest veac, care astăzi par atât de variate în această privință, încât nu se poate încă preciza nimic.

BISERICA FUNDENI din Câmpulung (Muscel)¹. Nu mai are astăzi nicio inscripție și nu i se cunoaște data fundării; după dispoziția interioară și după construcția ei, pare a fi din veacul al XVII-lea. Este de dimensiuni încăpătoare, cu o lărgime interioară de aproximativ cinci metri; ea are optsprezece metri lungime în exterior fără pridvor, acesta din urmă fiind un adăug dintr-o epocă târzie. Biserica nu are turlă; atât naosul, cât și pronaosul sânt boltite, cu calote sferice pe pandantivi, răzimate pe arcuri largi și de proporții scunde. Între cele două părți ale bisericii se află un perete răzimat pe trei arcade, stând pe doi stâlpi scunzi, așezați pe pedestale înalte și masive. Trecerea de la pronaos la naos se face numai prin arcada din mijloc.

Exteriorul are un aspect foarte sărac, și se află astăzi în rea stare. Un simplu brâu decorează fațadele, a căror tencuială degradată arată pe ici colo o zidărie de cărămidă foarte mediocră; urme de zugrăveli rustice decorează pe alocurea partea superioară a fațadelor, unde ea a fost adăpostită de strașina învelitoarei.

Ferestrele au fost mai toate largite, și numai

¹ Pl. LXXII și următoarele.

una păstrează încă un chenar de piatră, cu un arc care pare din veacul al XVIII-lea.

Un pridvor din cărămidă, cu arcade turtite și stâlpi rotunzi scurți, arată o epocă probabil și mai târzie.

Această biserică, în care nu se mai slujește, a servit câțva timp ca muzeu, și acolo se adunaseră diferite fragmente vechi de piatră cu inscripții, icoane, stofe, etc., care, în urmă, au fost mutate la mănăstirea Negru-Vodă din acel oraș.

BISERICA SF. DUMITRU din Craiova¹ este clădită de către Matei Basarab în 1652, și este, cu cea de la Căldărușani, cea mai monumentală dintre bisericile ridicate de acest Domn.

Din nenorocire ea a fost complet dărâmată spre a se clădi alta de către arhitectul Lecomte du Noüy. Puținele fotografii care ni rămân de la biserica veche nu ni permit decât unele constatări, căci nici releveul bisericii distruse nu îl posedăm. Planul, care era probabil același, afară de mici modificări, ca al bisericii de astăzi, avea forma bisericilor bizantine de tip constantinopolitan, ca și Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, aceia din Târgoviște și vechea Mitropolie din acel oraș (partea din spre Răsărit).

Dimensiunile probabile erau de peste treizeci de metri lungime pe vre-o cinsprezece metri lățime aproximativă.

Naosul avea forma crucii grecești, cu bolțile desemnate în interior și în exterior, pe acoperiș, de unde rezultau și cele două frontoane laterale rotunjite.

Altarul avea două absidole laterale, ca și la biserica din Snagov și la Mihai-Vodă din București; ele erau însă înalte până la cornișa principală, în loc de a fi joase, ca la biserica nouă, care se inspiră în această privință după bisericile bizantine din Orient, din care avem și la noi exemple cu absidolele joase la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, la Bucovăț lângă Craiova și la Ciutura (Dolj).

Pronaosul nu poate fi precizat din fotografiile ce le avem. Peste el se ridicau două turle egale și alăturate, ca la Biserica Domnească din Târgoviște.

Pridvorul monumental se ridică până la nivelul cornișei bisericii. El avea în fațada principală patru arcade înalte de proporții impunătoare, încoronate prin arcuri cu vârf, iar la mijloc era ușa joasă care fusese distrusă mai de mult, căci fotografia ni arată o reparație stângace, fără chenar de piatră nici pisanie. Peste ușa de la intrare, la

¹ Pl. LXXXVI și următoarele.

o înălțime mai mare, se află zugrăvit hramul bisericii într'un cerc mare; o dispoziție asemănătoare a fost și la biserica Mănăstirii Antim, după un tablou vechiu care o reprezintă înainte de restaurarea ei de către Vodă-Știrbei; mai găsim aceeași dispoziție și la biserica Buna Vestire din Râmnicul-Vâlcea, care este din veacul al XVIII-lea. Pridvorul bisericii Sf. Dumitru din Craiova mai avea și intrări laterale, fațadele în aceste părți erau însă pline fără arcade.

Decorul exterior este acel din vechiul stil al veacului al XVI-lea, cu fâșiile orizontale din trei rânduri de cărămizi aparente alternate cu fâșii tencuite, cu cărămizi verticale așezate două câte două. Nu se poate ști dacă această arhitectură probează că biserica ar fi mai veche și că ar fi fost numai complectată sau restaurată de către Matei Basarab, dar este cert că înfățișarea arhaică, cu firidele simple, cu arcuri în semicerc și compusă din cărămizi neprofilate, ne-ar îndreptăți să facem o asemenea ipoteză, căci în veacul al XVII-lea nu se mai întrebuintă decât rar aceste forme, mai ales în epoca lui Matei Basarab, când arhitectura evoluase simțitor și când se usitau mai mult în arhitectura fațadelor arcaturile cu ciubuce în relief. Totuși la biserica mănăstirii Dintr'un Lemn, care se crede (dar pisană de la origine lipsește) că ar fi de la Matei Basarab, găsim aceleași arcuri în semicerc; ele sunt însă de un caracter cam diferit; mai găsim la biserica mănăstirii Cornet (Vâlcea), care este din 1666, o arhitectură exterioară cu decorul din veacul al XVI-lea. De asemenea la Ciutura (1658), la Vlădești (1657), la Plătărești (1645) și la Călinești (1615), ceea ce ar putea probea că această arhitectură se întrebuintă și în veacul al XVII-lea și chiar până în a doua jumătate a acestui veac; dar nimic nu ni dovedește că bisericile menționate mai sus nu sunt mai vechi și că ele au fost poate restaurate în veacul al XVII-lea. Și într'adevăr la cele mai multe din acestea se găsesc amestecate elemente și caractere din veacul al XVI-lea, mai ales la părțile inferioare ale bisericilor, cu altele din veacul al XVII-lea la părțile superioare, ceea ce ar putea fi o confirmare a unei asemenea ipoteze.

Astfel, la Cornet, pe lângă decorul din veacul al XVI-lea, pe care îl vedem la corpul bisericii, găsim la clopotniță și la turla scării elemente din al XVII-lea veac (arcaturile de la baza clopotniței și de la partea superioară a turnului scării, precum și decorul fals, zugrăvit pe tencuiala exterioară a turnului-clopotniță).

De asemenea la Ciutura, turla pantocratorului, partea superioară a altarului spre exterior, ca și pridvorul, sunt din veacul al XVII-lea, pe când corpul bisericii ar putea fi din al XVI-lea.

La Vlădești, arhitectura de supt brâu este alta decât cea de de-asupra brâului, și turla de pe pronaos, ca și pridvorul, sunt din altă epocă decât biserica. La Plătărești pridvorul este din al XVII-lea veac, ca și partea superioară a corpului bisericii cu firidele de la registrul superior, pe când partea inferioară prezintă caractere mai vechi. La Golești corpul bisericii ar putea fi dintr'o epocă anterioară, pe când contraforturile, chenarele de la unele ferestre și al ușii de la pronaos sunt de la mijlocul veacului al XVII-lea.

La Călinești, caracterele din al XVI-lea veac se găsesc la decorul exterior, dar pare cert că importante modificări și adăugiri au intervenit în urmă.

La biserica Sfântul Dumitru, se poate ușor desluși că, deși corpul bisericii poate fi din al XVI-lea veac, ca și baza turlei pantocratorului, unde se văd firidele cu arcurile arhaice în semicerc și în cărămidă aparentă, multe alte elemente sunt din al XVII-lea veac, și anume: arcadele cu vârf din fațada principală la pridvor, împreună cu stâlpii de secțiune octogonală, contraforturile aplicate în exterior, care sunt probabil imitate de la acelea ce s'au întrebuintat pentru prima oară la biserica Stelea din Târgoviște (1646), frontoanele rotunjite din fațadele laterale, care aveau ferestrele cu un arc ascuțit, bazele turelor de pe pronaos, cu cercurile frânte de pe colțurile acestora, și de sigur tambururile de la tustrele turele, ceea ce s'ar confirma și din faptul că la aceste părți superioare, la turla, la bazele lor și la pridvor nu se observă supt tencuială urmele cărămizilor aparente orizontale sau verticale, ci, din contra, peste tencuiala exterioară de la pridvor se observă urme de decorații zugrăvite al fresco și de liniaturi imitând cărămizile aparente orizontale și verticale: aceste decorații pot fi din vremea complectării și a restaurării acestei biserici, și anume din mijlocul veacului al XVII-lea.

Pe fotografie se mai observă că la chenarele de piatră ale ferestrelor, simple, nu e nicio sculptură și nici măcar profile; ferestrele sunt înalte și înguste, ca în veacul al XVI-lea, pe când cele de la Matei Basarab de după clădirea Stelei se știe că erau scurte, cu profile inspirate de la cele moldovenești. S'ar putea dar ca biserica Sf. Dumitru să fi fost începută de frații Craiovești, cum de altfel o afirmă și o tradiție locală, și restaurată sau complectată de Matei Basarab.

BISERICILE CU PLANUL ÎN FORMĂ DE TREFLĂ

BISERICA MĂNĂSTIRII ARNOTA¹ este clădită probabil pe la 1633 de către Matei Basarab, cel puțin așa se crede, întru cât nu se știe precis anul zidirii. Unele particularități ale arhitecturii acestui monument, care sânt descrise mai jos, dau însă de bănuț că ar putea fi mai veche și că Matei Basarab l-a restaurat, adăugându-i și pridvorul, care prezintă caracterele arhitectonice din veacul al XVII-lea. Biserica are șasesprezece metri lungime împreună cu pridvorul pe șase metri lărgime aproximativă în exterior.

Mănăstirea, astăzi ruinată în urma unui incendiu (1921), este așezată într-o pitorească poziție, pe povârnișul unui munte din masivul Buila; ea se vede de la mari depărtări, chiar din valea Oltului, în dreptul stațiunii Govora.

În pronaosul bisericii se găsește mormântul lui Matei Basarab, acoperit cu o frumoasă lespede de piatră cioplită în stilul Renașterii și asemănătoare cu aceea a Doamnei Elena de la Biserica Curții Domnești din Târgoviște.

Mănăstirea fusese restaurată în timpul lui Vodă-Bibescu, pe la mijlocul veacului al XIX-lea, într'un stil neo-gotic, ce seamănă cu acel de la Mănăstirea Tismana și de la mănăstirile Bistrița și Dealu, apoi incendiul a distrus toate clădirile, afară de biserică. Dimensiunile ei sânt de doisprezece metri lungime, fără pridvor, și lărgimea maximă în interior, în dreptul absidelor laterale, este de cinci metri și jumătate aproximativ.

Planul prezintă la naos vechea structură sârbească, cu cele patru masive de zidărie proeminente pe care stă turla și cu arcadele oarbe interioare corespunzătoare. Interiorul turlei pantocratorului are opt laturi, în loc de a fi rotund, cum este, de obicei, la cele mai multe biserici: această conformație am mai găsit-o la Tismana și la pantocratorul bisericii Domneasca din Curtea-de-Argeș.

Pronaosul este mic, așezat în lărgime și presintând spre exterior o lărgire față de naos, ca la Lopușnia; el este boltit, cu două calote sferice

așezate pe un sistem de arcuri răzimate pe console, ca la biserica Bucovăț, din veacul al XVI-lea. Această dispoziție devine mai usitată în veacul al XVII-lea (Plătărești, Clocociov, etc.).

Pridvorul, mai spațios decât pronaosul, prezintă o configurație pe care nu am întâlnit-o până acum și care este caracteristică pentru veacul al XVII-lea: mai prezintă o particularitate unică, și anume turla scundă ce se ridică la mijlocul lui.

Acest pridvor este în întregime tencuit, în opoziție cu restul bisericii, care pare a fi fost din cărămidă aparentă la origine. Arcadele înalte, care se deschideau pe trei laturi, sânt astăzi infundate cu zidărie, însă ele se ghicesc supt tencuială. Arcurile sânt în semicerc și se asemănă cu acelea de la pridvorul Bisericii Domnești din Târgoviște, care este probabil clădit tot de către Matei Basarab. La ambele aceste pridvoare găsim în ax o ușă scundă, care se deschide în arcada centrală, mai joasă decât celelalte; peste această arcadă găsim la Arnota o firidă destinată icoanei hramului și, mai sus încă, o altă firidă, care poate să fi fost la origine deschisă, spre a lumina interiorul. Un detaliu, care completează caracterele din această epocă, față cu cele din epoca anterioară, este retragerea de un centimetru sau maximum doi al planului vertical al arhivoltei arcului arcadei față de planul zidului. Acest procedeu nou îl vom întâlni de aici înainte în mod constant, atât în veacul al XVII-lea, cât și al XVIII-lea; el rezultă din întrebuințarea tencuielii la exteriorul clădirii. Într'adevăr, până acum, în arhitectura cu cărămidă aparentă, arhivoltele arcurilor erau de obicei în același plan cu zidul vertical, de care erau despărțite spre extrados printr-o bordură compusă din cărămizi în lung, lăsând vizibilă, în fațadă, fața cea îngustă, mucă; câte odată această bordură a arcului era și mai bine acusată printr'un rând de cărămizi formând zimți.

Acesta era procedeu cerut de arhitectura în cărămidă aparentă de până acum. De aici înainte, cu arhitectura tencuită, spre a se stabili o linie de demarcație între arhivoltul arcului și perețele

¹ Pl. LXXXIX și următoarele.

vertical, se retrage puțin planul acestui arhivolt spre interior, producându-se astfel o linie și o umbră. Bolta pridvorului este cilindrică și stă pe arcuiri-dublouri răzimate pe console; această boltă este întreruptă în centrul pridvorului, unde se formează un spațiu pătrat, peste care se ridică o turlă scundă cu ferestre. Fiecare latură a pridvorului prezintă în fațadă un fronton rotunjit, cu o ferestruică.

Această boltire originală dă pridvorului o configurație de cruce greacă cu brațele laterale mai dezvoltate. E principiul constructiv constantinopolitan, care desemnează forma crucii în spațiu, ca la pridvorul Mitropoliei Vechi din Târgoviște. Acest pridvor nu pare a fi clădit odată cu biserica, ci adăugit în urmă.

Decorul exterior este în cărămidă aparentă mică, cu rostul larg. El pare să fi fost așa de la origine, dar astăzi numai unele părți ale fațadelor au păstrat această înfățișare, și anume partea superioară a corpului bisericii, cuprinsă între brâu și cornișă. Restul fațadelor, partea inferioară de sub brâu, precum și turla, au fost cândva tencuite, și pe această tencuială se văd liniaturi zugrăvite, care imitează apareiajul în cărămidă aparentă din veacul al XVI-lea, cu fâșiile orizontale și cărămizile verticale.

Brâul este și el zugrăvit, cu linii roșii șerpuite, imitând poate solzi; peste aceste tencuieli s'au mai vărut în urmă fațadele, astfel că studiul arhitecturii este foarte anevoios.

Compoziția fațadelor se deosebește de formula obișnuită; panourile de la registrul inferior sânt largi și dreptunghiulare, cu colțurile rotunjite, ceea ce este o formă întrebuintată mai ales în epocile mai târzii.

Arcaturile de la registrul superior al fațadei au o conformație specială, pe care nu o găsim la nicio altă biserică și care se asemănă într-o măsură numai cu cele de la schitul Zlătioarele (Vâlcea).

Arcaturile au o proporție scundă și lată, cu arc turtit în segment. Acel arc este format din cărămizi așezate în sensul lungimii, iar picioarele verticale ale arcaturilor sânt formate tot din cărămizi așezate în lung, adică în picioare, câte două alăturate una de alta; o cărămidă în lat formează ca un mic capitel peste cele două cărămizi în picioare care fac oficiu de mici colonete. O altă cărămidă verticală se găsește mai sus între arcaturile firidelor.

Acest decor, foarte gingaș, este ca un parament aplicat pe fațadă și are un relief numai de câțiva centimetri.

Brâul este larg și compus dintr'un tor mijlociu, care este tencuit și încadrat sus și jos cu câte un fris de cărămizi așezate în dinți de fierăstrău după formele cunoscute încă din veacul al XVI-lea. Torul, este astăzi zugrăvit, cu linii șerpuite roșii pe tencuială, dar pare probabil că la origine el era din cărămidă aparentă rostuită ca și întreaga fațadă; s'ar putea face ipoteza că biserica a fost tencuită atunci când i s'a adăugat pridvorul, care prezintă caracterul acelor din mijlocul veacului al XVII-lea.

Cornișele au forma bizantină cunoscută, cu rânduri de cărămizi în dinți peste un rând de cărămizi pe muche, având profilul concav.

Turla este octogonală atât în interior cât și în exterior; ea se compune pe dinafară din fețe verticale plane, pe care se desemnează arcade largi, formate din cărămizi rotunjite, alcătuind un ciubuc dublu în relief. Ferestrele turlei sânt înalte și foarte înguste. Proporțiile turlei și ale arcadei lor ei amintesc pe acelea de la turla bisericii din Lopusnia¹.

Baza turlei, pătrată în plan, este decorată cu panouri dreptunghiulare largi, cu chenare compuse din cărămizi rotunjite în relief, ca și cele de la partea superioară a turlei; în aceste panouri se mai văd urmele zugrăvelii, care imitează cărămizile orizontale și verticale, ca și la partea inferioară a corpului bisericii.

Ferestrele au chenare de piatră simplă, drepte și fără profil.

Trebuie să mai observăm forma pietrelor de la baza crucilor de pe turlă: ele au ambele aceiași formă de pară lungă suptiată în sus și formând cheia bolții semisferice de la turlă. Această piatră este frumos sculptată la turla pantocratorului și nesculptată la turla de pe pridvor, care nu este din aceeași epocă. Base de cruce în piatră, având aceeași formă, găsim la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș și la Vechea Mitropolie din Târgoviște, conservate în Muzeul din acest oraș.

BISERICA DIN CĂTUNUL STRĂMBEANU (Dâmbovița)². Nu i se cunoaște până acum data întemeierii, inscripția nefiind descifrată.

Ea este probabil de la sfârșitul veacului al XVII-lea sau de la începutul celui următor. Ea are treisprezece metri lungime pe patru metri și jumătate lățime în exterior.

Ca formă și compoziție de plan, ea este destul

¹ B. C. M. I., fasc. 63-66, pl. xxx-xxxiii.

² Pl. xcvi și xcix.

de evoluată, ceea ce ar dovedi mai degrabă veacul al XVIII-lea; simplitatea materialelor și a elementelor decorative este însă mai mult din veacul al XVII-lea.

Forma arcurilor de la pridvor, în acoladă scu vârlă, este aceeași ca la biserica Surpatele (Vâlcea) clădită de Doamna Maria a lui Constantin-Vodă Brâncoveanu, și ca la pridvorul bisericii Strehăia, care este, de asemenea, dintr-o epocă târzie.

Naosul este cel obișnuit, cu absidele bine desvoltate și despărțit de pronaos prin doi stâlpi, pe cari se razimă trei arcade. Nicio reminescentă a planului sârbesc nu se observă aci; firida proscomidiei nu e decât o nișă și este dispusă altfel ca la bisericile cu plan sârbesc și mai departe de arcada absidei laterale.

Pronaosul este pătrat, boltit cu o calotă sferică pe pandantivi, răzimat pe arcuri largi stând pe console.

Pridvorul obișnuit, cu stâlpi de cărămidă în formă cilindrică, cu capitele și baze simple. Bolta este un „berceau“ cilindric înalt.

Exteriorul este tencuit, nu are firidele obișnuite, ci numai brâul orizontal, care este foarte simplu.

Turla este înaltă și suptire, cu ferestre lungi și destul de largi. Ansamblul se prezintă în linii fine și elegante, perfect proporționate cu dimensiunile modeste ale bisericii.

În interior se păstrează zăgrăvelile vechi.

BISERICA SFINȚII ARHANGHELI din Târговиște¹. Nu se știe în ce an este clădită. Pridvorul se asemănă cu cele de la bisericile lui Matei Basarab. Planul este asemănător cu acel de la Jitianu și de la Călinești, însă în plus are în față un pridvor pe stâlpi octogonali de cărămidă. Dimensiunile sunt de aproximativ douăzeci și cinci de metri lungime pe șapte metri lărgime în exterior.

Naosul are aceeași conformație a planului sârbesc ca multe alte biserici în treilă din veacul al XVII-lea, deci cu cele patru picioare interioare proeminente supt turlă și cu arcadele interioare laterale; acestea sunt vizibile numai spre Apus, iar spre Răsărit nu se văd decât două nișe mai joase și mai mici; două contraforturi piezișe sunt așezate spre Apusul absidelor laterale, cam în genul celor de la Călinești; ele sunt însă mai puternice și merg în sus până la cornișa prin-

cipală a bisericii, ca la Călinești, Jitianu, Golești, Bălteni, etc.

Pronaosul este dreptunghiular și așezat în sensul lungimii bisericii, este boltit printr-o calotă sferică, așezat pe arcuri puternice, din care cele două transversale sunt mai largi; arcurile se sprijină la colțuri pe patru picioare de zidărie de formă dreptunghiulară, — conformație care dă de bănuț că ar fi fost aici cândva o clopotniță suprapusă.

Pridvorul are arcadele sale destul de largi și intrarea se face prin cea din mijloc, care este egală cu celelalte, spre deosebire de pridvoarele lui Matei Basarab care sunt în genere cu arcade înguste și cu ușa mai largă și mai joasă, ca la Arnota, Flămânda, Gura Motrului, etc. Pridvorul poate că a fost adăugit la altă epocă. Bolta pridvorului este, ca principiu constructiv, aceeași ca a pronaosului, adică o boltă sferică răzimată pe patru arcuri din cari cele două laterale sunt mult mai largi; arcurile se sprijină pe patru console lungi, așezate la un nivel mai sus decât arcadele.

Decorul exterior este astăzi tencuit; el se compune din cele două registre de panouri suprapuse, despărțite printr-un brâu simplu compus din zimți și fără tore; registrul inferior este format din dreptunghiuri simple, iar cel superior din firide arcuite; nu găsim aici ciubuce în relief, compuse din cărămizi rotunjite, ci numai cărămizi simple.

Firidele de la registrul superior sunt de diferite dimensiuni: unele mai mici și împerechiate două câte două, altele mai mari; ele au câte două arhivele concentrice în semicerc.

Capitelele și bazele stâlpilor de la pridvor sunt asemănătoare cu cele de la Biserica Domnească din același oraș; stâlpii sunt însă mai scurți și arcurile mai largi; aceste arcuri sunt în formă de semicerc, fără vârf.

Ferestrele sunt de piatră, de formă dreptunghiulară, și fără sculpturi.

Socul este de un profil identic cu brâul și compus din zimți încadrați între două profile plate; în dreptul pridvorului socul se lasă în jos, formând o cotitură în unghi drept, ceea ce ar putea fi o dovadă că pridvorul nu este executat în același timp cu biserica. Brâul este de asemenea întrerupt în dreptul pridvorului și pornește la alt nivel, fără a avea însă legătură cu socul.

¹ Pl. CVI și CVII.

Cornișele sânt cele obișnuite, cu mai multe rânduri de zimți.

Turla este înaltă și elegantă; are zece laturi în exterior, cu un număr egal de ferestre lungi și înguste, încadrate între arcade concentrice, formând trei rezalituri.

Basa turlei, pătrată, presintă un rând de firide arcuite pe toate fețele.

MĂNĂSTIREA POLOVRACI (Gorj)¹ pare a avea origini foarte îndepărtate. Unele documente arată că ar fi fost întemeiată supt Domnia lui Moise-Vodă, la 1521, apoi terminată la 1643 de către Danciul Părăianu, în timpul Domniei lui Matei Basarab, iar în urmă pridvorul pe stâlpi i s'a adăugit de către Constantin-Vodă Brâncoveanu.

Originile vechi ale bisericii sânt confirmate prin arhitectura pe care o vedem la partea de jos a bisericii până la brâu. Este o zidărie de piatră brută, cu fășii de cărămidă orizontale și cu alte cărămizi așezate în picioare, ca în veacul al XVI-lea, dar acestea sânt așezate una câte una, în loc de a fi două câte două, cum se obișnuia în stilul vechiu din acel veac. Fațada este simplă, fără firide și s'ar apropia de aceia a bisericii de la mănăstirea Valea (Muscel), 1542.

Planul acestei biserici presintă de asemenea unele caractere arhaice care o apropie de acelea din veacul al XIV-lea și anume bolta pronaosului care este un cilindru cu axul în sens longitudinal ca la Cozia, la Stănești, la Ostrov, etc. E probabil că s'ar găsi și urmele frontonului rotunjit în fațada primitivă, astăzi ascunsă de pridvorul care i s'a adăugit în urmă; naosul este de asemenea de formă foarte simplă și s'ar apropia de acel al bisericii mănăstirii Călușul (1588); este de observat că el nu are structura sârbească, dar că din contra este fără ieșituri de zidărie, nici arcade oarbe în interior.

Turla, cu douăsprezece laturi și cu arcurile de la ferestre destul de largi și înalte, nu presintă decât două rezalituri de arcade concentrice, ceea ce îi dă un loc intermediar în evoluția cronologică a acestui element; arcadele sânt largi cu rezalituri puține, ca în veacul al XVI-lea, însă ferestrele lungi, întrerupte la jumătatea înălțimii lor cu o legătură orizontală caracteristică turlilor din „noul stil“.

Ferestrele, cu chenare de piatră, au un arc cu vârf; ele sânt probabil de la origine și se aseamănă ca formă cu cele de la biserica din Olteni (1562).

Brăul orizontal este de tipul cel mai răspândit, cu torul rotunzit și încadrat de-asupra și dedesupt cu cărămizi așezate în zimți.

Chiliile mănăstirii sânt probabil din diferite epoci, dar au fost mult transformate.

Clopotnița pare dintr'o epocă destul de târzie.

Situația pitorescă a acestei mănăstiri, la poalele unor munți stâncoși, despicați de valurile Oltețului, îi dă o înfățișare din cele mai caracteristice.

BISERICA DIN BĂLTENI (Ilfov)¹ este clădită la 1626 de către neamul lui Hrizea Vornicul. Ea are nouăsprezece metri lungime pe șase metri lărgime în exterior, fără pridvor. Este greu a i se găsi locul exact în clasificarea bisericilor din acest veac, fiindcă nu știm dacă a avut la origine o turlă pe naos sau nu. Bisericile cu abside laterale și fără turlă pe naos sânt foarte rare, și este foarte anevoie de precizat dacă această turlă a existat la origine și a căzut cândva sau poate a fost suprimată la o reparație ulterioară a monumentului.

Se poate ca acest monument să fi suferit modificări însemnate, ceea ce se confirmă mai întâi prin adausul contraforturilor, care s'a făcut probabil puțin timp după clădirea bisericii, căci au aceeași arhitectură, și mai pe urmă prin adausul pridvorului, care pare a fi din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Se poate ca turla pantocratorului să se fi dărâmat în urma unui cutremur, însă cercetarea mai de aproape a bisericii pare a dovedi că nu a fost turlă pe naos, căci nu se văd urmele bazei turlei în pod, ci cupola centrală este proptită între arcurile care o încunjoară. Materialul pare a fi același și execuția făcută de aceeași mână ca și celelalte bolți și nu se observă nicio urmă de dărâmare sau de prefacere, care să dea de bănuț că a fost aici o turlă pe baza ei; se poate însă, cum am spus, că modificările aduse bisericii la sfârșitul veacului al XVII-lea să fi fost mai radicale, se poate să se fi dărâmat turla, cu toată proptirea ce se încercase mai înainte cu contraforturi, și se poate ca toate bolțile să fi fost refăcute atunci, ceea ce ar explica de ce nu se mai găsesc urmele turlei.

Naosul presintă structura vechiului plan sârbeșc, cu cele patru picioare proeminente supt arcurile bolții; cu arcadele oarbe interioare alipite de pereții Nord și Sud; ele se văd aici atât spre Apus,

¹ Pl. CXXIV și următoarele.

¹ Pl. CCXXX și următoarele.

cât și spre Răsărit; ele sânt înguste, însă foarte înalte, și inegale ca înălțime.

Găsim aici o particularitate care se întâlnește rar, dar care e foarte logică din punct de vedere constructiv: sânt cele patru colțuri de zidărie ce se văd în exterior, de o parte și de alta a absidelor laterale, unde formează ca niște contraforturi destinate a întări punctele unde se exercită împingerea bolților. Această dispoziție ar fi poate un indiciu în favoarea existenței unei turle a pantocratorului la origine, căci pentru o simplă calotă sferică precauțiunea de întărire a masivelor de zidărie de la colțuri ar fi fost inutilă.

Pronaosul este pătrat și boltit cilindric, în *berceau*, cu arcul perpendicular pe axul principal al bisericii, ca la Căluș și la paraclisul mic al mănăstirii Cozia, în opoziție cu bisericile care urmează principiile constructive din veacul al XIV-lea, pe care le-am constatat la biserica cea mare de la Cozia și care se găsesc și la bolnița Coziei, la Dealu, Stănești, Curtea Veche, Ostrov, etc.

Acest pronaos este ceva mai îngust ca naosul, cas foarte rar, pe care îl găsim numai la schitul Ostrov (1520) și la Comana.

Planul acestei biserici este în genere destul de neregulat ca traseu și ca execuție de zidărie.

Pridvorul, adăugit în urmă, încunjoară pronaosul pe trei laturi; el este compus din arcade în semicerc, răzimate pe stâlpi de o conformație ce nu se întâlnește la alte biserici.

Intr'adevăr, în loc de a fi pătrați, octogonali sau rotunzi, ca în majoritatea casurilor, ei presintă opt muchi verticale în unghi drept. Arcul de la mijlocul fațadei este mai larg și mai scund, după modelul pridvoarelor din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, ca la Arnota, Domneasca din Târgoviște, Flămânda, Gura Motrului.

Zidăria pridvorului este de cărămidă simplă, fără fășiile orizontale alternate pe care le presintă fațadele bisericii.

Contraforturi sânt aici în număr de cinci, din care două foarte înalte se ridică până la cornișă, iar celelalte trei scurte; acestea din urmă sânt așezate suptr ferestrele absidelor în axele bisericii, pe când cele două înalte sânt pe diagonalele absidei altarului, cea ce este cu totul neobișnuit. În Moldova, de unde probabil că ele sânt inspirate, asemenea contraforturi nu se găsesc decât la bisericile cu structura gotică, unde ele sânt așezate radial (vezi biserica catolică din Baia și cea din Cotnari). Precum am mai arătat, înălțarea contrafortului mai sus de nașterea bolții, pe care o proptește, nu este rațio-

nală, fiindcă nu e utilă; de sigur că în arhitectura Munteniei contrafortul este un element străin, care nu-și are explicația; de altfel îl găsim în mod sporadic și foarte rar: în al XVI-lea veac la Curtea Veche și în al XVII-lea la câteva biserici în care se resimte înrăurirea moldovenească a lui Vasile Lupu, venită în Muntenia cu clădirea bisericii Stelea. În afară de Bălteni, acestea se găsesc la Golești (Muscel), unde contraforturile se urcă până la cornișă, apoi la Sfinții Împărați din Târgoviște și la Bărbuleț (Dâmbovița), unde contraforturile sânt mai scurte, ca la Stelea și ca în Moldova.

La biserica Sf. Dumitru din Craiova, ele sânt de asemenea scurte și cu două resalituri; aici poate că sânt adause în urmă, de oare ce la restaurarea bisericii ele nu au fost păstrate.

Decorul exterior este același ca al bisericilor în vechiul stil din veacul al XVI-lea. Brâul este foarte larg și registrul inferior al panourilor mai înalt decât cel superior. Acesta din urmă este format din arcuri de cerc, pe când cel inferior este format din panouri dreptunghiulare ca la Călușul. Cărămizile sânt simple, neprofilate și decorul este fără ciubucele rotunde obișnuite în a doua jumătate a veacului al XVI-lea și în al XVII-lea.

Ferestrele nu au chenare de piatră, ci un simplu arc de cărămidă. Bolțile sânt luminate printr'un rând de ferestre mai mici, tot în arc de cerc, care se văd în exterior, la înălțimea brâului, pe care îl intrerup în mod cam brutal.

BISERICA DIN CIUTURA (Dolj)¹ este un interesant monument, cu un caracter arhaic, puțin obișnuit în veacul al XVII-lea și care suptr unele priviri s'ar apropia mai mult de bisericile din veacul al XVI-lea. Ea pare a fi clădită de către Constantin Basarab Cărnul, după o inscripție din 1851, când s'a reparat biserica; ea dă însă greșit ca an de fundare: 1548.

E o biserică în formă de trellă, de cinsprezece metri lungime în exterior, fără a socoti pridvorul, pe nouă metri și jumătate lărgime în dreptul absidelor laterale.

Naosul nu mai are din structura vechiului plan sârbesc decât cele patru masive de zidărie de suptr turlă, iar arcurile oarbe laterale din interior nu se mai găsesc aici; în altar, două nișe mici servesc ca trecere spre proscomidie și diaconicon, care sânt două adausuri joase, două absidiole alipite în părțile laterale ale altarului, în

¹ Pl. C și următoarele.

genul celor de la biserica Bucovăț de lângă Craiova¹.

Aceste absidiole pot fi adăugiri posterioare, căci ele sânt neregulate și inegale, pe când planul este în genere corect desemnat.

Altarul este larg și bolta lui este constituită după „planul simplu”. Absidele laterale sânt și ele destul de largi, dar puțin adânci; curba lor în plan este un segment de cerc cu „săgeată” scurtă, formă neobișnuită până atunci în Muntenia, dar curentă în Moldova.

Pronaosul este mic și mai larg decât adânc, cu două bolți cilindrice largi în ambele părți; între ele se găsea probabil la origine o calotă sferică (ca la Dintr'un Lemn), care astăzi însă nu mai există.

Pridvorul pare a fi un adaos dintr'o epocă posterioară, dar probabil tot din al XVII-lea veac, căci caracterele lui generale se aseamănă cu altele de la sfârșitul acestui veac. El are arcurile largi și scunde, și este astăzi înfundat cu zidărie și tencuit.

Decorul exterior a fost la origine acel al bisericilor din vechiul stil al veacului al XVI-lea, care se vede încă bine pe latura din spre Nord, unde tencuiala, măcinându-se de vremuri, lasă să apară supț ea cărămizile aparente ale arcurilor și ale fâșiilor alternate cu cărămizile verticale dintre ele.

Firidele sânt simple, bizantine, în semicercuri cam joase, cu un rând de zimți la extradossal arcurilor de la registrul inferior și fără zimți la registrul superior.

Brăul, larg, se compune din torul orizontal, încadrat între rânduri de cărămizi așezate în formă de dinți de fierestrău.

Decorul altarului, probabil refăcut mai târziu și odată cu partea superioară a turlei, are panouri dreptunghiulare încadrate cu ciubuce rotunjite în relief; o cornișă bogată încorporează această parte a altarului. La restul bisericii cornișa nu se mai vede; ea a fost de sigur rățezată, fiind în stare rea, și perețele a fost înălțat cu aproape un metru, probabil când s'a făcut reparația de la 1851.

Turla este înaltă și are douăsprezece laturi în plan; cu ferestre lungi și înguste, din care o parte sânt astupate. Ca proporție generală și configurație, turla ar părea că aparține mai mult veacului al XVIII-lea; ea prezintă colonetele verticale de la muchiile fețelor, dar nu se vede legă-

tura orizontală care taie de obicei ferestrele pe la jumătatea înălțimii lor. Turla are caractere din veacul al XVII-lea și din al XVIII-lea și e probabil că a fost refăcută odată cu pridvorul și partea superioară a altarului.

Basa turlei este octogonală și prezintă pe fețele ei laterale mici firide joase, legate cu grinzi de lemn, care se văd la suprafața zidului și al căror înțeles nu se poate preciza. Se poate ca forma primitivă a acestei baze să fi fost asemănătoare cu aceia de la Bucovăț de lângă Craiova, cu care biserica are de altfel multă asemănare. Numai cercetări amănunțite ar putea lămuri această chestiune.

Ferestrele au chenare de piatră simple, ca acele din veacul al XVI-lea, cu care seamănă întocmai.

Pridvorul e clădit din cărămizi mai ordinare și este de o execuție inferioară. Arcul din axul fațadei, care este mai îngust decât celelalte, arată o compoziție defectuoasă. Ușa de la intrare este de asemenea fără nicio formă. Resultă din studiul acestui monument că partea cea mai veche, care poate să fie clădită în veacul al XVI-lea, este mult superioară părților adăugite în urmă, adică pridvorului și absidiilelor. Confuzia de pe inscripția din 1851, care dă ca an de fundație 1548 și ca fondator pe Constantin-Vodă Cărnul, poate fi un indiciu că biserica a fost clădită în veacul al XVI-lea, ceea ce ar fi foarte plausibil, fiind date caracterele „vechiului stil” pe care le prezintă corpul bisericii; ea ar fi fost reparată de către Constantin Cărnul, care ar fi reclădit altarul în partea lui superioară și turla, adăugind absidiilele și pridvorul.

BISERICA MĂNĂSTIRII PLĂTĂREȘTI (ILFOV)¹, clădită la 1646 de către Pârvu Clucerul în timpul Domniei lui Matei Basarab, este o clădire de douăzeci de metri lungime pe opt metri lărgime în exterior.

Naosul este pătrat, cu abside laterale, însă fără turlă; calota pe pandativi, care-l boltește, este proptită între patru arcade înalte având fiecare două arhivolte: cea d'întăiu mai îngustă și a doua mai largă. Nu găsim aici nicio reminiscență a vechiului plan sârbesc.

Altarul, mai îngust ca arcurile naosului, este după „planul complex” și prezintă în dreapta și în stânga câte o nișă încăpătoare, amenajată în grosimea zidului, care în aceste puncte are aproape doi metri grosime.

¹ B. C. M. I., fasc. 63-6, pl. LXXXIX și următoarele.

¹ Pl. CVIII și următoarele.

Pronaosul este mic, așezat în lățime și proptit prin două calote ovoidale, răzimate pe arcuri și console.

Pridvorul, cu arcade pe stâlpi, are aproape aceleași conformații ca pronaosul, însă bolțile, în loc de a fi ovoidale, sânt sferice. În fațada principală, arcada de la mijloc, care servește ca intrare, este mai îngustă decât celelalte două, iar în fațada laterală se află câte o singură arcadă de fiecare latură. La colțurile pridvorului se formează astfel două masive de zidărie mai mari. Arcadele sânt în semicerc și destul de largi; ele se razimă pe stâlpi cu colțurile ieșite.

Înfățișarea exterioară se presintă astăzi tencuită în întregime, însă supt tencuială, în unele părți unde ea este cojită, se vede zidăria de cărămidă, cu fâșiile orizontale aparente și cu cărămizile așezate în picioare două câte două.

Cele două registre de firide suprapuse sânt despărțite printr'un brâu mic și simplu în formă de tor. Registrul inferior este format din firide arcuite, simple și duble, din cărămizi de format obișnuit; ele fiind tencuite, nu se poate preciza conformația lor; registrul superior se compune din firide arcuite înguste și înalte, încadrate printr'un ciubuc în relief, format din cărămizi rotunjite. Aceste firide sânt mai scurte în dreptul pridvorului, din cauză că brâul se ridică aici în sus, ocolind în unghi drept.

Socul este un profil simplu.

Cornișa a dispărut.

Turle probabil că nu au fost la origine. Astăzi pe acoperiș se află două masive de zidărie teșite la colțuri și decorate cu mici arcaturi în acoladă care arată o epocă foarte târzie. Se pare că s'au adăugat cândva pe acoperiș niște turle false, probabil din lemn, care s'au dărâmat în urmă, rămânând bazele lor, care sânt din zidărie tencuită.

Trebuie să mai observăm că masivul de zidărie de peste pronaos nu corespunde cu forma bolților și încalcă peste amândouă; încă o probă că aceste adause de la partea superioară nu sânt organice, ci false și dintr'o epocă relativ recentă, poate de la sfârșitul veacului al XVIII-lea sau de la începutul veacului al XIX-lea.

Ferestrele sânt largi, și chenarele lor au dispărut. În registrul superior din fațade se mai văd ferestre mici, ce luminează bolțile, care sânt foarte înalte, ceea ce ar constitui un indiciu că nu au fost turle la origine, căci, în acest cas, nu ar fi fost nevoie de acele ferestre de la partea superioară a fațadei.

Mănăstirea Plătărești pare să fi avut pe vremuri oarecare importanță, căci și astăzi este înconjurată de ziduri înalte și constituită din clădiri numeroase, în care a fost adăpostită o închisoare pentru femei și acum în urmă se intenționa instalarea unei tipografii bisericești.

BISERICA MĂNĂSTIRII PLUMBUITA (Ilfov)¹ este clădită la 1647 de către Matei Basarab, care a întemeiat și mănăstirea.

Este o biserică de douăzeci de metri lungime pe șapte metri lărgime în exterior, cam de aceiași configurație ca și cea de la Plătărești, cu deosebire că este mult mai incorect executată, mai ales la naos, a cărui formă este atât de neregulată, încât a trebuit corectată prin „porte à faux“-uri pentru a i se putea așeza o boltă.

Altarul este de asemenea diform, cu o boltă conică, în loc de a fi cilindrică.

Pronaosul mic este fără boltă, iar zidul care îl desparte de naos a dispărut. Tot așa a dispărut și zidul din spre pridvor, iar acesta este înfundat cu zidărie. El a fost însă la origine cu arcade pe stâlpi, ale căror urme se ghicesc supt tencuială. Biserica pare a nu fi avut turle la origine.

Decorul exterior se asemănă în unele privinți cu acel de la Plătărești, numai că registrul inferior se compune din panouri dreptunghiulare cu ciubuce rotunjite în relief, iar cel superior este compus din arcaturi mai largi, cu ciubuce rotunjite în relief și împărechiate.

Brâul este larg; torul mijlociu este încadrat de-asupra și dedesupt cu câte un rând de zimți.

Cornișa lipsește în cea mai mare parte.

Ferestrele au frumoase chenare de piatră inspirate de la cele moldovenești, cu un arc jos în acoladă și cu câte o rosetă sculptată la partea inferioară a picioarelor verticale.

Ușa de la intrare are un frumos chenar sculptat în același gen cu ferestrele, cu colonete supțiri terminate jos cu base decorate, inspirate după cele gotice, însă cu detalii amintind creștăturile stâlpilor de lemn sculptați. Arcul superior al ușii este festonat și se asemănă cu acel de la ușa bisericii Sfinții Împărați din Târgoviște, clădită în același an. Pisania pe piatră a dispărut.

Mănăstirea Plumbuita de lângă București a fost de sigur o importantă așezare. Ea formează un patruleter înconjurat cu ziduri înalte și având

¹ Pl. CXIV și următoarele.

70—80 metri lungime pe 50 metri lărgime aproximativă. Intrarea în incintă se face pe supt o clopotniță înaltă, care este relăcută într'o epocă târzie; numai partea de jos pare a fi de la origine. La dreapta intrării se găsesc ruinele unei importante clădiri compusă dintr'o pivniță mare boltită în arcuri de ceic și bolți cilindrice; partea superioară se compune din mai multe încăperi de diferite dimensiuni, din care unele au păstrat bolțile vechi, și dintr'un pridvor spațios, cu arcade frumos proporționate, stând pe coloane rotunde, în număr de zece pe latura principală și de trei pe latura secundară.

Se pot observa zidării din diferite epoci, dintre care cele mai vechi sânt probabil din veacul al XVII-lea și altele din al XVIII-lea. Cele două camere boltite de la etaj, din care una este în „arc de cloître” și cealaltă cu penetrațiuni, par a fi din aceeași zidărie, și probabil din al XVIII-lea veac sau de la sfârșitul veacului al XVII-lea.

La stânga intrării se văd ruinele unei alte clădiri mai mici și mai deteriorate decât cea d'întăiu.

Pe latura din fund, dincolo de biserică, aceasta ocupând centrul incintei, se mai văd câteva încăperi, dintre care una, boltită, pare a fi fost bucătăria mănăstirii. Ea este de formă pătrată în plan și este frumos boltită, cu patru trompe de colț, peste care stă, prin intermediul unei bolți pe pandantivi, un turnuleț scund cu ferestre care serviau probabil pentru evacuarea fumului și a aburilor. Asemenea bolți se găsesc la multe mănăstiri; ele sânt și astăzi în parte conservate la Hurezi, unde sânt foarte înalte, la Cotroceni, unde presintă mai multe sisteme de trompe suprapuse, la Antim, la Văcărești, etc. Ele par a fi fost usitate de la sfârșitul veacului al XVII-lea încoace, când se perfecționează și se întrebuințează de preferință bolțile pe pandantivi în locul celor cilindrice, care aparțin mai mult veacurilor anterioare. Astfel pivnițele de la Comana, de la Brebu sânt din acest din urmă model, ca și cele de la Plumbuita, pe când la Hurezi sânt mai mult calote cu pandantivi: acest din urmă model ca și bolțile cu penetrațiuni par a aparține noului stil din veacul al XVIII-lea.

Astăzi, în incinta pustie a foastei mănăstiri Plumbuita nu este decât un singur păzitor, iar împrejurul bisericii curtea a devenit un cimitir.

BISERICA DIN VERBILA (Prahova)¹. Se crede că ar fi clădită de Radu-Vodă Basarab la 1510; totuși arhitectura ei nu se deosebește de aceia a bisericilor din veacul al XVII-lea. Ea este în stare

foarte rea, proptită din toate părțile cu picioare de zid. Dimensiunile sânt de nouăsprezece metri lungime fără pridvor pe șapte metri lățime în exterior.

Planul se asemănă cu acel de la biserica mănăstirii Plumbuita.

Naosul are ca și cel de la Plumbuita un traseu defectuos în formă de trapez, în loc de a fi pătrat.

Altarul de asemenea, cu părății laterali formând un unghiu în loc de a fi paralele.

Pronaosul este pătrat.

Păretele intermediar între naos și pronaos a dispărut; bolțile au căzut, iar zidurile exterioare s'au menținut numai până de-asupra brâului; registru superior al fațadei lipsește.

Pridvorul este adăugit în urmă; el are cu totul altă arhitectură, cu arcade scurte, astăzi infundate cu zidărie.

De-asupra pridvorului se găsește un soiu de foișor de lemnărie cu stâlpi și cosoroabă frumos cioplite.

Decorul exterior se compune din arcaturi în semicerc, formate din două ciubuce în relief alăturate, zidite cu cărămizi rotunjite, și peste aceste firide se vede brâul obișnuit, cu torul încadrat între frisuri de zimți.

Ferestrele au frumoase chenare de piatră, inspirate de la cele moldovenești.

Ușa de la intrare, frumos sculptată în același gen; ea se asemănă mult cu aceia de la biserica Stelca din Târgoviște și cu aceia de la Gura Motrului.

Arhitectura exterioară este cea curentă din veacul al XVII-lea, și mai ales chenarele ușii și ale ferestrelor sânt cele aduse în arta Munteniei și a Olteniei de către Vasile Lupu cu clădirea bisericii Stelea (1646).

BISERICA SCHITULUI TOPOLNIȚA (Mehedinți)¹ este zidită de Vel Căpitan Buliga Mehedințeanul la 1645. E o biserică de șaptesprezece metri lungime pe șapte metri lărgime în exterior.

Planul ei presintă multă asemănare cu acela al bisericii Sfânta Treime din Sirete (Bucovina). Aceiași dispoziție a **naosului** cu absidele și altarul rotunjite atât în exterior, cât și în interior și același **pronaos** dreptunghiular.

Dispoziția bolților diferă în detaliile lor, căci la Sirete arcurile se razimă pe console, pe când

¹ Pl. CXXXVIII și următoarele.

¹ Pl. CXXXI și următoarele.

aici ele stau pe patru picioare de zidărie dispuse după sistemul sârbesc. La Sirete nu este turlă, doar o calotă, pe când la Topolnița avem o turlă înaltă cu opt fețe, dar această turlă prezintă oarecare caractere moldovenești, și anume ea are numai patru ferestre îndreptate spre punctele cardinale ca în Moldova; ferestrele sânt însă înalte și înguste, în loc de a fi scurte; pe celelalte patru fețe diagonale vedem două arcade mici cu o consolă comună la mijloc. Această dispoziție este iarăși moldovenească și e completată printr-o stea ca acelea de la Aroneanu de lângă Iași; această stea, dispărută din nefericire astăzi, se vede pe o fotografie veche, unde se disting și urmele micului contrafort, caracteristic al turelor moldovenești.

Pronaosul este boltit, cu o calotă sferică, pe când acel de la Sirete este boltit cilindric.

Exteriorul bisericii este tencuit și nu are astăzi niciun fel de decorație afară de cornișa în gen bizantin; nici firide, nici brâu, nici soclu profilat, dar nu este exclus ca supt tencuială să se găsească oarecare elemente interesante.

Ferestrele sânt mici și dreptunghiulare; au chenare de piatră simple.

Ușa de la intrare are arcul superior în acoladă și de-asupra ei se găsește o firidă în formă de arc în semicerc.

Schitul Topolnița, situat într-o frumoasă poziție singuratecă, în vârful unei ridicături de deal, se compune dintr'un patrulatier împrejmuit cu ziduri înalte; o clopotniță înaltă și masivă, cu pereți dreupți, străjuiește intrarea în schit, care se face printr'un gang boltit. O singură chilie a mai rămas în picioare, și un călugăr păzește vechea așezare, care se zărește din depărtare, în valea singuratecă a râului Topolnița.

BISERICA FOSTULUI SCHIT FLĂMÂNDA (jud. Argeș¹) e o biserică al cărei an de fundație nu se cunoaște până azi, nici ctitorul, căci nu se găsește nicio inscripție, nici pisanie. E situată la marginea unui sat îndepărtat de pe malul stâng al Oltului, în mijlocul unei curți încunjurate de ziduri înalte, în care se pătrunde numai pe supt gangul unei clopotnițe rustice de piatră brută. Nicio clădire a fostului schit nu se mai găsește azi în picioare, și bătăliile umplu toată curtea.

În biserică se găsesc pietre de mormânt încă necercetate și nedescifrate.

¹ Pl. CLX și următoarele.

Biserica este înaltă și de proporții frumoase de o simplitate arhaică. Turele vechi au dispărut și sânt înlocuite cu altele de scânduri. Planul este frumos compus, bine proporționat și trasat cu măiestrie de către un meșter bun cunoscător al tradițiunii arhitectonice de pe acele vremuri.

Lungimea bisericii este de douăzeci de metri, cu pridvor cu tot, pe șase metri lărgime aproximativă în exterior.

Naosul, în formă de trellă, are conformația arhaică a bisericilor din vechea școală sârbească, cu cele patru masive de zidărie proeminente supt turla pantocratorului; arcurile laterale oarbe interioare din spre Apus sânt înalte și înguste; cele din spre altar sânt însă mai largi și mai joase.

Absidele sânt semicercuri pline în plan, iar nu segmente, ca în unele biserici din veacul al XVII-lea (Ciutura); absida altarului este adâncă și spațioasă; ea aparține „planului simplu”. Pereții masivi au o grosime de circa un metru.

Pronaosul, pătrat, are, ca și cel de la Cornet, patru picioare de zid la colțuri, peste care stau arcurile ce susțin bolțile. Această configurație am văzut că este aceea a bisericilor cu clopotniță peste pronaos, cea ce dă de bănuir la prima vedere că aceasta ar fi fost și aici dispoziția primitivă, dar turnulețul ce conține scara nu există aici, și nici în interiorul zidului nu pare a fi fost o scară, căci urmele ei nu se văd nicăieri.

Pridvorul, pe arcade, este alipit bisericii la o altă epocă, dar probabil tot în veacul al XVII-lea, de oare ce arhitectura lui este specifică acestui veac și asemănătoare cu a pridvoarelor de la Arnota, de la Gura Motrului, de la Ciutura și altele din epoca lui Matei Basarab. Arcadele, în formă de semicerc, sânt înalte, răzimate pe stâlpi de secțiune octogonală, încoronate cu capitele simple de cărămidă. La colțurile pridvorului se găsește câte un masiv de zidărie mai mare, iar arcul din mijlocul fațadei este mai larg decât celelalte, spre a permite intrarea în pridvor, care se face printr'o ușă rotunjită la partea superioară: ea este astăzi fără chenar de piatră, nici inscripție. Acest pridvor, tencuit atât pe din afară, cât și pe dinăuntru, este în stare rea și biserica este neglijată.

Decorul exterior este compus din două registre de firide bizantine, înalte și înguste, cu arcuri în cărămidă aparentă cel puțin la registrul inferior, unde ele se văd foarte deslușit, pe când la registrul superior sânt acoperite cu o tencuială rustică și informă, care nu permite a se stabili

cu precizie cum au fost la origine acele arcuri de sus.

Brâul și cornișele sânt tencuite, dar se poate ca și ele să fi fost în cărămidă aparentă rostuită, așa cum pare a fi fost și la biserica mănăstirii Dintr'un Lemn, unde dispoziția este similară, cu deosebire că la Flămânda nu se vede rețeaua de linii orizontale și verticale zugrăvită, care imită decorul din veacul al XVI-lea, ca la Dintr'un Lemn. Aici, la Flămânda, cărămizile din fațade formează o suprafață uniformă fără vre-o încercare de apareiaj decorativ; ele sânt pe alocurea acoperite cu tencuială, pe alocurea vizibile sup tencuiala care în parte este căzută.

Ferestrele au chenare de piatră simple, ca la bisericile din veacul al XVI-lea; cornișa, brâul, etc., nu prezintă nimic particular.

În interior biserica este nezugrăvită; niște pietre mormântale încă necetite ar da de sigur indicații prețioase asupra trecutului acestui monument anonim și mut.

BISERICA MĂNĂSTIRII DINTR'UN LEMN (Vâlcea)¹ este clădită probabil de către Matei Basarab, iar anul fundării nu se cunoaște. Ea era la origine fără pridvor și avea treisprezece metri și jumătate lungime în exterior pe opt metri aproximativ în partea ei cea mai largă, adică în dreptul absidelor laterale. Forma planului este neregulată, nesimetrică și rău trasată. Ea nu avea la început decât un singur turn înalt peste naos.

Acest naos nu mai are conformația tradițională a vechiului plan sârbesc, pe care l-am găsit până aici la aproape totalitatea bisericilor în formă de trellă. Spre altar nu se găsesc decât două nișe scunde, iar spre pronaos nu se vede nicio travee sau arcadă oarbă pe laturile din spre Nord și Sud, așa cum sânt bisericile care urmează tradiția planului sârbesc.

Bolta altarului nu este a „planului simplu“, ci o parte a bolții este un „berceau“ mai ridicat, întocmai ca la bisericile de la Ostrov și de la mănăstirea Valea, din veacul al XVI-lea. Am arătat mai sus legătura constructivă dintre „planul simplu“ cu structura planului sârbesc și se poate ca aici să fi fost cândva și arcuri oarbe interioare spre altar; astăzi însă ele nu se mai văd, căci zidăria a fost, în această parte, cioplită, probabil pentru a se mări spațiul liber din această biserică îngustă și neîncăpătoare.

Pronaosul este mic și mai larg decât adânc,

ca la bisericile din veacurile anterioare. El era probabil la origine acoperit cu o calotă sferică între două arcuri largi, dispoziție care este a veacului al XVII-lea.

În timpul Domniei lui Ștefan Cantacuzino (1715) s'a adăugit **pridvorul**, pe stâlpi de piatră, asemănător cu acela de la Biserica Doamnei din București și de la biserica mănăstirii Cotroceni, cu capitele în stalactite arabe. Tot în același timp s'a adăugit și turla de pe pronaos și s'au deschis ferestre în bolțile naosului, care corespund în exterior pe fețele laterale ale bazei turlei pantocratorului.

Acest pridvor a fost închis cu zidărie la 1840 de către maica Platonida, stareța de pe atunci, spre a se mări încăperea bisericii; s'au umplut atunci arcadele cu cărămidă, care s'a tencuit, și s'a mutat ușa de la locul ei, așezându-se între stâlpii de la mijloc ai pridvorului. Abia după războiul cel mare, cu ocazia unor reparații, s'au regăsit în zidărie și sup tencuială frumoșii stâlpi de piatră, cari s'au reconstituit cum au fost.

Decorul exterior este și el destul de neregulat; firidele inegale care decorează fațada au arcurile în cărămidă aparentă, ca la Flămânda. Ele au o lărgime mai mică la naștere decât la cheie, din cauză că picioarele lor prea înguste nu lasă loc pentru desvoltarea complectă a arhivoltelor celor două arcuri alăturate. Firidele de la registrul superior sânt împărechiate două câte două și se razimă la mijloc pe o mărunță consolă, ca la biserica din Călușiu, din veacul al XVI-lea.

Brâul, format dintr'un tor așezat pe un fris de cărămizi în zimți, poate să fi fost și el la origine în cărămidă aparentă; de asemenea și cornișa, care astăzi este tencuită și zugrăvită cu galben și verde, într'o epocă recentă.

Tencuiala de pe fațadă este zugrăvită cu linii-turi orizontale și verticale, imitând apareiajul din vechiul stil al veacului al XVI-lea; se mai văd, pe jumătate șterse, diferite motive florale și geometrice zgâriate pe suprafața tencuielilor. Sânt de sigur aici tencuieli cu decorațiuni și ornamente din mai multe epoci, suprapuse unele peste altele, care ar trebui studiate.

Ferestrele au frumoase chenare de piatră inspirate de la acelea ale bisericii Stelea.

Ușa pare a fi din aceeași epocă cu pridvorul; ea face parte din noul stil al veacului al XVIII-lea. Arcul de la partea superioară este în formă de acoladă joasă, și părțile verticale ale chenarului de piatră sânt decorate cu un bogat chenar înflorit.

¹ Pl. CXLIII și următoarele.

Turla pantocratorului este de proporții înalte, dar de compoziție arhaică, cu fețele plane și cu arcurile înemicerc, din cărămidă aparentă. Ea are opt fețe, fiecare cu câte o fereastră destul de largă și înaltă, terminată înemicerc la partea superioară și încadrată cu două arcade concentrice. Basa turlei este patrată și decorată cu firide înemicerc, dispuse în mod neobișnuit.

Cornișa turlei se compune din cărămizi în zimți, după tradiția bizantină veche.

Turla de pe pronaos, care este probabil aceea făcută de Ștefan Vodă Cantacuzino, are cu totul altă arhitectură. Ea este tencuită în întregime, are tot opt fețe ca și cealaltă, însă ferestrele sânt foarte înguste, lungi și fără arcuri la partea de sus, iar chenarele care decorează fețele sânt dreptunghiulare și compuse din două ciubuce rotunjite și alăturate, în relief. Basa turlei prezintă de asemenea panouri dreptunghiulare. Acoperișul este de aramă și poartă săpată în metal data 1837.

Stâlpii de piatră de la pridvor sânt dintr-o singură bucată; proporția arcaadelor care le leagă este largă și destul de scundă: e aceea a pridvoarelor din noul stil al veacului al XVIII-lea, în opoziție cu aceleași din veacul al XVII-lea, care știm că au proporții mai înguste și mai înalte, cu o deschidere mai largă și de obicei mai joasă în dreptul intrării, ca la Biserica Domnească din Târgoviște, la Arnota, la Flămânda, etc.

Capitelele și bazele acestor stâlpi sânt sculptate cu motive arabe, cu stalactite ca și cele de la Biserica Doamnei din București și de la biserica mănăstirii Cotroceni. Fusul stâlpilor este decorat pe fiecare muche verticală cu un ciubuc rotunjit în relief, care îl încunjoară și orizontal, atât sus, sup capitel, cât și jos, de asupra bazei.

Mănăstirea dintr'un lemn¹ este astăzi compusă din clădiri din diferite epoci, afară de biserică despre care se crede că este întemeiată de către Matei-Vodă Basarab și în urmă a fost complexată de către Ștefan-Vodă Cantacuzino cu pridvorul și turla de pe pronaos.

Dintre celelalte clădiri, unele sânt în parte de la începutul veacului al XVIII-lea, și anume clopotnita de sus de la curtea a doua și foișorul de la stăreție, cu frumoșii stâlpi de piatră și frumoasa boltă zugrăvită. Clădirea stăreției este în parte refăcută de către maica Platonida, foastă stareță a mănăstirii pe la 1840. Aceste clădiri sânt în stare rea și partea de la spate este în parte prăbușită.

Celelalte clădiri sânt case mici țărănești cu cerdacuri rustice. O fântână F, aflată în partea de Nord a curții de jos, pare a fi dintr'o epocă destul de bună, dar este părăsită.

Mai sus de mănăstire se află o mică bisericuță de lemn, foarte interesantă; ea este situată la umbra unor prea frumoși stejari bătrâni de dimensiuni uriașe. Această bisericuță este descrisă în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, anul III, pagina 35.

BISERICA FOASTEI MĂNĂSTIRI GURA MOTRULUI¹, în județul Mehedinți, este clădită în 1653 de către Preda Brâncoveanu, bunicul lui Constantin-Vodă Brâncoveanu.

Este o biserică impunătoare, de douăzeci și doi de metri lungime pe șapte metri și jumătate lărgime în exterior. Este una din primele biserici bine evaluate ca stil de la sfârșitul perioadei de tranziție din veacul al XVII-lea și are unele din caracterelor noului stil, acum destul de bine exprimate. Nu mai găsim aici dispoziția naosului moștenit de la vechea școală sârbească, cu picioarele proeminente sup turla pantocratorului, și nici arcadele oarbe din interior, alipite de pereții Nord și Sud. Ultimele reminescente ale acestei formule au dispărut, pereții interiori sânt drepi, fără alte ieșituri și intrături decât spre altar, firidele joase, care servesc drept proscomidie și diaconicon.

Naosul, în formă de trellă, amintește prin simplitatea sa pe acelea de la Călușul și de la Mărcuța, din veacul al XVI-lea, cărora li lipsesc de asemenea cele patru picioare proeminente, de origine sârbească, sup turla pantocratorului.

Trebuie să observăm arcurile mari de sup turlă, care sânt duble, ca la Plătărești, Ludești, etc., și forma conică a boltilor de sup turla pantocratorului, care permite reducerea diametrului acesteia.

Pronaosul, mic, mai lat decât adânc, este despărțit de naos printr'un perete care este susținut de doi stâlpi prin intermediul a trei arcade. Peste pronaos se ridică două turla mici rezemate pe un sistem de arcuri în genul celor de la Dealul și de la Brebu, asemănătoare ca principiu cu dispozițiunea de la Bucovăț și Tutana din veacul al XVI-lea.

Aceste turla mici sânt foarte apropiate una de alta și bazele lor se unesc într'una singură. Un cas asemănător avem la biserica mănăstirii Brebu, cam din aceeași epocă (1650).

Pridvorul este după tipul celor ridicate în ve-

¹ Vezi B. C. M. I., anul III, p. 35 (I. Traianescu.)

¹ Pl. CLXXII și următoarele.

cul al XVII-lea, cu stâlpi de cărămidă de secțiune octogonală și cu arcade în semicerc; cea din mijloc este mai joasă, și ușa așezată supt ea are un chenar de piatră sculptat frumos, profilat cu un arc în festone. Pridvoare în același gen avem la Flămânda, la Arnota, la Bisdrica Domnească din Târgoviște și la Sf. Cumitru din Craiova. Aici însă arcadele sânt mai largi, ceia ce este un caracter al noului stil și aceasta dă puțința de a obține două întrări laterale prin câte o arcadă în dreptul cărora postamentul pridvorului este întreprins. O dispoziție asemănătoare găsim la multe biserici din stilul nou, ca mănăstirea Hurezi, Govora, etc. Boltirea pridvorului este aceeași ca a pronaosului, cu deosebirea că cele două spații pătrate ce se formează sânt acoperite cu calote sferice pe pandantivi, dar fără turlle.

Decorul exterior este frumos proporționat și format din două registre de panouri compuse din toruri duble și triple la părțile verticale; registrul inferior are panourile dreptunghiulare, iar cel superior este compus din arcade lungi în semicerc, de o proporție elegantă; la sânnuri și altar, două arcade corespund la un panou din registrul inferior, iar în celelalte părți cam trei arcade la două panouri ale registrului inferior.

Brâul orizontal care desparte cele două registre are forma obișnuită; el se ridică la un nivel mai înalt în dreptul pridvorului, întocmai ca la Biserica Domnească din Târgoviște și ca la multe biserici din noul stil.

Turlele sânt de proporții relativ scunde; ele au fost înălțate cândva, ca și toată zidăria bisericii de la cornișă în sus, probabil în veacul al XIX-lea. Turla mare are douăsprezece laturi, iar cele mici câte zece laturi.

Ușile și ferestrele au frumoase chenare de piatră asemănătoare cu cele de la biserica Stelea și inspirate după formele gotice din Moldova, cu colonete verticale și cu arcuri turtite în acoladă.

Ușa pridvorului este mai puțin influențată de formele gotice și are arcul în formă de acoladă complexă, compusă din mai multe segmente de arcuri de cerc.

Ușa de la intrare în pronaos este o imitație aproape identică, a ușii de la Stelea, care ea însăși nu e decât o inspirație stângace a ușilor moldovenești.

Socul este profilat printr'un tor în relief, întrerupt în dreptul întrărilor.

Acest frumos monument, unul din cele mai

bine compuse și din cele mai frumos proporționate, dacă i s'ar restabili formele ei de la origine, este de sigur clădit de unul dintre cei mai buni meșteri din epocă, un meșter imediat premergător celor cari au dat expresia sa desăvârșită noului stil, la formarea căruia el a adus o contribuțiune importantă. Trebuie să mai observăm că dispozițiile interioare ale acestei biserici au multă asemănare cu acelea de la biserica Stelea, care a contribuit și ea la cristalisarea noului stil din veacul al XVIII-lea.

Mănăstirea Gura Motrului este astăzi în parte ocupată de o școală; ea mai păstrează și o clopotniță care se aseamănă mult cu cea de la mănăstirea Călușul (Romania). Amândouă sânt dintr'o epocă târzie și nu presintă vre-un caracter deosebit.

SCHITUL CLOCOCIOV¹, situat lângă Slatina, pare a fi fost la origine de oarecare importanță; el era incunjurat cu ziduri, care sânt încă în parte în picioare și au fost completate cu ocazia lucrărilor de reparație ce i s'au făcut în anii din urmă, căci era complet ruinat și părăsit. Într'un colț al incintei se văd ruinele stăreției, cu bolti frumoase la pivnițe, și urmele altor clădiri ale schitului. O clopotniță de zid se află în fața bisericii, formând și poarta care servește ca intrare în incinta schitului.

Biserica e zidită la 1645 de către jupân Diicu Vel Aga, în timpul Domniei lui Matei Basarab. Ea are nouăsprezece metri lungime pe șapte metri lărgime în exterior.

Planul este foarte frumos, compus dintr'un naos având mult pronunțată structura sârbească, cu patru picioare foarte proeminente supt boltă pantocratorului; turla a dispărut; cele care s'au găsit înainte de reparație erau de lemn și complet ruinate.

Pronaosul, dreptunghiular așezat, în lărgime, e boltit cu două calote sferice alăturate, peste care par a fi fost două turlle.

Pridvorul, cu arcade pe stâlpi, este din altă epocă; el este tăvănit; arhitectura lui, mult mai rudimentară ca a restului bisericii, arată o epocă târzie.

Decorul exterior, foarte deteriorat, presintă cele două registre de firide formate din cărămizi simple, separate printr'un brâu orizontal de formă cunoscută.

În interior se mai află urme de zugrăveli în

¹ Pl. CLXI și următoarele.

rea stare și rămășițele unei tâmpile de lemn sculptat, care ar putea fi de la întemeierea bisericii.

Pardoseala interioară mai păstrează câteva pietre lucrate, formând patru trapeze în jurul unei rosete centrale; un al cincilea trapez similar se găsește în fața ușii de la intrare.

Ușa de la intrare este frumos sculptată cu chenar, amintind factura rosetelor în gen armenesc.

BISERICA MĂNĂSTIRII BREBU (Prahova)¹, clădită de către Matei Basarab la 1650, are o lungime de treizeci de metri pe o lărgime de zece metri în exterior, cu ziduri de doi metri grosime.

Naosul, în formă de treflă, prezintă cele patru puncte de razim masive și proeminente supt turlă după vechiul tip sârbesc, și spre Apus vedem cele două arcade interioare alipite de pereții de Nord și Sud; în spre altar însă nu se văd acele arcade, ci numai niște nișe joase.

Pronaosul, despărțit de naos printr'un perete cu o deschidere în formă de arcadă scundă, se împarte, ca la Dealul, în două părți; una mai mică spre Răsărit, peste care se ridică cele două turle egale, răzimate pe arcuri alipite de ziduri și propite în axul bisericii printr'un alt arc larg și puternic stând pe două console; partea din spre Apus a pronaosului este boltită în „arc de cloître“, aceste două părți sânt despărțite printr'un perete care stă pe două coloane octogonale, pe care se razimă trei arcade. Acest motiv, foarte răspândit în arhitectura Munteniei din veacul al XVIII-lea, începe a se întrebuița numai la sfârșitul veacului al XVII-lea și s'ar părea că a fost introdus în arhitectura Munteniei odată cu clădirea bisericii Stelea, care ni-ar fi adus această inovație din Moldova, unde era utilizată mai de mult, căci o vedem la biserica mănăstirii Galata și la biserica din Aroneanu, ambele lângă Iași și care sânt clădite la 1594.

Această din urmă biserică are însă mai mult caracterele arhitecturii muntenești decât ale celei moldovenești; la Aroneanu vedem pridvorul pe stâlpi în fața bisericii, turla e de conformație mai mult muntenească și contraforturile caracteristice arhitecturii moldovenești lipsesc. Aceste considerații ne îndreptătesc a ne întreba dacă și motivul interior al celor trei arcade pe doi stâlpi aflat între naosul și pronaosul bisericilor nu este de origine muntenească, adus de aici în Moldova, și dacă, pe de altă parte, comparăm planul bisericii de la mănăstirea Brebu cu acela al bisericii Mănăstirii Dealului, vedem că, afară de pridvor, ele sânt

identice; ne putem atunci întreba dacă la început nu a fost și la Dealu același motiv arhitectonic al celor trei arcade pe doi stâlpi, și anume în același loc ca la Brebu, supt arcu cel mare din pronaos, care, așa cum este, se prezintă stingher și fără rost.

Săpături viitoare ar putea răspunde poate la această întrebare, care se pune de altfel și pentru biserica mănăstirii Tutana, unde găsim cam aceeași conformație a pronaosului.

Pridvorul este mic, pătrat și răzimat pe doi stâlpi octogonali. Această formă de pridvor este câte odată întrebuițată în al XVIII-lea veac și nu-l întâlnim la bisericile din veacul al XVII-lea; din această cauză se poate presupune că el a fost adăugit la o epocă mai târzie.

Decorul exterior este în întregime tencuit, și zidăria pare a fi executată din cărămidă ordinară, care este departe de a avea calitățile de rezistență ale cărămizii aparente întrebuițate la clopotnița acestei mănăstiri, care poate fi contemporană cu ea. Aceasta din urmă este în întregime din cărămidă aparentă, de bună calitate, frumos lucrată și relativ bine conservată. Ea este de sigur lucrată de un alt meșter decât al bisericii. Exteriorul bisericii prezintă cele două registre suprapuse, încadrate în ciubuce rotunjite și tăiate la mijloc prin brâul orizontal obișnuit. Registrul inferior este compus din panouri dreptunghiulare și cel superior din arcade scurte cu arcu turtit.

Ferestrele par a fi fost în genul celor de la biserica Stelea din Târgoviște; ele au fost însă lărgite și remaniate, astfel încât chenarele nu mai sânt astăzi la locul lor.

Turile sânt căzute, și numai bazele lor de formă cubică se mai văd. În afară de planul ei, care este dintre cele mai interesante din acest veac, această biserică pare mediocru executată, cu cărămizi de calitate slabă, iar decorul ei exterior este astăzi tencuit simplu și rustic. În câmpul unora din panourile de la registrul inferior se găsesc niște ciubuce verticale, rotunjite în relief, amintind de departe pe acelea de la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș, care sânt așezate între ferestre cam în aceleași locuri; acolo însă ele sânt de marmură frumos lucrată, pe când aici apar mult mai rustice și tencuite.

BISERICA MĂNĂSTIRII CĂLDĂRUȘANI (Ilfov)¹ este clădită de Matei-Vodă Basarab în anul

¹ Pl. CLXV i următoarele.

¹ Pl. CLXXX și următoarele.

1638. E o monumentală biserică, având 34 metri lungime pe 13 metri lărgime în exterior.

Forma și dispoziția planului este un intermediar între grupa 18 și 19. Într'adevăr, ea are trei turlă ca și biserica Brebu și Gura Motrului din grupa a 18-a, dar are și pronaosul lărgit și dezvoltat al bisericilor Radu-Vodă, Cotroceni și Mitropolia din București, din grupa a 19-a.

Principală deosebire este conformația pronaosului, diferită de aceea de la bisericile de mai sus, fiindcă nu se formează în centru un spațiu pătrat pe care să se ridice o turlă, ci se formează în ax o navă longitudinală fără turlă, boltită printr'un cilindru așezat pe arcuri care se razimă pe doi stâlpi octogonali aflați în centrul pronaosului; în părțile laterale se formează patru pătrate, din care două sânt boltite prin calote sferice pe pandantivi și celelalte două, din spre Răsărit, sânt încoronate cu câte o turlă. Acest pronaos este mai larg ca naosul, însă ieșitura lui în exterior nu este decât de un metru de fiecare parte. La biserica Brebu, ieșitura este și mai mică, în genul celei de la Lopoșnia, iar rostul ei nu se înțelege bine.

Naosul, format dintr'un pătrat central de mai bine de cinci metri lature, este încoronat cu turla pantocratorului răzimată pe patru arcuri largi și puternice de proporții relativ scunde, care se traduc în plan prin patru picioare de zidărie presintând forma și dispoziția vechiului plan sârbesc, cu arcurile oarbe laterale bine acusate. **Absidele** laterale sânt largi și adânci.

Altarul, foarte spațios, cu nișe mari, servind drept proscomidie și veșmăntar. Forma bolții este a „planului complex“, cu o parte cilindrică mai ridicată, ca la unele biserici din veacul al XVI-lea. Trebuie observat că toate arcurile presintă niște retrageri în formă de console, formând „porte à faux“-uri stabilite la două nivele orizontale diferite și care permit micșorarea deschiderii arcurilor și a bolților și ușurează construcția acestora, reducând „lumina“ lor. Această judicioasă dispoziție se explică foarte bine, căci dimensiunile bisericii sânt considerabile, și se știe că dificultatea construcției unei bolți crește foarte răpede în raport cu lărgimea ei.

Pronaosul, cum am văzut mai sus, are o dispoziție specială, care nu se întâlnește în țara noastră la nicio altă biserică dintre acelea care ni-au rămas. Asemenea formă se găsește însă adese ori la bisericile de la Muntele Athos, cum este la mănăstirile Chilandariu, Dionisiu, Ivir, Caracal, etc.

Cei doi stâlpi interiori împart spațiul de boltitură

în șase pătrate egale, ceea ce ușurează mult construcția acestor bolți, reducând spațiul. Bolta cilindrică centrală longitudinală este ceva mai înaltă decât calotele laterale. Două turlă mici de formă octogonală în plan se ridică pe pătratele laterale din spre Răsărit. Între naos și pronaos se găsește o trecere în formă de arc aflată în ax și două deschideri circulare în dreapta și în stânga trecerii; aceste deschideri, care au un metru și cincizeci în diametru, permit vederea naosului și a altarului din pronaos. Această dispoziție unică în arhitectura noastră trebuie, cred, considerată ca o îndrumare către comunicația mai lesnicioasă între naos și pronaos, pe care o vedem realizată la bisericile din a doua jumătate a veacului al XVII-lea prin cele trei arcade răzimate pe doi stâlpi.

Pridvorul bisericii este astăzi modificat; fotografiile mai vechi ni-l arată cu arcade pe stâlpi, ca la Biserica Domnească din Târgoviște, iar bolta ei a dispărut.

Decorul exterior a fost renovat după o restaurare a bisericii făcută de Mitropolitul Ghenadie înainte de războiu (1915); dispoziția sa este probabil cea de la origine, cu două registre de firdie despărțite printr'un brâu orizontal. Proporțiile exterioare lasă de dorit, ele fiind prea scunde față cu dimensiunile mari ale bisericii.

Ușa este decorată printr'o frumoasă inscripție în litere săpate în piatră, care se întinde și pe stâlpii verticali. Arcul de la partea superioară este în formă de acoladă joasă cu vârf; totul este încadrat într'un ciubuc în relief având forma unei funii răsucite.

Ferestrele par a fi fost modificate; ele nu mai au chenarele lor de piatră.

MITROPOLIA DIN BUCUREȘTI¹ este un frumos și impunător monument, care a avut de suferit oarecare modificări, mai mult însă de ordin superficial. Este clădită de către Constantin-Vodă Cărnul la 1655 și terminată mai târziu, când s'a mutat Scaunul Mitropoliei de la Târgoviște la București. E o biserică mare, de 38 metri lungime pe 18 metri lărgime în exterior. E tipul bisericii episcopale din Curtea-de-Argeș, cu pronaosul lărgit, căruia i se mai adaugă și un pridvor spațios, cu arcade pe stâlpi.

Naosul se inspiră într'u câtva din structura vechiului plan sârbesc; cele patru picioare de zidărie pe care stau arcurile ce susțin turla sânt destul de vizibile spre Apus, cele din spre Răsărit însă mult mai puțin. Arcurile oarbe alipite de pereții

Nord și Sud sânt de asemenea existente spre Apus, pe când cele dinspre Răsărit sânt reduse la firide joase, ce servesc drept proscomidie și diaconicon. Arcurile mari care susțin turlele sânt duble, ceea ce s'ar putea explica prin dimensiunile relativ mari ale bisericii și prin lărgimea acestor arcuri, care au peste șase metri diametru.

Altarul este separat de naos printr'un arc mai jos stând pe console, iar bolta altarului este o calotă sferică stând pe pandantivi și arcuri. Această frumoasă dispoziție este destul de rară; o mai găsim la Biserica Doamnei din București (1683) și la biserica din Ludești (Dâmbovița) (1680), ambele clădite de către Șerban-Vodă Cantacuzino.

Pronaosul are configurația celui de la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș, cu deosebire că are proporția mai lărgită față cu lungimea lui; dispoziția coloanelor interioare este cam aceeași, afară numai că acelea de la colțurile din spre Răsărit sânt angajate în zid, în loc de a fi libere, ca la Curtea-de-Argeș; cele două coloane mijlocii de pe latura din spre Răsărit au fost cândva dărâmate și așezate înlături spre intrare, pentru a susține cafasul, ce s'a adăugit în urmă.

Pridvorul spațios ce se găsește în fața bisericii pare a fi de la origine; el este frumos boltit cu calote sferice pe pandantivi sprijinite pe arcuri în semicerc răzimate pe console. Arcadele exterioare ale pridvorului sânt de proporții largi și scunde; ele sânt grupate două câte două, cu o coloană între ele, și proptite în părțile laterale prin masive de zidărie cu coloane angajate; aceste arcade stau pe un postament înalt și masiv.

Arcul de la mijloc pare a fi fost de la început mai larg și mai scund decât celelalte. Actualmente se mai văd trei pridvoare mici: unul în fațada principală și câte unul pe fețele laterale; ele adăpostesc intrările și sânt dintr'o epocă mult mai târzie.

Fațadele, astăzi tencuite, presintă un decor compus din cele două registre de arcaturi obișnuite, despărțite printr'un brâu orizontal. Arcaturile de la registrul inferior sânt largi, compuse din ciubuce rotunde în relief; cele de la registrul superior mai înguste și grupate două câte două.

Socul are o profilăție simplă.

Brâul are torul mijlociu compus din alte trei toruri, formând ca o funie răsucită; această formă pare venită de la arhitectura moldovenească, unde este curentă, pe când în Muntenia ea este foarte rară; o mai găsim la biserica Stelea și la chenarul unei ferestre de la biserica din Golești. Cornișa

este refăcută într'o epocă târzie; ea presintă un profil în gen clasic italianesc, care s'a întrebuițat numai în veacul al XIX-lea.

Partea superioară a pridvorului pare a fi și ea dintr'o epocă mai târzie; arcurile de la rândul superior de firide au o formă puțin obișnuită în arta noastră. E probabil că la origine acest pridvor avea un singur rând de firide și era cu cornișa la un nivel inferior celui de la corpul bisericii, ca la Biserica Domnească din Târgoviște.

Ferestrele par a fi fost lărgite și înălțate cândva, probabil la epoca aceea când s'au lărgit și cele de la Sf. Gheorghe Nou din București și de la biserica mănăstirii Brâncoveni, cu care se aseamănă mult, adică în veacul al XVIII-lea. Același gen de ferestre mai găsim și la biserica mare de la mănăstirea Văcărești; ele sânt largi și înalte, cu arcul în semicerc și cu chenare de piatră decorate cu „rincau“-uri de flori.

Ferestrele mici de la registrul superior sânt dreptunghiulare, cu chenare de piatră simple, care intrerup partea superioară a brâului.

Turlele sânt de proporții relativ scunde, în genul celor de la Biserica Domnească din Târgoviște și de la vechea Mitropolie din acest oraș. Cele două turle mari au câte douăsprezece fețe, cu ferestre lungi încadrate fiecare cu trei arcade concentrice, încoronate la partea superioară cu trei rânduri de dinți, formând ca o cornișă festonată, care urmează forma arcadelor și peste care stă direct invelitoarea de plumb, de formă joasă și turtită, încoronată cu o cruce înfiptă într'o piatră în formă de ghem impletit, care formează cheia boltii turlei. Unele din aceste ferestre sânt oarbe.

Turlele mici au opt fețe, cu aceeași formă și același decor ca și cele mari.

Basele turlelor par a fi fost modificate cândva; aceia de la turla pantocratorului este pătrată și decorată cu un rând de firide scurte în semicerc. Basele celorlalte turle sânt cu opt fețe, adică cu colțurile teșite, și cornișele ce li s'au adăugit le-au diformat.

Bolțile acestei biserici sânt dintre cele mai frumoase; ele urmează formele celor de la Biserica Episcopală din Argeș, însă sânt de proporții mai scunde, fiindcă și dimensiunile bisericii sânt aici mai mari decât la Curtea-de-Argeș.

Pronaosul, în special, cu coloanele interioare destul de scurte, a fost cândva deschis spre naos prin dărâmarea celor două coloane cu arcurile și zidăria care se află de-asupra și care se ridică probabil până la boltă. Coloanele au fost acoperite

atunci cu o tencuială imitând marmora, iar capitulele cu o decorație poleită cu bronz, care denaturează caracterul lor de la origine. Cafasul existent este de asemenea un adaos dăunător. Interiorul bisericii este decorat cu o zugrăveală înegrită de fum; ea este dintr-o epocă decadentă și se pare că aceia de la origine n'a existat niciodată, de oare ce se știe că, Constantin-Vodă Basarab a murit înainte de a putea termina biserica.

BISERICA RADU-VODĂ DIN BUCUREȘTI¹ este clădită de către Radu Mihnea la 1613 pe locul unei alte biserici mai mici, clădită de către Alexandru-Vodă la 1568 și distrusă de Sinan-Pașa. E o biserică de tipul meșterului Manole, cu naosul în formă de treflă, cu pronaosul lărgit și cu un pridvor în față, ca și Mitropolia din București. Ea avea patru turle, ca și aceasta: una pe naos, alta pe centrul pronaosului și încă două mici pe colțurile din spre Apus ale pronaosului. În anul 1838 un cutremur îi aduce mari stricăciuni și i se face reparație în genul neo-gotic austriac, care băntuia pe atunci; la 1863 se zugrăvește din nou interiorul în stilul lui Tătăreanu, după ce i se distruge zugrăveala veche. Astăzi turlele, care se refăcuseră din lemn și tablă, au trebuit să fie date jos, căci amenințau cu prăbușirea. Zidăria de la naos pare a fi aceia din veacul al XVII-lea, pe când cea de la pronaos, cel puțin în părțile ei superioare, pare mai nouă; aici calota centrală e probabil din veacul al XIX-lea, ca și pridvorul, care e complet reînnoit. Supt învelitoare se găsește în pod decorația exterioară a bazei turlei pantocratorului, cu arcaturi joase răzimate pe stâlpi canelați în elice; acest gen de decorație, foarte rar în arhitectura exterioară, a fost mai mult întrebuintat la decorații interioare (Mihai-Vodă) sau la tâmplile de zid mult obișnuite în veacul al XVIII-lea (Sfinții Impărați din Târgoviște). Cei patru stâlpi din pronaos au fost poate de altă formă, ca la biserica din Văcărești, de exemplu, și probabil refăcuți și consolidați cu ocazia reparației din veacul al XIX-lea. Într'adevăr, se poate vedea și astăzi locul bolții vechi, care pare a fi fost clădită direct pe cei patru stâlpi prin intermediul unor arcuri, în genul celor de la Biserica Episcopală de la Curtea-de-Argeș și de la Văcărești, și care a trebuit probabil să fie consolidată în urmă.

Cercetările sânt anevoioase, însă ele ar putea da rezultate interesante, fiindcă începutul veacului al XVII-lea este una din epocile în care s'a clădit puțin și din care ni-au rămas foarte rare documente.

BISERICA MĂNĂȘTIRII COTROCENI¹, clădită de Șerban-Vodă Cantacuzino la 1679, a fost de sigur cea mai frumoasă și cea mai strălucită dintre cele clădite în a doua jumătate a veacului al XVII-lea; ea poate rivaliza cu biserica mănăstirii Hurezi (1698), precum și mănăstirea Cotroceni putea rivaliza cu splendida ctitorie a lui Constantin Brâncoveanu din Oltenia. Astăzi din biserica lui Șerban Cantacuzino nu a rămas nimic din înfățișarea exterioară decât doar pridvorul; numai în interior se mai poate judeca frumoasa dispoziție și elegantele proporții ale monumentului, iar din vechea mănăstire, astăzi transformată în Palat Regal, nu au rămas decât câteva chilii așezate în rând cu clopotnița, și aceasta transformată, și care servesc ca dependințe; aici sânt instalate corpul de gardă și bucătăriile. Frumoșii stâlpi de piatră ai acestor chilii, precum și un mare număr de coloane sculptate cu capitule și baze înflorate, care se găsesc așezate prin porticurile și pergolele din prejur, ni dovedesc bogăția arhitecturii acestui falnic așezământ. Ca plan, această biserică se inspiră de la Mitropolia lui Constantin-Vodă Cărnul; dimensiunile ei sânt însă mai reduse: ea are treizeci și trei de metri lungime pe treisprezece metri lărgime la pronaos și pridvor.

Naosul se deosebește în proporțiile generale de acel de la Mitropolie prin forma absidelor laterale, care sânt segmente de cerc, în loc de a fi semicercuri.

Pronaosul este mai puțin lărgit ca la Mitropolie, unde ieșiturile laterale au câte patru metri în exterior, pe când aici nu au decât un metru și jumătate în fiecare parte. Dispoziția stâlpilor interiori este mai rațională ca la Mitropolie și proporția lor mult mai frumoasă și elegantă. Stâlpii din fața ușii de la intrare sânt mai depărtați unul de altul decât celelalte, astfel că traveele centrale sânt mai largi. Această dispoziție ușurează mult circulația, iar la Mitropolie, unde stâlpii sânt toți egal depărtați unul de altul, a trebuit să se scoată cei doi stâlpi din spre naos.

Pridvorul este mai degajat decât cel de la Mitropolie și stâlpii de piatră sculptată sânt toți isoilați, iar ritmul lor nu este întrerupt ca la Mitropolie prin masive de zidărie.

Arhitectura în genere este mult mai bogată decât la Mitropolie; piatra sculptată este răspândită în mod imbielșugat la Cotroceni, pe când la Mitropolie e rară (ferestrele acesteia sânt din altă epocă și probabil contemporane cu clădirea para-

¹ Pl. CCR și următoarele. V. Săndulescu-Verna, *Biserica Radu-Vodă*, București, 1930.

¹ Pl. CX i următoarele.

clisului, 1720-30). În schimb, Mitropolia pare să fi fost mai solid construită. La Cotroceni decorul exterior a fost complet transformat. Numai pridvorul mai păstrează arcadele sale în semicerc așezate pe stâlpi de piatră cu capitele și base asemănătoare cu cele de la Biserica Doamnei din București.

Ferestrele sânt în genul celor din epoca lui Matei Basarab și inspirate după biserica Stelea din Târgoviște.

Ușa, cu arcul în acoladă joasă, cu pisană încadrată cu două capete de îngeri având aripile întinse, are chenarul de piatră sculptat și decorat cu un „rincau” de flori în gen oriental, bogat și fin lucrat; el se apropie mai mult de chenarele din „noul stil” a veacului al XVIII-lea.

Interiorul bisericii este ceva mai bine conservat, mai ales în părțile inferioare, dar turlele au dispărut și au fost înlocuite cu altele noi mult mai în urmă.

Trebuiește să menționăm frumoasele proporțiuni ale stâlpilor din pronaos, cari au șase metri înălțime, cu fusturile formate fiecare din câte trei pietre; ele sânt canelate și au capitele și base sculptate cu flori de crin stilisate ca la Biserica Doamnei, la Filipeștii-de-Pădure, etc., care par inspirate de la Biserica Episcopală a lui Neagoe-Vodă din Curtea-de-Argeș.

Bolțile prezintă cam aceleași dispoziții ca și cele de la Mitropolia din București și cele de la Episcopia din Argeș. Turlele mici din pronaos, care au existat, fiindcă ele se văd pe tabloul votiv, ce arată biserica cu patru turle, au fost șterse, și bolta de deasupra ele a fost închisă prin câte o calotă sferică.

Din vechea mănăstire mai găsim chilii boltite cu penetrațiuni și bucătăria veche cu bolți pe trompe, suprapuse unele peste altele și prezentând cel mai frumos efect. Chiliile sânt legate între ele prin portice cu arcade în semicerc, răzimate pe stâlpi canelați, scurți, de proporții dorice, cari contrastează cu o serie de alți stâlpi, înalți și sveltți, cu fustul canelat, cu capitele în gen „composit”, cu frunze de acant care susțin un „tailloir” pătrat, puternic profilat. Baza acestor stâlpi are forma unui vas în patru colțuri, decorat cu foi de acant, din care iese fustul elegant al stâlpului. Acești din urmă stâlpi sânt probabil acei de la foisorul stăreției vechii mănăstiri astăzi distrusă. Ele sânt încadrate în porticurile Palatului.

Domnia lui Șerban Cantacuzino pare a constitui o epocă de tranziție între arhitectura lui Matei Basarab și a lui Constantin Cărnul, pe de o parte,

și aceia a lui Constantin Brâncoveanu, pe de altă parte; ea constituie o introducere la stîlul nou din veacul al XVIII-lea. Neamul Cantacuzineștilor, fiii bătrânului Postelnic, oameni culti și bogați, trăiți în Constantinopol sau la Veneția, se pare că au jucat aici un rol foarte important, căci ei au clădit multe și frumoase biserici, din care ni s’au păstrat o parte; au avut și frumoase palate, de care ni vorbesc cronicarii, însă ele s’au ruinat. În afară de întemeierile lui Șerban-Vodă de la Cotroceni și de la Biserica Doamnei, cunoaștem ctitoriile Spătarului Mihail Cantacuzino de la Sinaia, de la Colțea, de la Fundenii Doamnei; acesta se pare că învățase chiar arhitectura. Mai cunoaștem biserica de la Filipeștii-de-Pădure (1688), ctitorie a lui Toma Cantacuzino, biserica de la Pătroaia (1715), ctitorie a lui Părvu Cantacuzino, aceia de la Măgureni (1671), ctitorie a lui Drăghici Cantacuzino, mănăstirea Comana, restaurată de Păharnicul Șerban Cantacuzino la 1700, și altele la Râfov, Lespezi, Turbați, Coeni, etc.

În Moldova găsim biserica și palatul de la Pașcani (1664), clădite de Iordachi Cantacuzino, care era cumnat cu Vasile-Vodă Lupu, la Deleni, 1769, ctitorie a lui Todirașcu Cantacuzino, la Horodniceni și la Fântâna Mare (Suceava), la Hoisești (Iasi), ctitorii ale Marelui Logofăt Nicolae Cantacuzino, la Erbiceni și Dumești, ctitorii ale lui Lascar Cantacuzino Pașcanu, la Budeștii Ghicăi (jud. Neamțu) ctitoria lui Toma Cantacuzino.

SCHITUL CORNET (Vâlcea)¹, este clădit în timpul Domniei lui Radu-Vodă Leon la 1666. El se află situat într-o pitorească poziție muntoasă, pe malul Oltului, nu departe de vechea graniță din Căineni. Schitul se compune dintr’un patruleter împrejmuit cu ziduri de piatră, având la colțurile din spre Miază-noapte câte un turn de apărare de formă poligonală. Înspre Miază-zi se află chiliile mănăstirești, astăzi în mare parte transformate, din care nu a mai rămas decât un mic corp de clădire cu câteva încăperi boltite și un foisor care domină vederea Oltului și a munților din prejur. Acest foisor cu arcade este boltit, și la el se ajunge printr’o scară exterioară alipită de zidul de împrejmuire. În centrul patruleterului se află biserica, ce și-a păstrat bine caracterul ei de la origine. Intrarea în incinta schitului se face printr’o poartă boltită, situată la mijlocul laturii din spre Apus a zidului de împrejmuire, în fața unui pod deasupra care trece calea ferată. Schitul depinde astăzi de Eforia Spitalului Civil, proprietara pădurilor din prejur, care a instalat acolo un silvicultor cu locuința într’un

¹ Pl. CCIV și următoarele.

canton, clădit, pare-se, pe locul unde au fost vechile chilii.

Biserica are șaptesprezece metri lungime pe șase metri și jumătate lățime în exterior; ea este dintre cele mai interesante ca plan și dintre cele mai pitorești din această vreme, ca arhitectură exterioară. Frumoasa ei siluetă impresionează din depărtare, cu turla ei înaltă și elegantă pe naos și cu clopotnița masivă și scundă pe pronaos.

Planul ei prezintă structura vechii școli sârbești și amintește pe acel al bisericii mari a mănăstirii Cozia, cu deosebirea că aici, avem în plus o scară într'un turn exterior, care duce la clopotniță.

În naos, cele patru arcuri mari care susțin turla pantocratorului se razimă pe patru picioare masive și proeminente, completate cu patru arcuri oarbe laterale, alipite de pereții din spre Nord și Sud, cari contravăntează împingerile provenite de la greutatea turlei. Acest sistem constructiv a fost studiat în partea întâia a acestei lucrări¹.

El este bine chibzuit și are avantajul de a mări spațiul interior disponibil, permițând amenajarea proscomidiei și a diaconiconului în nișele formate supt arcurile oarbe laterale.

Pronaosul este pătrat și boltit cu o calotă sferică, răzimată pe patru arcuri puternice, care stau pe patru picioare de zidărie, situate în unghiurile încăperii și care ajută la susținerea clopotniței de la partea superioară. Cum am arătat mai sus, o scară în elice, cuprinsă într'un turnuleț poligonal și alipit fațadei din spre Nord, duce la încăperea clopotelor. Biserica nu are pridvor.

Decorul exterior este asemănător cu acel din veacul al XVI-lea și compus din cunoscutele fâșii orizontale de cărămizi aparente, alternate cu fâșii tencuite, care și ele sunt despărțite în dreptunghiuri lungi prin cărămizi aparente verticale, așezate două câte două. Corpul bisericii este fără firide, nici la registrul superior, nici la cel inferior; el este încins cam pe la mijlocul înălțimii sale printr'un **brâu orizontal**, compus dintr'un tor format din cărămizi aparente rotunjite, așezate pe muche. Acest brâu se încovoie în arc de cerc, pe fațada principală de-asupra ușii de la intrare.

Socul este profilat și prezintă o ieșitură destul de pronunțată; el este lucrat din piatră brută de munte neregulată.

Cornișele sunt din cărămidă aparentă, așezate în zîmți după tehnica bizantină cunoscută. Supt cornișa principală și supt prâu se află câte un

fris de butoni în teracotă smălțuită; se mai găsește imediat supt acesta un alt fris din plăci de teracote de formă pătrată și de colori variate. Butonii rotunzi de teracotă sînt de sigur de la origine, căci acest gen de decorații era foarte obișnuit în arhitectura din timpul lui Matei Basarab; îl găsim la Golești (1646), la Vlădești (1657), la Stelea (1646), la clopotnița mănăstirii Negru-Vodă din Câmpu-Lung, etc. În ceea ce privește frusul de teracote de formă pătrată, nu putem afirma nimic, căci nu cunoaștem niciun alt cas similar și se poate ca acest fris să fie dintr'o altă epocă, atunci când, după cum vom vedea mai jos, biserica de la Cornet a suferit o restaurare, care din fericire a fost numai superficială.

Turla pantocratorului, de proporție înaltă și sveltă, stă pe o basă pătrată, pe fețele căreia se găsește, ca la Cozia, câte o arcadă în semicerc; aici nu pare a fi fost câte o fereastră rotundă în mijlocul arcului, ca la Cozia; un asemenea ochiu rotund se vede însă în dreptul absidelor, de-asupra brâului.

Turla are zece fețe și un număr egal de ferestre înalte, despărțite la mijlocul lor printr'o legătură orizontală.

Turla clopotniței are opt fețe egale, cu patru deschideri largi și mai scunde, care sînt arcuite în semicerc; baza clopotniței este pătrată și decorată cu un rând de firide mici și scurte, în centrul cărora se găsește câte un buton smălțuit; un alt rând de asemenea butoni se mai găsesc în timpanele dintre aceste firide. Forma arcurilor acestor firide se deosebește de aceea a arcurilor de la turla. Acestea din urmă sînt simple, formate din cărămizi drepte, pe când firidele de la baza clopotniței, ca și acelea de la partea superioară a turnulețului care cuprinde scara, sînt încadrate cu un profil proeminent, compus dintr'un ciubuc rotunjit în relief, formând un tor care încunjoară aceste firide. Turnulețul în care se află scara este bine legat de corpul bisericii prin elementele arhitectonice orizontale care încing toată biserica. La o epocă ce nu se poate fixa se pare că exteriorul bisericii a fost reimprospătat și acoperit cu o tencuială sau zugrăveală care imită decorul de la origine: acesta, probabil din cauza climei aspre a regiunii muntoase, sulerise stricăciuni, mai ales la părțile superioare, unde și astăzi se vede, mai bine conservată în unele părți și mai ștearsă în altele. Sulemeneala aceasta a decorului a avut meritul de a conserva supt ea arhitectura de la origine a monumentului. Nu se poate preciza dacă zidăria turlelor era la început lucrată din

¹ B. C. M. I., fasc. 53-54, p. 13.

cărămizi aparente, ca la părțile inferioare, căci ea este acoperită cu o tencuială pe care s'au zugrăvit, în afară de rețeaua de cărămizi orizontale și verticale, și diferite forme geometrice și florale simple în două colori, roșii și galbene; ele sânt dispuse orizontal și formează ca niște frisuri. Se poate ca aceste zugrăveli să fie din mai multe epoci, care ar corespunde cu reparațiile succesive ce s'au făcut bisericii.

Ușa de la intrare are un chenar de piatră simplu și este încoronată la partea superioară cu un arc în acoladă, peste care se găsește, săpată în piatră, pisania. Hramul bisericii este zugrăvit în arcada de de-asupra ușii.

Ferestrele sânt foarte înguste și chenarele lor de piatră fără profile; cele de la turnulețul scării sânt mai mici și lipsite de chenare. Cum am mai spus, în dreptul altarului și al absidelor laterale, de-asupra brâului orizontal, se mai vede câte o fereastră rotundă, formată din cărămizi aparente aprelate.

Interiorul are proporții înalte și elegante, care amintesc pe acelea din vechea școală sârbească, cu arcade suptiate și trase în lungime.

Acest monument a suferit mult în timpul războiului, când a fost bombardat de inamic și lovit în trei puncte. Unul la altar, în partea de Nord, unde avea o gaură mare de obuz, care provocase dărâmarea unei părți din zid; un al doilea punct la basa turlei pantocratorului și la bolta acesteia, un al treilea punct la partea de sus a turlei pantocratorului, unde se dărâmasă o parte a zidăriei în spre Nord-Est.

Biserica a fost restaurată în anii 1923-25 de către Comisiunea Monumentelor Istorice, supt îngrijirea și conducerea arhitectului ei, Al. Referendaru.

BISERICA DIN FILIPEȘTI-DE-PĂDURE (judetul Prahova)¹, clădită de către Spătarul Toma Cantacuzino în anul 1688, este foarte rară ca dispoziție de plan, cu pridvorul ei poligonal și pe de-asupra lui cu un foișor care servește ca clopotniță. Ea are treizeci de metri lungime pe zece metri lățime, în exterior.

Naosul este în formă de treflă, cu părțile interioare netezi, fără masivele proeminente, nici arcadele oarbe laterale, rămășițe ale vechii școli sârbești, care dispar complet în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Pronaosul este pătrat, boltit cu o calotă sferică pe pandantivi, cari stau pe patru arcuri late-

rale alipite de pereți și se razimă la rândul lor pe console, care se văd la colțurile încăperii. Pronaosul este mai larg ca naosul și ieșit în lături, ca la Lăpușna și la Brebu. Acest pronaos este despărțit de naos printr'un zid care stă pe doi stâlpi de piatră prin intermediul a trei arcade în formă de semicerc, cu vârf la mijlocul arcadei. Am mai întâlnit această dispoziție la multe alte biserici din a doua jumătate a veacului al XVII-lea (Sfinții Împărați din Târgoviște și Sf. Nicolae din Târgoviște, Biserica Doamnei, etc.). Ea pare a fi fost introdusă în Muntenia odată cu zidirea bisericii Stelea din Târgoviște; o găsim în același veac și în unele biserici din Moldova și, lucru de luat în samă, tocmai la unele biserici unde se constată înrăurirea muntenească, cum este biserica din satul Aroneanu și cea de la mănăstirea Galata (Iași), biserica Mirăuților din Suceava, restaurată în veacul al XVII-lea, etc. Dispoziția de mai sus tinde în veacul al XVII-lea să înlocuiască ușa de comunicație amenajată în zidul despărțitor dintre naos și pronaos, care a fost regulă generală până atunci, atât în Muntenia, cât și în Moldova, conform ritului ortodox. Până acum nu s'a putut încă desluși precis originea acestei dispozițiuni, care se răspândește în ambele țeri surori cam în același timp. Ceia ce constituie o particularitate a acestei biserici este **pridvorul** cu arcade, care este poligonal și are peste el o clopotniță cu aceeași conformație ca și pridvorul. O scară interioară aflată în perețele din spre Nord al pronaosului duce la această clopotniță. Pridvorul pare a fi fost adăugit în urma clădirii bisericii, sau poate în timpul clădirii, căci pe tabloul votiv ea este reprezentată cu acest pridvor, ceea ce probează că el a fost clădit de către ctitorul care a întemeiat biserica; în tot cazul, pridvorul nu a fost construit odată cu biserica, de oare ce zidăria nu este legată și arhitectura lui este diferită de a restului bisericii, fără unitatea în liniile arhitectonice orizontale, care constituiesc în genere **legătura** dintre diferitele părți ale unui monument.

Arhitectura exterioară este cea obișnuită în veacul al XVII-lea și prezintă două registre de arcade oarbe în semicerc, despărțite printr'un brâu orizontal; registrul inferior se compune din arcade largi și înalte; cel superior din arcade mai scurte; fiecare panou este format din două arcade alăturate. Soclul și cornișele sânt profilate după formele cunoscute; toată suprafața exterioară este tencuită.

Turla este înaltă și bine proporționată; basa ei, relativ joasă, este prevăzută cu un brâu ori-

¹ Pl. CCXIII și următoarele.

zontal asemănător, ca profil, cu brâul cel mare și cu soclul bisericii.

Ferestrele au chenare de piatră sculptate în genul celor de la biserica Stelea, după modelul celor moldovenesti; arcurile superioare ale ferestrelor sânt în acoladă cu vârful ridicat în sus.

Ușa are arcul în acoladă joasă și un chenar bogat sculptat în „rincau“-uri. Caracterul acestei sculpturi, inspirat de decorația armenescă, este însă de o factură nouă, cu forme florale mai rotunjite și mai bine modelate în locul planurilor inclinate opuse unul altuia și a formelor geometrice de altă dată. Această decorație se apropie ca tehnică mai mult de aceia a noului stil din veacul al XVIII-lea.

Stâlpii de piatră din interior sânt frumos sculptați cu motive arabe, represintând flori de crin stilizate. Același motiv l-am găsit la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș, și anume la parapetul de piatră din prejurul bisericii, la aghiazmatarul din fața bisericii, apoi la Biserica Doamnei și la Cotroceni (monumente cantacuzinești): stâlpii de la Filipeștii-de-Pădure au capitelele și bazele identice cu acelea, iar fusul stâlpului este canelat¹; arcul este semicircular cu vârful întors în sus.

Stâlpii de zid de la pridvor și de la clopotniță sânt poligonali cu zece fețe din cauza formei pridvorului, care este el însuși poligonal; capitelele și bazele lor sânt simple și abia profilate, de asemenea și arcadele care se sprijină pe ele. Aceste arcade sânt în număr de șapte la pridvor și numai de cinci la clopotniță. Un brâu simplu desparte cele două rânduri de arcade. Acest brâu se află la alt nivel decât acel de la biserică, ceea ce confirmă în de ajuns că pridvorul nu este clădit odată cu biserica, ci probabil puțin în urmă. S'ar putea presupune că biserica a fost croită după planul cu clopotniță peste pronaos, căci găsim scara în interiorul zidului, și că în timpul când se clădia, acea clopotniță s'ar fi surpat din cauza dimensiunilor ei prea largi, ceea ce ar fi motivat adaosul pridvorului și modificarea planului de la origine.

BISERICA DIN LUDEȘTI (Dâmbovița)², clădită de cronicarul Stoica Ludescu al lui Șerban Vodă Cantacuzino, la anul 1680³, are nouăsprezece metri lungime pe șase metri lățime în exterior.

Este o biserică originală ca dispoziție de plan și ca înfățișare.

Naosul este dispus în largime și boltit cu o calotă sferică.

Altarul are și el o calotă sferică pe pendentivi răzimată pe patru arcuri dispuse în formă de trapez: dispoziția este aceeași ca la Biserica Doamnei din București.

Pronaosul presintă de asemenea o boltire originală: suprafața lui este despărțită în două părți egale printr'un arc median longitudinal ca la pronaosul bisericii mănăstirii Dealului și a mănăstirii Brebu, cu deosebire că la aceste două biserici se găsesc pe pronaos două turle egale, pe când la Ludești sânt două bolți „a vella“ fără turle.

Între naos și pronaos se află cunoscutul motiv compus din trei arcuri stând pe doi stâlpi de secțiune octogonală.

Pridvorul are de asemenea o dispozițiune neobișnuită pe care nu o mai întâlnim decât la biserica din Filipeștii-de-Pădure. E o colonadă dispusă în cerc și adosată de perețele bisericii; coloanele sânt legate între ele prin arcuri cu vârf și sânt trasate destul de neregulat. Totul este boltit printr'o calotă sferică pe pendentivi răzimată pe arcuri neegale și dispuse fără simetrie. Coloanele stau pe un postament înalt întrerupt în dreptul intrării. Nu se poate preciza dacă acest pridvor este de la origine sau dacă a fost adăugat în urmă, căci arhitectura lui nu este legată cu cea a bisericii; firidele care îi decorează în exterior nu sânt la același nivel nici de aceeași formă ca acelea de la corpul bisericii; cornișa este la un nivel mai jos și pare a fi fost înălțat perețele în urmă până la cornișa principală a bisericii.

Decorul exterior care este tencuit se compune din fețe drepte fără profile nici brâu; numai la partea superioară sub cornișă se găsește un rând de firide scurte și neregulat desemnate. O decorație rustică și desigur dintr'o epocă recentă ornamează firidele cu figuri de sfinți și frizul de sub strașina din dreptul pridvorului, cu tablouri religioase foarte rudimentar executate.

Ferestrele nu au chenare și sânt de sigur noi; în dreptul absidelor altarului și a pronaosului se văd niște ferestruici rotunde cari răspund în firidele fațadei și cari luminează bolțile interioare. Peste pridvor se ridică o clopotniță de lemn rustică la care urcă o scară exterioră alipită de perețele din spre Nord. Se poate ca la origine,

¹ Pl. CCXIII-CCXVI.

² Pl. CCXVIII și următoarele.

³ A. Lăpădatu, B. C. M. I., 1908, p. 161.

această clopotniță să fi avut o altă conformație, căci cea de astăzi este de sigur de dată recentă, dar nu avem niciun indiciu care să ni permită a da vre-o indicație sau a face vre-o ipotesă în această privință. Cadru de verdeață dinprejur, precum și bradul bătrân ce străjuește biserica, mărește încă farmecul enigmatic al acestui monument stingher.

BISERICA JITIANU¹ din comuna Balta Verde, lângă Craiova, este clădită de către Constantt-Vodă Basarab zis Cârnu. Anul fondării nu se cunoaște. E o biserică imponentă, având douăzeci și opt metri lungime pe șapte metri și jumătate lățime. Naosul are forma tradițională a bisericilor în formă de treflă, care păstrează rămășițele vechii tradiții sârbești exprimate prin cele patru picioare proeminente supt turlă și arcadele oarbe laterale, alipite pe părății Nord și Sud. Acestea sânt aici nișe destul de joase, cum sânt de altfel și arcurile, bolțile și proporțiile generale ale monumentului. Trebuie să observăm că cele patru picioare interioare de supt turla pantocratorului sânt de proporții foarte mici, dacă le comparăm cu cele din veacurile XIV-lea și XVI-lea de la Cozia și de la Dealu, care sânt tipurile din care derivă; pare a fi mai mult o dispoziție tradițională care se repetă prin rutină, fără ca să mai corespundă unei cerințe a rațiunii. O particularitate a acestei biserici, care se mai întâlnește și la Bălteni și la Comana, este conformația exterioară a absidelor laterale, care sânt încadrate în fiecare parte prin masive puternice de zidărie care formează ca nișe contraforturi de formă specială; același principiu, însă altfel tratat, îl găsim la Călinești, unde aceste contraforturi sânt rău dispuse astfel că nu pot juca niciun rol, și la biserica Sf. Arhangheli unde sânt numai la colțurile din spre Apus și lipsesc la colțurile din spre Răsărit. Un caz asemănător mai găsim la biserica din Războeni (jud. Neamț). Principiul în sine este logic din punct de vedere constructiv, și aici, la Jitianu, se explică și mai bine din cauza dimensiunilor destul de mari ale bisericii (arcurile de supt turlă au un diametru de 5 m., deci turla are un diametru egal); și construcțiunea a resistat perfect până astăzi, cu toate că ea a stat părăsită și ruinată timp destul de îndelungat², până a fost restaurată de Comisiunea Monumentelor Istorice.

Pronaosul este pătrat și boltit cu o calotă sferică, răzimată pe arcuri alipite de ziduri și stând

pe patru picioare așezate la colțurile încăperii. Trebuie să observăm că această structură este aceea care se cuvine pronaosului, care are o clopotniță răzimată pe el, cum este la Cornetu și la Sf. Împărați din Târgoviște, unde ea este mai explicabilă; la Bălteni și la Polovraci, tipuri mai vechi, găsim încă bolta cilindrică, ca în veacul al XVI-lea, însă tendința generală este ca bolțile în „berceau“, adică în formă de cilindru, să fie înlocuite prin calote sferice stând pe arcuri, și în veacul al XVIII-lea această nouă formă de bolți se întinde nu numai la pronaos, dar și la pridvorul mai tuturor bisericilor.

Pridvorul cu clopotnița peste el e o dispoziție foarte rară, de altfel în cazul de față el este un adaos ulterior, dar probabil tot din veacul al XVII-lea; aceasta se dovedește prin soclul bisericii, care se întoarce în unghi drept în jurul pronaosului, pe când lipsește la pridvor.

Pridvorul, la partea lui inferioară, presintă o ușă laterală spre Sud și arcade largi și joase pe două fețe; în grosimea zidului de pe latura nordică se găsește scara care duce la etajele de sus.

Clopotnița e înaltă și masivă, de formă pătrată, cu încăperi intermediare supt camera clopotelor; la încăperea superioară găsim cele patru deschideri obișnuite, în formă de arcuri de cerc largi; brâul bisericii cu firidele registrului superior se prelungește și împrejurul clopotniței, iar la părțile de sus alte brâuri orizontale și un alt rând de arcade cu ciubuce rotunjite înconjoară fețele clopotniței.

Decorul exterior este cel obișnuit; ambele registre de firide sânt arcuri în semicerc; cele din rândul inferior mai înalte, cele din rândul superior mai scurte; ele nu sânt tocmai exact suprapuse unul altuia, căci nu au aceeași lățime; între ele se află obișnuitul brâu orizontal; firidele sânt simple, fără ciubuc profilat. Totul este tencuit și văruiat, însă cercetând mai de aproape se constată că arcurile firidelor și picioarele lor verticale sânt zidite cu cărămizi de bună calitate cu rosturile umplute cu mortar. Este deci probabil că această zidărie nu era destinată la origine a fi tencuită; cărămida nu este de calitate cea din veacul al XVI-lea, nu este presată și nici lustruită la suprafață, iar rosturile nu sânt lucrate ca la zidăria bisericilor din vechiul stil românesc, însă cărămida este foarte bine arsă și lucrată cu oarecare îngrijire, cu un procedeu altul decât cel din veacul al XVI-lea și de o calitate ceva inferioară la înfățișare.

¹ Pl. CCXXIX și următoarele.

² Pl. CCXXIX.

Soclul este profilat simplu fără ciubuce.

Cornișele sânt după tipicul bizantin cunoscut.

Brâul de asemenea are conformația obișnuită cu torul încadrat între zimțuri.

Ușa originală a bisericii, între pridvor și pro-naos, are chenar de piatră simplă, cea de la pridvor spre exterior nu are chenar deloc.

Ferestrele au avut probabil la origină chenare de piatră; în urmă, prin lărgirea lor, chenarele au fost scoase. Cele de astăzi sânt moderne. Ferestrele de la registrul superior lipsesc probabil fiindcă proporțiile interioare sânt joase, iar turla largă și bine luminată prin zece ferestre este su-

ficientă. Această biserică este caracterizată prin corectitudinea și simplitatea compoziției ei, fără decorații, nici ornamente de niciun fel.

MĂNĂSTIREA JITIANU nu mai există; ruinele unei clădiri destul de importante cu pivnițe și cu un etaj dărâmat se mai văd la Nordul bisericii. Ea se află situată în exteriorul satului, în localitatea zisă Balta-Verde. Sforțările îndelungate depuse de Comisiunea Monumentelor Istorice pentru a readuce biserica în stare de funcțiune sânt pe cale de a izbuti, rămânând numai de terminat în interiorul bisericii zugrăveala, care se face de către parohie.

BISERICI ȘI MĂNĂSTIRI

ALTE TIPURI DE BISERICI. CLOPOTNIȚELE.

BISERICA DIN TURBAȚI (jud. Ilfov)¹, e un monument care nu-și găsește locul în grupele ce-am căutat a desluși și a determina, fiindcă are caractere speciale atât ca plan cât și ca înfățișare exterioară. Ca plan ea nu este în formă de treilă în exterior dar în interior prezintă sânnuri laterale în formă de segment neobișnuită. **Naosul** pare a fi avut o turlă la origine, astăzi însă e boltit cu o calotă sferică. **Pronaosul** de o configurație tot atât de specială, este disimetric; o scară duce la o cameră boltită aflată de-asupra lui, dar care nu este o clopotniță, căci este ascunsă supt invelitoare. Se văd și urmele unui pridvor care se pare că nu este de la origine, ci din altă epocă.

Decorul exterior este iarăși puțin obișnuit, căci partea sa inferioară este fără firide sau panouri, dar din cărămidă, care pare a fi fost aparentă și uniform lucrată și fără fășiile orizontale cunoscute din vechiul stil, nici cărămizile așezate vertical. În spre Miază-zi partea inferioară a fațadei este tencuită și pe suprafața tencuielii se văd desemnate dreptunghiuri imitând cărămizi cu fășiile orizontale și cu despărțiturile verticale ale apareiajului din arhitectura veche.

Partea superioară a fațadei este formată dintr'un brâu de forma obișnuită peste care stau un rând de firide în semicerc formate din cărămizi rotunjite; această parte a fațadei nu poartă urmele de tencuială ca la partea inferioară și pare a fi încă de la origine din cărămidă aparentă. Din cauza caracterelor particulare pe care le are această biserică o dăm ca un tip isolat.

Biserica este clădită în anul 1693 de către copiii Postelnicului Cantacuzino, în amintirea tatălui lor omorât la Snagov. Ea are o lungime de doisprezece metri fără pridvor pe cinci metri și jumătate lățime în exterior.

Naosul are absidele laterale puțin dezvoltate în formă de segmente de cercuri turtite; pare a

fi avut la origine o turlă care astăzi a dispărut.

Altarul are un diametru mai mare decât lățimea naosului și cam în desacord cu acesta din punct de vedere al formei arcurilor și al bolților cari la naos sânt în „porte à faux“ și așezate pe o eșitură destinată a micșora diametrul lor, pe când la altar bolta se razimă direct pe zid. Se constată aici prezența a doua picioare interioare așezate de fiecare parte a altarului, al căror rost nu se vede și care par dintr'o altă epocă. Acestea ar putea fi urmele unei tâmpole de zid.

Pronaosul este mic, scund și disimetric din cauza scării interioare care duce la o încăpere superioară boltită cilindric; ea nu poate fi o ascunzătoare căci ușa care duce la scară se află chiar la intrarea în biserică și la stânga acesteia.

Pridvorul, astăzi distrus, dar al cărui postament este încă vizibil este de sigur adăugit în altă epocă căci zidăria lui nu se leagă și nu se aseamănă cu aceea a bisericii propriu zisă. **Înfățișarea exterioară** ni arată două modalități de lucru diferite pe aceeași fațadă; partea inferioară este tencuită și nu are nici firide nici profile; pe suprafața sa se găsește desemnat apareiajul de cărămizi orizontale și verticale, caracteristicul decor al bisericilor de stil vechiu, iar partea superioară a fațadelor este compusă dintr'un rând de arcade și un brâu; aci cărămida este aparentă și pare a fi astfel de la origine, căci nici o urmă de tencuială nu se vede pe aceste arcade, nici pe suprafețele dintre ele. Chenarele arcadelor sânt în semicerc și compuse din cărămizi rotunjite; arcul are pe extradossal său un rând de cărămidă așezat pe lat, cărămizile sânt de dimensiuni relativ mari cu rostul larg: și apareiajul lor este dispus cu fețele lungi în fațadă.

Socul este compus dintr'un rând de cărămizi cu profil concav așezate pe muchie.

Ferestrele primitive par a fi fost înguste și în forma rotunjită la partea superioară.

¹ Pl. CCXLIX și următoarele.

Ușa și pisania bisericii au dispărut.

În fațada principală, ascunsă astăzi de pridvorul de scânduri, se vede cum brâul horizontal se întoarce în unghi drept de-asupra ușii de la intrare spre a face loc firidei unde se află zugrăvit hramul bisericii; de-asupra brâului se mai văd în fațada principală firide conținând figuri de sfinți zugrăviți.

Cornișa este de formă obișnuită, compusă din mai multe rânduri de zimți.

Dispoziția neobișnuită a acestei biserici precum și faptul că ea a fost făcută în amintirea Postelnicului Cantacuzino de către fiii săi, ni permite a crede că este o capelă comemorativă și că încăperea boltită de peste pronaos a fost poate locul unde s'au adunat oasele sau rămășițele ce s'au putut salva de familia lui după tragedia de la Snagov.

BISERICA DIN CĂLINEȘTI (Prahova)¹, ar fi clădită la 1615? dimensiunile ei sânt de douăzeci de metri pe șapte și jumătate. Așa cum se presintă astăzi ea este greu de clasificat în grupele ce am stabilit.

Într'adevăr ca și biserica din Bălteni ea nu are turlă pe naos; acesta este constituit tot după principiile și structura vechii școli sârbești, cu picioarele de razim ale bolții centrale, proeminente; aci ele nu se văd decât spre Apus unde avem arcurile interioare secundare alipite de pereții Nord și Sud; spre altar, acestea nu se mai văd; absidele laterale presintă la nașterea lor, adică în punctele unde ele se leagă cu corpul bisericii niște contraforturi mici așezate în diagonală și destinație a întări aceste puncte de legătură; ele sânt însă atât de mici încât din punct de vedere constructiv nu se vede utilitatea lor; de altfel ele nu sânt logic așezate cum sânt cele de la Bălteni și de la Jitianu cu care se pot asemăna întrucâtva; mai cunoaștem un cas asemănător, e acel de la biserica Sf. Arhangheli din Târgoviște unde sânt numai două mici contraforturi diagonale așezate tot oblic ca și aci, însă numai în colțurile exterioare din spre Apus ale naosului.

Pronaosul este pătrat și despărțit de naos printr'un părete în care s'a amenajat o arcadă în locul ușii obișnuite. Bolta este o calotă sferică răzimată pe patru arcuri largi alipite de pereți și răzimate pe patru picioare mici de zidărie așezate în colțurile încăperii.

Până acum elementele descrise ale bisericii nu

presintă nimic în afară de cele cunoscute; însă nedumerirea începe cu cele două turnulețe cari flanchează pronaosul de ambele părți, cu forma clopotniții și a frontonului trapezoidal așezate peste pronaos; căci aceste elemente sânt cu totul în afară de formele tradiționale ale arhitecturii din Muntenia.

Se pot face mai multe ipoteze: ori clădirea bisericii a fost la început pornită după tradiția veche așa cum arată forma naosului și a pronaosului, și a fost transformată în urma unui foc sau a unui cutremur cari ar fi vătămat-o în mod destul de puternic pentru a motiva transformarea ei, ori ea nu a fost terminată decât mult mai târziu de către un alt meșter care, poate, în necunoștința planului inițial a lucrat-o după altă inspirație.

Cercetări amănunțite ar rezolva probabil această problemă. S'ar putea presupune că, cornișa primitivă și deci tot acoperișul bisericii erau la început mai jos decât astăzi, căci zona superioară de de-asupra firidelor registrului superior nu se explică și pare a fi din altă epocă; tot astfel s'ar putea bănui că firidele mici de la partea de sus ale bazei clopotniței sânt și ele adause în urmă, căci au altă conformație decât rândul de firide de supt ele; acestea sânt într'adevăr formate din cărămizi rotunjite formând chenare în relief în jurul arcadelor ca la Cornetu, pe când firidele mici, deasupra lor, sânt formate din cărămizi simple.

Dacă am presupune că aceste părți superioare de la corpul bisericii și de la baza clopotniței împreună cu turnulețele și părțile de sus ar lipsi am vedea numai decât că ne apropiem de dispozițiunile de la biserica Mănăstirii Cornetu cu care planul de la Călinești seamănă mult dacă se suprimă unul din cele două turnulețe ale scăriilor. Motivul din fațada principală cu brâul ocilind în formă de arc ușa de la intrare este iarăși asemănător cu cel de la Cornetu, de asemenea la ambele monumente găsim butonii de teracotă împodobind firidele și timpanele. Mergând mai departe cu ipoteza de mai sus, s'ar putea presupune, la origine, existența unei clopotnițe patraterate sau octogonale peste pronaos ca la Cornetu sau la Vlădești; astfel biserica din Călinești și-ar găsi locul alături de bisericile din grupa a 19-a care sânt destul de numeroase în veacul al XVII-lea, unde ele constituiesc **tipul cel nou**, creat de această epocă.

Decorul exterior este acel al bisericilor în stilul vechiu din veacul al XVI-lea, cu fășiile alternate de cărămizi aparente și de tencuială cu cărămizile verticale caracteristice.

¹ Pl. și CCLVIII următoarele.

Cele două registre de firide sânt, cel de jos în formă de dreptunghi și cel de sus în formă de arcuri în semicerc, împărțiate două câte două.

Brâul este foarte larg și compus din trei rânduri de cărămizi mai retrase, așezate în diagonală și formând dinți de ferestru.

Cornișele originale lipsesc. **Socul** este simplu neprofilat.

Ferestrele sânt astăzi fără chenare de piatră, ele au fost cândva largite și atunci chenarele s'au scos, căci, dacă trebuie să judecăm după ușa de la intrare, este probabil că trebuie să fi fost chenare de piatră și la ferestre.

Ușa este cu chenar frumos de piatră sculptată inspirată de la ușile moldovenești, însă arcul superior are o formă festonată de origine orientală; peste ușă un arc de cărămidă care o încadrează și în jurul căruia brâul se încovoie formând un frumos motiv de fațadă, care amintește pe acel de la Cornetu.

Ornamente de teracotă, în formă de butoni mici, ca la Stelea, la Cornetu și la Golești, sânt răsirate în diferite puncte.

Turlele sânt, după părerea noastră, din altă epocă și nu fac parte din concepția de la origine a planului bisericii.

Pare foarte probabil că biserica a fost supusă unor însemnate modificări la o epocă ce nu se poate preciza. Ea prezintă evidente caractere din epoca lui Matei Basarab. Rămâne de precizat care sânt părțile rămase de la întemeierea ei în 1615.

BISERICA MĂNĂSTIRII TURNU (Argeș¹), clădită de Duca-Vodă la 1676, este o biserică mică, de zece metri lungime pe cinci metri lărgime aproximativă, măsurată în exterior.

Forma dreptunghiulară a planului și dispoziția altarului îl apropie de acel al bisericii Sânt Nicolae din Curtea-de-Argeș.

Structura este însă cu totul alta, cum vom vedea mai jos.

Un foc a distrus biserica în anul 1932.

Naosul este pătrat și cupola stă pe patru arcuri largi; turla a dispărut în incendiu, fiindcă era de lemn, dar se poate ca la origine să fi fost o turlă de zid.

Altarul este spațios și frumos alcătuit dintr-o nișă centrală mai largă, flancată de alte două nișe mai mici, ca la Sânt Nicolae; alte două firide

se mai văd la zidurile laterale; nișa centrală este aparentă în exterior supt forma unei mici abside cu învelitoare proprie mai joasă decât a bisericii.

Pronaosul este mic și dreptunghiular, cu o calotă proptită în lături cu două arcuri largi.

Exteriorul este tencuit și decorat cu un singur rând de firide lungi și înguste, ca la Cotmeana și la Cobia, fără brâu orizontal. Cornișa este largă și de formă bizantină, cu mai multe rânduri de zimți.

Ferestrele sânt dreptunghiulare, cu chenare de piatră, simple.

Ușa are arcul superior în formă de acoladă joasă și peste ea se află o nișă largă pentru icoana hramului.

Fațada principală este în întregime acoperită cu o zugrăveală „al fresco”. Acoperișul de șindrilă cu panta răpede avea o siluetă plăcută.

Mănăstirea Turnu, situată într-o frumoasă poziție muntoasă pe malul stâng al Oltului, cuprinde și o clopotniță, cu alte clădiri mai moderne care prezintă puțin interes.

MĂNĂSTIREA COMANA (Vlașca)¹ este întemeiată de Vlad-Vodă Țepeș la 1462², apoi rezidită de Radu-Vodă Șerban la 1588; dar ni s'au păstrat prea puține rămășițe din aceste vremuri îndepărtate; numai catul de jos de la chiliile din stânga intrării pot fi de la Radu Șerban, precum și frumoasele beciuri de la clădirea din spre apa Călniștii, cu bolțile lor cilindrice, lucrate cu măiestrie. Mai bine de un veac după Radu Șerban, un strănepot al lui, Vel Paharnicul Șerban Cantacuzino, restaurează mănăstirea la 1699-1700, adăugându-i și frumosul foisor cu stâlpi de piatră de pe latura nordică. Mai în urmă, la 1854, călugării greci amenajează și repară clădirile vechi și restaurează biserica; din punct de vedere arhitectonic această restaurare nu prezintă niciun interes, ba, din contra, s'ar părea că s'a căutat distrugerea elementelor vechii noastre arte strămoșești.

Biserica este, în cea mai mare parte, refăcută, numai pronaosul și partea din spre Apus a naosului par a fi păstrat o parte din zidurile vechi; acestea ni arată o dispoziție asemănătoare cu aceia de la biserica din Bălteni (1626) și de la Jitianu clădită de Constantin-Vodă Cârnu, fiul lui Radu-Vodă Șerban. Această dispoziție constă din

¹ Pl. CCLXVI și următoarele.

² Al. Lăpădatu și N. Ghika-Budești. Mănăstirea Comana, B. C. M. I., anul 1908.

¹ Pl. CCLXIII și următoarele.

cele patru colțuri ale naosului, care sânt proeminente în afară, așa că pronaosul pare mai îngust decât naosul. Nu cunoaștem decât cele trei biserici, mai sus citate, cu această particularitate în compoziția planului. Atât altarul cu o parte a naosului, turlele, cât și pridvorul sânt reînnoite de călugării greci, la 1854.

Clopotnița mănăstirii este probabil din aceeași epocă, afară poate de partea inferioară a arcului de la intrare, care poate fi mai vechiu.

Chiliile de la stânga intrării par a fi vechi. Ele sânt compuse din încăperi mici boltite, care au un pridvor cu arcade în fața lor. Aceste arcade sânt în formă de semicerc și se razimă pe stâlpi rotunzi de cărămidă, care toată a fost aparentă la origine. Catul superior de chilii pare a fi din veacul al XIX-lea.

Foișorul Paharnicului Șerban Cantacuzino (aceiași care a restaurat mănăstirea Cozia și paraclisul mănăstirii Bistrița din Oltenia, unde a clădit pridvorul în care se găsește zugrăvit al fresco portretul său și al soției sale Andriana) este destul de bine conservat. El este de formă pătrată în plan și ridicat pe un postament înalt, întărit cu două contraforturi spre râpa care coboară la apa Câlniștii ce curge la picioarele mănăstirii.

Cei zece stâlpi de piatră cioplită ce înconjoară foișorul pe trei laturi sânt legați cu arcuri în semicerc; ei sânt frumos proporționați și ciopliți cu măiestrie; basa și capitelul sânt pătrate și puternic profilate; fusul rotunjit are un galb elegant și este decorat cu două brățări ornamentate, unul imediat de-asupra bazei și celălalt supt capitel. Capitelele stâlpilor din spre perețele clădirii, unde ei sânt încastrați, sânt diferite de celelalte; ele poartă sculptat în relief vulturul cu două capete ale Împăraților din Bizanț, care este și al Cantacuzinilor.

Pivnițele de supt clădirea de pe latura de Miazănoapte sânt largi și frumos proporționate; ele constau din două nave paralele, boltite cilindric și comunicând între ele prin arcade largi; ele par dintr'o epocă îndepărtată și contrastează prin calitatea lor, atât ca concepție, cât și ca execuție, față de celelalte clădiri de dată mai recentă.

Zidurile mănăstirii sânt înalte și relativ bine păstrate; ele formează un patruleter de vre-o șaizeci metri lungime pe cincizeci metri lățime; se mai găsesc destul de bine păstrate unele mici încăperi boltite ale clădirilor vechi, ce în vechime erau alipite de aceste ziduri, de jur împrejurul curții.

Unele din ele par dintr'o epocă bună, cele mai multe însă sânt dărâmate și urmele temeliiilor lor răsar din pământ în toate părțile. Clădirile de pe latura de Miazăzi a incintei mănăstirii au fost dărâmate în timpul războiului. Tot aici, în colțul dinspre Sud-Est, se găseau ruinele unui paraclis care a fost cu totul distrus; el pare a fi fost clădit în veacul al XIX-lea, tot de către călugării greci, peste ruinele altuia mai vechiu.

CURTEA ȘI MĂNĂSTIREA BRÂNCOVENI (Romanai) ¹. În satul Brâncoveni, așezat pe malul drept al Oltului, în jos de gara Piatra, se găsesc două așezări vechi:

1. **Curtea Brâncovenilor**, întemeiată de boierii Brâncoveni, mărită și transformată în cetate de apărare de către Matei-Vodă Basarab, care clădește aici un palat, acum complet ruinat, și o biserică, care servește și astăzi satului. Aceasta este dreptunghiulară ca plan, fără abside laterale, dimensiunile ei sânt de vre-o douăzeci și cinci metri lungime pe opt metri lățime aproximativă; ea se compune dintr'un naos acoperit cu o calotă sferică, un pronaos pătrat peste care se ridică la origine o clopotniță, după cum dovedește scara ce se află în interiorul zidului dinspre Miazănoapte și dinspre Răsărit; un pridvor, care este înfundat cu zidărie, se află în fața bisericii. Este un monument având caracterele veacului al XVII-lea care trebuie clasificat în grupa a 14-a.

Exteriorul este decorat cu două rânduri de panouri suprapuse despărțite printr'un brâu orizontal; panourile dreptunghiulare de la registrul inferior, precum și cele de la registrul superior, care sânt formate din arcuri alăturate două câte două, urmează plastica cunoscută a veacului al XVII-lea, cu ciubucele rotunjite în relief; brâul este cel obișnuit în această epocă.

2. **Mănăstirea Brâncoveni** ², situată în aceeași sat, ceva mai la vale, se compune dintr'un patruleter împrejmuit cu ziduri care are vre-o șaizeci metri lungime pe cincizeci metri lățime aproximativă; pe latura nordică, cam în mijlocul ei, se ridică o frumoasă clopotniță; ea este monumentală, cu toate că partea ei superioară a dispărut, și se impune prin frumoasa ei compoziție.

Partea sa inferioară este pătrată ca plan, cu o boltă în formă de semicerc care servește ca intrare în mănăstire; pe de-asupra se află un corp octogonal, care servia probabil ca ascunzătoare, fiindcă este lipsit de ferestre și se află în comu-

¹ Pl. CCLXXVII și următoarele.

² V. Drăghiceanu, Curțile Domnești Brâncovenești, B. C. M. I., anul 1911, pp. 49.

nicație numai cu încăperile alăturate din spre Apus. Exteriorul este decorat cu lîrde înalte și svelte care se întretaie între ele; la partea superioară se găsește camera clopotelor, care este refăcută din lemn. O scară în elice, situată într'un turnuleț și în colțul din spre Sud-Est al clopotniței, urcă între ziduri până la etajul 1-iu și de acolo trece într'un turn alipit clopotniței spre a urca mai sus. Acest turnuleț este reconstruit mai târziu. Elementele acestei clopotnițe sînt ale veacului al XVII-lea și ea este de sigur clădită de Matei-Vodă Basarab, de la care datează și casele egumenești, astăzi ruinate, care se găsesc în colțul din spre Nord-Vest al incintei la dreapta clopotniței cu care erau în legătură. Forma bolților și chenarele de piatră ale ferestrelor sînt caracteristice ale epocii lui Matei Basarab.

Celelalte clădiri au fost amenajate pentru adăpostireaasilului de infirmi instalat aici. Latura din spre Nord a incintei, care este cea mai mare, este flancată la extremități cu două turnuri de pază. În centrul patruleterului se află biserica lui Constantin-Vodă Brâncoveanu, iar în afară de zidurile mănăstirii, spre Sud, se mai află un parclis din aceiași epocă. Aceste două biserici vor fi studiate la timpul lor, căci ele aparțin veacului al XVIII-lea.

BISERICA STELEA din Târgoviște¹ este clădită de Vasile Lupu, Domnul Moldovei, în anul 1645, atunci când și Matei Basarab, Domnul Țerii-Românești ridică pe pământul Moldovei biserica din Soveja.

Biserica Stelea are alt caracter arhitectonic și altă structură decât cele din Muntenia; e o replică a bisericii Trei Ierarhi din Iași și studiul ei este un bun prilej pentru a ni da samă de deosebirile dintre principiile arhitectonice și constructive ale artei monumentale din Muntenia și din Moldova.

Aceste deosebiri sînt însemnate și numeroase; examinarea planurilor ni va permite a le precisa pentru fiecare parte a bisericii.

Naosul, în formă de treflă, are, în linii generale, aceeași compoziție ca și la bisericile din Muntenia, căci este format din aceleași elemente: Un sistem de patru arcuri pe plan pătrat, care suportă turla pantocratorului, flancat într-o parte și într-alta cu cele două abside laterale și terminat spre Răsărit cu absida altarului.

Structura naosului bisericii Stelea prezintă următoarele diferențe față cu bisericile muntenești:

În arhitectura Munteniei cunoaștem până acum două sisteme constructive: vechiul sistem bizantin și o variantă a acestuia, vechiul sistem sârbesc. Ambele au fost studiate în partea I-a și a II-a a acestei lucrări¹. În sistemul bizantin mai primitiv, zidurile bisericii primesc direct împingerile arcurilor care susțin turla și le anulează prin masivitatea lor. Împingerile arcurilor transversale sînt anulate de zidurile absidelor laterale, care se leagă cu zidurile din spre Nord și Sud ale bisericii tocmai în dreptul acestor arcuri transversale, iar împingerile arcurilor laterale sînt anulate de zidurile din spre Nord și Sud ale bisericii. În varianta sârbească mai evoluată, împingerile arcurilor cari susțin turla sînt primite de către patru masive de zidărie proeminente și vizibile în interiorul bisericii; un sistem de arcuri secundare dispuse lateral și alipite de zidurile din spre Nord și Sud, contraventează și anulează împingerile împreună cu zidurile absidelor laterale ca și în sistemul bizantin.

Dacă trecem acum la examinarea naosului bisericii Stelea, adică a sistemului moldovenesc, vedem mai întăiu că conformația zidurilor este asemănătoare cu aceia a sistemului bizantin; ele sînt drepte și masive și nu prezintă arcurile laterale interioare ale sistemului sârbesc; în al doilea rînd constatăm prezența a patru contraforturi exterioare care flanchează absidele laterale.

Aceste contraforturi sînt destinate a ajuta la anularea împingerilor arcurilor transversale care în genere sînt mai înalte în arhitectura moldovenească decât în arhitectura muntenească; împingerile arcurilor laterale sînt anulate de înseși zidurile din spre Nord și Sud ca și în sistemul bizantin.

Așa dar în sistemul moldovenesc elementele constructive ajutătoare sînt exterioare și au forma de contraforturi. Acest sistem știm că este de origine gotică, pe cînd în sistemul munteneesc aceste elemente ajutătoare sînt interioare și constituite din înseși masivele de zidărie ale păreților; în sistemul sârbesc aceste elemente sînt aparente în interiorul bisericii și sînt complectate cu arcuri laterale oarbe care li sînt adosate. Acest din urmă sistem cu puncte de sprijin interioare știm că este și el de origine bizantină.

Dacă examinăm bolțile de la turlele bisericii Stelea, în comparație cu acelea de la turlele bisericilor din Muntenia și din Oltenia, vedem că peste cele patru arcuri mari care formează în

¹ Pl. CCLXXXII și următoarele.

¹ N. Ghika-Budești: *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, „B. C. M. I.”, fasc. 53-54 și 63-66.

plan un pătrat, se suprapun alte patru arcuri formând în plan un alt pătrat înscris în cel d'întăiu și așezat pe diagonală; peste acest al doilea sistem de bolți destinat a micșora diametrul turlei se înalță tamburul cilindric vertical al acesteia.

Pronaosul, și el pătrat, este despărțit de naos prin trei arcade răzimate pe stâlpi octogonali. Această dispoziție apare și se răspândește atât în Moldova cât și în Muntenia prin veacul al XVII-lea; primele exemple par însă a fi de la sfârșitul veacului al XVI-lea, le găsim atât la Galata și Aroneanu, de lângă Iași (1594), cât și la biserica Mihai-Vodă din București (1594), unde urmele acestor arcuri și ale stâlpilor s'au regăsit cu ocazia lucrărilor făcute în anii din urmă.

Nu se poate până acum stabili cu precizie originea zisei dispozițiuni. Aceste arcade dintre naos și pronaos par mai scunde în bisericile moldovenești: Aroneanu, Golia, Trei-Ierarhi și Stelea, și mai înalte în Muntenia: Mihai-Vodă și Brebu; în acest din urmă cas coloanele sunt ridicate pe un postament masiv și înalt de peste doi metri. Cert este că atât în Muntenia cât și în Moldova, până la sfârșitul veacului al XVI-lea, naosul și pronaosul erau despărțite printr'un părete plin, cu o singură ușă de comunicație; rămâne de stabilit prin ce înrăuriri s'a introdus noua dispoziție în arhitectura principatelor române. Boltirea pronaosului de la Stelea este și ea specific moldovenească. Turla stă pe un dublu sistem de arcuri dispuse ca și la naos. Pandantivii de la sistemul de sus transmit sarcina turlei pe cele patru arcuri dispuse în diagonală, care se razimă pe cheile arcurilor sistemului de jos; prin pandantivii mari ai acestui sistem, sarcinile sunt transmise direct pereților, iar la marginea lor inferioară pandantivii sunt delimitați cu arcuri de piatră care se razimă la rândul lor în unghiurile pronaosului pe câte o coloană de piatră stând pe un postament masiv. Aceste arcuri au forma unei funii cu şuvițe răsucite, când într'un sens, când într'altul. Ele se continuă în jos prin patru coloane verticale având aceeași formă. Această dispozițiune o găsim atât la pronaos cât și la naos; ea imitează pe aceia de la biserica Trei-Ierarhi din Iași și de la Putna reînviată în veacul al XVII-lea¹. Trebuie să mai observăm că pronaosul pătrat, cu o turlă, este curent în Moldova de la sfârșitul veacului al XVI-lea încolo, pe când în Muntenia este necunoscut la această epocă. Aici găsim numai pronaosul cu două turle alăturate, ca la Dealu, biserica Domnească din Târgoviște, Gura Motrului,

Brebu, etc.; în veacul al XVII-lea cunoaștem un singur exemplu de pronaos cu o turlă: este acel de la biserica foastei mănăstiri Flămânda (Argeș); la biserica Mănăstirii Dintr'un Lemn știm că turla pronaosului a fost adăugită în urmă, la 1715, pe când biserica este clădită de Matei Basarab. Numai în veacul al XVIII-lea mai găsim în Muntenia și în Oltenia biserici cu o turlă pe pronaos, însă acea turlă este atunci o clopotniță și este despărțită de interiorul bisericii printr'o calotă sferică și găsim în aceste casuri în totdeauna și scara clopotelor, așezată într'un turnuleț ca la biserica din Brădești (Dolj) și Buna-Vestire (Râmnicul-Vâlci).

Pridvorul de la Stelea are o formă necunoscută până atunci în Muntenia. E un dreptunghi închis cu ziduri înalte având numai câte o ușă pe fiecare latură. Cele două colțuri exterioare ale pridvorului sunt proptite cu câte un contrafort așezat pe diagonală, ca la Trei-Ierarhi din Iași.

Arhitectura exterioară este un amestec de dispozițiuni și de forme muntenesti și moldovenești. Decorul pereților, care este de zidărie de cărămidă tencuită, se aseamănă cu cel muntenesc și este compus din cele două registre de firide arcuite despărțite printr'un brâu orizontal. Acest brâu are o formă specific moldovenească; el este de piatră și reprezintă o funie răsucită ca și cea de la arcurile din interiorul bisericii; vom găsi întocmai același brâu la Mitropolia din București, care de sigur este inspirat de la Stelea. Se mai găsesc la Stelea în părțile superioare ale fațadelor și la turle diferite ornamente de teracotă smălțuită, de culoare verde, ca la multe biserici clădite de Matei Basarab (Golești, Vlădești, Cornet, clopotnița din Câmpu-Lung, etc.),

Turlele sunt de asemenea inspirate după cele moldovenești, dar sunt mai scunde și mai late decât acestea. Ele au opt fețe și stau pe două baze, din care cea de jos este pătrată în plan ca și cele din Muntenia și cea de-a doua are forma unui poligon stelat ca cele din Moldova. Ferestrele turlei sunt scurte, așezate la partea inferioară a tamburului și în număr numai de patru, fiind orientate în direcția axelor bisericii; pe celelalte fețe vedem câte un mic contrafort caracteristic turlelor moldovenești; un brâu de piatră ca și cel de la corpul bisericii încinge turla mai sus de jumătatea înălțimii ei și desparte arcaturile lungi de la partea inferioară a turlei de cele de sus, care sunt mai mici și mai scurte.

Ușa bisericii, ca și **ferestrele**, sunt inspirate după cele moldovenești, cu ciubuce rotunjite în

¹ G. Balș, *Bisericile Itii Ștefan-cel-Mare*, p. 143.

relief, dar ele sânt dispuse și interpretate în mod diferit; profilele moldovenești ca și cele gotice sânt retrase succesiv unele față de cele vecine, pe când la Stelea ele sânt în același plan vertical, ceea ce reduce relieful și schimbă mult caracterul lor.

Ferestrele sânt inspirate după cele de la Trei Ierarhi din Iași; acolo însă ele au arcuri în semicerc cu vârful întors în sus, pe când la Stelea arcul este turtit și forma lui se aseamănă mai mult cu acolada din stilurile orientale. Trebuie să mai observăm o dispoziție necunoscută în arhitectura din Muntenia și anume cornișa superioară și pragul de jos al acestor ferestre.

Ambele sânt profilate cu relief puternic: cornișa este la o distanță destul de mare de chenarul propriu zis al ferestrei, iar pragul îl formează chiar piatra de jos a chenarului. Forma acestui chenar, în formă de arc, cu profile alternate convexe și concave, este iarăși o inovație adusă din Moldova, căci la chenarele de ferestre din Muntenia nu am întâlnit decât forma dreptunghiulară și profile cu relief foarte slab. Roseta sculptată de la partea de jos a pietrelor verticale ale chenarului sânt tot de origină moldovenească, ca și decorația cu caneluri oblice de la partea de jos a colonetelor pe care le formează torul în relief ce înconjoară fereastra pe laturile verticale și latura superioară. Formele ușii și ale ferestrelor de la Stelea le vom regăsi, în veacul al XVII-lea, la mai multe biserici din Muntenia și din Oltenia: la Plumbuita, la Verbița, la Gura Motrului, la Horez, etc.

Bolțile, după cum am arătat mai sus, urmează principiile moldovenești și aspectul lor, văzut din interior, este din cele mai frumoase; mai ales la turlă, cele două rânduri de arcuri suprapuse, din care cele de sus așezate în diagonală și răzîmându-se pe cheile celor de jos, sânt pe cât de originale, pe atât de admirabile din punctul de vedere constructiv și decorativ.

Biserica are treizeci și doi metri lungime pe zece metri lărgime în exterior. Față de bisericile muntenesti din această epocă, impresionează cantitatea de piatră întrebuințată în construcție, atât în exterior cât și în interior, bogăția sculpturii, a profilelor de la ușă, ferestre, brâu, etc.

Se mai observă alte elemente noi, ca arcada de la mormântul din pronaos, unde se crede că este îngropat Nicolae Vel Aga, tatăl lui Vasile-Vodă Lupu. El este încadrat într'un arc ogival cu o decorație bogată, răzîmat pe două colonete scurte și groase în formă de baluștri clasici, bogat sculptați în foi de acantus. Apoi arcadele ușii

lor de la intrarea în pridvor, de forme gotice, cu brâul răsucit și cu mici scuturi (ecusoane) sculptate pe ele; profilatura puternică de piatră cioplită a soclului exterior în formă de bancă, ca la Trei Ierarhi și Probota, este astăzi aproape complet distrusă și în parte îngropată în pământ. Trebuie să mai observăm, din punctul de vedere constructiv, o deosebire de o importanță deosebită, în comparația dintre structura arcurilor și a bolților în Muntenia și în Moldova. La Stelea vedem, pentru prima oară în Muntenia, arcurile interioare, transversale, din naos, răzîmate pe console, ceea ce este o structură curentă în arhitectura Moldovei.

În vechiul sistem sârbesc acest gen de console este necunoscut la bolțile cilindrice, iar în vechiul sistem bizantin ele se văd numai supt formă de „encorbellement“, adică ca o consolă continuă, care filează orizontal la nivelul nașterii arcurilor și bolților și care are de scop o micșorare a „luminii“, adică a lărgimii bolților și o ușurare a construcției prin micșorarea impingerilor laterale; un asemenea profil în „partie à faux“ se găsește la Snagov, la Valea, Călușu, Mărcuța, Mihai-Vodă, Bucovăț și la Domneasca din Târgoviște. Dar arcurile pe console, la bolțile cilindrice, nu le întâlnim nicăiri în arhitectura Munteniei, până la mijlocul veacului al XVII-lea. (Nu vorbim aici, bine înțeles, de structura turlălor de la Nicopole sau de la Cozia, unde știm că există console de colț vizibile din interior, ceea ce este o construcție încă diferită.) De la clădirea Stelei încoace, arcurile interioare, pe console, vor deveni frecvente; le vedem atât în naos cât și în pronaos la bisericile Sfântul Nicolae din Târgoviște, Doamnei din București și altele; trebuie să conchidem că ele sânt de origine moldovenească. În boltirile din pronaos vom întâlni adese ori și consolele de colț pătrate, mai ales la bisericile cu o clopotniță peste pronaos; această construcție se leagă evident mai de aproape cu cele de la Cozia și de la Nicopole, amintite mai sus, decât cu cele din Moldova, unde aceste console sânt de formă lungă, dreptunghiulară, iar nu pătrată. O ultimă observație, care are încă importanța sa în studiul comparativ dintre procedeele de arhitectură din Muntenia și din Moldova și care este în legătură cu cele de mai sus, este următoarea: Cele patru arcuri mari de supt turlă sânt egal de largi în sistemul sârbesc; lărgimea lor este determinată de aceia a picioarelor de zidărie proeminente, pe care se răzîmă; în sistemul bizantin, ca și în cel moldovenesc, aceste picioare lipsind, arcurile laterale sânt înguste, pe când cele transversale, singure, rămân largi; cele

d'ntăiu sânt însoțite de bolțile absidelor laterale, care le întăresc. Și în sistemul moldovenesc aceste arcuri laterale sânt răzimate pe console lungi și înguste, care primesc și cele două arcuri transversale, formând un sistem perfect întărit prin tiranții de lemn orizontali cari le solidarizează între ele. Aceste console sânt în genere de piatră când sânt mai proeminente și de cărămidă numai când ieșitura lor în „porte a faux“ este mică.

Cornișa bisericii, care a dispărut, era probabil cea bizantină, cu cărămizile așezate în formă de dinți de ferăstrău; ea poate însă să fi fost și de piatră, ca la bisericile moldovenești. Cercetările viitoare vor preciza probabil acest punct de întrebare.

Pisania aflată de-asupra ușii principale, prin care se pătrunde în pronaos, este încadrată într'un chenar de piatră masivă; de o parte și de alta se află câte un balustru scurt și gros, ca și cele de la mormântul din pronaos, amintit mai sus; aceiași baluștri îi găsim și la ușa bisericii Sf-ții Împărați din Târgoviște; ele sânt copiate după cele de la pronaosul Trei Ierarhilor, unde încadrează arcadele mormântale menajate supt ferestre în ambele părți ale pronaosului. Arhitectura interioară a bisericii Stelea, am văzut că se aseamănă mai mult cu cea moldovenească, proporțiile generale sânt însă mai puțin elegante ca cele din Moldova; este mai ales remarcabilă conformația nervurilor de piatră decorată cu brăul în formă de funie răsucită, care desenează și urmează curba arcurilor; ele sânt o reminiscență a principiilor constructive gotice, unde se știe că nervurile bolților erau elementele de rezistență și formau osatura întregii construcții. Decorațiunea pereților interiori se compune mai ales din zugrăveli orientale, mai mult turco-arabe, care sânt probabil de la restaurarea făcută bisericii atunci când s'a reconstruit turla pantocratorului, căzută în urma unui cutremur. Toate aceste zugrăveli sânt dintr'o epocă foarte târzie și nu pare a fi rămas nimic de la frumoasa pictură făcută de Vasile-Vodă Lupu, care, după memoriile arhidiaconului Paul de Alep, a fost executată, împreună cu alte zugrăveli de la unele biserici din Țara-Românească, de către meșterul care executase pe aceia de la Trei Ierarhi și care fusese adus aici de către Vasile-Vodă Lupu.

Mănăstirea Stelea a fost pe vremuri de o deosebită importanță. Astăzi, în afară de biserică, a mai rămas clopotnița, care a fost studiată în partea a doua a acestei lucrări¹.

Ea a fost construită probabil în veacul al XVI-lea; partea inferioară, cu gangul ce trece pe supt ea, este de la origine, partea superioară este însă refăcută în urmă.

Lângă biserică se văd urme de ziduri cu bolți și pivnițe adânci, care făceau parte din construcțiile mănăstirii împreună cu casele de lângă clopotniță, unde erau de sigur chilli.

Astăzi locul bisericii este delimitat de trei străzi ale orașului, care, din fericire, lasă monumentul degajat de construcțiunile parasite ce în majoritatea casurilor ascund bisericile vechi din orașele noastre.

BISERICA OLARÎ din Curtea-de-Arges¹ este o biserică mică, de cinsprezece metri lungime pe șase metri lățime în exterior.

Forma și dispoziția ei este originală și foarte diferită de bisericile noastre din vechea Țară-Românească; disimetria produsă de clopotniță, care este așezată pe latura sudică, și forma poligonală, atât la altar, spre Răsărit, cât și la pronaos spre Apus, ar apropia-o ca plan de unele biserici din Moldova, în special de aceia din Bălinești (Dorohoiu²), apoi de biserică Mirăuți (Suceava), Sf. Sava și Talpalari (Iași), etc. Această clopotniță nu este un adaus ulterior ca zidărie, ci este legată cu aceia a corpului bisericii, ceea ce dovedește că ambele sânt contemporane.

Naosul este pătrat și calota sferică care îl învelește este proptită de patru arcuri largi, ca la biserică mănăstirii Turnu.

Cele două compartimente mici ale naosului spre altar și spre pronaos nu sânt o reminiscență a vechiului plan sârbesc, cum s'ar putea crede, căci arcurile oarbe laterale din interior lipsesc și bolțile cilindrice, în aceste puncte, sânt ridicate mai sus decât arcurile mari și concentrice cu ele.

Altarul are un traseu destul de neregulat atât în exterior unde este poligonal cât și în interior unde este un arc de cerc deformat.

Pronaosul este despărțit de naos prin trei arcade răzimate pe stâlpi octogonali; arcada de la mijloc este mai scundă decât cele laterale și deasupra ei se găsește o firidă (caractere din veacul al XVII-lea); forma pronaosului cu teșituri spre Apus și bolta lui cu penetrații (lunete) este un cas unic în arhitectura bisericilor din Muntenia; acest gen de bolți nu pare a fi mai vechiu decât veacul al XVII-lea; toate bolțile mai vechi sânt în

¹ Pl. CCXXXIX și următoarele.

² B. C. M. I., anul 1911, p. 203.

¹ B. C. M. I., fasc. 63-66, fig. 185-186.

majoritatea casurilor numai „berceaux“-uri și cupole pe pandantivi, nu mai cunoaștem niciun cas de boltă cu penetrațiuni la monumente mai vechi.

Clopotnița pătrată în plan servește ca pridvor în fața intrării bisericii care se află pe latura sudică; la partea superioară este camera, clopotelor, luminată prin deschideri mari în formă de arcade în semicerc. O scară de lemn exterioară, așesată pe latura din spre Răsărit, duce la clopote. Un acoperiș de șindrilă, rustic, acopere treptele scării.

Exteriorul bisericii este în parte tencuit și zugrăvit cu frescuri, în alte părți se vede zidăria, care este de piatră bolovani, alternată cu cărămizi mici lucrute cu rosturi late.

Ferestrele sânt fără chenare de piatră și de formă dreptunghiulară. Se pot observa pe fațadele din spre Nord și din spre Sud niște pilaștri așezați la egală distanță și puțin proeminenți.

Aceștia nu sânt nici contraforturi, fiindcă nu corespund cerințelor constructive, și nu sânt nici picioare de arcaturi sau de firide ca la unele biserici din Orient, căci această biserică nu prezintă niciări în fațadă arcaturi sau firide, așa că rostul acestor pilaștri nu se poate explica. În spre latura de Apus se observă un masiv de zidărie adăugit în urmă pentru a propti zidul probabil crăpat în acest loc. Acest masiv de zidărie formează ca un contrafort, dar el nu face corp cu perețele pe care ar trebui să-l proptească, ci este despărțit de el.

Forma pitorească și rustică a acestui mic monument îl deosebește și mai mult de celelalte biserici românești și este foarte greu de precizat originea din care se trage.

Zidăria de piatră bolovani amestecată cu cărămidă, asemănătoare cu cea a bisericii Domnești din Curtea-de-Argeș, nu este un argument valabil pentru a presupune acestui monument o vechime egală cu cea a acestei biserici; zidărie de acest gen se mai execută și astăzi în Curtea-de-Argeș, ca și în alte localități de lângă râurile muntoase, care dau din hielșug piatră bolovani; de asemenea cărămida îngustă se fabrică și acum în Curtea-de-Argeș.

O piatră de mormânt aflată în biserică datează din domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu și se poate ca aceasta să fie și epoca clădirii bisericii.

BISERICA SF. GHEORGHE din Câmpu-Lung¹ este o biserică gotică, a cărei dată de fondare nu o cunoaștem, căci nu se mai găsește

nicio inscripție de la întemeierea ei. E o biserică mică, de treisprezece metri lungime pe șapte metri lărgime în exterior, de formă dreptunghiulară și compusă dintr'o singură încăpere, la care se adaugă altarul poligonal în afară și înăuntru, având o formă trasă în lungime și îngustându-se spre extremitate.

Zidăria este din piatră brută rostuită. Se mai văd frumoase chenare sculptate la ușa de la intrare și la fereastra de la altar. Aceasta din urmă este singura care se mai găsește astăzi completă; o altă fereastră, pe latura de Sud, este probabil tot de la origine, însă nu este sculptată și a rămas neterminată. Soclul are profil gotic, dar piatra nu se găsește decât la colțuri; restul profilului este făcut din cărămizi pe multe, profilate după aceeași formă ca piatra; se mai găsește o parte din cornișa din spre altar, care e din zimți de cărămidă.

Bolta actuală a bisericii este un „berceau“ în semicerc, dar este probabil că forma primitivă a bolții să fi fost gotică, adică cu nervuri de piatră, actuala boltă fiind refăcută în veacul al XVII-lea, când s'a adăugit bisericii pronaosul actual cu clopotnița ridicată de-asupra lui și o scară într'un turn așezat pe latura de Sud a bisericii.

Clopotnița are înălțimea celor rămase de la Matei Basarab; ea este tencuită și decorată cu arcaturi în semicerc, formate din ciubuce rotunjite în relief. La partea superioară se găsesc patru deschideri largi arcuite la camera clopotelor.

Ușa veche a bisericii, aflată între pronaos și naos, este un frumos și unic exemplar de artă gotică în vechea Țară-Românească. O comparație între această ușă și cele moldovenești, pe de o parte, și cu cele muntenești pe de altă parte, este instructivă; ni arată mai întâiu că tehnica pietrei sculptate la monumentele din Moldova este foarte apropiată de cea gotică — meșterii pietrari din Moldova fiind probabil sași ori polonesi — și apoi ni mai arată că această tehnică, trecând din Moldova în Muntenia cu meșterii cari au clădit biserica Stelea din Târgoviște, se alterează, pierzând din vigoarea profilelor și din relieful lor, îndulcindu-se prin readucerea acestora în același plan, după tehnica orientală (Stelea, Gura Motrului, Verbița, etc.).

Fereastra de la altar este și ea interesantă pentru aceleași motive. (A se compara cu ferestrele de la Coieni, Stelea, Doamnei, Plumbuita, etc.).

Exteriorul bisericii este astăzi tencuit; partea veche este lucrată din piatră brută neregulată și,

¹ Pl. CCXC1 și următoarele.

cu ocazia unei recente reparațiuni, aceasta s'a readus la iveală, rostuindu-se din nou. S'a păstrat însă tencuiala la unele părți de pe fața din spre Nord, unde se găsește o zugrăveală veche cu panouri al fresco și alte decorațiuni zugrăvite.

Fațada principală este și ea zugrăvită în același gen bizantin.

Interiorul bisericii este în întregime zugrăvit, ca și tâmpla de zid, la o epocă ce, după inscripțiile găsite, pare a fi al XVII-lea veac.

CLOPOTNIȚELE.

Clopotnițele din veacul al XVII-lea erau în genere înalte și impunătoare; în afară de cele descrise mai sus, de la Mănăstirea Brebu, de la Strehia, de la Brâncoveni, de la Mănăstirea Dintr'un Lemn (aceasta din urmă este probabil de la începutul veacului al XVIII-lea), mai avem câteva clopotnițe păstrate până astăzi în stare destul de bună pentru a putea fi studiate.

CLOPOTNIȚA DE LA SCHITUL CODRENI (Ilfov¹) nu are inscripție și nu cunoaștem niciun document care să ni precizeze data clădirii ei; ea poate fi de la sfârșitul veacului al XVII-lea, când Constantin-Vodă Brâncoveanu clădi aici un conac. Ea este relativ mică, de patru metri și jumătate lărgime la basă și de nouă metri înălțime până la cornișă, zidită din cărămidă care poate să fi fost aparentă de la început; basa ei este aproape pătrată în plan; în partea de spre Sud se află o scară îngustă care este ascunsă în zid și duce la clopote; partea superioară este octogonală în plan și prezintă câte o deschidere arcuită pe fiecare latură; la partea superioară ea este învelită cu o boltă de cărămidă în formă de calotă sferică.

CLOPOTNIȚA DE LA MĂNĂSTIREA NEGRU-VODĂ din Câmpulung², este mult mai înaltă și mai masivă; ea are peste zece metri lărgime la basa ei și treizeci și cinci metri înălțime până la cruce; forma planului rămâne pătrată până sus la acoperiș. Fațadele sânt decorate cu cinci rânduri de panouri suprapuse și despărțite prin trei brăuri orizontale: primul rând de panouri este dreptunghiular, al doilea cu arcaturi în semicerc, al treilea și al patrulea de asemenea, dar primul mai scurt și celălalt mai înalt, în sfârșit rândul de sus se compune din arcaturi mai mari

și mai largi, în număr de trei pe fiecare latură; arcul de mijloc al laturei este deschis.

Se văd la diferite nivele butonii rotunzi de teracotă.

O scară aflată într'un turn poligonal urcă până la etajul al doilea și de acolo înainte urcarea se face pe o scară de lemn așezată în interiorul clopotniței.

Suprafața exterioară este tencuită și acoperită peste tot cu o rețea de linii orizontale și verticale formând dreptunghiuri, care imitează decorul din veacul al XVI-lea; culoarea roșie însă a dispărut și este cert că această tencuială a fost reparată de mai multe ori, așa că este greu de a se cunoaște aspectul de la origine al monumentului. În spre exterior, la stânga intrării, se află, frumos sculptată în piatră, și în relief, o câprioară culcată.

Alături de clopotniță, în interiorul curții Mănăstirii și la dreapta intrării, se găsește o casă veche cu încăperi boltite de aspect pitoresc, a cărei dată de clădire este greu de fixat¹.

CLOPOTNIȚA BĂRĂȚIEI din Câmpulung² este de dimensiuni mai mici ca cea precedentă; ea este de formă pătrată pe toată înălțimea ei și are cinci metri lărgime la basă și treisprezece metri înălțime până la cornișă.

Genul decorației exterioare este același ca la clopotnița de la Negru-Vodă, cu trei rânduri suprapuse de arcaturi și panouri. Partea superioară care se află peste cornișa principală, este de sigur un adaus ulterior.

La biserica Sf. Dumitru din Craiova a fost o clopotniță înaltă și masivă, care astăzi a dispărut. O fotografie mai veche ni-o arată la fig. 126. Ea nu diferă mult de cele precedent descrise.

¹ Pl. CCXCVIII.

² Pl. CCXCIX și următoarele.

¹ Pl. CCCV.

² Pl. CCCIII.-CCCIV.

DECORAȚIA ÎN LEGĂTURĂ CU ARHITECTURA

Sculptura în piatră și sculptura în lemn, care sânt strâns legate cu arhitectura, păstrează până pe la sfârșitul veacului al XVII-lea formele și tehnica din veacurile precedente. Din puținele exemplare care ni-au rămas putem constata că această tehnică este orientală și în special armenescă; ea este mai mult o gravură decât o sculptură, mai mult un desen cu relief foarte mic în care câmpul, adică fundul pe care se desenează, este săpat și retras cu un centimetru sau doi. Formele utilizate sânt mai mult geometrice, linii drepte sau circulare, sau segmente de cerc, împletituri complicate amintind pe cele din arta arabă (biserica episcopală din Curtea-de-Argeș), la care se adaugă câte odată flori și animale stilizate, venite probabil din Serbia și acolo din arta medievală lombardă sau venețiană (Cozia).

Profilurile sânt și ele destul de simple și cu relief mic, cum le vedem la chenarele ferestrelor și ușilor Bisericii Domnești din Târgoviște, unde ele sânt probabil din veacul al XVI-lea (1583), când acest monument a fost ridicat de către Petre-Vodă Cercel.

Evoluția formelor la chenarele ferestrelor și ale ușilor se poate urmări ușor la monumentele din veacul al XVI-lea, când ele sânt mai întâi cu suprafețe plane neprofilate, apoi cu muchia țesită sau cu câteva profile slabe; decorația fiind redusă numai la inscripția frumos săpată în piatra de de-asupra ușii (Ostrov, Căluu, Cobia)², mai pe urmă vedem această piatră de de-asupra ușii profilându-se la intrados în arc cu vârful ridicat în sus (Biserica Domnească din Târgoviște, mănăstirea Valea, Aninoasa, Căldărușani, etc.); pietrele laterale verticale ale ușilor sânt decorate cu mo-

tive geometrice formând o țesătură de linii drepte și curbe, o împletitură cu relief slab, cu planuri înclinate opuse unul altuia și provocând un joc de lumini și de umbre alternate (Biserica Domnească din Târgoviște).

La o altă ușă de la această biserică, cea dintre pronaos și naos¹, vedem profile mai pronunțate și câte o rosetă sculptată în forme geometrice de o tehnică asemănătoare cu cele descrise mai sus.

În veacul al XVII-lea, în timpul domniei lui Matei Basarab, se poate observa o continuare destul de bine afirmată a acestei evoluțiuni. Profilele sânt mai adânci și compuse din eșinde și întrânde alternate, de forme rotunjite, adică convexe și concave, care-și au originea la biserică Stelea, unde au fost aduse de meșterii lui Vasile-Vodă Lupu. Arcul de la partea superioară a ușilor se complică, formele arcuite sânt acoladele sau festoanele cu mai multe vârfuri; forma acestora fiind subliniată de aceleași profile rotunjite convexe și concave ca la Stelea, ale căror origine trebuie căutată în arta gotică adusă din Moldova de către meșterii sași sau polonesi și poate și în arta armenescă, care știm că utilizează mult torul rotunjit ce însoțește profilele arcurilor și ale părților verticale de la uși și ferestre. Ușile de la monumentele lui Matei Basarab sânt destul de variate, unele păstrează formele și meșteșugul oriental al veacurilor trecute: (Căldărușani, Aninoasa, etc.), altele urmează pe acelea aduse din Moldova (Gura Motrului, Verbila, etc.).

Tot în biserică Domnească din Târgoviște se găsește în naos și în altar o întreagă podoabă de piatră sculptată, care cuprinde scara ce coboară de la cafasul domnesc în biserică, decorația proscomidiei și în sfârșit jețul arhieresc în piatră situat sub fereastra altarului.

¹ B. C. M. I., anul 1910, pp. 110-114.

² N. Ghika Budești, *Evoluția Arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, veacul al XVI-lea, fig. 24, 97, 167 și 172.

¹ Pl. 280 și următoarele.

Aici găsim o decorație mai evoluată, care este caracteristică pentru domnia lui Matei Basarab. Scara cafasului este păzită de parapete formate din lespezi de piatră plină, pe care sânt sculptate motive decorative care amintesc pe acelea turcești și persane, cu panouri festonate terminate la capete cu flori de crin stilisate; interiorul panourilor este împodobit cu împletituri de flori și de frunze, un fel de lălele stilisate de o factură elegantă și de o execuție fină și nervoasă, cu același relief slab al decorațiilor de stil armenesc, însă de o factură diferită: în decorația armenescă toată suprafața este acoperită, așa că nu se vede fundul aproape de loc, pe când în decorația de la aceste balustrade, florile și foile sânt resirate pe suprafața fundului și legate între ele prin linii curbe elegante, simetrice față cu un ax și chiar cu două axe. Parapetele scării de la Biserica Domnească din Târgoviște sânt legate între ele prin stâlpi verticali, terminați la partea superioară cu vârfuri în formă de ghem împletit. O colonetă sveltă, cu fusul canelat în elice cu capitel și basă împodobite cu flori și amintind unele capitele bizantine din Veneția, susține grinda cafasului.

O colonetă asemănătoare se găsește la proscomidia acestei biserici, unde susține un arc trilob. Două plăci de piatră plină, decorate cu panouri festonate, împodobite cu flori stilisate în genul celor de la parapetele scării de la cafas, formează balustrada de la proscomidia.

Această prea frumoasă compoziție, împreună cu scara cafasului descrisă mai sus și cu jețul arhieresc de la altar, decorat în același gen, constituie un ansamblu omogen, care ni arată deosebirea dintre sculptura decorativă din veacul al XVI-lea și începutul veacului al XVII-lea, pe de o parte, și aceia de la mijlocul veacului al XVII-lea și de la sfârșitul acestui veac, pe de altă parte. Atunci, supt domnia lui Șerban Cantacuzino și a lui Constantin Brâncoveanu, caracterul decorativ se modifică în mod simțitor odată cu începerea noului stil din veacul al XVIII-lea.

Pentru a ni da sama de aceste deosebiri este interesant de a compara decorația descrisă mai sus cu aceia de la ușa bisericilor de la Cotroceni, de la Biserica Doamnei și de la Filipeștii-de-Pădure, unde chenarele sânt decorate cu „rincheau“-uri de flori bogate de o tehnică foarte diferită. Florile și foile acopere aproape toată suprafața liberă; ele sânt sculptate printr'un „modelaj“ mai gras și mai realist, cu relief mai adânc, în locul traseului geometric și al tehnicii cam mecanice a planurilor înclinate, opuse unul altuia, pe care am constatat-o mai sus în veacul

al XVI-lea și apoi mai puțin pronunțată și cu un alt caracter în veacul al XVII-lea.

Motivele decorative din stilul nou sânt tratate mai realist și sânt mai puțin stilisate decât cele anterioare, studiate mai sus; ele sânt legate între ele cu ramuri dispuse în „rincheau“-uri de formă și de compoziție clasică, moștenite de la arta antică romană și reîntronate în timpul Renașterii, care le întrebuintează atât în Italia cât și în celelalte țări ale Europei; fiecare epocă, fiecare stil le interpretează în felul său, ca fiind un bun comun al patrimoniului antic; le găsim larg utilizate în toate veacurile de la Renaștere încoace, mai ales în stilurile franceze Ludovic al XIV-lea și al XVI-lea, apoi în stilul Empire, când ele se reimpăspătează printr'o inspirație mai directă de la stilul roman din timpul Imperiului. Tot veacul al XIX-lea ca și stilurile moderne le mai întrebuintează încă.

În monumentele noastre vechi, începând cu cele din ultima parte a veacului al XVII-lea și în al XVIII-lea, la începutul acestuia, formele decorative par inspirate direct de la cele italienești, mai ales în monumentele Cantacuzineștilor, pe când mai târziu în veacul al XVIII-lea, pe la sfârșitul domniei lui Constantin Brâncoveanu și supt Mavrocordați, ele evoluează iarăși spre o interpretare mai orientală; în adevăr vom vedea că la această epocă reliefurile devine mai puternic; scara, adevărat dimensiunea diferitelor elemente decorative, se mărește; de asemenea și suprafețele decorate; meșteșugul se afirmă mai îndrăzneț și formele devin mai exuberante și tot mai bogate.

În factura acestor sculpturi se observă o revenire la tehnica orientală de altă dată cu planurile înclinate paralele și opuse unul altuia și, dacă observăm mai de aproape sculpturile de la Văcărești și de la Stavropoleos, vom vedea că fiecare frunză, fiecare petală de floare este astfel tratată; ele nu mai sânt executate geometricește și rigid, ca în arta armenescă, ci formele sânt grase și molative, iar suprafețele sânt ondulate și striate de linii paralele de lumini și de umbre. Acest procedeu orientat monoton aplicat pe o sculptură de o vitalitate occidentală este caracteristica acestui stil nou și el ar dovedi că meșterii pietrari cari executau aceste lucrări inspirate din Occident erau de origine orientală.

Sculptura în lemn urmează cam aceeași evoluție; ea este mai greu de urmărit, căci documentele până în veacul al XVII-lea sânt mai rare. Posezăm totuși câteva exemple care ni permit a o studia.

O **ușă de lemn**, provenind de la biserica Sfinții Împărați de la Târgoviște și aflată la Muzeul Comisiunii Monumentelor Istorice, are desemnat la partea superioară arcul în acoladă caracteristic al veacului al XVII-lea și un chenar decorat în „rindeau“-uri amintind formele orientale cu relieful slab și cu elemente de dimensiuni relativ mici; factura este din epoca de tranziție între „vechiul stil“ și noul stil, ale căror caractere am căutat a le fixa mai sus; ea datează de la mijlocul veacului al XVII-lea, care corespunde și cu clădirea bisericii Sfinții Împărați.

Un **jeț cu baldachin**, aflat la Muzeul Comisiunii Monumentelor Istorice, cu colonete canelate în elice, ca la cele de piatră din Biserica Domnească de la Târgoviște, studiate mai sus, cu capitelul împodobit cu o pasere sculptată în relief și cu un coronament în arc trilob, decorat cu foi și fructe, are aceiași factură ca sculpturile în lemn de pe ușa bisericii din Cobia (1572) ¹.

Un **tetrapod** aflat la mănăstirea Valea (Muscel) ni arată o decorație compusă din baluștri mici dați la strung și mici motive geometrice compuse din linii drepte gravate pe suprafața părților pline; **strane de biserică** de același gen, cu baluștri dați la strung și cu panouri pline nesculptate în care sunt tăiate arcuri în acoladă cu vârf sau flori ajurate de forme geometrice, se găsesc în multe biserici ².

Sfeșnice de lemn cu piciorul profilat din strung, cu basa și capitelul formate din talere circulare, de asemenea date la strung; altele cu piciorul sculptat cu profile verticale crestate sau în formă de funie răsucită fac parte din stilul vechiu ³.

Alte sfeșnice de lemn, cu aceleași profile, însă mai bogate, mai mari și decorate cu foi de acantus, ove, mărgelile și alte motive clasice, ni arată o origine occidentală venită din Italia Renașterii ³. Basa acestor sfeșnice este decorată ori cu paseri sculptate, ori cu îngerași cu aripi, ca la Gorgota (1626), Verbila, Vieroși, biserica Bucur și altele. Acestea din urmă sunt de aproape inspirate de la candelabrele italienești; sfeșnicul de la Verbila s'ar apropia de formele stilului Louis XVI.

Tâmplesle mai vechi sunt foarte rare; nu cunoaștem nici una din veacul al XVII-lea, afară poate de unele părți de la tâmplesle bisericilor Stelea din Târgoviște, paraclisul Bistriței și biserica Bucur; tâmpla vechii Mitropolii din Târgoviște, care este

de la Constantin-Vodă Brâncoveanu, se află la Muzeul Comisiunii Monumentelor Istorice și aceea de la Biserica Domnească din Târgoviște este datată de la 1696. Ele sunt din epoca de tranziție, dar mult mai aproape, în ce privește caracterul decorativ, de stilul nou decât de acel vechiu. Studiul comparativ al sculpturii acestor tâmples precum și aceea a mobilierului bisericesc din „stilul nou“ ni permite a constata evoluția formelor și a facturii. Mai dăm un panou de iconostas care este decorat cu un singur motiv decorativ care se întinde pe toată suprafața lui. El este compus din „rindeau“-uri largi cu foi și flori pe scară mică, cu relief slab, încadrând două medalioane rotunde aflate pe linia mediană; la partea inferioară regăsim arcul în acoladă joasă caracteristic al veacului al XVII-lea. Această lucrare este din epoca de tranziție, poate dintr-o biserică cantacuzinească; compoziția și elementele decorative sunt ale Renașterii, însă factura este supt influența orientală din veacul al XVII-lea, cu elemente de dimensiuni mici, și sculptura deja „modelată“ în loc de a fi „gravată“ la suprafața lemnului ca în „stilul vechiu“.

Spre a se înlesni studiul evoluției artei decorative, încă atât de puțin lămurită, dăm la sfârșitul acestei lucrări o serie de fotografii: câteva baze de cruci provenind de la vechea Mitropolie din Târgoviște și aflate la Muzeul din acel oraș; unele sunt în formă de pară lungă cu decorațiuni desemnate naiv, cu relieful slab; ele sunt probabil de la întemeierea bisericii de către Neagoe-Vodă Basarab și se aseamănă cu acele de la biserica episcopală din Curtea-de-Argeș care sunt contemporane; acestea din urmă sunt însă mult mai artistice și mai precise executate; alte baze de cruci în formă de ghem cu împletituri par din veacul al XVII-lea, căci le găsim și la biserica Mănăstirii Arnota, la Dintr'un Lemn, la Hurez, etc.; cea aflată la Muzeul din Târgoviște provine probabil de la partea din față a vechii Mitropolii, care este adăugită în urmă în veacul al XVII-lea.

Câteva fotografii ale ferestrelor de la biserica Mănăstirii Cozia sunt interesante din punctul de vedere care ne preocupă, fiindcă partea de sus a acestor ferestre este foarte probabil de la întemeierea bisericii; unele din ele prezintă de-asupra arcului acvilele cu două capete ale lui Mircea cel-Bătrân și la părțile verticale ale chenarelor se văd împletituri în gen armenesc care se aseamănă cu decorațiile de la bisericile din Serbia; partea de mai jos de brâul orizontal de piatră al bisericii este adăugită în urmă, la o epocă care corespunde

¹ Ghika-Budești. „Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia“, partea II, fig. 173-189.

² A Zagoritz. Mobilierul bisericesc. Buc. 1915 fig. 1.

³ Ibid., fig. 6, 9, 10, 11, 13, 14.

punde probabil cu o restaurare făcută sub domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu, când s'a adăugit bisericii și pridvorul din față.

Tot atunci poate ferestrele de la naos au fost lungite în jos și li s'au adăugat chenarele de piatră care le completează și caută să imite pe cele vechi. Se poate observa că rosetele de la colțurile de jos sânt altfel tratate decât cele de sus; ele nu au împletituri, cum au acestea, ci sânt compuse din foi tratate destul de realist, cu o floare la centru, cum sânt unele din ferestrele din epoca lui Matei Basarab până la Constantin Brâncoveanu (Plumbuita, Stelea, Doamnei, Horez, etc); aceiași observație se aplică și la pragul orizontal inferior al chenarelor, unde se pot constata forme mai greoaie și mai grase, caracteristice ale veacului al XVIII-lea; examinarea acestor fotografii arată destul de deslușit deosebirea dintre sculptura din stilul vechiu și „stilul nou“

O fotografie mai veche reprezintă fântâna de la mănăstirea Vieroși (Muscel), unde se poate, de

asemenea, compara tehnica veche a sculpturii în piatră de la arcul superior cu aceea mai nouă de la părțile inferioare.

Câteva cruci de piatră, din care cele de la Parcul Carol, aduse cu ocazia Expoziției din 1906, ni arată o tehnică veche, cu frumoase împletituri geometrice, din veacul al XVI-lea; alta cu o iunie răsucită pe muchie și cu o floare stilisată în centru; altele cu patru rotocoale, în care sânt gravate monogramele lui Isus Hristos; alta, cu cinci rotocoale și cu un mic acoperiș la partea superioară, este crucea meșterului italian Pesena Levin, îngropat la Brâncoveni¹.

O fereastră de piatră cu arc în festoane, fără sculptură, aflată la chiliile mănăstirii Aninoasa din Muscel, ni arată veacul al XVII-lea.

Ca o completare, mai adăugim câteva icoane de la mănăstirea Arnota, care sânt din epoca lui Matei Basarab; în sfârșit, o icoană a Sfântului Gheorghe și o cruce de fildes de la mănăstirea Viilorăta.

¹ V. Drăghiceanu, *Curțile Domnești Brâncovenesti*, B. C. M. I., anul 1911, pg. 57.

Studiul precedent, al monumentelor celor mai importante care ni-au rămas din veacul al XVII-lea, ni permite a stabili, în linii generale, caracteristica arhitecturii veacului și evoluția sa. Veacul al XVII-lea este, evident, o epocă de tranziție, căci nici formele arhitectonice, nici aspectul în general, nici tehnica monumentelor nu prezintă ceva nou, care să merite numele de „stil”. Se constată încercări diverse și eforturi multiple pentru adaptarea formelor tradiționale la nevoile și la posibilitățile timpului. E o epocă instabilă și frământată de războaie, mai ales în prima jumătate a veacului, când se clădește foarte puțin; ajungem astfel la domnia de douăzeci de ani a lui Matei-Vodă Basarab, care ridică importante și numeroase monumente.

Tradiția veche, școala bizantină și școala sârbească rămân la baza tendințelor noi: suprafața bisericilor se mărește; cele două încăperi, naosul și pronaosul, se leagă mai strâns între ele, printr-o comunicație mai lesnicioasă și mai largă, și a treia încăpere din fața bisericii, pridvorul, se mai adaugă spre a mări încă capacitatea acesteia. Unii meșteri, urmașii celor din veacul precedent, se inspiră din „stilul vechiu” din trecut și ni dau monumente ca bisericile din Arnota, Bălteni, Plătărești, Cornet, etc.; alții, mai puțin stăpâni pe meseria lor sau aflați în condiții locale mai puțin prielnice, se mulțămesc cu un meșteșug mai sumar și imitează cu mijloace superficiale frumoasa tehnică din veacul precedent; alții încă, probabil de origine străină și veniți din țările dinspre Miazăzi, introduc procedeul tencuielii generale, care acopere toată suprafața exterioară a monumentelor.

Din studiul nostru am putut vedea că mai toate tipurile de biserici din veacul al XVII-lea sunt o urmare a celor anterioare din veacul al XIV-lea și de la începutul veacului al XVI-lea, pe care le-am studiat în partea I-a și a II-a a acestei lucrări și care constituiesc prototipurile din care derivă toate celelalte, afară de un mic număr de biserici răzlețe de tipuri diferite.

O dispoziție nouă, care apare pentru întâia dată în acest veac, este aceea a bisericilor care au o clopotniță făcând parte integrantă din biserică și care este așezată peste pronaos. Am putut nu-

măra, în acest veac, opt grupe de biserici, din care șase derivă din prototipurile anterioare și două sânt cele care prezintă noua dispoziție de care am vorbit mai sus; ea se găsește întrebunțată și la bisericile cu abside laterale, dar și mai adese ori la cele fără abside laterale. În ceia ce privește tehnica, meșteșugul din care rezultă aspectul exterior al monumentelor, am putut constata că cheștiunea este mai delicată și că ea cere, pentru a fi precisată, investigații mai amănunțite decât acelea ce am putut face până acum și anume analize comparative dintre diferitele tehnici, precum și acelea ale materialelor întrebunțate, cărămizi, tencuieli, rostuieli, mortare, etc. Până la stabilirea rezultatelor ce vor putea da aceste studii, am întocmit o clasificare sumară la capitolul: caractere generale și la paragraful plastice decorative.

Am mai putut constata că înrăuirile din afară sânt ca și inexistente în veacul al XVII-lea, în ce privește arhitectura, și că abia în decorația pietrei și a lemnului se pot găsi câteva forme de origine orientală, așa că înrăuirea cea mai reală, singura efectivă, cu toate că și aceasta foarte vremelnică și mărginită la unele forme de detaliu și la câteva dispoziții constructive, este aceea venită din Moldova cu clădirea bisericii Stelea din Târgoviște, care credem că nu poate fi calificată drept străină. Se poate dar considera că veacul al XVII-lea a fost în arhitectură cel mai românesc din toate; într'adevăr, în veacurile anterioare, bisericile sânt mai mult bizantine sau sârbești; în veacul al XVI-lea, care este mai unitar și mai caracteristic românesc, arhitectura este totuși întemeiată pe principiile vechiului plan sârbesc și pe decorația armenească, pe când în veacul al XVII-lea ea trăiește pe tradiția sa proprie. Cât despre veacul al XVIII-lea, vom vedea că el încheagă eforturile din veacul al XVII-lea, dând monumentelor forme și tehnică desăvârșite; din punctul de vedere al artelor decorative, însă, veacul al XVIII-lea este înfodată Orientului și Veneției, pe când veacul al XVII-lea și din acest punct de vedere păstrează o tradiție mai simplă și mai sobră, tot de origine străină, dar împământenită mai de mult și prin urmare mai puțin influențată de aporturile directe din afară.

Eforturile multiple ce s'au făcut în arhitectura

din veacul al XVII-lea au drept rezultat trecerea de la starea de stagnare și de regres de la începutul veacului, la o reînnoire, la o renaștere a artei noastre monumentale și, mai precis, o renaștere pur națională, fără alte înrâuriri din afară. Această constatare este cu atât mai interesantă, cu cât veacul al XVII-lea este acela în care Renașterea din Occidentul european, începută în Italia în veacul al XV-lea, se întinde și în Orient, după ce în veacul precedent cuprinsese tot occidentul Europei.

În vechea Țară-Românească, însă, înrâurirea Renașterii nu se simte decât la sfârșitul veacului și în mod foarte limitat, sub domnia lui Șerban Cantacuzino și a lui Constantin Brâncoveanu, numai prin o reînnoire a artelor decorative, în care se strecoară câteva elemente occidentale din Italia, interpretate însă într-o tehnică orientală (Veneția), ceea ce ar proba că aceste înrâuriri ni-au venit prin Orient cu meșteri italieni, cum este, de exemplu, meșterul, sculptor în piatră, Pesena Levin¹ al lui Constantin Brâncoveanu, și prin comerțul obiectelor fabricate importate din Italia și din Orient, cum sânt stoffele, brocardurile, mobilele și altele.

Trebuie să mai arătăm că înrâurirea Renașterii occidentale, aproape nulă asupra artei din Țara-Românească, este destul de simțită în Moldova, unde este venită prin Polonia ori prin Galiția;

biserica Golia din Iași prezintă în arhitectura fațadelor un decor cu pilaștri corintici și cu arcade clasice, cu o cornișă cu console, care este pur italianesc, și datează de la Vasile-Vodă Lupu².

Alte biserici și mănăstiri din veacul al XVII-lea, destul de rău conservate sau transformate, dacă nu complet ruinate, se mai găsesc în următoarele localități: Sfinții Apostoli din București de la Matei Basarab și Ștefan Cantacuzino; Negoești (Ilfov), 1650, de la Matei Basarab; Slobozia (Ialomița) de la Matei Basarab, complet ruinată; Vărzărești (R.-Sărat) 1644; M-reă Berca (Buzău) 1694; M-reă Barbu (Buzău) 1662; Bucov (Prahova) 1679; M-reă Bâldana (Dâmbovița), dispărută; Lăculețe (Dâmbovița) 1642; Răsvadul-de-Sus (Dâmbovița), de la Matei Basarab; Băjești (Muscel) 1666; Bunea (Dâmbovița) 1654; Pârscoveni (Romania) 1656; Țințăreni (Dolj), de la Matei Basarab și Constantin Brâncoveanu; Sadova (Dolj) 1639, de la Matei Basarab; Crasna (Gorj), de la marele Pitar Dumitru Filișanu, 1659; Vădeni (Gorj) 1641; Băl ștei (Gorj) 1688; Bârza (Gorj) 1690; Mănăilești (Vâlcea) 1686; Costești-Petreni (Vâlcea) 1696, și altele.

Cunoaștem o singură biserică de lemn rămasă din veacul al XVII-lea: este aceea din Grămești (Vâlcea)³, unde se găsește pictat pe pânză un frumos portret al Mitropolitului Ștefan din timpul domniei lui Matei Basarab.

¹ V. Drăghiceanu. *B. C. M. I.*, anul 1911, pag. 60.

² Biserica Golia din Iași. S. Zotta și N. Ghika-Budești, *B. C. M. I.*, anul 1924, pag. 107.

³ *B. C. M. I.*, anul 1910, pag. 110-114.

RÉSUMÉ FRANÇAIS

INTRODUCTION.

Un regard rétrospectif jeté sur l'ensemble des monuments précédemment étudiés nous prouvera que, des six types principaux d'églises que nous avons trouvés à l'origine de l'art valaque et que nous avons analysés dans la première partie de cette étude, il n'en est que quatre qui aient eu une influence réelle sur le développement de l'art monumental roumain, tandis que les deux autres n'en eurent pour ainsi dire aucune.

De ces quatre types, il en est deux qui datent du XIVe siècle; se sont les prototypes, les véritables sources dont dérivent la presque totalité des églises des siècles suivants: le type constantinopolitain, au plan en forme de croix grecque, représenté par l'Église princière de Curtea-de-Argeș et le type serbe, au plan tréflé, représenté par l'Église centrale du monastère de Cozia. Quant au troisième type du XIVe siècle, celui de l'église du Cotmeana, au plan droit (les absides latérales sont rajoutées) et à la voûte en berceau, c'est nous l'avons vu, un plan désuêt; son influence sur le développement ultérieur de l'architecture est nulle.

Parmi les trois autres types, qui datent du début du XVIe siècle, nous trouverons deux autres prototypes; ce sont: l'Église du monastère de Dealu, au plan tréflé, aux trois tours dont l'une principale au-dessus du naos et les deux autres plus petites et égales sur le pronaos, et enfin l'Église Épiscopale de Curtea-de-Argeș, aux quatre tours, dont l'une sur le naos et les trois autres sur le pronaos très développé en largeur; de ces trois tours l'une, centrale, pose sur un système de douze colonnes qui forment, en plan, un carré et les deux autres plus petites et égales sont posées aux angles de la façade principale. Quant au troisième type du début du XVIe siècle, au plan tréflé caractéristique du Mont Athos, au naos carré surmonté d'une tour posant sur quatre piliers isolés, il est représenté par l'é-

glise de Snagov, qui reste un type isolé et sans influence.

Examinons maintenant séparément chacun de ces prototypes et voyons les principales églises qui en dérivent.

I. Le prototype byzantin de Constantinople, au plan en forme de croix grecque, est l'origine de monuments importants, mais peu nombreux; ce sont: l'ancienne Métropole de Târgoviște (1517) voir (1ère partie), l'Église princière de Tîrgoviște (1583) (voir 2me partie) et l'église St. Démètre de Craïova (1650) (voir ci après), qui paraît être le dernier monument de ce type.

II. Le prototype serbe de la Morava, au plan tréflé, est l'origine d'un grand nombre d'églises du XVIe, du XVIIe et du XVIIIe siècle: ce sont, entre autres, celles d'Ostrov, de Stănești, la petite église de Cozia, Căluș, Mărcuța, toutes du XVIe siècle (voir IIe partie). Nous en trouverons de même, au XVIIe siècle, à Arnota, Plătărești, Plum-buita, (etc. voir ci-après); enfin nous en retrouverons au XVIIIe siècle, mais en moins grand nombre: à Colțea de Bucarest, à Surpatele, à Aninoasa, à Stavropoleos etc.; ces dernières églises sont, en général, pourvues d'un porche à arcades.

III. Le type de l'église de Dealu, au plan serbe et au décor arménien, sert de modèle à un certain nombre de monuments importants, autant au XVIe siècle, à Bucovăț et à Tutana (voir IIe partie) qu'au XVIIe siècle, à Brebu, à Gura Motrului, à Căldărușani (voir ci-après) et au XVIIIe où elles paraissent bien moins nombreuses (Tous les Saints, à Râmnicul-Vâlci). Le décor en pierre sculptée du Dealu disparaît et se trouve remplacé par la brique et l'enduit à la chaux.

IV. Le type complexe de l'Église Épiscopale de Curtea-de-Argeș ne se retrouve pas au XVIe siècle, si ce n'est à Cobia, qui en est une réduction en brique (voir IIe partie); au XVIIe siècle nous trouvons l'Église Métropolitaine de Bucarest,

celle du monastère de Cotroceni (voir ci-après); au XVIII-e siècle nous trouverons encore les grandes églises de Văcărești et de Cernica près de Bucarest; une grande partie de ces églises du XVII-e siècle et toutes celles du XVIII-e siècle sont pourvues d'un porche ouvert à arcades et à colonnes de pierre.

V. A part les groupes de monuments que nous venons de passer rapidement en revue et qui, nous l'avons vu, dérivent directement des types traditionnels, nous voyons naître, vers le milieu du XVII-ème siècle, un type nouveaux d'église, qui comporte un clocher s'élevant au dessus du pronaos; nous trouvons ce nouvel élément adapté aussi bien aux églises à plan tréflé: à Cornet, à Vlădești, etc., qu'à celles au plan rectangulaire, sans absides latérales, à Bărbuleț, Golești, etc. L'accès au clocher se fait par un escalier qui est tantôt caché à l'intérieur du mur, comme à Golești et à Doamnei, tantôt placé dans une tourelle, visible du dehors, et située en général sur le côté nord, comme à Cornet et à Bărbuleț. Parfois le clocher se trouve au dessus du porche d'entrée, comme à Jitianu et à Filipești.

VI. **Le porche ouvert**, avec arcades posant sur des piliers ou des colonnes, est un élément dont l'emploi se généralise au XVII-ème siècle. Les arcades sont en plein cintre, au début, plus tard en forme d'accolade, d'arc trilobé ou bien festonné au XVIII-ème siècle. Les piliers sont d'abord en brique et plus tard en pierre de taille; leurs chapiteaux et leurs bases s'ornent de profils, leurs fûts s'agrémentent de cannelures ou de bracelets richement sculptés, surtout au XVIII-ème siècle.

VII. Un événement qui eut un certain retentis-

sement et une influence sensible sur l'évolution de l'architecture valaque de la seconde moitié du XVII-ème siècle fut la construction de l'église de Stelea à Târgoviște, en 1645. Cette église de style moldave fut élevée dans la Capitale de la Valachie par le prince de Moldavie, Basile Lupu après sa réconciliation avec le prince de Valachie, Mathieu Basarab.

VIII. C'est vers cette même époque que l'on voit se répandre une nouvelle disposition intérieure, qui donne aux églises plus d'unité; c'est un ensemble de trois ouvertures en forme d'arcades, posées sur des colonnes, par où le pronaos communique largement avec le naos. Cette disposition remplacera dorénavant l'unique petite porte qui se trouvait dans l'axe du mur qui séparait les deux parties de l'église, selon la tradition ancienne, et qui les isolait presque l'une de l'autre.

IX. Au XVII-ème siècle de nombreux monastères furent édifiés, mais un petit nombre seulement ont conservé jusqu'à nos jours leurs cellules voûtées ou leurs portiques en arcades, leurs clochers ou leur soubassements aux belles caves voûtées en berceau. Nous étudierons les monuments les plus caractéristiques et les mieux conservés de ce siècle, en les groupant de façon à pouvoir mieux suivre l'évolution des types et des formes. Nous serons ainsi conduits, en partant du style unitaire du XVI-ème siècle et à travers une période de transition, d'abord à une rénovation de la tradition de l'ancienne architecture valaque, sous le règne du prince Mathieu Basarab et ensuite au „nouveau style“, qui commence vers la fin du XVII-e siècle et s'étend à travers le XVIII-e siècle jusqu'au début du XIX-e.

CARACTÈRES GÉNÉRAUX

Comme disposition de plan et comme formes architecturales, les églises du XVII-e siècle dérivent, nous le verrons plus loin, des monuments antérieurs. Nous y trouverons cependant une beaucoup plus grande variété. Non seulement les types qui nous sont déjà connus y figurent tous, mais encore d'autres types nouveaux, ainsi que de nombreuses dispositions de détail imposées par les nouveaux programmes de l'époque.

Le plan tréflé est celui qui domine ici comme au siècle précédent; nous trouverons cependant aussi un certain nombre d'églises au plan rectangulaire.

Le XVII-e siècle peut se subdiviser en trois époques: La première s'étend jusque vers son milieu, sous le règne du prince Mathieu Basarab: elle est pauvre en monuments et le niveau d'art en est assez bas; ce n'est qu'une pâle imitation des églises de l'ancien style du XVI-e siècle. Celles-ci, nous l'avons vu, étaient de modestes monuments, de petites dimensions, mais en général bien construits, en brique et en matériaux simples, mais de belle qualité et d'une technique remarquable, malgré leur aspect rustique. Nous ne trouverons plus ces qualités, au début du XVII-e siècle. Les briques y sont, en général, de fabrication médiocre et recouvertes d'un enduit sur lequel l'on a imité souvent à la peinture les jeux de briques de jadis.

La seconde époque est en progrès considérable sur la première. Les églises bâties par le prince Mathieu Basarab et par ses successeurs sont nombreuses, leurs dimensions plus grandes de même que leur variété. On y retrouve les différents types traditionnels au plan tréflé et au plan rectangulaire; on y trouve en plus un type nouveau qui est une création du siècle. Ce sont les églises au clocher posé sur le pronaos. La troisième époque de la fin du siècle appartient déjà au „nouveau style valaque“. Nous l'étudierons plus tard.

Le **décor extérieur** est assez variable. Certains monuments gardent l'aspect des églises de l'an-

ciens style du XVI-e siècle, tel que nous le connaissons, avec ses belles briques apparentes disposées en zones alternées, posées horizontalement et verticalement, ses larges points réguliers soigneusement exécutés. D'autres églises ont les arcs, les corniches, les bandeaux, le socle et en général toutes leurs parties profilées exécutées en briques apparentes, tandis que les surfaces nues des façades, sont recouvertes d'un enduit sur lequel on voit parfois un réseau de lignes horizontales et verticales peintes en rouge et imitant le bel appareil de briques du XVI-e siècle. Ces différents procédés font supposer que le prince Mathieu Basarab qui a beaucoup bâti, avait à sa disposition un certain nombre de maîtres d'œuvres de différentes origines et que chacun d'eux avait ses procédés suivant la tradition à laquelle il avait été formé.

Matériaux et procédés de construction. Le matériel presque exclusivement employé est ici encore la brique, comme au siècle précédent. La pierre est rare: on ne s'en sert que pour les cadres des portes et des fenêtres. Elle est parfois profilée, mais rarement sculptée. On trouve parfois des rosaces au dessin géométrique des arcs au profil en accolade; sous le règne du prince Mathieu Basarab on trouve aussi certains motifs sculptés, des rinceaux de feuillages d'inspiration orientale, au relief très faible. A la même époque, on emploie la terre cuite émaillée sous formes de boutons, de disques ou de plaques formant frise sous la corniche ou sous le bandeau, on encore aux tympans des arcs.

La plastique monumentale ne diffère pas, en général, dans la première moitié du siècle, de celle du XVI-e; ce n'est que dans la seconde moitié que l'adjonction d'éléments nouveaux, tel que le porche ouvert ou bien le clocher superposé au pronaos, modifie l'équilibre général de la composition et en déplace le centre de gravité vers l'Ouest: c'est sur le pronaos que le centre de la composition se trouve reporté, dans certains cas, en opposition avec les églises du

XVI-e siècle, où la tour du pantocrator et les absides latérales le situaient sur le naos.

La plastique décorative ne varie que dans les détails. Les éléments qui la composent sont en général les deux registres d'arcades aveugles superposés et séparés par le bandeau horizontal ensuite les corniches et le socle aux profils résultant des formes variées de la brique, tels que nous les avons étudiés au XVI-e siècle. Mais, comme nous l'avons fait remarquer précédemment, l'aspect extérieur de ces églises est assez varié selon qu'on y emploie l'appareil en briques apparentes horizontales et verticales, hérité du XVI-e siècle, ou bien la brique apparente sur toute la surface du monument, ou bien encore que cette surface soit recouverte en entier par un enduit passé à la chaux, ou enfin que l'on imite à la couleur sur l'enduit le réseau de briques horizontales et verticales du XVI-e siècle. L'aspect extérieur varie encore, selon que les arcades aveugles des façades sont des niches au champ en retrait, héritage de l'école byzantine, ou bien des arcatures en relief composées de boudins formant des cadres doubles ou triples juxtaposés les uns aux autres, héritage de l'école arménienne. Le XVII-e siècle est le dernier où l'on emploie encore la brique apparente appareillée: c'est pourquoi c'est aussi le dernier où l'on retrouve l'arc en plein cintre qui résulte logiquement de l'appareillage des briques. Au XVIII-e siècle, on ne le retrouve que très exceptionnellement. Ce sont dorénavant les arcs trilobés ou bien les arcs surbaissés en accolades ou en festons inspirés des formes orientales qui dominent; l'appareillage des briques aux arcs n'a plus d'importance, car il est recouvert par l'enduit extérieur.

L'emploi des arcades aveugles, nous l'avons dit, est presque général dans la décoration des façades; il existe cependant certains cas où on ne trouve qu'un registre d'arcades entre le bandeau et la corniche; le reste de la façade entre le bandeau et le socle est nu; dans d'autres cas, c'est la façade entière qui est nue et sans arcades: ces derniers cas sont toutefois assez rares.

Détails. Dans l'évolution des formes, au XVII-e siècle le naos varie peu, il est en général triflé avec une tour s'élevant au centre; parfois aussi il est sans tour, c'est en général le cas, lorsqu'il est sans absides latérales.

Le pronaos est d'abord peu développé et séparé du naos par un mur plein, percé d'une porte comme au XVI-e siècle. Dans la seconde moitié du siècle, le pronaos s'agrandit; il devient carré

ou à peu près; la tour du clocher le surmonte parfois et entre lui et le naos la communication devient plus aisée, grâce à une nouvelle disposition de trois ouvertures en forme d'arcades qui trouent le mur intermédiaire. Parfois le pronaos s'agrandit considérablement, surtout en largeur; des piliers intérieurs en divisent alors la surface afin de faciliter la construction des voûtes qui le recouvrent: une tour et parfois même trois tours le surmontent.

Le porche ouvert manque aux églises du début de ce siècle; ensuite il devient usuel, et on le rajoute même devant les églises plus anciennes. Les porches du XVII-e siècle sont en général composés d'arcades en plein cintre, posant sur des piliers en briques de section octogonale. Les arcades en sont hautes et étroites, posées sur un socle massif, qui n'est interrompu qu'au droit de la porte d'entrée; celle-ci est une ouverture plus large et plus basse, au-dessus de laquelle se trouve une niche, où l'on voit représenté à la fresque le Saint à qui l'église est dédiée. L'intérieur du porche comporte un banc de pierre, qui court tout le long des arcades. Les porches des églises plus importantes comportent parfois des entrées secondaires sur les côtés, comme à l'Eglise Métropolitaine de Bucarest et à l'église de Gura Motrului. La voûte du porche est un berceau au début du siècle, ensuite elle se subdivise en espaces carrés par des arcs transversaux; les voûtes sont alors des calottes sphériques sur pendentifs. Parfois au milieu du porche se trouve une coupole plus élevée ou même une tour basse éclairée par des jours latéraux, comme à Arnota. On trouve aussi des porches de forme polygonale recouverts de voûtes à lunettes; au dessus du porche se trouve parfois le clocher comme à Filipești.

Les arcades aveugles et les niches recouvrent en général toute la surface extérieure des églises du XVII-e siècle, comme de celles du XVI-e. Leur aspect est cependant assez variable, comme nous l'avons déjà dit, selon le genre du décor qui les recouvre: appareillage apparent du XVI-e siècle, à zones alternées de briques et d'enduit à la chaux, ou bien surfaces entièrement en briques appareillées, ou bien encore entièrement enduites à la chaux. Mais, qu'ils appartiennent à l'une ou à l'autre de ces catégories, la composition des monuments reste à peu près la même et les éléments de la décoration sont ceux que nous connaissons déjà. Ce sont les socles, les bandeaux et les corniches aux briques profilées; ce sont les niches plates de style byzantin ou les arcatures

à boudins en relief du style arménien. La structure de tous ces éléments de décoration est la même et résulte de la forme des briques : parfois elles restent apparentes, d'autres fois elles sont recouvertes d'enduit à la chaux. Comme nous l'avons déjà dit, cet enduit est quelquefois décoré par un réseau de lignes peintes, imitant l'appareil des briques du XVIe siècle. Vers la fin du XVIIe apparaît la décoration à la fresque peinte sur l'enduit, mais ces procédés font déjà partie du nouveau style que nous étudierons dans la quatrième partie de cet ouvrage.

Socles, bandeaux et corniches sont en général identiques à ceux du XVIe siècle. Leurs profils résultent de la forme spéciale des briques pressées : demi cercle, doucine, talon, dents de scie, etc. Ces formes persistent plus tard lorsque l'enduit à la chaux remplace la brique apparente et recouvre ces profils.

Piliers, chapiteaux et bases sont en général en brique, rarement en pierre sauf à la fin du siècle ; les piliers sont en général de section octogonale, parfois circulaire, ou carrée. Les chapiteaux, d'abord de simples tailloirs parallépipédiques, formés de briques, s'agrémentant ensuite d'une corniche en briques profilées, posées sur champ et de consoles faisant la transition avec le fût. Les bases ont parfois la même forme que les chapiteaux, mais renversée.

Les portes et les fenêtres sont en général encadrées de pierre, d'abord sans profils ni ornements, comme au XVIe siècle ; plus tard on trouve des profils rectilinéaires simples ; les linteaux de portes se profilent en forme d'accolade ou de festons ; quelques rosaces taillées à facettes font leur apparition ; des entrelacs recouvrent les montants. Le linteau porte une inscription aux belles lettres décoratives.

De Moldavie nous viennent vers le milieu du siècle des cadres de portes et de fenêtres de style gothique. Leur caractère s'altère par une interprétation gauche, les arcs ogifs ou en plein cintre se dépriment en accolades ou en arcs surbaissés ; les profils gothiques aux reliefs puissants s'amolissent et s'étalent sur un même plan.

Les voûtes ne diffèrent pas sensiblement de celles du XVIe siècle. Tant que se maintient l'ancien plan serbe, elles ne varient pour ainsi dire pas, quant au naos ; ensuite les grands arcs reposent sur des consoles au lieu de descendre jusqu'au niveau du sol, ce qui donne au naos plus d'espace disponible.

Lorsque paraît le nouveau type d'église au clocher surmontant le pronaos, la voûte prend

une nouvelle forme : L'espace carré du pronaos est recouvert d'une voûte sphérique posant sur pendants, renforcée de quatre arcs latéraux puissants, accolés aux murs et reposant sur des piliers situés aux quatre angles, on bien sur des consoles.

Les voûtes des porches extérieurs sont au début ou en berceau ou bien en arc de cloître ; ensuite des arcs transversaux divisent la surface du porche en carrés que recouvrent des calottes sphériques sur pendants.

Les tours paraissent au premier abord de formes assez variées, mais, si on les étudie de plus près, on doit admettre qu'un certain nombre d'entre elles ne sont point contemporaines des églises dont elles font partie, mais qu'elles furent détruites par quelque accident et rebâties plus tard. Une fois ceci admis, leur évolution se déduit assez clairement. Chronologiquement elles peuvent se grouper en quatre familles à partir du XIVe siècle et jusqu'au XVIIIe.

I. Les tours les plus anciennes, qui sont aussi les plus trapues comme proportions, sont rares aujourd'hui ; on ne peut guère considérer comme authentiques que celle de l'église princière de Curtea-de-Arges et celle de l'église centrale du monastère de Cozia (voir Ière partie).

Leur diamètre étant assez considérable, le nombre des côtés du polygone qui les délimitent à l'extérieur est de seize pour la première et de douze pour la seconde. Leurs fenêtres sont au nombre de quatre à Arges et de douze à Cozia. A Arges les douze côtés sans fenêtres présentent des arcades aveugles vers l'extérieur et des niches arrondies vers l'intérieur. A Arges comme à Cozia les fenêtres sont longues et étroites, couronnées en arcs plein cintre. Notons que ni l'une ni l'autre ne sont pourvues, comme les tours byzantines en général, de colonnettes verticales aux angles extérieurs ; notons encore que leurs corniches sont horizontales et non pas festonnées suivant les arcs qui encadrent les fenêtres comme à Nicopolis, par exemple ; ce qui ne veut pas dire qu'elles aient été ainsi dès leur origine, car il est fort possible que ces corniches aient été rajoutées après coup.

La hauteur de ces tours depuis leur base carrée jusqu'à leur corniche est à peu près égale à leur largeur. Ce sont les seuls exemplaires qui nous soient restés du XIVe siècle.

II. Une seconde famille de tours apparaît au XVIe siècle. Leur plan est généralement octogonal et leur diamètre assez réduit comme dimensions ; elles sont caractérisées par leurs faces

extérieures planes et sans relief; une seule arcade en plein cintre, rarement deux, entoure leurs fenêtres; celles d'entre elles qui ont des colonnettes verticales byzantines aux angles extérieurs sont rares (Ostrov, Hârtiești); celles qui n'en ont pas sont très simples, parfois en briques apparentes et sans arcades (Brădet, Stănești). Leur hauteur est à peu près une fois et demie à deux fois leur diamètre. Les tours de certaines églises du XVI-e siècle, comme Snagov et l'ancienne Métropole de Târgoviște, sont très probablement reconstruites au XVII-e siècle ou plus tard: elles font partie de la quatrième famille (voir plus loin).

III. Une troisième famille de tours paraît dater aussi du XVI-e siècle; elle est caractérisée par des profils en relief, en forme de boudins, qui soulignent les moulures des corniches et des arcades, ou encadrent les faces extérieures. Leur origine est probablement arménienne et nous les trouvons au début à l'église de Dealu et à l'Église Episcopale de Curtea-de-Argeș ainsi qu'à Lopouchnia; au XVII-e siècle nous les retrouvons à Arnota, Păpușa et à Dintr'un Lemn (à la tour du pronaos, qui date très probablement de 1715), c'est ce qui explique ses proportions plus hautes. Les bases de ces tours sont aussi décorées de panneaux encadrés de boudins; leurs formes sont rectangulaires.

IV. La quatrième famille de tours est caractérisée par des proportions encore plus élancées; les faces extérieures ne sont plus des plans, mais des surfaces brisées formant des arcades concentriques en retrait les unes par rapport aux autres. Ces arcades encadrent les fenêtres tongues et étroites qui descendent jusqu'à la toiture et sont en général coupées à mi-hauteur par un tirant horizontal. Ce type de tour est le plus répandu: on le trouve au XVII-e et surtout au XVIII-e siècle.

Nous mentionnerons encore les tours de l'église de Stelea, qui sont d'un genre très différent et inspirées de l'architecture moldave: plan octogonal, surfaces extérieures planes ou à faible relief, fenêtres rectangulaires, courtes, au nombre de quatre et dirigées vers les axes de l'église; sur les quatre autres faces diagonales l'on voit un petit contrefort.

Le contrefort extérieur fait son apparition vers le milieu du siècle. Nous en avons trouvé, toutefois, exceptionnellement un cas au XVI-e siècle, à l'église de l'ancienne Cour princière (voir 2-e partie). C'est un élément d'origine gothique, qui nous vient par la Moldavie et en même temps que la construction de l'église de Stelea à Târgoviște; il est en Valachie très passager, y est interprété très gauchement et disparaît vers la fin du siècle; son rôle est plutôt décoratif que constructif, et il n'a pas sa raison d'être dans l'architecture valaque, qui suit la tradition byzantine.

Les monastères. Il nous est resté du XVII-e siècle d'importants fragments de constructions monastiques, avec des galeries de cloîtres, des cellules voûtées, des clochers et d'importantes constructions à voûtes de belles proportions; la plupart sont malheureusement en très mauvais état de conservation.

Les monastères sont en général des enceintes fermées et entourées de murs élevés, sans ouvertures vers l'extérieur, sauf le porche d'entrée que surmonte le clocher.

Tous les bâtiments qui composent le monastère prennent jour sur la cour intérieure, au centre de laquelle s'élève l'église. Nous ne trouverons pas en Valachie, sinon exceptionnellement, les tours crénelées aux angles du quadrilatère, comme l'on en voit en Moldavie.

Les clochers du XVII-e siècle sont en général plus élevés que ceux du XVI-e; ils sont souvent composés de plusieurs étages indiqués à l'extérieur par des registres, d'arcades superposées et séparées par des bandeaux. Le plan est en général carré à la partie inférieure, où se trouve le passage voûté qui sert d'entrée au monastère; aux étages intermédiaires se trouvent des salles voûtées qui servent de cachettes et à la partie supérieure de grandes arcades s'ouvrent dans toutes les directions pour faciliter la transmission à distance du son des cloches; la partie supérieure des clochers est parfois de plan octogonal.

Les cellules monastiques et les cloîtres ont été en grande partie détruits ou transformés par la suite. Il ne nous en reste que de rares fragments, dont l'étude n'est pas sans difficulté.

SUBDIVISION ET DESCRIPTION DES MONUMENTS.

ÉGLISES AU PLAN RECTANGULAIRE, SANS ABSIDES LATÉRALES

Des deux grandes familles d'églises que nous connaissons, celles au plan rectangulaire et celles au plan tréflé, la première est la moins nombreuse. Elle peut cependant se diviser elle-même en plusieurs groupes comme il suit :

ÉGLISES DU TREIZIEME GROUPE, en commençant par l'origine :

Plan rectangulaire sans absides latérales. Naos avec ou sans tour, pronaos sans tour. Provient comme plan des chapelles de Turnu-Severin et de Cotmeana.

L'église de Zlătioarele (Vâlcea) est la chapelle d'un hermitage aujourd'hui détruit. Elle est de petites dimensions et en très mauvais état de conservation. Les murs extérieurs seuls sont encore debout et ils gardent sous les enduits et la chaux le décor en brique apparente semblable à celui du XVI-e siècle. Les briques sont de très petites dimensions et posées sans relief à la surface du mur. Les tours et les voûtes ont disparu ; un porche à arcades, datant probablement du XVIII-e siècle, y fut rajouté en même temps qu'un clocher que nous montre une photographie plus ancienne.

L'église de Săcuieni (Dâmbovița), bâtie en 1606, est de plus grandes dimensions que la précédente ; ses voûtes ont disparu, et elle paraît avoir subi d'importantes transformations dans la seconde moitié du siècle, quand on y rajouta le pronaos surmonté d'un clocher flanqué d'un escalier en tourelle et des contreforts extérieurs. L'architecture extérieure se compose aujourd'hui d'un registre d'arcades étroites de forme archaïque et d'un bandeau horizontal ; au dessus du bandeau on voit une maçonnerie toute simple, rapportée après coup. A l'intérieur on a remis au jour de belles peintures à la fresque, datant de 1651, date qui correspond probablement avec les transformations dont il est question plus haut.

L'église St. Nicolas de Târgoviște est plus développée, de dimensions plus importantes et

mieux conservée que les précédentes. Elle date probablement du milieu du siècle. La tour qui surmonte le naos est moderne ; le pronaos carré présente une conformation nouvelle ; quatre massifs de maçonnerie placés dans les angles reçoivent quatre arcs formèrets sur lesquelles repose une calotte sphérique à pendantif. Cette disposition se retrouve en général dans les églises dont le pronaos est surmonté d'un clocher.

Ce n'est pas le cas ici, car on ne voit aucune trace de l'escalier que comporte une semblable disposition. Un porche à arcades posant sur des piliers complète la composition parfaite de ce monument.

ÉGLISES DU QUATORZIEME GROUPE.
Plan rectangulaire sans absides latérales. Naos avec ou, le plus souvent, sans tour ; pronaos surmonté d'un clocher ; à l'origine sans porche ; parfois avec un porche à arcades dans la seconde moitié du siècle. Type nouveau, création de ce siècle ayant peut-être un lointain rapport avec l'église de Sân-Nicoară (voir 1-ère partie), où l'on trouve de même un clocher au dessus du pronaos, mais d'un tout autre caractère.

L'église de Gherghița (1641). Plan à reminiscences serbes, aux quatre massifs intérieurs sous la coupole, mais sans arcades latérales, sans tour sur le naos ; avec un clocher sur le pronaos ; escalier à l'intérieur du mur ; sans porche. Décor extérieur recouvert d'un enduit ; panneaux aux cadres en boudins, de formes rectangulaires, disposés en deux registres superposés, séparés par un bandeau horizontal.

L'église de Bărbuleț. Sans tour sur le naos et sans porche. Pronaos surmonté d'un clocher ; escalier situé dans une tourelle extérieure. Composition harmonieuse ; jeu de toitures. Décor extérieur des plus simples, sans registres d'arcades on de panneaux ; un simple bandeau horizontal, une frise peinte.

L'église de Golești (1646), de dimensions plus importantes que les précédentes. Naos sans tour; pronaos à la même configuration qu'à l'église St. Nicolas de Târgoviște décrite plus haut; escalier dérobé à l'intérieur du mur; clocher aujourd'hui détruit. Église sans porche. Décor extérieur à deux registres superposés de panneaux à cadres en boudins, séparés par le bandeau horizontal. Sous la dernière couche de chaux on retrouve, imité à la couleur rouge, le réseau des lignes horizontales et verticales disposées comme dans le décor en brique apparente du XVI-e siècle. La façade principale est d'une belle composition. La porte d'entrée est encadrée d'une arcade de forme élancée, dont l'arc en accolade rappelle certaines portes de mosquées. Quatre contreforts extérieurs, indiquant l'influence moldave, sont inspirés de l'église de Stelea, avec la différence qu'ils sont plus longs et montent jusqu'à la corniche. Une rangée de boutons en terre cuite vernissée forme, comme à l'église de Stelea, une frise aux tympans des arcades du registre supérieur.

L'église des Saints Empereurs Constantin et Hélène à Târgoviște, aujourd'hui ruinée, présente à peu près les mêmes dispositions que la précédente, cependant les naos et le pronaos communiquent plus largement entre eux, car, à la place de la seule porte ménagée dans le mur intermédiaire, nous trouvons ici trois arcades reposant sur des piliers. L'escalier qui mène au clocher est contenu dans une tourelle extérieure. Le clocher a disparu; quant à la tour du pantocrator, elle n'a probablement jamais existé, autant qu'on en peut juger de par ce qui reste de la maçonnerie des voûtes. Les contreforts, disposés comme à Golești, sont moins élevés et plus semblables à ceux de Moldavie et de Stelea. Les cadres en pierre des fenêtres sont aussi d'inspiration moldave. La porte d'entrée, au linteau en festons, n'est pas moldave, mais ressemble aux portes de Gherghița, d'Aninoasa de Brebu, etc. Le décor extérieur paraît avoir été, dès l'origine, recouvert d'un enduit; la maçonnerie est de qualité médiocre et l'enduit est décoré d'un réseau de lignes horizontales et verticales peintes et imitant l'appareil de briques apparentes du XVI-e siècle. Les arcs des niches sont terminés en pointe; le tout est d'une exécution assez irrégulière. L'intérieur contient d'importants restes de fresques, ainsi qu'un iconostase de maçonnerie, richement décoré, qui paraît être du XVIII-e siècle.

L'église Doamnei à Bucarest (1683), bâtie par le prince Șerban Cantacuzène, est d'une belle

composition. Les arcs sur lesquels reposent les voûtes sont tous terminés en forme de consoles. Cette nouvelle disposition paraît être originaire de Moldavie, où elle était employée de longue date. Le naos est sans tour; l'autel est voûté d'une calotte sphérique sur pendentif, disposition assez rare, que l'on retrouve à l'église de Golia à Jassy et aussi à l'Église Métropolitaine de Bucarest. Le pronaos était surmonté d'un clocher dont on retrouve la partie inférieure, l'escalier qui y accédait est à l'intérieur du mur. Le porche ouvert est composé d'arcs en plein centre, reposant sur des piliers en pierre de taille; ces nouvelles dispositions annoncent déjà le nouveau style, qui est dès lors en formation.

Mentionnons encore dans le même groupe les églises de Vlădești (1657), de Stréhaia (1645), de Cojeni (1668), toutes sans tour sur le naos, mais seulement avec un clocher sur le pronaos; elles forment avec celles du vingtième groupe la nouvelle famille des églises du XVII-e siècle.

ÉGLISES DU QUINZIÈME GROUPE. Plan rectangulaire, sans absides latérales; naos à trois nefs avec une tour posant sur quatre piliers isolés; pronaos rectangulaire avec deux tours plus petites, un porche ouvert avec arcades posant sur des piliers.

Type constantinopolitain, dérivé de l'Église Principière de Curtea-de-Argeș et de l'ancienne Métropole de Târgoviște, ainsi que de l'église principière de Târgoviște.

Il nous reste aujourd'hui une seule église de ce type, et encore est elle entièrement reconstruite par l'architecte Lecomte du Noüy; c'est St. Démètre de Craiova, à laquelle nous devons adjoindre l'ancienne église de Săbindar de Bucarest, aujourd'hui détruite. Elles furent toutes deux bâties par le prince Mathieu Basarab et sont les derniers exemplaires du type byzantin classique dit „en forme de croix grecque“.

L'église de St. Démètre de Craiova (1652) ne nous est connue que d'après quelques rares photographies que nous publions; le relevé n'en a pas été conservé, et les dispositions intérieures ne nous sont pas connues.

Le décor extérieur est celui du XVI-e siècle, avec ses assises de briques apparentes alternant avec des assises recouvertes d'un enduit; elles-mêmes sont divisées en compartiments rectangulaires par des briques posées verticalement. Ce fait laisserait supposer que ce monument fut commencé au XVI-e siècle et que le prince Mathieu Basarab le termina ou le restaura. Cette

hypothèse paraîtrait se confirmer après une observation plus approfondie des formes architecturales des parties supérieures de l'église, qui ont bien le caractère architectural du XVII-e siècle et différent de celles des parties inférieures, qui sont plus archaïques: les niches en creux aux arcs en plein cintre qui recouvrent les façades, ainsi que la base de la tour du pantocrator, sont de la première époque, tandis que les frontons latéraux aux arcs en pointes, les contreforts extérieurs, qui paraissent rapportés, le porche aux arcs en pointes, les bases des tours secondaires aux cercles brisés sur les angles et formés de boudins

sont bien de la seconde époque, c'est-à-dire la seconde moitié du dix-septième siècle.

La comparaison de l'église reconstruite et des documents que nous donnons de l'église ancienne nous indique les changements introduits lors de la restauration notamment aux absidioles et au porche. Les contreforts extérieurs ont été supprimés, ainsi que les briques verticales du réseau qui recouvre les façades. Nous en sommes redevables aux observations relatées plus haut, car la destruction de ce monument a rendu impossible toutes recherches archéologiques.

ÉGLISES AU PLAN TRÉFLÉ

ÉGLISES DU SEIZIÈME GROUPE. Plan tréflé, naos surmonté d'une tour; pronaos sans tour. Sans porche au début du siècle, plus tard parfois un porche à arcades. Provient du prototype serbe de Cozia et fait suite aux groupes neuvième et dixième du XVI-e siècle.

L'église du Monastère d'Arnota (1633) est de petites dimensions. Le naos conserve l'ancienne configuration du plan serbe, aux quatre massifs, bien accentués sous les arcs qui portent la tour. Le pronaos n'est plus voûté en berceau longitudinal ou transversal, comme jadis, mais par deux calottes sphériques sur pendants, séparées par un arc longitudinal; ces calottes sont épaulées sur les côtés par des arcs reposant sur des consoles. Le porche est certainement d'une autre époque et fut très probablement rajouté dans la seconde moitié du XVII-e siècle, dont il présente les caractères dans les proportions des arcades et la disposition de la porte d'entrée, qui rappelle les porches de l'église princière de Târgoviște, de St. Démètre de Craiova, de Flămânda, etc. La disposition des voûtes en croix, avec une tour à tambour bas et des frontons arrondis sur les trois faces du porche, est des plus originales. Le décor extérieur paraît avoir été, à l'origine, entièrement en briques apparentes, quoique certaines parties des façades soient aujourd'hui recouvertes par un enduit sur lequel l'on voit, imité à la peinture, l'appareil en brique, caractéristique du XVI-e siècle. Cet enduit fut peut-être appliqué à la façade à l'époque où l'on rajouta le porche.

L'église de Ciutura (Dolj) (1658?) est de dimensions moyennes. Naos aux absides latérales peu développées, en profondeur et en forme de segments. Autel flanqué de deux absidioles basses et montant jusqu'au bandeau horizontal. Pronaos en largeur, aux voûtes incertaines. Porche à arcades larges, rajouté après coup. Décor extérieur du XVI-e siècle, recouvert de plusieurs couches de chaux, aux deux registres d'arcades aveugles en plein cintre, de formes byzantines

archaïques et séparés par un bandeau horizontal. La tour, de proportions élancées, est refaite à une autre époque, ainsi que la partie supérieure de l'autel, car leur architecture est différente et se compose de boudins en relief.

L'église de Bălteni (1626) est de conformation assez spéciale. Le naos est sans tour, ce qui est rare dans les groupes au plan tréflé. Le pronaos, petit et carré, a la voûte en berceau, comme au XVI-e siècle, à Căluș. Le porche qui s'étend sur trois côtés du pronaos est d'une autre époque. Les contreforts, rajoutés probablement vers le milieu du siècle, ont la même architecture. Ils sont au nombre de cinq, dont deux, situés à l'abside de l'autel, montent jusqu'à la corniche, tandis que les trois autres sont courts et situés sous les fenêtres.

Le décor extérieur est celui du XVI-e siècle, sauf au porche, où la maçonnerie est en brique sans enduit. De petites fenêtres situées à la hauteur du bandeau horizontal éclairent les voûtes, ce qui serait peut-être une raison de plus pour que la tour du pantocrator n'ait jamais existé.

L'église de Strâmbeanu est de très petites dimensions. Plan sans réminiscences serbes. Naos aux absides latérales bien développées et profondes; tour élancée. Pronaos carré, voûté d'une calotte sur pendentif, le tout épaulé par des arcs posant sur des consoles. Porche ouvert, avec arcades en pointes posant sur des colonnes en brique, de forme cylindrique. Voûte en berceau. Décor extérieur sans arcades aveugles, un simple bandeau horizontal. Ensemble de proportions fines et élégantes. Serait peut-être du dix-huitième siècle.

L'église des Saints Archanges à Târgoviște est de dimensions plus considérables. Plan ayant certaines réminiscences serbes. Naos à tour élancée. Pronaos en longueur, avec quatre massifs de maçonnerie aux angles. Porche à arcades larges, en plein cintre, posant sur des piliers à pans coupés, de belles proportions. Décor extérieur à double registre de panneaux, séparés par

un bandeau horizontal très simple. Le tout recouvert d'un enduit à la chaux. Une particularité de plan : Deux contreforts en diagonale montant jusqu'à la toiture (à rapprocher de Călinești). Fresques extérieures.

Mentionnons encore l'église de Topolnița (1645), qui présente certains caractères moldaves ; l'église de monastère de Plumbuita (1647), près de Bucarest, qui a des cadres de portes et de fenêtres en pierre inspirés de l'église de Stelea ; l'église de Plătărești (1646) de plan plus évolué et dont la partie inférieure laisse voir sous l'enduit la décor caractéristique du XVI-e siècle, etc.

ÉGLISES DU DIX-SEPTIÈME GROUPE. Plan tréflé. Deux tours, dont l'une sur le naos et l'autre sur le pronaos. Plan peu différent des précédents. Porche rajouté après coup. Dérive des églises de Tismana et de Vodița. Exemples très peu nombreux.

L'église de Flămânda (Argeș) a de belles proportions élancées, mais malheureusement les tours ont disparu. Le naos dérive du plan serbe, le pronaos est carré et renforcé aux coins par quatre massifs de maçonnerie. Le porche est rajouté à une autre époque ; il est de proportions agréables, aux arcs plein cintre reposant sur des piliers au plan octogonal. L'arcade du milieu est plus large ; elle contient la porte d'entrée comme à Arnota, à St. Démètre de Craiova et à l'église princière de Târgoviște. Le décor extérieur, aux deux registres d'arcs longs et étroits de forme byzantines, séparés par un bandeau horizontal, est recouvert d'un enduit à la chaux ; les arcs, la corniche et le bandeau paraissent avoir été dès l'origine en briques apparentes jointoyées. On n'y trouve pas le réseau de briques apparentes, horizontales et verticales caractéristique du XVI-e siècle.

L'église du Monastère Dintr'un Lemn est de dimension plus réduites que la précédente. Elle a conservé ces deux tours ; celle qui surmonte le pronaos est de 1715, tandis que celle du pantocrator est de l'origine. Le porche, bâti de même en 1715, est à arcades en plein-cintre, posant sur des piliers en pierre de taille semblables à ceux de l'église Doamnei et à ceux de Cotroceni. Le décor aux arcs aveugles archaïques est recouvert d'un enduit sur lequel est imité le décor du XVI-e siècle : on y voit aussi différents motifs géométriques et floraux, d'une exécution assez primitive. Les arcs, les corniches et les bandeaux paraissent avoir été, à l'origine, exécutés en briques apparentes comme à Flămânda.

ÉGLISES DU DIX-HUITIÈME GROUPE. Plan tréflé. Trois tours, dont l'une plus importante au-dessus du naos et deux autres plus petites, égales, au-dessus du pronaos. Avec et parfois sans porche. Dérive de l'église de Dealu, de Bucovăț et de Tutana.

L'église du Monastère de Gura Motrului (1653). Beau plan bien composé et de belles proportions. Naos specieux sans réminiscences serbes, pronaos en largeur, séparé du naos par deux piliers, sur lesquels posent trois arcades. Porche large et de belles proportions. Tours bien conservées, mais surhaussées, ainsi que l'église en général, au siècle dernier. Les deux tourelles du pronaos sont très rapprochées l'une de l'autre et leurs bases forment un seul massif.

Le décor extérieur, entièrement recouvert d'un enduit, est peu différent de celui des autres églises de l'époque, aux arcades aveugles formées de boudins.

L'église du Monastère de Brebu (1650). Église de belles proportions intérieures, elle a malheureusement perdu ses tours dont les bases seules ont été conservées. Le plan rappelle l'ancienne structure serbe, cependant les quatre massifs qui supportent la tour du pantocrator sont plus réduits. La communication entre le naos et le pronaos est en forme d'arcade basse, qui fut peut-être à l'origine une simple porte, comme à Dealu et, probablement, élargie par la suite.

Le pronaos est un rectangle allongé et divisé en deux porties par deux piliers, sur lesquels reposent des arcs élevés. Le plan et la structure de cette église sont identiquement ceux de Dealu, si bien que l'on est en droit de supposer que les deux piliers du pronaos ont existé de même à Dealu sous le grand arc transversal, qu'ils devaient agréablement accompagner et compléter.

Le décor extérieur, entièrement recouvert de différentes couches d'enduit et de chaux, semble avoir beaucoup souffert et ne présente aujourd'hui rien de spécial.

Mentionnons aussi l'église de l'hermitage de Clocociov (1645), au beau plan bien composé, dont les tours ont disparu et dont l'architecture a subi maintes transformations. Le porche paraît d'une époque beaucoup plus tardive.

L'église du Monastère de Căldărușani mérite une mention toute spéciale ; elle fut construite par le prince Mathieu Basarab en 1638. Grande et belle église, aux voûtes bien conservées, mais dont les tours furent reconstruites au commencement de ce siècle. Naos aux proportions vastes

et aux absides profondes. Pronaos à conformation peu habituelle et qui rappelle celle de certaines églises de l'Athos (Chilandar, Ivir, Dionisiou, etc.). Le porche fut transformé lors de la dernière restauration. Belles fresques à l'intérieur.

ÉGLISES DU DIX-NEUVIÈME GROUPE.

Plan treflé. Quatre tours, dont l'une sur le naos et trois autres sur le pronaos, de forme élargie. Un porche spacieux. Dérive de l'Église Episcopale du Curtea-de-Argeș.

L'Église Métropolitaine de Bucarest (1655). Monument de belles proportions, relativement bien conservé. Le naos garde encore certaines réminiscences du plan serbe. La voûte de l'autel est une calotte sur pendants, disposition très rare. Le pronaos a ses colonnes disposées différemment de celles de Curtea-de-Argeș; celles des angles du côté Est sont engagées dans le mur au lieu d'être isolées. Le côté Est du carré formé par ses colonnes a été supprimé, et les deux colonnes du milieu paraissent avoir été placées à l'arrière et sur les côtés pour soutenir la tribune du chœur, qui fut construite beaucoup plus tard. Ces colonnes ont, du reste été recouvertes au siècle dernier par du simili-marbre, qui en cache les formes primitives. Le porche, très vaste, a trois entrées, une sur chaque côté; les arcades basses et larges sont groupées deux par deux; un soubassement élevé les réunit et un banc y est adossé tout au long, à l'intérieur.

Le décor extérieur a subi certaines transformations dues à des réparations successives; les différents éléments ont été relativement bien conservés, sauf les corniches, qui sont refaites.

La partie supérieure du porche est, très probablement, rajoutée, car le second rang d'arcades diffère comme forme du premier, qui est très probablement de l'origine.

L'Église du monastère de Cotroceni (1679), bâtie par le prince Șerban Cantacuzène, est de dimensions plus réduites que la précédente et beaucoup plus détériorée. Les tours et les voûtes sont en grande partie reconstruites; l'extérieur est complètement changé. Le porche seul s'est mieux maintenu. À l'intérieur les douze colonnes cannelées en pierre de taille du pronaos se sont bien conservées: elles sont de belles proportions élancées, et les formes en sont intactes. L'arcade du milieu est plus large que les autres ce qui facilite beaucoup la circulation. Les colonnes du porche sont trapues et de plan octogonal comme celles de l'église Doamnei, bâtie

par le même prince. Elles ont les mêmes chapiteaux à stalactites.

L'Église de Radu-Vodă a Bucarest (1615) a subi tant de transformations que la forme générale du plan peut seule nous donner quelques indications. Le pronaos présente quatre massifs en maçonnerie reliés par des arcades basses. Cette disposition, rappelle celle du pronaos de l'ancienne Métropole de Târgoviște et aussi celle de la grande église du monastère de Văcărești (voir 4-ème partie). Des recherches qui n'ont pas encore pu être effectuées nous donneront très probablement de précieuses indications sur les formes primitives et les dispositions architecturales de cette église.

ÉGLISES DU VINGTIÈME GROUPE. Plan treflé, naos avec ou sans tour pronaos surmonté d'un clocher, avec ou sans porche.

Type nouveau, qui forme avec celui du quatorzième groupe une nouvelle famille d'églises, qui est la création du XVII-e siècle.

L'Église du Monastère de Cornet (1666) est l'une des plus intéressantes du XVII-e siècle, autant par les éléments, très caractéristiques, de son architecture que par son aspect pittoresque. On y retrouve au naos les dispositions de l'ancien plan serbe; sur les faces du soubassement de la tour du pantocrator l'on voit les arcs de décharge en plein cintre comme à Cozia. Le décor extérieur est celui du XVI-e siècle, moins les arcs aveugles. On y trouve aussi des éléments nouveaux. Le clocher de proportions trapues, qui contraste heureusement avec la tour élancée du naos; l'escalier dans la tourelle aux pans coupés. À la partie supérieure de cette tourelle, ainsi qu'à la base du clocher on trouve une rangée d'arcades courtes, formées de boudins en relief; on voit aussi sous la corniche, aux timpanes des arcs, sous le bandeau et à la tour, des disques et des plaques en terre cuite vernissée. Sur l'enduit extérieur du clocher on découvre le réseau de lignes horizontales et verticales peintes imitant le décor du XVI-e siècle. Ce monument est le dernier qui réunit encore d'importants éléments de l'architecture ancienne avec les dispositions nouvelles du XVII-e siècle.

Le monastère de Cornet, pittoresquement situé sur le cours de l'Olt, à son passage à travers la chaîne des Carpathes, est entouré de murs élevés, flanqués de tourelles aux angles. Les anciens bâtiments du monastère ont, en grande partie, disparu.

Une subdivision du vingtième groupe comprend quelques églises qui ont le clocher placé au-dessus du porche. Ce sont :

L'église de Filipești (1688), qui est de plan plus évolué et se rattache sous certains rapports plutôt au nouveau style du XVIIIe siècle. Plus aucune reminiscence serbe au naos ; le pronaos est plus large que le naos, ce qui donne lieu à un décrochement extérieur. Le porche est polygonal, les colonnes qui le portent sont arrondies, et la voûte qui le recouvre est une calotte à pénétrations, caractère nouveau. Situé au-dessus du porche, le clocher est une sorte de loggia à colonnes, où l'on accède par un escalier dérobé dans l'intérieur du mur. Le décor extérieur n'a rien de particulier. L'intérieur est décoré de fresques de l'époque. A remarquer les belles colonnes en pierre de taille sculptée entre le naos et le pronaos, ainsi que le cadre de la porte d'entrée.

L'église de Ludești (1680) est de dimensions moindres et d'un type assez différent. Le naos et le pronaos sont sans tours, le porche, qui res-

semble à celui de Filipești, est surmonté d'un petit clocher en bois, auquel on accède par un escalier droit, placé le long du mur, sur la façade du Nord.

L'église de l'ancien Monastère de Jitianu. Est une belle église, assez différente des précédentes. Le naos présente une configuration peu usitée. Quatre massif, extérieurs le consolident aux angles : cette disposition se retrouve à Bălteni et à Comana. Le pronaos carré est voûté par une calotte sphérique sur pendantif, posant sur des piliers situés aux quatre angles. Le porche, qui est rajouté à une époque ultérieure, est carré. Il est pourvu de larges arcades basses, qui semblent plutôt être des fenêtres. Le clocher qui le surmonte est très élevé et de proportions massives. L'escalier qui y mène est dérobé dans l'intérieur du mur. Ce monument est parfaitement bien composé et exécuté. Il s'est bien conservé, malgré l'état d'abandon complet où il est resté pendant de longues années, avant d'avoir été restauré par la Commission des Monuments historiques.

ÉGLISES DE TYPES DIFFÉRENTS. MONASTERES ET CLOCHERS

L'église de **Turbați** (1693), paraît avoir été une chapelle commémorative. Elle est aujourd'hui sans tour; le naos, aux absides latérales peu profondes et en forme de segments, est cependant rectangulaire à l'extérieur. Le pronaos est de forme irrégulière et désaxé à cause de l'escalier dérobé qui monte à une cachette voûtée située au dessus. Un porche, aujourd'hui détruit, fut rajouté à une autre époque. Le décor extérieur paraît avoir été de briques apparentes. Une seule rangée d'arcades aveugles court entre le bandeau horizontal et la corniche; la partie inférieure de la façade est aujourd'hui recouverte d'un enduit sur lequel se trouve imité à la couleur le réseau de lignes horizontales et verticales qui constitue le décor de l'ancien style du XVI-e siècle. La façade principale, en grande partie cachée par une construction en planches, conserve des peintures à la fresque.

L'église de **Călinești** (1615) peut se rattacher au vingtième groupe si l'on suppose, ce qui paraît probable, que l'une des tourelles latérales et les parties supérieures du pronaos ont été modifiées ultérieurement.

L'église du monastère de **Turnu** (1676) est une chapelle de petites dimensions, dont le plan rappelle celui de Săn-Nicoară, sauf les voûtes (voir 1-ère partie). Une tour couronnait peut-être le naos à l'origine. L'extérieur conserve à la façade principale des peintures à la fresque.

L'église des **Olari** à **Curtea-de-Argeș** est un petit édifice tout différent des types que nous avons étudiés jusqu'ici. Son plan, composé d'un naos sans tour, d'un pronaos recouvert d'une calotte avec pénétrations et d'un clocher posé latéralement au-dessus d'un porche, est aussi caractérisé par les pans coupés qui le déterminent tant à l'Est qu'à l'Ouest. Nous retrouvons cette disposition à l'église de Bălinești en Moldavie. Le clocher, posé sur le côté, se retrouve aussi à Mirăuți, à Tălpălarî de Jassy, mais nous n'en connaissons pas de cas en Valachie jusqu'au XVII-e siècle. La construction est faite de pierre brute,

alternant avec des assises de briques. A l'intérieur, entre le naos et le pronaos nous trouvons les trois arcades posant sur des colonnes.

L'église de **Saint-Georges à Câmpulung** est une ancienne chapelle gothique, dont nous ne connaissons pas la date de fondation. Elle fut restaurée au XVII-e siècle et on y rajouta à cette époque un porche avec un clocher au-dessus. Une belle porte en pierre de taille sculptée et des fenêtres se sont conservées jusqu'à nos jours.

Les monastères du XVII-e siècle paraissent avoir été assez nombreux, mais il en est bien peu qui puissent nous donner des indications sur l'architecture de l'époque où ils furent construits.

Le monastère de **Comana** fut fondé au XV-e siècle et reconstruit au commencement du XVII-e. Il nous en est resté quelques cellules voûtées, s'ouvrant sous une galerie à arcades posant sur des colonnes en briques. De belles caves voûtées en berceau datent probablement du XVII-e siècle.

Le monastère de **Plumbuita**, bâti par le prince Mathieu Basarab, nous montre d'importantes ruines, ainsi que certains vestiges d'architecture monastique. Les murs d'enceinte sont encore debout; ils forment un rectangle. On y accède par une arcade voûtée, au-dessus de laquelle s'élève le clocher. Les bâtiments du monastère sont adossés au mur d'enceinte et prennent jour sur la cour intérieure, au centre de laquelle se trouve l'église.

A **Brâncoveni** on voit encore les ruines d'une forteresse élevée par le prince Mathieu Basarab au bord de l'Olt, et à peu de distance de là le monastère, qui a conservé un beau clocher et des ruines qui datent du XVII-e siècle.

LES CLOCHERS du XVII-e siècle sont souvent de belle composition et de proportions imposantes. Il nous en reste quelques-uns.

Le clocher de **Codreni** est de dimensions moyennes; il est construit en briques qui paraissent avoir été apparentes dès l'origine. Le plan,

qui est carré à la partie inférieure, avec une arcade voûtée servant de passage, devient octogonal à la partie supérieure, où huit larges arcades s'ouvrent dans toutes les directions. Un escalier dérobé dans la maçonnerie conduit aux cloches.

Le clocher du monastère de Negru-Vodă à Câmpulung est une construction élevée et massive: elle conserve son plan carré sur toute la hauteur. Le décor extérieur est composé de plusieurs registres d'arcades aveugles, de différentes dimensions, superposées et séparées par des bandeaux horizontaux. On y retrouve des disques en terre cuite vernissée, et sur l'enduit qui recouvre le tout une imitation de l'appareil en brique apparente du XVI-e siècle.

Le clocher de la Bărăția dans la même ville est de dimensions moindres que le précédent et présente à peu près les mêmes dispositions.

Le clocher du monastère de Brebu est peut-être le plus intéressant et aussi le mieux conservé. Il a la même conformation que celui de Codreni, mais ses dimensions sont plus importantes, sa composition plus belle et son exécution plus soignée. Il est entièrement construit en briques apparentes de belle qualité jointoyée avec soin. Des arcades aveugles formées de briques en boudins décorent les façades; l'escalier est extérieur.

Le clocher du monastère de Brâncoveni est d'une belle composition; la partie supérieure en est malheureusement détruite. La décoration extérieure se compose d'arcades en boudins, de proportions élancées, qui s'entrecroisent. L'escalier intérieur est contenu dans une tourelle à pans coupés, juxtaposée au corps du clocher.

Notons encore le clocher de Strehaia et aussi celui de Dintr'un Lemn, qui pourrait bien être du commencement du XVIII-e siècle.

UNE ÉGLISE MOLDAVE, Stelea de Târgoviște, fut bâtie pour le prince de Moldavie Basile Lupu dans l'ancienne capitale de la Valachie en même temps que le prince de Valachie, Mathieu Basarab bâtissait l'église de Soveja en Moldavie. L'étude de ce monument est pour nous l'occasion de nous mieux rendre compte des différences de l'architecture et de la construction des églises dans les deux pays voisins.

Le naos tréflé présente dans ses grandes lignes la même composition en Valachie qu'en Moldavie, étant formé des mêmes éléments : quatre arcs disposés sur plan carré supportent la tour par l'intermédiaire des pendants. Ce carré est flanqué de part et d'autre par les absides latérales et se termine à l'Est par l'abside du sanctuaire.

Dans l'architecture valaque nous connaissons deux systèmes constructifs : le système byzantin, où les poussées des voûtes sont contrebutées par les murs même, qui sont très massifs, et le système serbe, où ces poussées sont reçues par quatre piliers de maçonnerie et contrebutées par des arcs latéraux. Dans les deux systèmes, les murs des absides latérales contribuent à contrebuter les poussées des arcs transversaux.

Dans le système moldave, que nous trouvons à Stelea, les piliers intérieurs du système serbe sont remplacés par des contreforts extérieurs, motivés aussi par la hauteur plus grande des églises moldaves. C'est le principe gothique du soutien extérieur par opposition au principe byzantin, où le soutien est à l'intérieur.

Les voûtes moldaves de Stelea sont assez différentes des voûtes byzantines de Valachie, car au dessus des quatre arcs principaux nous trouvons quatre autres arcs disposés en diagonale, de façon qu'ils s'appuient sur les clefs des quatre arcs principaux. Ce système constructif, qui est du plus bel effet, réduit considérablement le diamètre de la tour qui le couronne.

Le pronaos carré est séparé du naos par un mur largement troué par trois arcades, reposant sur des colonnes à pans coupés. Cette disposition se répand au XVII-e siècle aussi bien en Moldavie qu'en Valachie, et il ne ressort pas clairement, jusqu'à présent, quelle est son origine. Les voûtes du pronaos sont à peu près les mêmes qu'au naos et se terminent de même par une tour de la même conformation. Nous savons que le pronaos à une tour est fort rare en Valachie, où l'on n'en connaît qu'un seul exemple au XVII-e siècle, à Flămânda, tandis qu'il est au contraire très usité en Moldavie. Notons une autre disposition particulière aux voûtes moldaves : ce sont les nervures en pierre de taille qui accompagnent les grands arcs et qui rappellent les nervures gothiques.

Le porche est d'une forme toute nouvelle en Valachie. C'est un rectangle fermé, avec une porte d'entrée sur chaque face ; les voûtes en sont élevées et contrebutées par deux contraforts posés en diagonale aux angles des murs.

Le décor extérieur est un mélange d'éléments valaques et moldaves. Nous y trouvons les deux registres d'arcades aveugles, séparés par un bandeau horizontal. Celui-ci est en pierre de taille de forme moldave. Des disques et d'autres ornements en terre cuite vernissée décorent les arcades. Les portes et les fenêtres sont inspirées des formes gothiques de Moldavie, mais déformées par des influences orientales ; des arcs surbaissés remplacent les ogives et les plein-cintres.

Les tours sont moldaves, de plan octogonal ; elles sont percées de quatre petites fenêtres basses sur les faces normales, sur les faces diagonales — l'on voit les petits contreforts caractéristiques des tours de Moldavie.

Les grands arcs reposant sur des consoles se voient ici pour la première fois en Valachie, tandis que le procédé est courant en Moldavie.

LA DÉCORATION qui se rattache directement à l'architecture c'est-à-dire la sculpture de la pierre et du bois, est la seule dont nous nous occupons ici.

Le dix-septième siècle est une époque de transformation pour l'ornement sculpté. Jusque là il est, nous l'avons vu, d'inspiration nettement orientale. Les formes en sont, en général, géométriques : des entrelacs ou des méandres, ou encore des rinceaux à fleurs très stylisées, de faible relief et d'exécution assez sèche, qui recouvrent entièrement la surface à décorer. L'effet est obtenu par l'opposition de plans inclinés dans un sens ou dans le sens opposé et qui produisent le contraste des lumières et des ombres.

An XVI-e siècle, dans les petites églises de l'ancien style la pierre de taille est rare, et on ne l'emploie guère qu'aux cadres des portes et des fenêtres, qui sont rectangulaires sans profil et sans sculpture. Seul le linteau qui surmonte la porte est décoré d'une inscription en lettres cyrilliques, d'un beau dessin, qui commémore le saint auquel l'église est dédiée, le nom du fondateur et la date de la fondation.

Plus tard la pierre s'orne de profils rectilignes de faible relief ; on trouve aussi de petites rosaces isolées, taillées à facettes. Le linteau de la porte s'échancre à l'intrados d'un profil en accolade, s'élevant en pointe à son milieu. Les montants se recouvrent d'entrelacs en relief méplat.

Au milieu du siècle, après la construction de l'église de Stelea, les formes moldaves d'origine gothique se répandent. Les profils sont plus accentués et se composent de courbes successivement concaves et convexes, où domine le boudin (tore). Ces profils, qui dans l'art gothique et moldave ont un relief vigoureux et qui s'étagent sur des plans différents, perdent en Valachie une partie de ce relief et sont ramenés sur le même plan vertical, ce qui en modifie le caractère. Aux bases des piédroits l'on voit des rosaces en forme de fleurs à pétales, et non plus géométriques ; les arcs en forme d'ogive ou de plein cintre de l'art moldave se déforment en accolades, en arcs surbaissés ou à festons d'inspiration orientale.

A l'Église Princières de Târgoviște, l'on voit dans le naos une parure en pierre sculptée qui est le premier pas vers l'évolution qui s'accomplit à la fin du siècle et qui aboutit au „nouveau style valaque“.

Cette parure se compose d'un escalier aux balustrades formées de dalles pleines fixées entre des montants terminés en forme de pelote et qui rappellent certaines pierres tombales musulmanes. Une colonette svelte recouverte de cannelures en spirale, à la base et au chapiteau fleuri rappelle certaines formes vénitiennes. La proscomidie du sanctuaire et un siège épiscopal de pierre situé sous la fenêtre, derrière l'autel, sont exécutés par le même sculpteur. Les dalles de pierre sont décorées de motifs d'origine turque ou arabe, aux formes élégantes et fines, représentant des tulipes et des lys stylisés reliés par des tiges gracieusement dessinées. Le tout est comme gravé sur la surface de la pierre dont le champ est légèrement en retrait. Cet ensemble décoratif n'a pas son équivalent dans d'autres églises.

Vers la fin du siècle le caractère de la sculpture change encore. Cette fois ce sont des motifs de la Renaissance italienne qui servent de modèles. Ce sont des rinceaux au relief modelé et non plus méplat ou gravé comme jusqu'ici, des chapiteaux à feuilles d'acanthé, des profils décorés d'oves et de perles, des bracelets richement décorés, dont la facture rappelle l'art vénitien.

Au XVIII-e siècle le procédé se modifie encore, le relief s'accroît, la composition devient plus riche et plus mouvementée, la feuille d'acanthé aux longues fibres arrondies et molles, la tulipe aux pétales épanouies, au calice fleuri, en sont les principaux éléments. Le modelé se décompose en zones parallèles, formant des fibres qui rappellent les plans inclinés de jadis. Les motifs décoratifs sont bien de la Renaissance, mais le procédé redevient oriental.

La sculpture sur bois suit une évolution parallèle. Ce sont d'abord des motifs géométriques au trait, gravés à la surface du bois ou découpés à jour ; des balustres tournés, rappelant ceux de certains meubles d'Orient ; puis des fleurs et des

feuilles, stylisées, au relief peu accentué, puis, plus tard, certaines formes de la Renaissance, modelées d'une façon assez primitive par des sculpteurs orientaux dont les procédés reprennent le dessus.

Résumé. Le dix-septième siècle est une époque de transition, car ni les formes architecturales, ni le décor extérieur, ni la technique ne présentent de caractères nouveaux qui puissent prétendre au style. On y constate cependant des idées nouvelles, des recherches et des efforts continus, en vue de la réadaptation des formes traditionnelles aux besoins et aux possibilités de cette époque troublée, où seul le règne du prince Mathieu Basarab et celui de quelques uns de ses successeurs constituent quelques moments de répit, pendant lesquels s'élèvent d'importants et de nombreux monuments.

L'ancienne tradition suit son évolution; le type constantinopolitain disparaît, l'ancien plan serbe aussi, mais de nouveaux types d'églises paraissent qui ont le pronaos surmonté d'un clocher. Nous avons pu distinguer en ce siècle huit groupes d'églises, dont six proviennent des types traditionnels, tandis que les deux autres sont des types nouveaux. Les églises deviennent plus spacieuses, les deux parties qui les constituent, le naos et le pronaos, s'unissent par une communication plus large; une troisième partie, le porche, en augmente encore la surface utile.

Le décor extérieur des églises continue les for-

mes et les procédés du XVI-e siècle; parfois il se contente d'en imiter l'aspect par des moyens superficiels dus à la peinture; d'autres fois toute la surface extérieure se recouvre d'un enduit à la chaux.

Les influences étrangères sont, pour ainsi dire, nulles, car c'est à peine si l'on trouve quelques formes décoratives d'origine orientale ou vénitienne, si bien que la seule influence effective, quoique très limitée aussi, est l'influence moldave.

Le dix-septième siècle est donc le plus national, car aux siècles antérieurs les églises sont encore byzantines de type ou serbes de plan; au seizième siècle elles sont bien roumaines, mais c'est encore le plan serbe qui en est la base et la décoration arménienne qui en fait les frais, tandis que le dix-septième siècle ne doit rien à personne.

Nous verrons que le dix-huitième siècle condense et cristallise les efforts du dix-septième en un style nouveau. Ce style au point de vue décoratif est cependant tributaire de l'Orient et de Venise, tandis que le dix-septième échappe à tout apport extérieur direct. Ce fait est d'autant plus notoire que c'est précisément au moment où la Renaissance pénètre dans tout l'Orient; en Moldavie, les traces en sont très visibles dès le dix-septième siècle, tandis qu'en Valachie l'art conserve mieux et plus longtemps son caractère particulier.

P L A N Ș E

Comana 1588

Bănăneveni

Stelea

1645

Sf. Igh. Câmpulung

Căpâlnita Codreni

" Negruș, C. lung

" Bănești

Flătieșorele	16--
Săcuieni	1606
Sf. Nicolae Tgoviște	16--
Gherghita	1641
Golești	1646
Sf. Împărați Tgoviște	1650
Joamuci Psacivrași	1683
Strehăia	1645
Vlădești	1657
Sf. Dtru Craiova	1652
Colemiș. Mironesti	1668
Arnota	1633
Strămbănu	16--
Cinturaș	1658
Sf. Arhangheli Tgoviște	16--
Plătorești	1645
Plumbuita	1647
Polovrain (1521)	1643
Topolnita	1645
Verbila (1516)	16--
Jimtr'cu Lemn	1635
Flămânda	--
Clocociov	1645
Bucure	1650
Curtea Motrichi	1651
Căldărușani	1638
Mitropolia Buc.	1651
Cotroceni	1671
Radu Voda Buce	1641
Cornet	1661
Filipești-Podure	1661
Lucești	1661
Titianu	16--
Băleni	1662
Olari	--
Turlești	1669

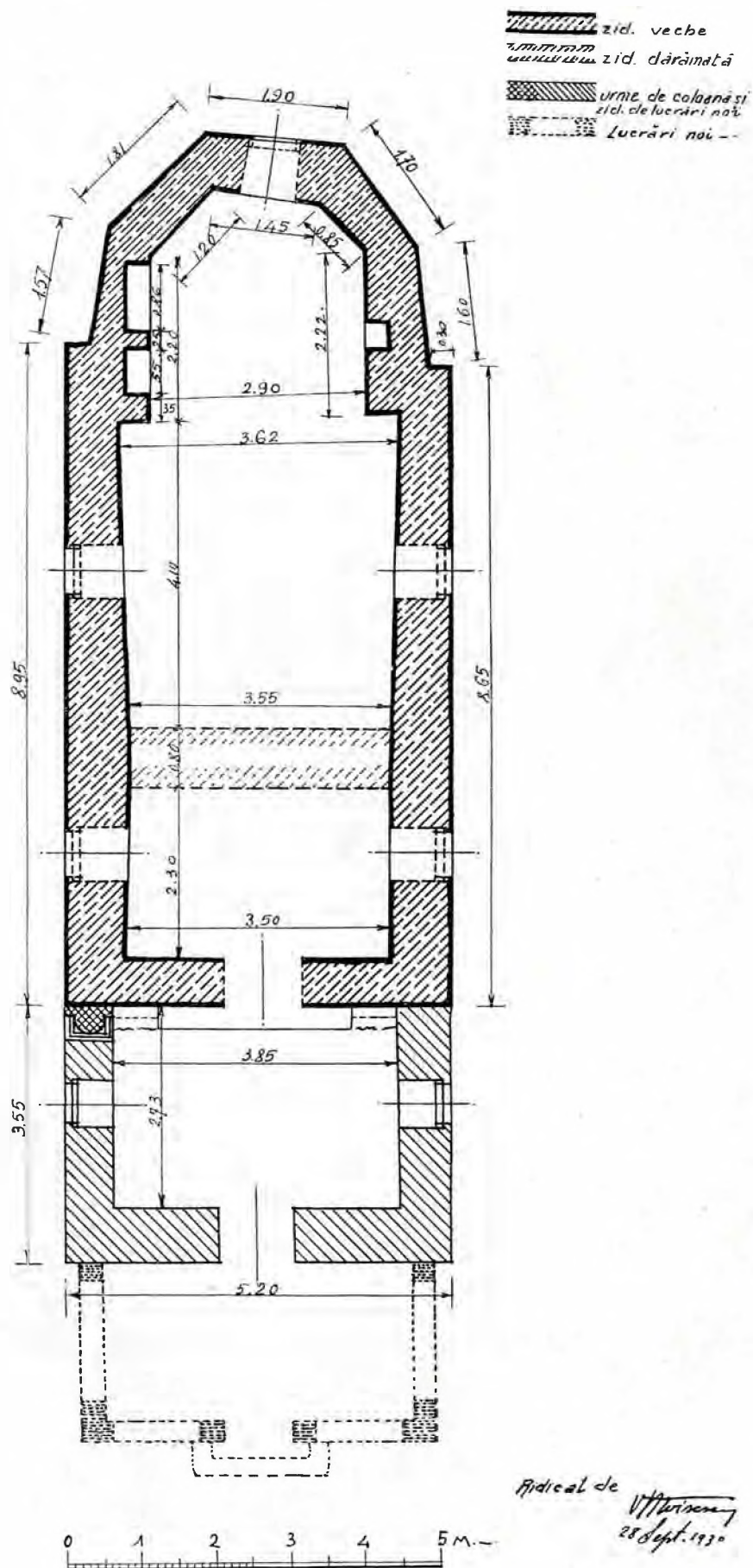

Fig. 1. — Biserica Schitului Zlătioarele (Vâlcea).
Planul orizontal.

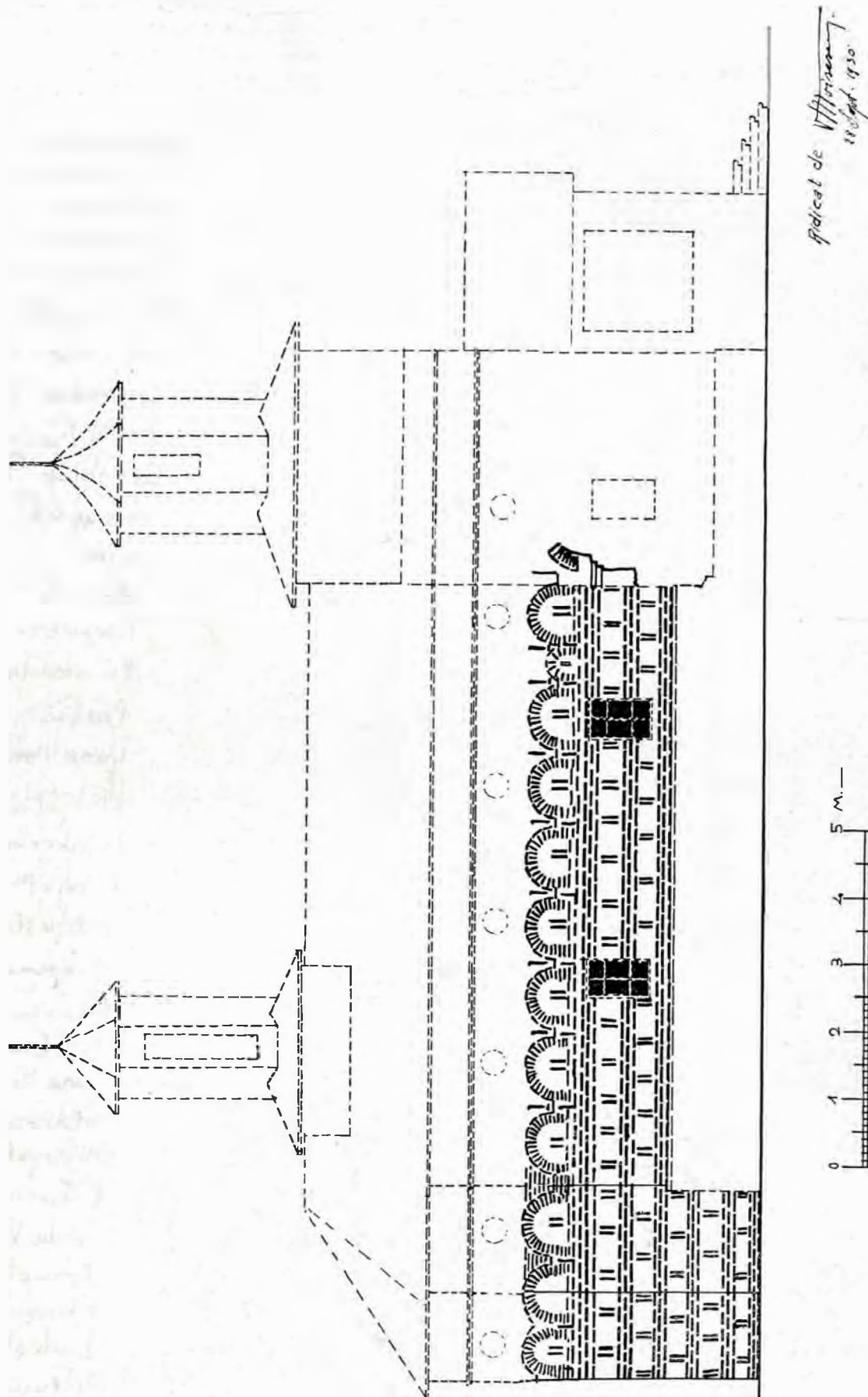

Fig. 2. — Biserica Schitului Zlătioarele (Vâlcea). Fațada laterală.

Fig. 3. — Biserica Schitului Zlătioarele (Vâlcea). Vedere laterală.

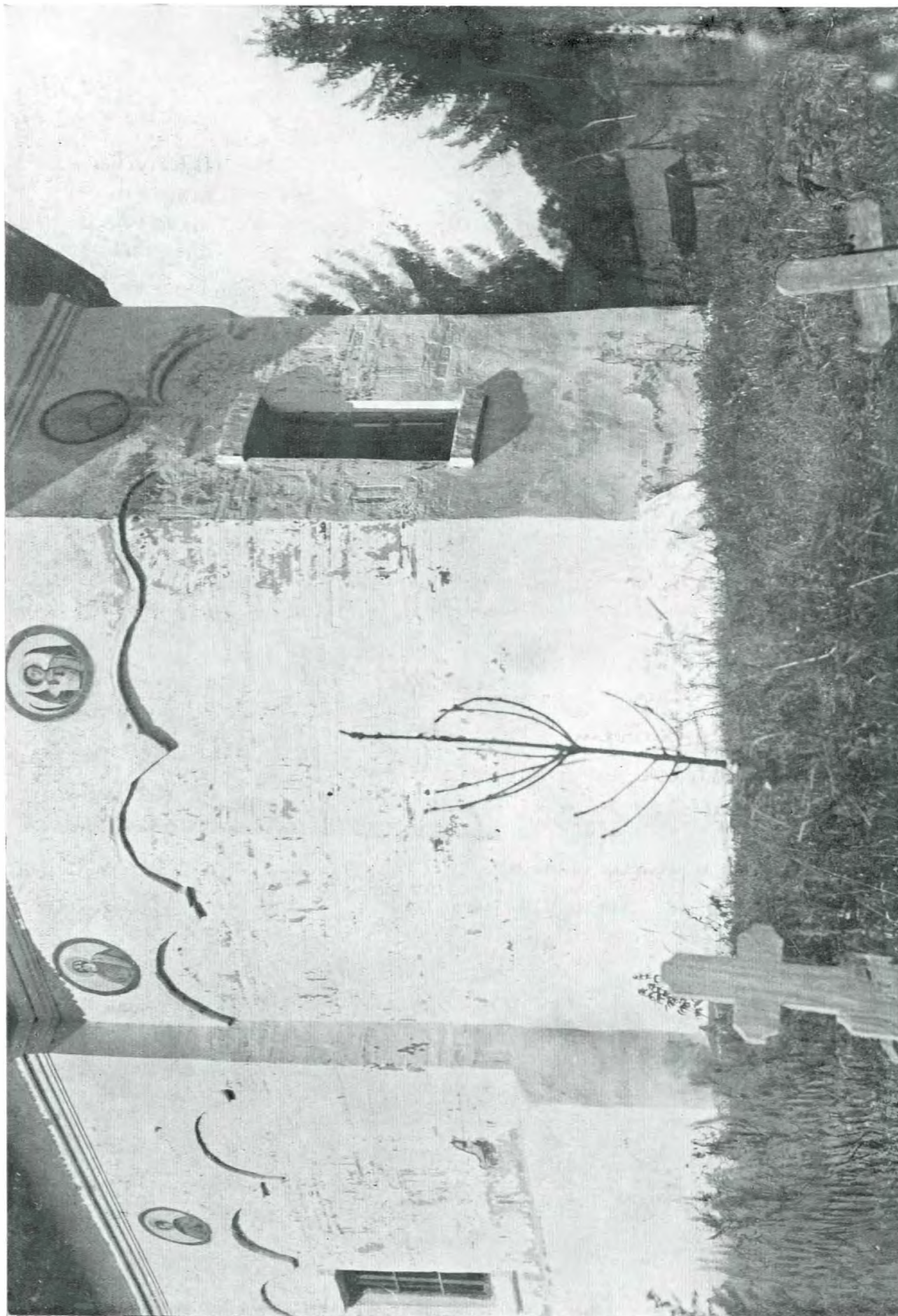

Fig. 4. — Biserica Schitul Zlătioarele (Vâlcea). Vedere spre altar.

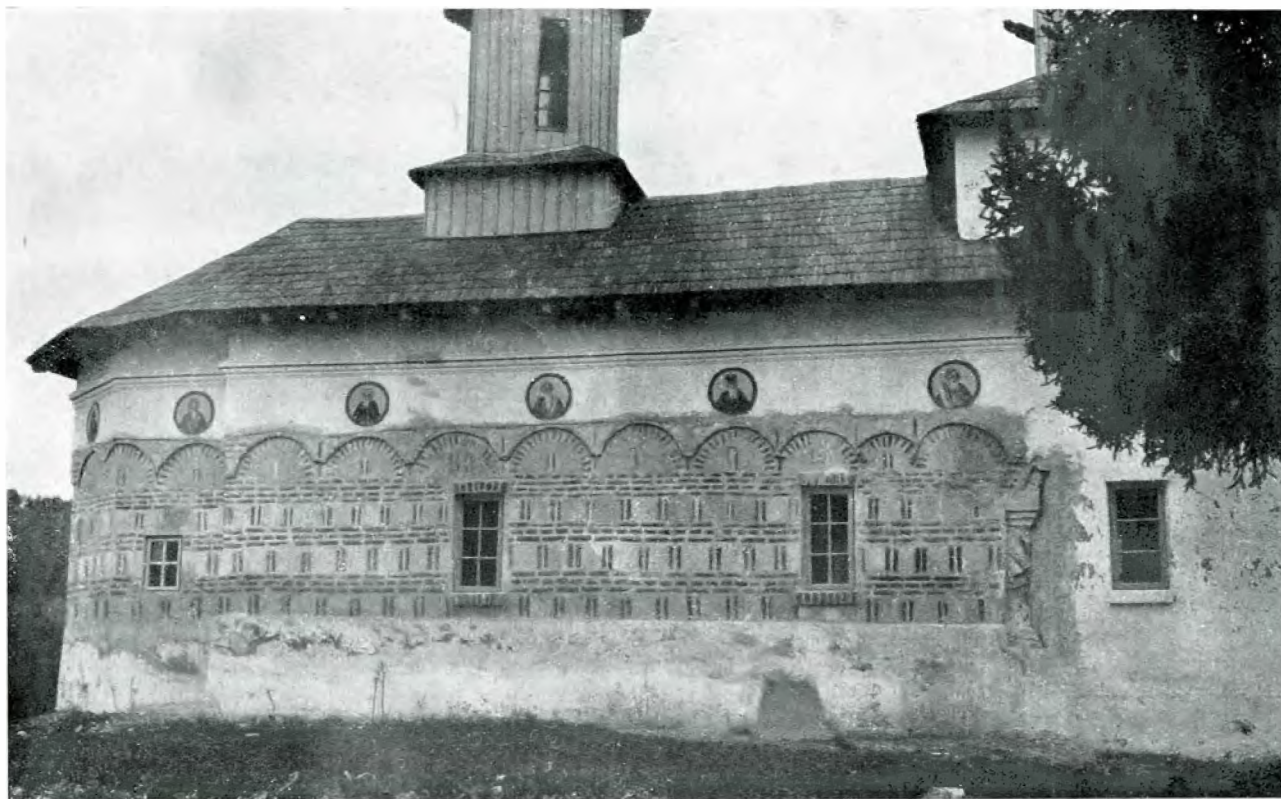

Fig. 5. Fig. 6. — Biserica Schifului Zlătioarele (Vâlcea).
Vederi laterale după curățirea fațadelor.

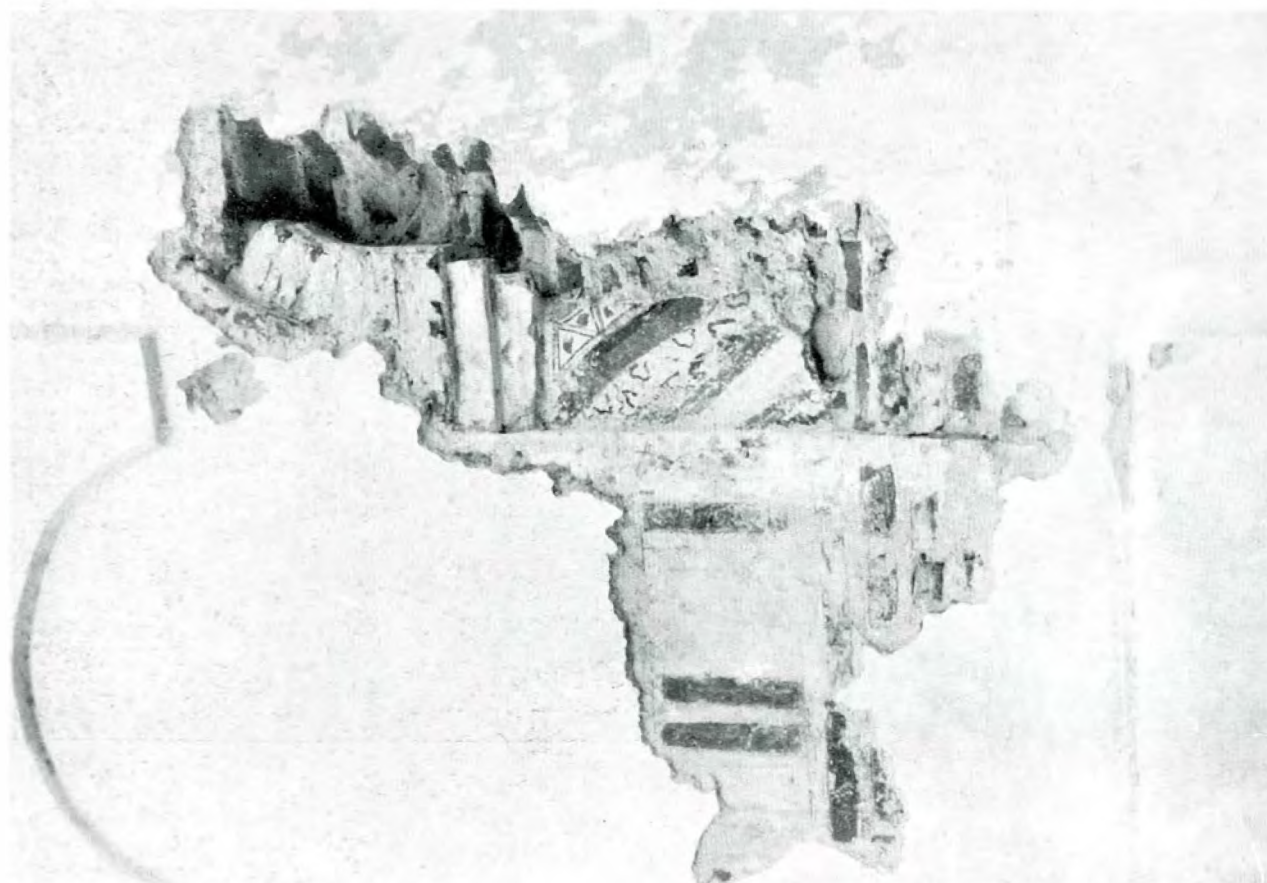
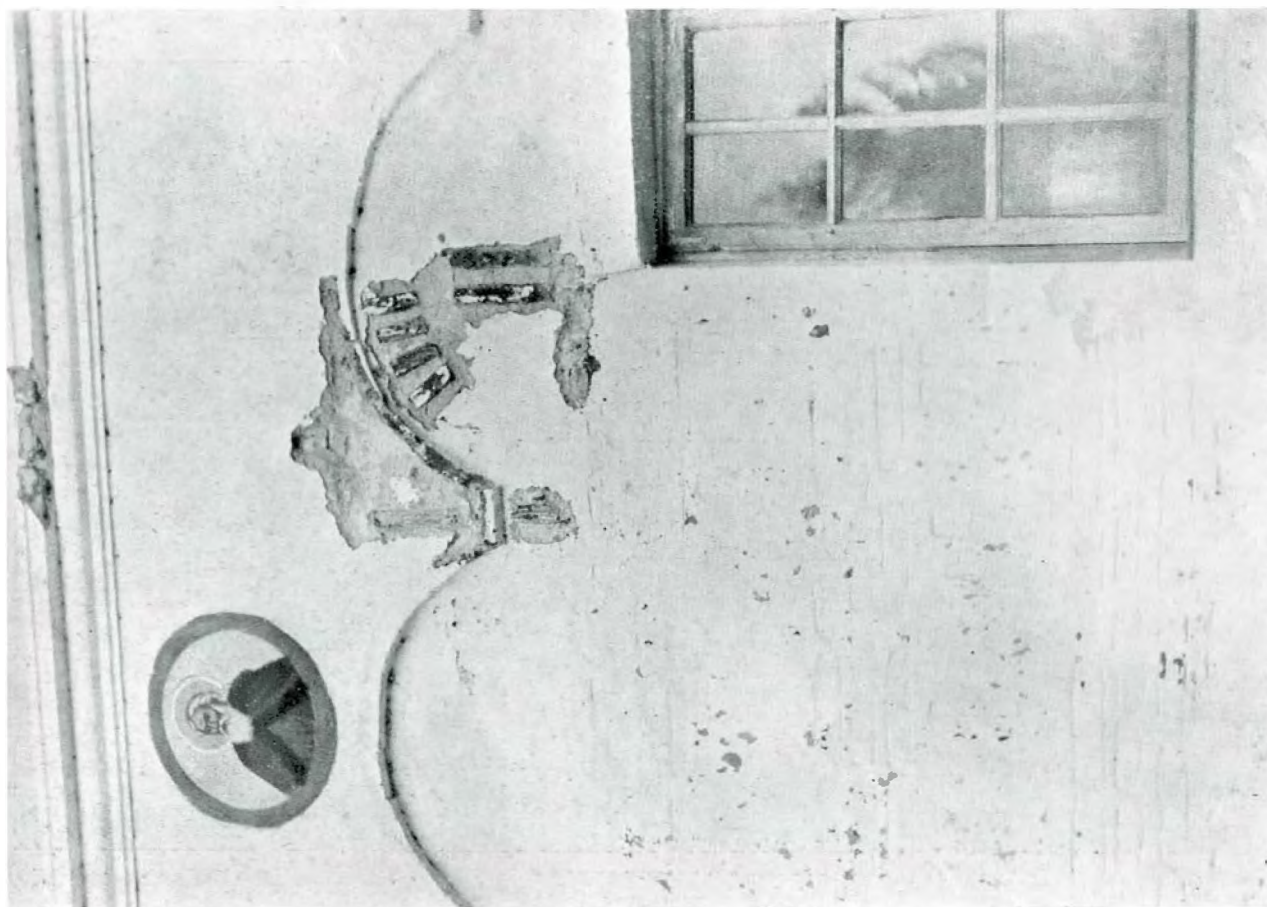

Fig. 7. — Biserica Schitului Zlătioarele (Vâlcea). Detaliul arcadei pridvorului.

[illegible]

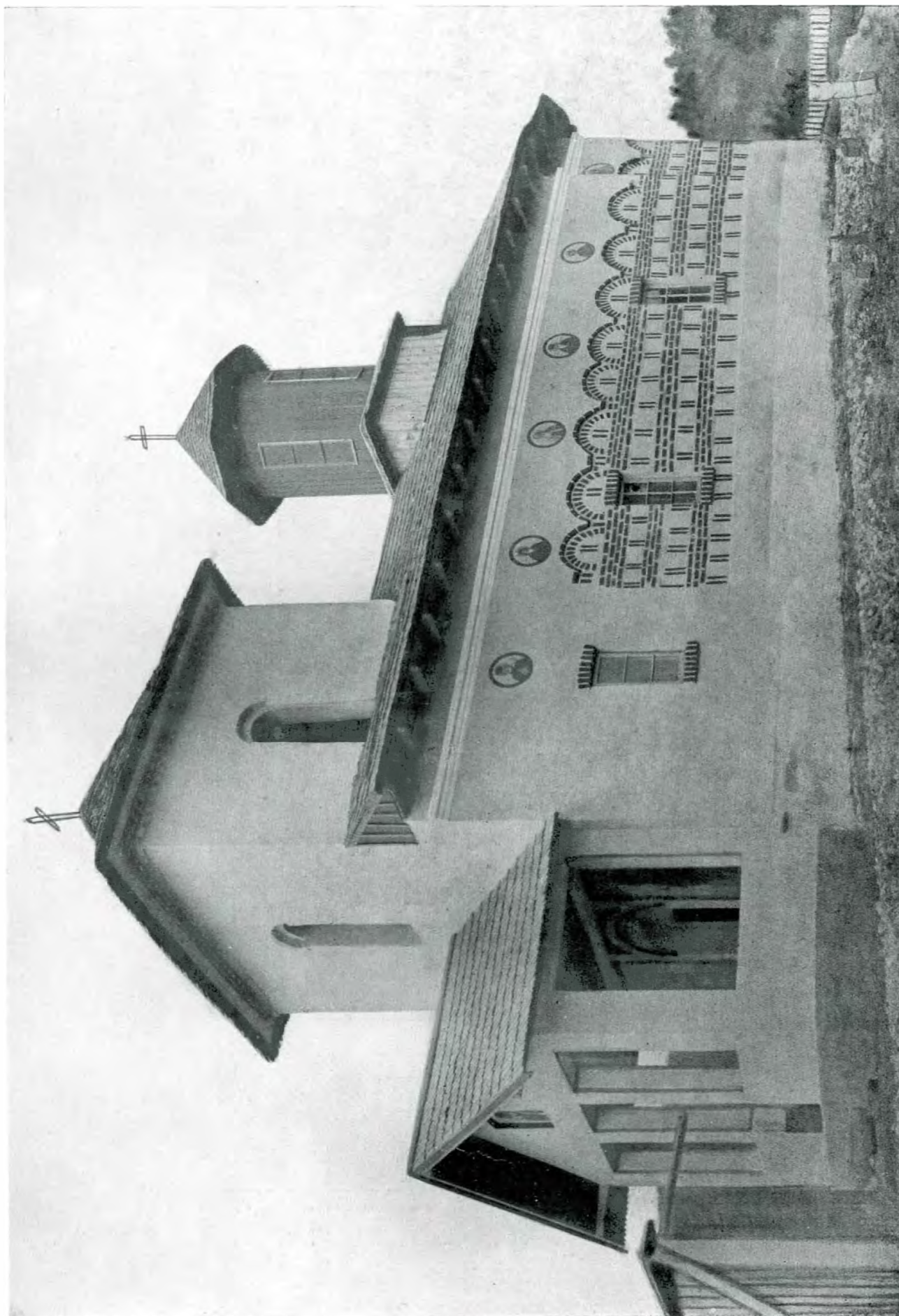

Fig. 9. — Biserica Schitului Zlătvoarele (Văleni). O vedere mai veche cu clopotniță.

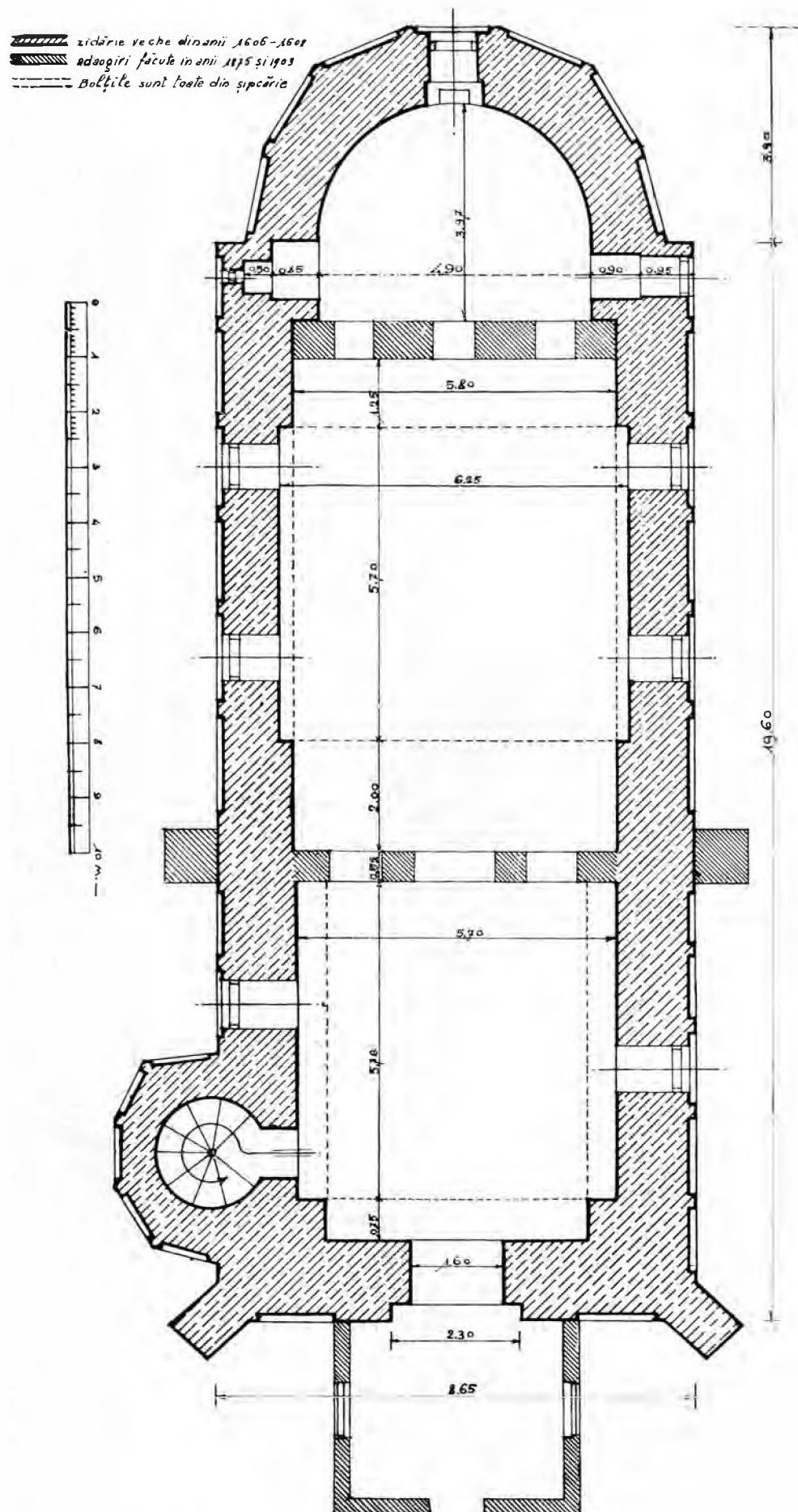

Fig. 10. — Biserica Săcuieni (Dâmbovița).
Planul orizontal.

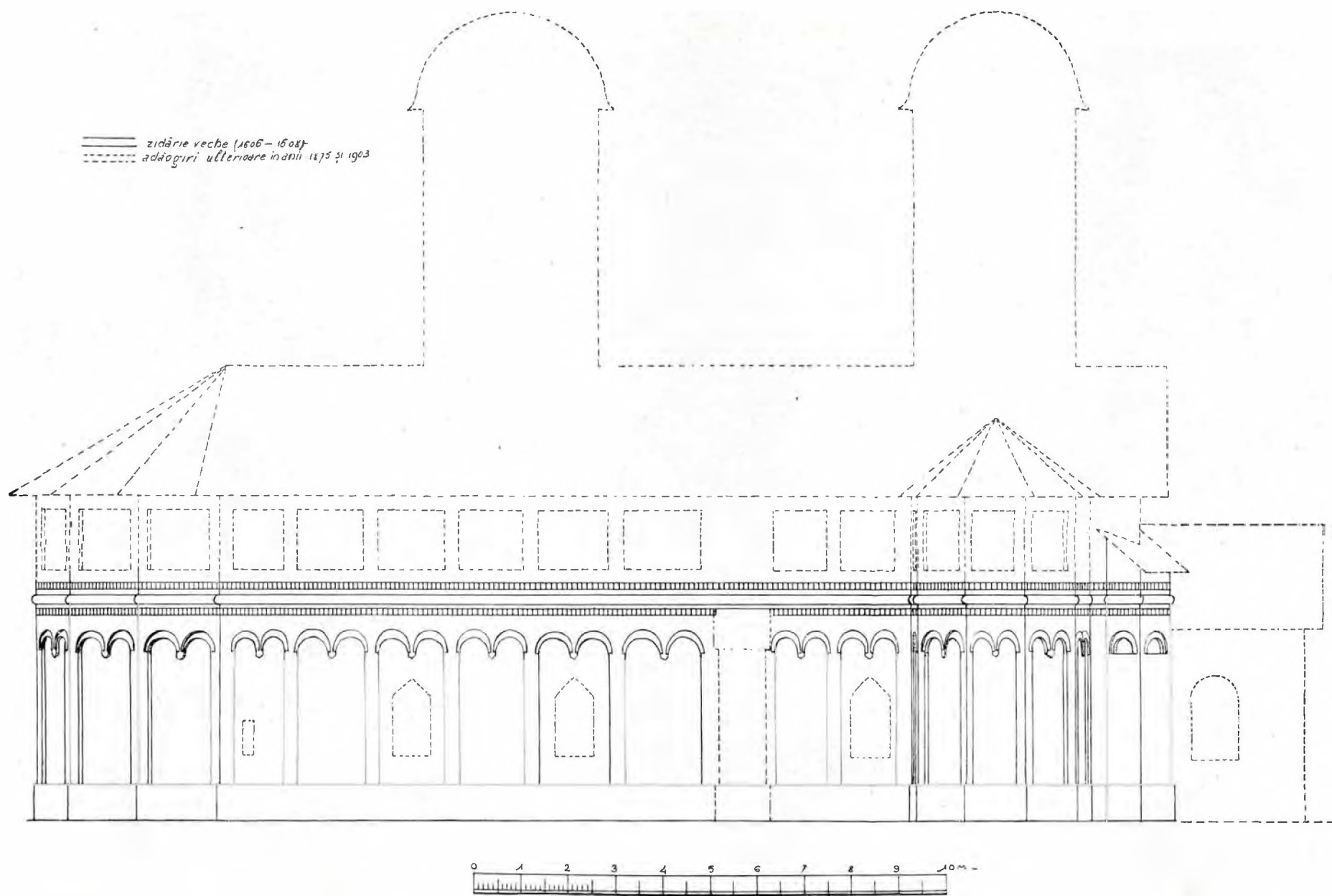

Fig. 11. — Biserica din Sacuieni (Dâmbovița), Fațada laterală.

Fig. 12. — Biserica din Săcuieni (Dâmbovița). Vedere spre altar.

Fig. 13. — Biserica din Săcuieni (Dâmbovița). Vedere spre intrare.

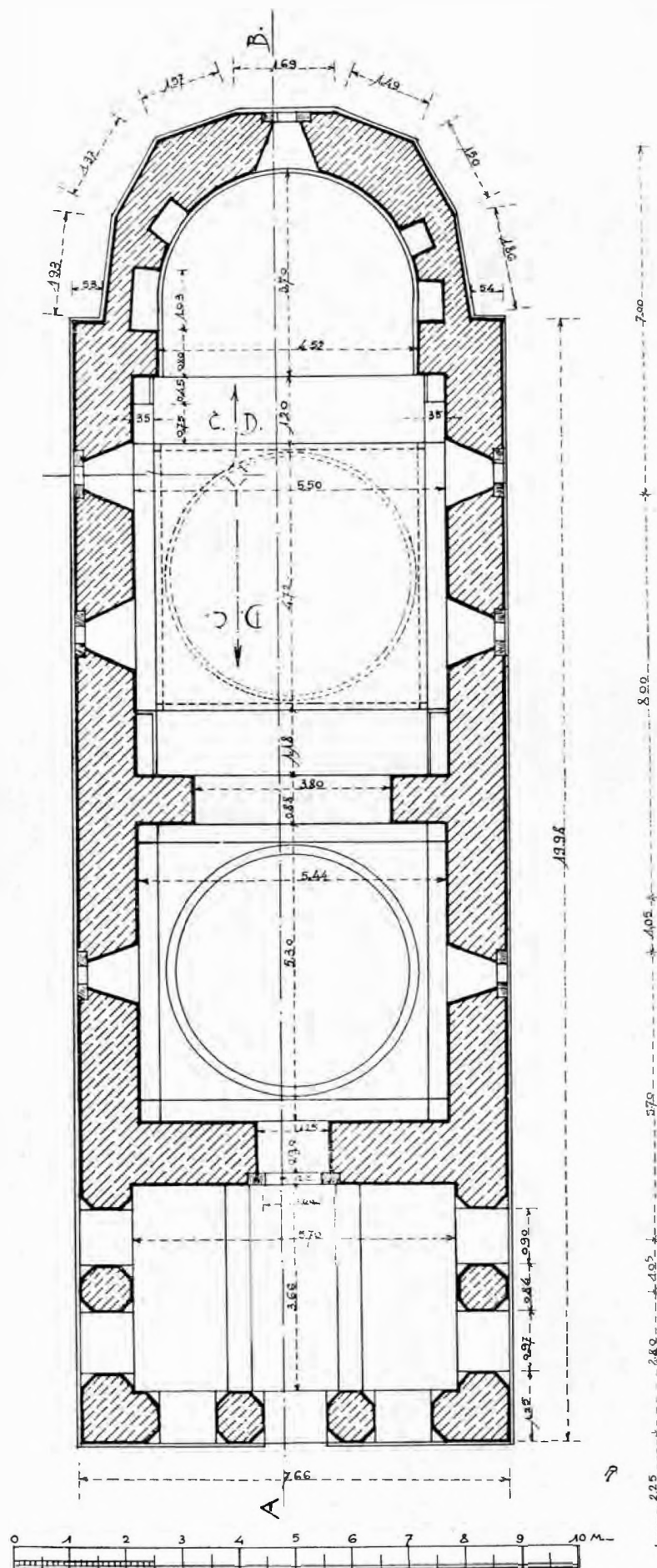

Fig. 14. — Biserica Sf-tul Nicolae din Târgoviște. Planul orizontal.

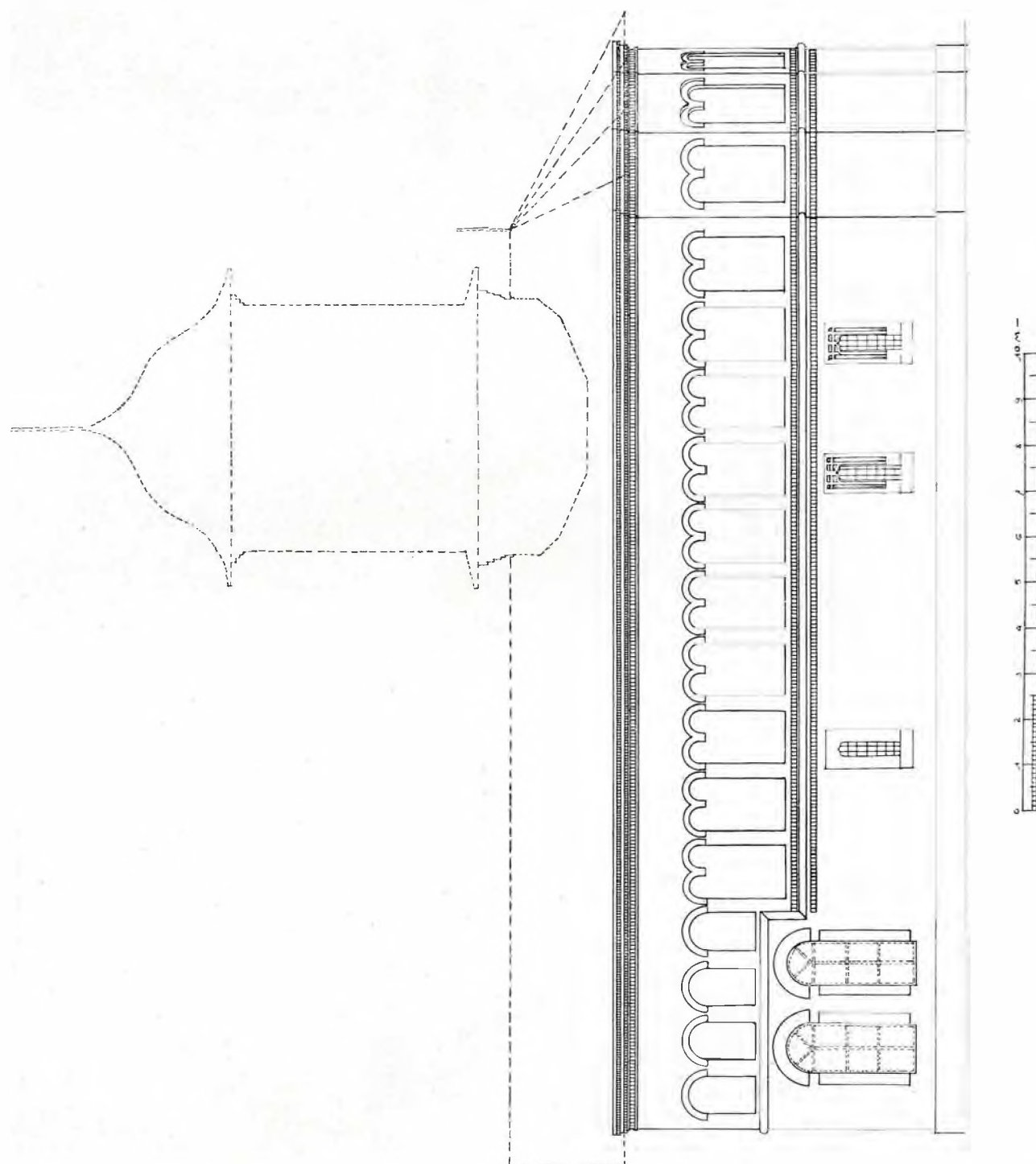
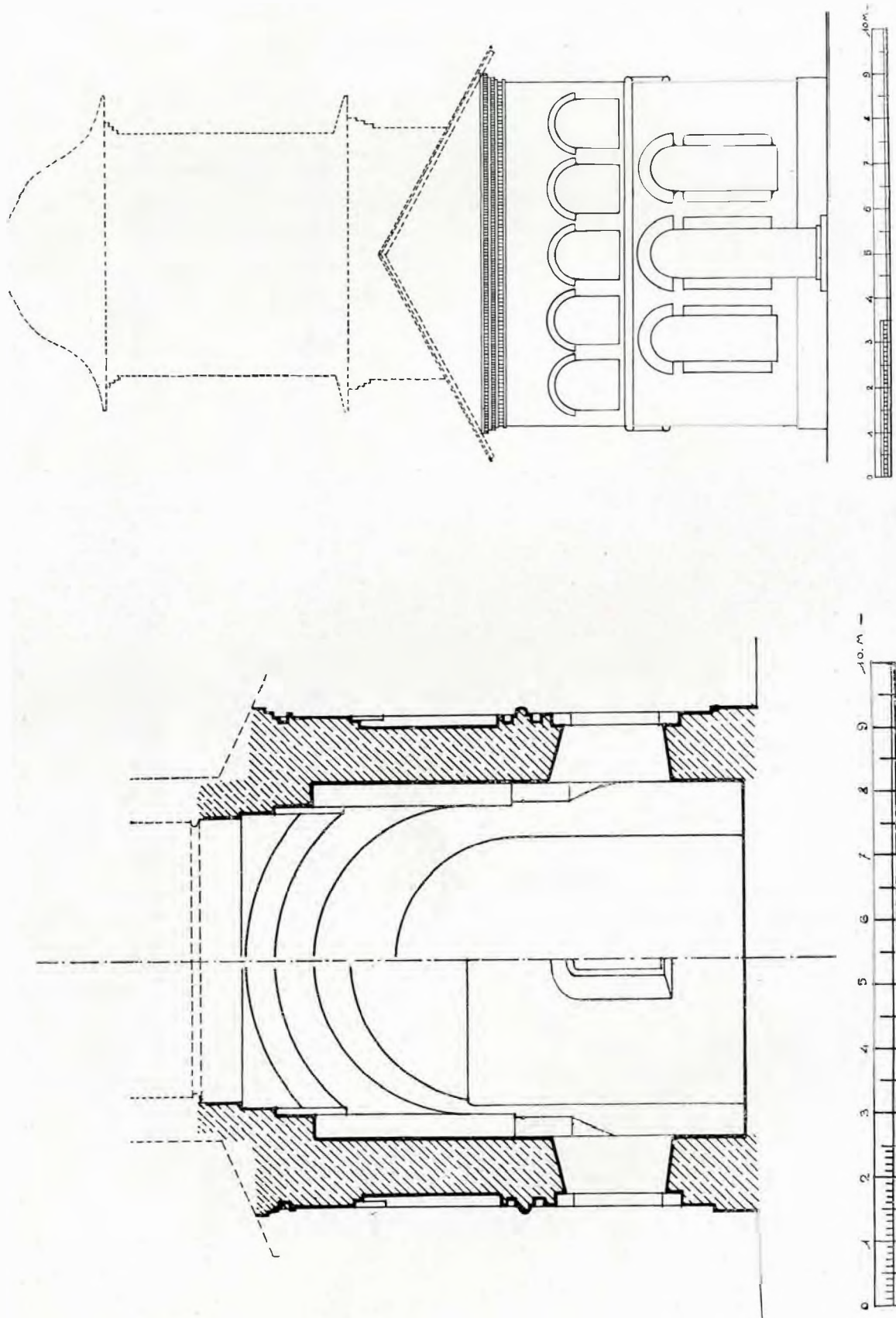

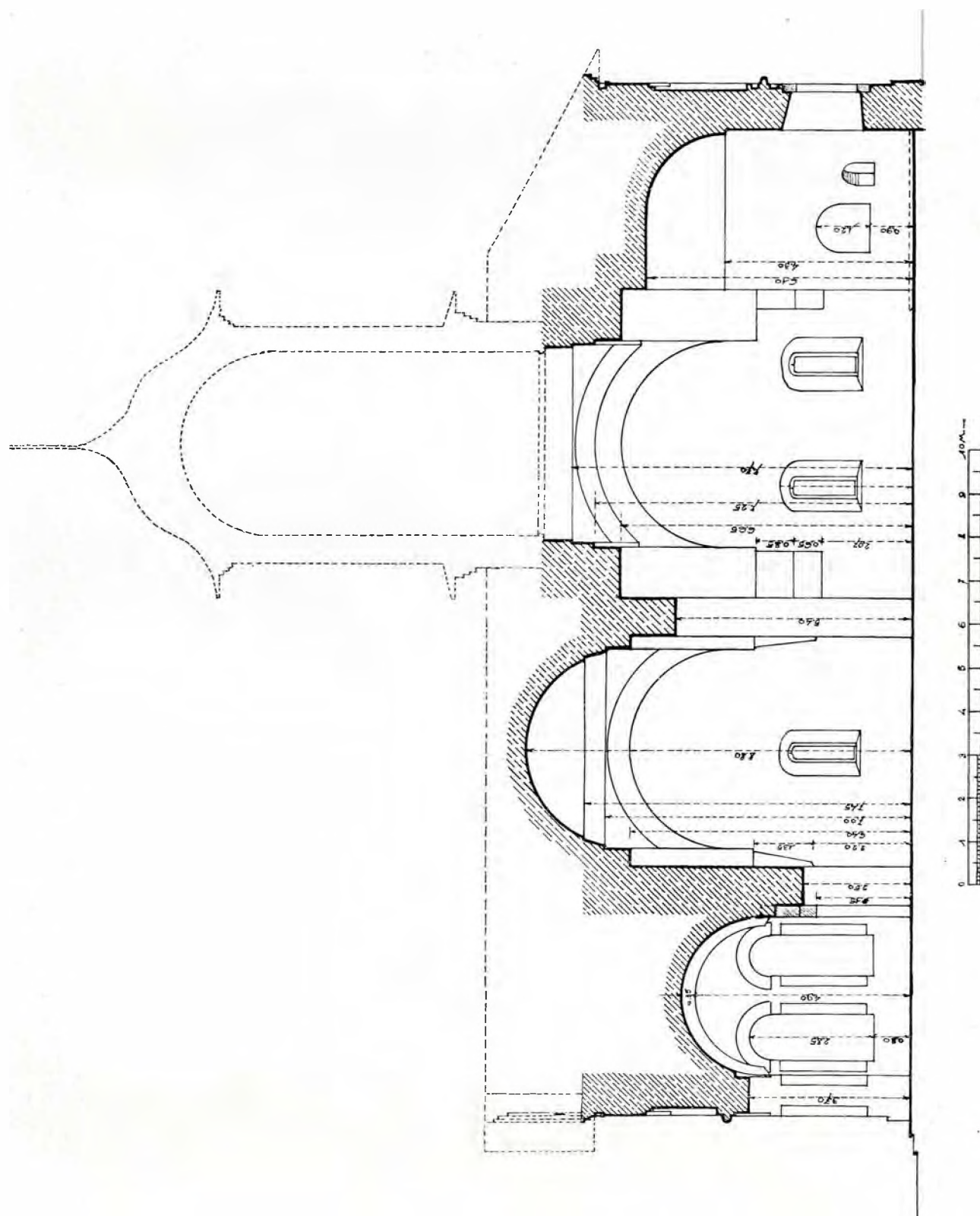
Fig. 15 — Biserica Sfântul Nicolae din Târgoviște. Fațada laterală.

Biserica Sfântul Nicolae din Târgoviște.

Fig. 16. — Secțiune transversală.

Fig. 17. — Fațada principală.

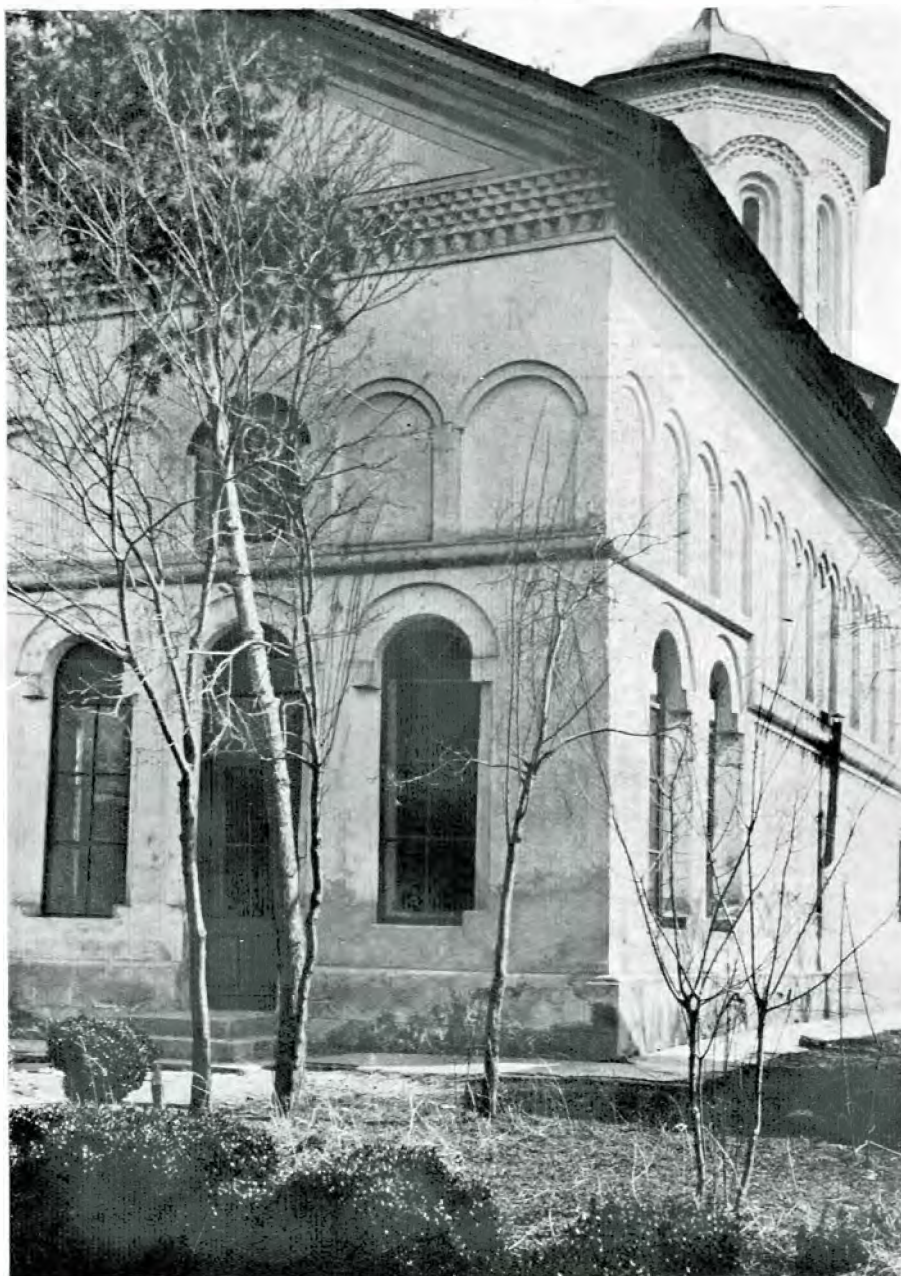

Fig. 19 — Biserica Sf-tul Nicolae din Târgoviște.
Vedere spre intrare.

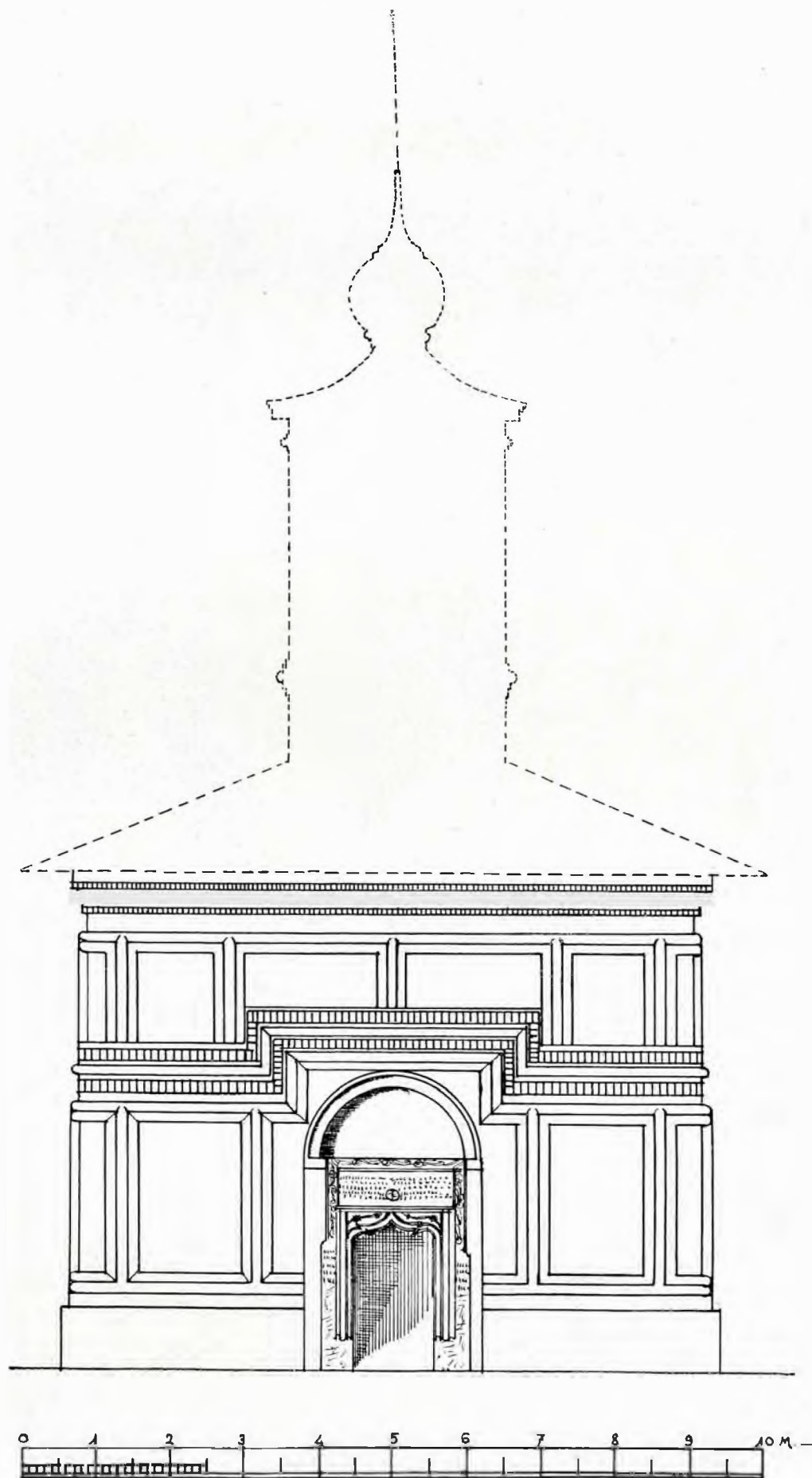
Fig. 20. — Fereastra și brâu.

Biserica Sfântul Nicolae din Târgoviște.

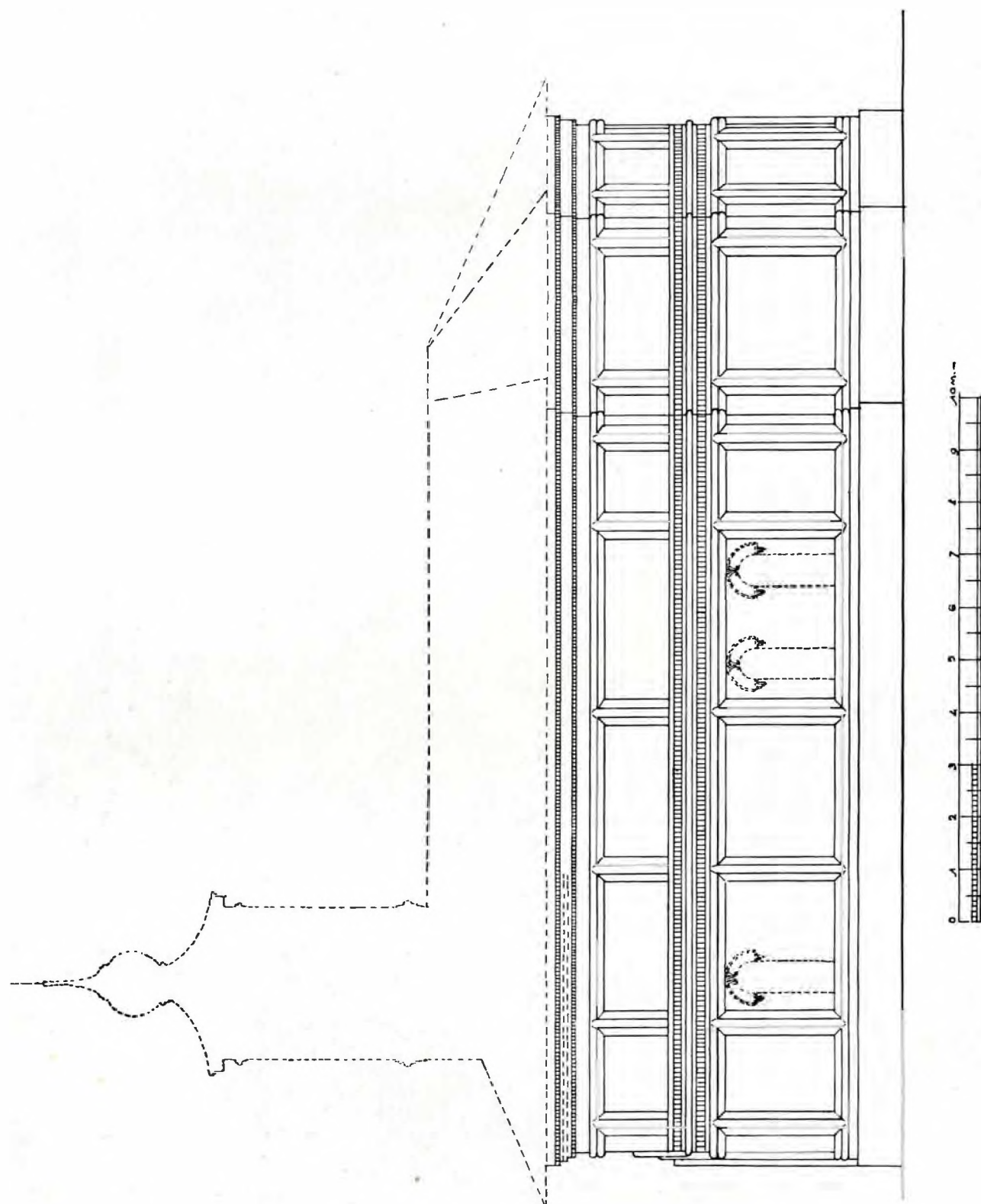
Fig. 21. — Vedere laterală.

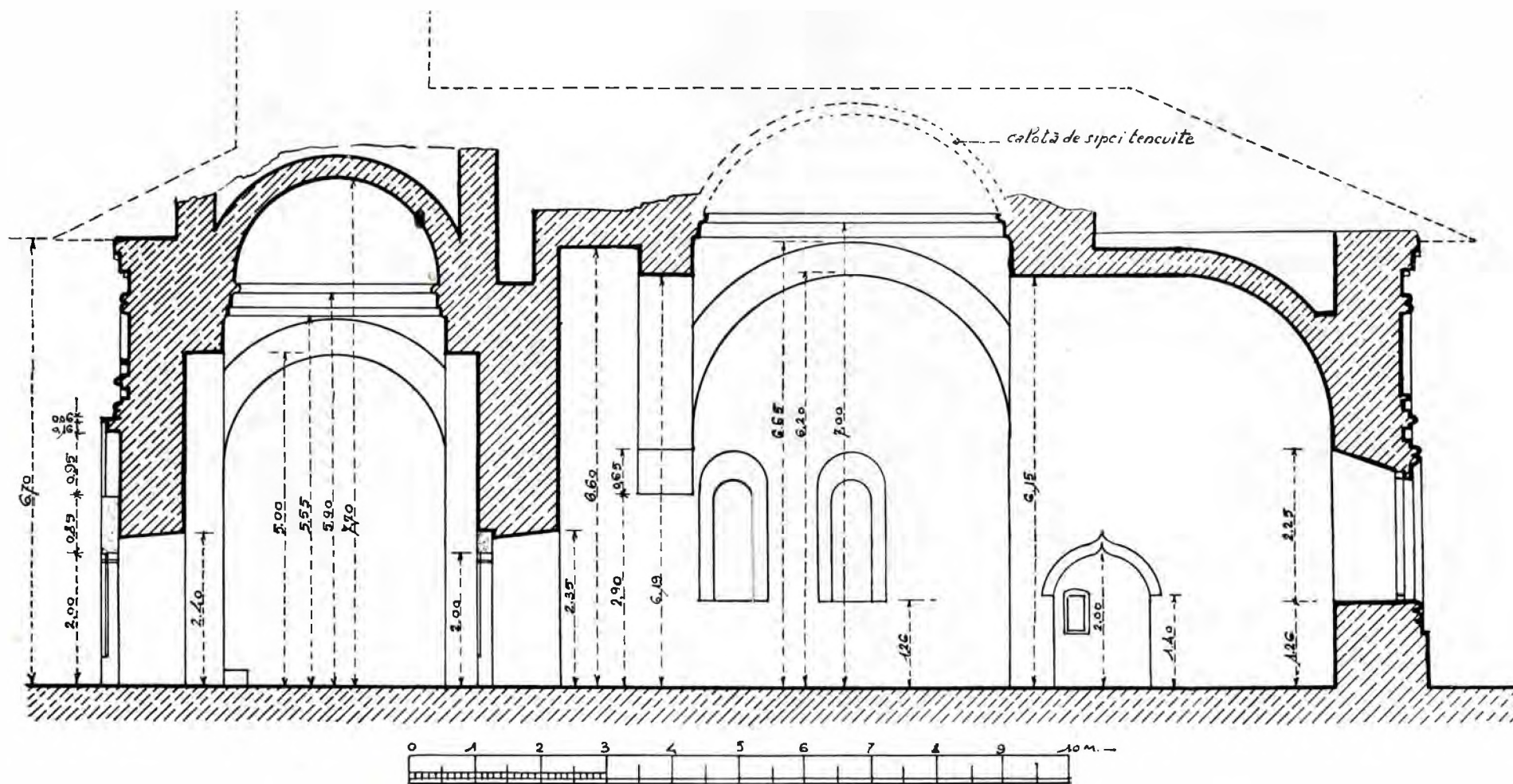
Biserica din Gherghița (Prahova).

Fig. 23. — Fațada principală.

Biserica din Gherghita (Prahova).

Fig. 24. — Fațada laterală.

Biserica din Gherghița (Prahova).

Fig. 25. — Secțiune longitudinală.

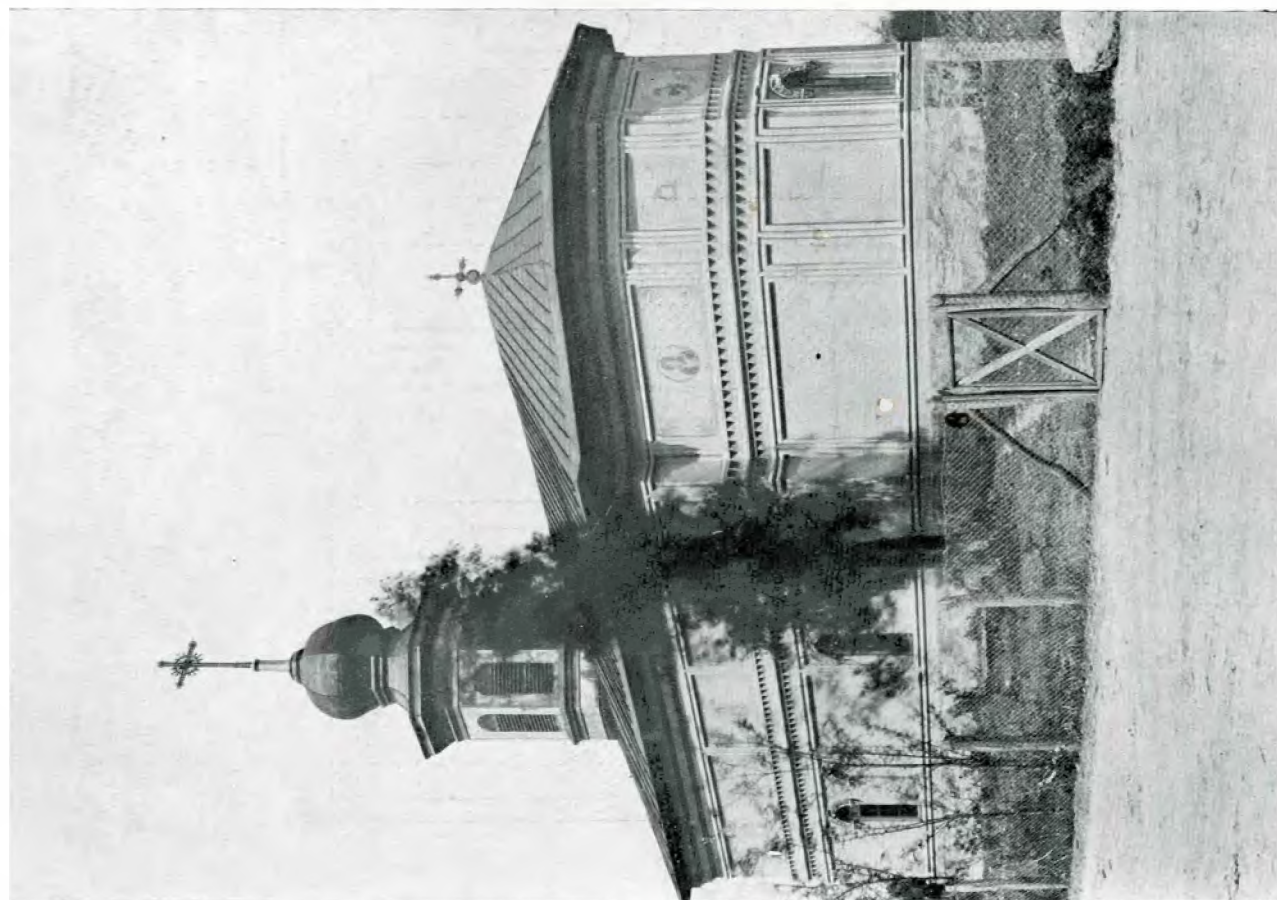

Fig. 26. — Vedere generală.

Biserica din Chirghita (Prahova).

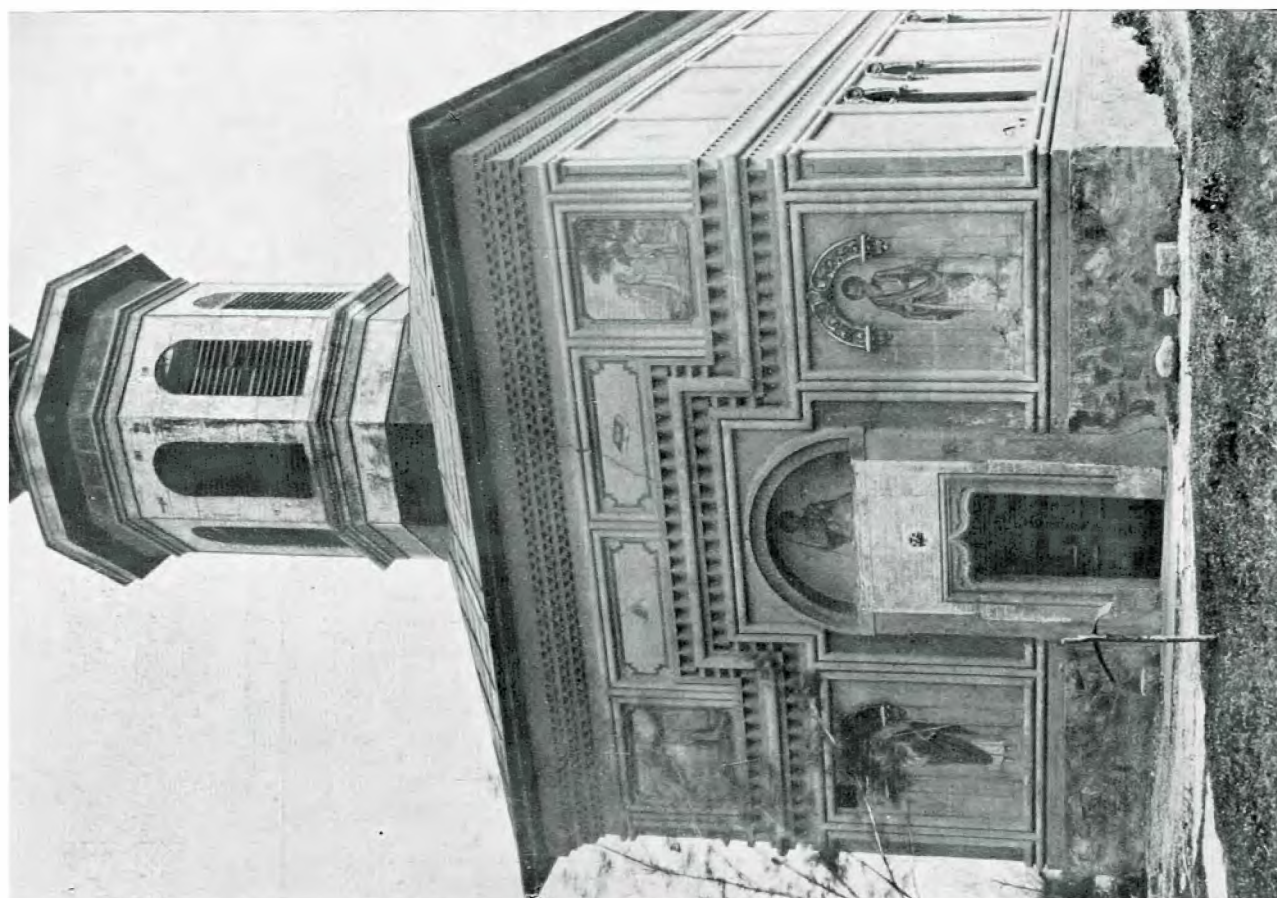
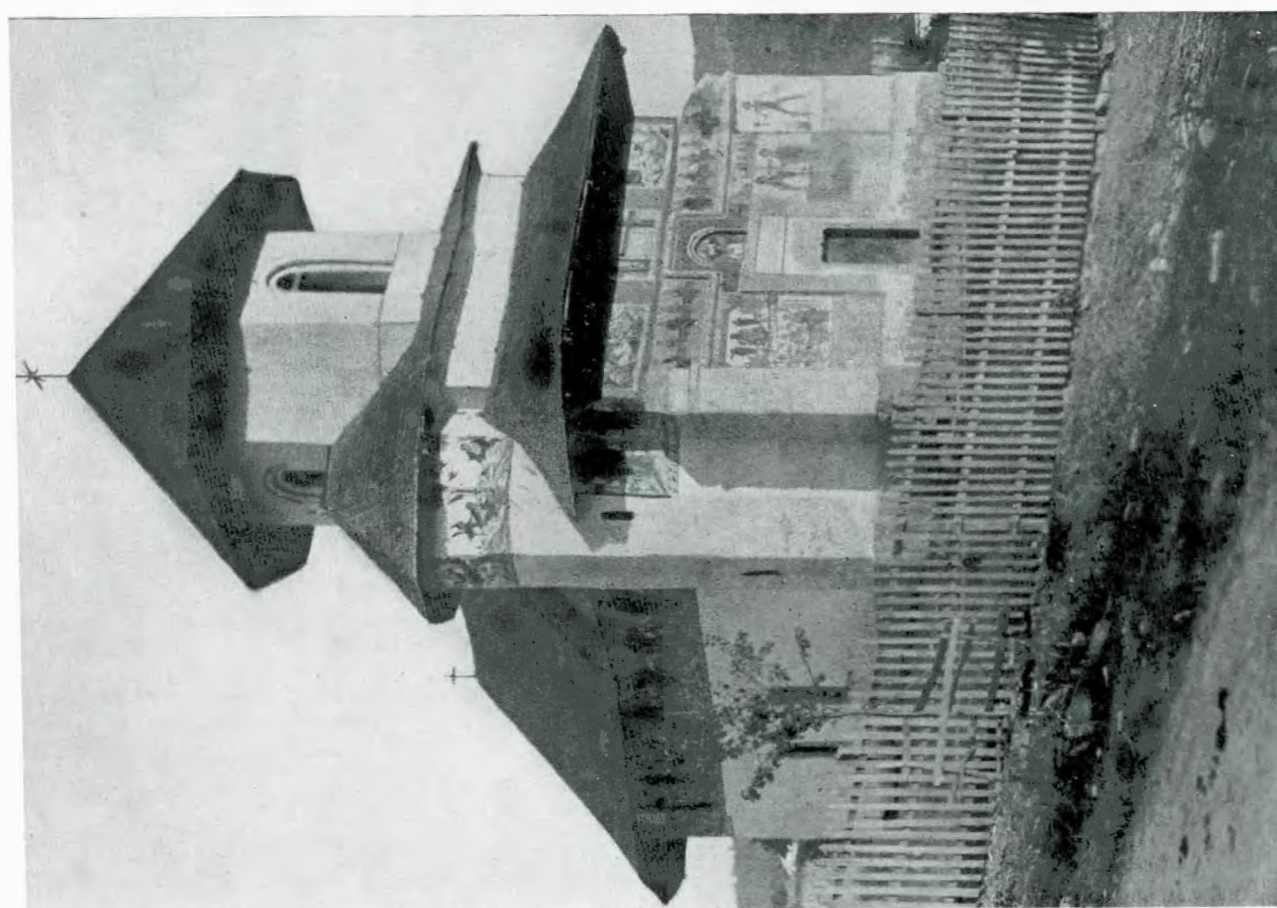

Fig. 27. — Vedere spre intrare.

Biserica din Gherghița (Prahova).

Fig. 28. — Ușa cu inscripție.

Biserica din Bărbuleț (Dâmbovița).

Fig. 29. — Vederea bisericii.

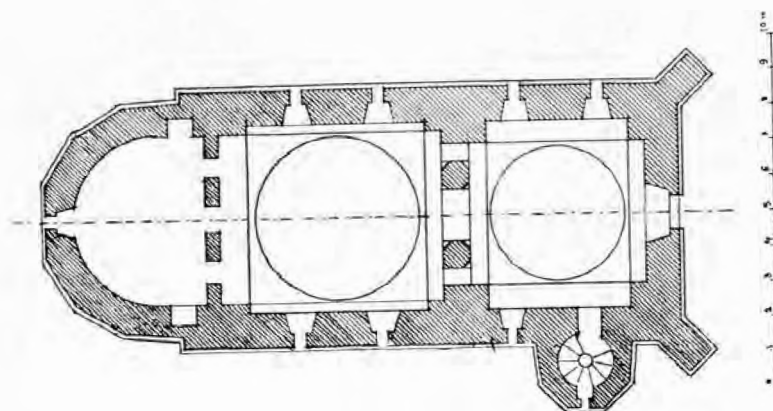
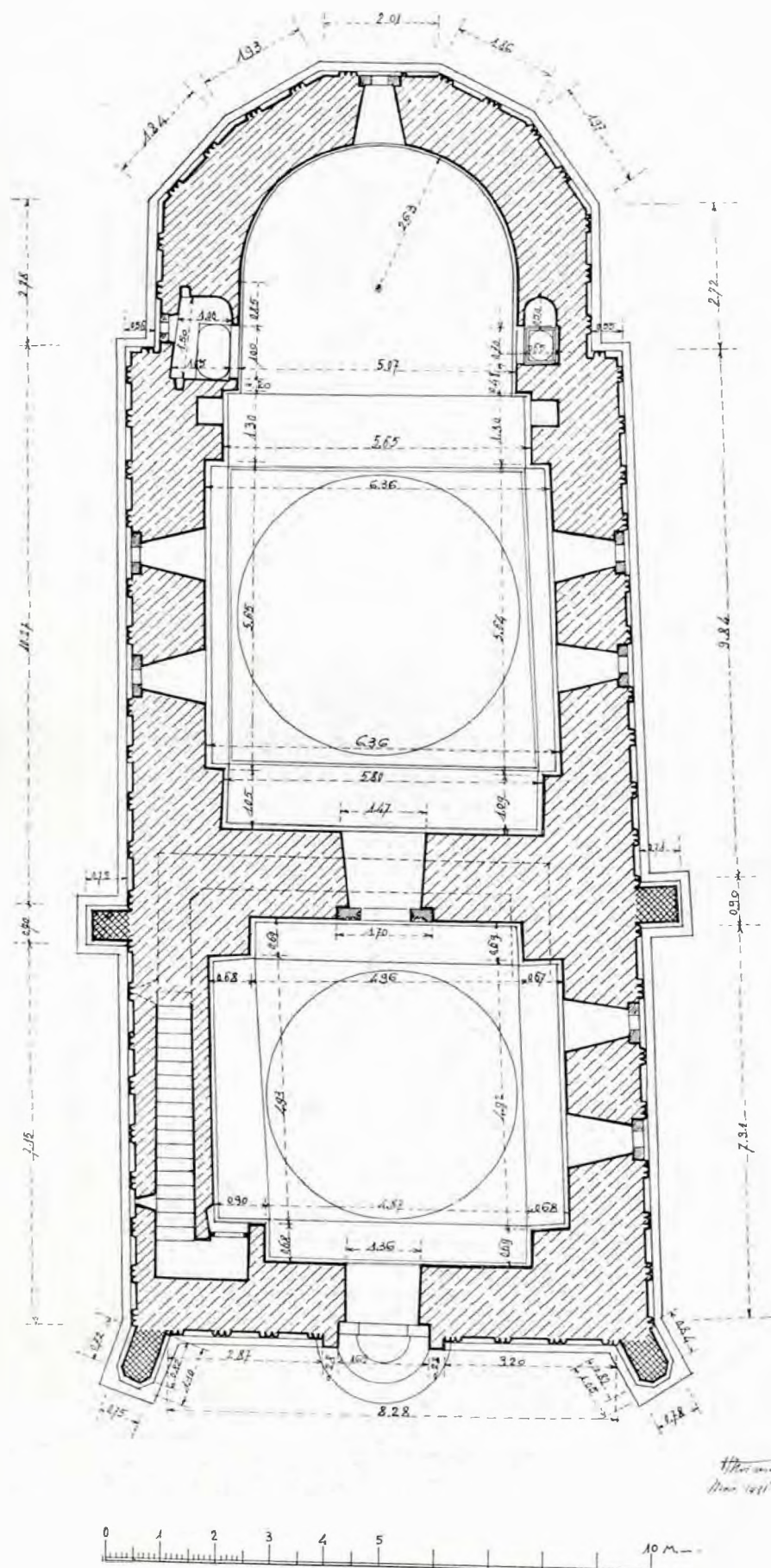
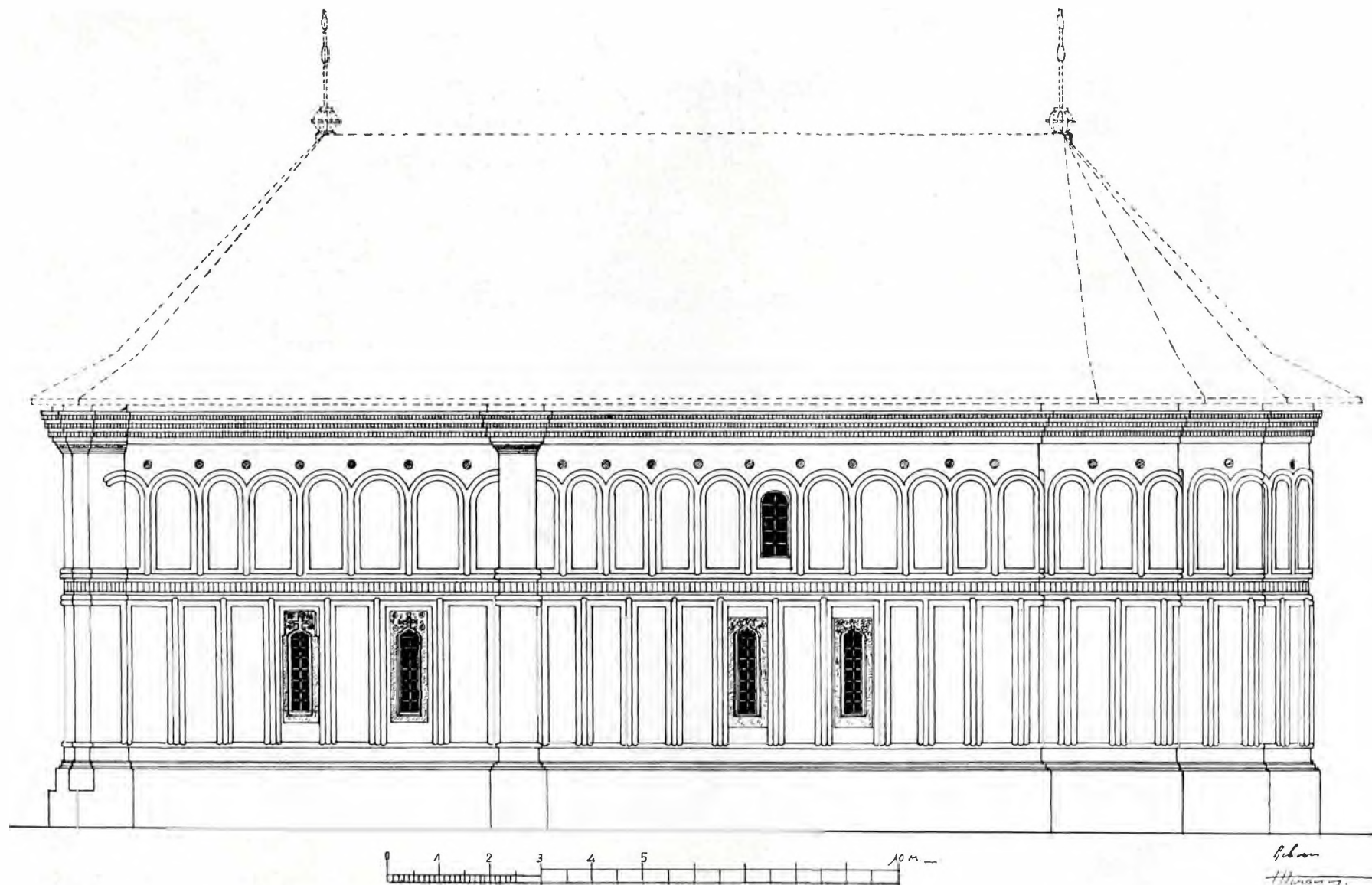

Fig. 30. — Planul orizontal.

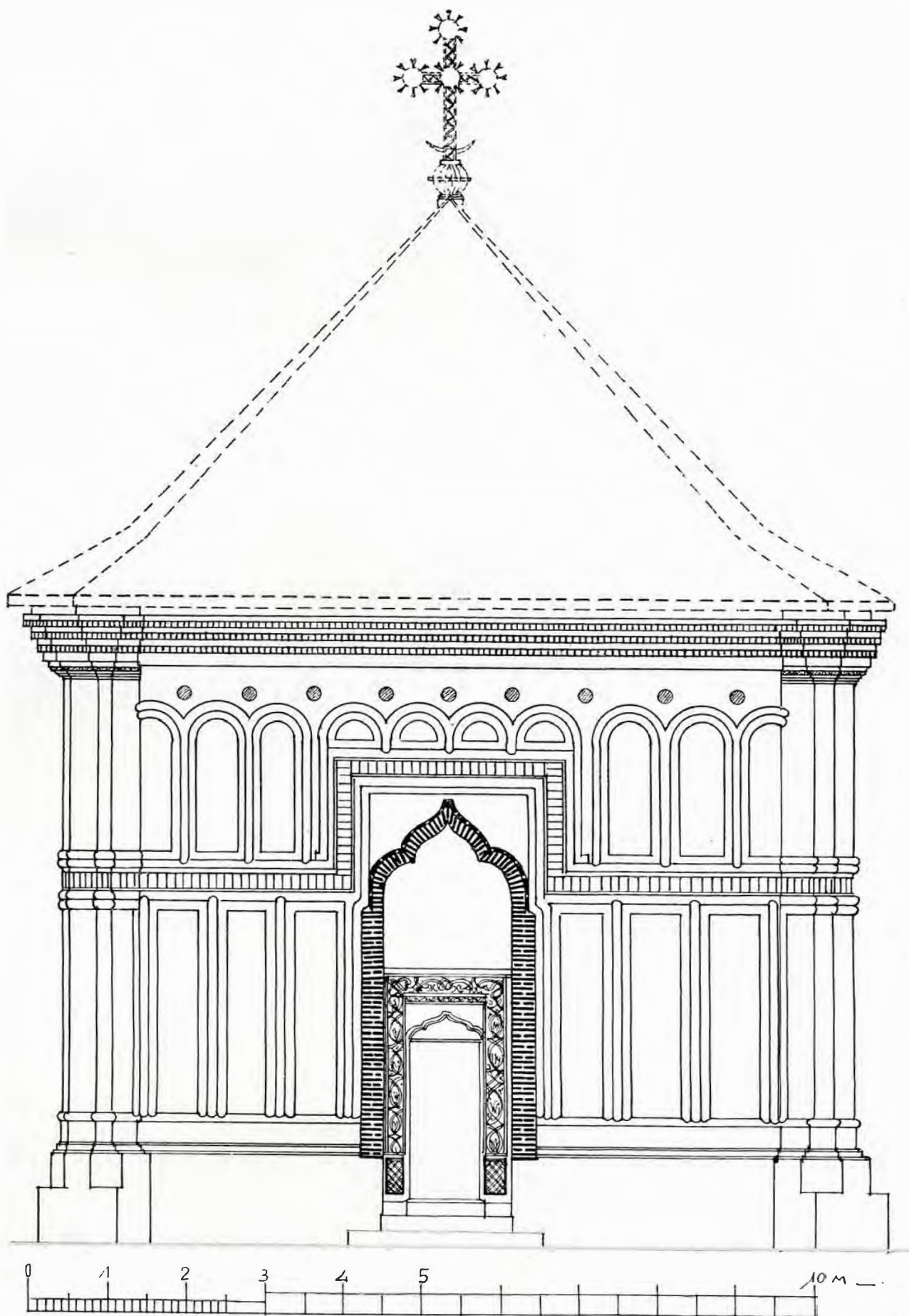

Biserica din Golești (Muscel).
Fig. 31. — Planul orizontal.

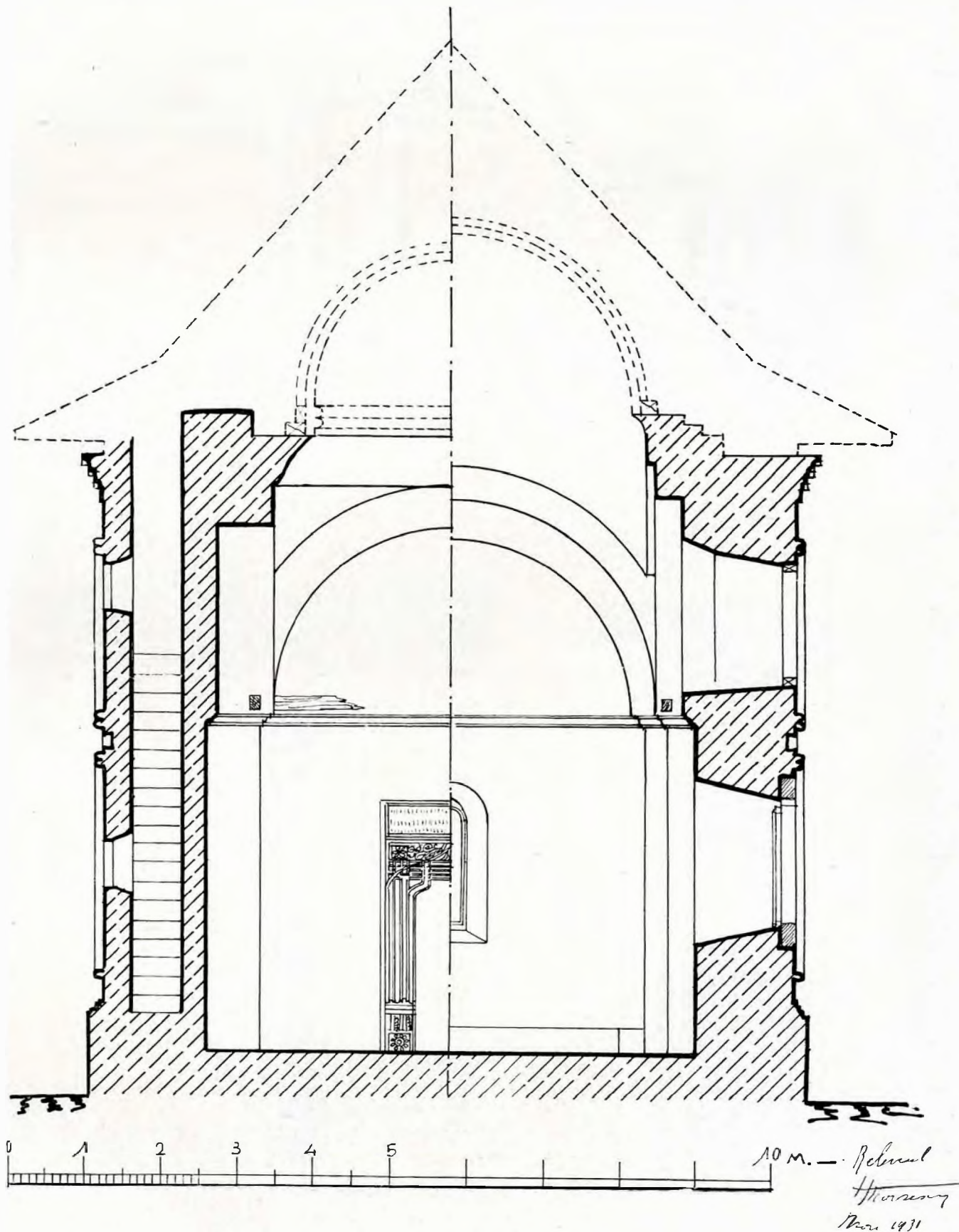

Biserica din Golești (Muscel).

Fig. 32. — Fațada laterală.

Biserica din Golești (Muscel).
Fig. 33. — Fațada principală.

Biserica din Golești (Muscel)
Secții transversale

Fig. 35. — Prin pronaos

Fig. 36. — Prin naos

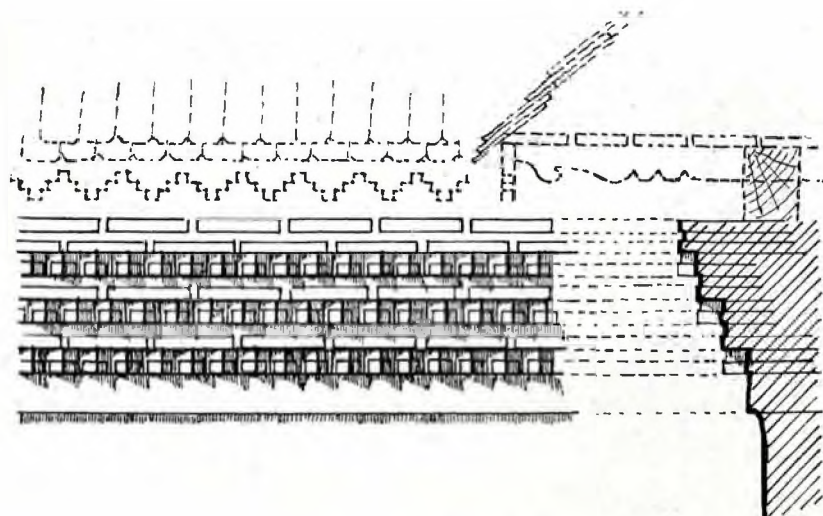

Fig. 37. — Detaliul cornișei

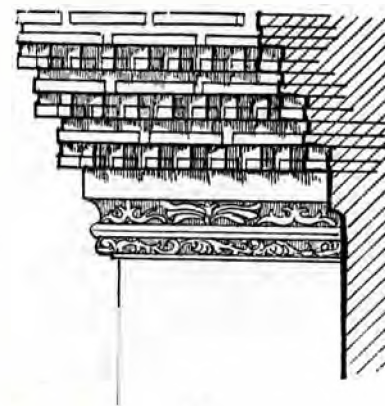

Fig. 38. — Detaliul capitelului de piatră de la contrafort

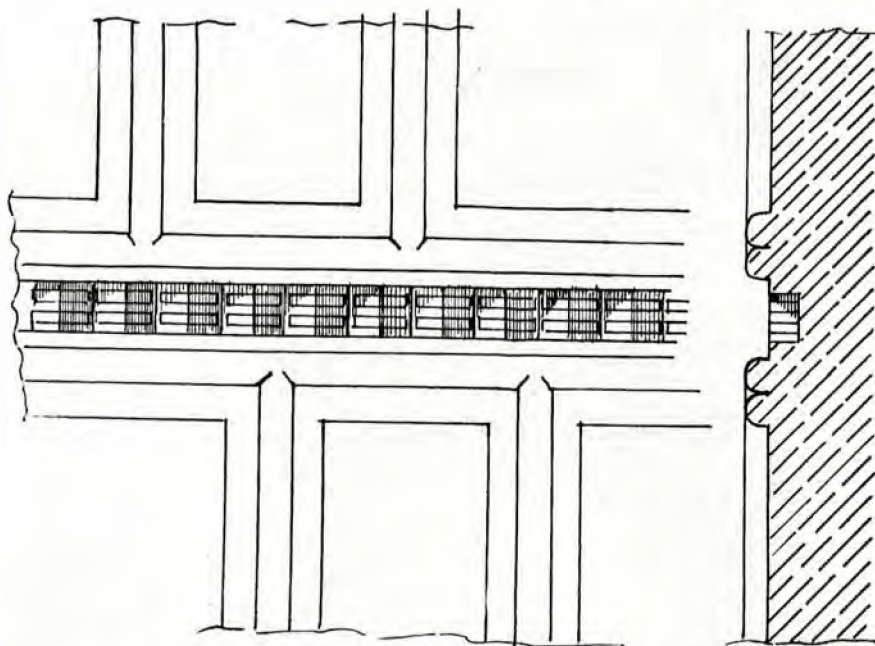

Fig. 39. — Detaliul bazei

Biserica din Golești (Muscel)

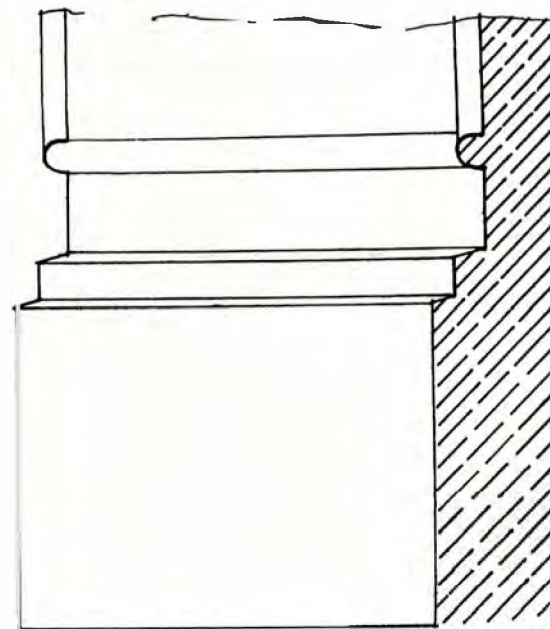

Fig. 40. — Detaliul soclului

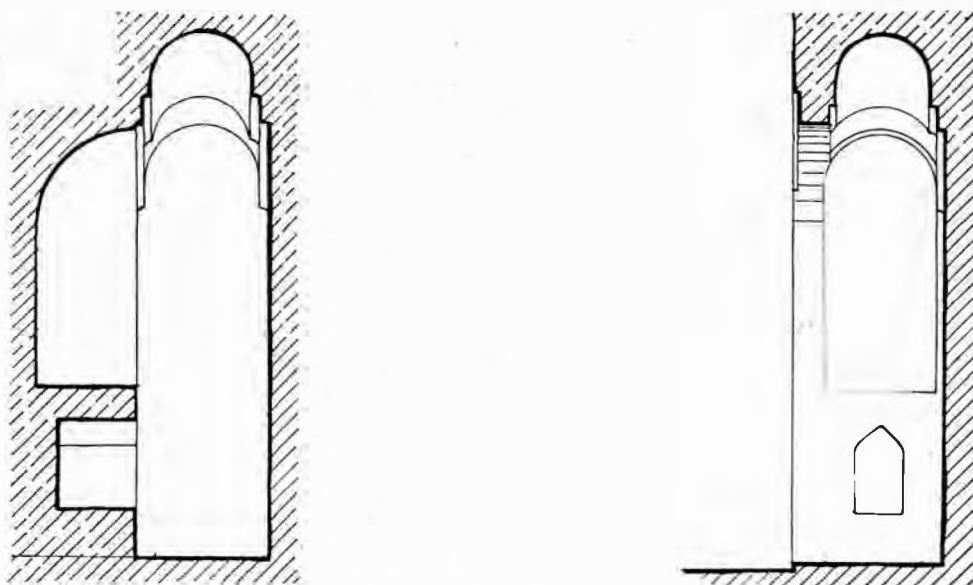

Fig. 41, 42. — Secții prin diaconicon.

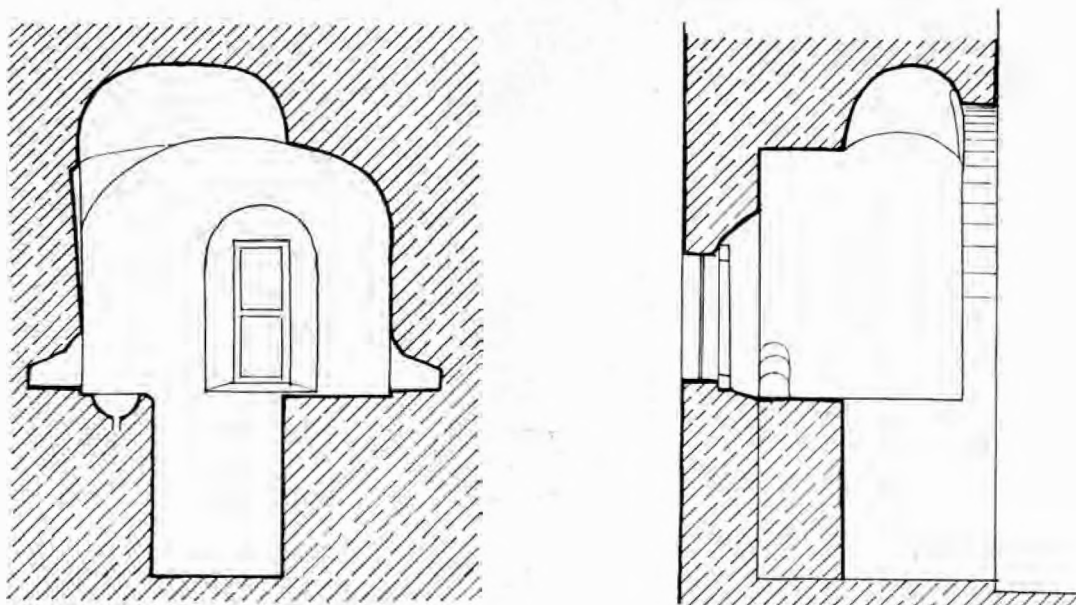

Fig. 43, 44. — Secții prin proscomidia.

Biserica din Golești (Muscel).

Fig. 45. — Biserica din Golești (Muscel).
Vedere mai veche.

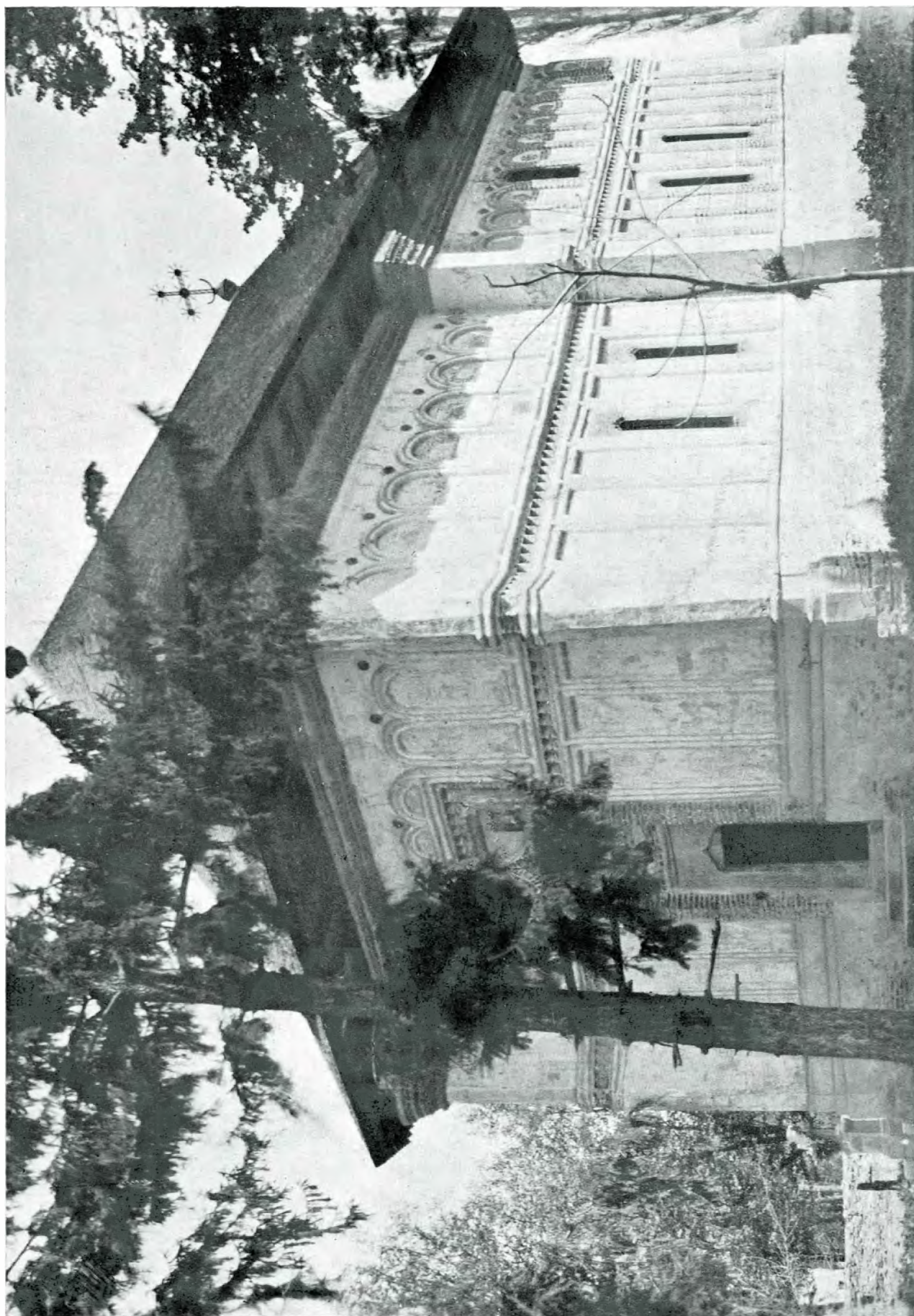

Fig. 46. — Biserica din Golești (Muscel) Vedere generală.

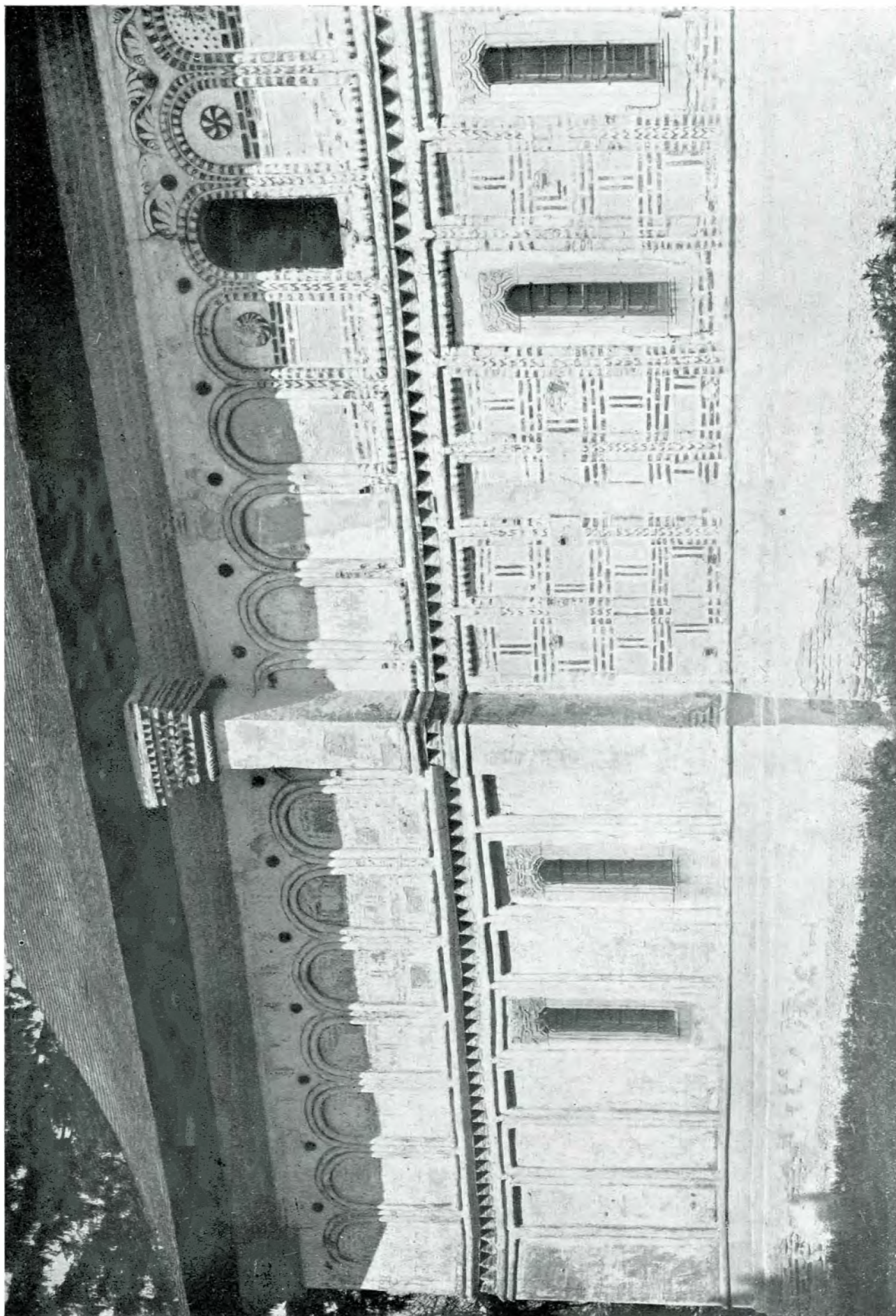

Fig. 47. — Biserica din Gîrlești (Muscel), Vedere dinspre mlăzăreți.

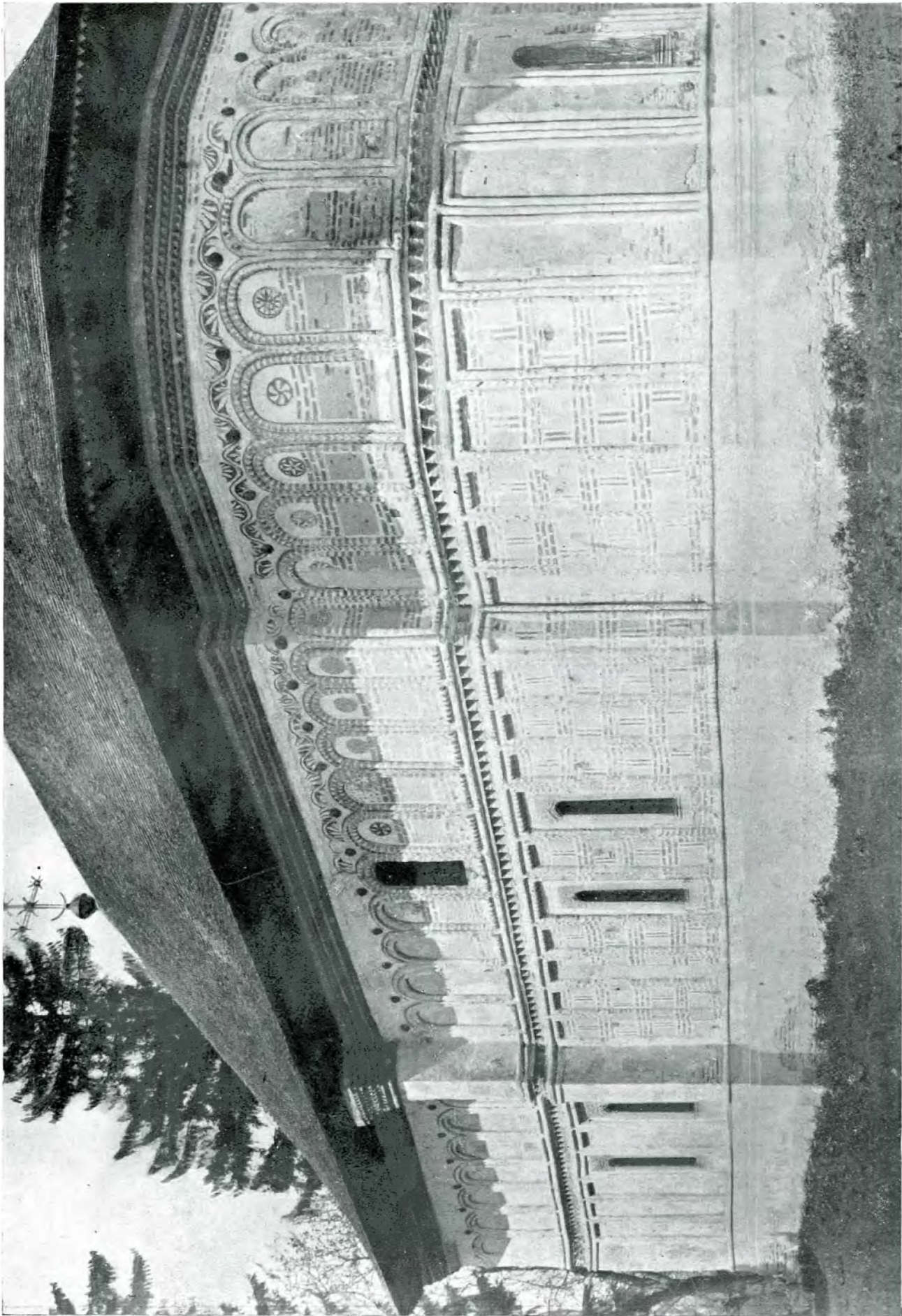

Fig. 48. — Biserica din Golești (Museum). Vedere dinspre miazăzi.

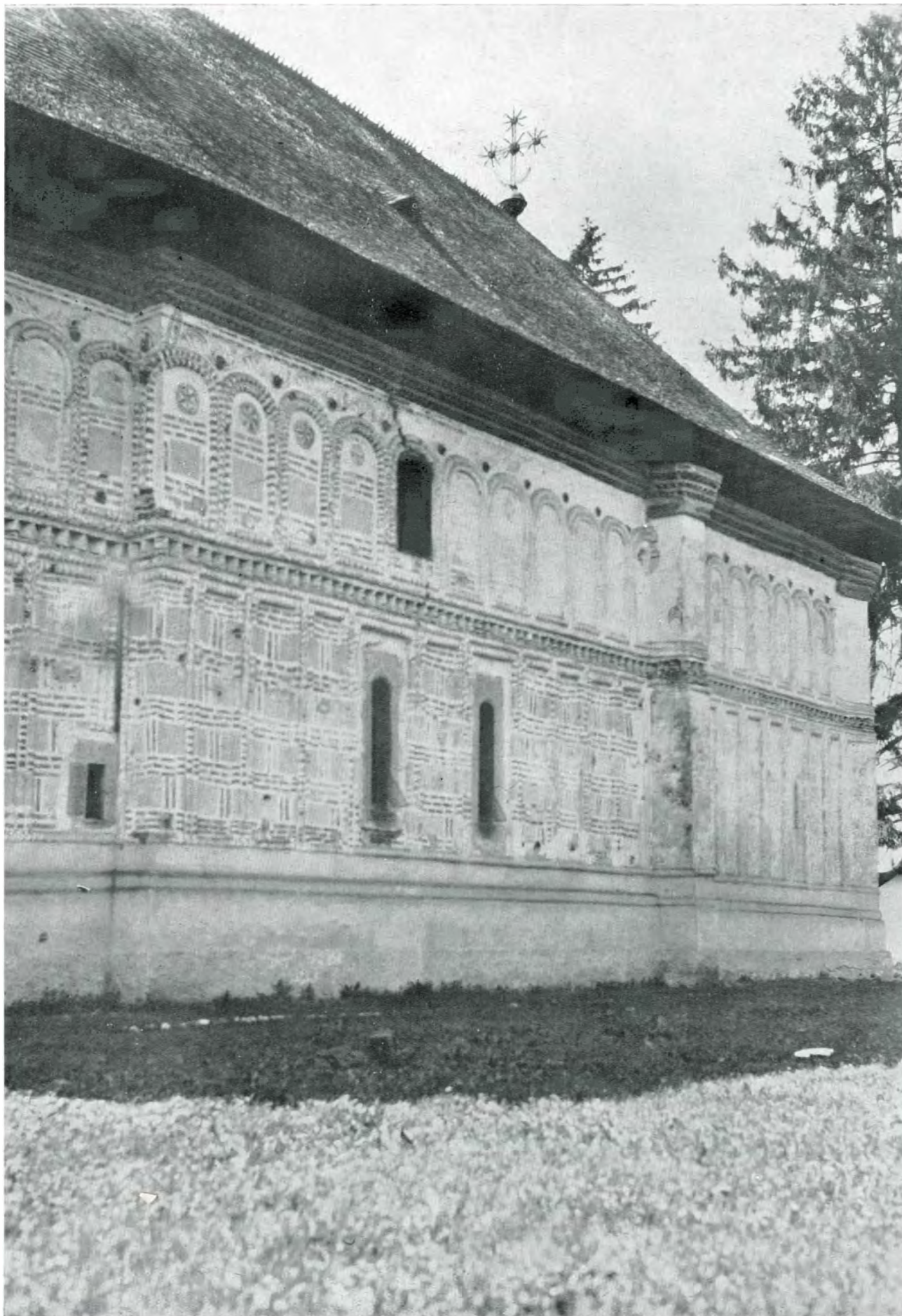

Fig. 49. — Biserica din Golești (Muscel), Vedere dinspre mieză-noapte.

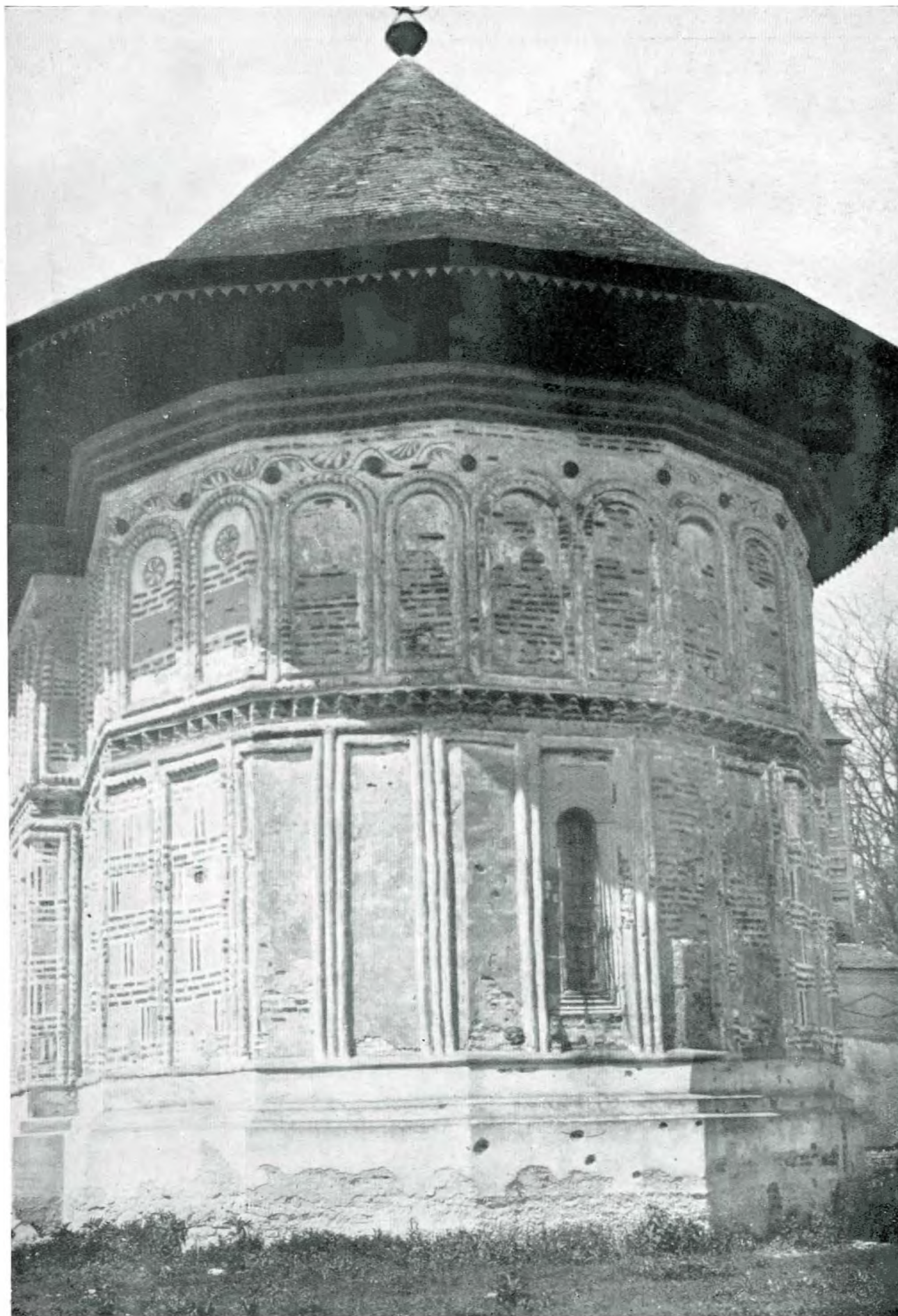

Fig. 50. — Biserica din Golești (Muscel), Vedere dinspre altar.

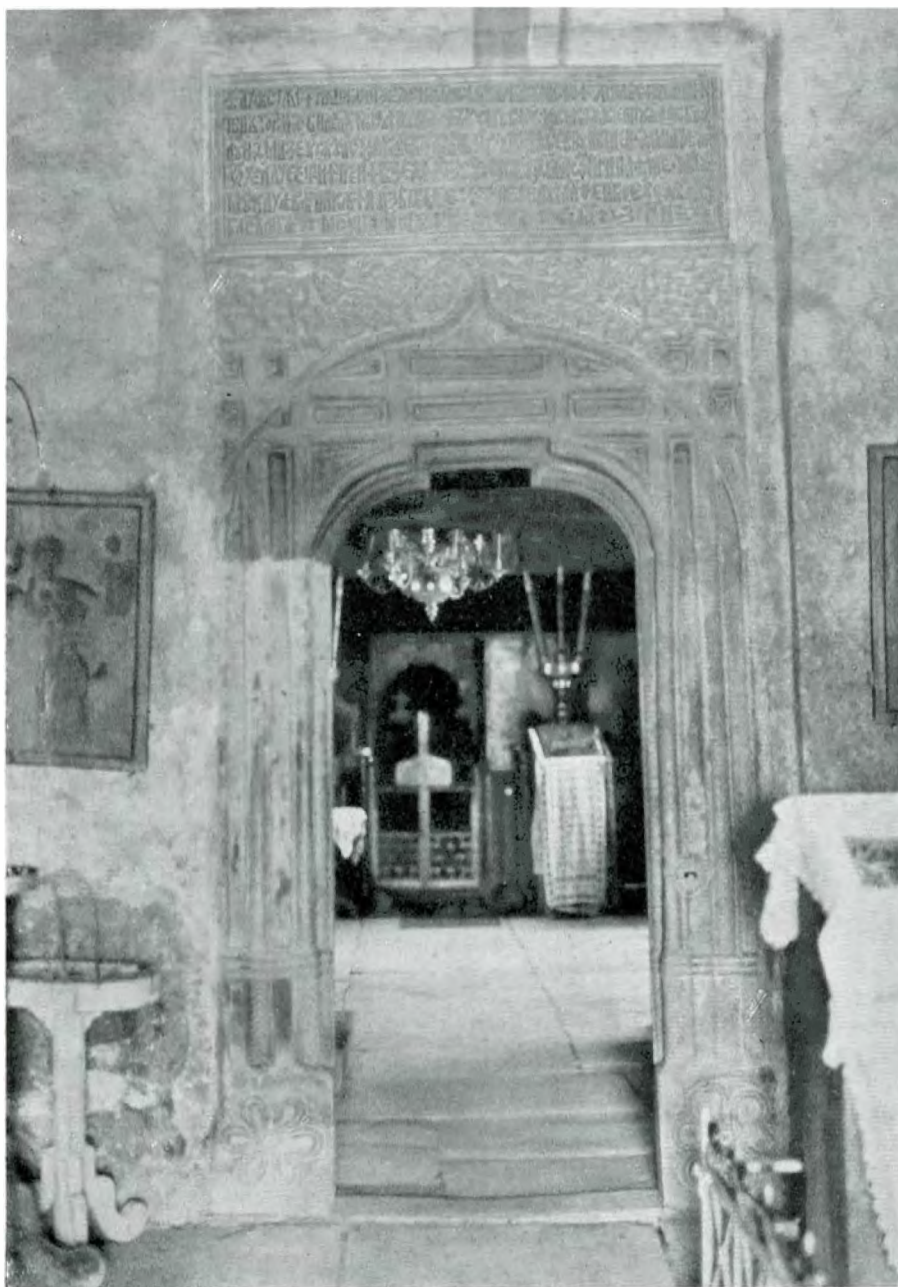

Fig. 51. — Ușa interioară spre naos.

Biserica din Golești (Muscel)

Fig. 52. — Ușa de la intrare.

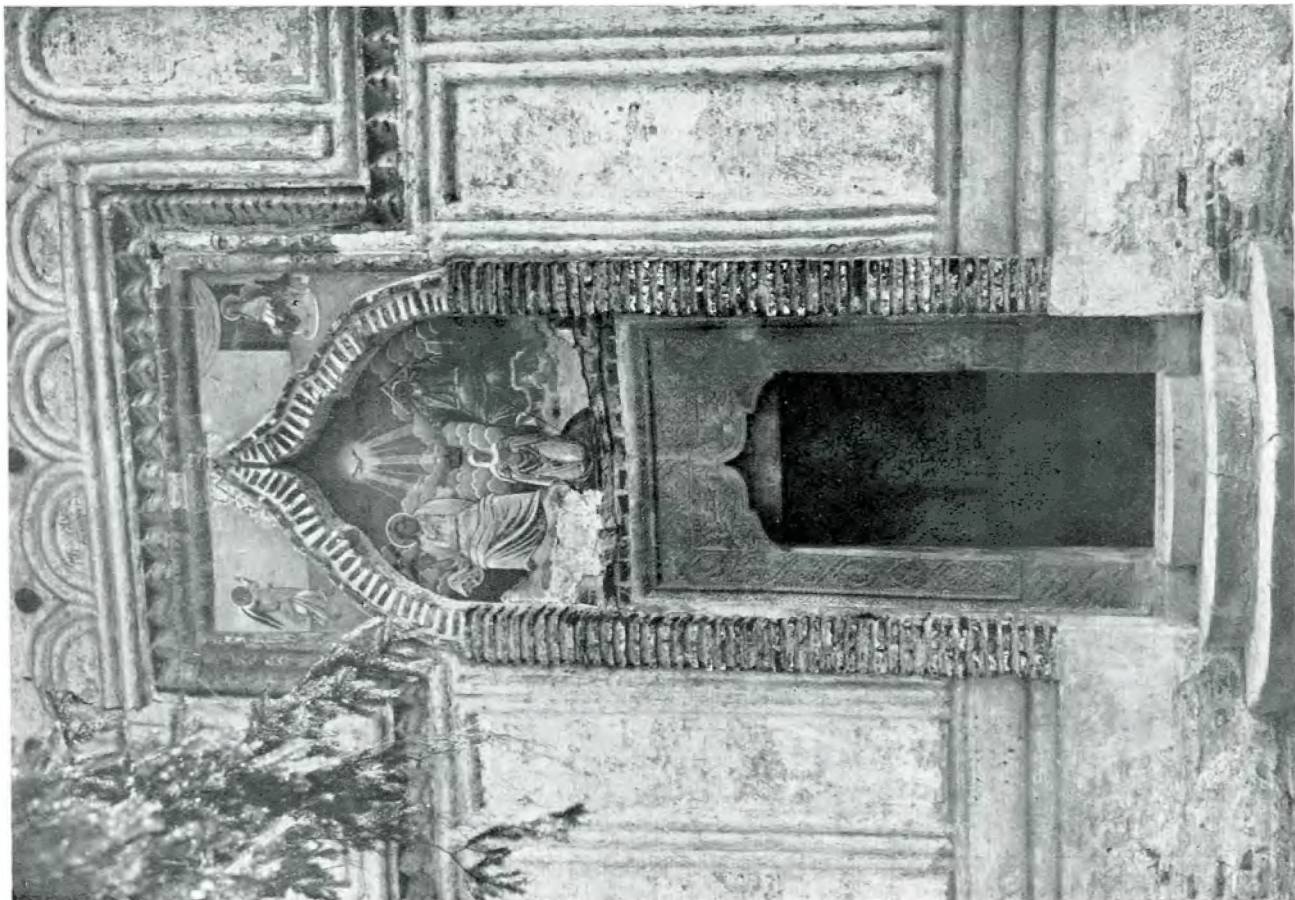

Fig. 53. — Detaliile ulei de la intrare.

Biserica din Golesti (Muscel)

Fig. 54. — Detaliul de la chenar.

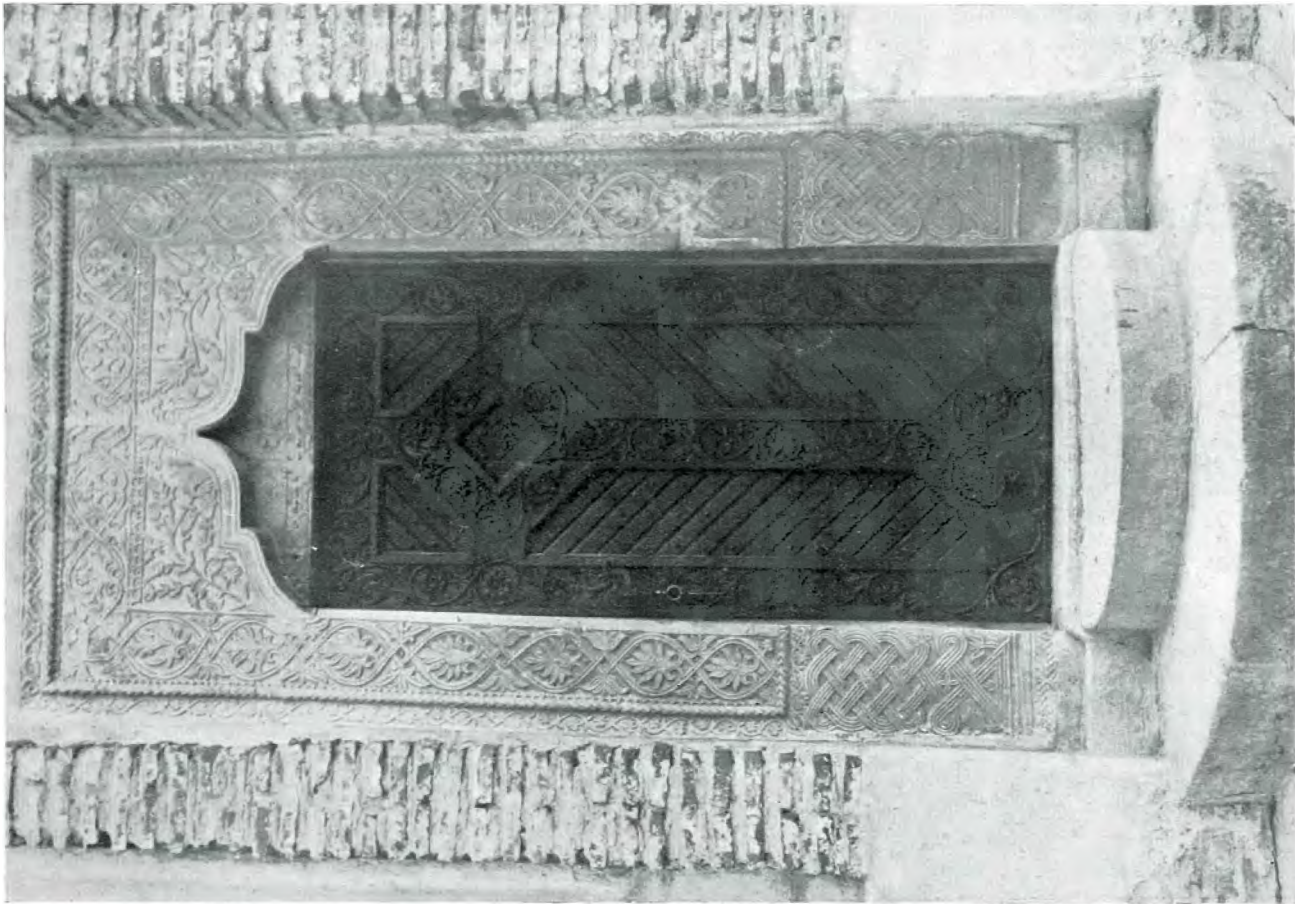

Fig. 55. — Detalii de fațadă cu ferestrele proscomidiei,

Biserica din Golești (Muscel)

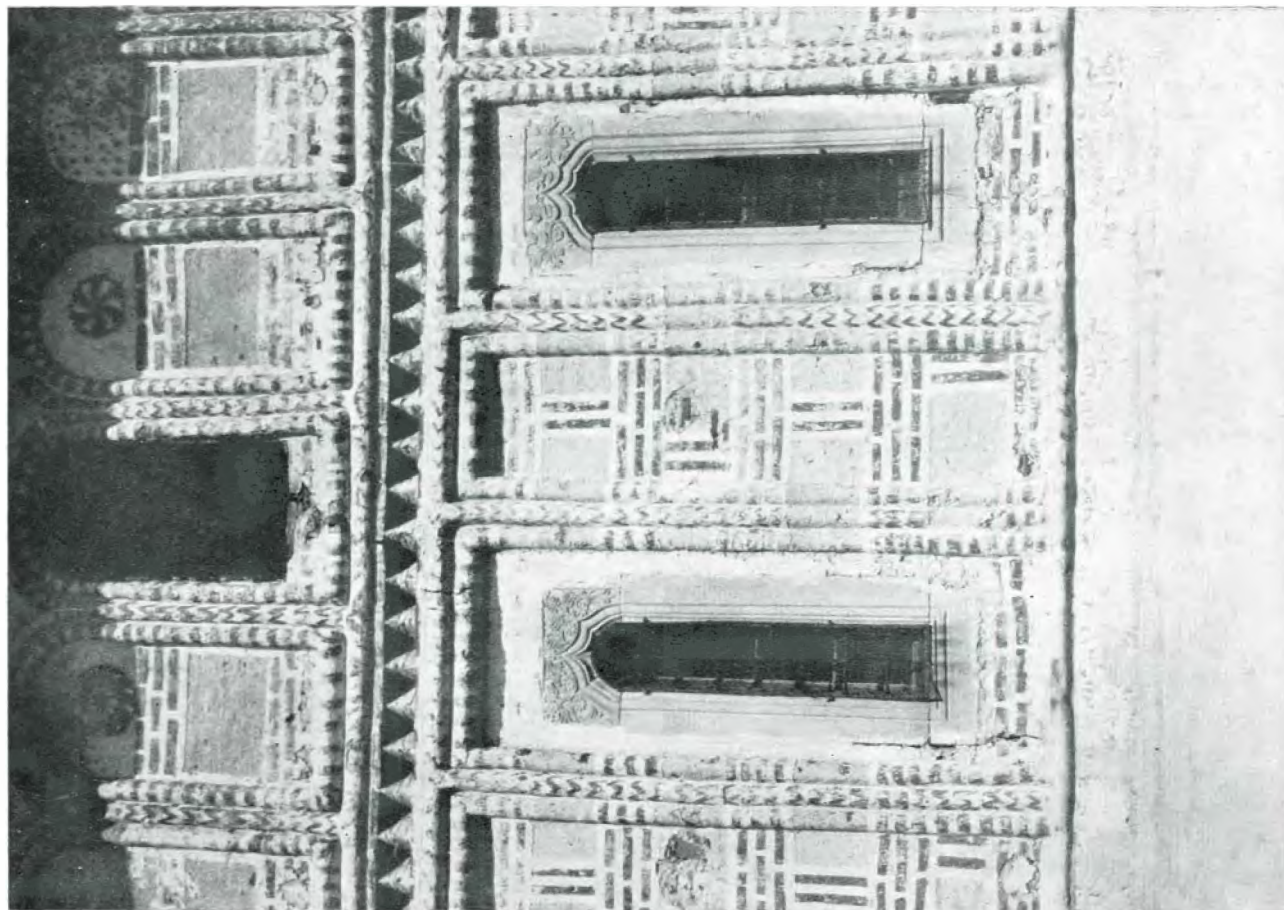

Fig. 56. — Ferestrele de la naos,

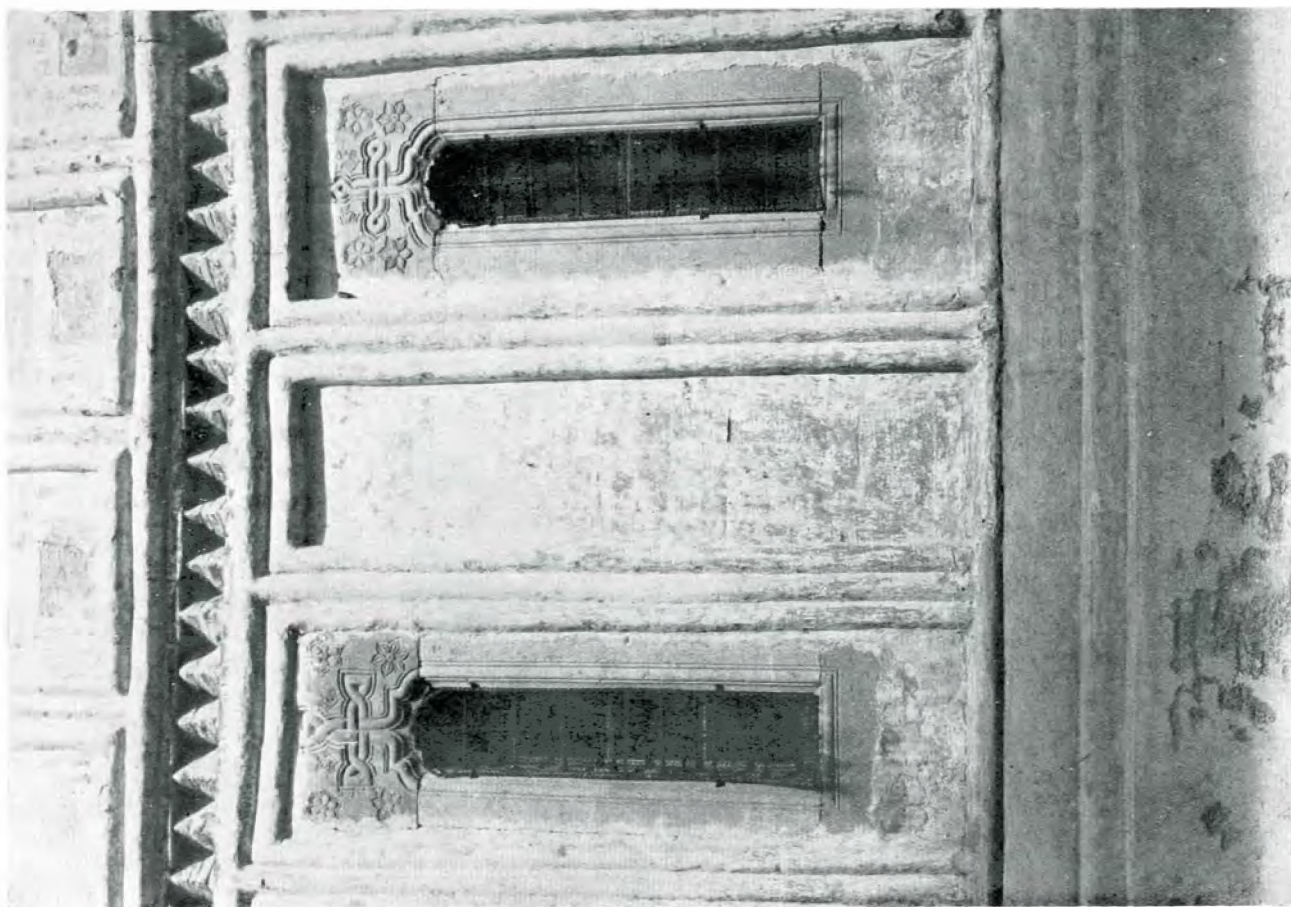

Fig. 57. — Detaliul ferestrelor de la fațada de miază-zi.

Biserica din Golești (Muscel)

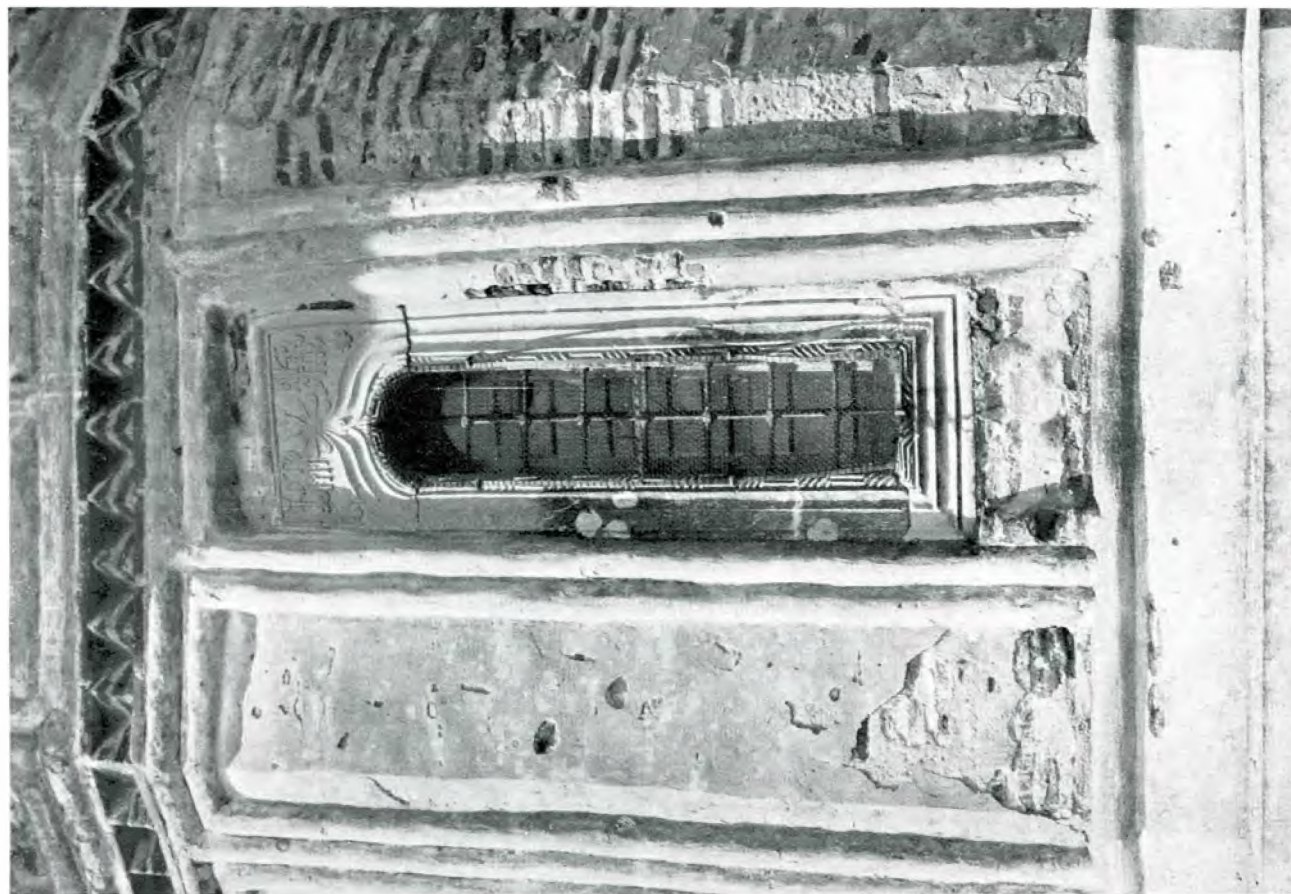

Fig. 58. — Detaliul ferestrei de la altar.

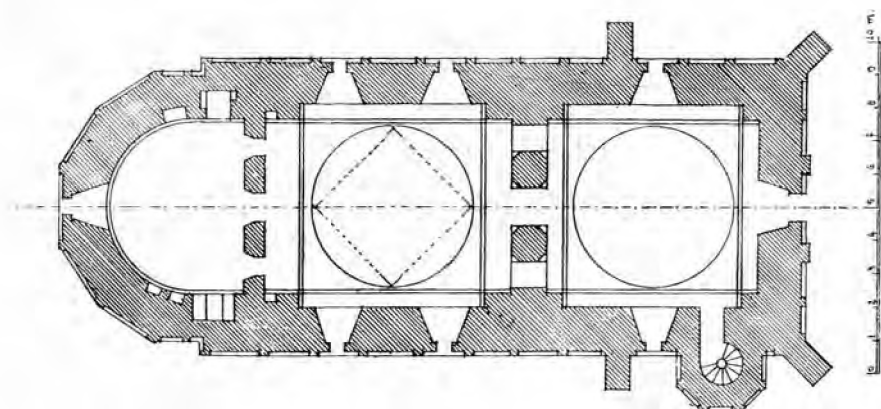
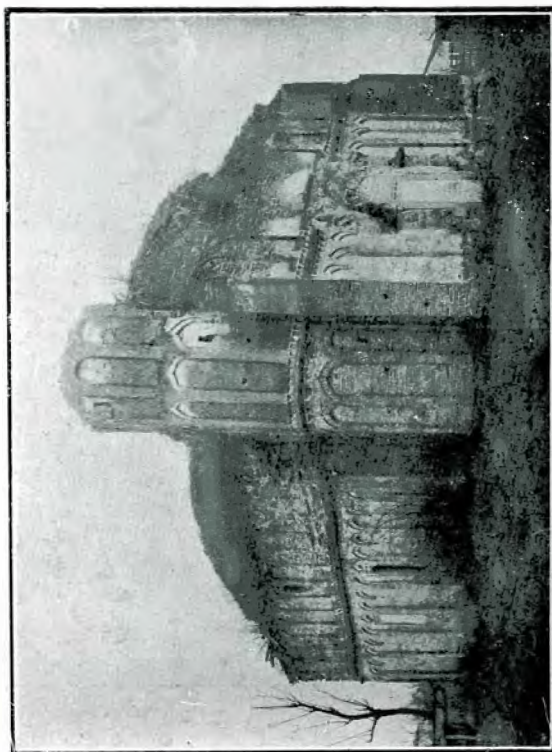

Fig. 59. — Planul orizontal.

Biserica S=ții Impăra(ți din Târgoviște.

Fig. 60. — Vederea Bisericii.

Biserica S-(ii) Impărați din Târgoviște.
Fig. 61. — Vederea bisericii după un tablou mai vechiu.

Fig. 62. — Biserica Sf. Impărați din Târgoviște. Ușa de la intrare.

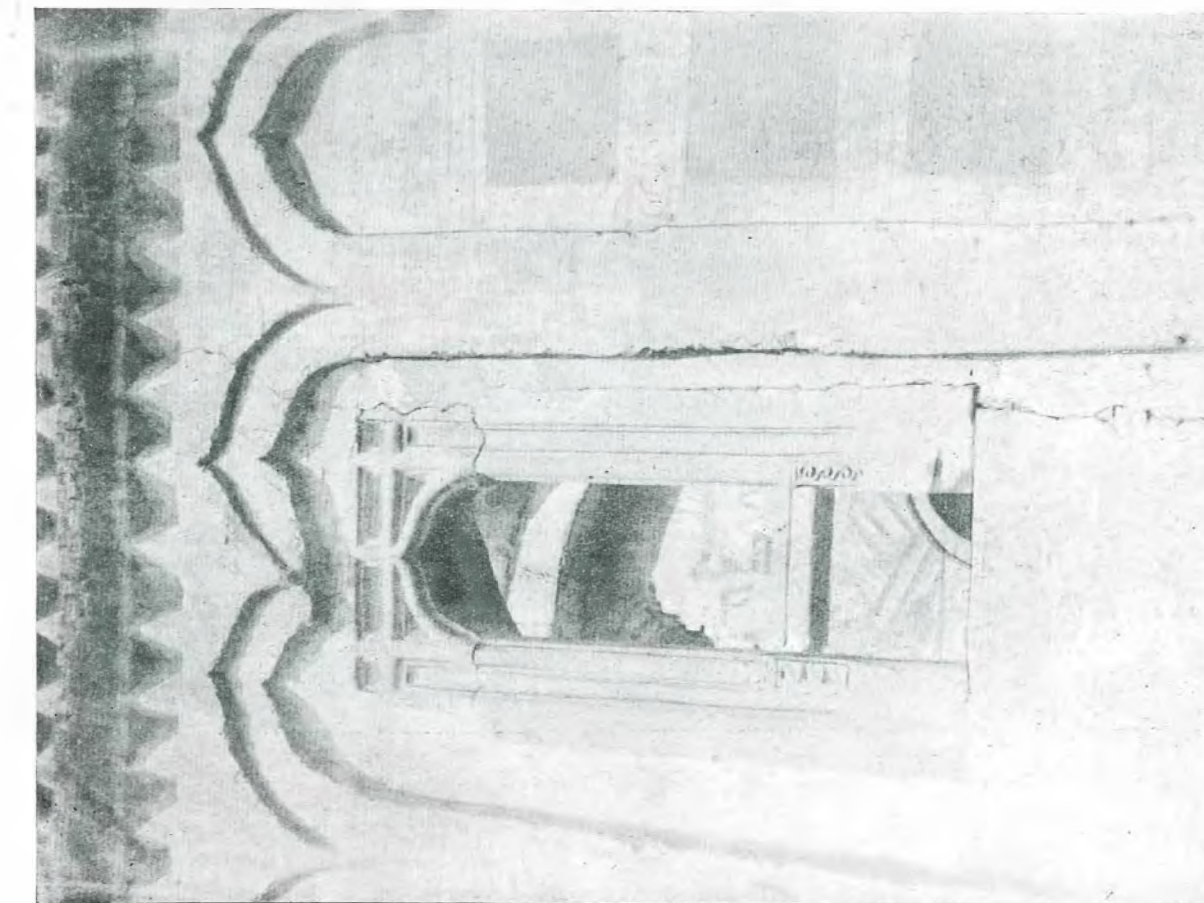

Fig. 63 — Detaliul ferestrei.

Biserica Sf-ții împărați din Târgoviște.

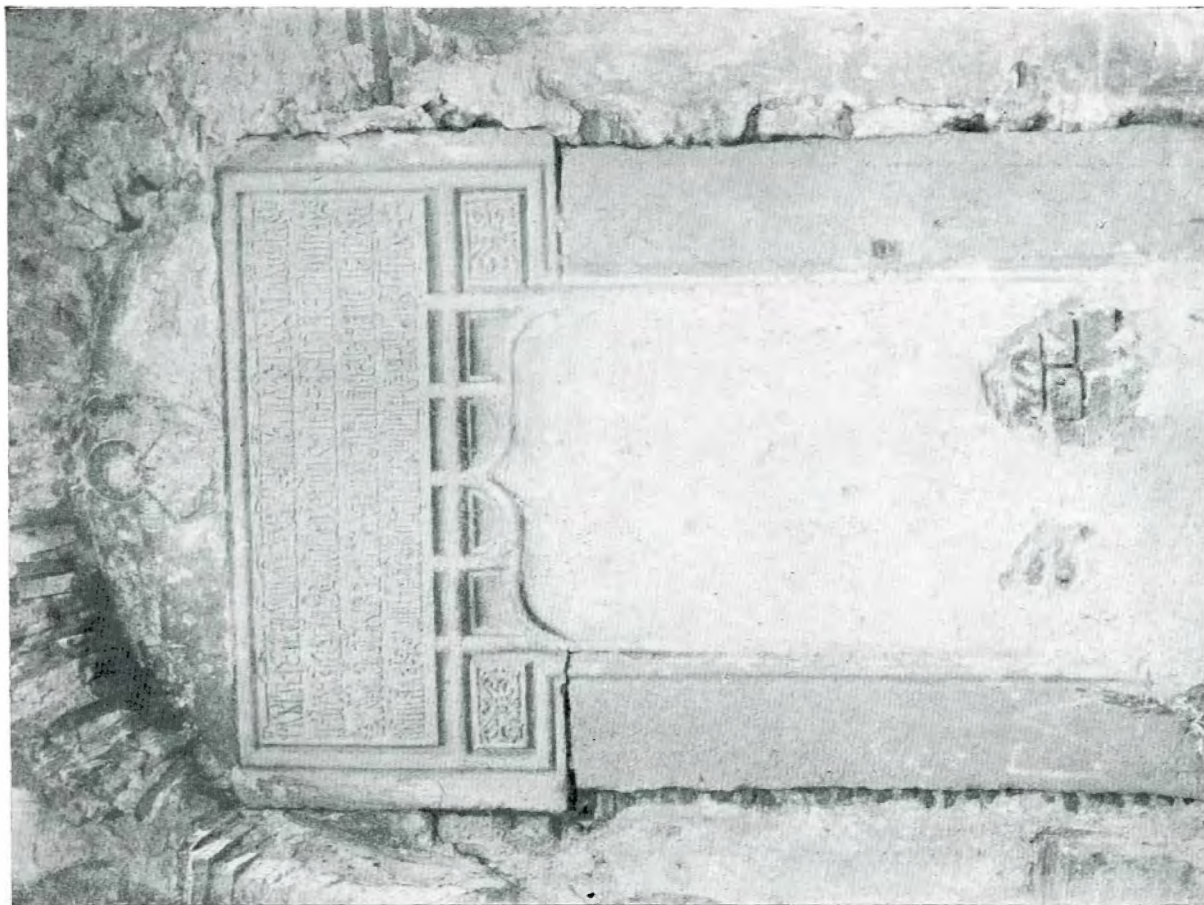
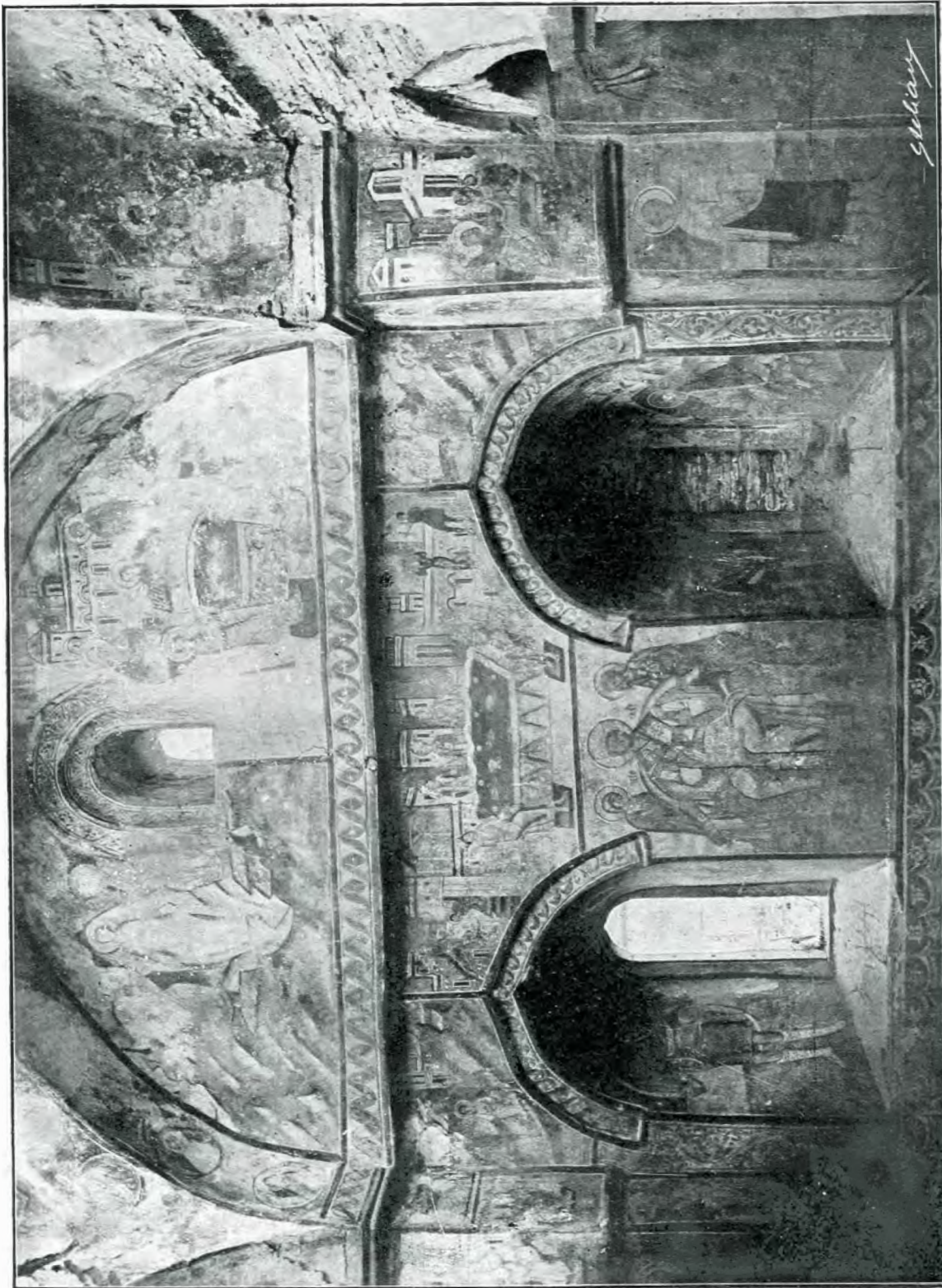

Fig. 64. — Detaliul ușii.

Biserica S-fii Impărați din Târgoviște.

Fig. 65. — Vedere interioară.

Fig. 66. — Biserica S-ții Impărați din Târgoviște. Vedere interioară.

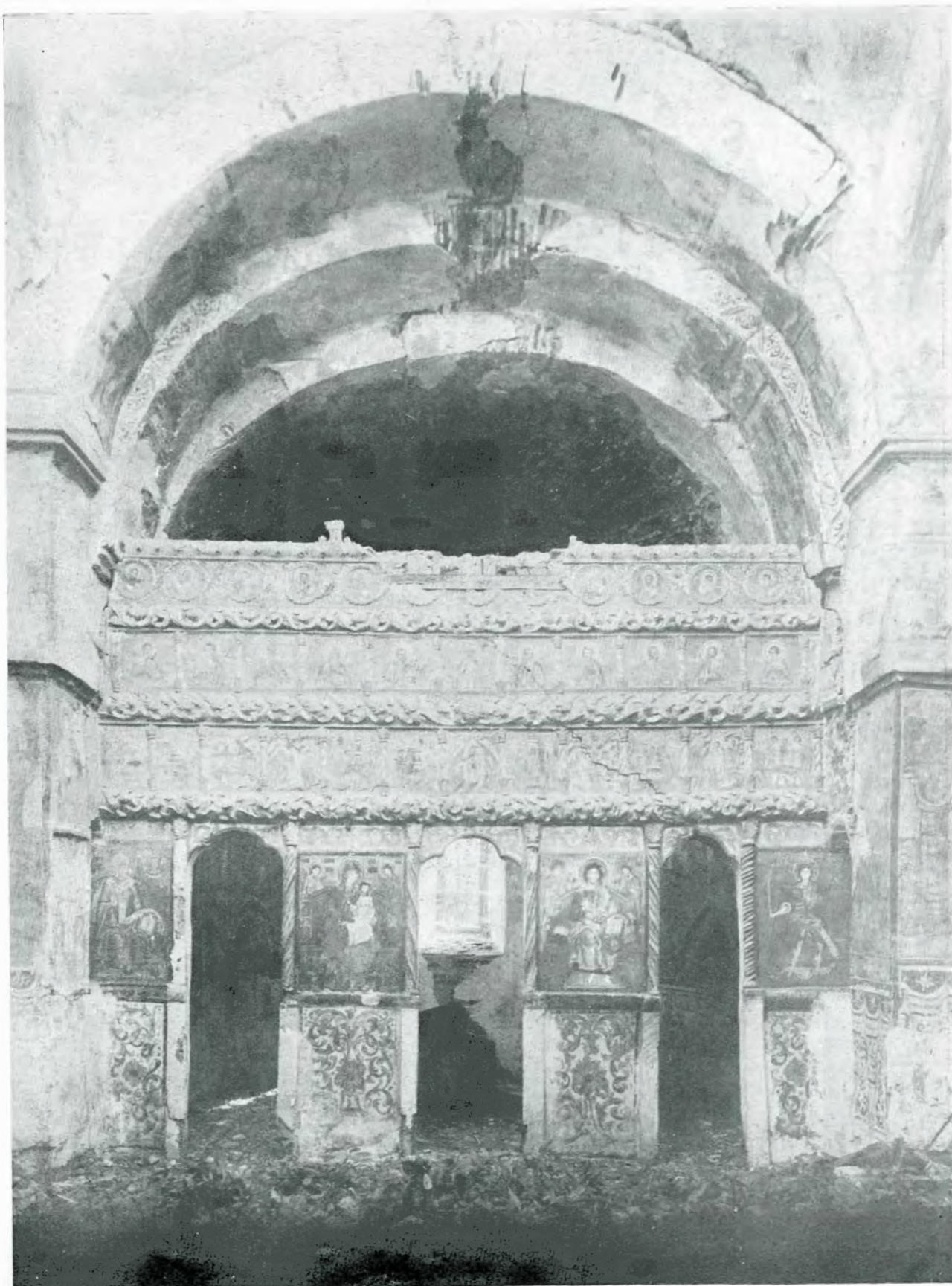
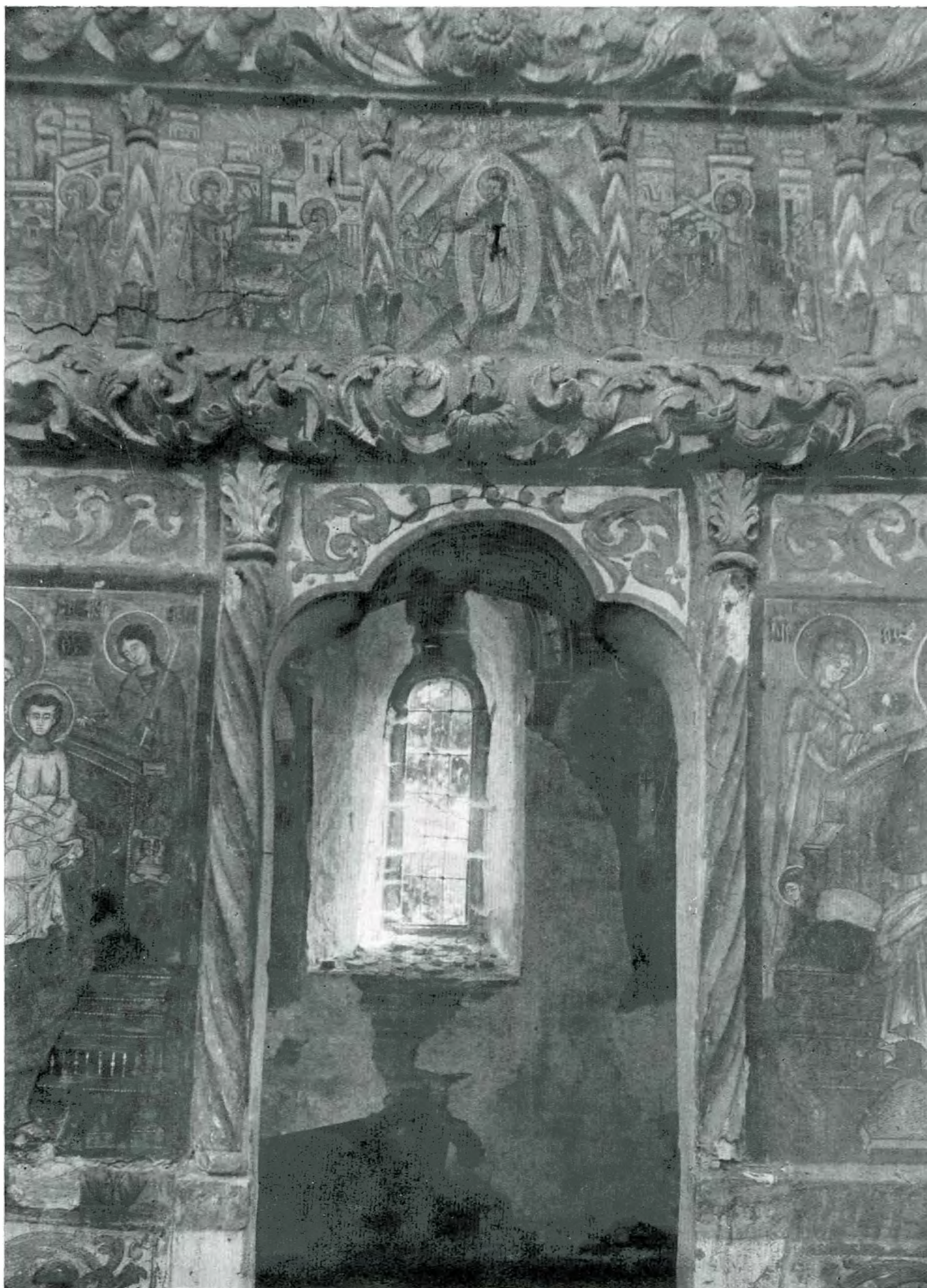
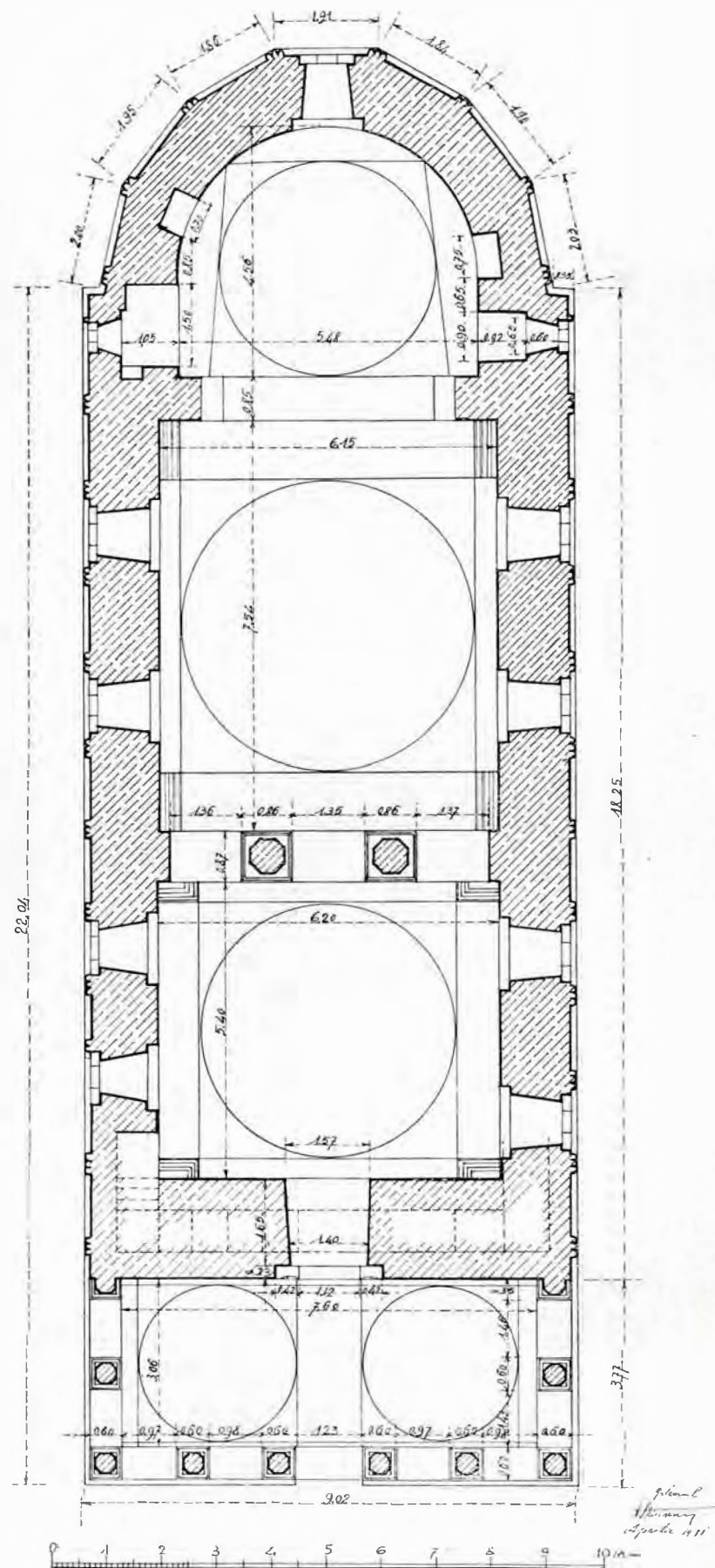

Fig. 67. — Biserica Sf-ții Impărați din Târgoviște, Tâmpla de zid a bisericei.

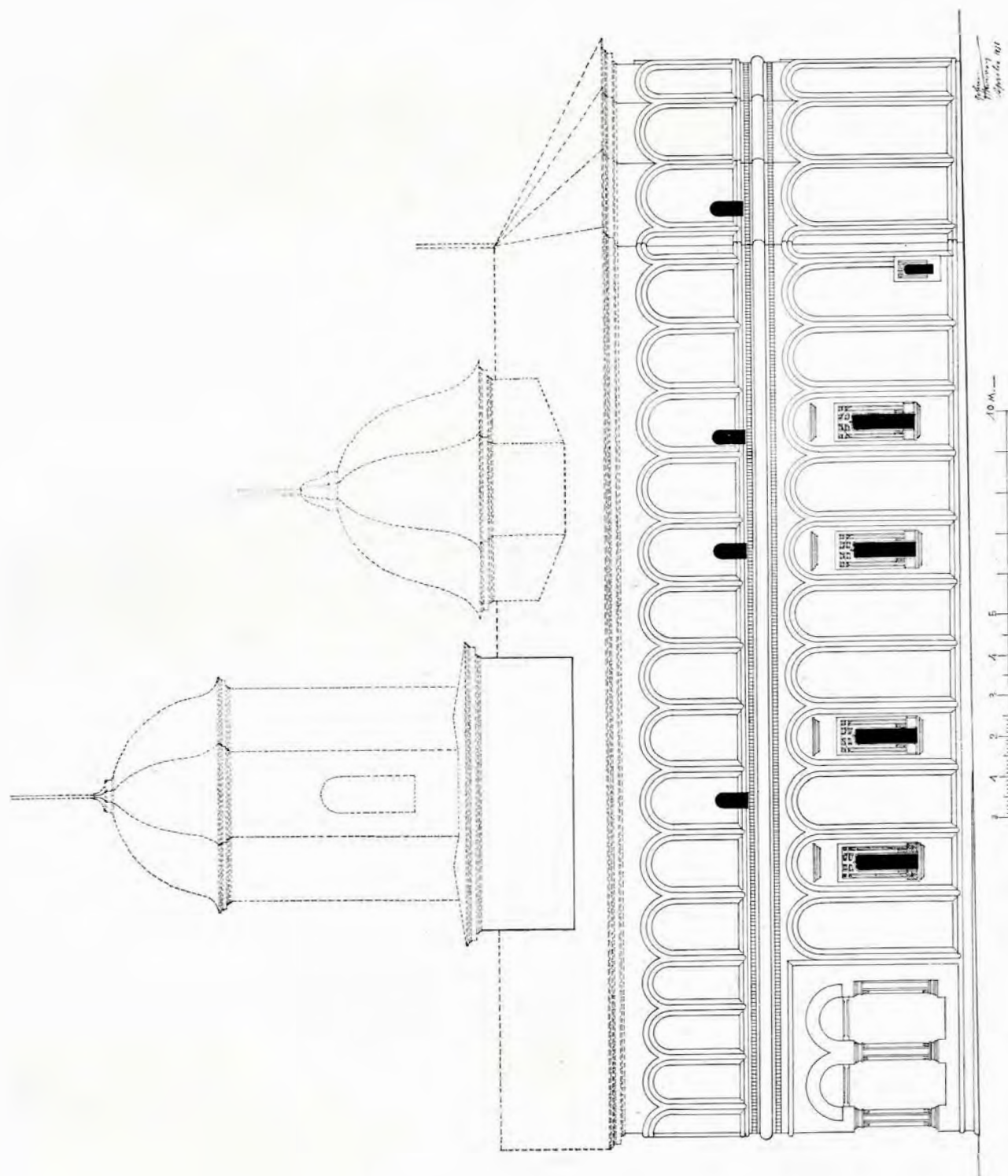
Biserica Sf-ții Impărați din Târgoviște.

Fig. 68. — Detaliul tâmplei de zid.

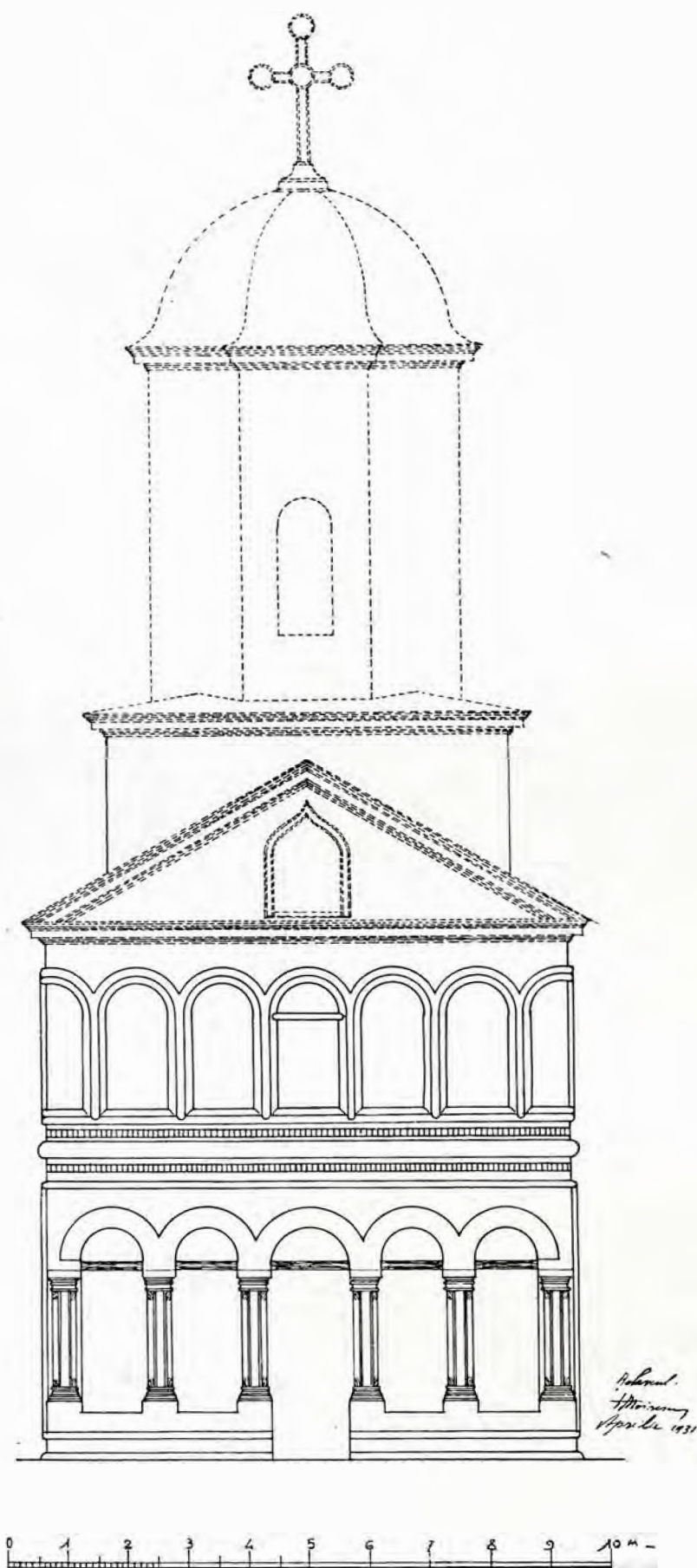
Biserica Doamnei din București.

Fig. 69. — Planul orizontal.

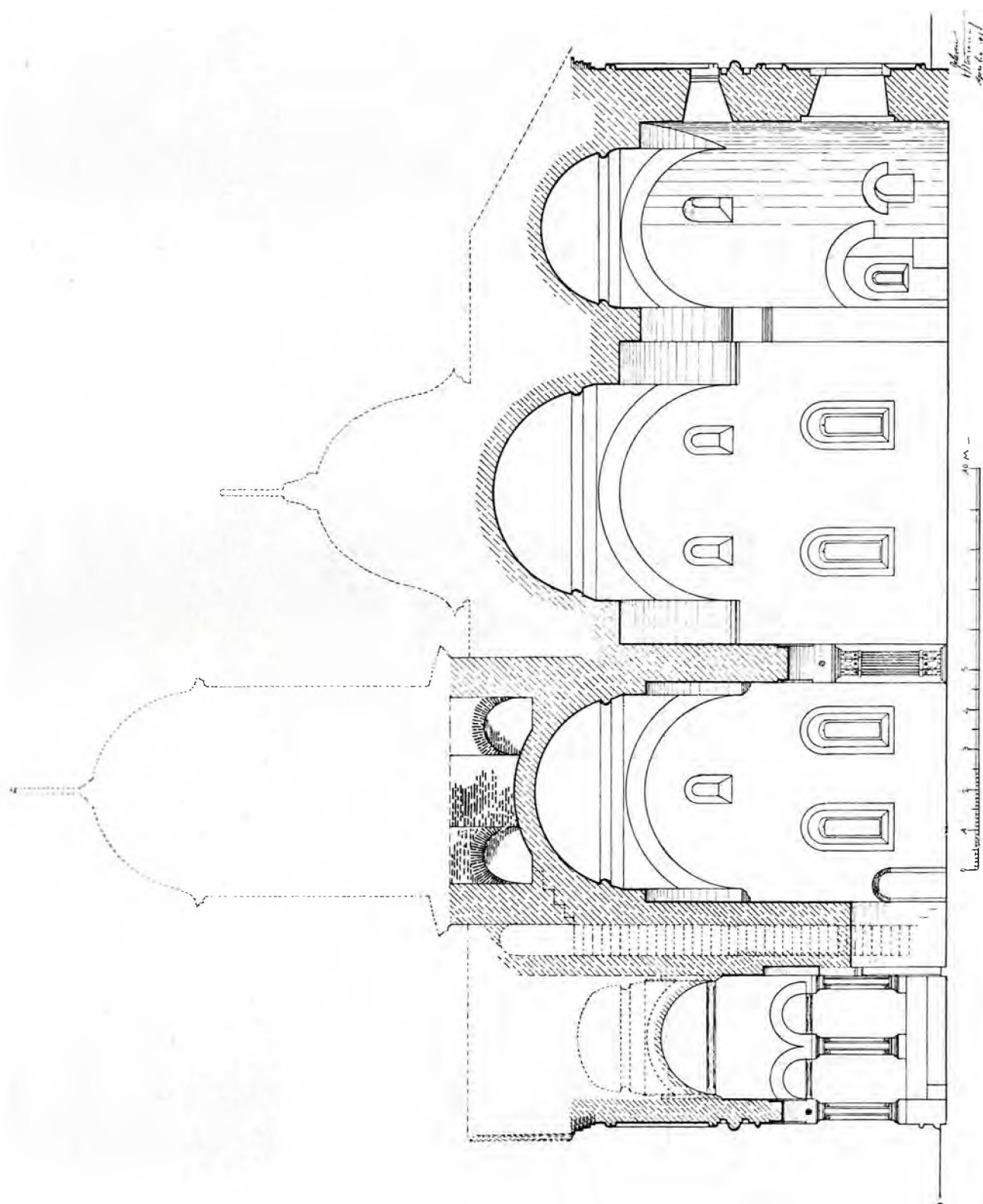
Biserica Doamnei din București.

Fig. 70. — Fațada laterală.

Biserica Doamnei din București.

Fig. 71. — Fațada principală.

Biserica Doamnei din București.

Fig. 72. — Sec(ia longitudinală.

Fig. 73. — Vedere din față.

Biserica Doamnei din București.

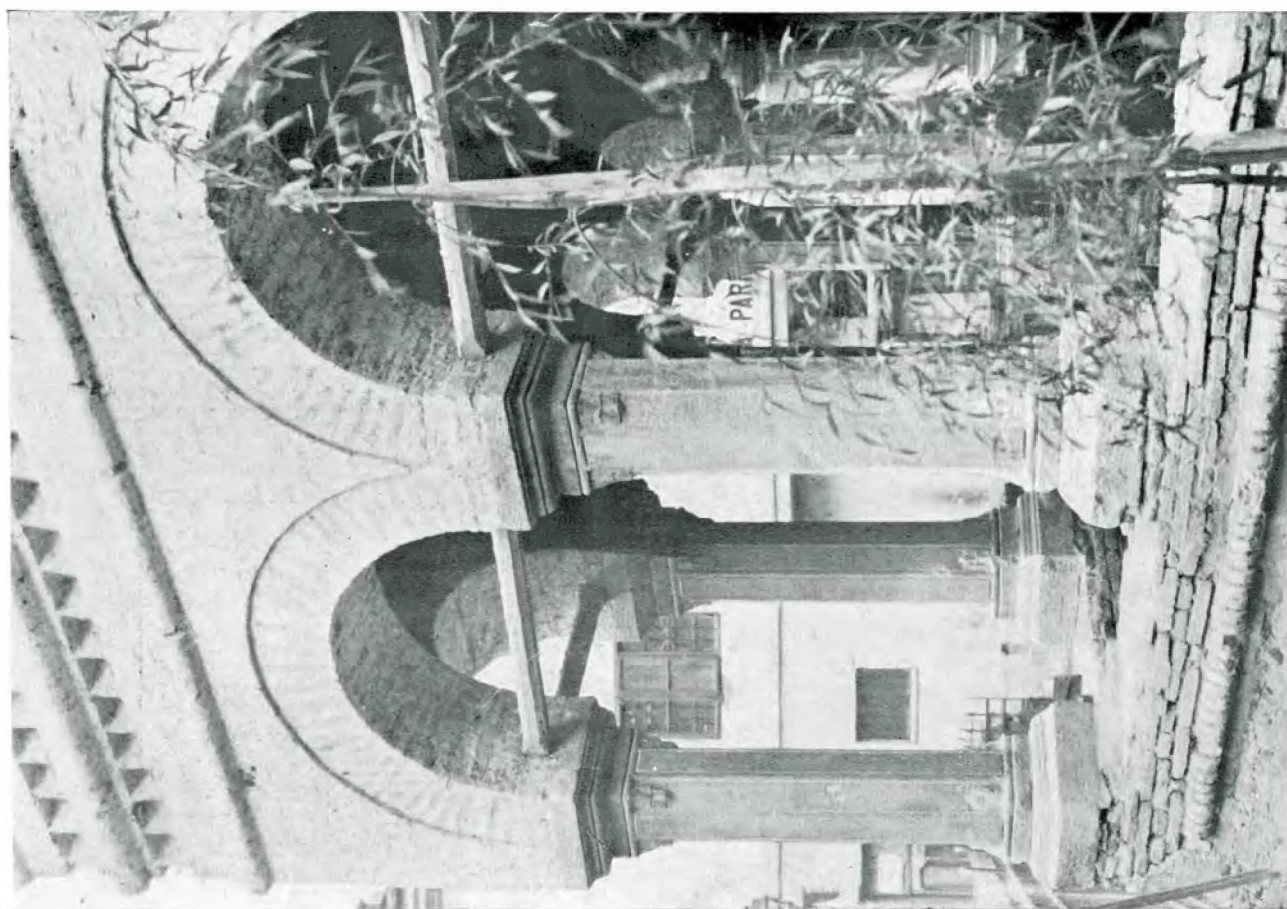

Fig. 74. — Detaliul pridvorului.

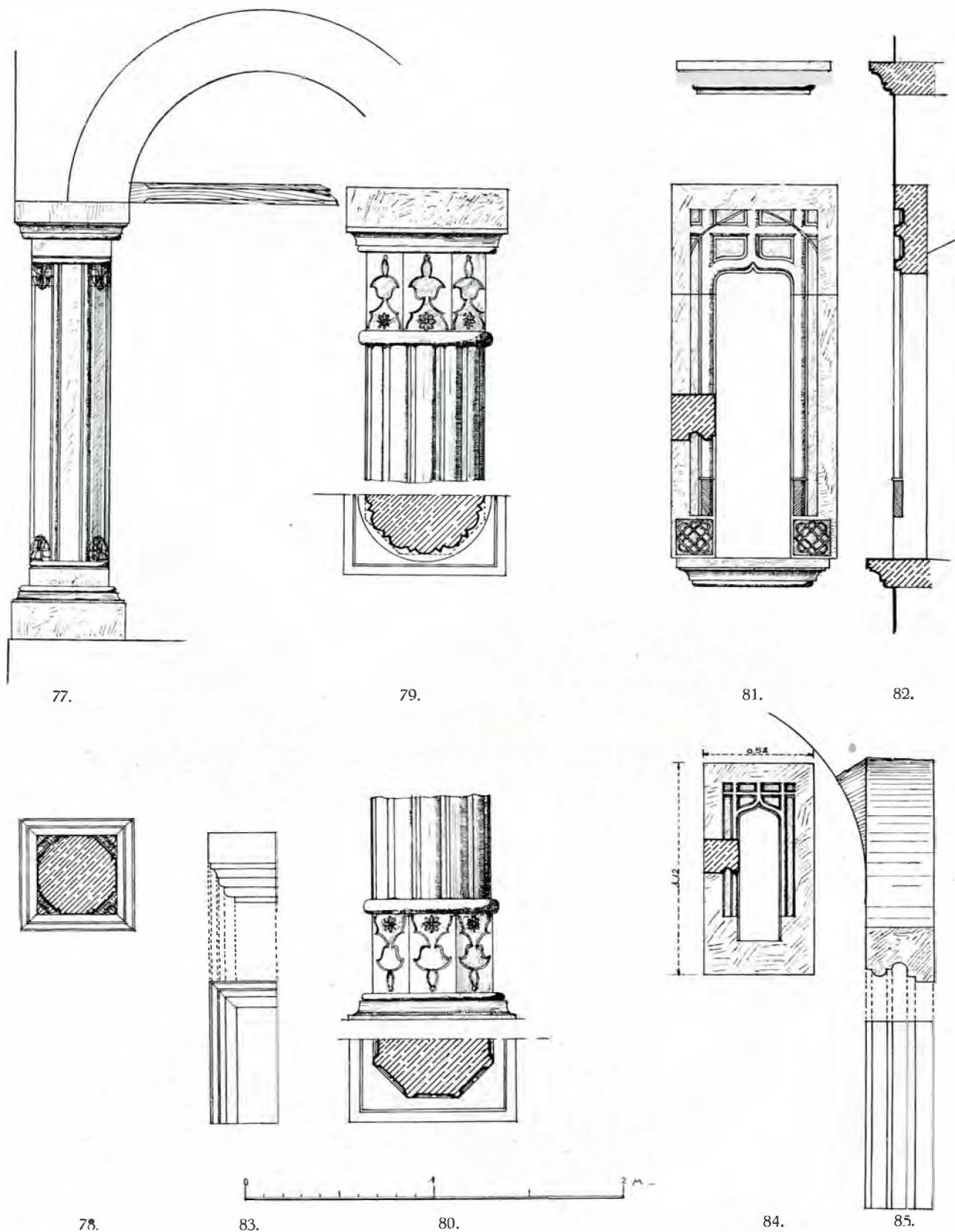

Fig. 75. — Detaliul ferestrei.

Biserica Doamnei din București.

Fig. 76. — Ușa de la intrare.

Biserica Doamnei din București.

Fig. 77-78. — Elevația și planul coloanei pridvorului.

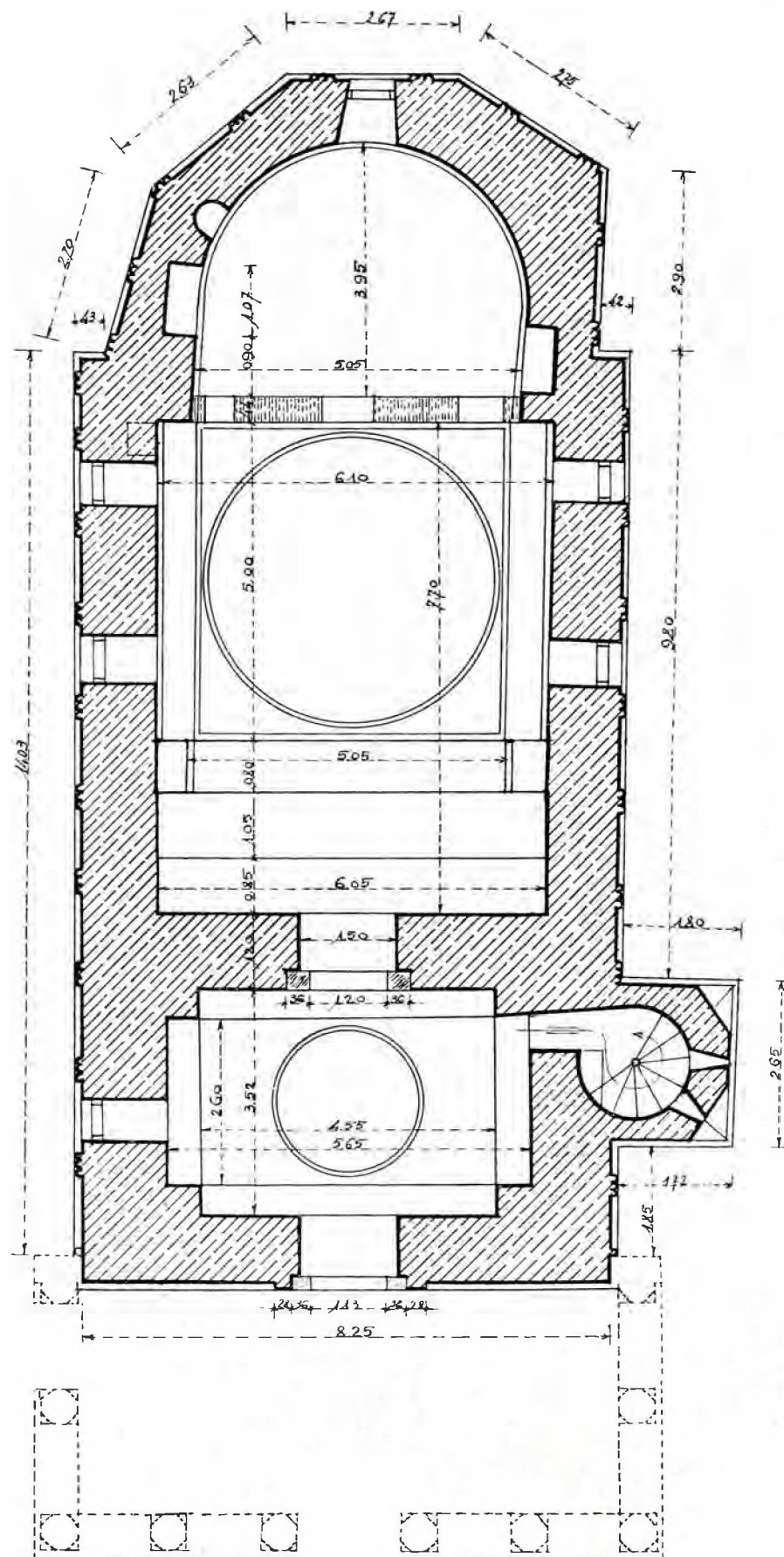
Fig. 79-80. — Elevația și planul coloanei interioare.

Fig. 81-82. — Elevația și secția ferestrei.

Fig. 83. — Elevația și planul consolei din pronaos.

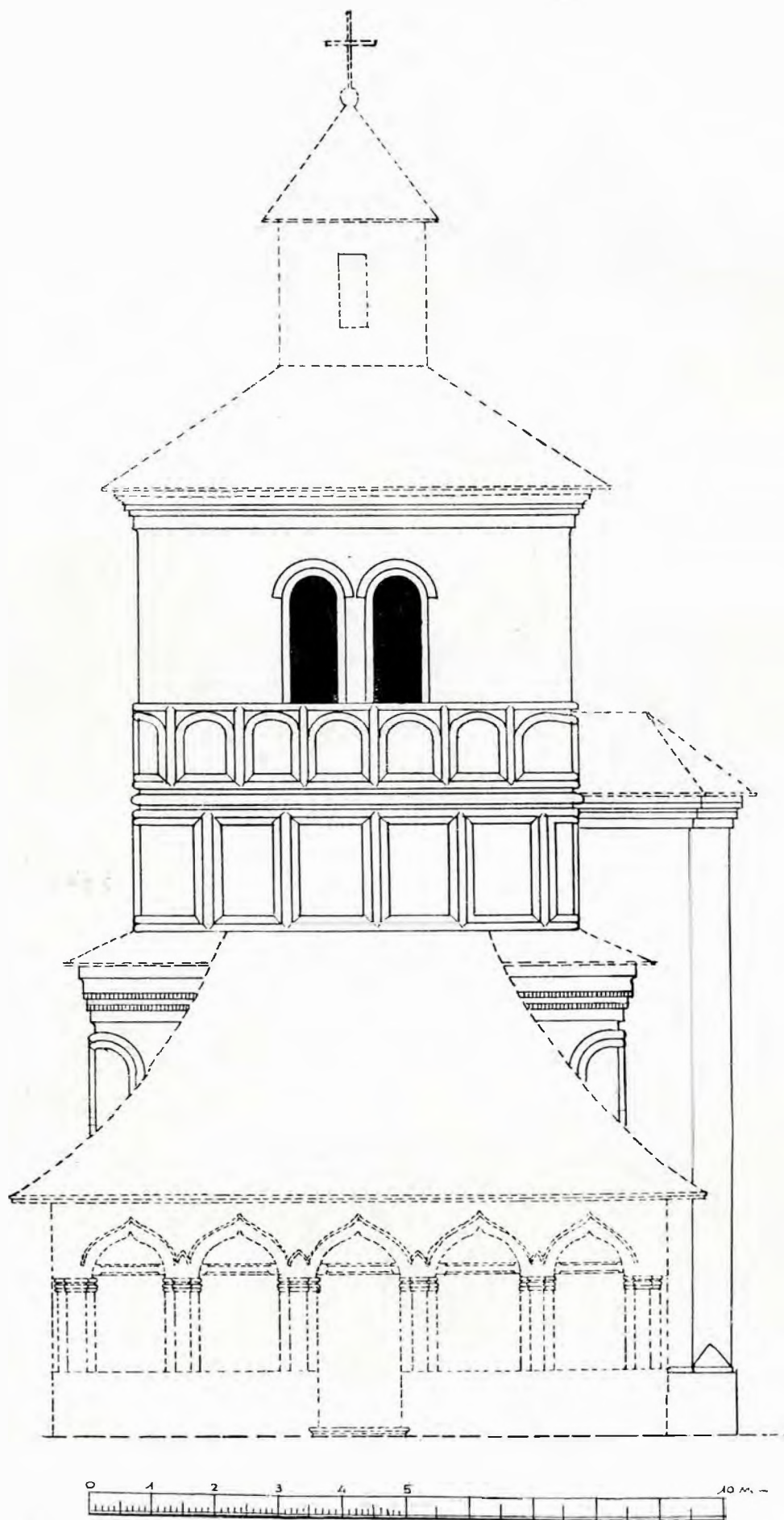
Fig. 84. — Fereastra de la procomidia.

Fig. 85. — Elevația și planul consolei din naos.

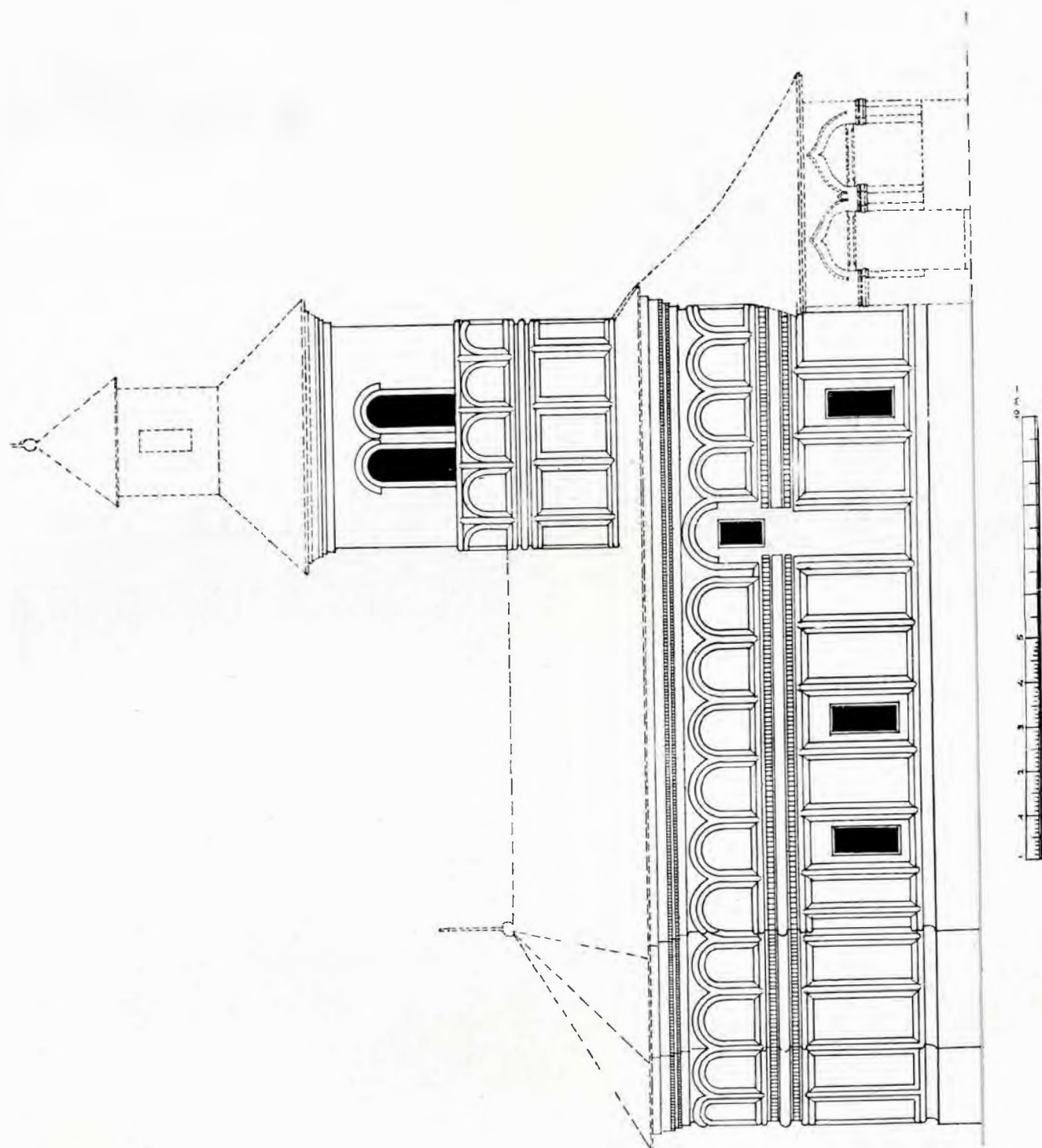
Biserica Mănăstirii Strehaița (Mehedinți).

Fig. 86. — Planul orizontal.

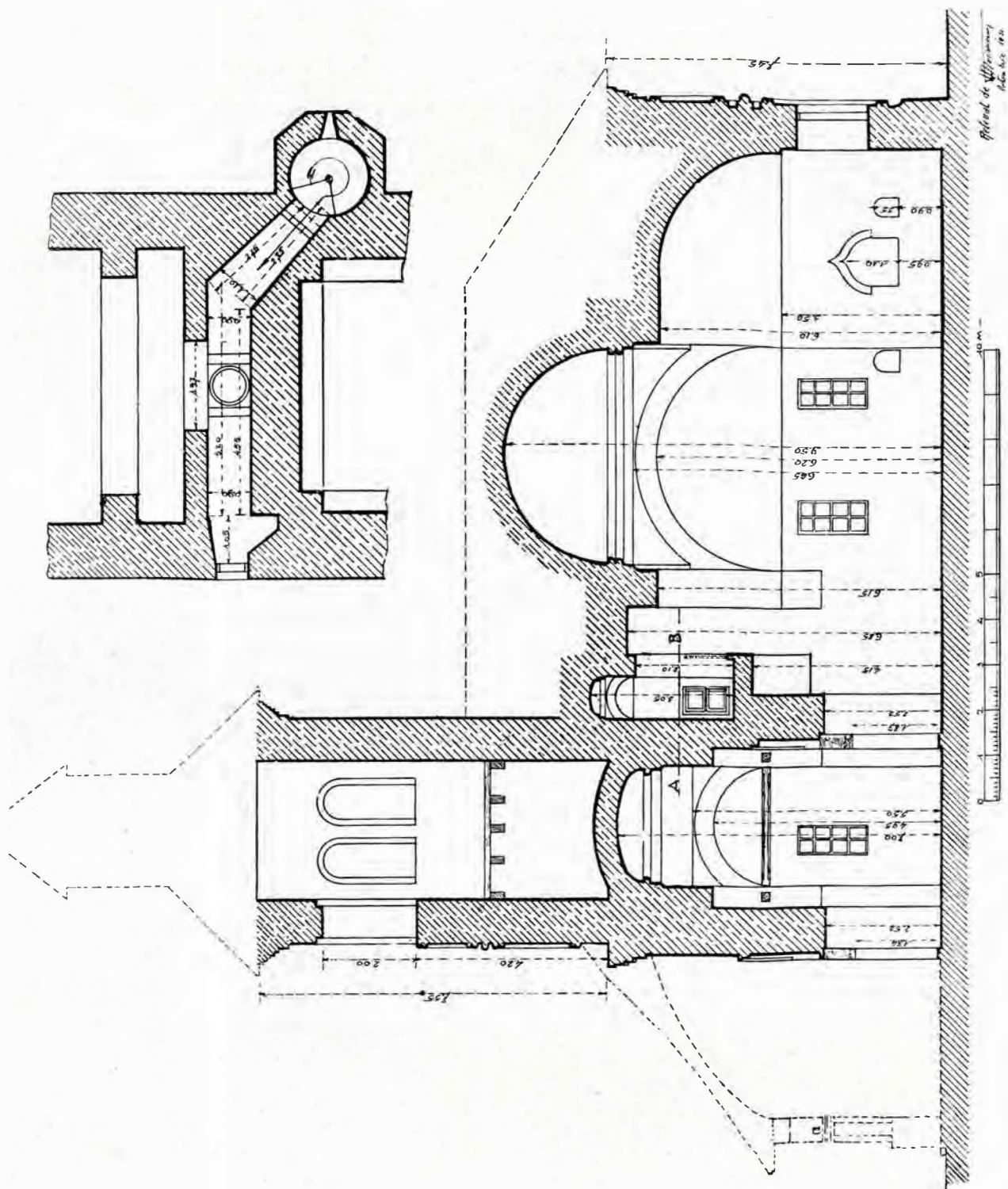

Biserica Mănăstirei Strebaia (Mehedinți).

Fig. 87. — Fațada principală.

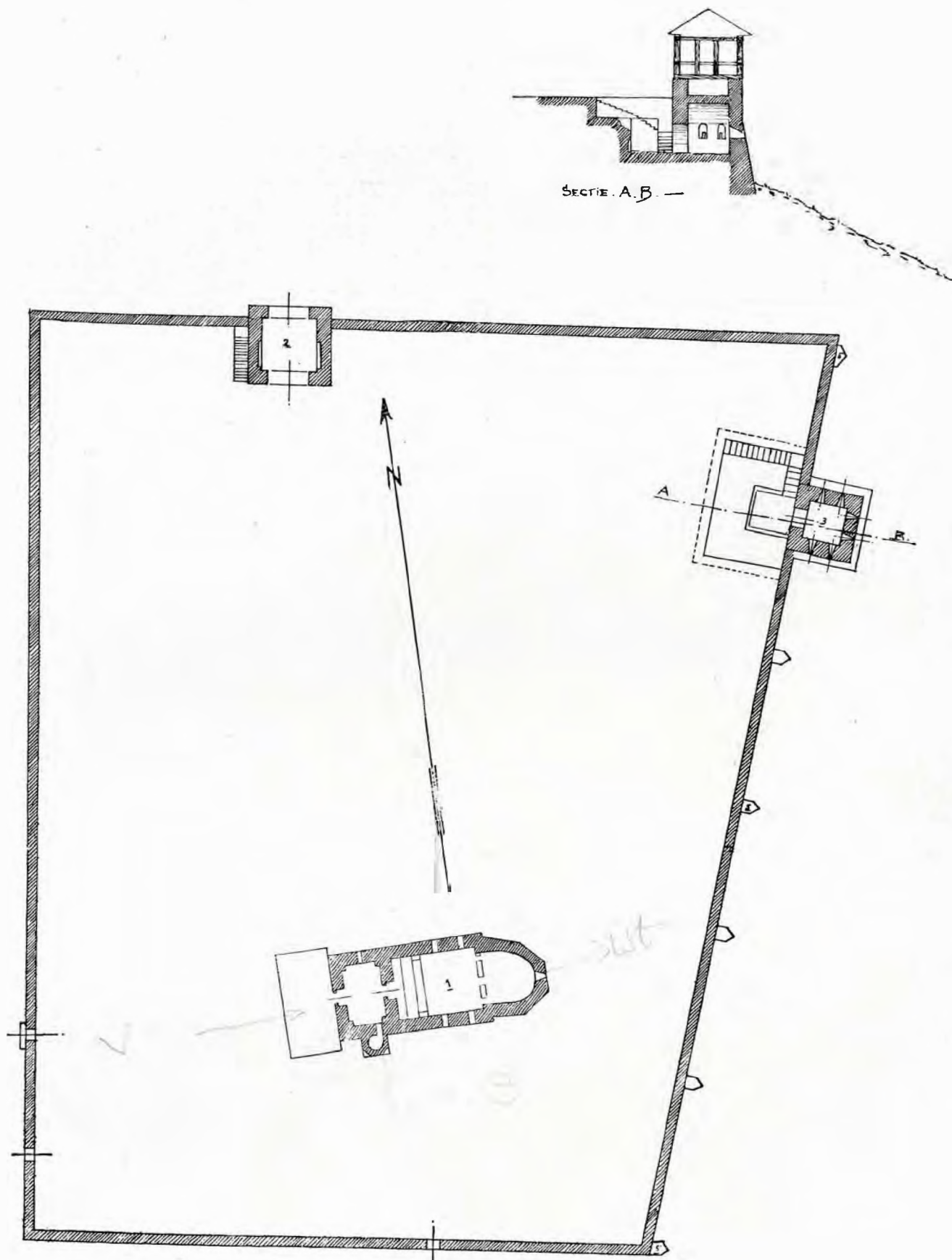

Biserica Mănăstirii Srehaia (Mehedinți).
Fig. 88. — Fațada laterală.

Biserica Mănăstirii Strehain (Mehedinți).

Fig. 89. — Secțiune longitudinală. Fig. 90. — Planul capusului.

Mănăstirea Strehaiu.

Fig. 91. — Planul de situații.

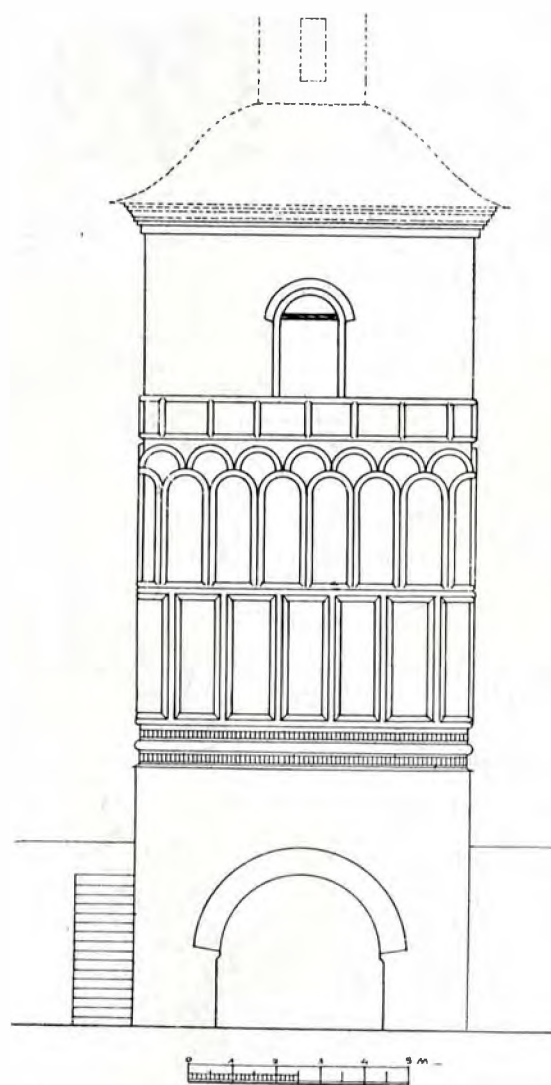
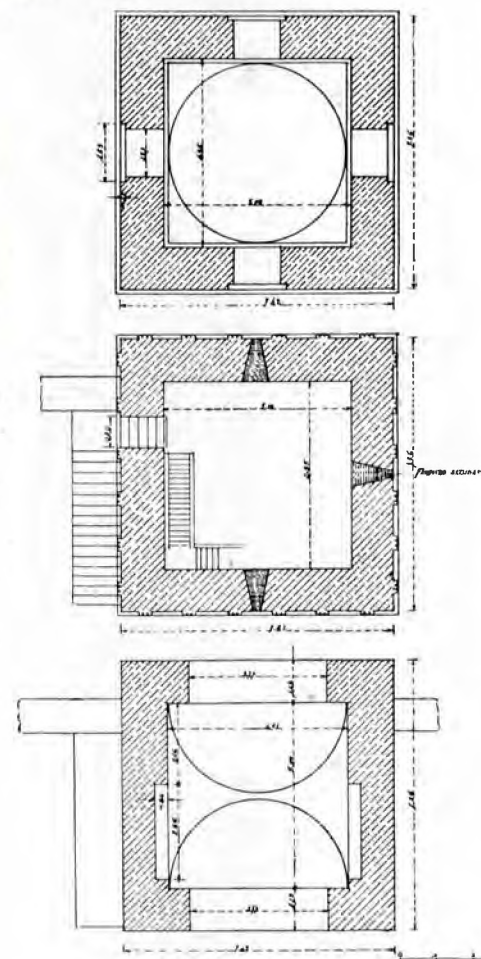

Fig. 92. — Fațada.

Clopotnița Mănăstirii Strehia Mehedinți.

Fig. 93. — Planurile orizontale.

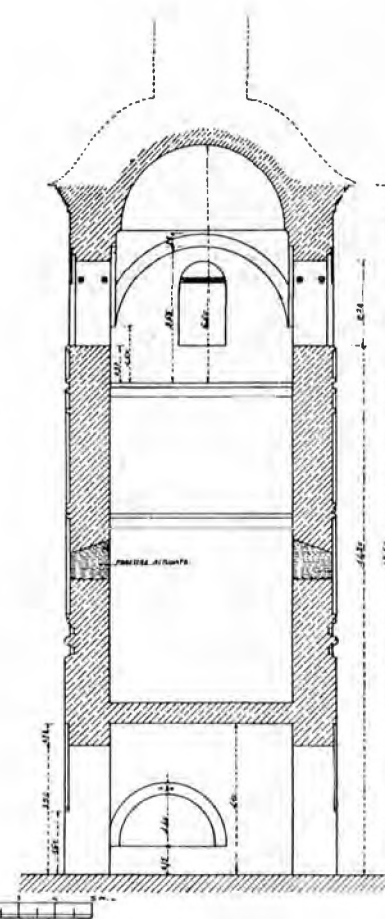

Fig. 94. — Secțiune.

Biserica Mănăstirii Strehaia (Mehedinți).

Fig. 95. — Vedere generală.

Fig. 96. — Vedere dinspre nord.

Biserica Mănăstirei Strehăia (Mehedinți).

Fig. 97. — Vedere dinspre sud.

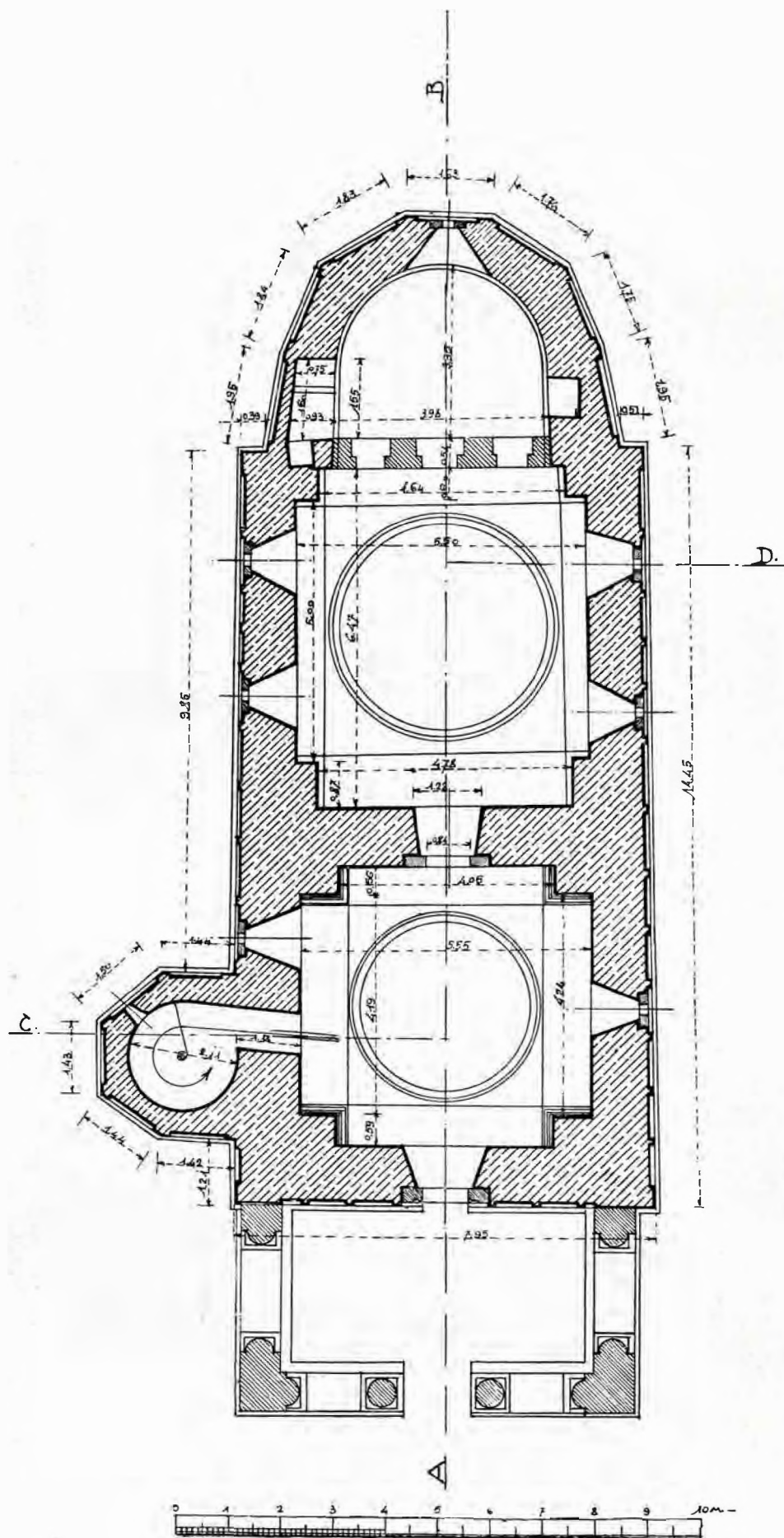

Fig. 98. — Vederea bisericii spre altar.

Biserica Mănăstirii Strehai (Mehedinți).

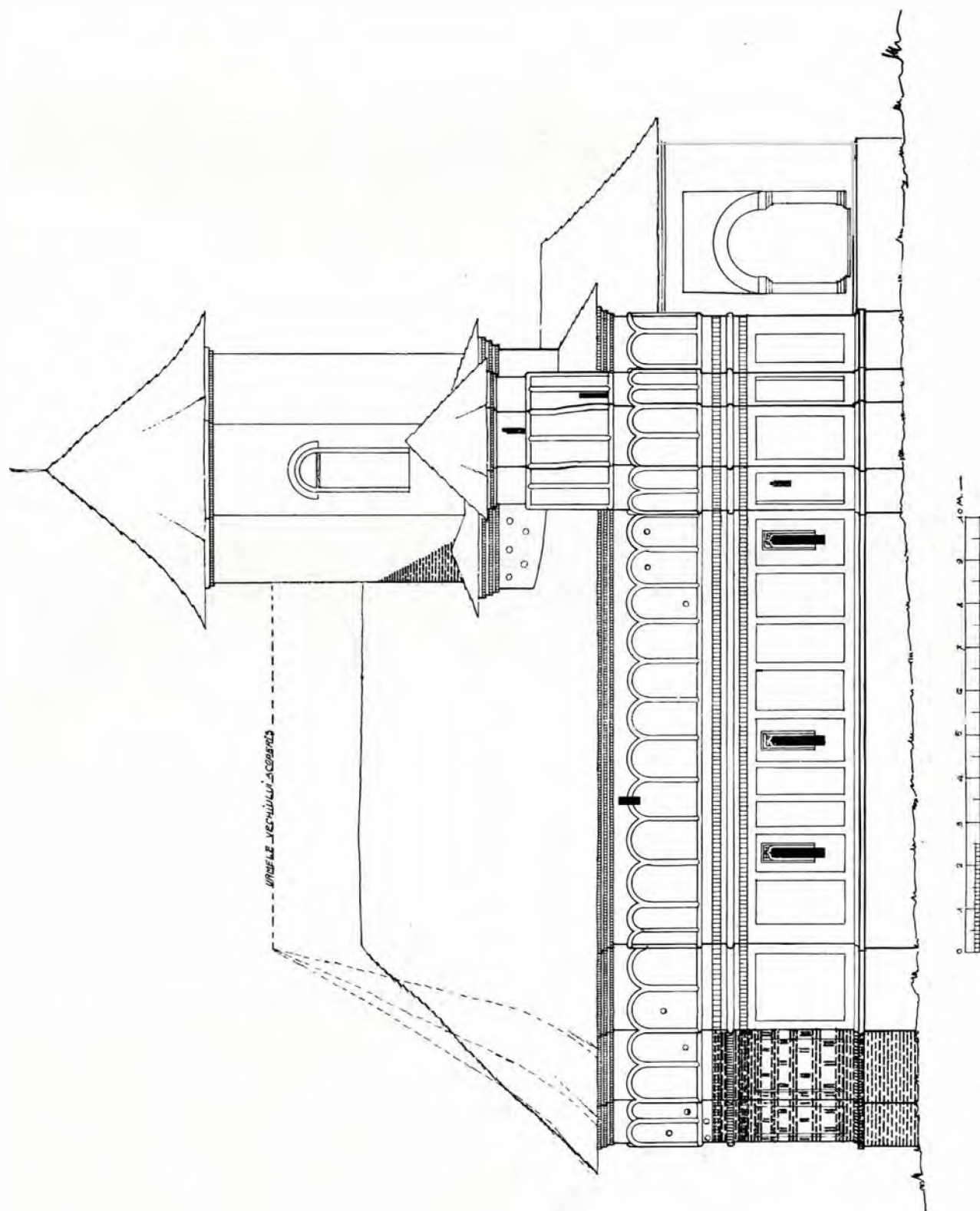

Fig. 99. — Vederea clopotniții.

Biserica din Vlădești (Muscel)

Fig. 100. — Planul orizontal.

Biserica din Vlădești (Muscel)

Fig. 101. — Fațada laterală.

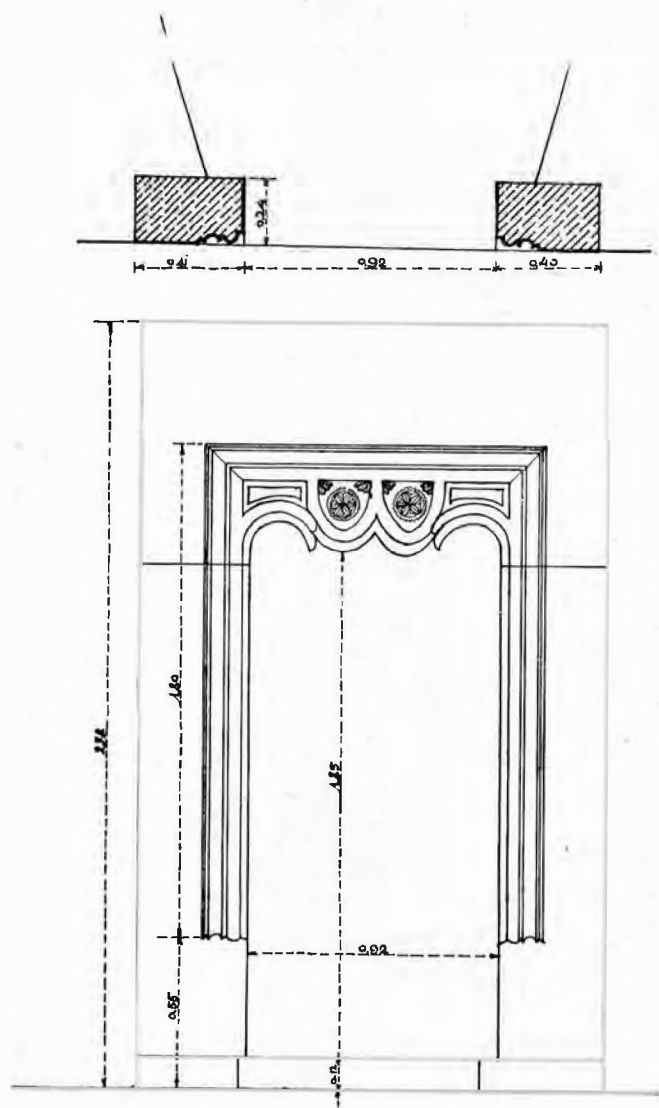
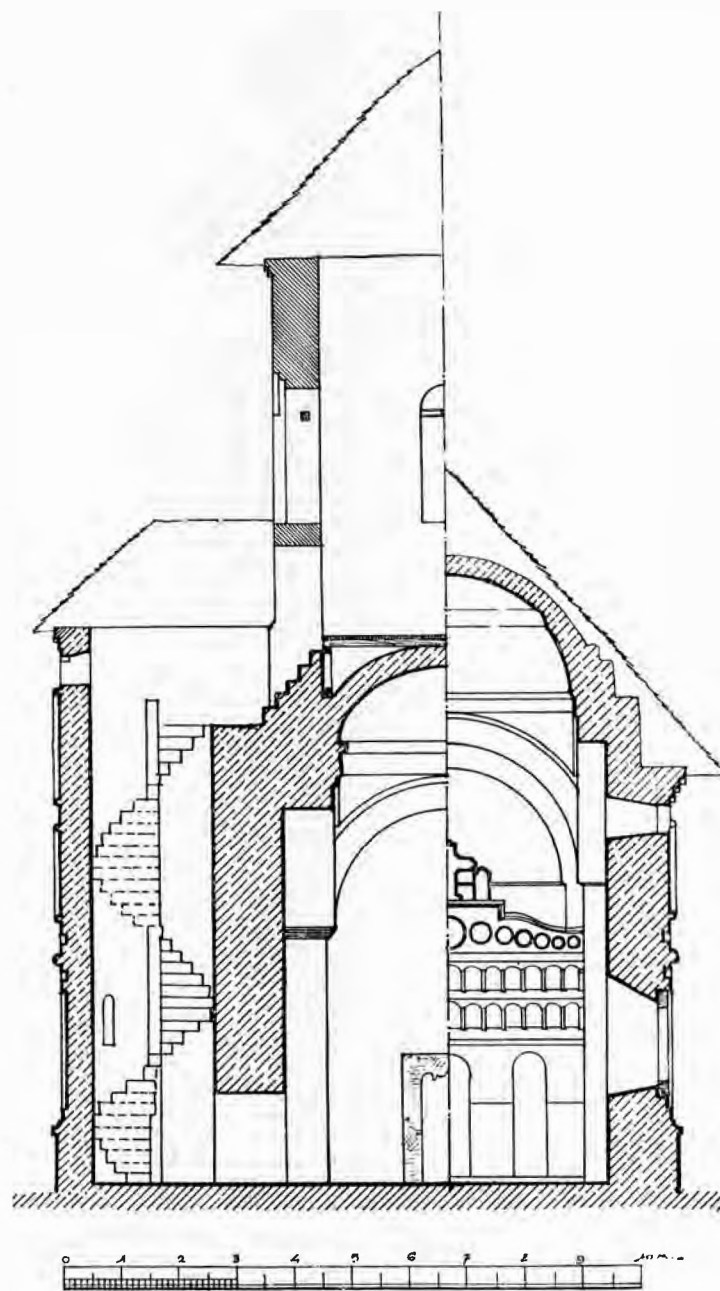

Fig. 103. — Detaliul ușii.

Biserica din Vlădești (Muscel)

Fig. 104. — Secție transversală prin pronaos. Fig. 105. — Secție transversală prin naos.

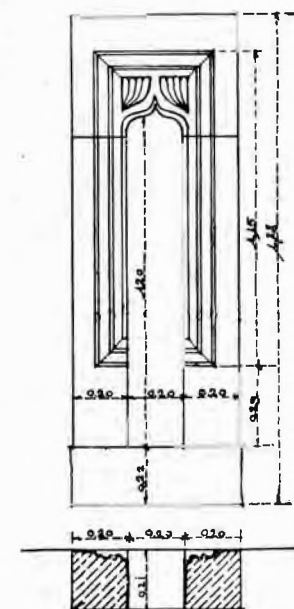
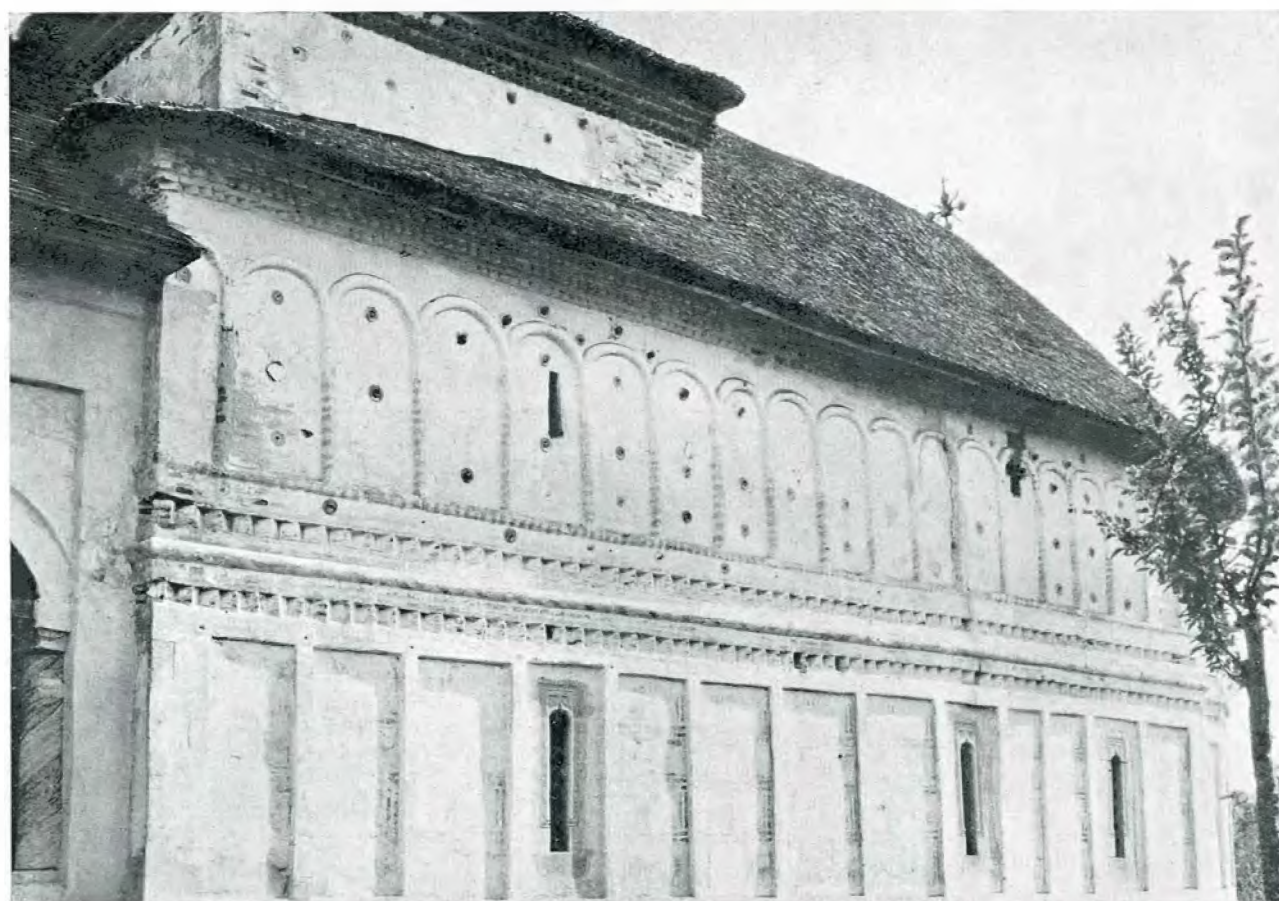

Fig. 106. — Detaliul ferestrei

Biserica din Vlădești (Muscel)

Fig. 107. — Vedere spre altar.

Fig. 108. — Vedere dinspre miază zi.

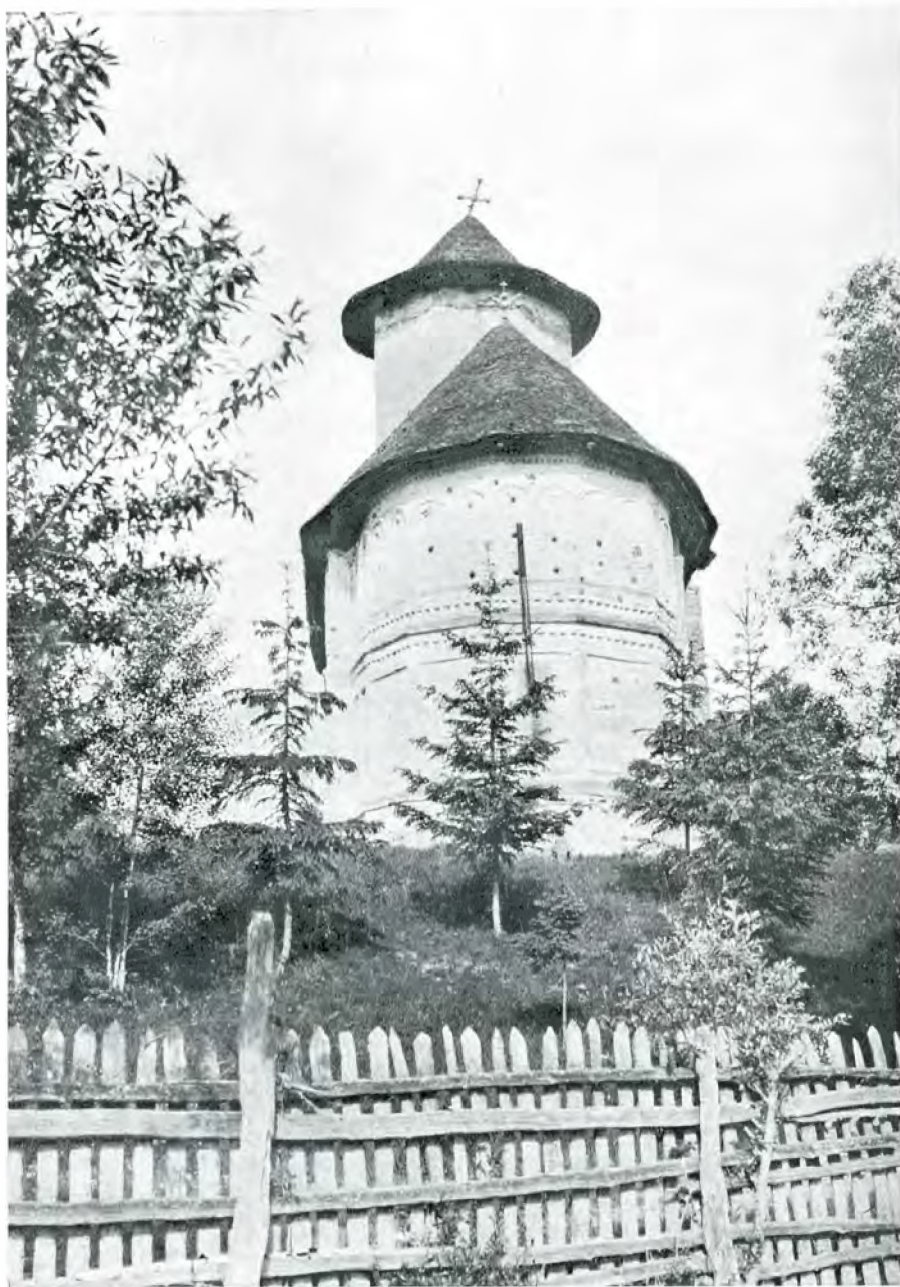

Fig. 109. — Vedere spre altar

Biserica din Vlădești (Muscel)

Fig. 110. — Vedere spre intrare.

Fig. 111. — Detaliul ferestrelor.

Biserica din Vlădești (Muscel)

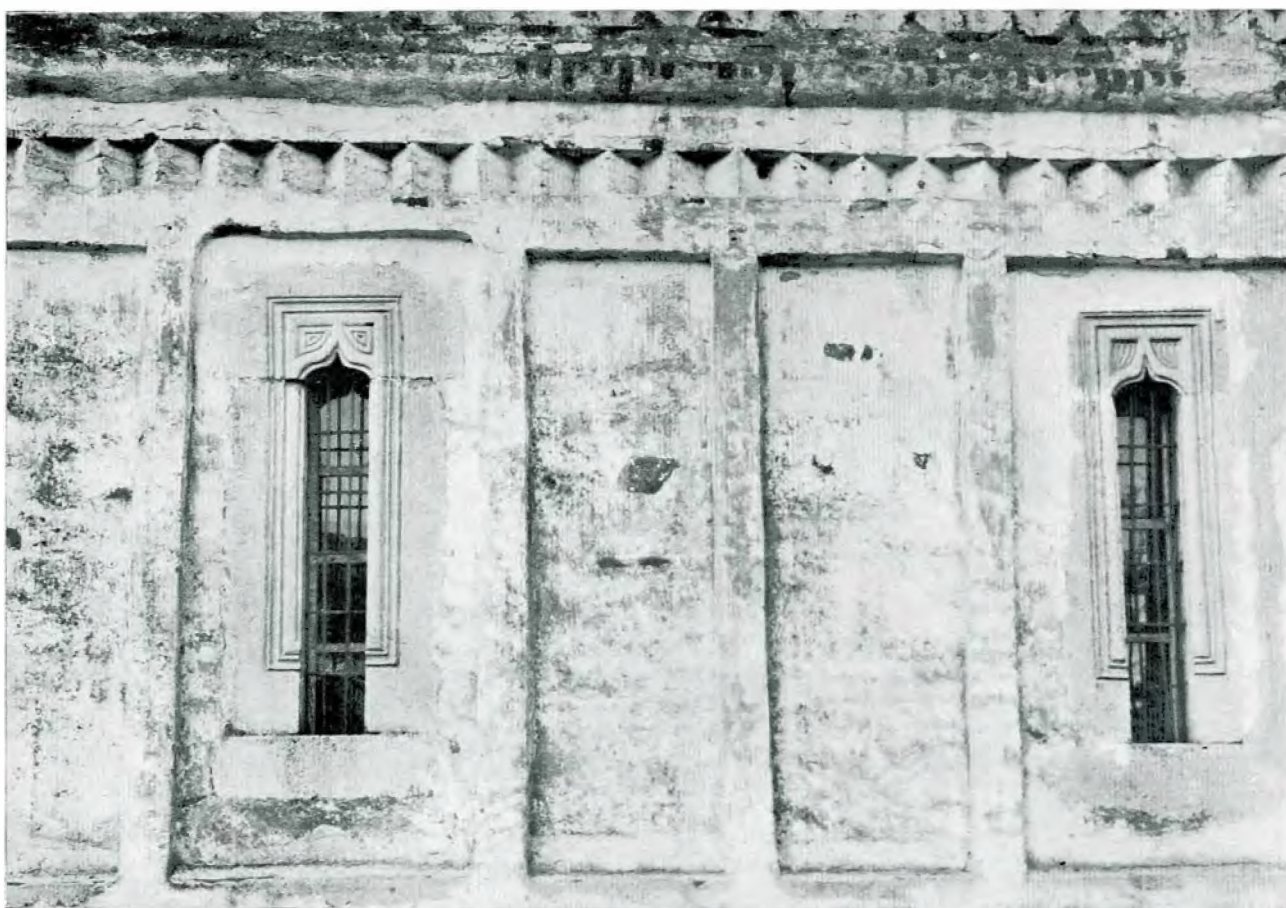
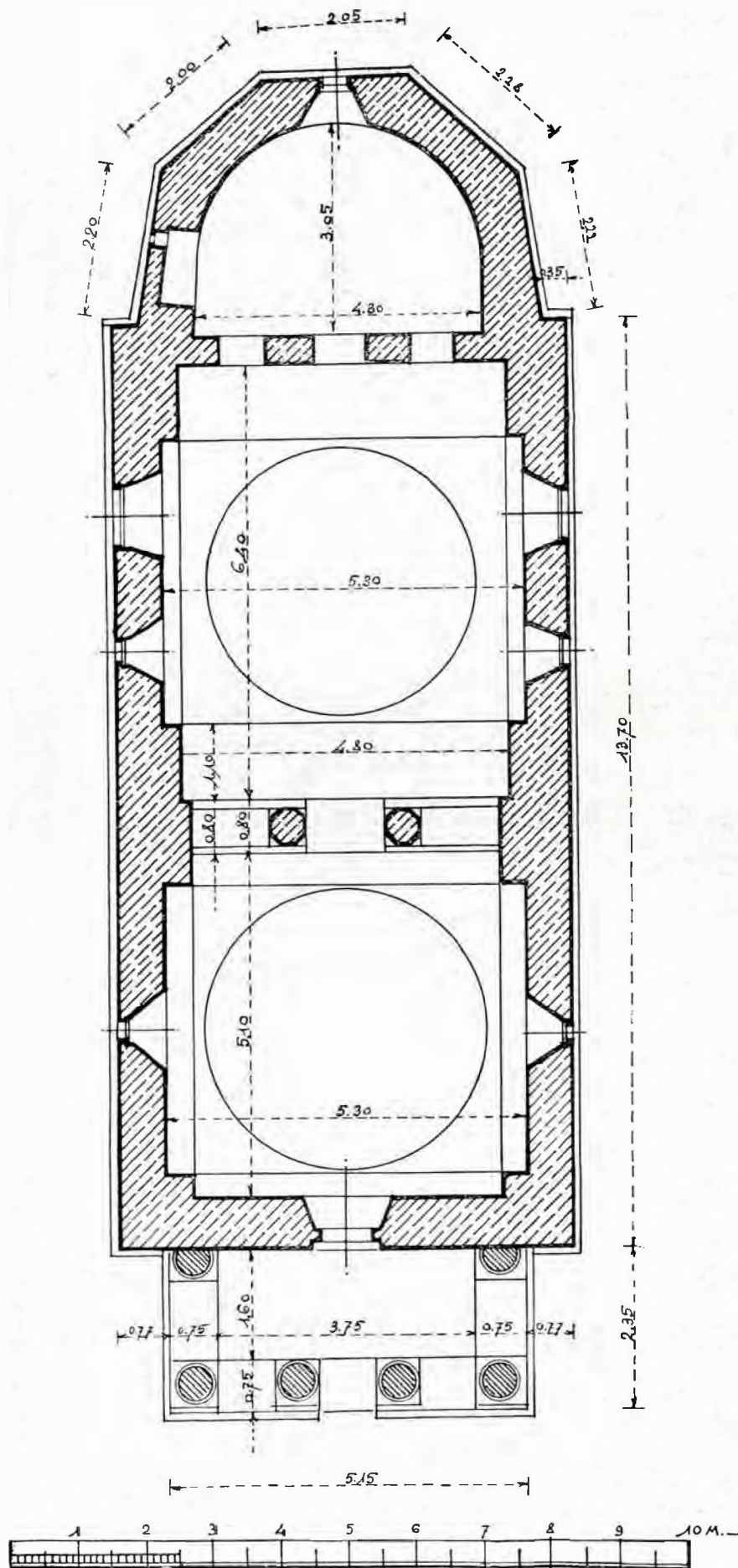
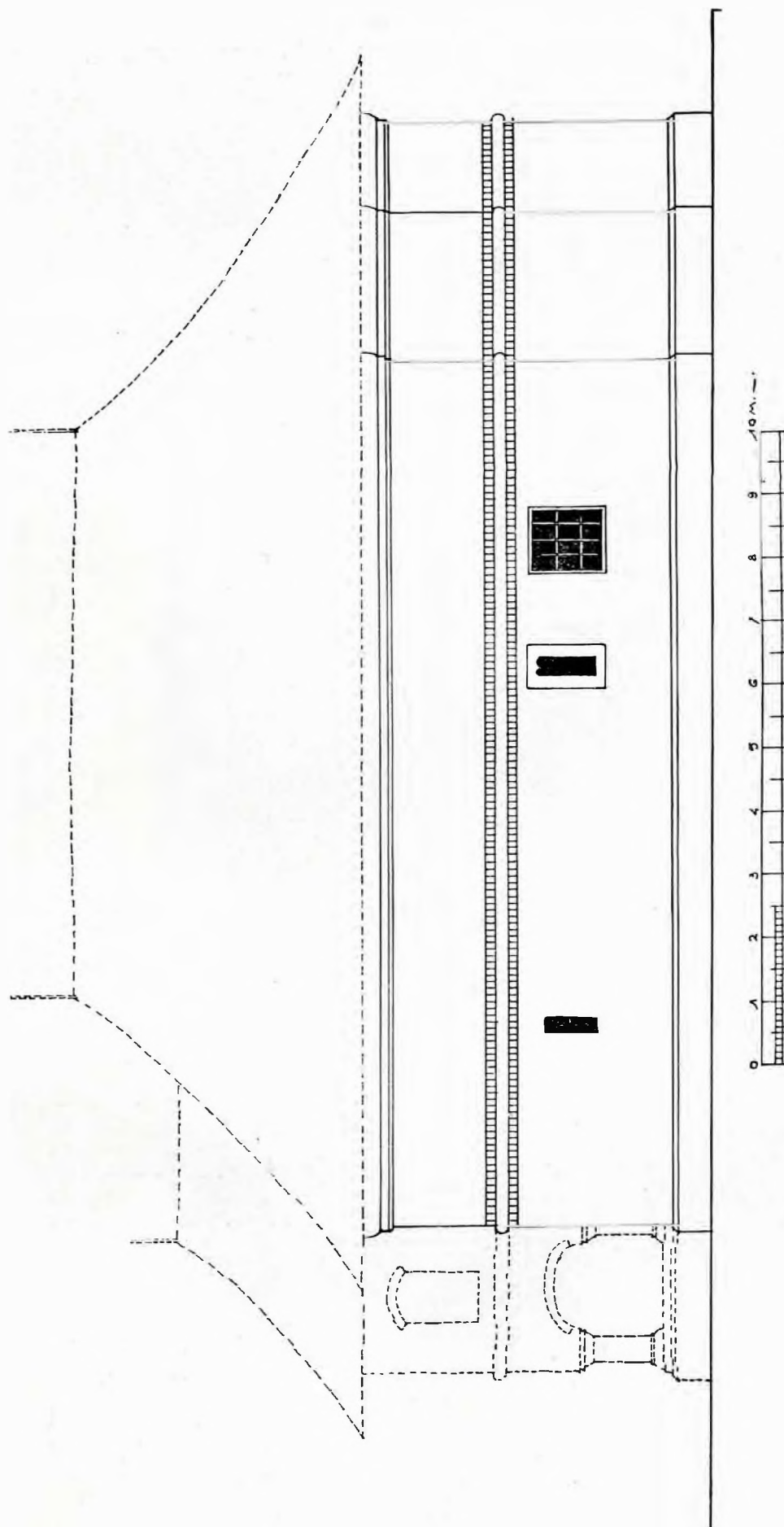

Fig. 112. — Detaliul ușii.

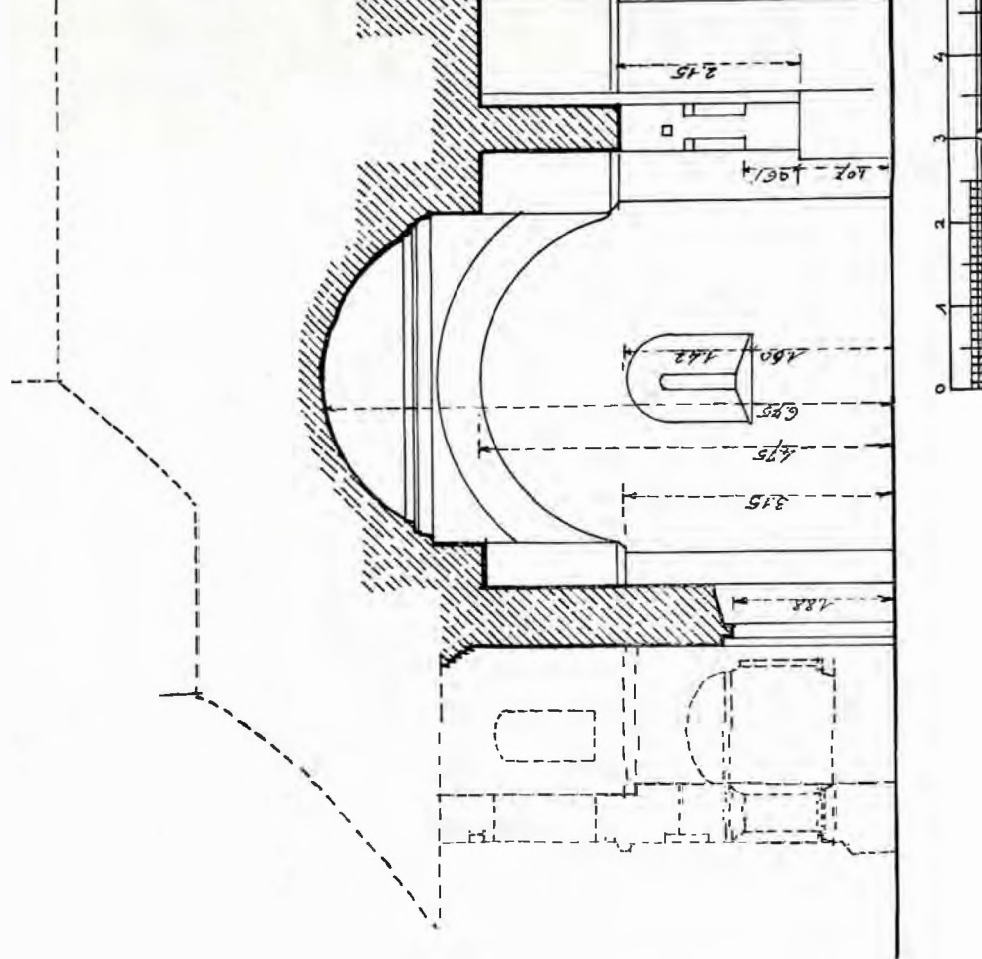
Biserica Fundeni din Câmpu Lung.

Fig. 113. — Planul orizontal.

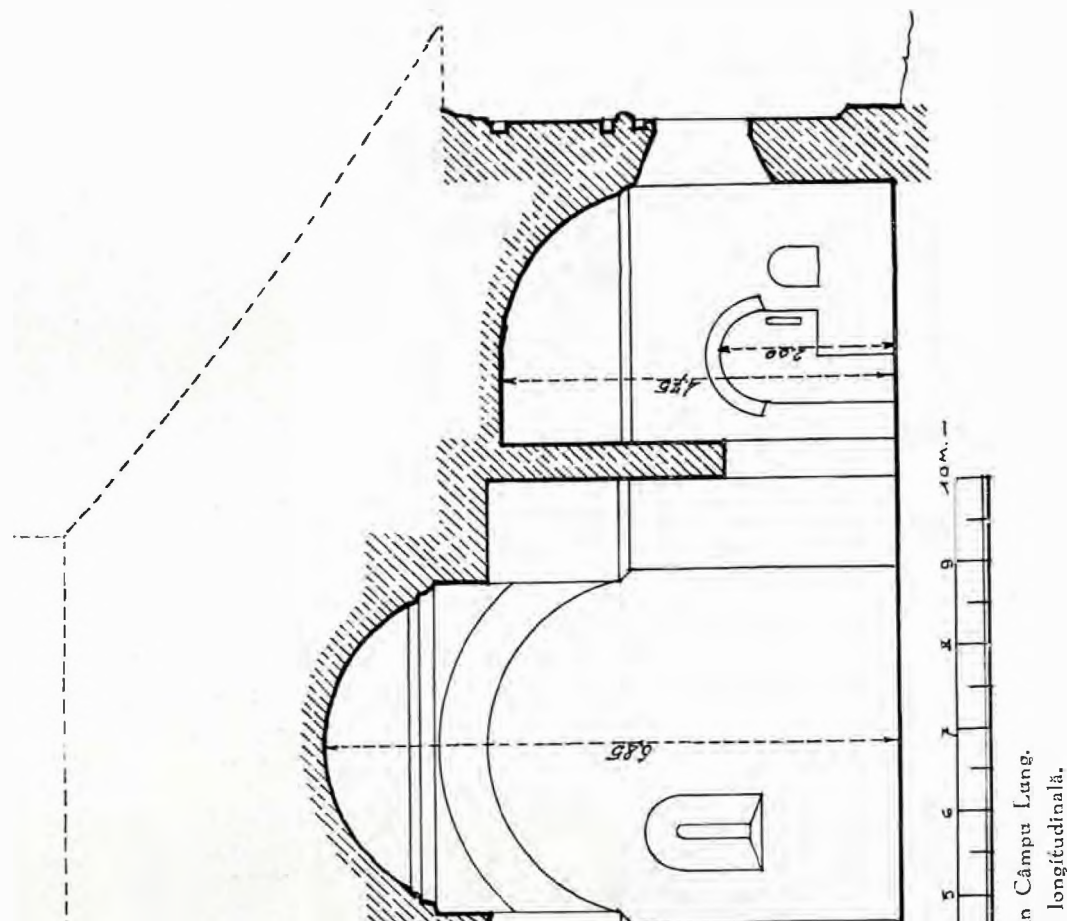

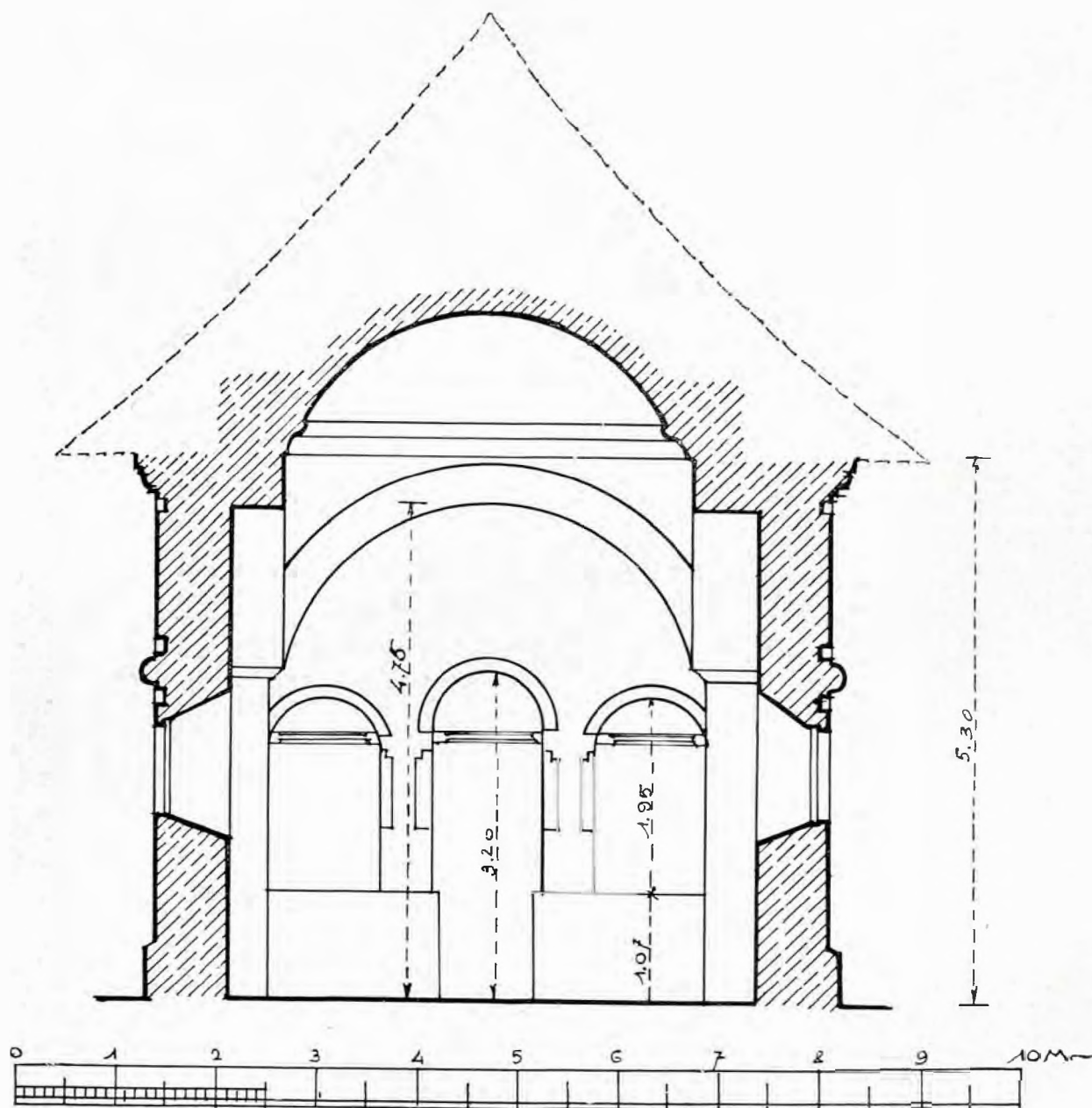
Biserica Fundeni din Câmpu Lung.

Fig. 114. — Fațada laterală.

Biserica Fundeni din
Fig. 115. — Secție

Biserica Fundeni din Câmpu Lung

Fig. 116. -- Secție transversală prin pronaos.

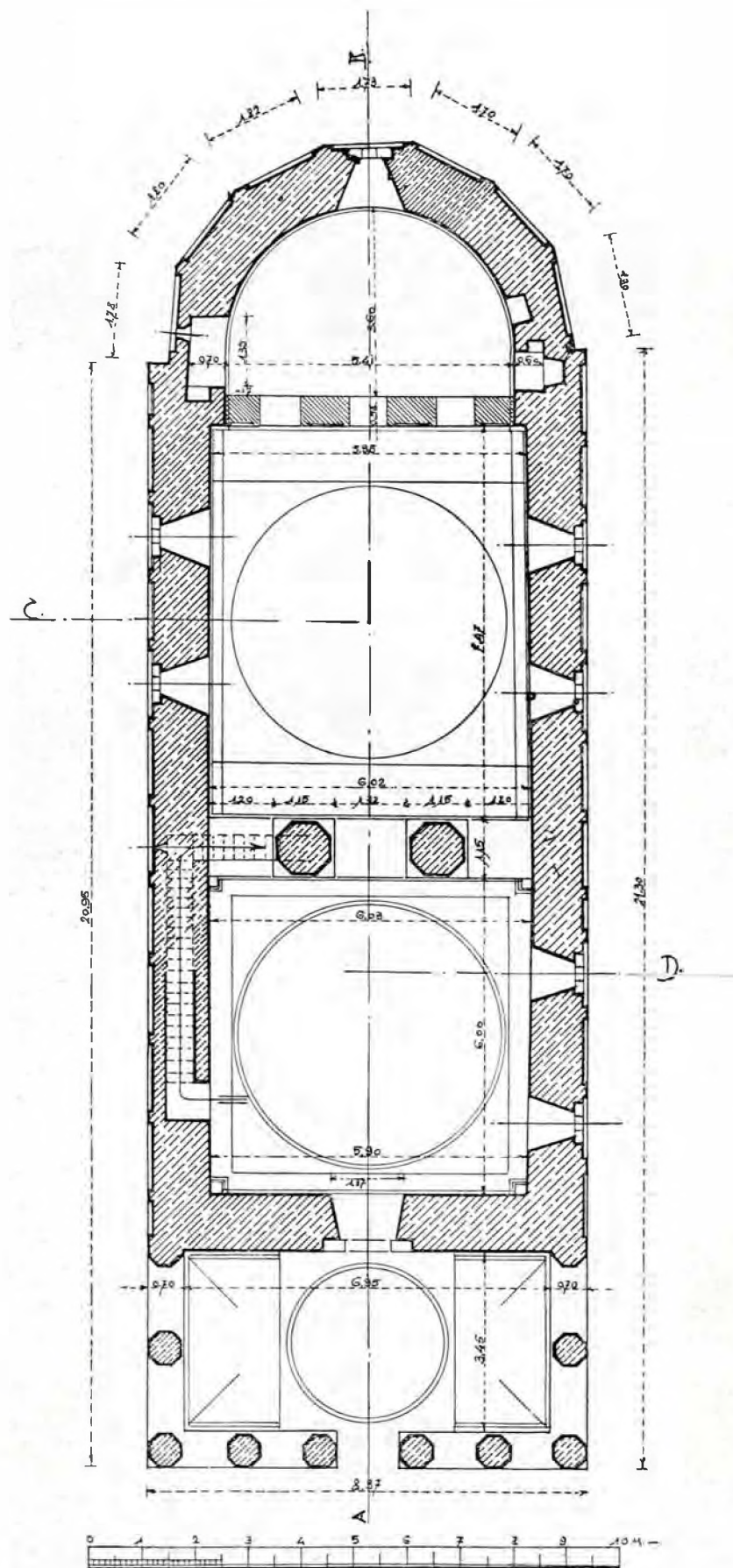
Biserica Fundeni din Câmpu Lung.
Fig. 117. — Vedere spre intrare.

Biserica Fundeni din Câmpu Lung.

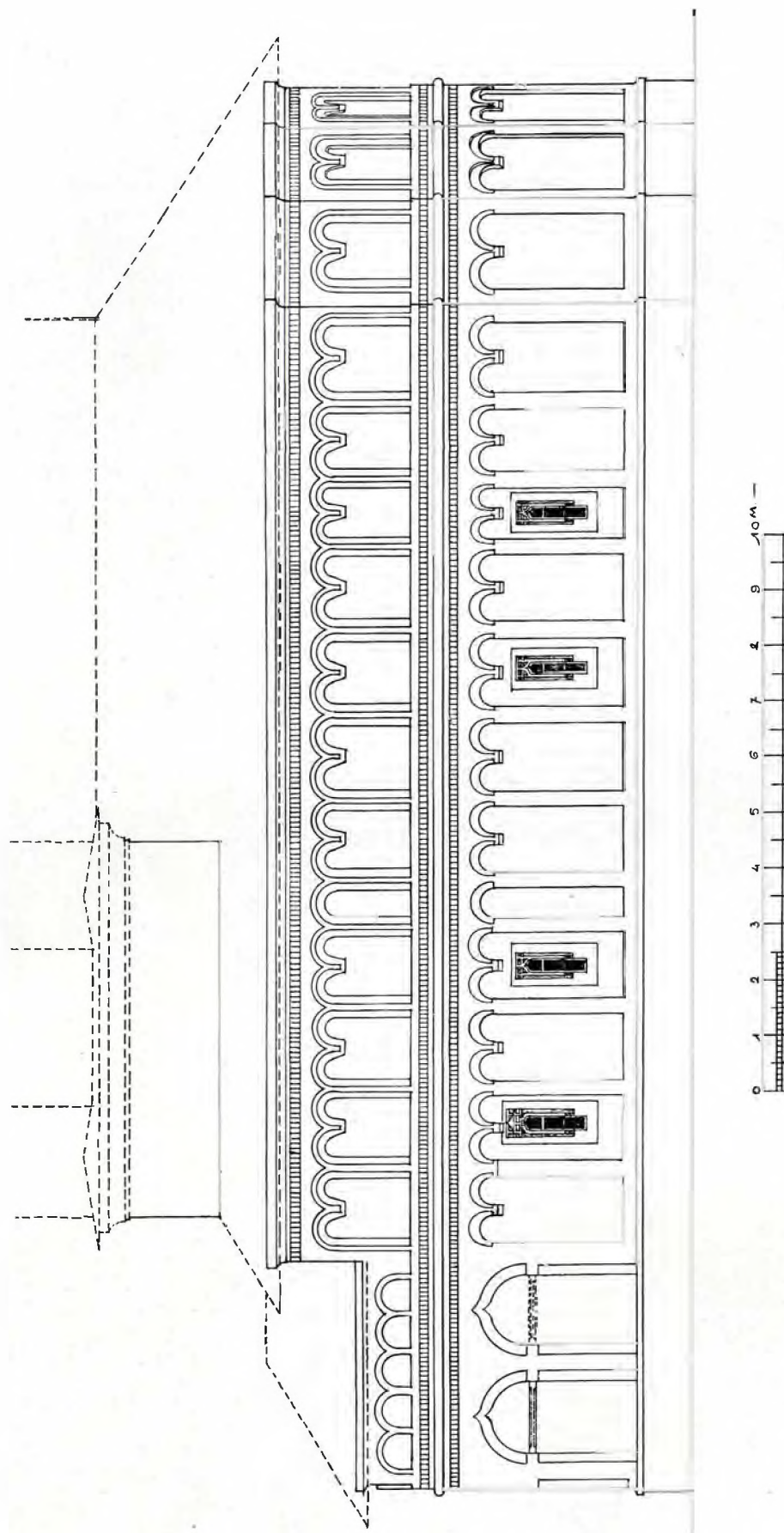
118. — Vedere laterală.

Fig. 119. — Vedere spre altar.

Biserica din Coțeni-Mironești (Ilfov).

Fig. 120. - Planul orizontal.

Biserica din Coeni — Mehedinți (Ilfov).

Fig. 121. — Fațada laterală.

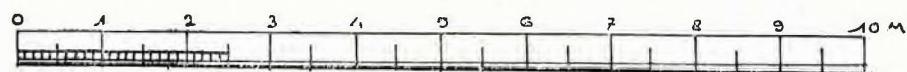
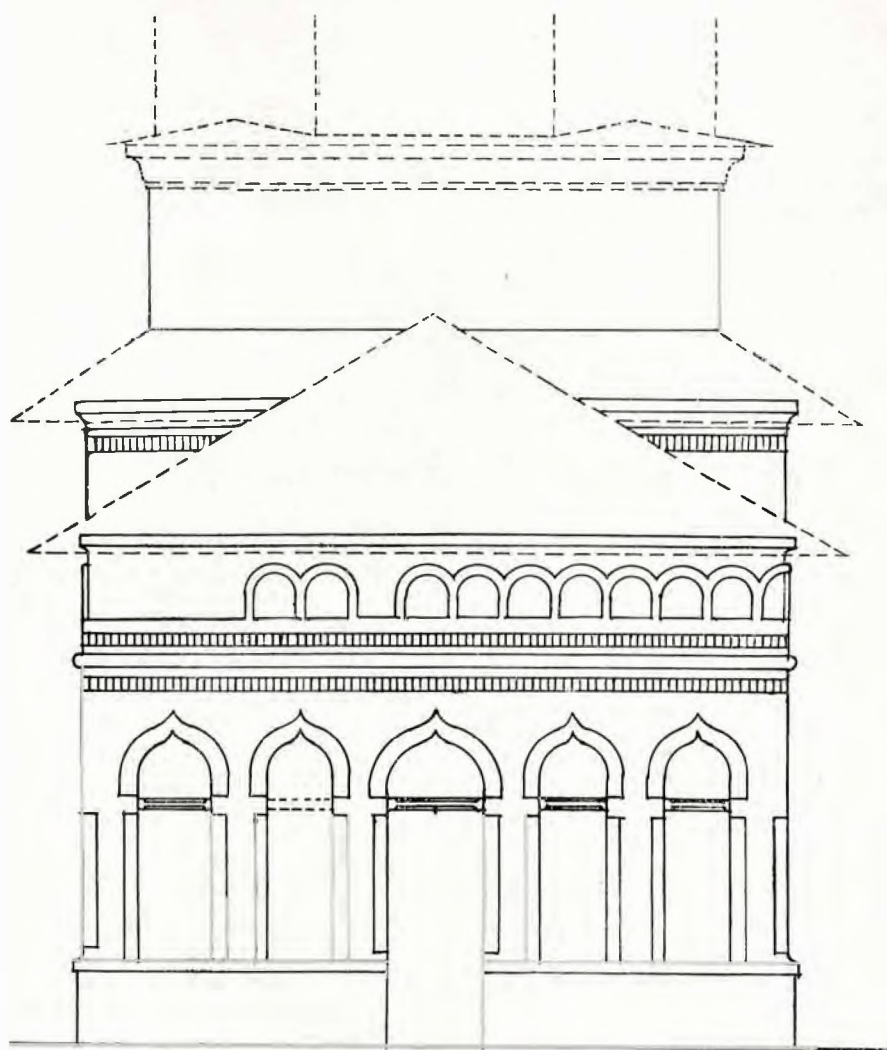

Fig. 122. — Fațada principală.

Biserica din Coienii-Mironești (Ilfov)

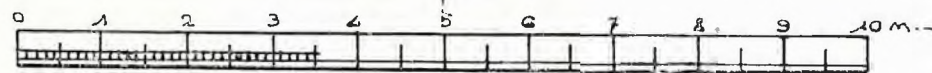
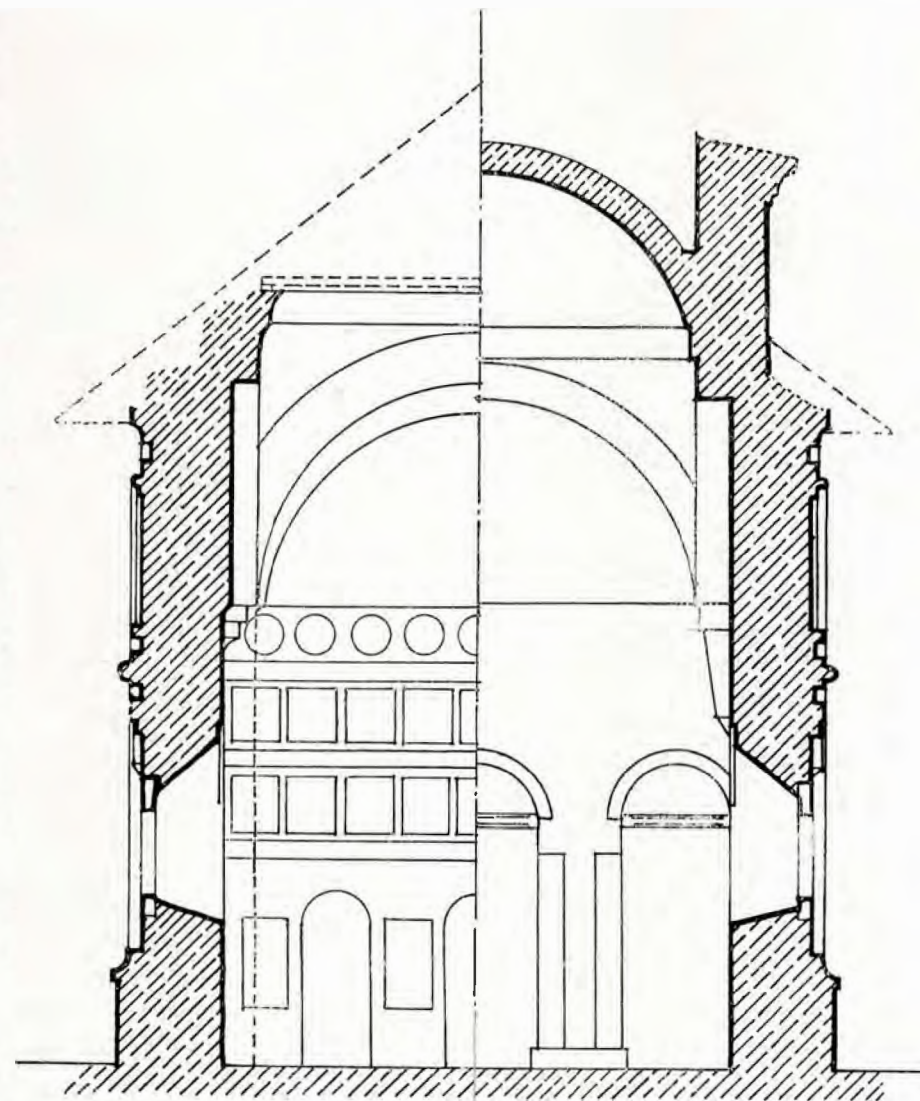
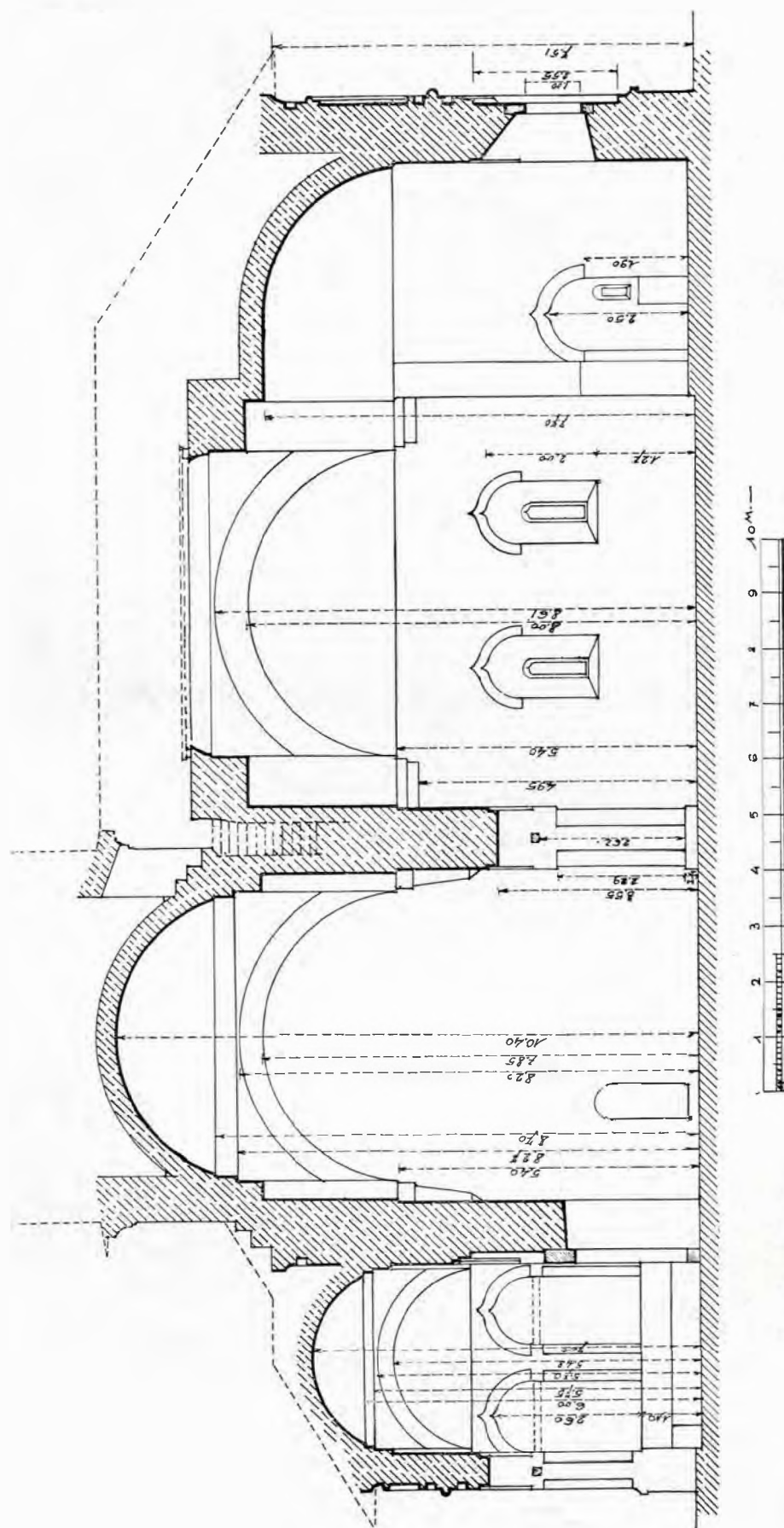

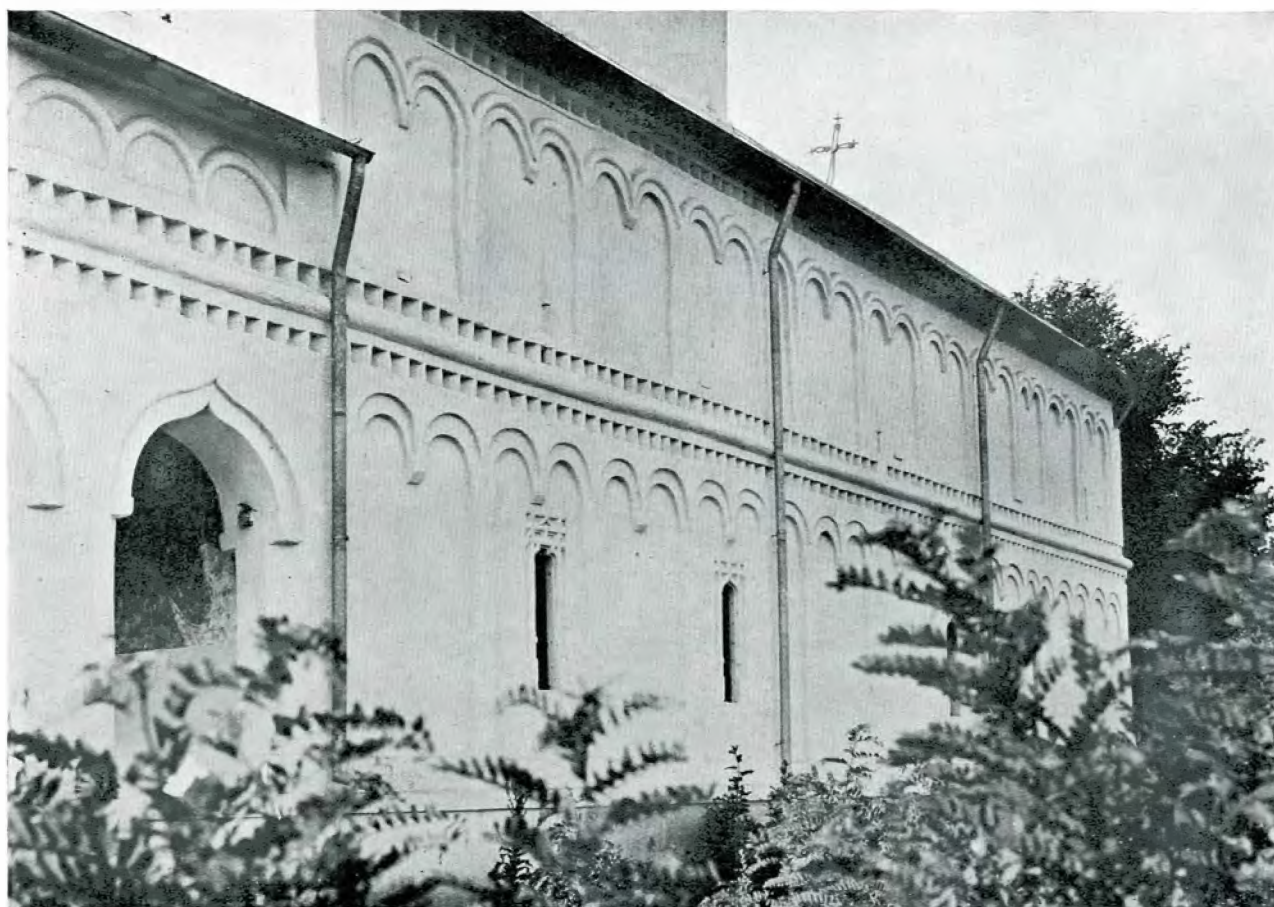
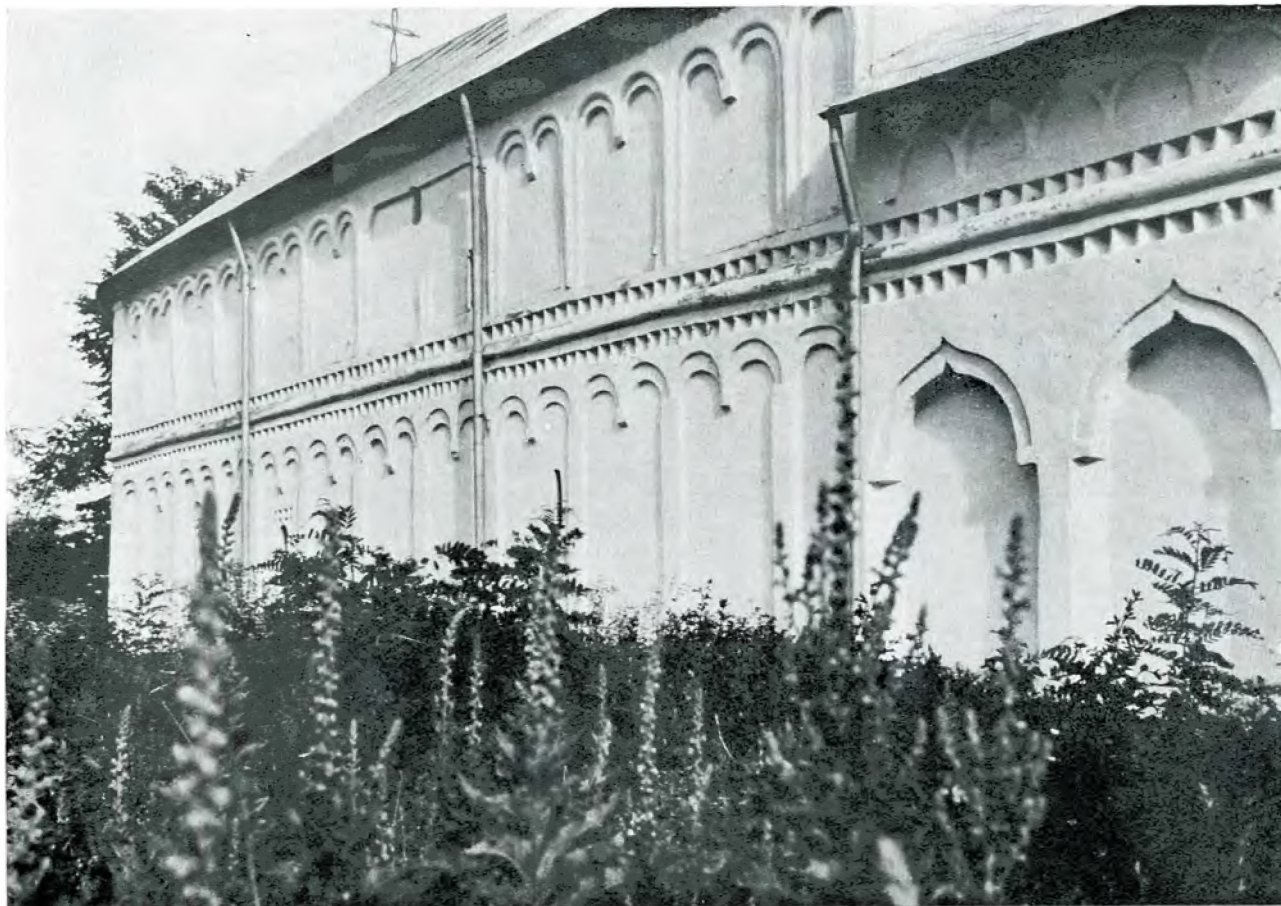
Fig. 123. — Secție prin naos.

Fig. 124. — Prin pronaos

Biserica din Coreni Mironesti (Ilfov)

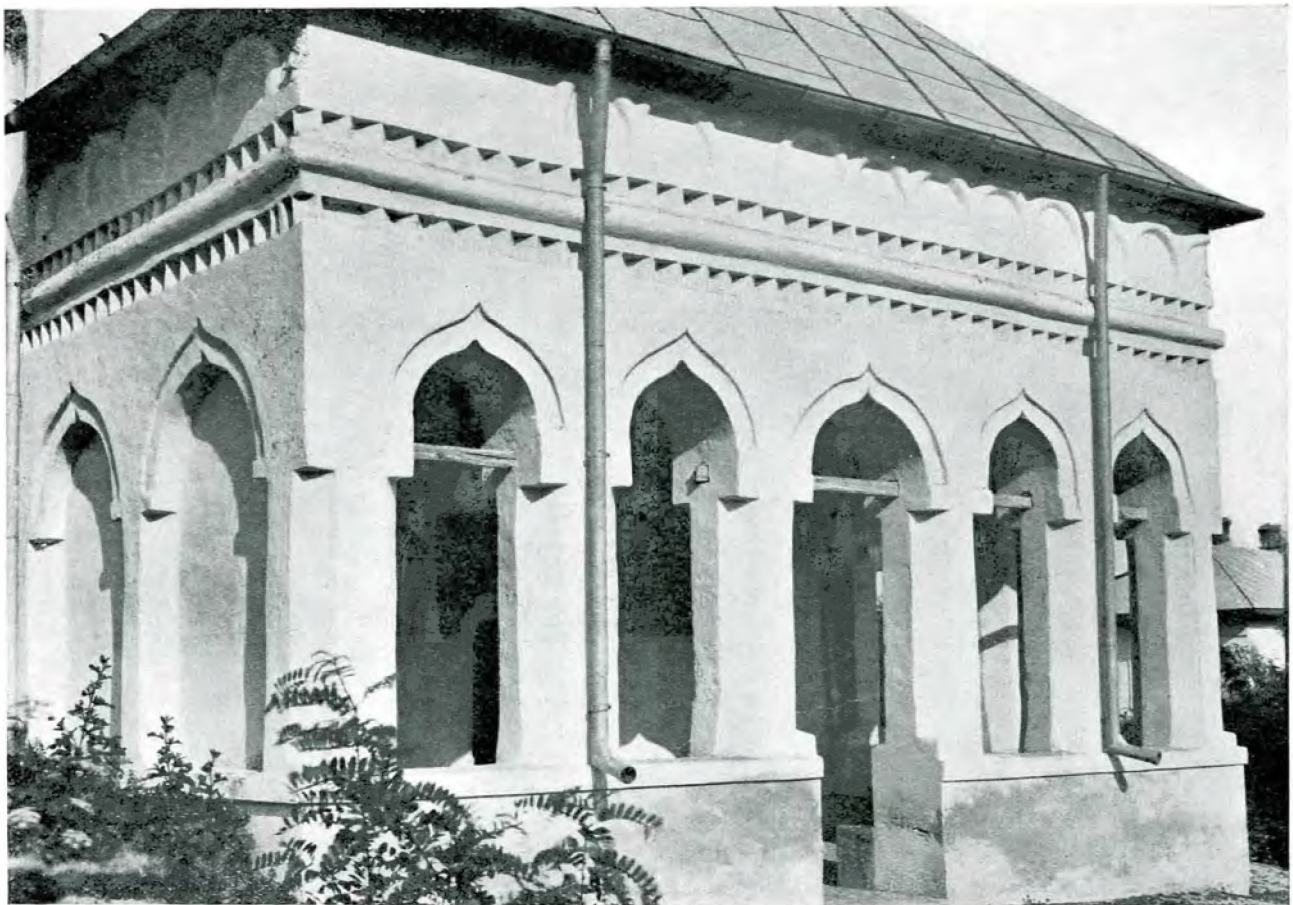
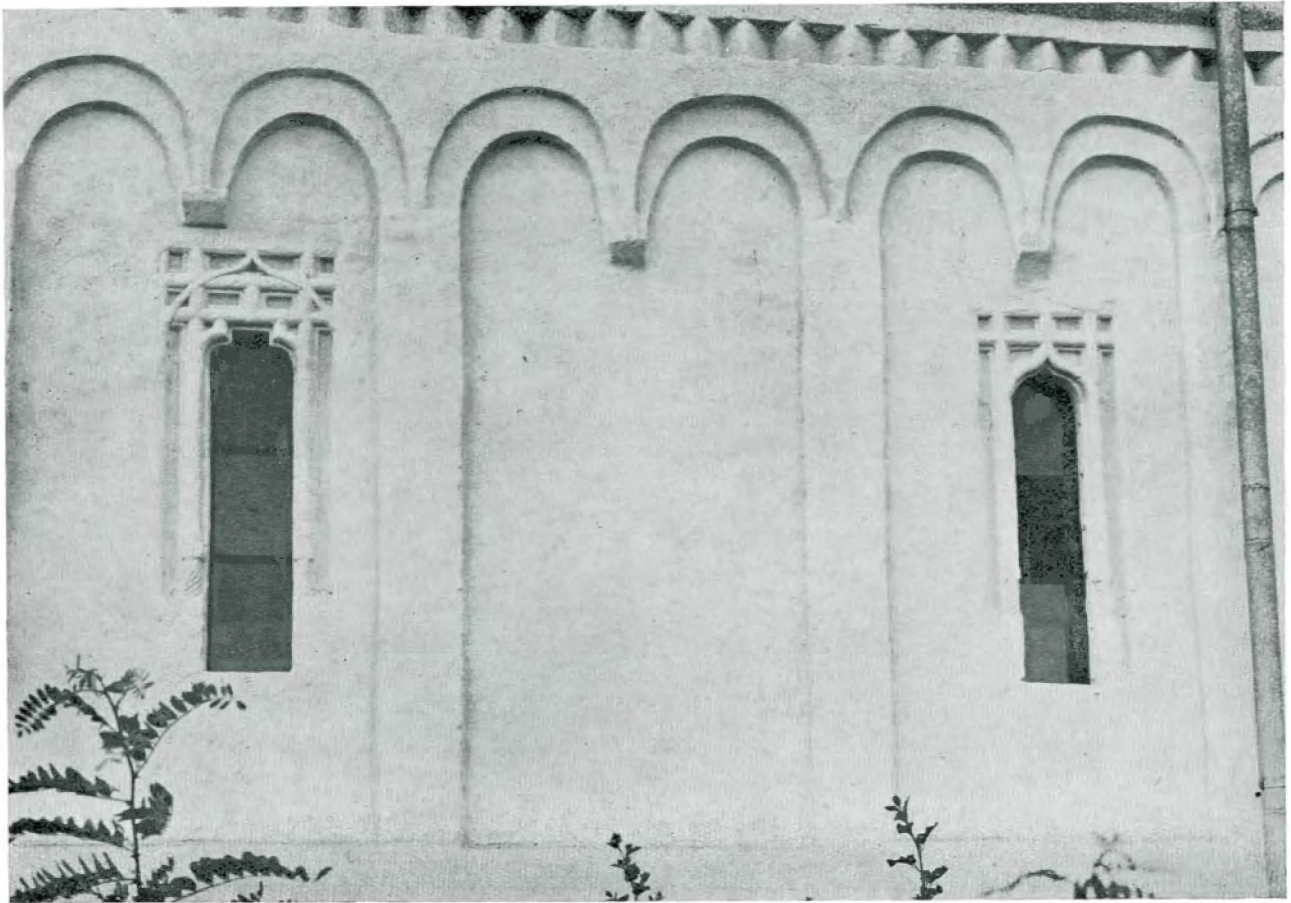
Fig. 125. — Secție longitudinală.

Biserica din Coceni-Mironesti (Ilfov)

Fig. 126. — Vedere dinspre nord.

Fig. 127. — Vedere dinspre sud.

Biserica din Coieni-Mîronești (Ilfov)

128. — Detaliu de fațadă cu ferestrele.

Fig. 129. — Vedere spre pridvor.

Fig. 130. — Ușa bisericii

Biserica din Coienii-Mironești (Ilfov)

Fig. 131. — Detaliul arcului și a inscripției

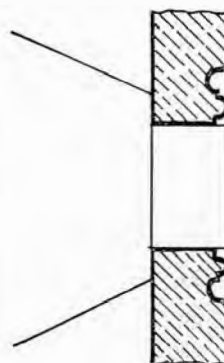
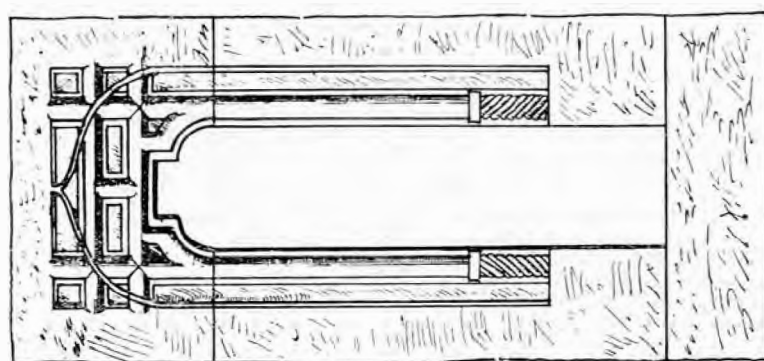
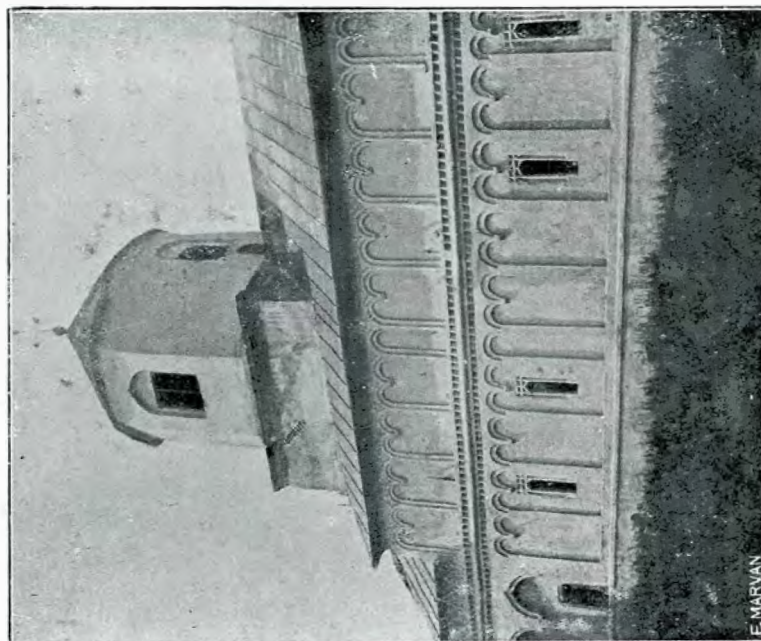
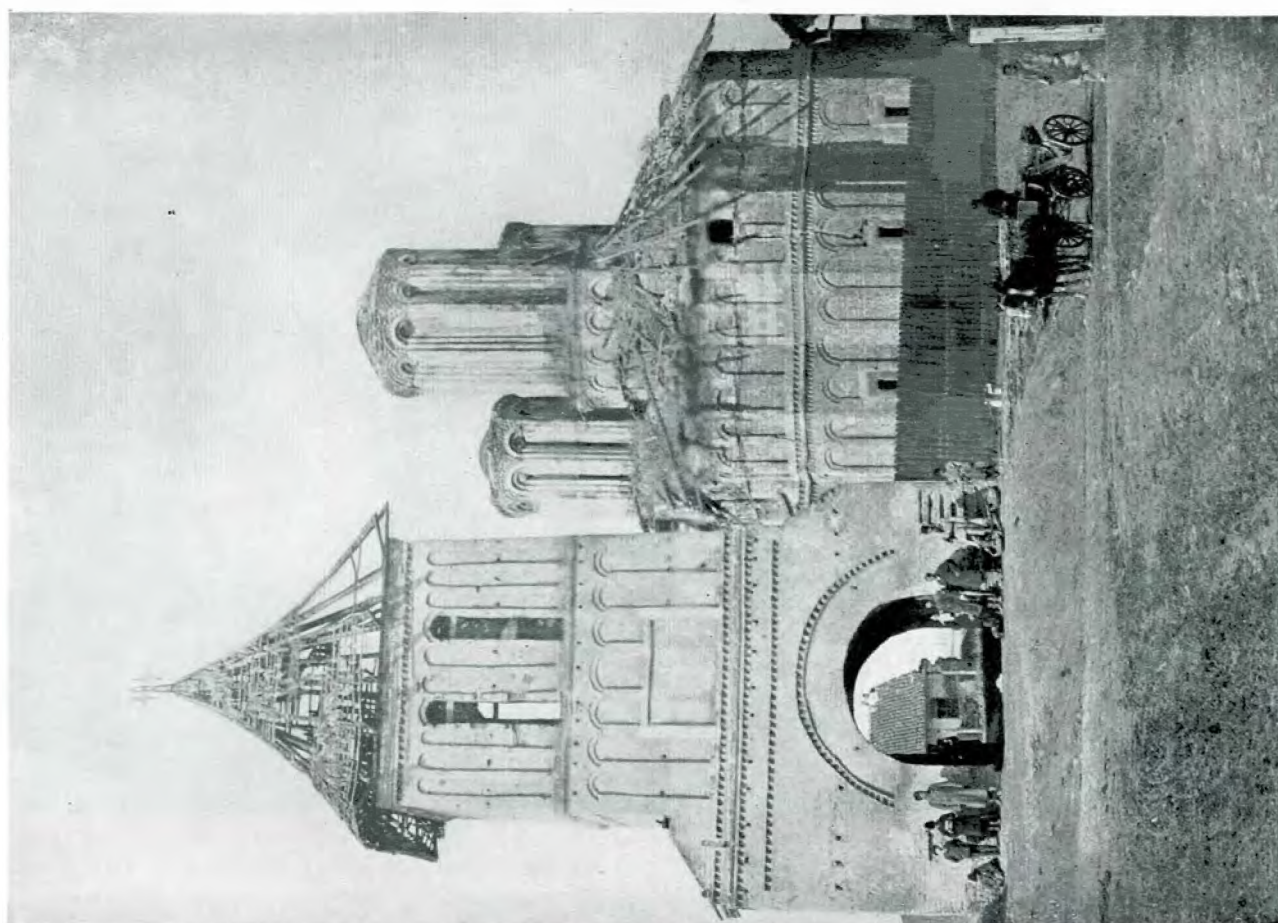

Fig. 133. — Detaliul ferestrei dela pronaos.

Biserica din Căneni-Mironcești (Ilfov)

Fig. 132. -- Vedere generală.

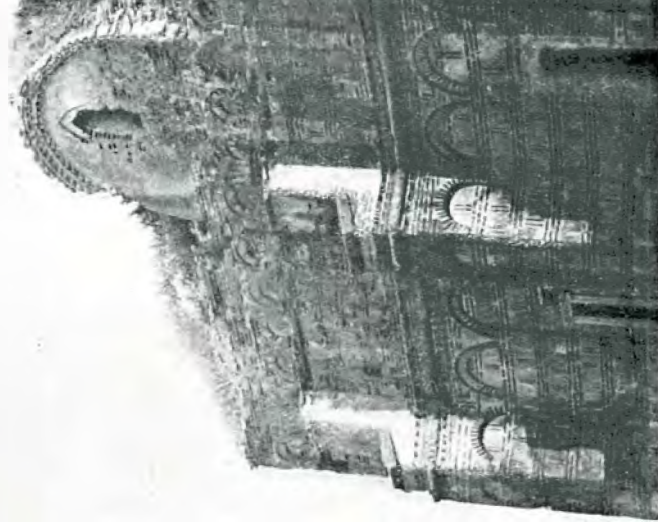
Biserica Sf-tul Dumitru din Craiova.

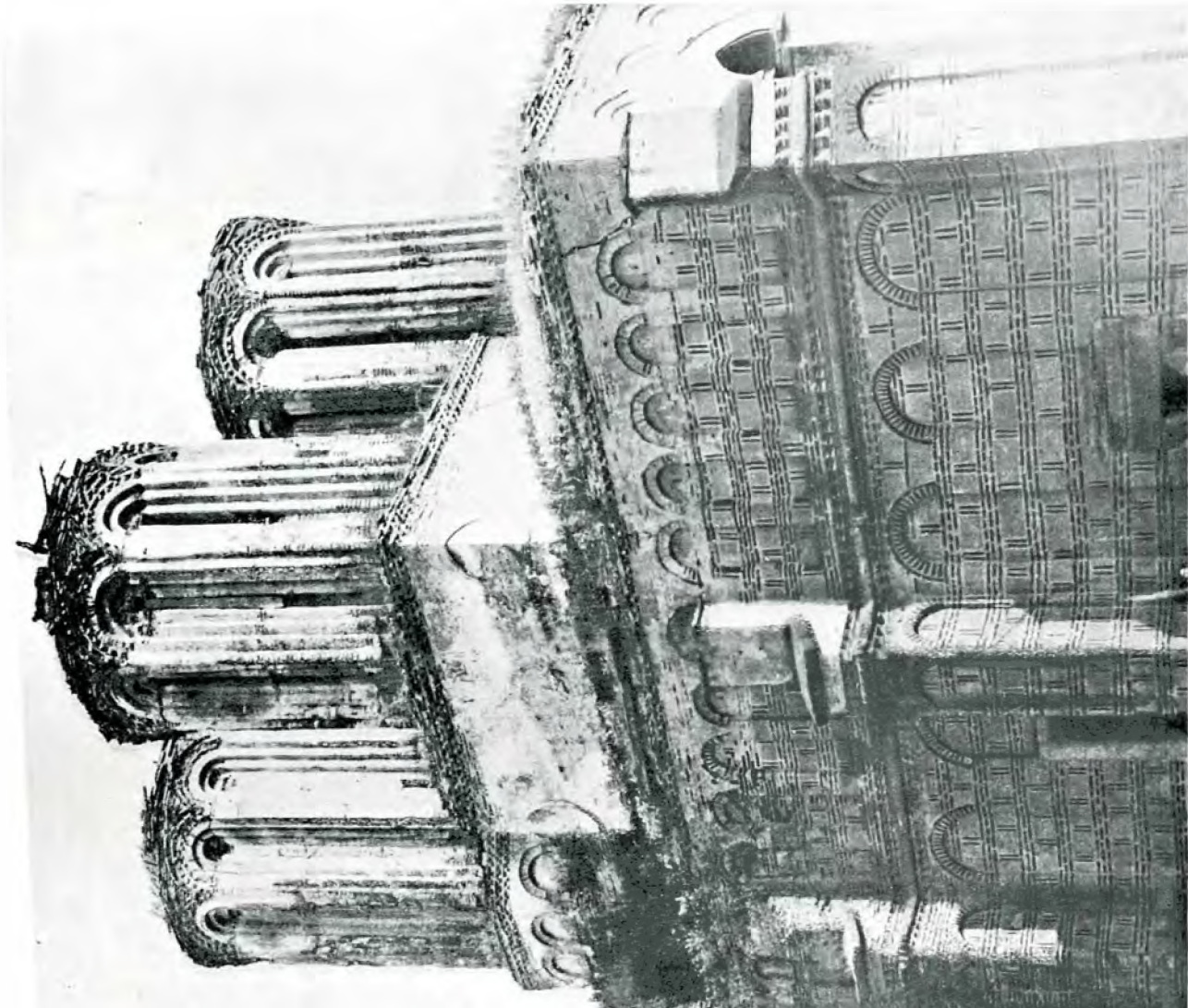
Fig. 134. — Vedere generală.

Fig. 135. — Vedere generală cu clopotnița dărămată.

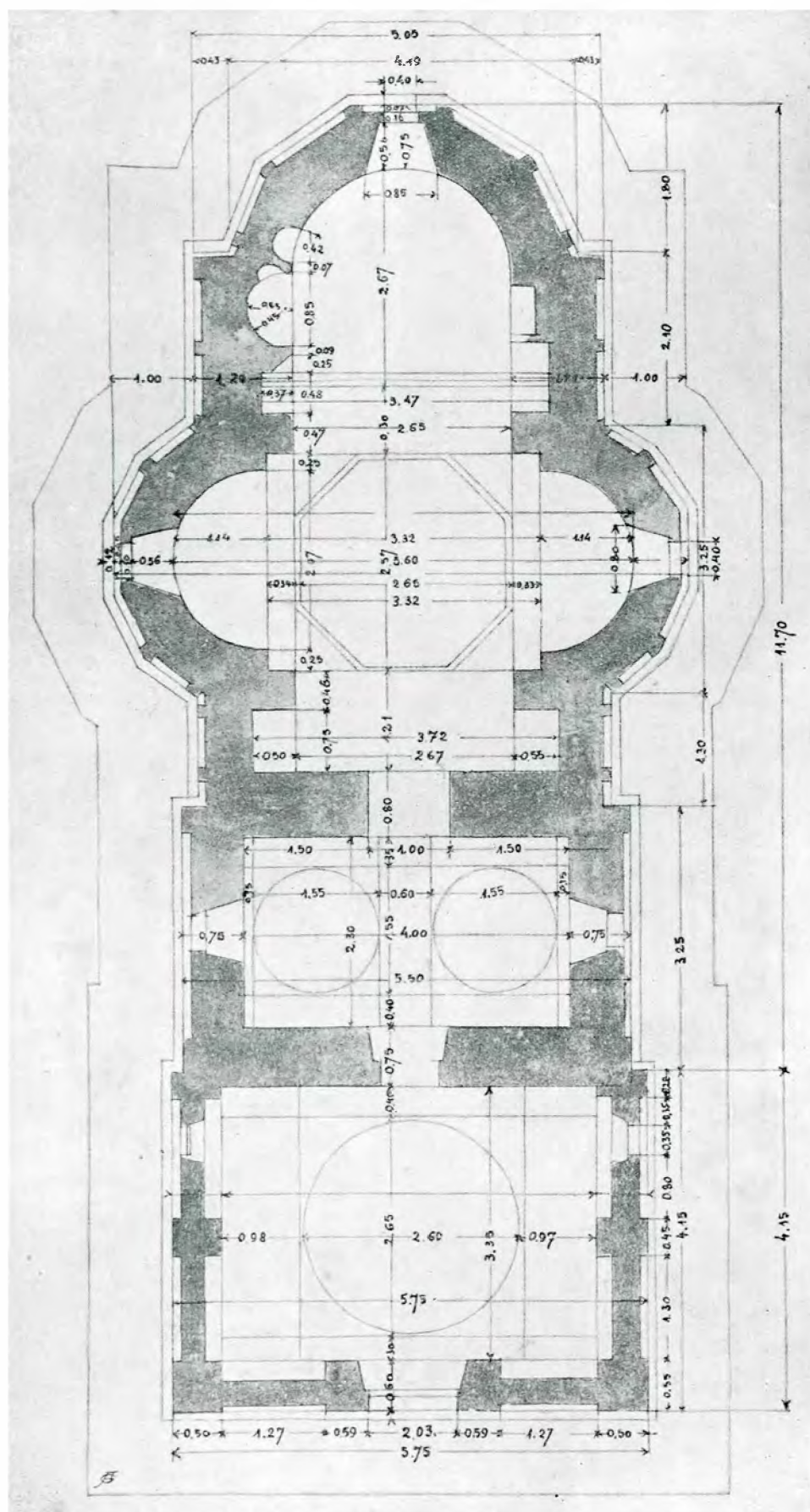

Biserica Sfântul Dumitru din Craiova.
Fig. 136. — Vedere spre pridvor.

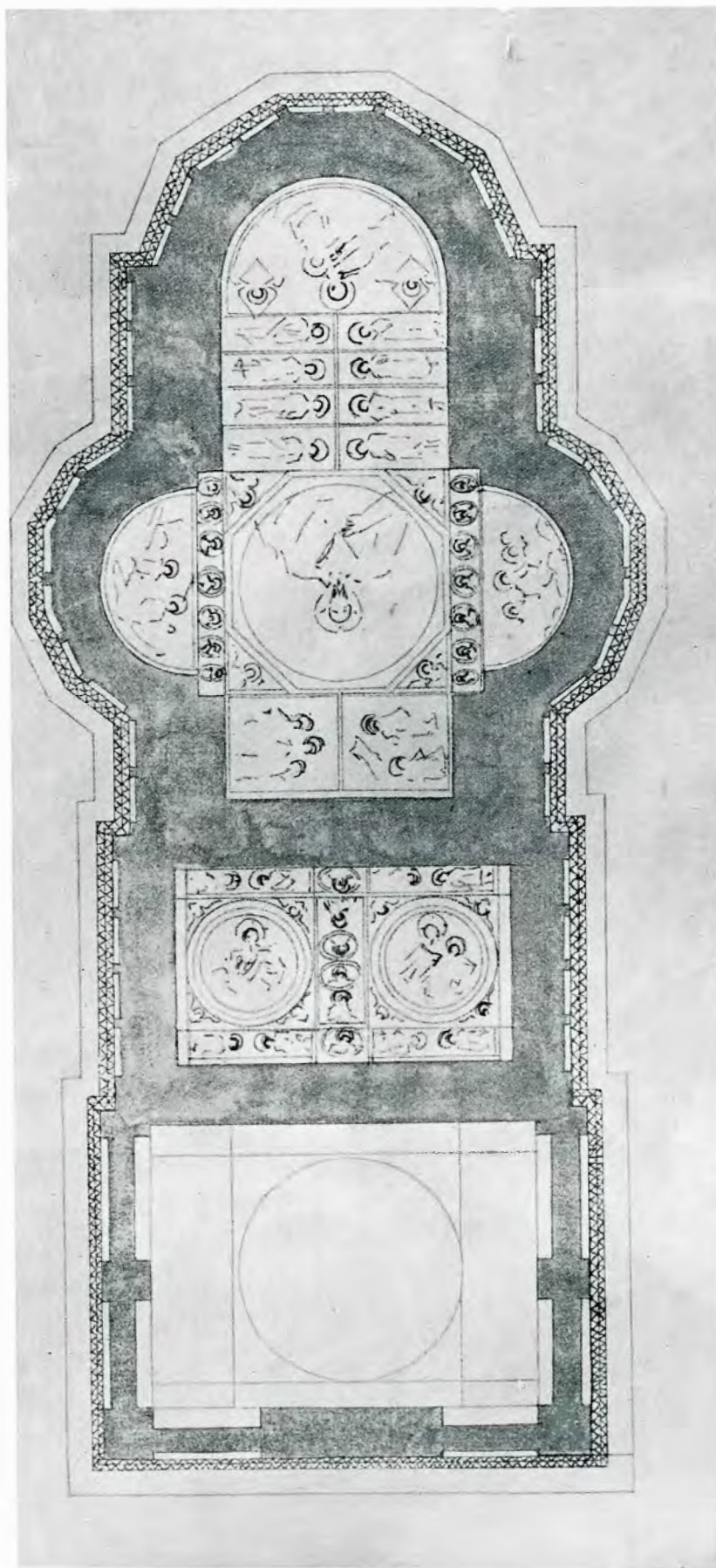
Biserica Sf. Iul Dumitru din Craiova.
Fig. 137. — Vedere dinspre miază noapte.

Biserica Mănăstirii Arnota (Vâlcea)

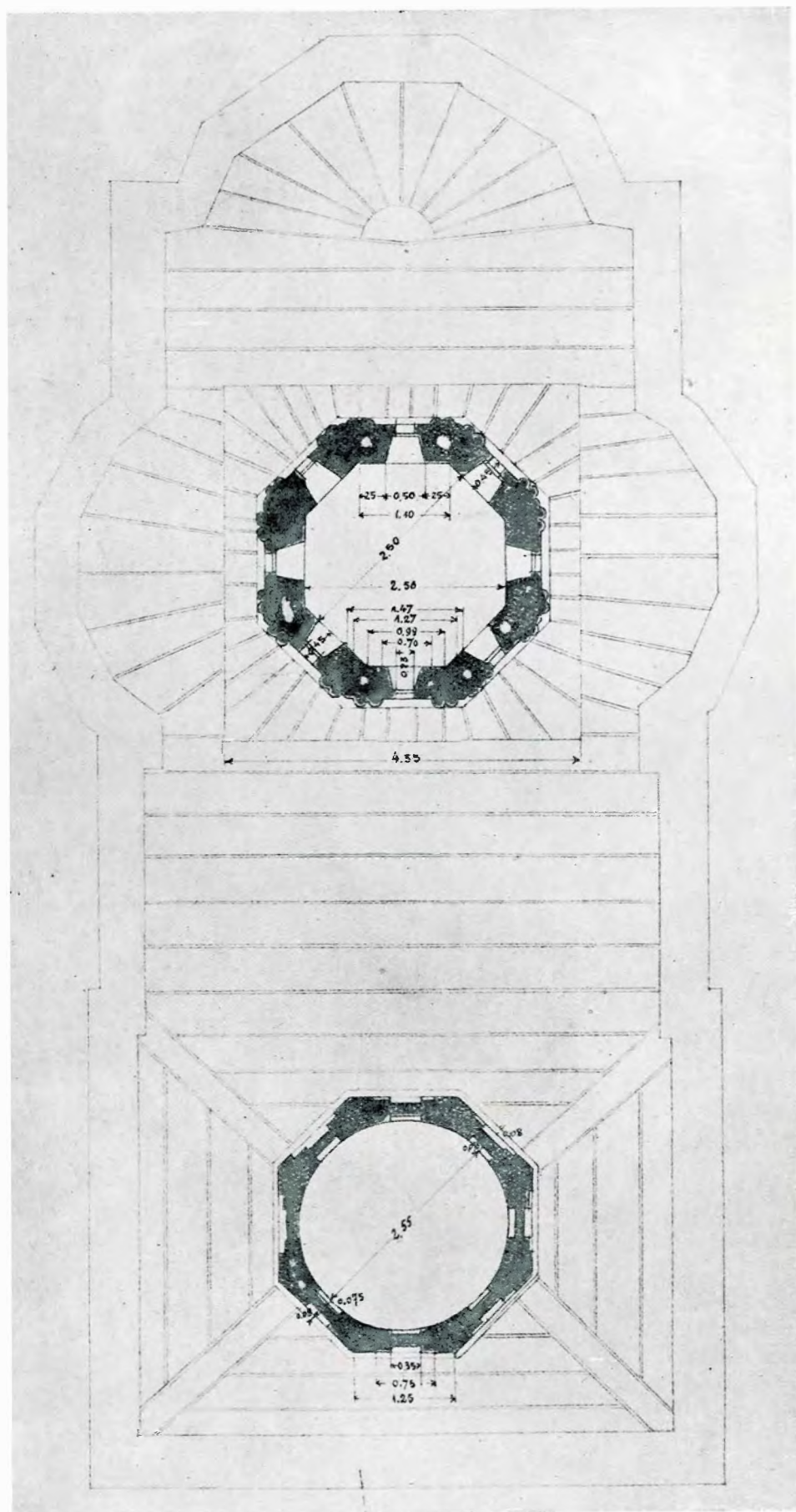
Fig. 138. — Planul orizontal.

Relevéu architect L. Vulcan.

Biserica Mănăstirii Arnota
Fig. 139. — Planul bolților

Relevu arhitect L. Vulcan

Biserica Mănăstirii Arnota (Vâlcea)

Fig. 140. — Planul turlelor și a acoperișului

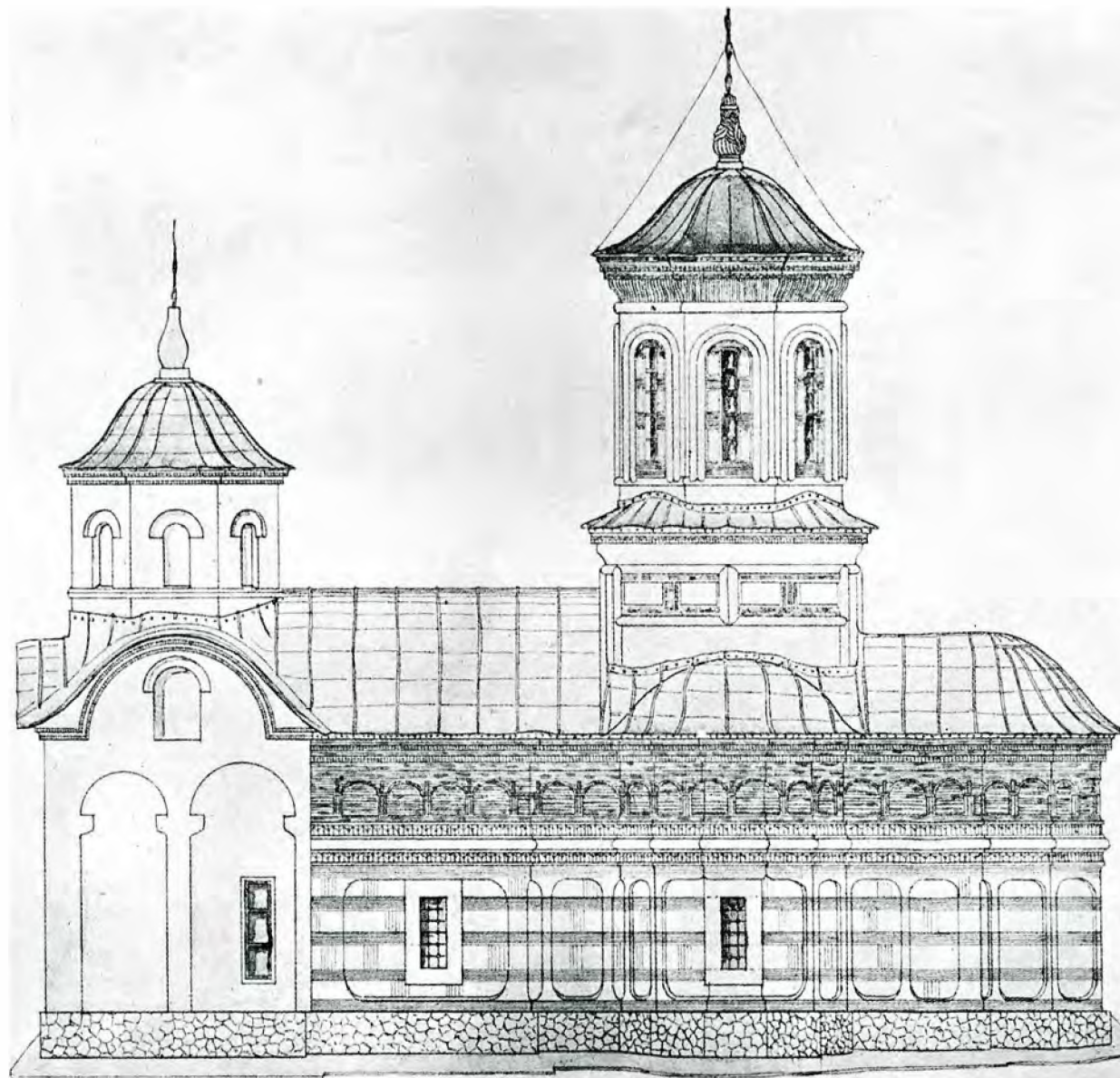
Fig. 141. — Fațada principală

Biserica Mănăstirii Arnota (Vâlcea)

Fig. 142. — Fațada dinspre altar

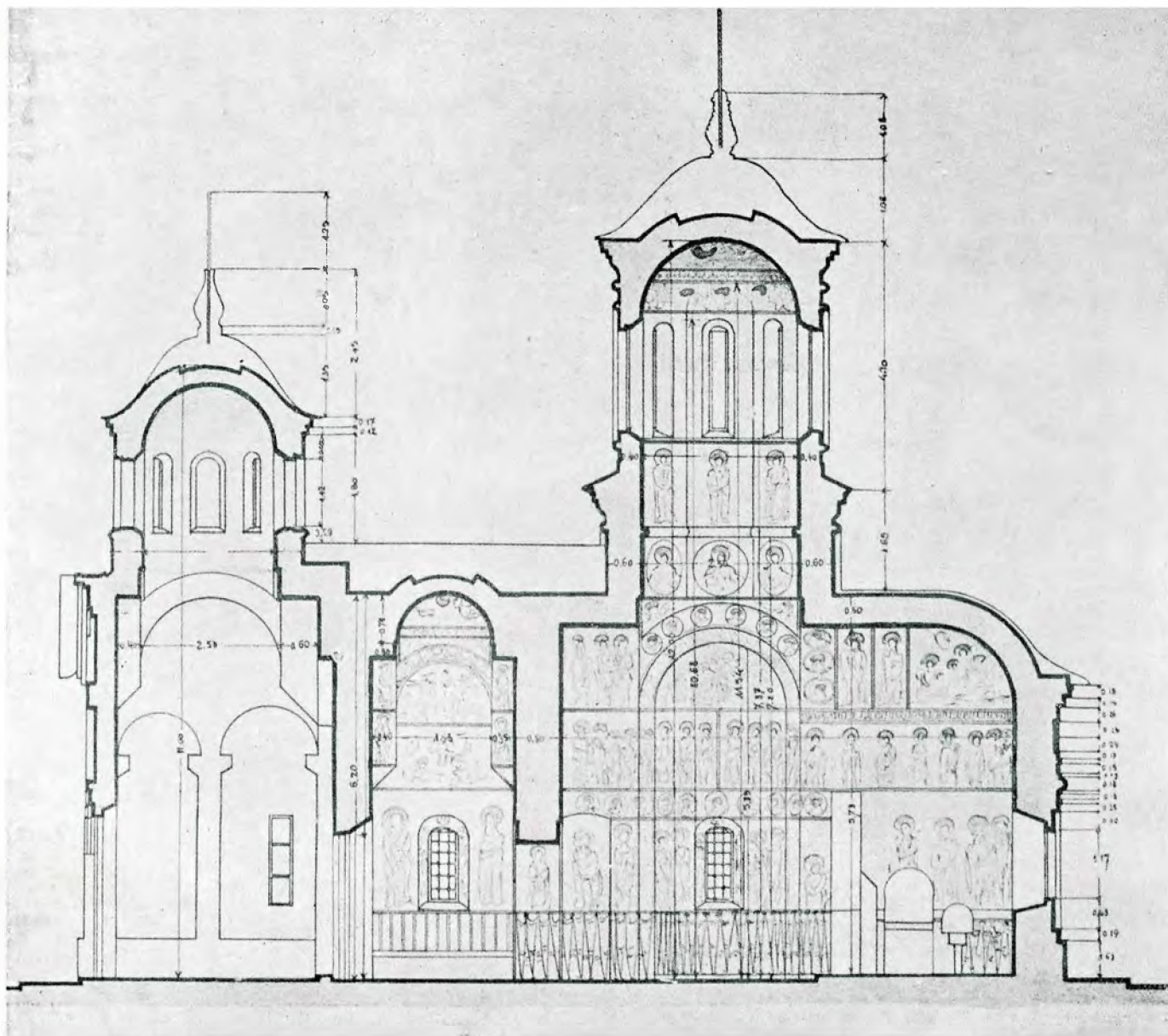
Relevéu arhitect I. Vulcan

Biserica Mănăstirii Arnota (Vâlcea)

Fig. 143. — Fațada laterală

Relevu arhitect I. Vulcan

Biserica Mănăstirii Arnota (Vâlcea)

Fig. 144. — Secțiune longitudinală

Relevu arhitect I Vulcan

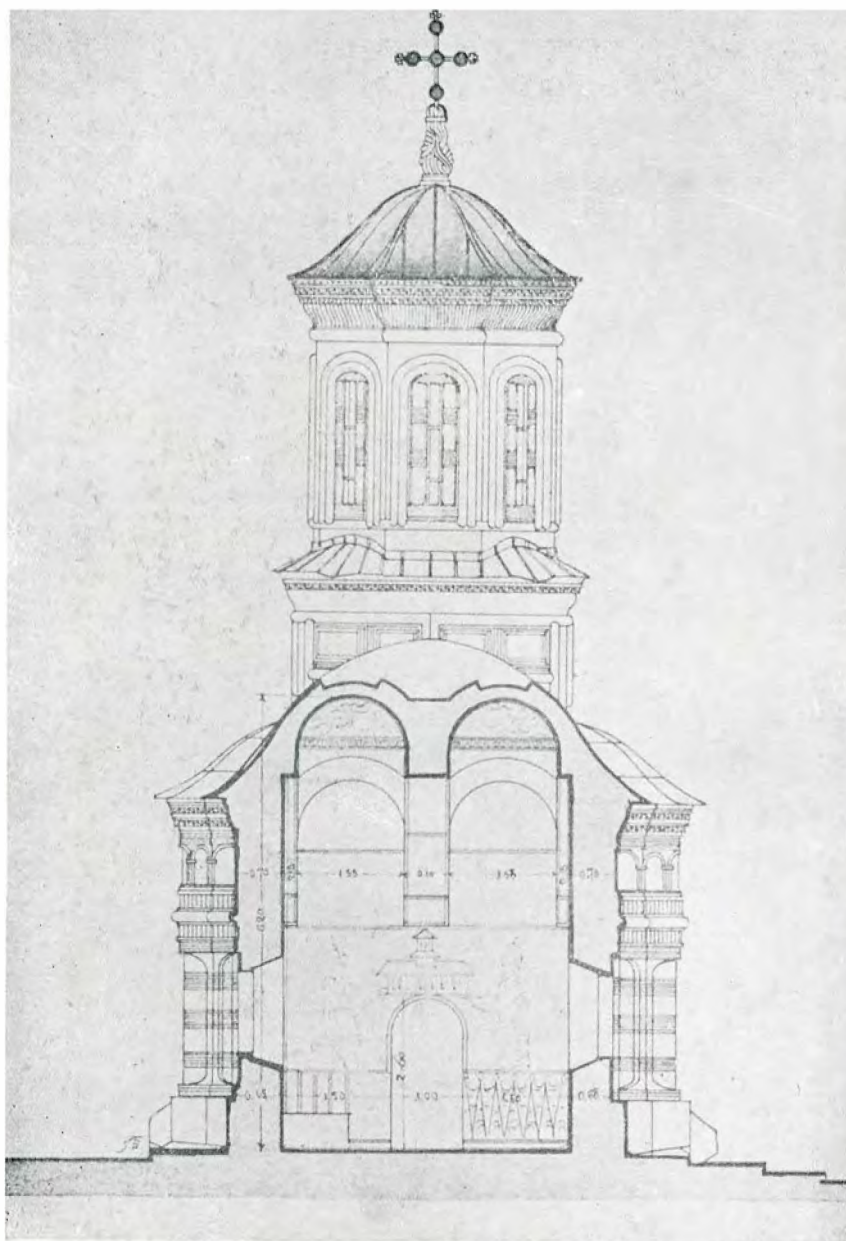

Fig. 145. — Secțiune prin pronaos

Biserica Mănăstirii Arnota (Vâlcea)

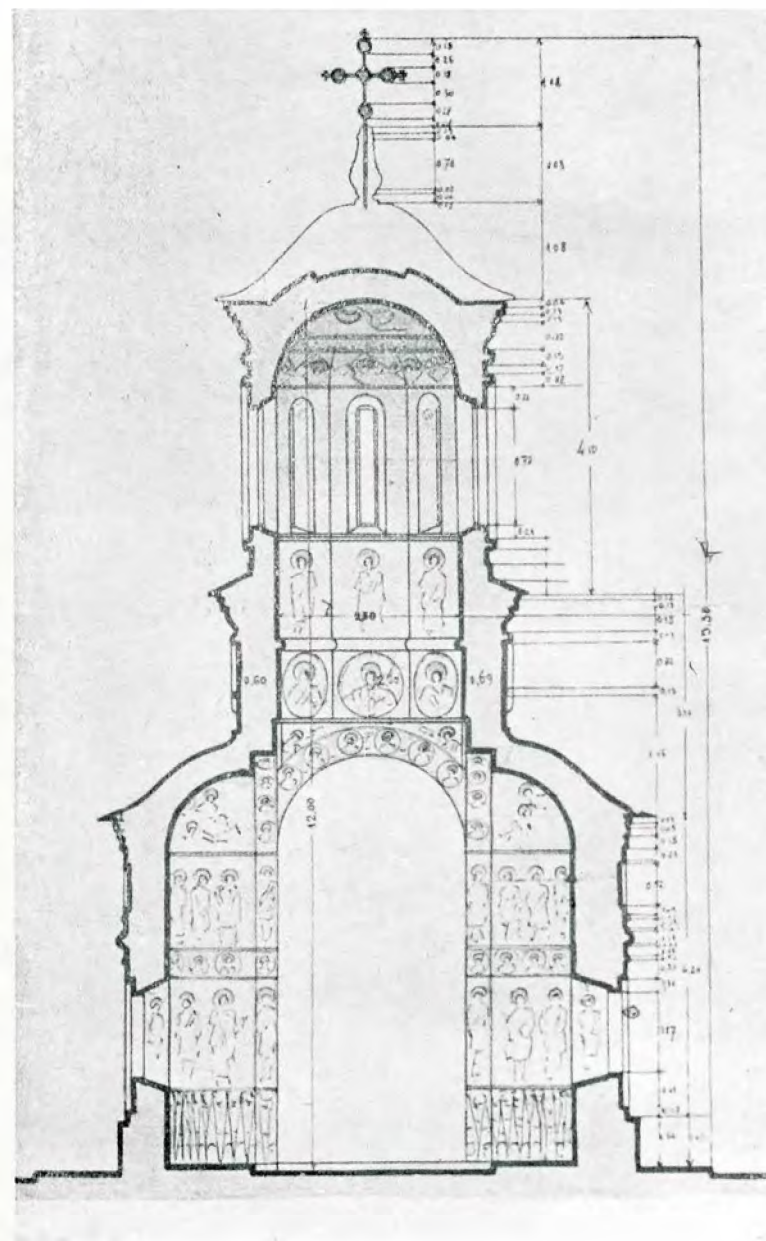

Fig. 146. — Secțiuni prin naos

Relevu arhitect I. Vulcan

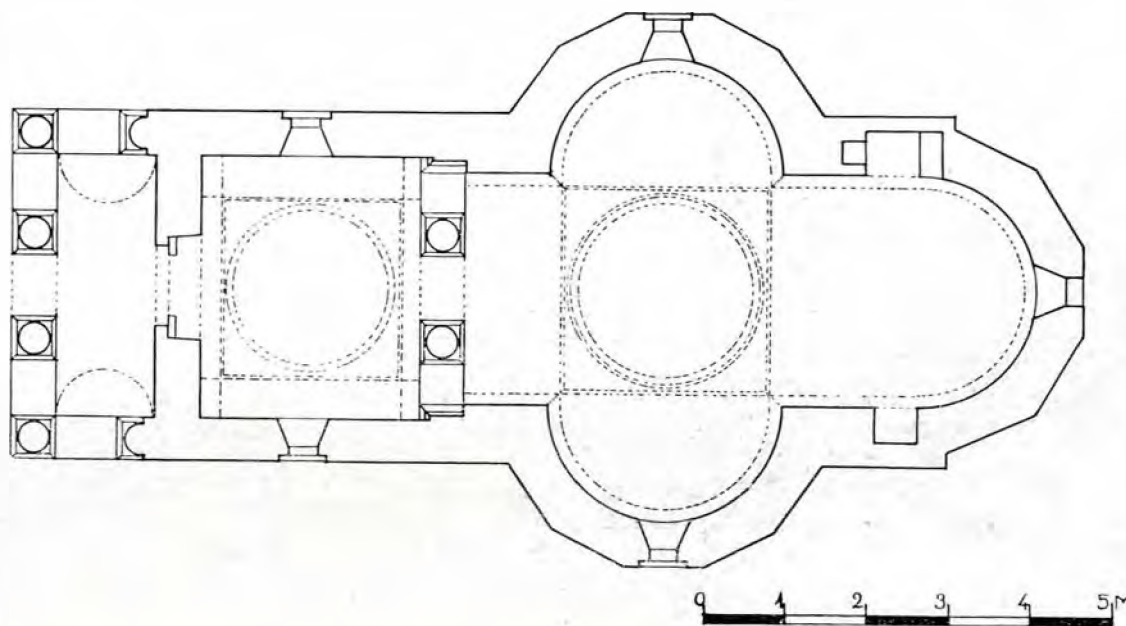

Biserica Mănăstirii Arnota.
Fig. 147. — Vedere generală.

Biserica Mănăstirii Arnota

Fig. 148. — Vedere spre intrare

Biserica din Strimbeanu (Dîmbovița)

Fig. 149. — Secțiune longitudinală.

Fig. 150. — Planul orizontal

Relevu arhitect Șt. Balș

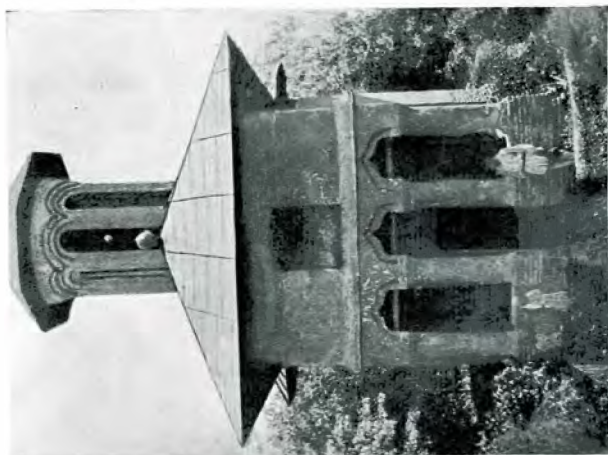
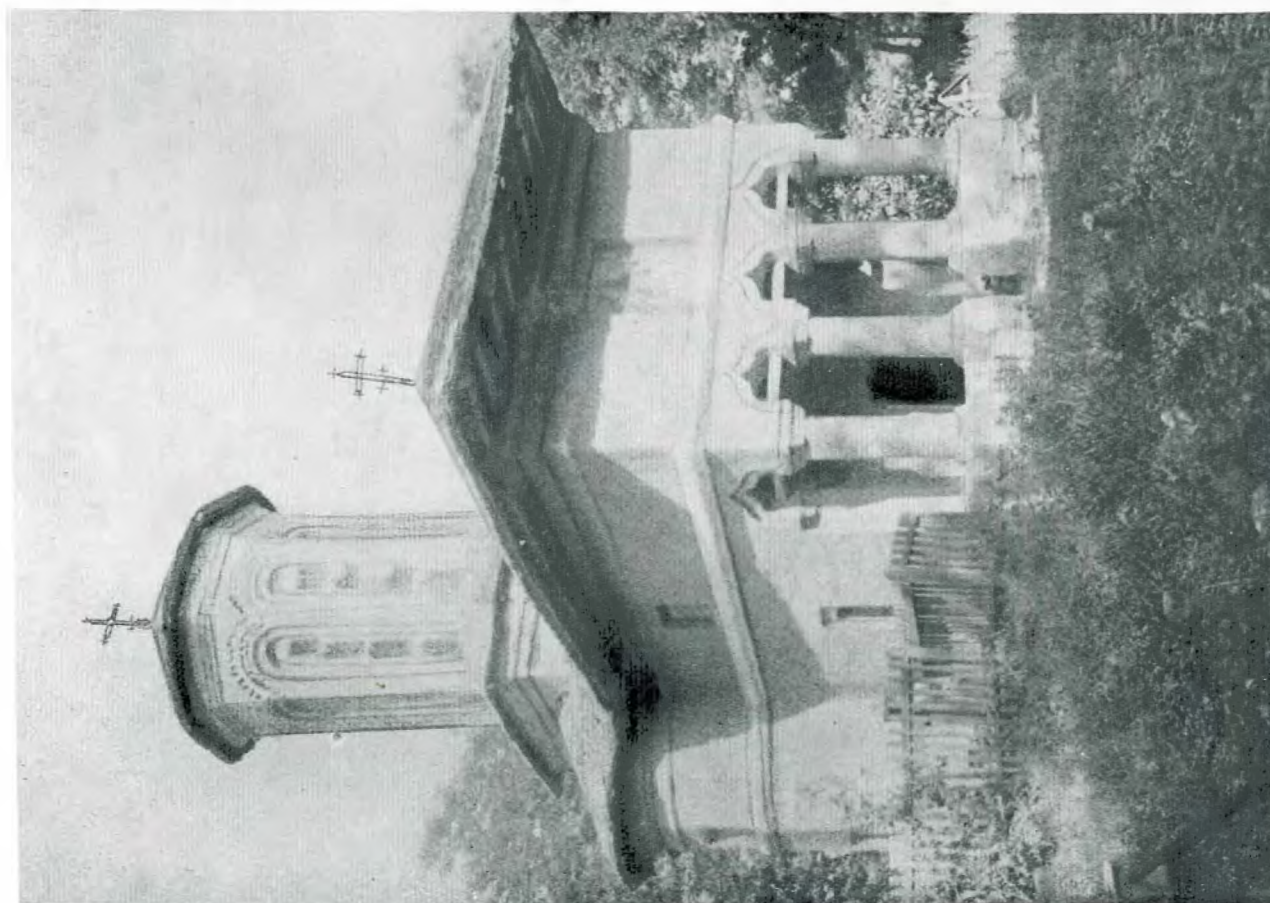
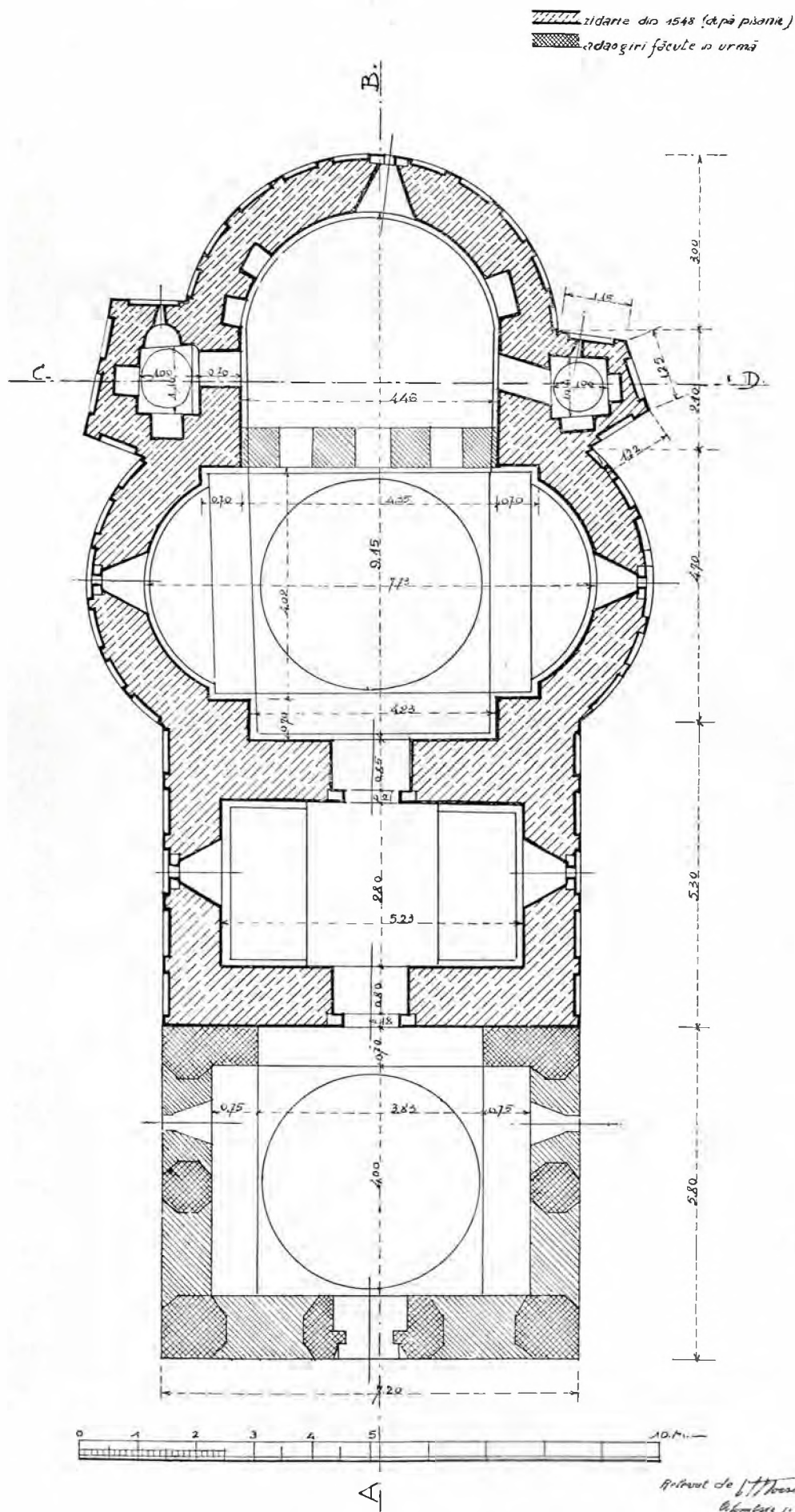

Fig. 152 și Fig. 153. — Vederi ale bisericii.

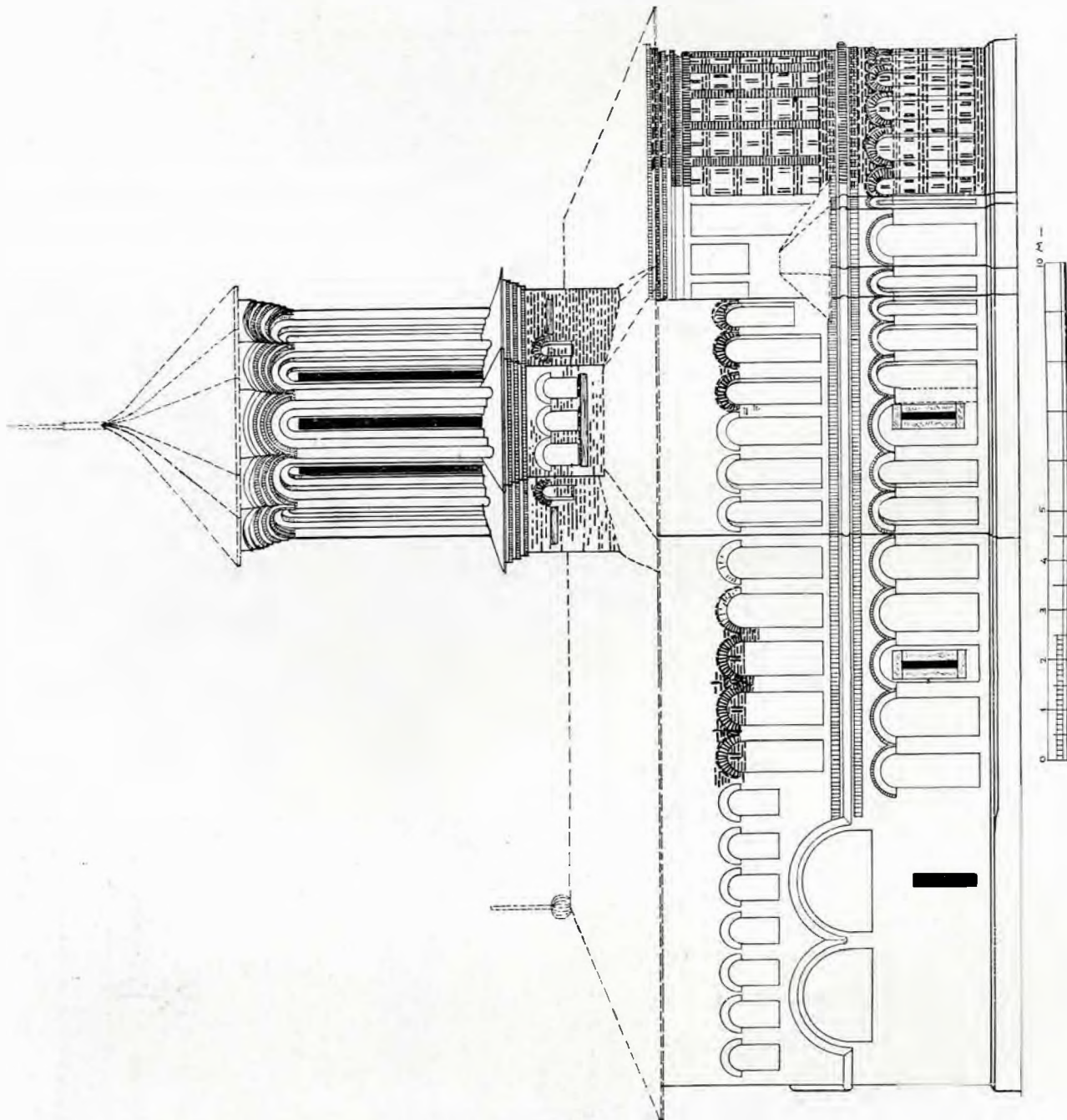
Biserica din Strâmbeanu (Dâmbovița)

Fig. 151. — Vedere spre intrare.

Biserica din Ciutura (Dolj).
Fig. 154. — Planul orizontal.

Relevé V. Moisescu

Biserica din Ciutura (Dolj)

Fig. 155. — Fațada laterală

Relevu V. Molescu

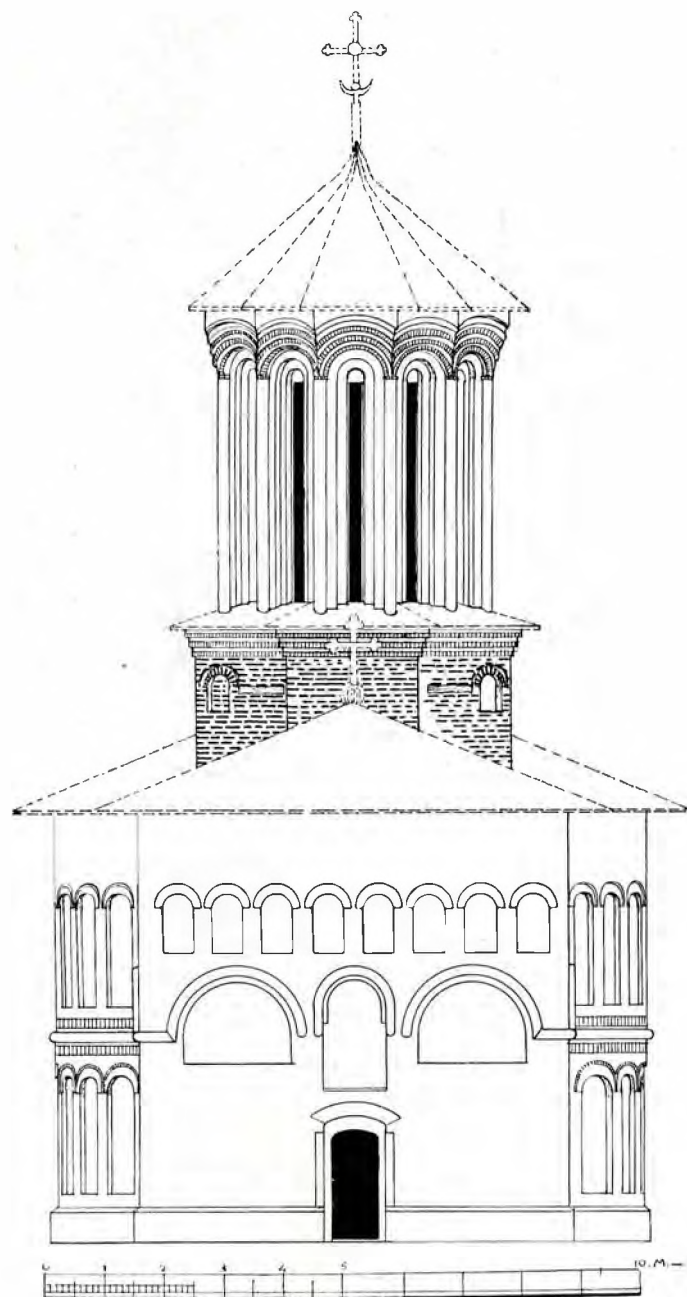
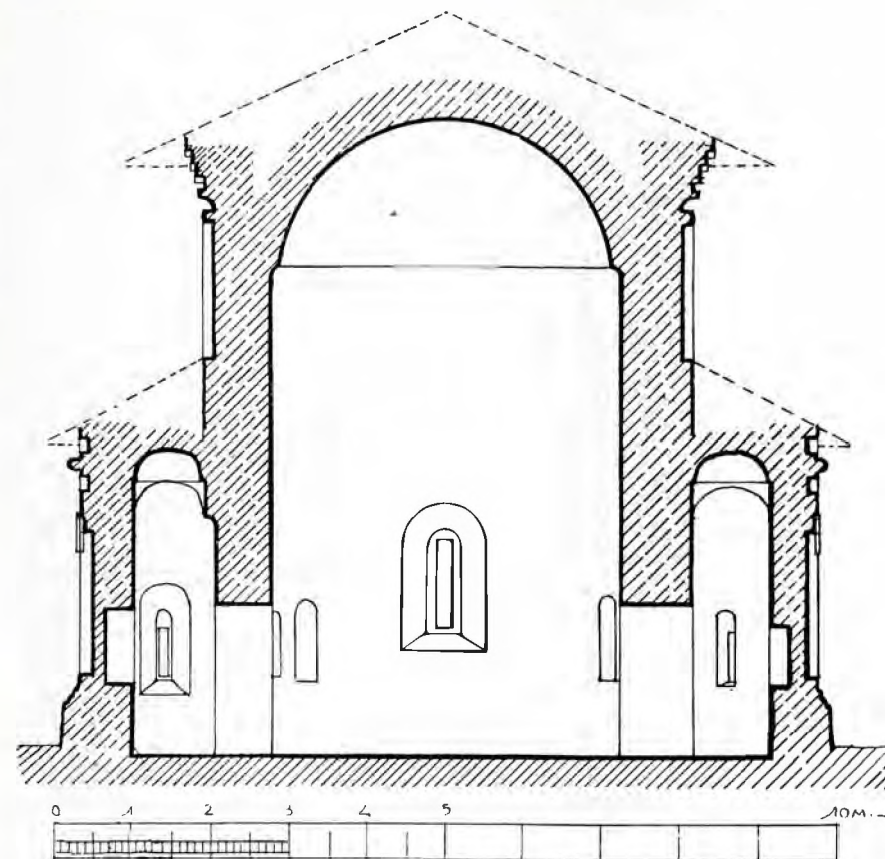
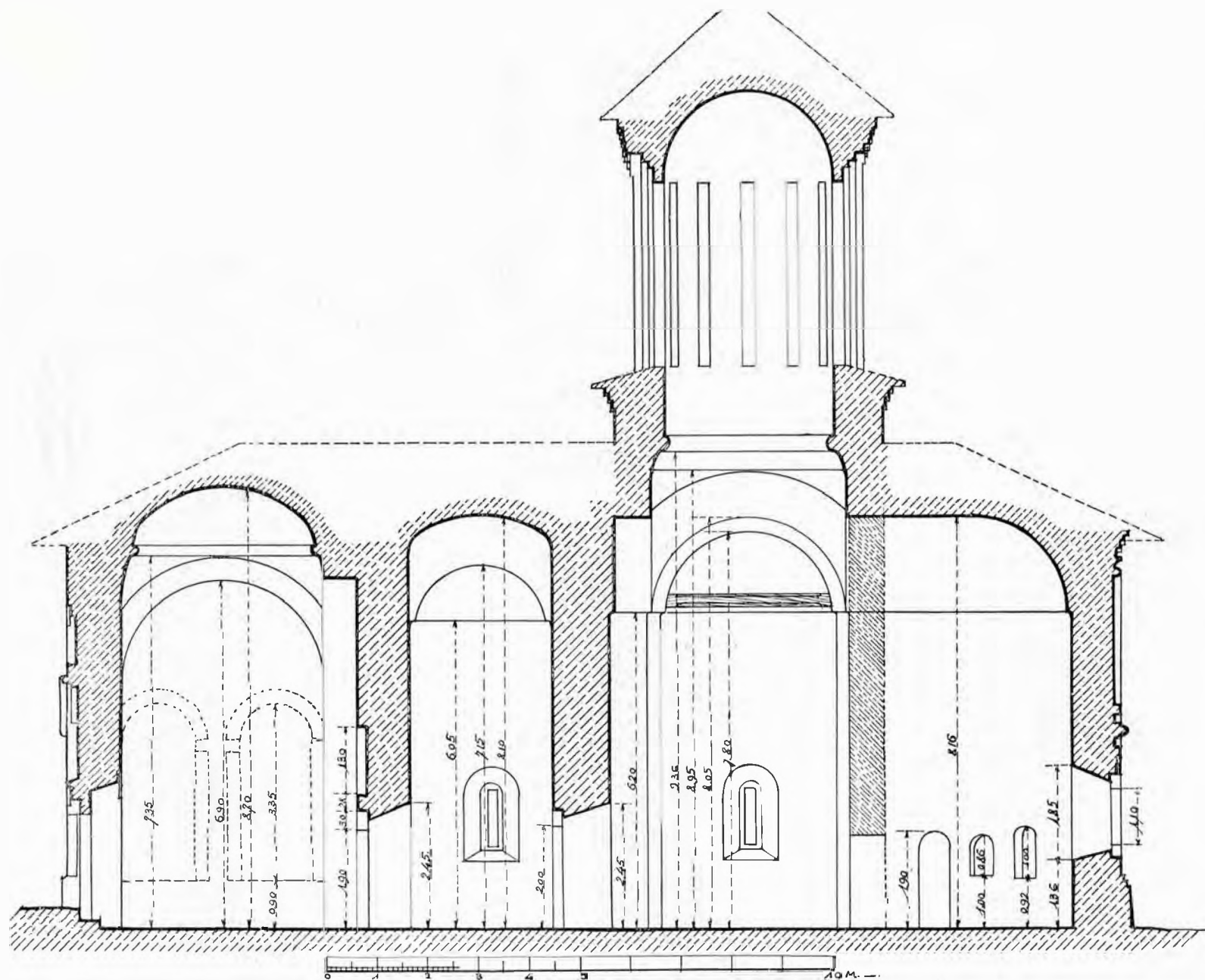

Fig. 156. — Fațada principală

Biserica din Ciutura (Dolj)

Fig. 157. — Secția transversală prin altar
Relevu V. Moisescu

Biserica din Ciutira (Dolj).
Fig. 158. — Secție longitudinală.

Relevu V. Moiscu

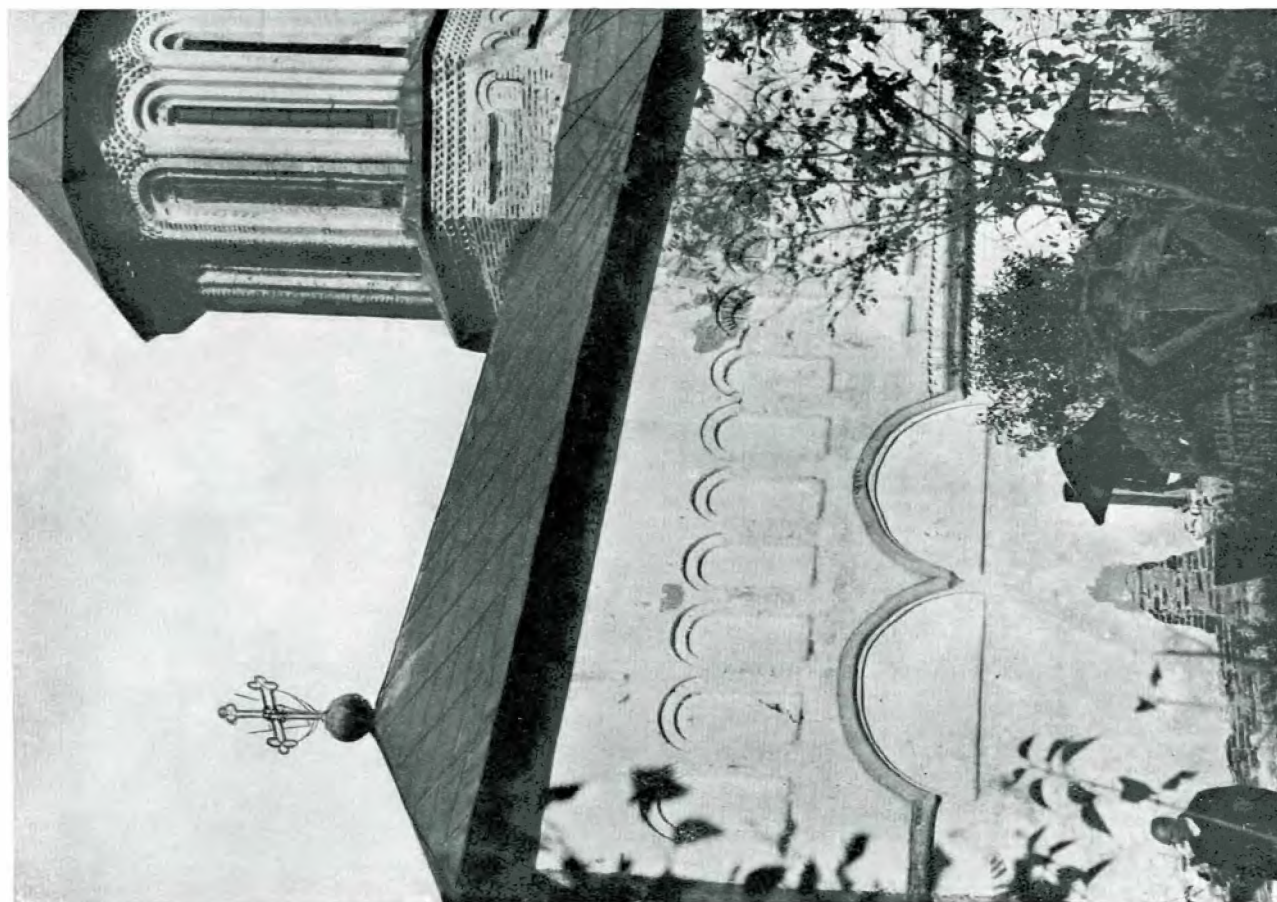

Fig. 160. — Vedere laterală.

Biserica din Ciufara (Doli).

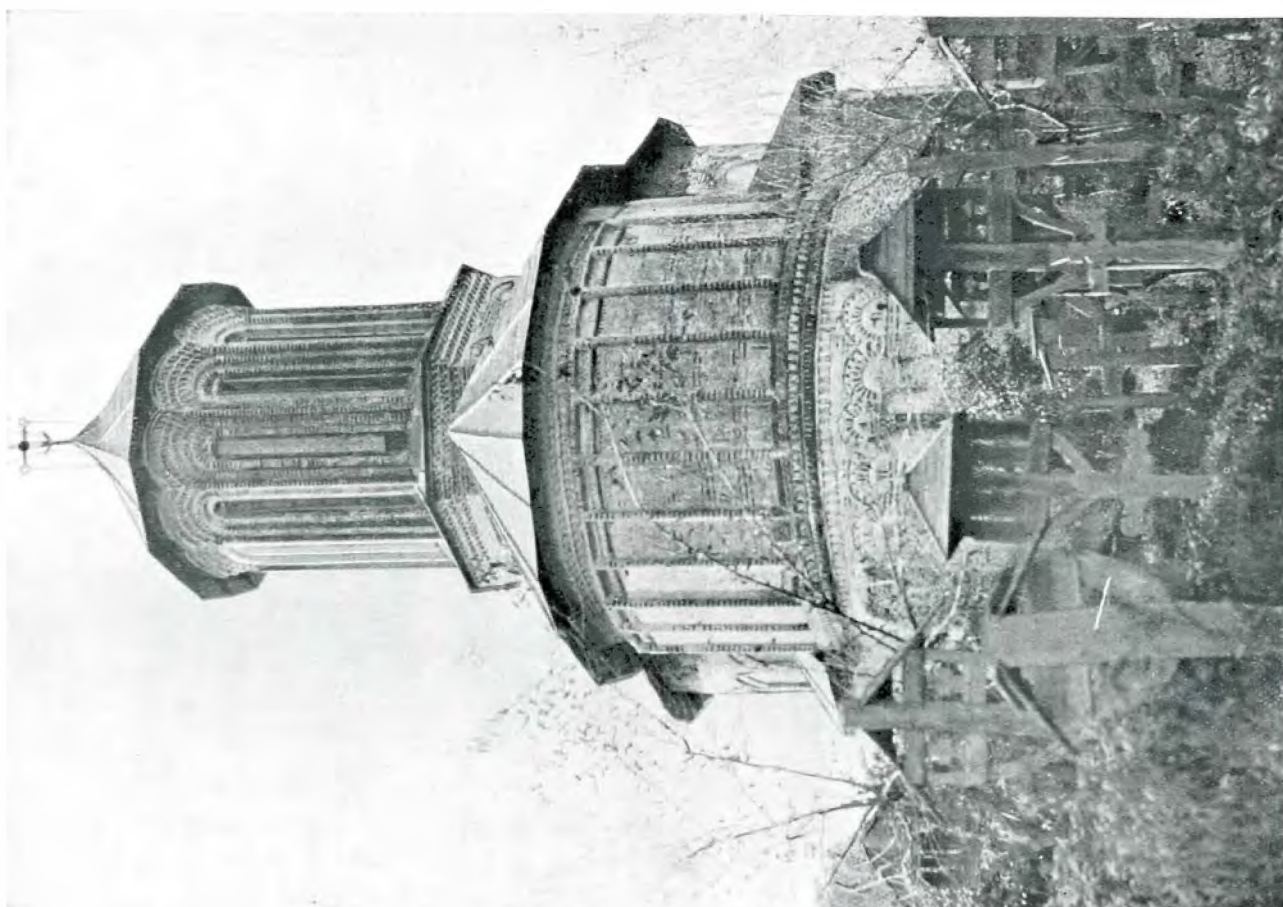

Fig. 159. — Vedere spre altar.

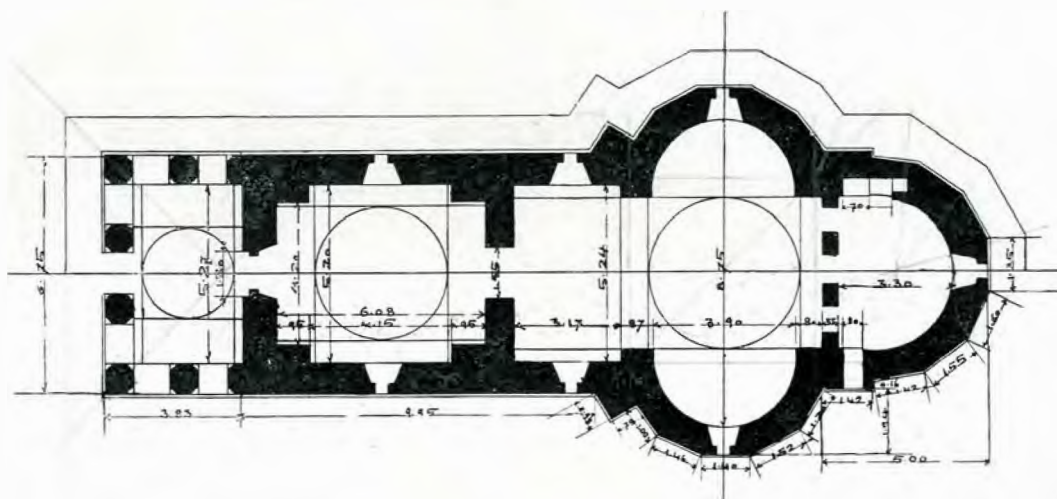

Fig. 161. — Vedere laterală

Biserica din Ciutura (Dolj)
Fig. 162. — Vedere dinspre nord

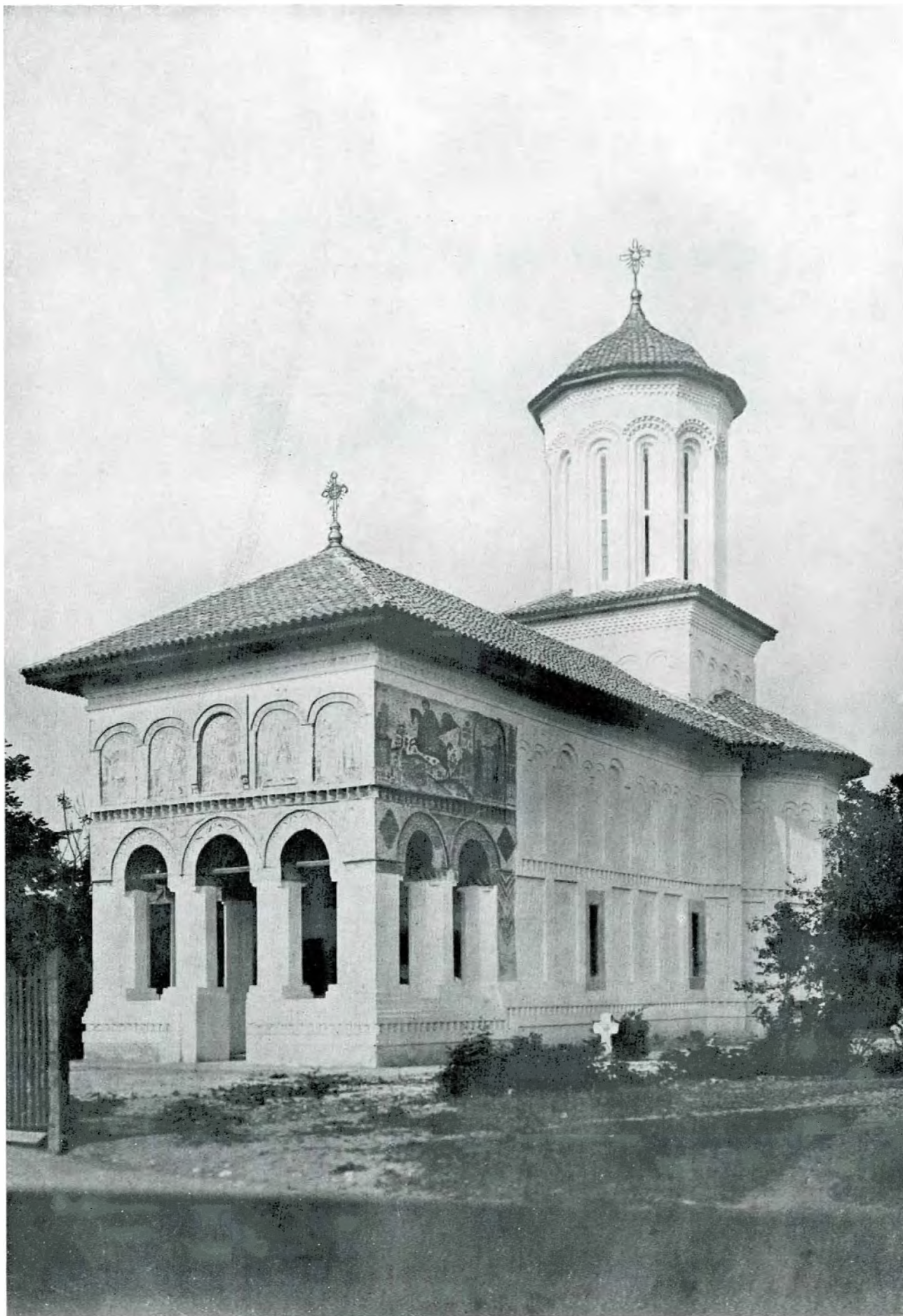
Fig. 163 — Vedere spre pridvor

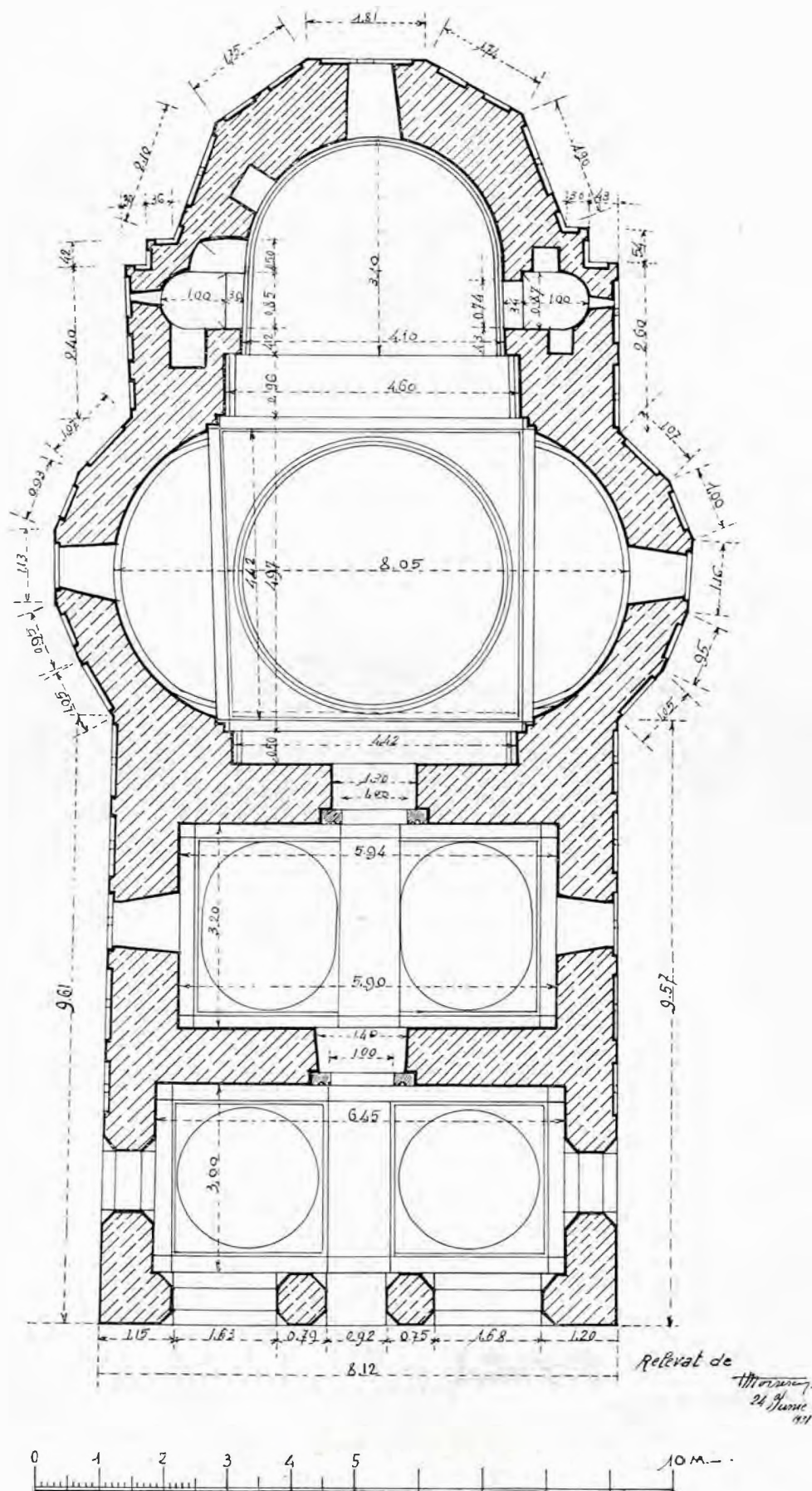
Biserica Sf.ții Arhangheli din Târgoviște

Fig. 164. — Planul orizontal

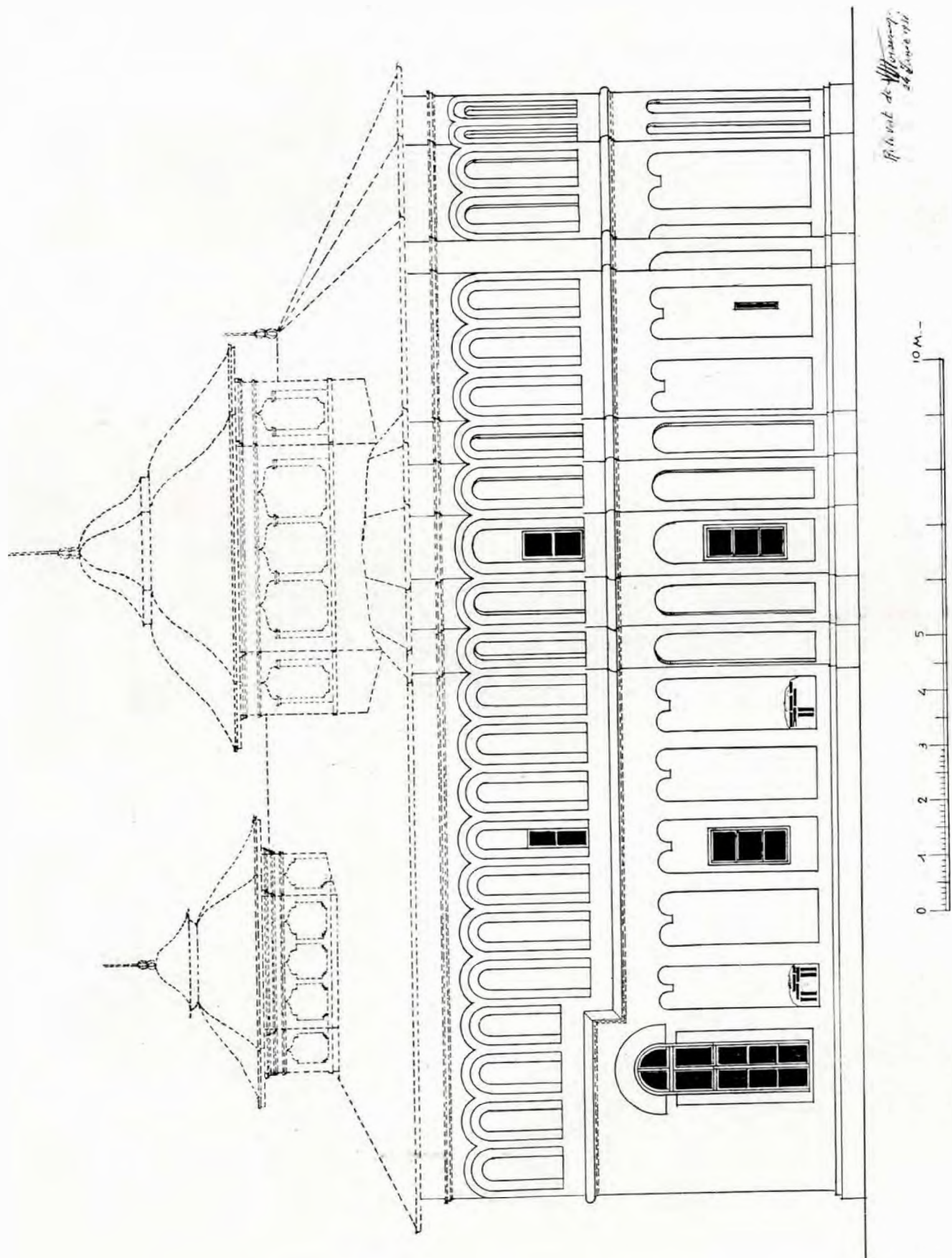
Fig. 165. — Secțiune longitudinală

Biserica Sfinții Arhangheli din Târgoviște.
Fig. 166. — Vedere după reparație.

Biserica Mănăstirii Plătărești,
Fig. 167. — Planul orizontal.

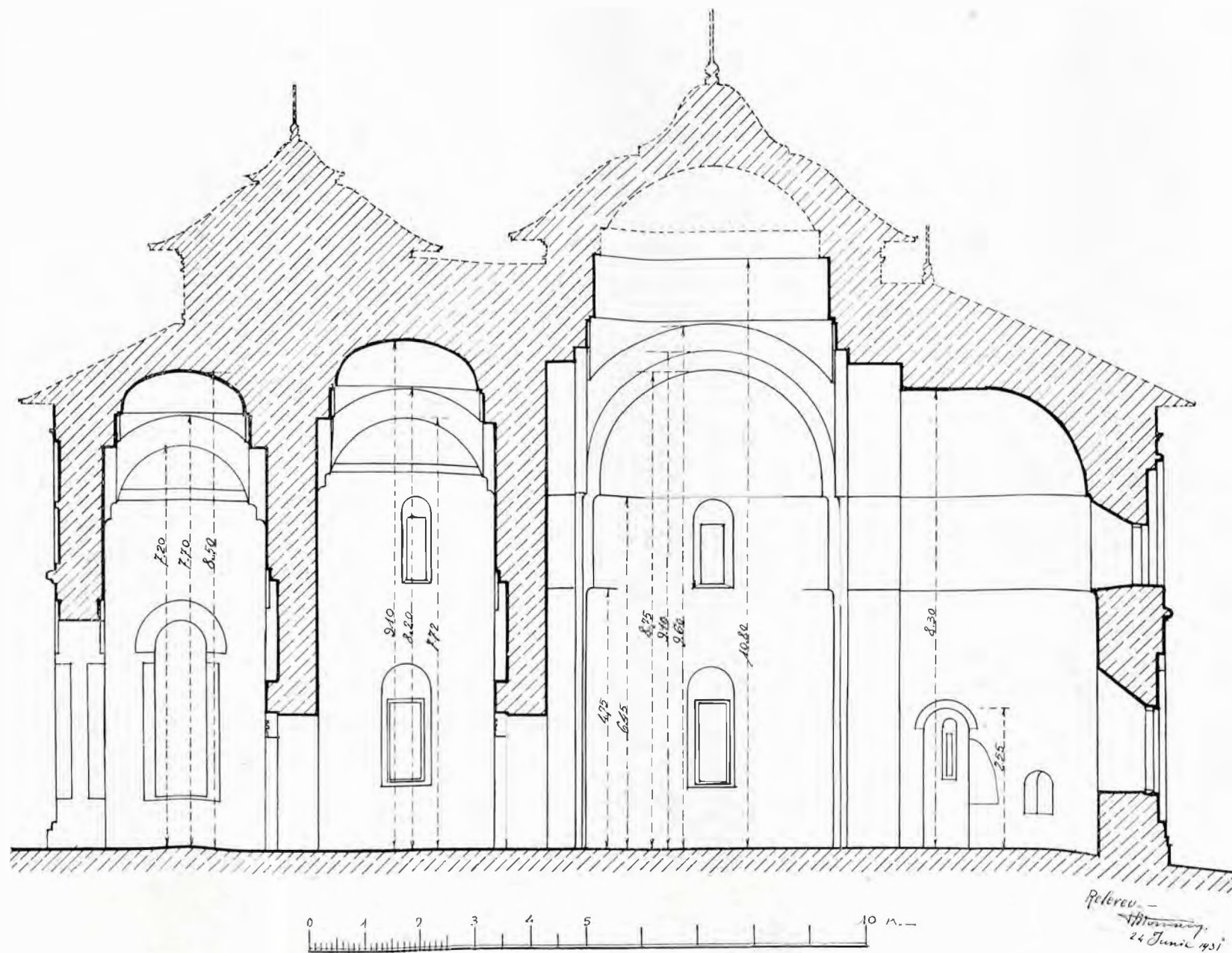
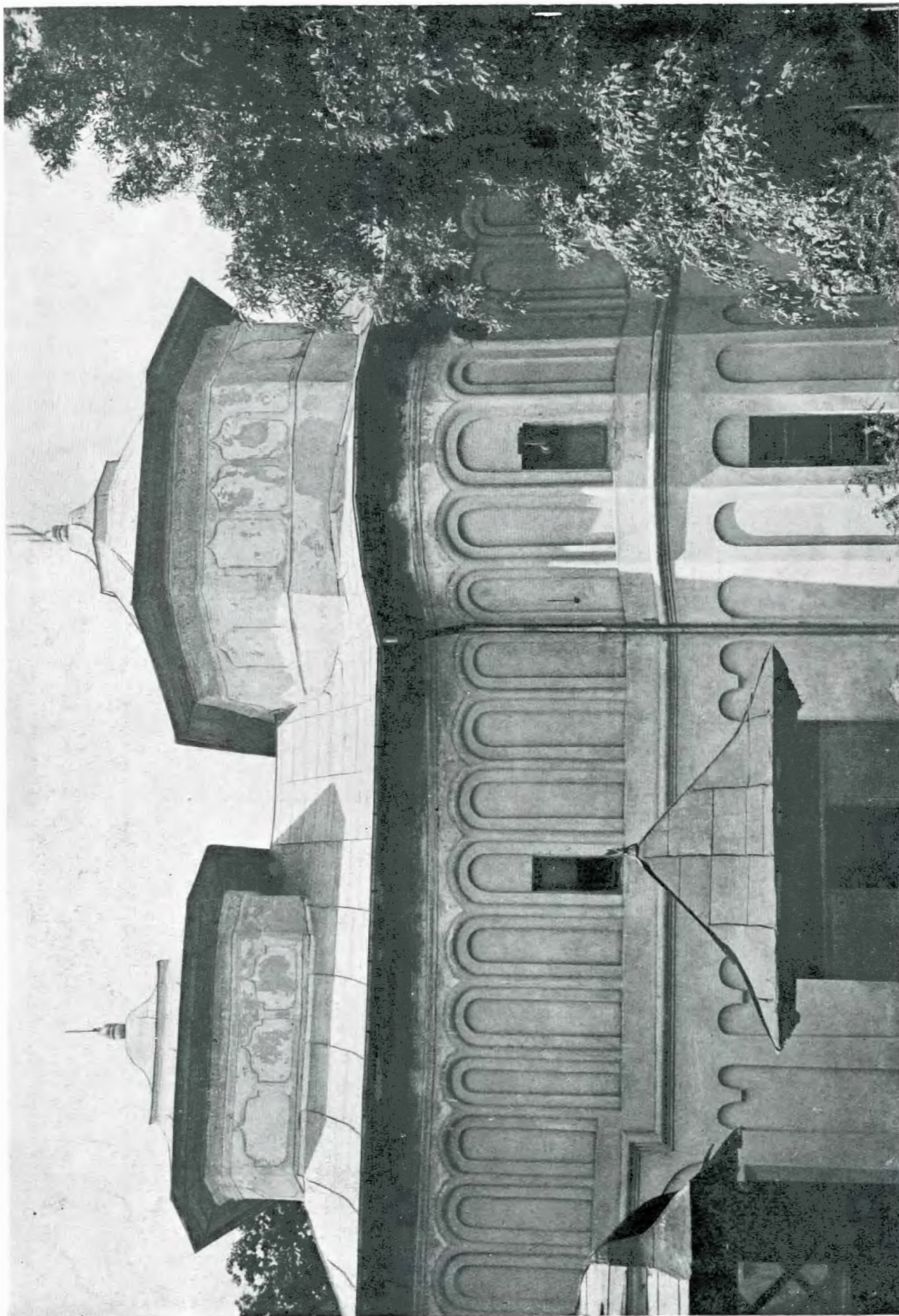

Fig. 169. — Biserica Mănăstirii Plătărești. Secția longitudinală

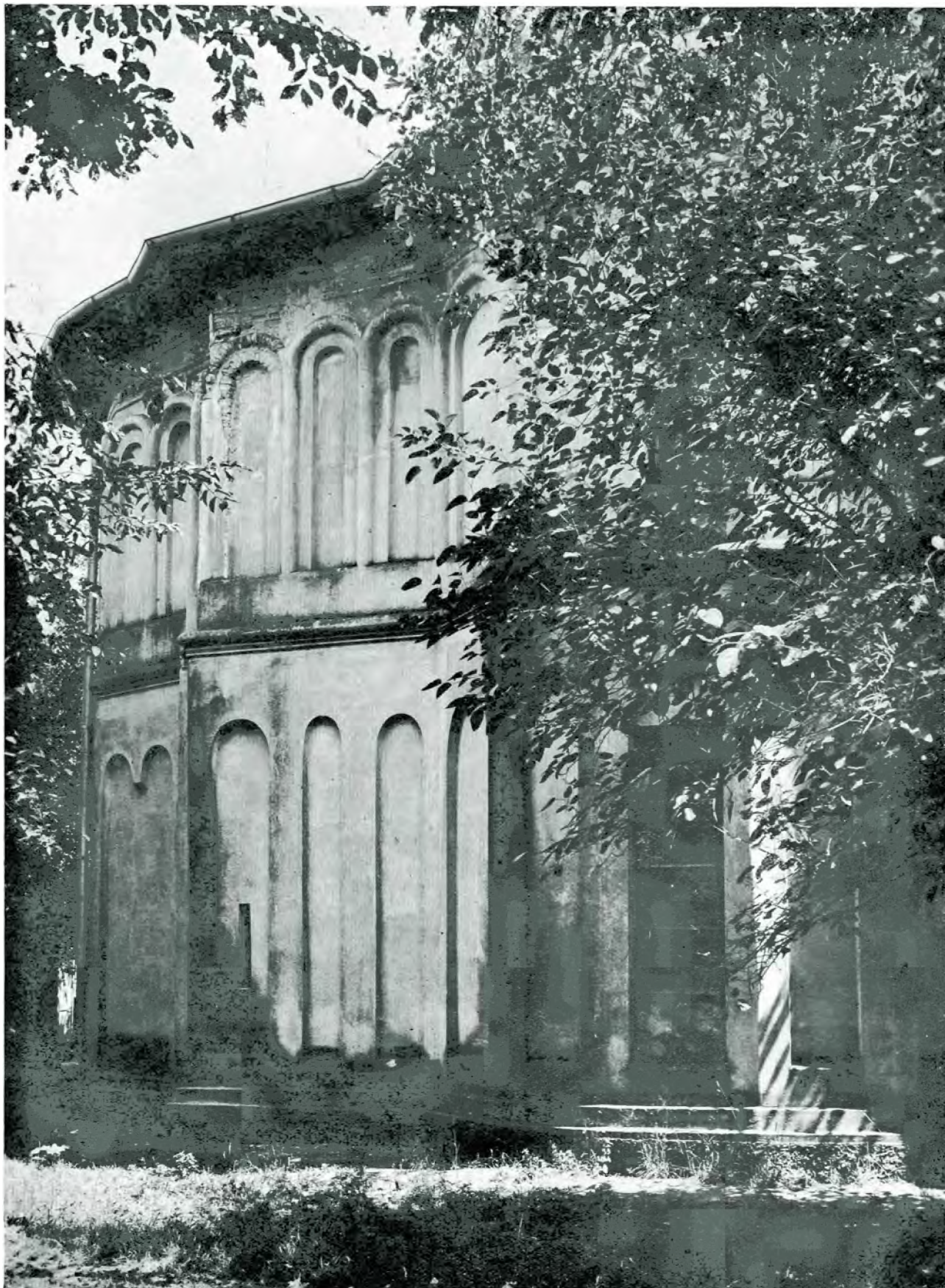

Biserica Mănăstirii Plătărești (Ilfov)
Fig. 170. — Vedere dinspre miază-zi.

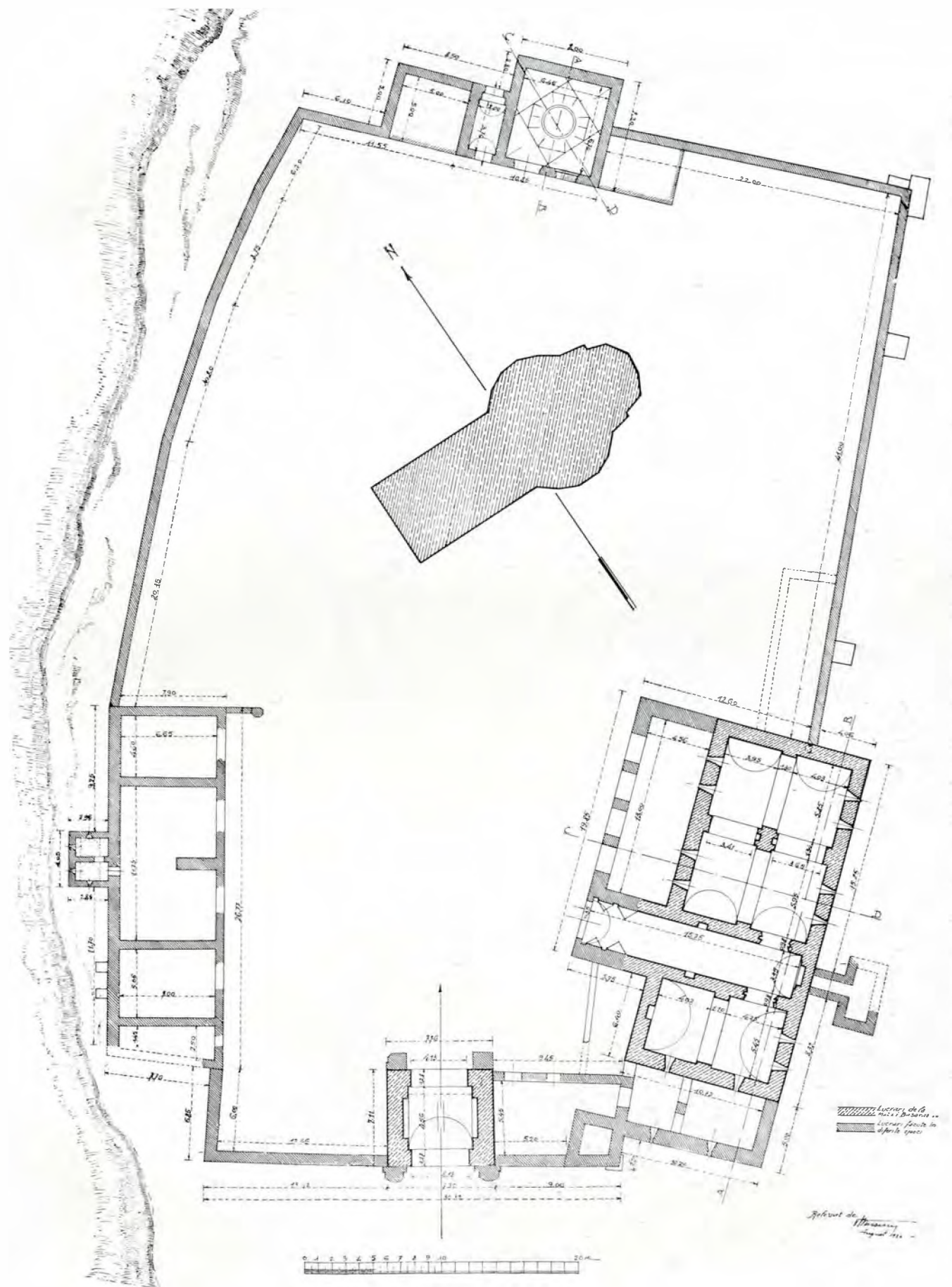

Biserica Mănăstirea Plătărești (Ilfov).

Fig. 171. — Vedere spre intrare.

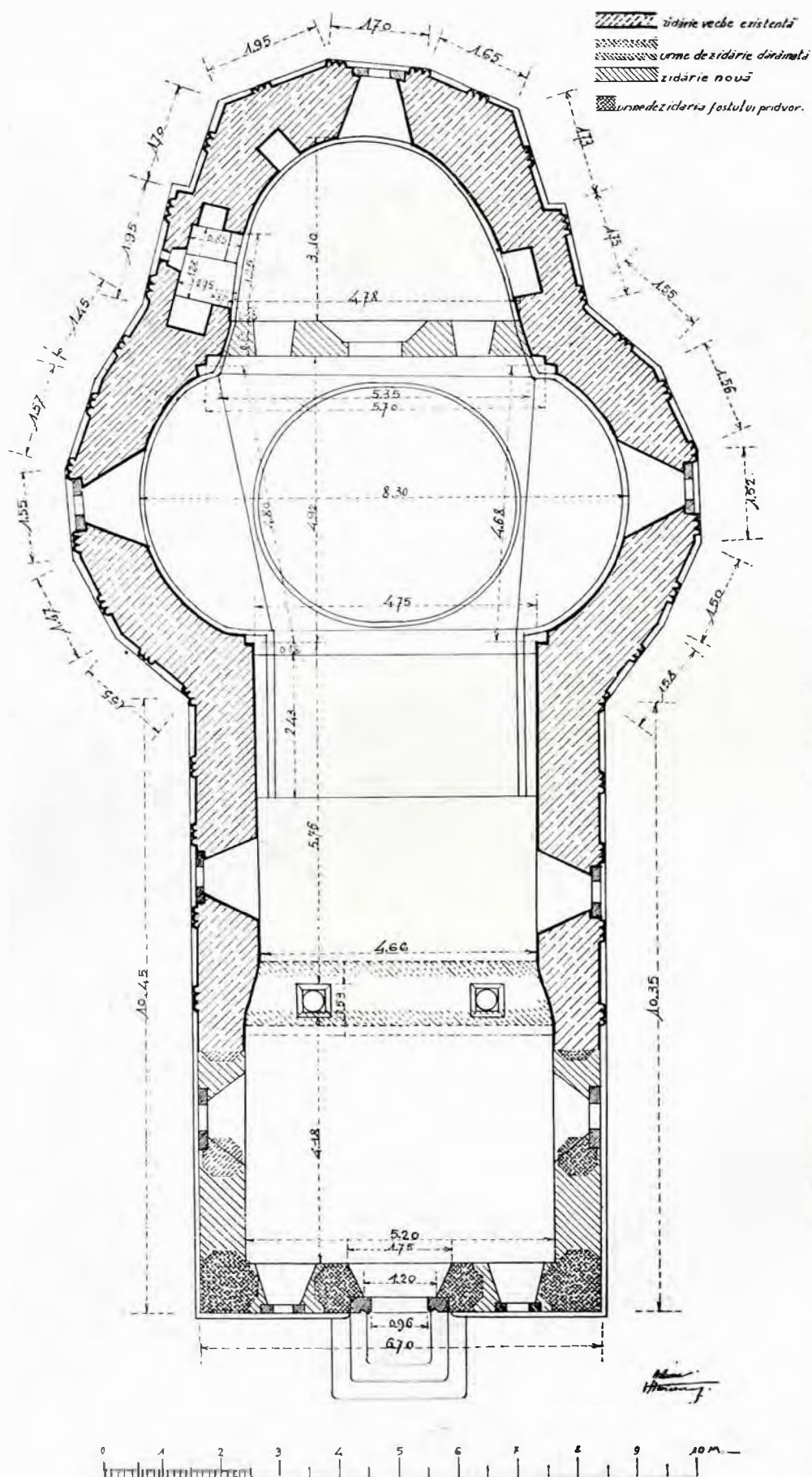
Biserica Mănăstirii Plătărești (Ilfov).
Fig. 172. — Vedere dinspre miază-noapte.

Mănăstirea Plumbuita (Ilfov).

Fig. 173. — Planul de situație al Mănăstirii.

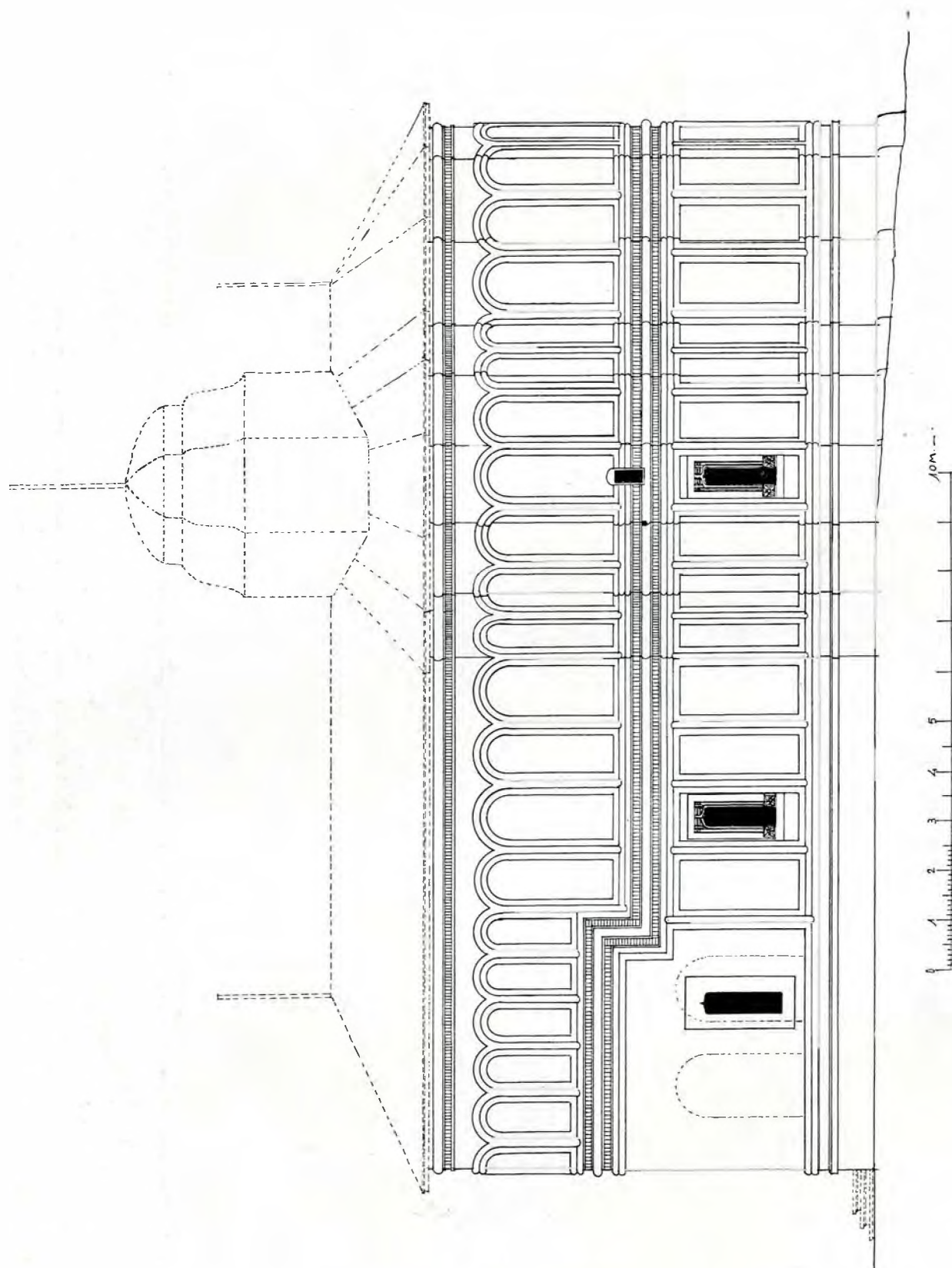
Relevé V. Moisescu

Biserica Mănăstirii Plumbuita (Ilfov).

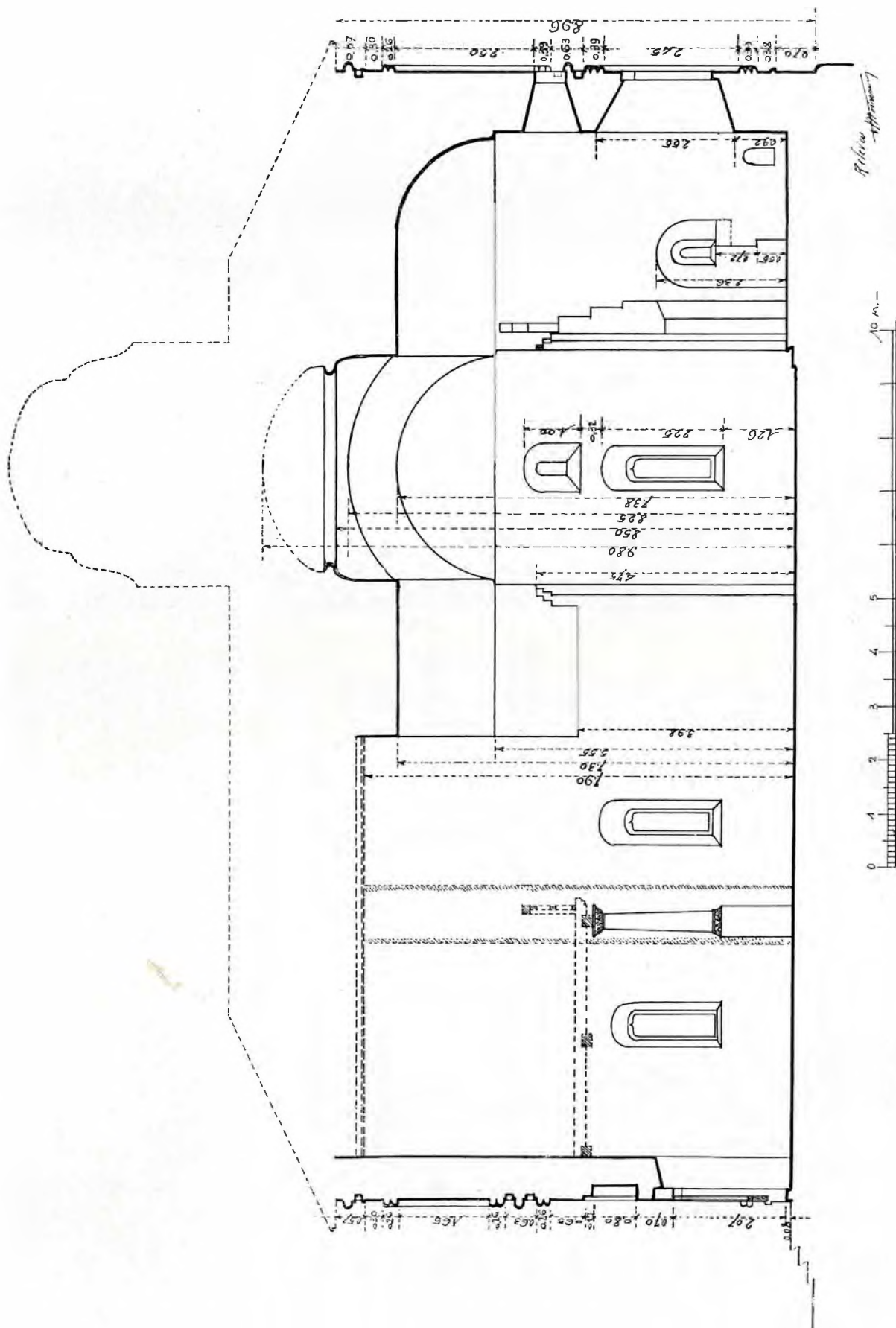
Fig. 174. — Planul orizontal.

Relevu V. Moțescu

Biserica Mănăstirii Plumbuța (Ilfov).

Fig. 176. — Fațada laterală.

Biserica Mănăstirii Plumbuita (Ilfov).

Fig. 177. — Secția longitudinală.

Fig. 178. — Vederea bisericii.

Mănăstirea Plumbuita (Ilfov).

Fig. 179. — Vederea exterioară a ruinilor mănăstirii.

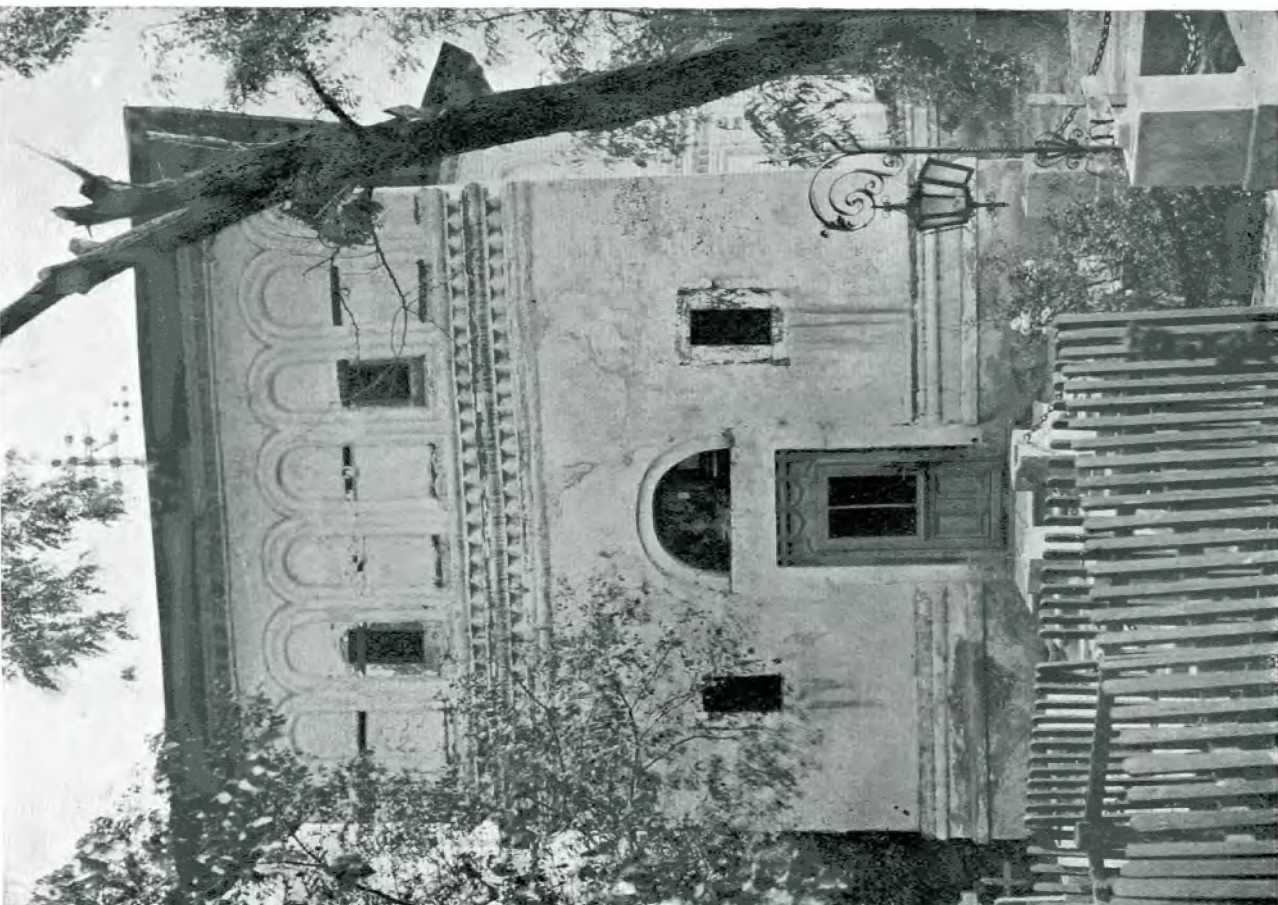
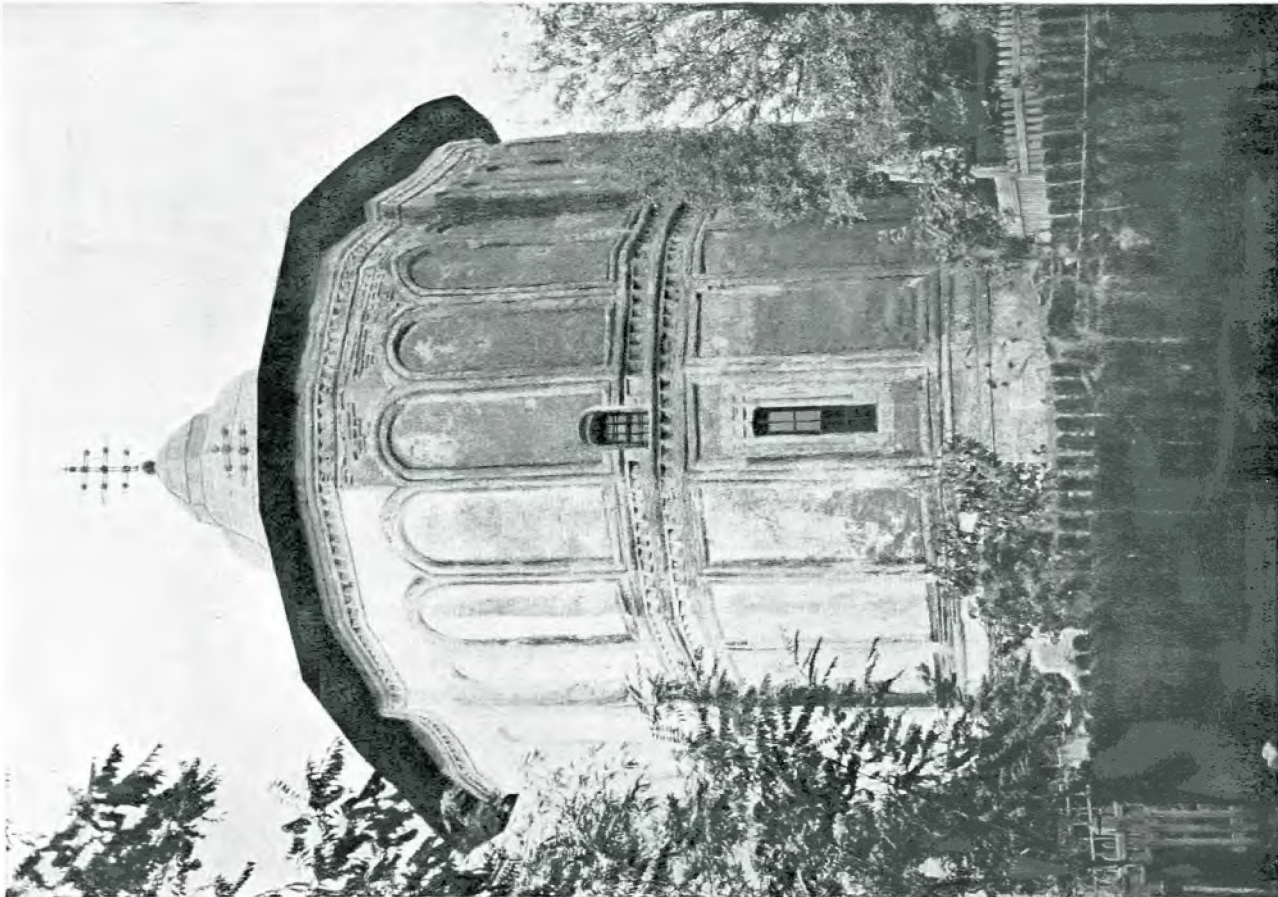

Fig. 180. — Vederea bisericii spre intrare.

Mănăstirea Plumbuita (Ilov).

Fig. 181. — Vederea bisericii spre altar.

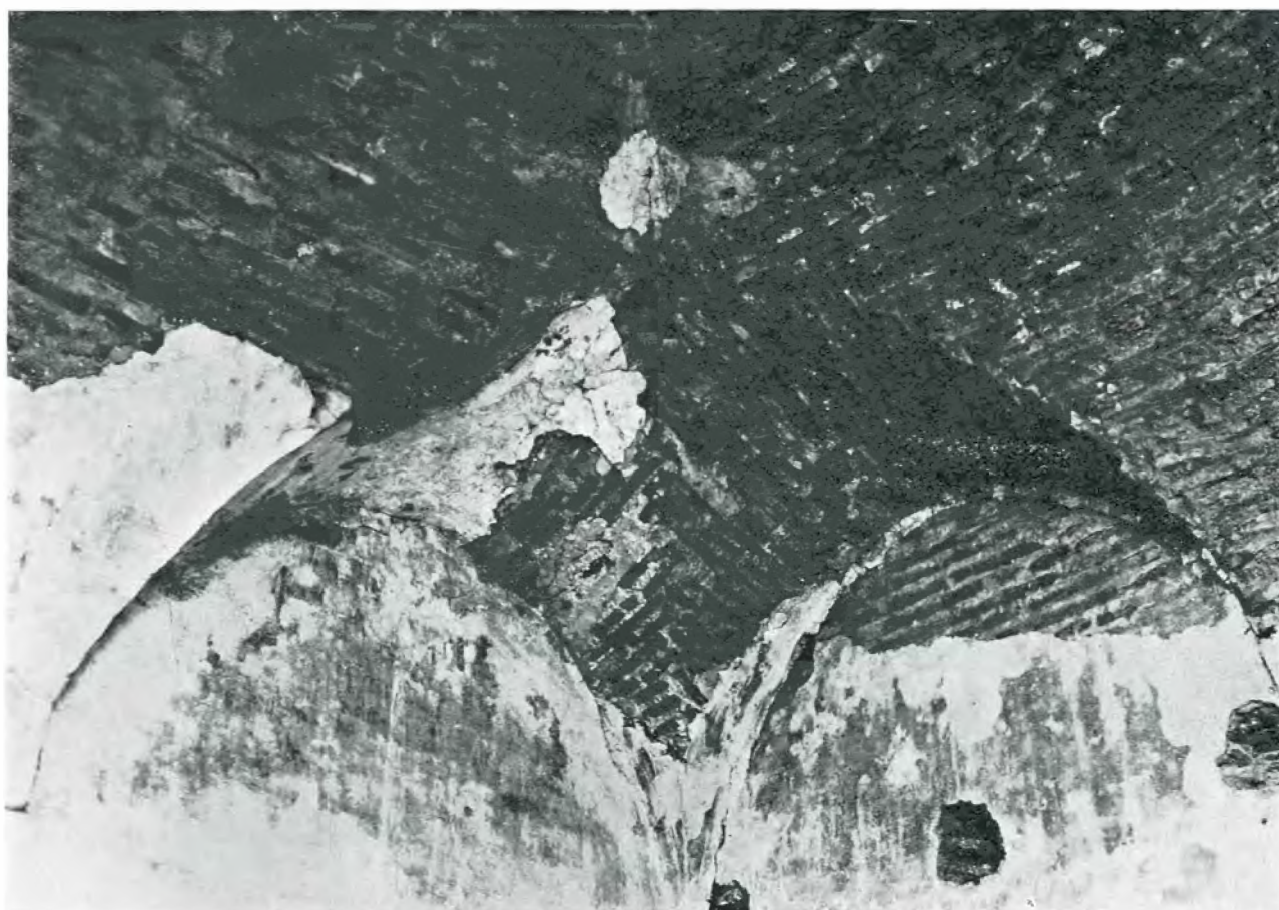
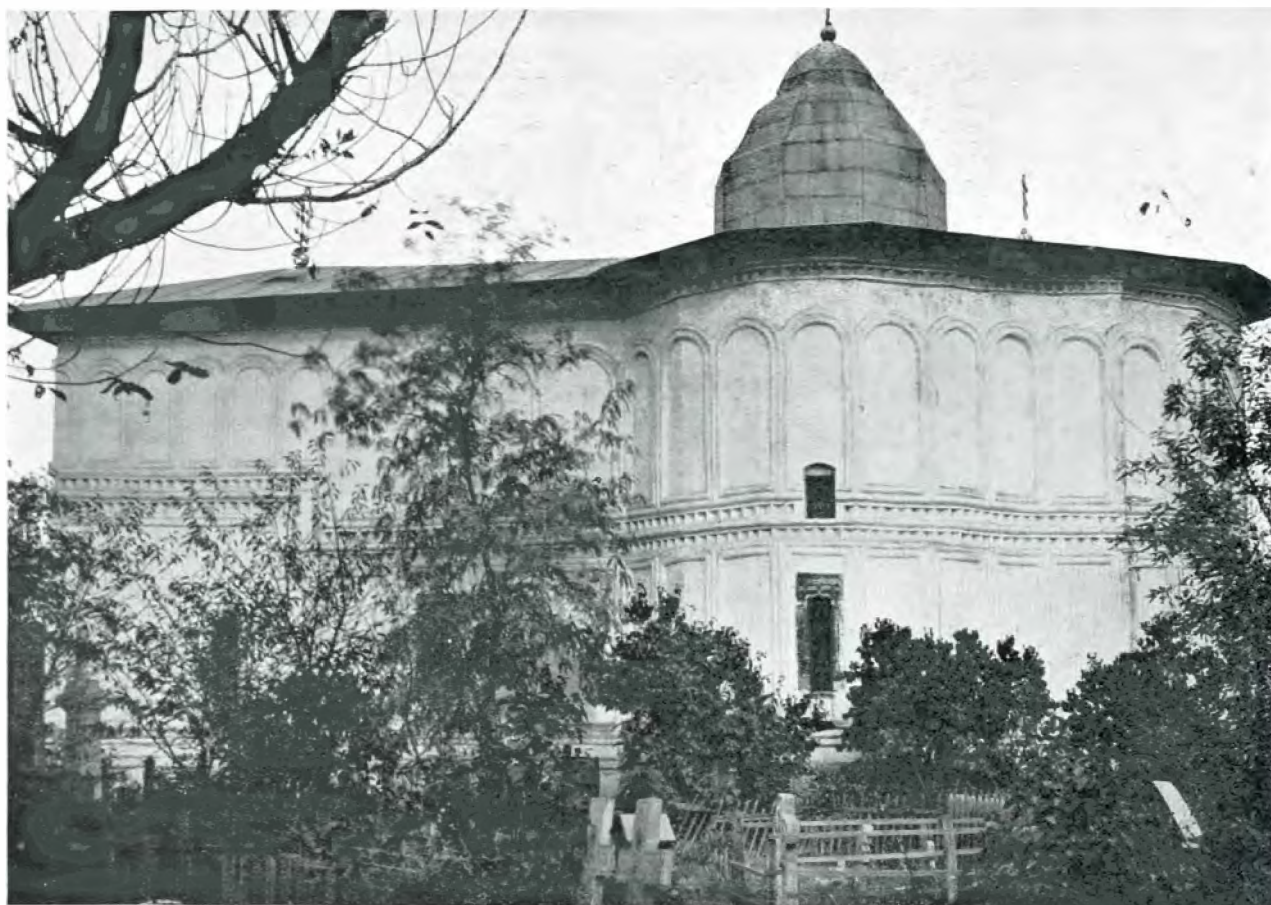

Mănăstirea Plumbuța (Ilfov).

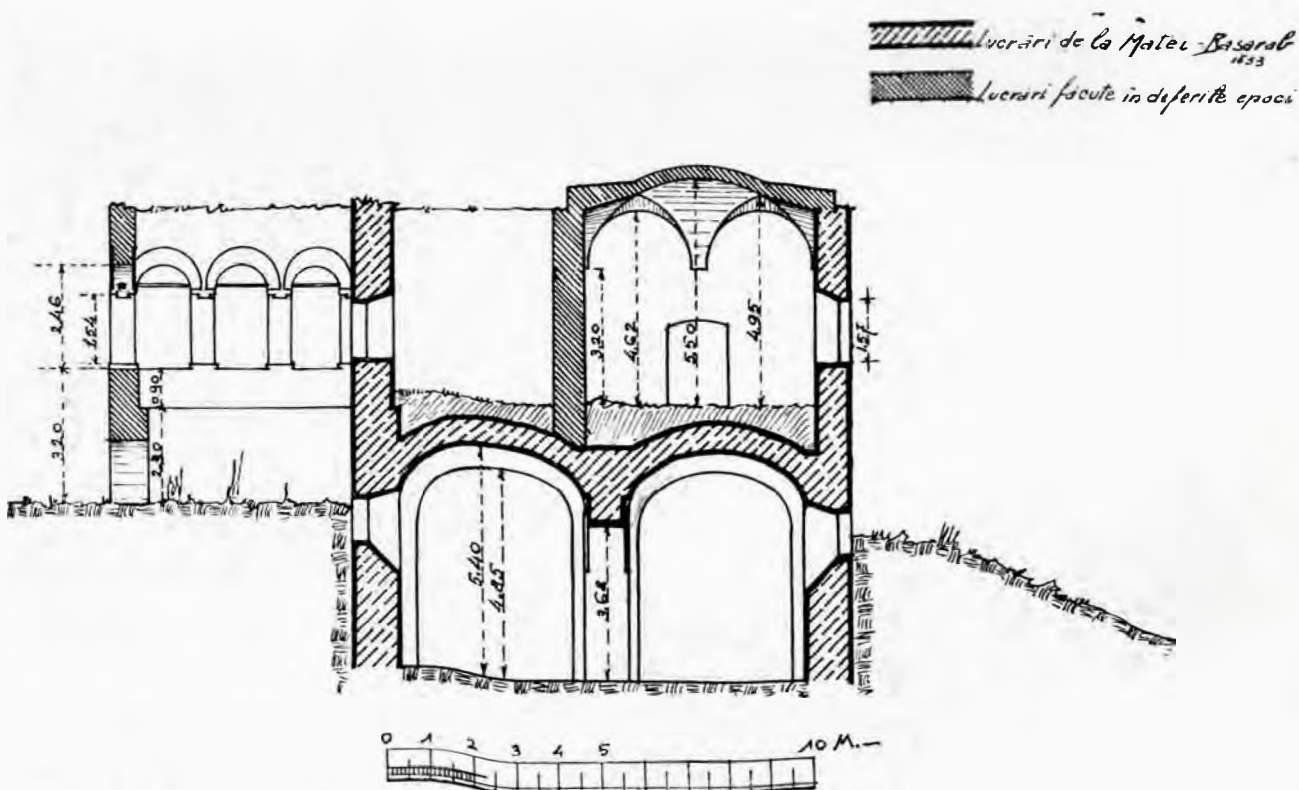
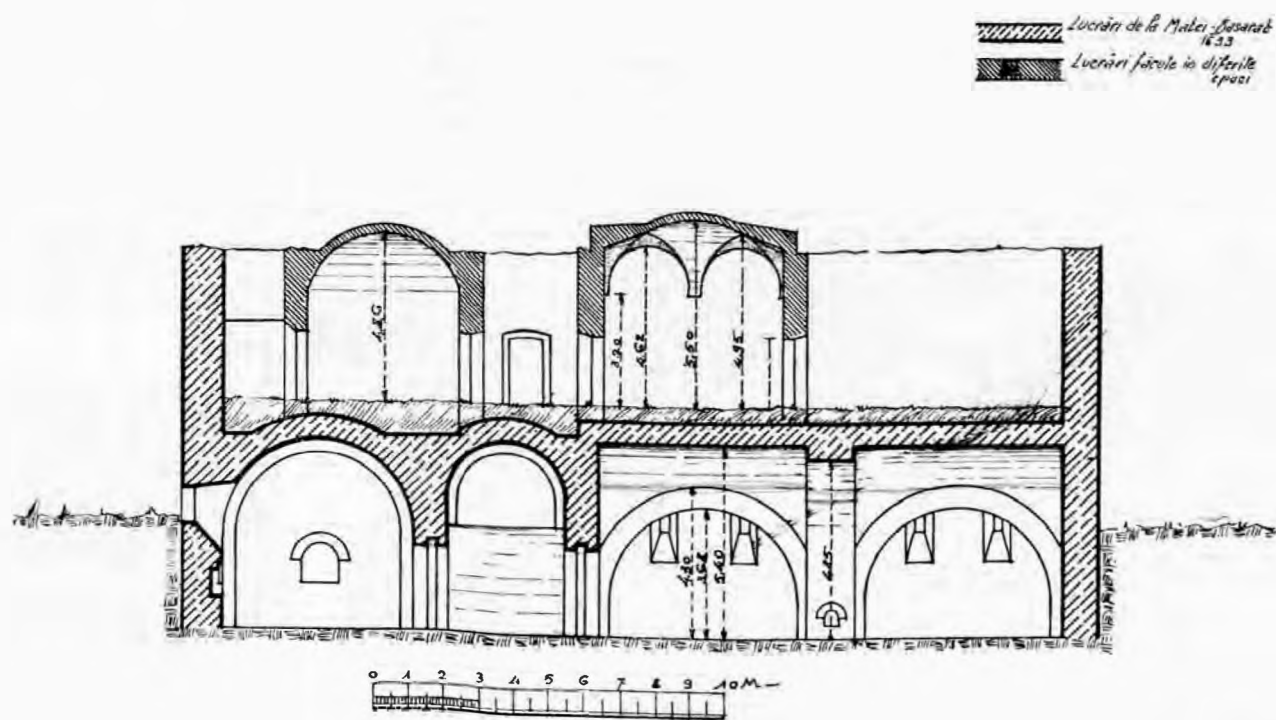
Fig. 182. — Fosta bucătărie a Măgăstirii.

Fig. 183. — Ruinele din curtea Măgăstirii.

Mănăstirea Plumbuita (Ilfov).

186. — Secția transversală prin stărație.

Mănăstirea Plumbuita (Ilfov).

Fig. 187. — Secția longitudinală prin stărație.

Relevu V. Moiescu

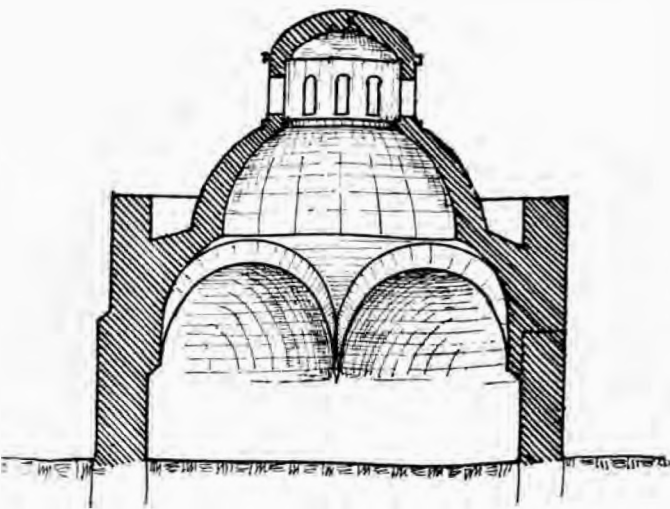
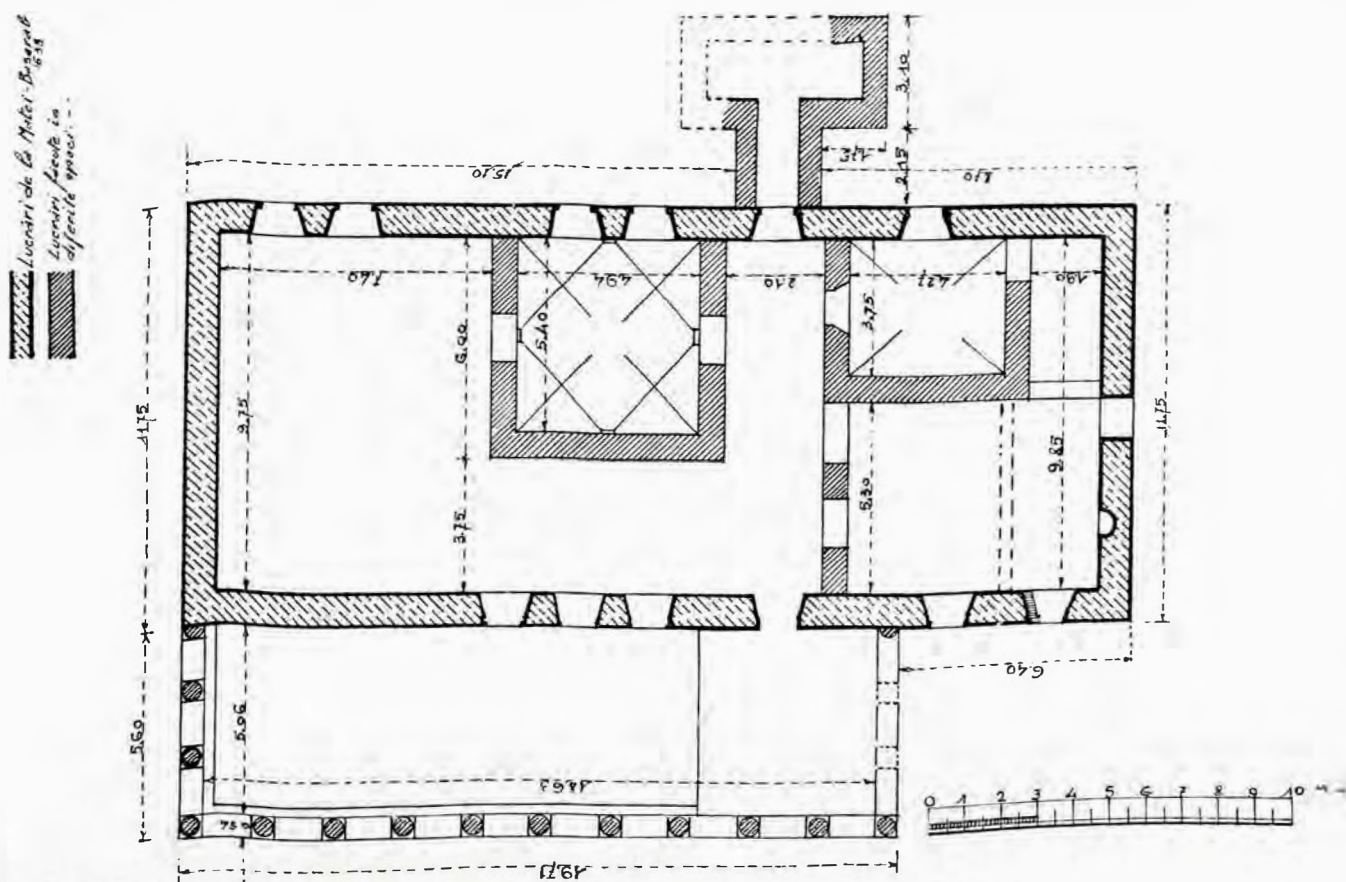
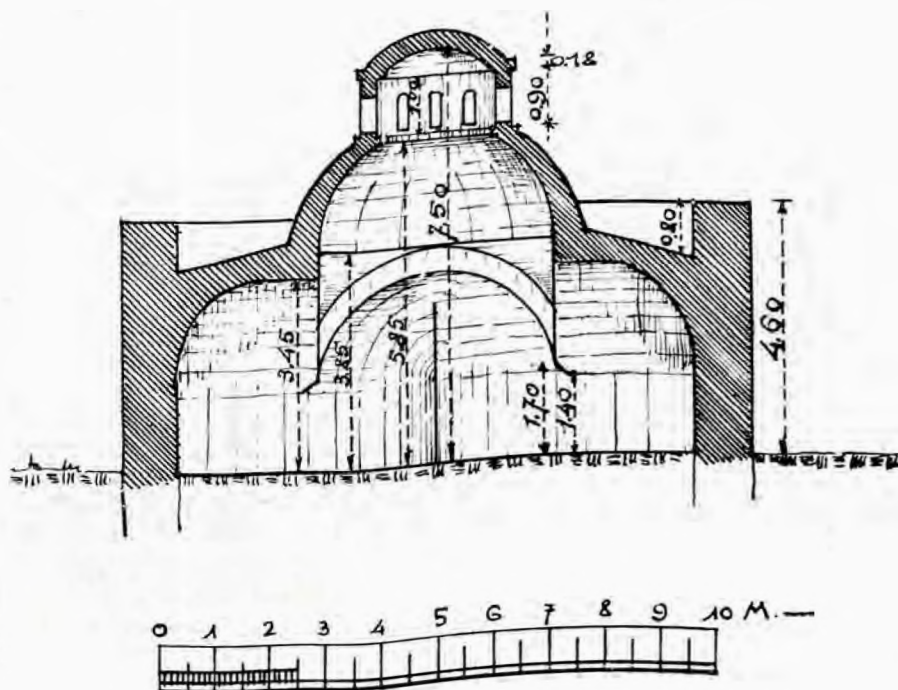
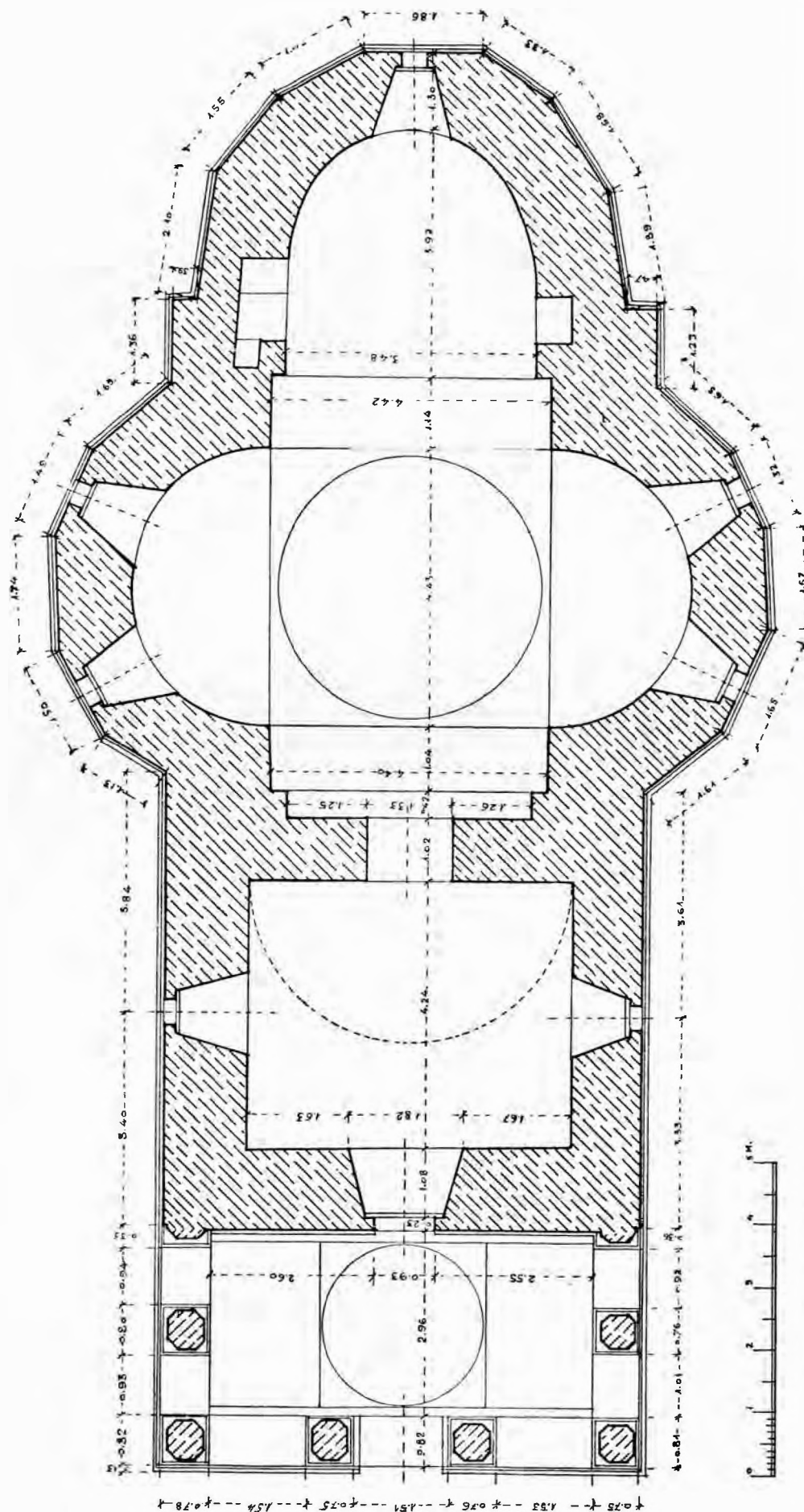

Fig. 188. — Planul etajului stărețiu.

Mănăstirea Plumbuita (Ilfov).
Fig. 189. — Secția prin bucătărie.

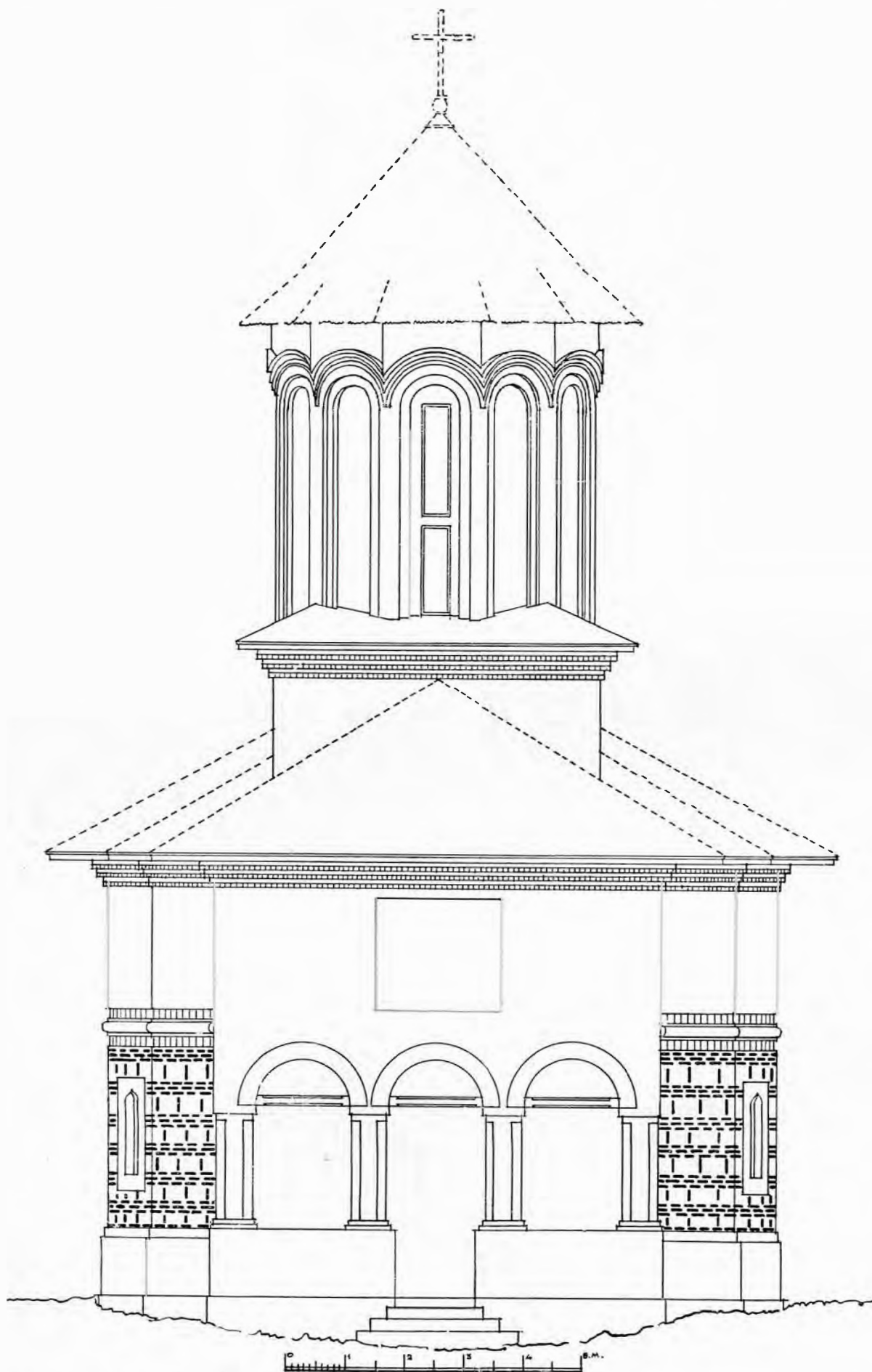
Fig 190. — Secția diagonală prin bucătărie.

Biserica Mănăstirii Polovraci (Gorj).

Fig. 193. — Planul orizontal.

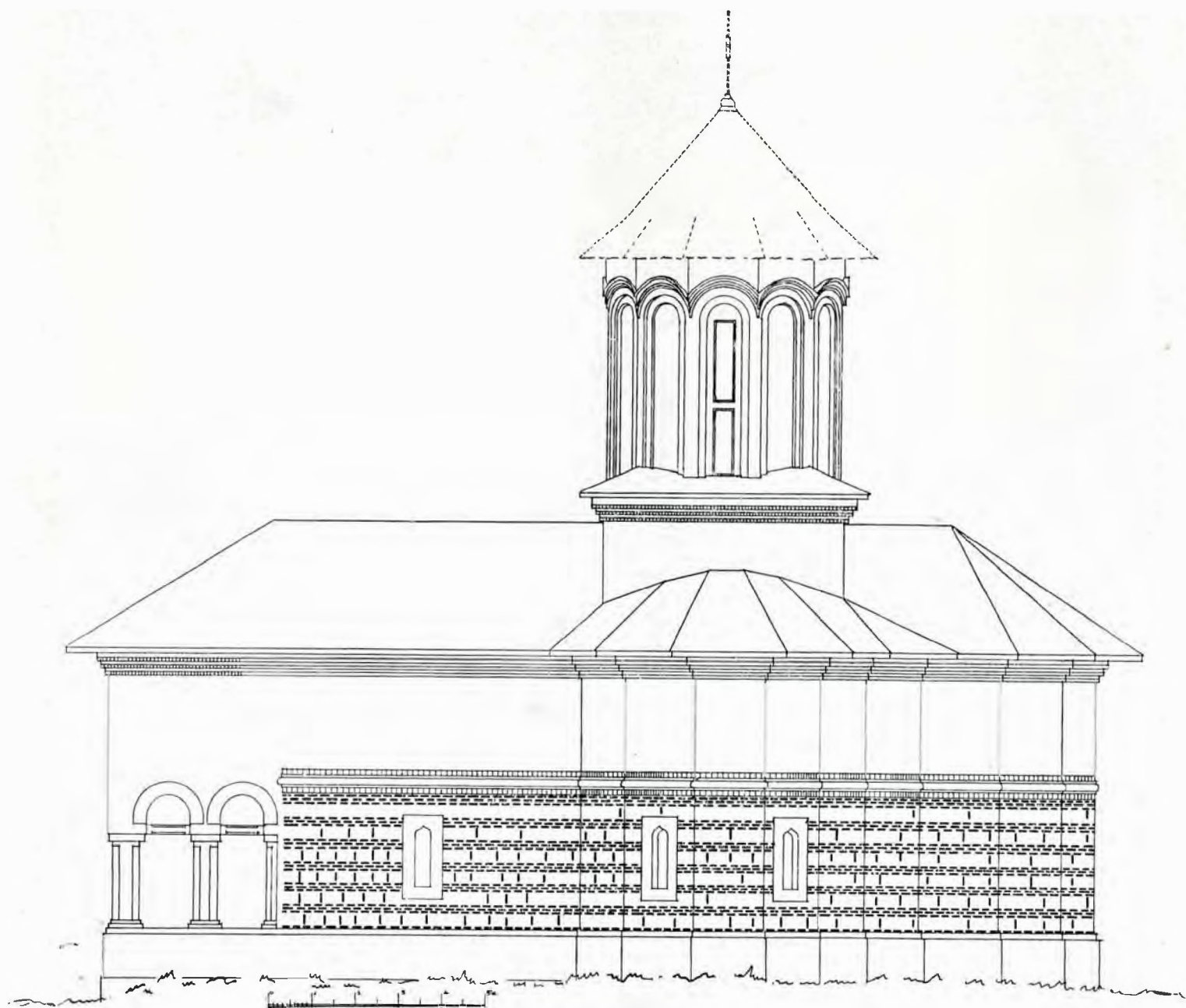
Relevéu arhitect I. Atanasescu

Biserica Mănăstirii Polovraci (Gorj).

Fig. 194. — Fațada principală.

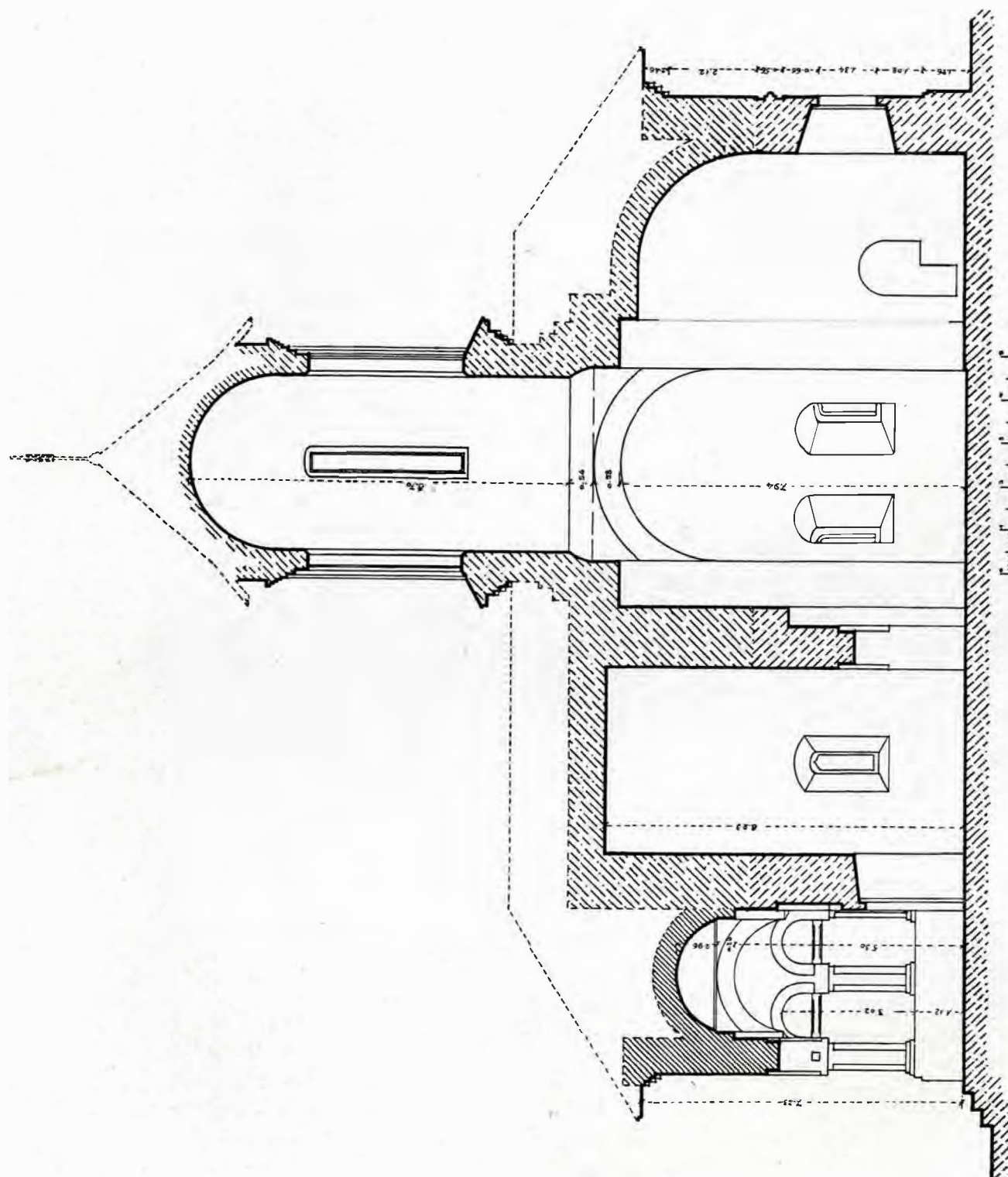
Relevéu arhitect I. Atanasescu

Biserica Mănăstirii Polovraci (Gorj).

Fig. 195. — Fațada laterală.

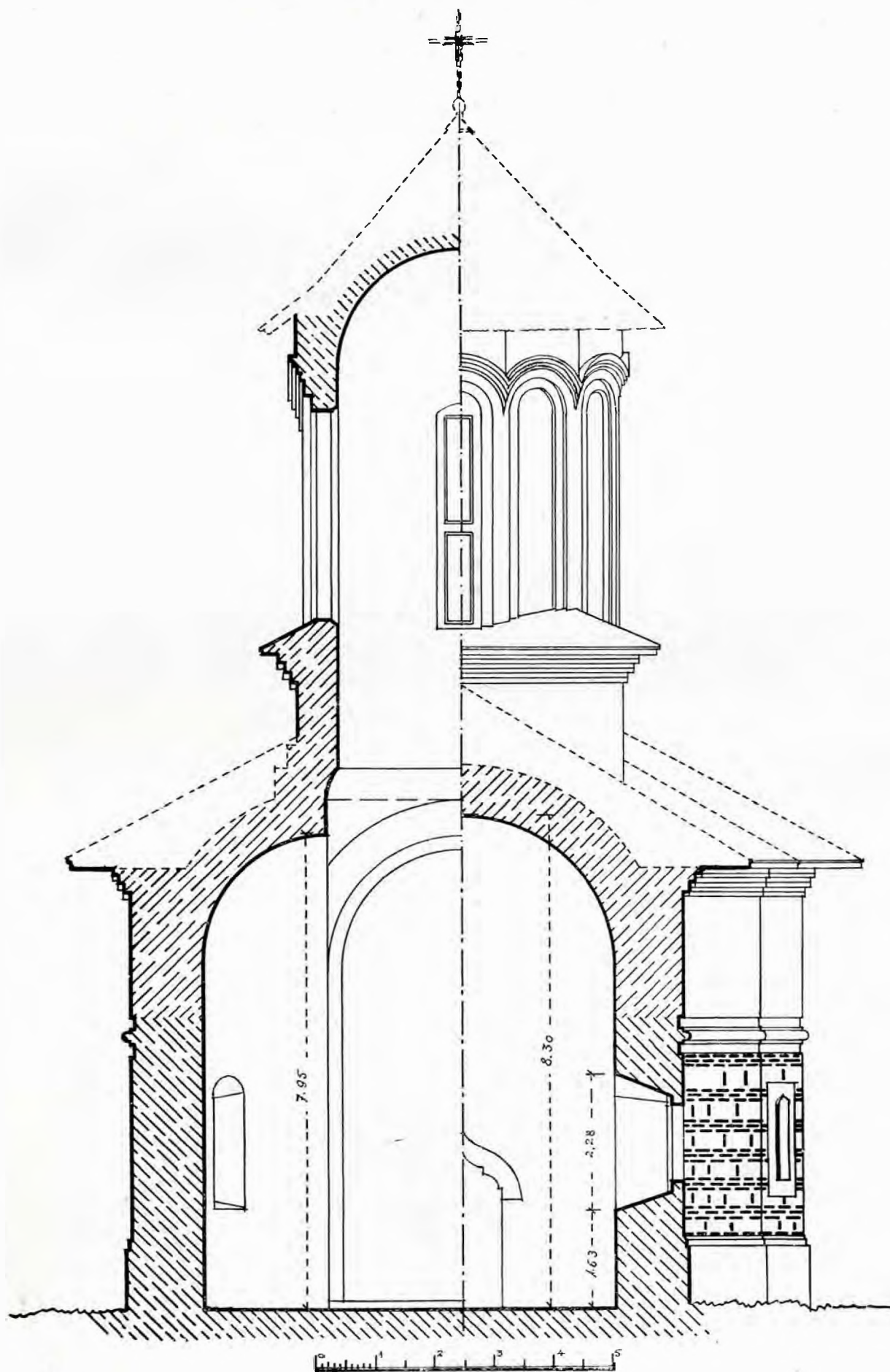
Relevu arhitect L. Atanasescu

Biserica Mănăstirii Polovraci (Gorj).

Fig. 196. — Secția longitudinală.

Relevu arhitect I. Atanasescu

Biserica Mănăstirii Polovraci (Gorj).

Fig. 197. — Secția prin naos.

Fig. 198. — Secția prin pronaos.

Relevu arhitect I. Atanasescu

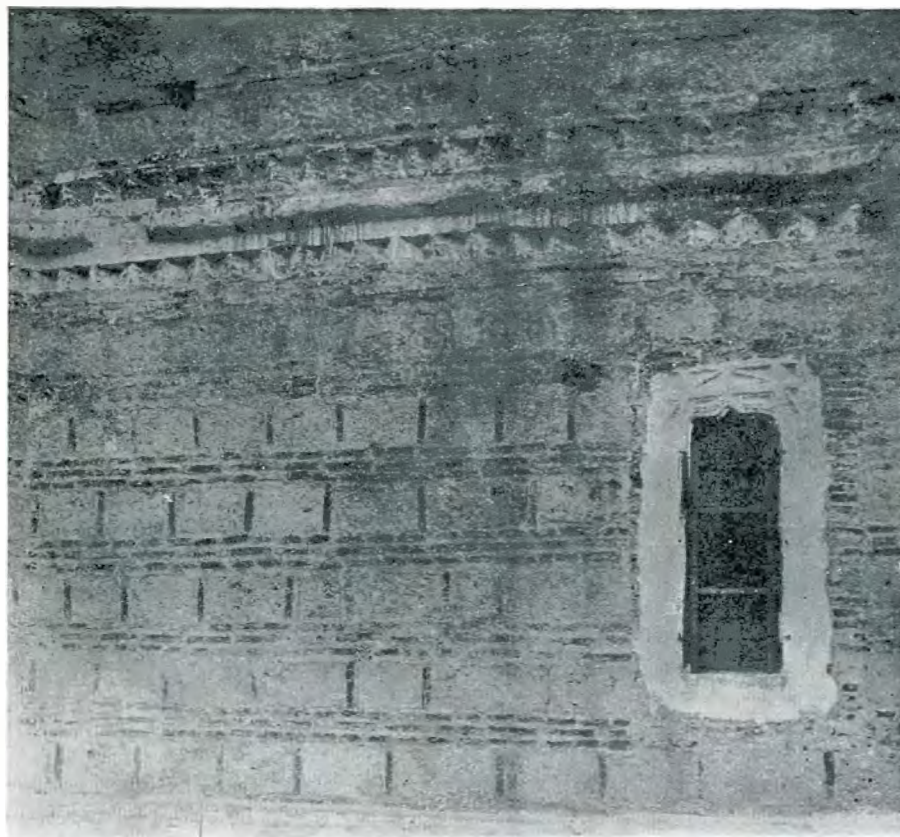

Mănăstirea Polovraci (Gorj).

199. — Vedere exterioară

Fig. 200. — Vedere în curte.

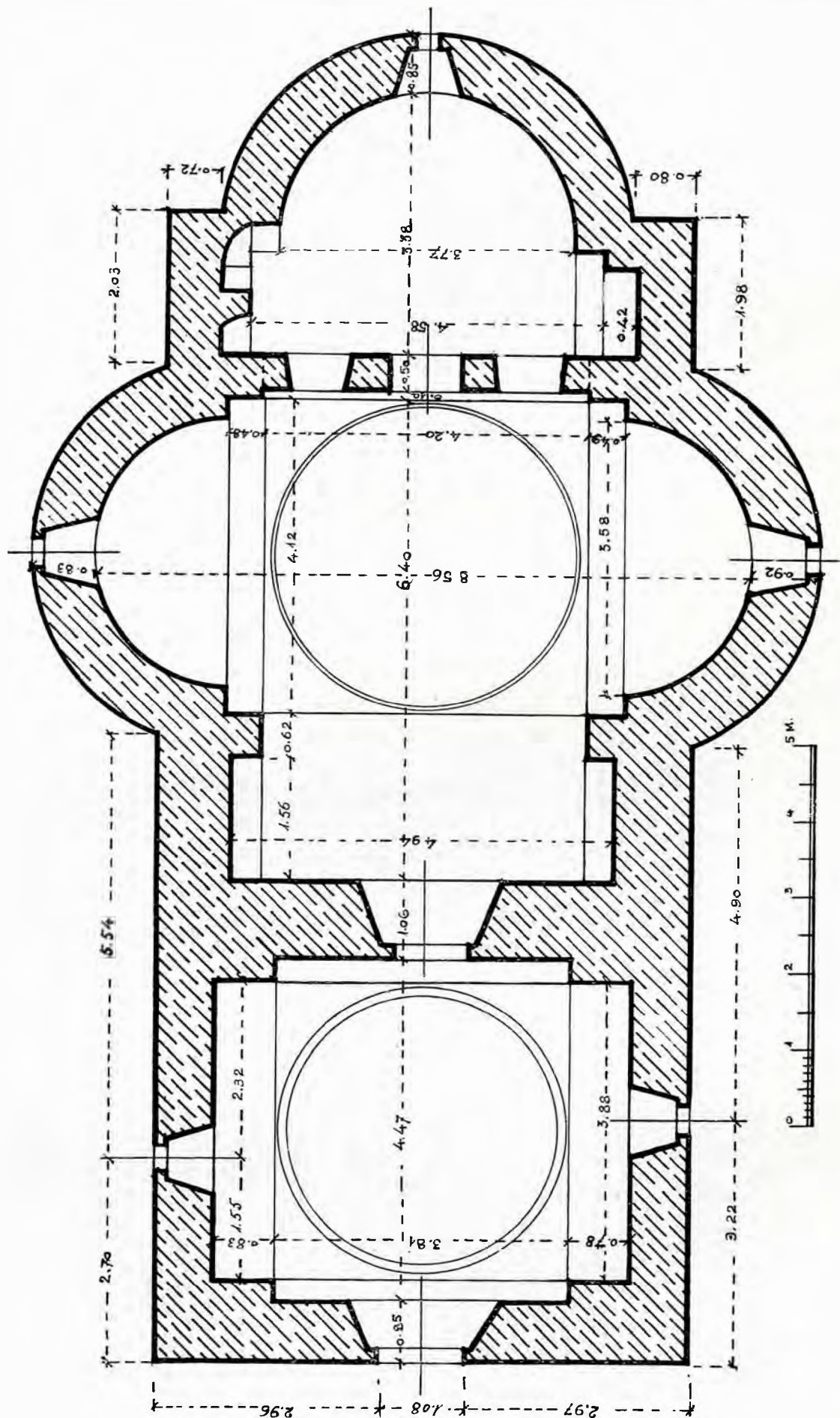
După Ștefulescu

Mănăstirea Polovraci (Gorj)

Fig. 201. — Vederea bisericii.

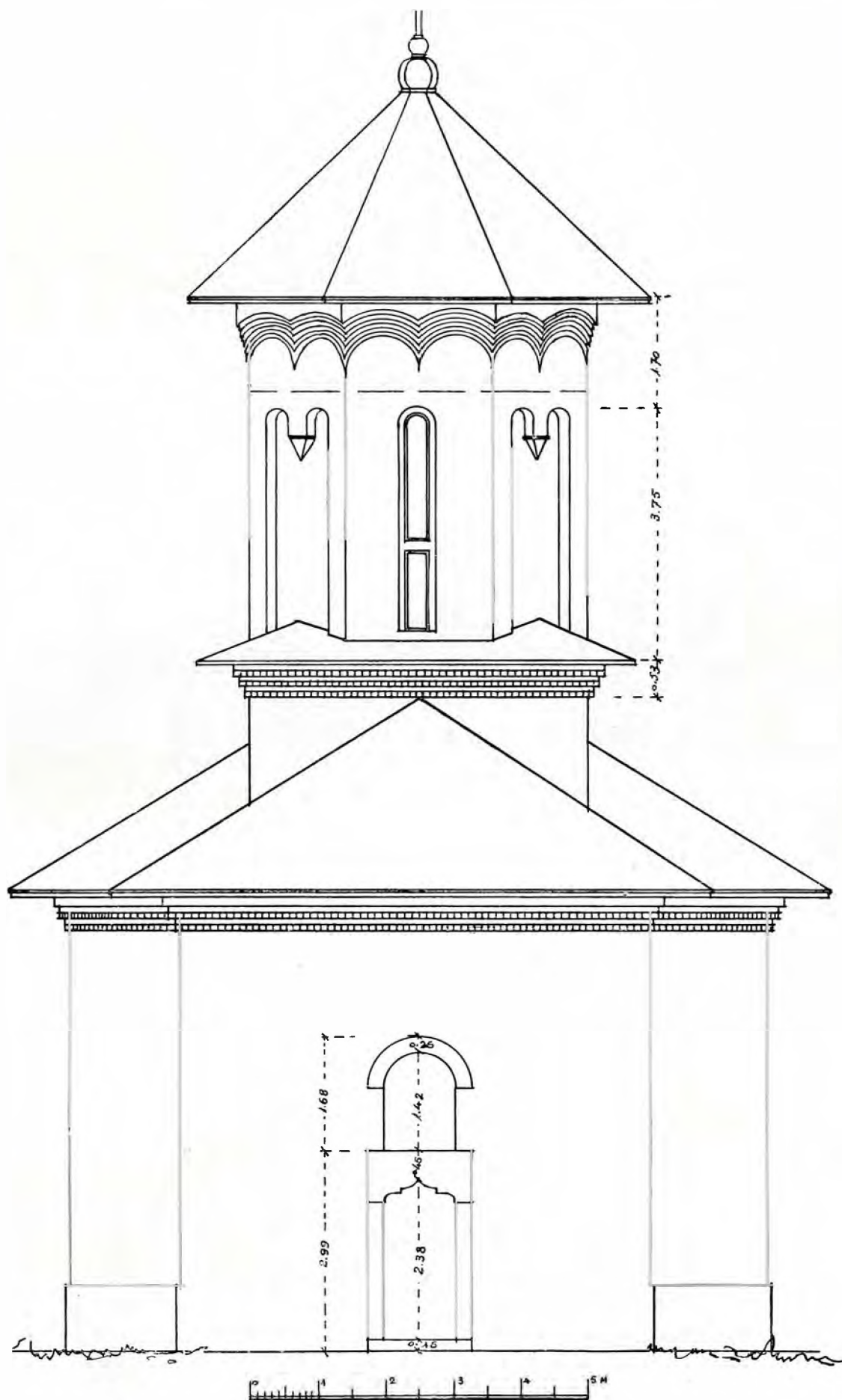
Fig. 202. — Detaliul zidăriei la biserică.

Biserica schitului Topolnita (Mehedinți).

Fig. 203. — Planul orizontal.

Relevu arhitect I. Atanasescu

Biserica schitului Topolnița (Mehedinți).

Fig. 204. — Fațada principală.

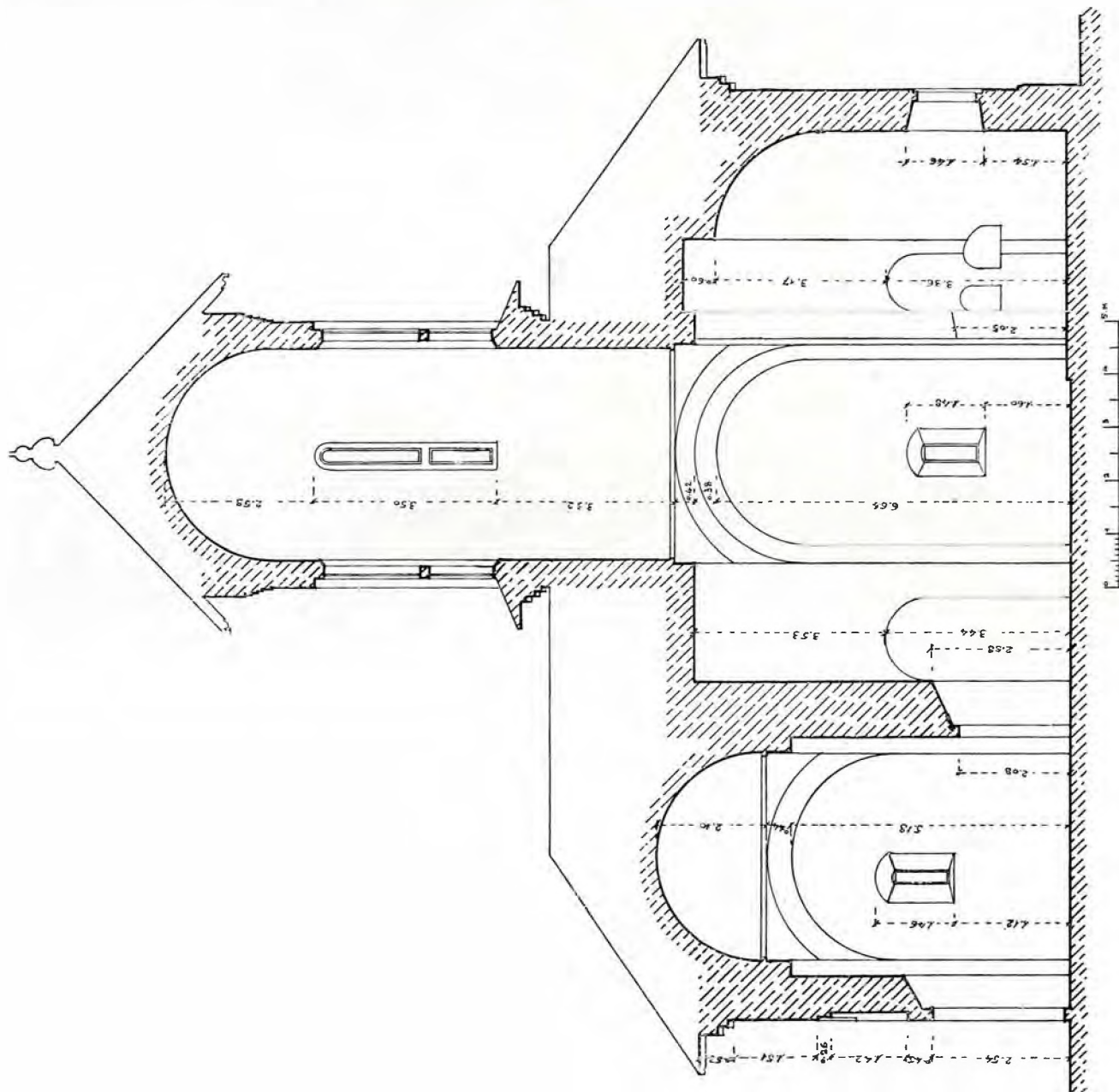
Relevu arhitect I. Ațanasescu

Biserica schitului Topolnița (Mehedinți).

Fig. 205. -- Fațada laterală.

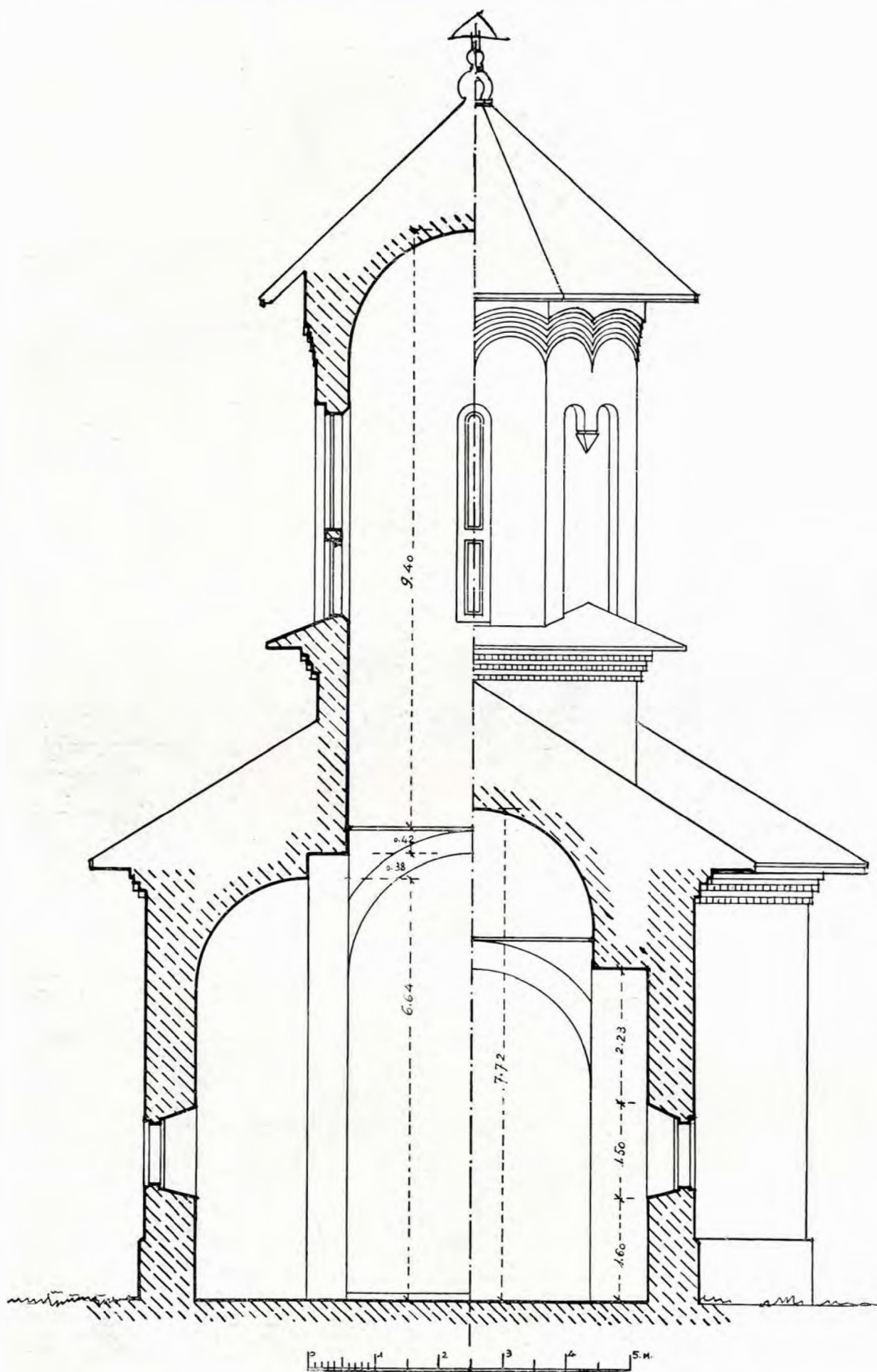
Relevu arhitect I. Atanasescu

Biserica Schitului Topoința (Mehedinți).

Fig. 206. Secțiune longitudinală.

Relevéu arhitect I. Atanasescu.

Biserica schitului Topolnița (Mehedinți).

Fig. 207. — Secția transversală prin naos.

Fig. 208. — Secția transversală prin pronaos.

Relevu arhitect I. Atanasescu

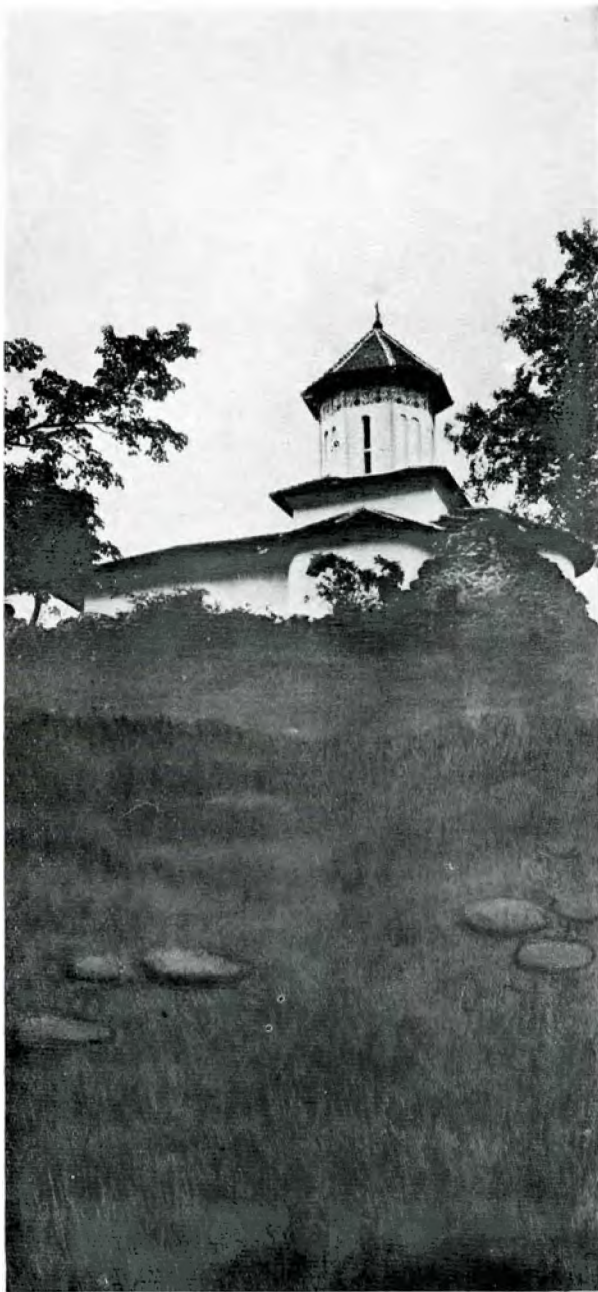

Fig. 209. — Vederea bisericii.

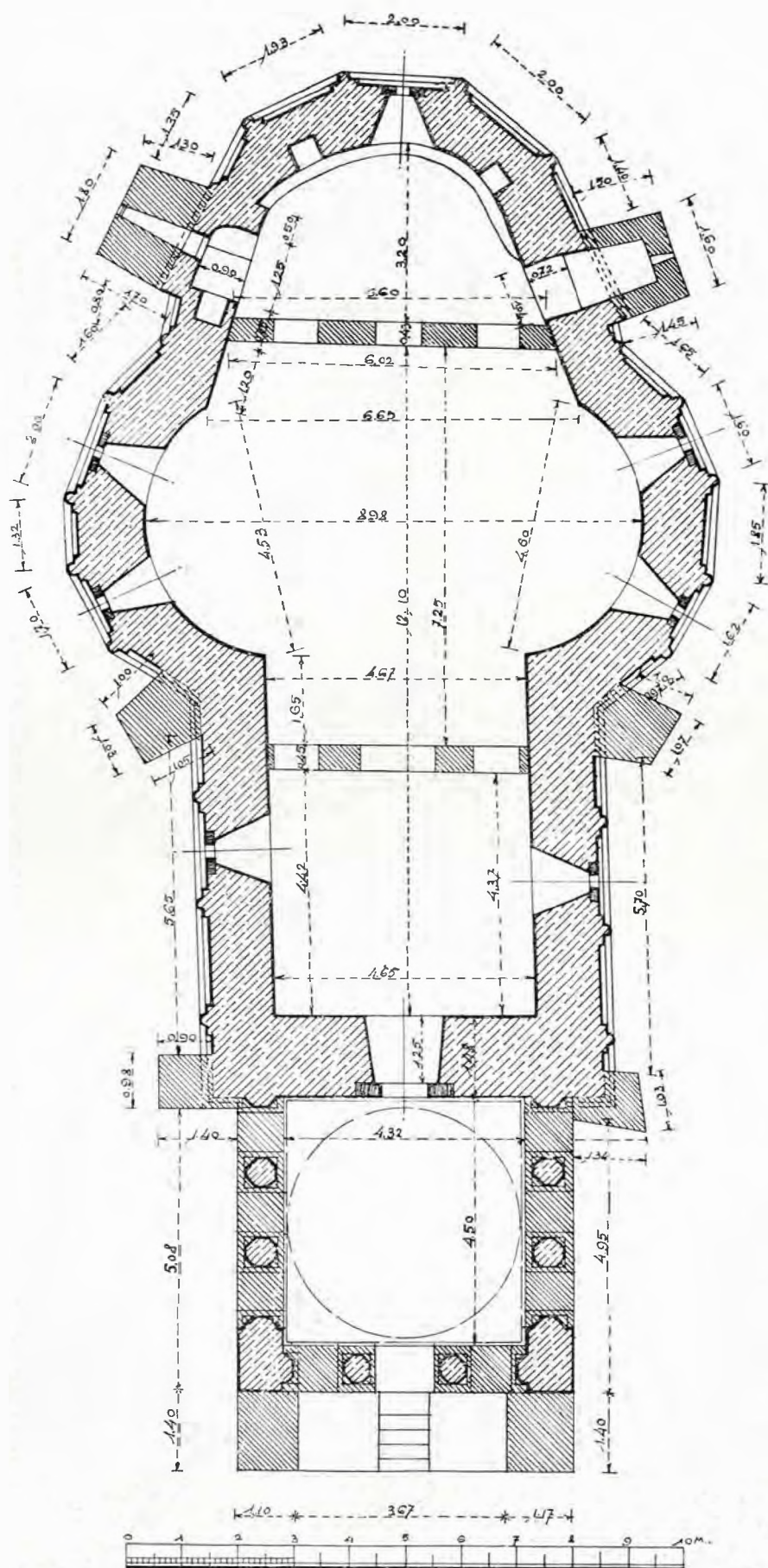
Schitul Topolnița (Mehedinți).
Fig. 210. — Vederea generală.

Fig. 211. — Clopotnița schitului.

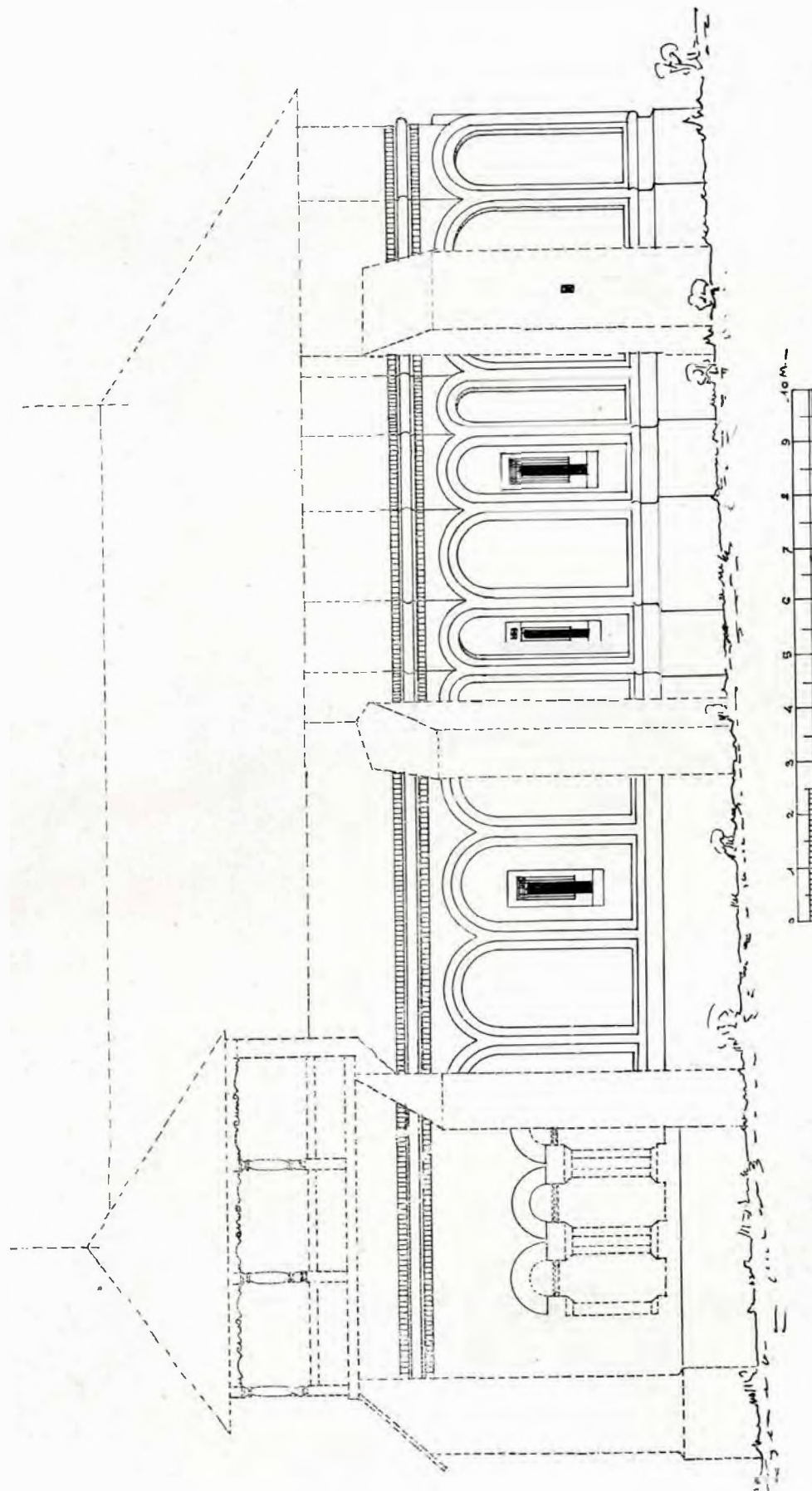
Biserica Schitului Topolnița.
Fig. 212. — După o fotografie mai veche.

Biserica Mănăstirii Verbila (Prahova).

Fig. 213. — Planul orizontal.

Relevé V. Moisescu

Biserica fostei Mănăstiri Verbila (Prahova).

Fig. 214. — Fațada laterală.

Relevu V. Moiescu

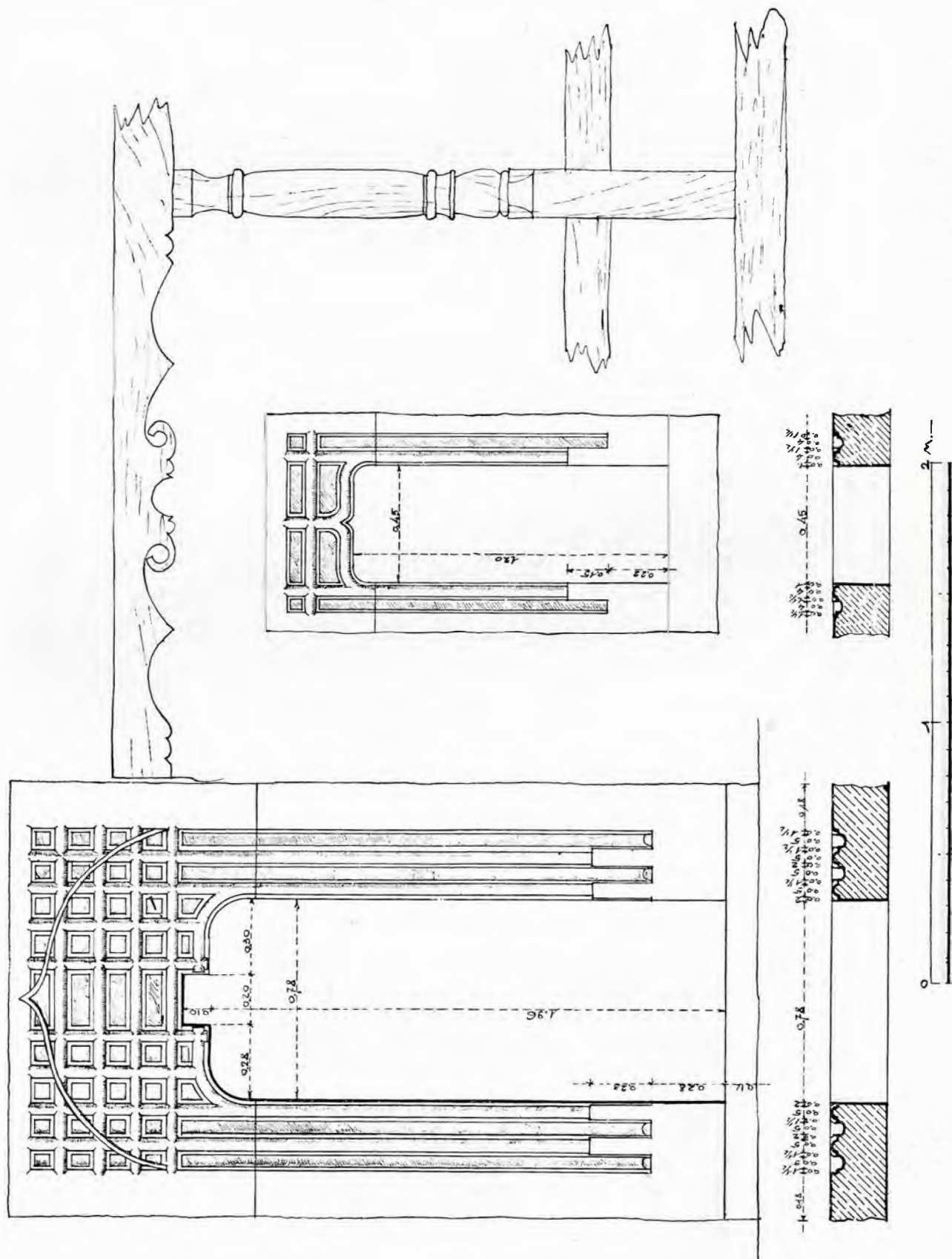
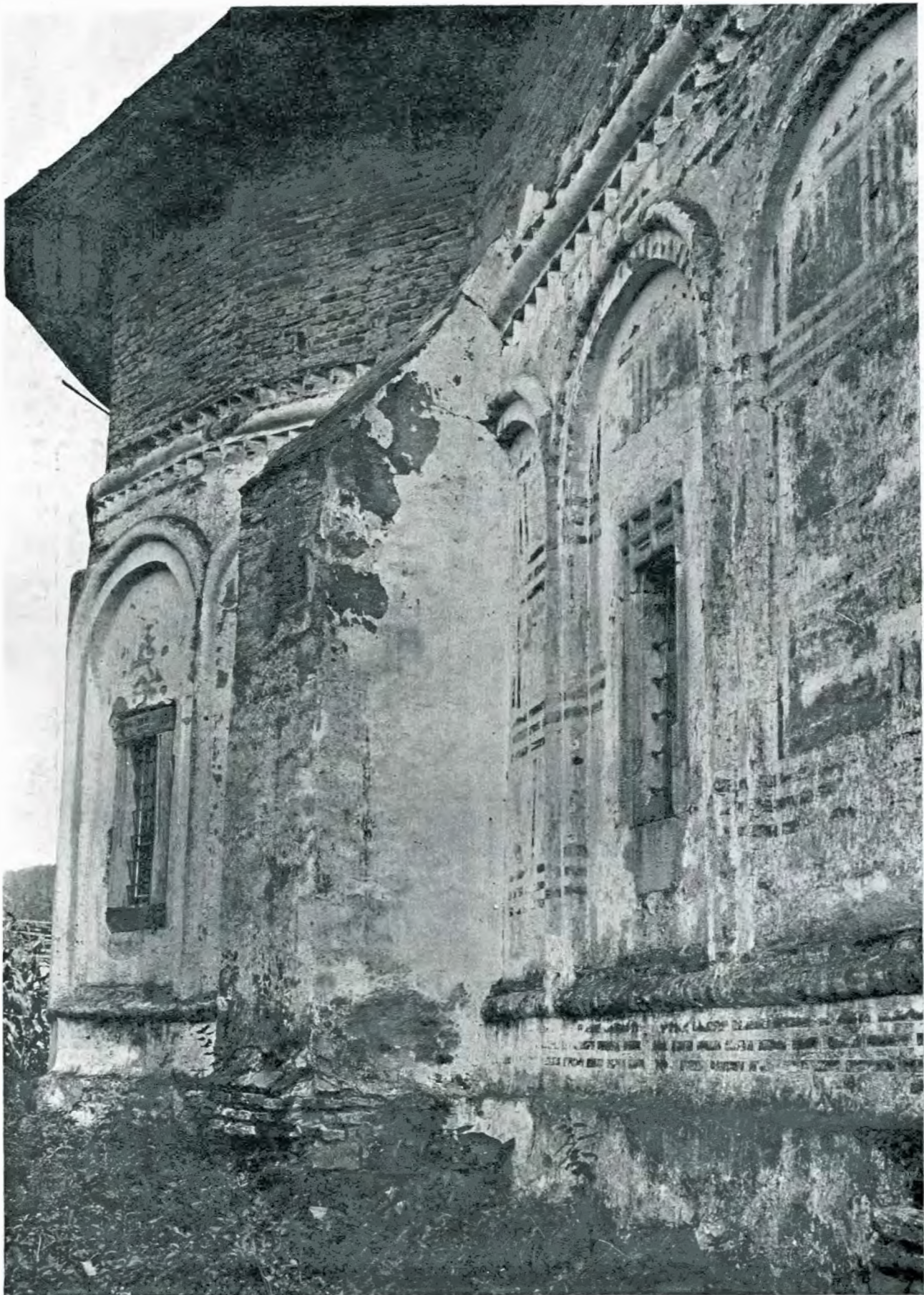

Fig. 215. — Detaliu ușii.

Biserica fostei Mănăstiri Verbila (Prahova).

Fig. 216. — Detaliu de fereastră și de cosoroabă.
Relevu V. Moiescu

Biserica fostei mănăstiri Verbila (Prahova).

Fig. 217. — Vedere laterală.

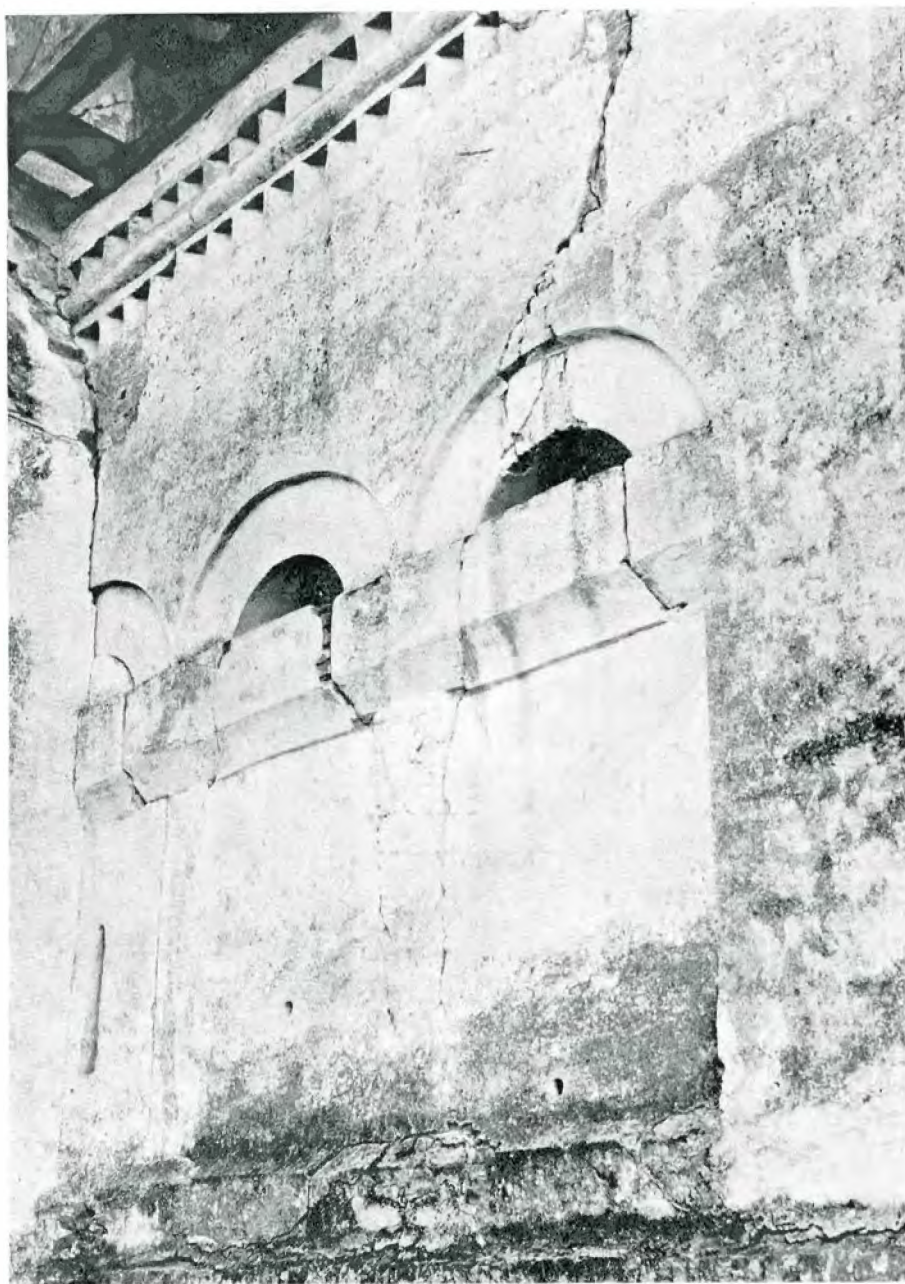

Fig. 218. — Vedere spre pridvorul înfundat.

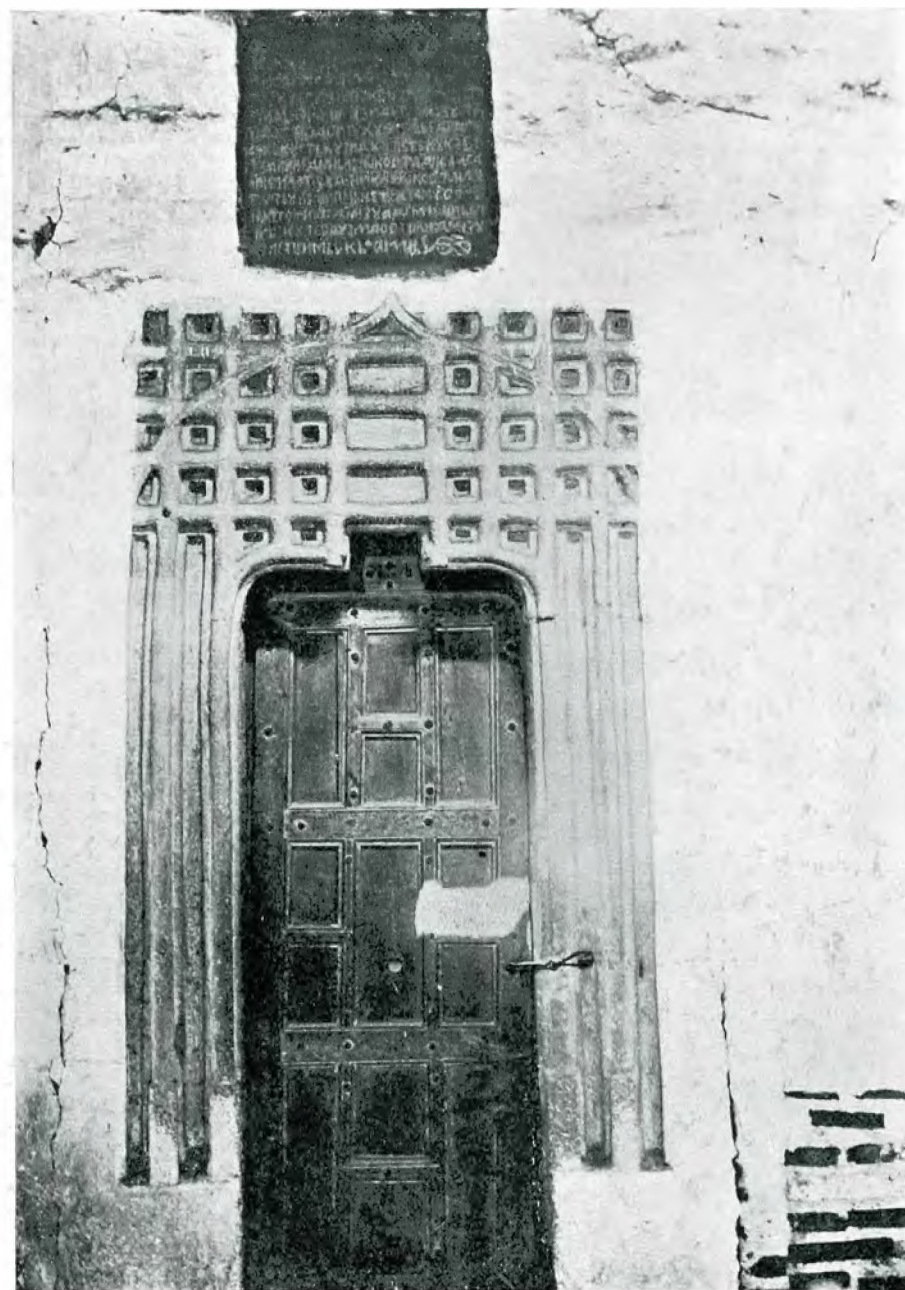
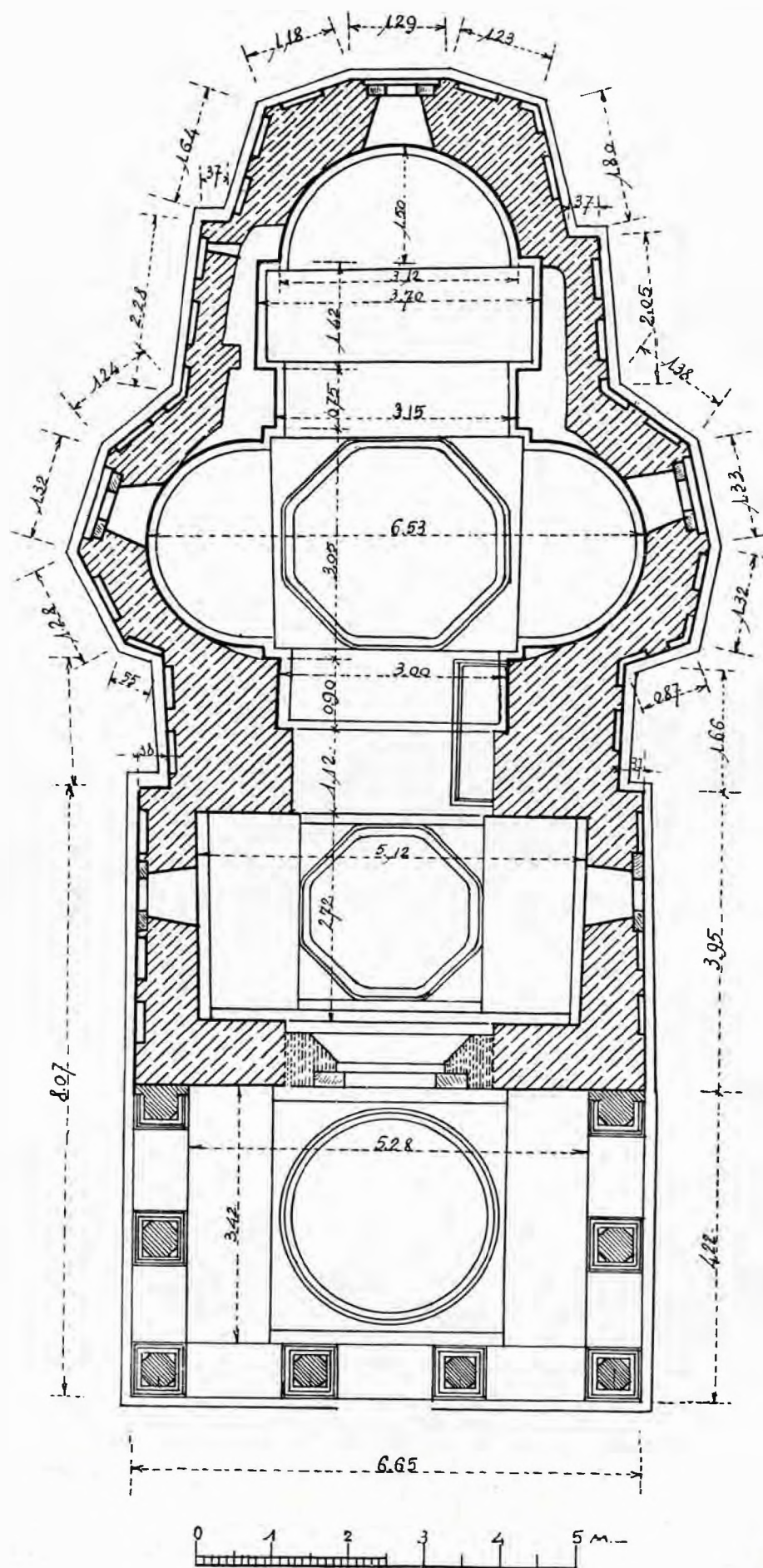

Fig. 219. — Detaliul ușei.

Biserica fostei Mănăstiri Verbila (Prahova).

Biserica Mănăstirii Dintr'un Lemn (Vâlcea).

Fig. 220. — Planul orizontal.

Relevu V. Moiescu

Mănăstirea Dintr'un Lemn (Vâlcea).

Fig. 221. — Fațada laterală.

Relevéu V. Moiescu.

Biserica Mănăstirii Dintr'un Lemn (Vâlcea).

Fig. 222. — Secția longitudinală.

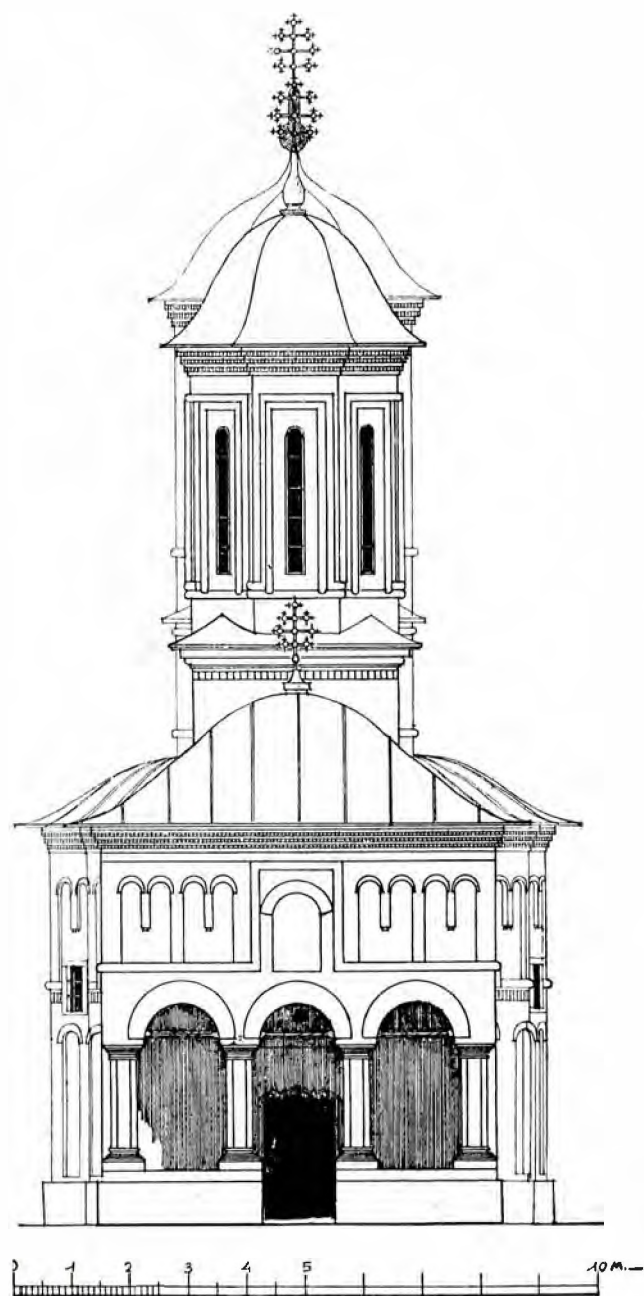

Fig. 223. — Fațada principală.

Biserica Mănăstirii Dintr'un Lemn (Vâlcea).

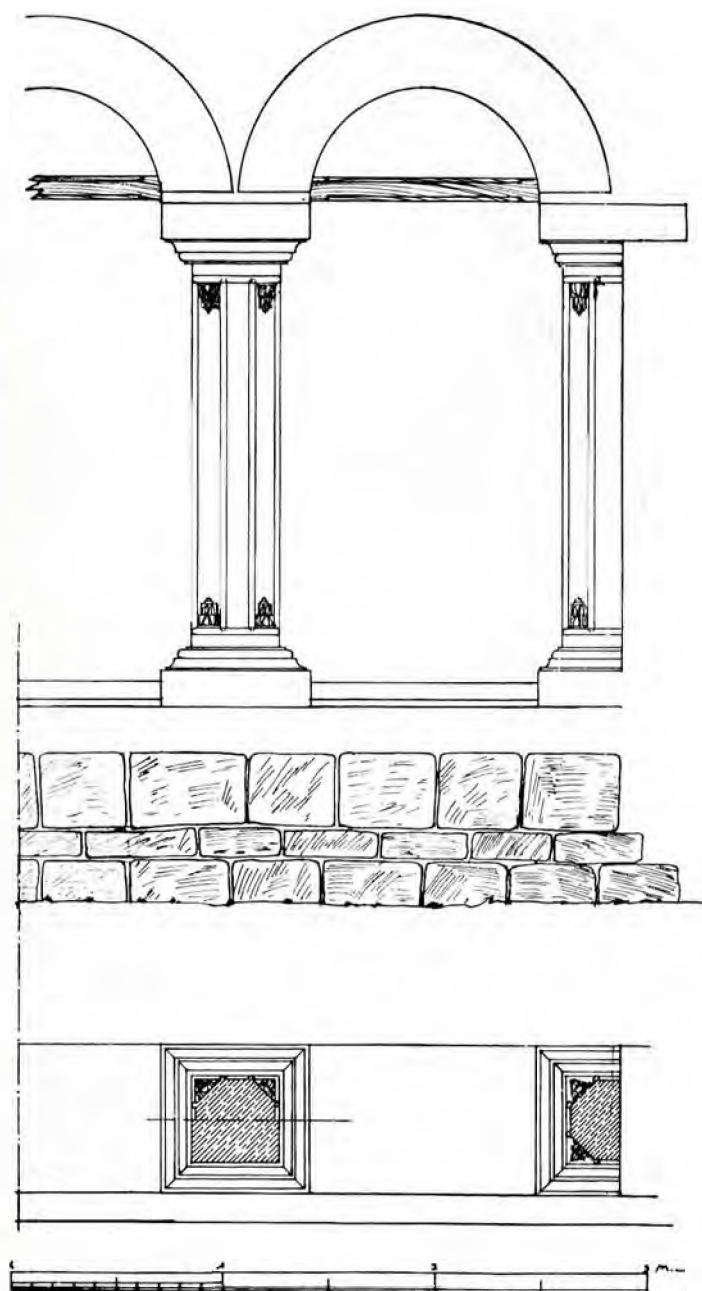

Fig. 224. — Detaliul pridvorului.

Relevéu V. Moisescu

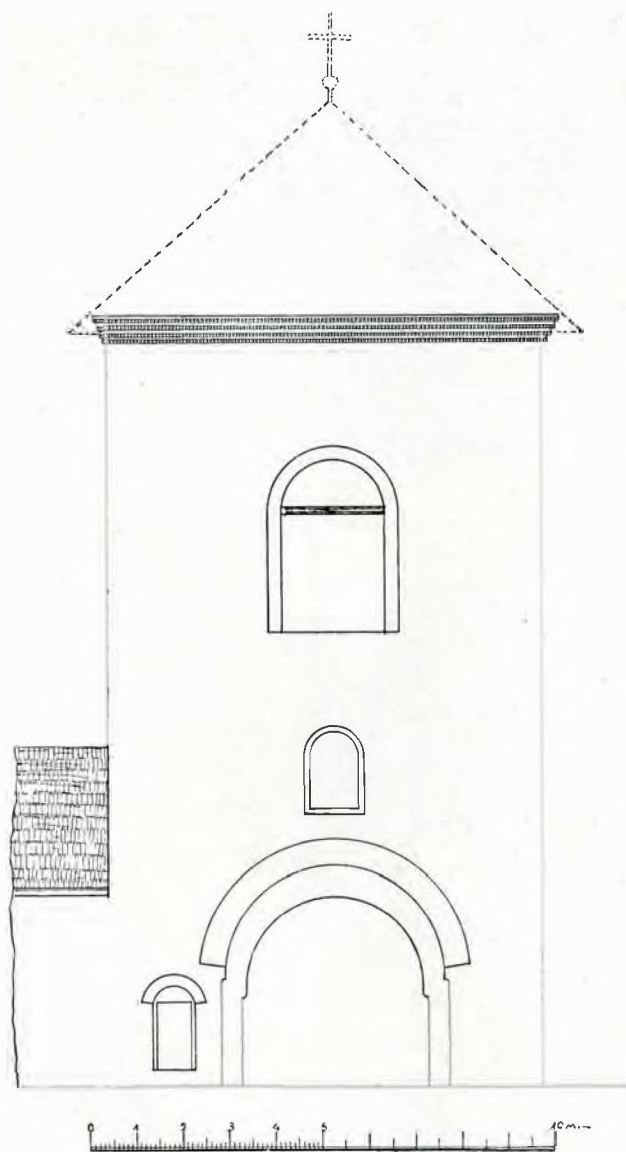
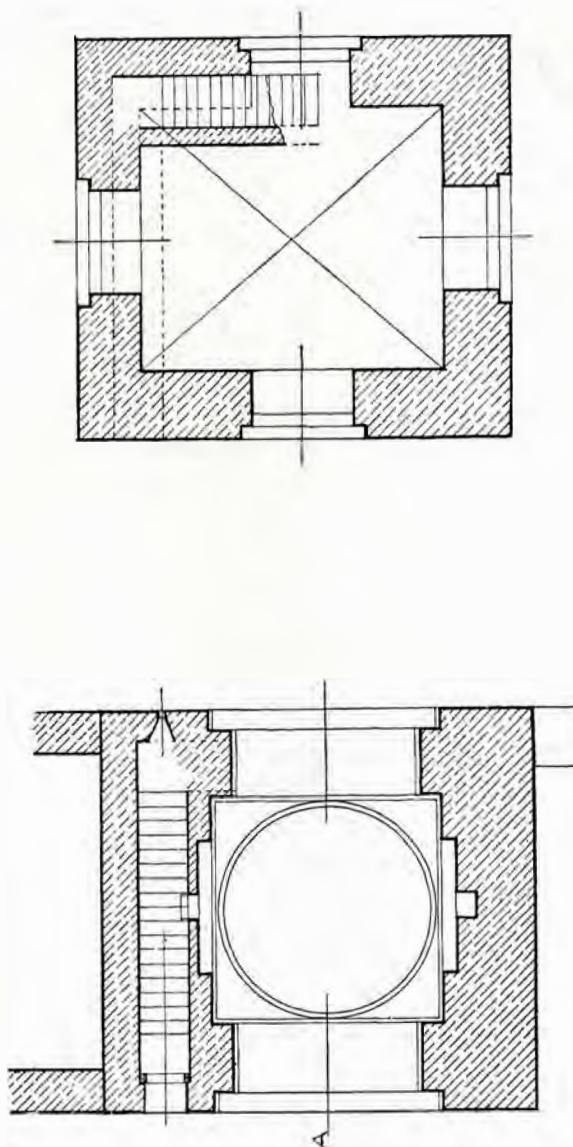

Fig. 225. — Fațada.

Clopotnița Mănăstirii Dintr'un Lemn (Vâlcea).

Fig. 226-227. — Planul parterului și al etajului.

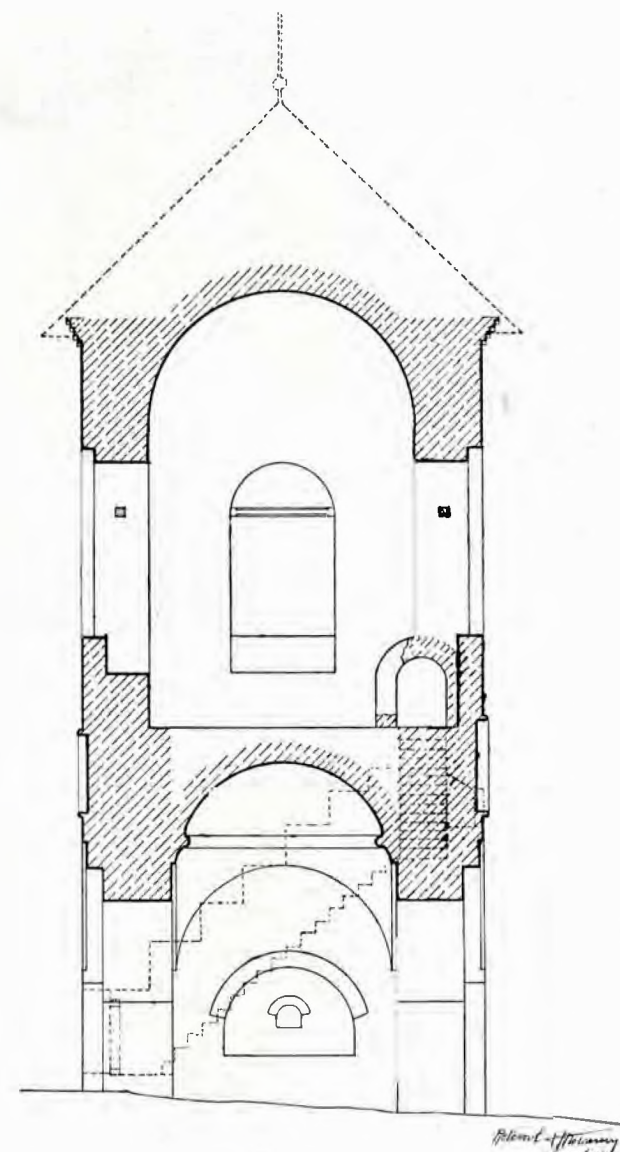
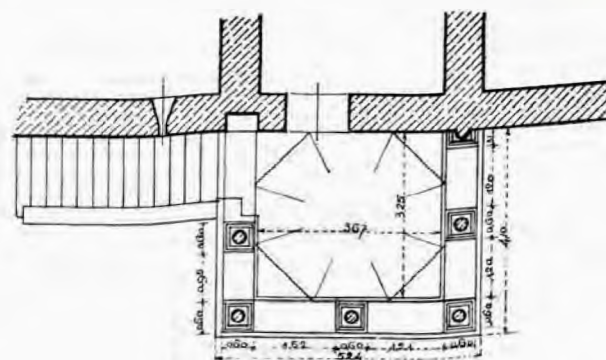
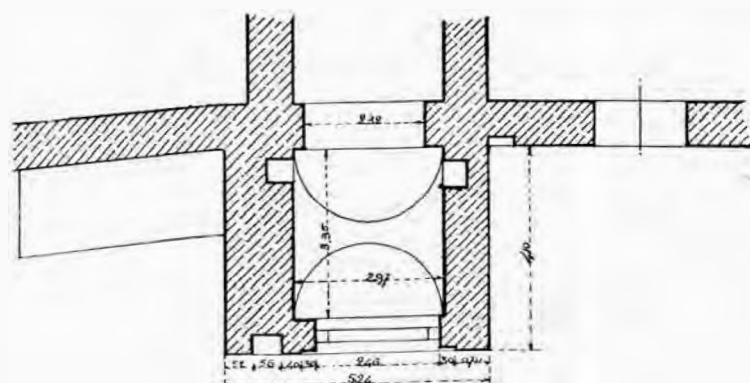
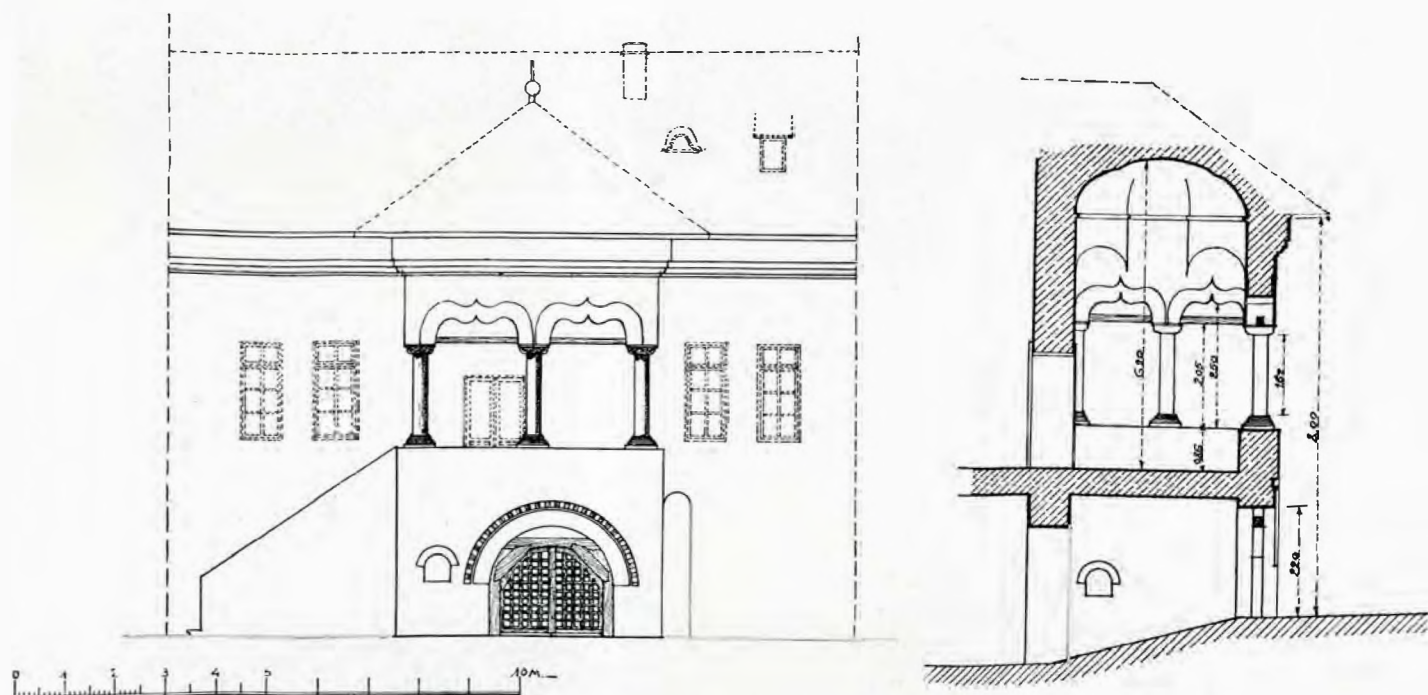

Fig. 228. — Secțiunea verticală.

Relevé V. Moisesescu

Foisorul stăreției dela Mănăstirea Dintr'un Lemn (Vâlcea).

Fig. 229. — Fațada.

Fig. 230. — Planul parterului.

Fig. 231. — Secțiune.

Fig. 232. — Planul etajului.

Relevu V. Moiescu

Mănăstirea Dintr'un Lemn (Vâlcea).
Fig. 233. — Biserica și stăreția văzute de sub bolta clopotniții.

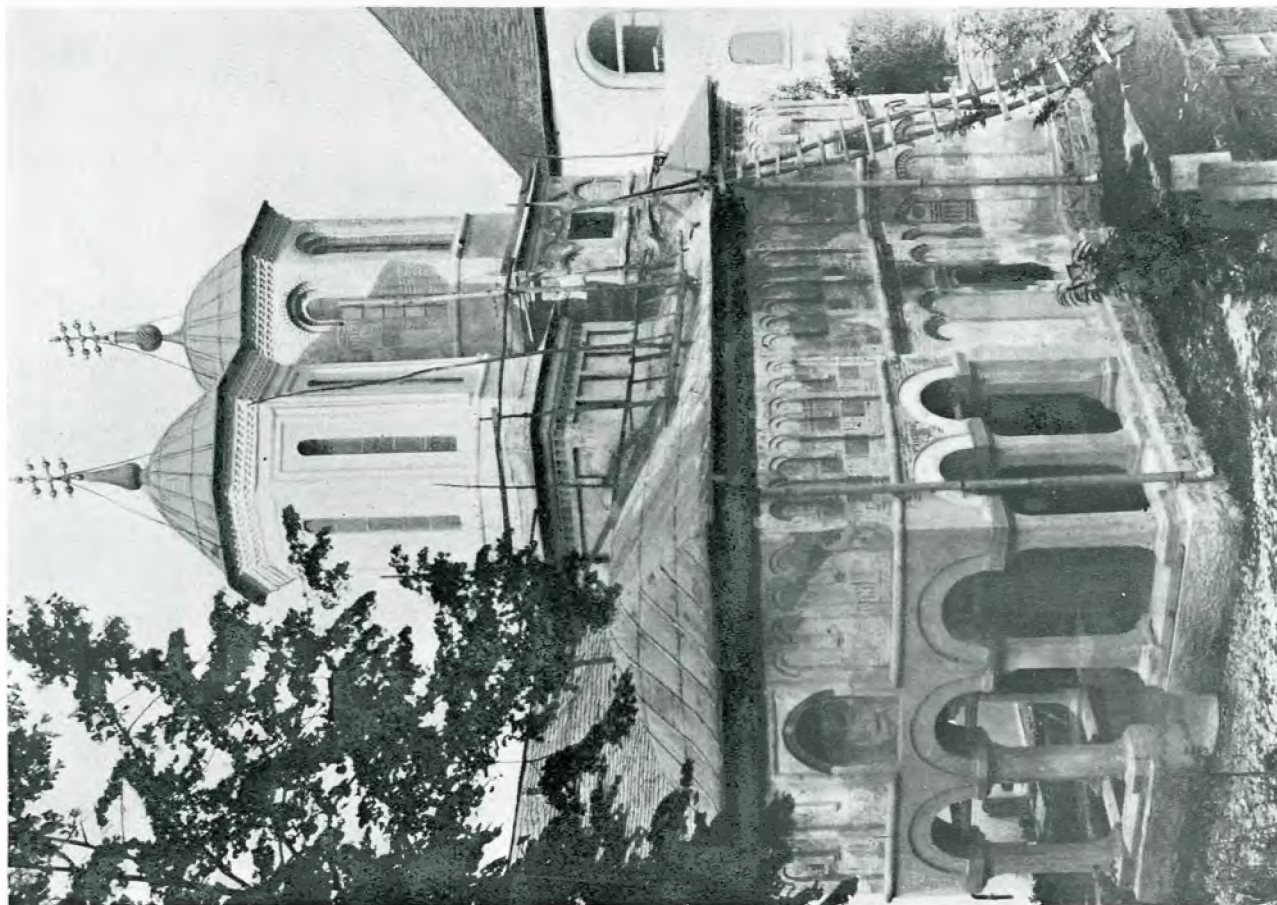

Fig. 234. — Biserica spre intrare.

Mănăstirea Dintr-un Lemn (Vâlcea).

Fig. 235. — Săreția și foșorul ei.

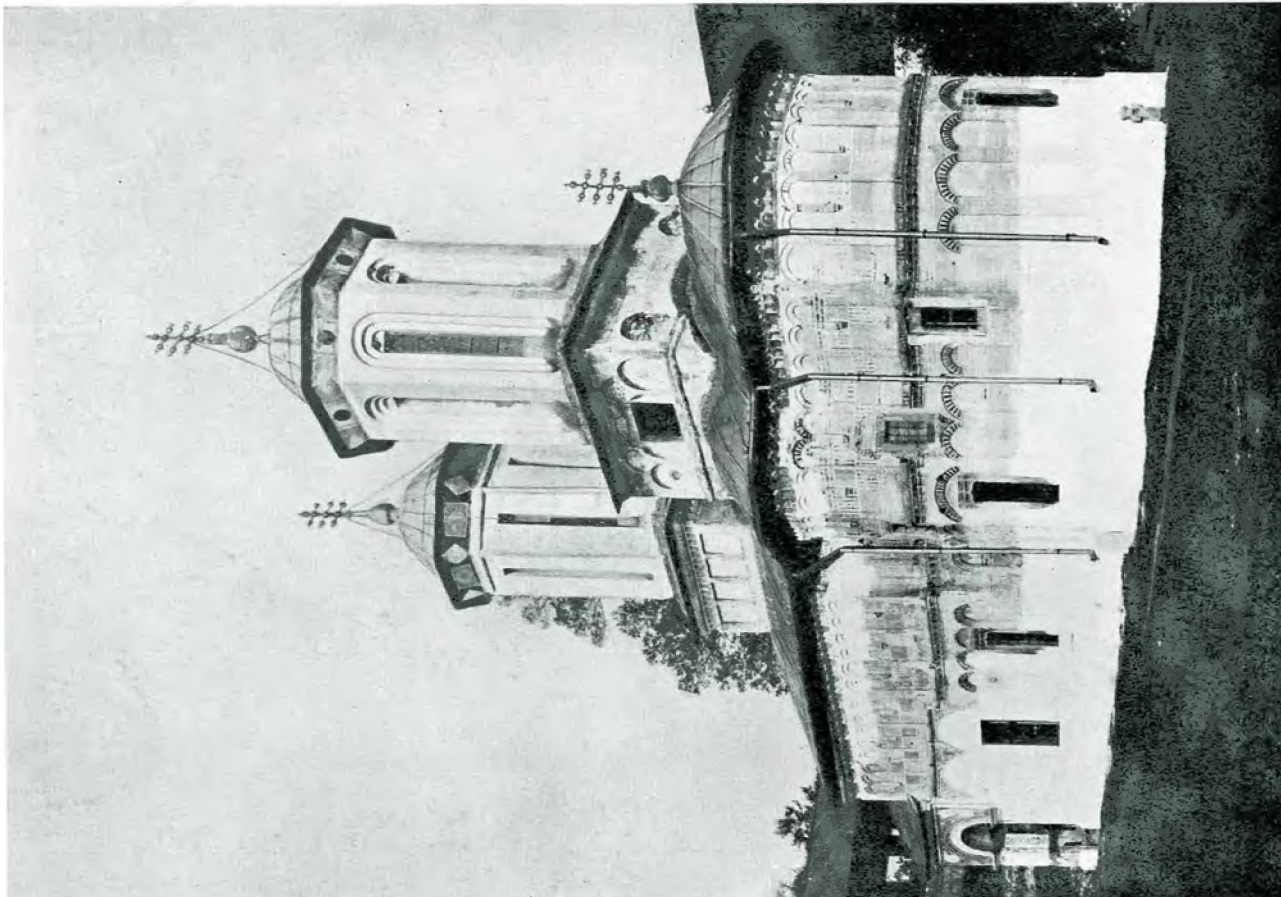

Fig. 236. — Vederea spre altar.

Biserica Mănăstirii Dintr'un Lemn (Vâlcea).

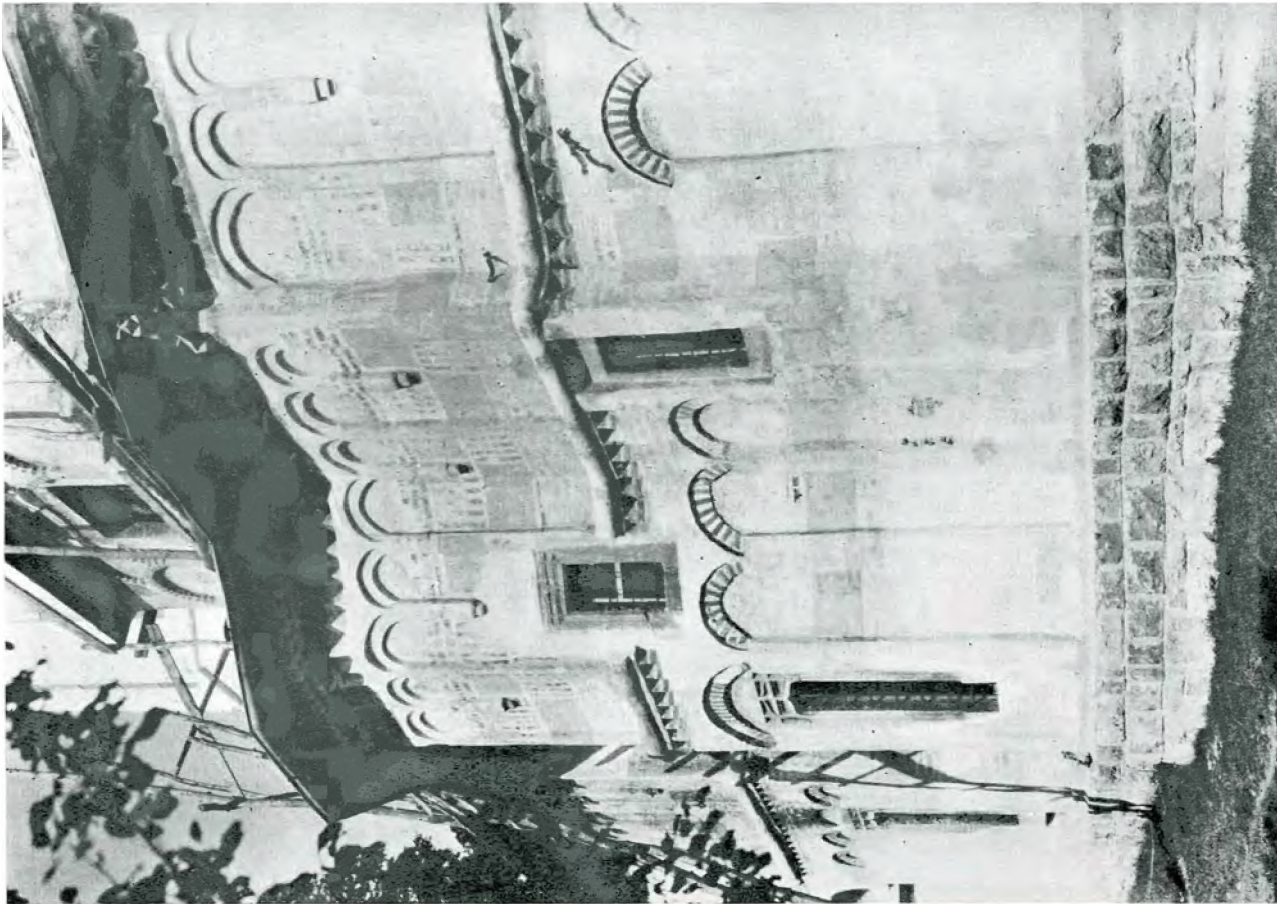

Fig. 237. — Detaliu de fațadă.

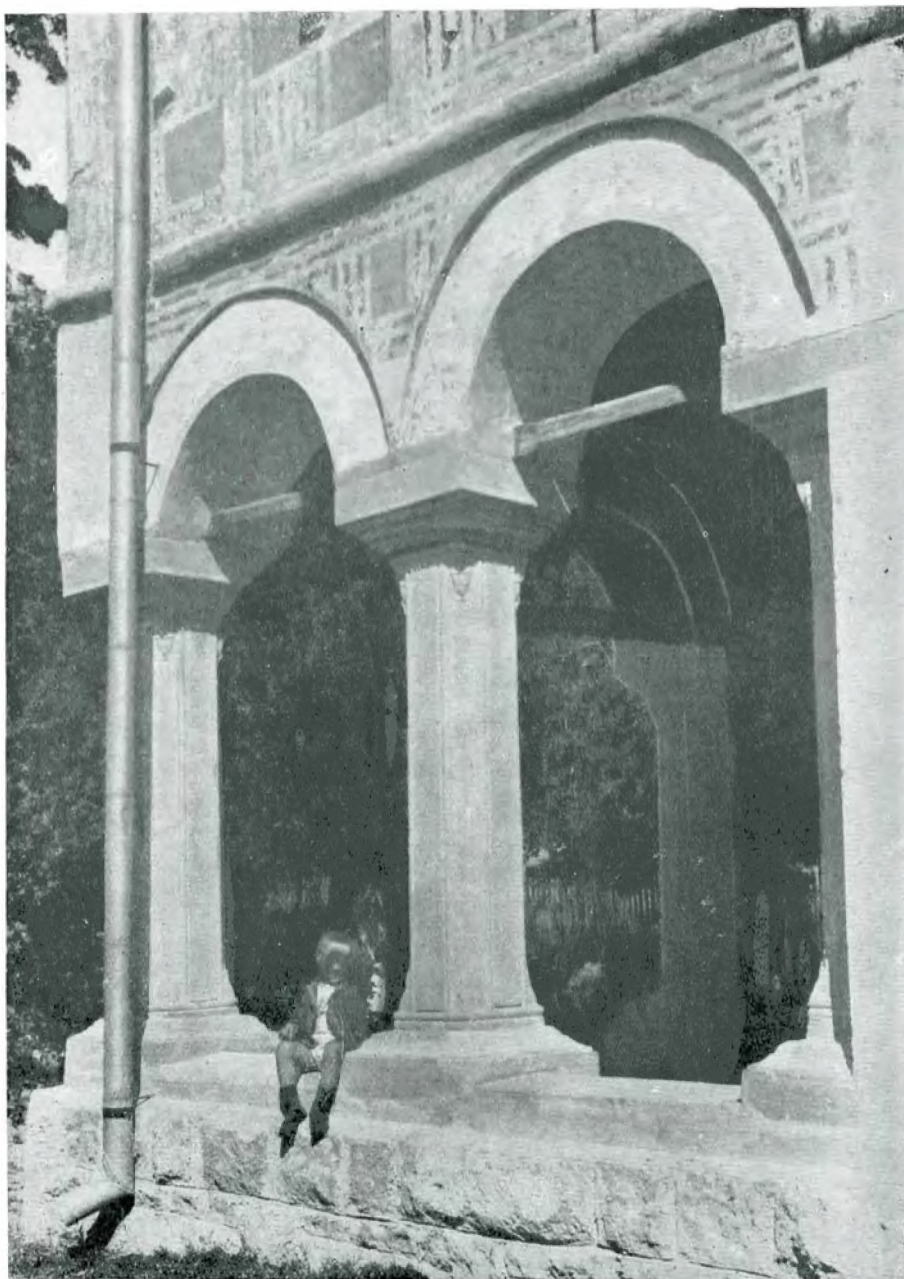

Fig. 238. — Pridvorul restaurat.

Biserica Mănăstirii Dintr'un Lemn (Vâlcea).

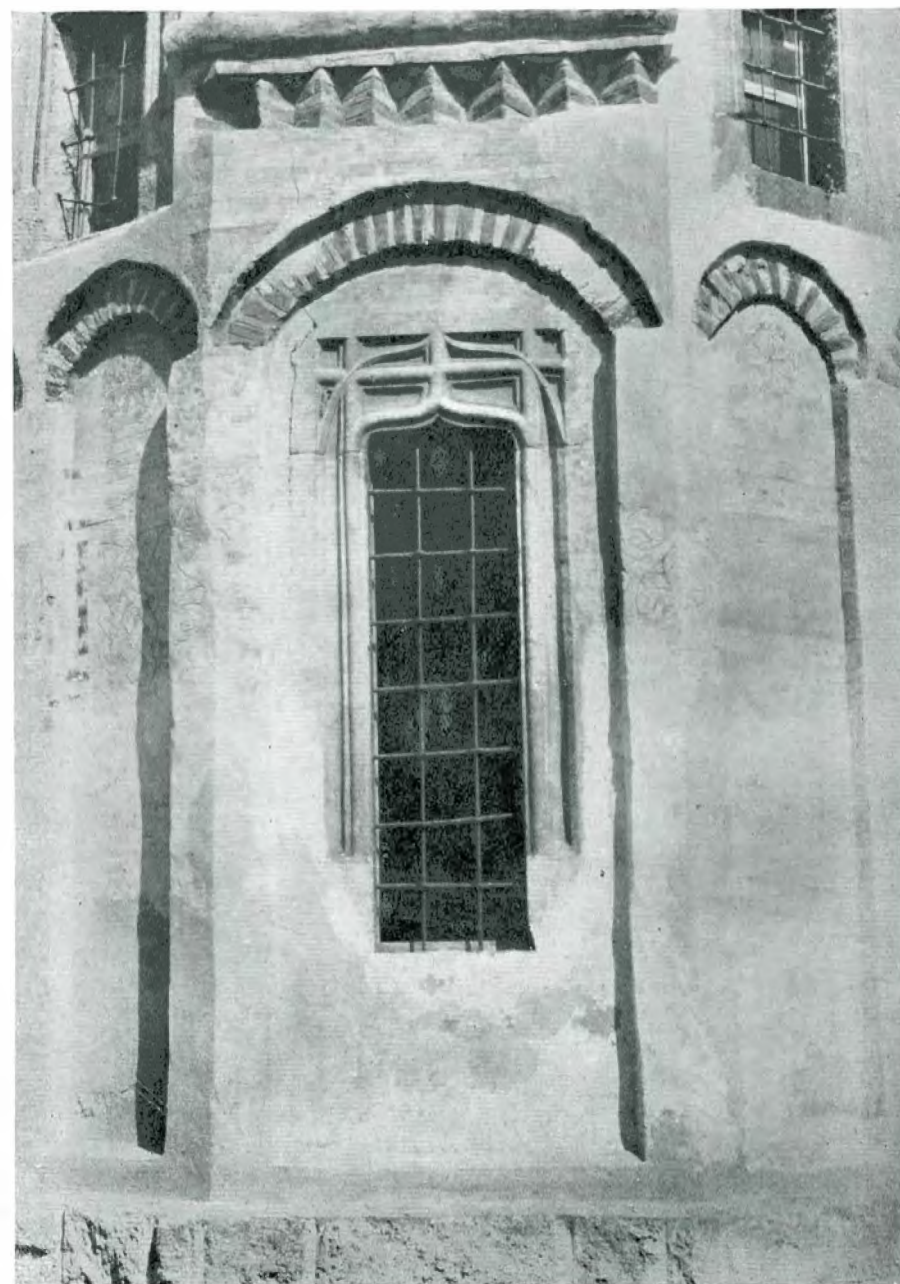
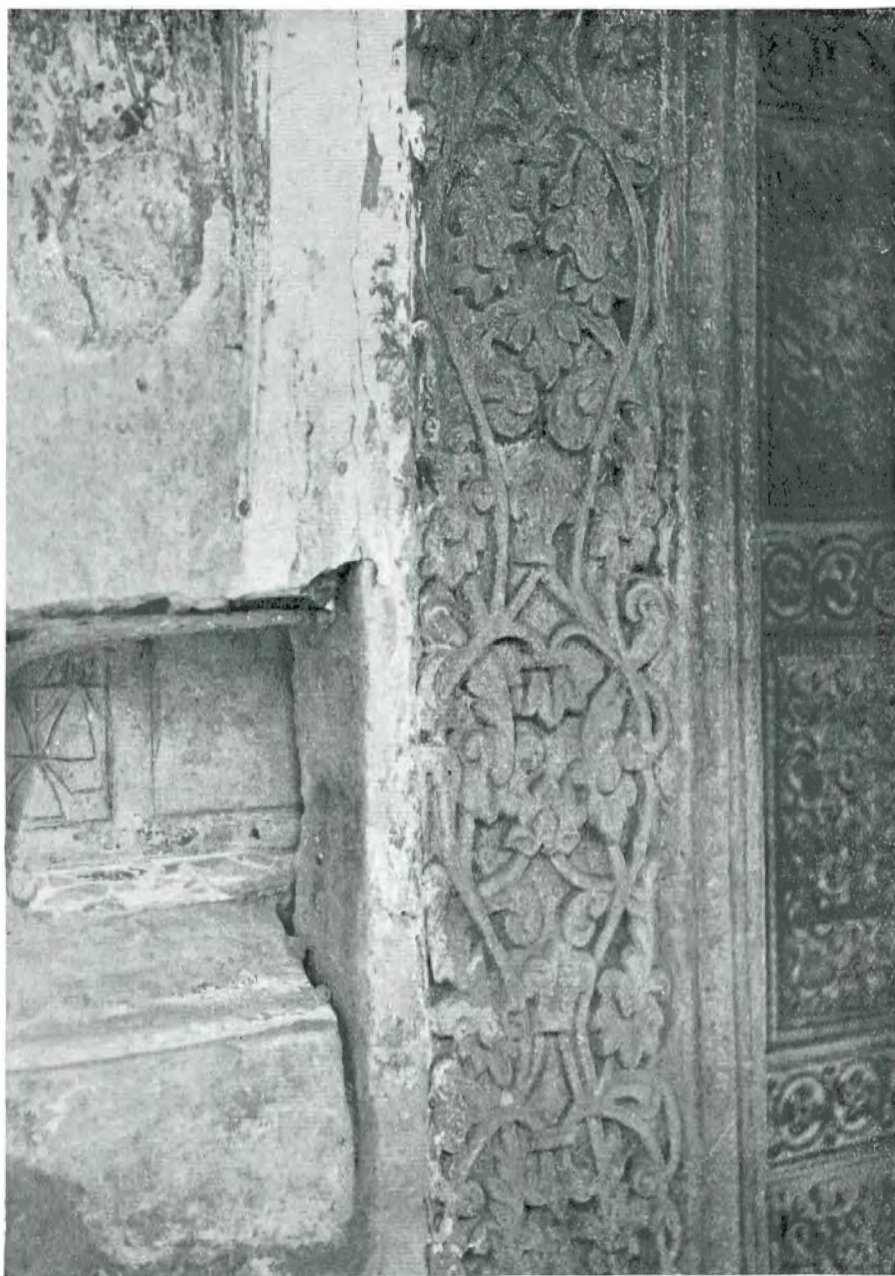

Fig. 239. — Fereastra dela naos.

Biserica Mănăstirii Dintr'un Lemn (Vâlcea).
Fig. 240. — Stâlpul pridvorului și chenarul ușii înainte de restaurare.

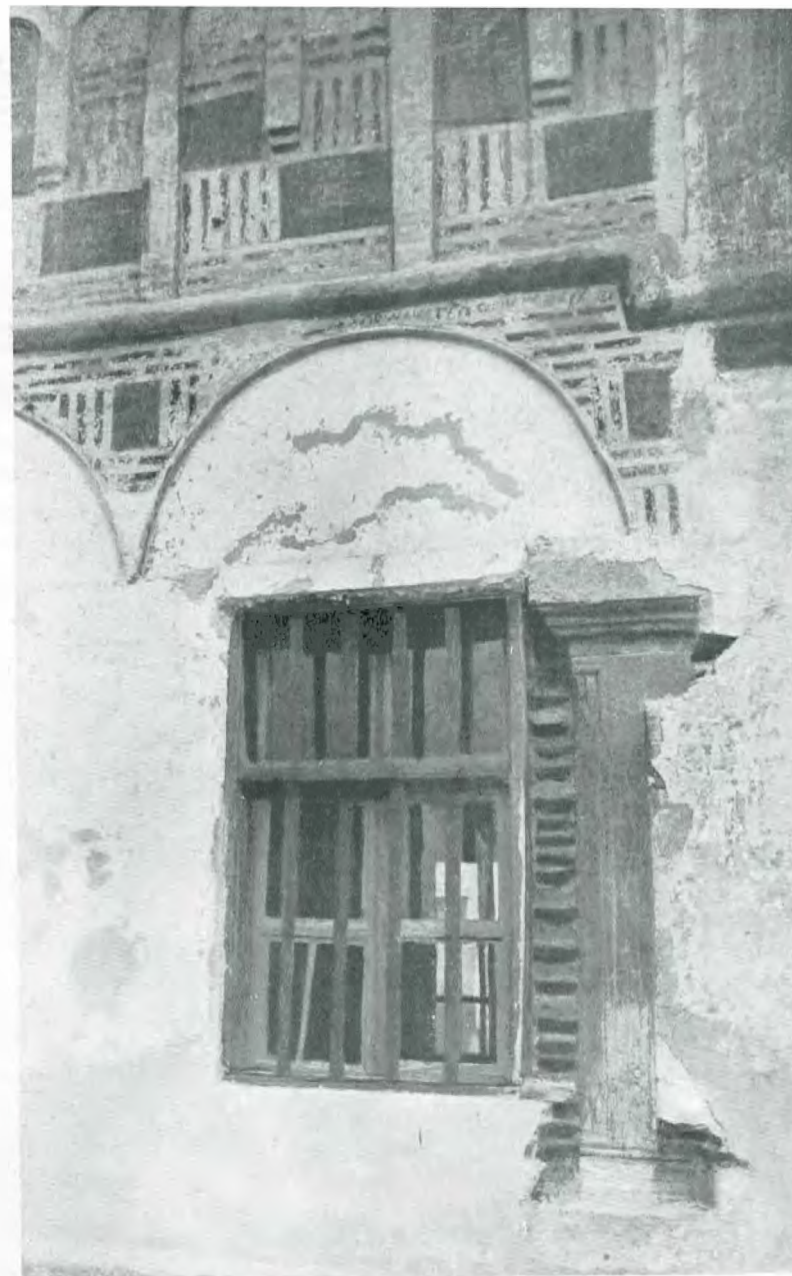

Fig. 241. — Pridvorul înainte de restaurare.

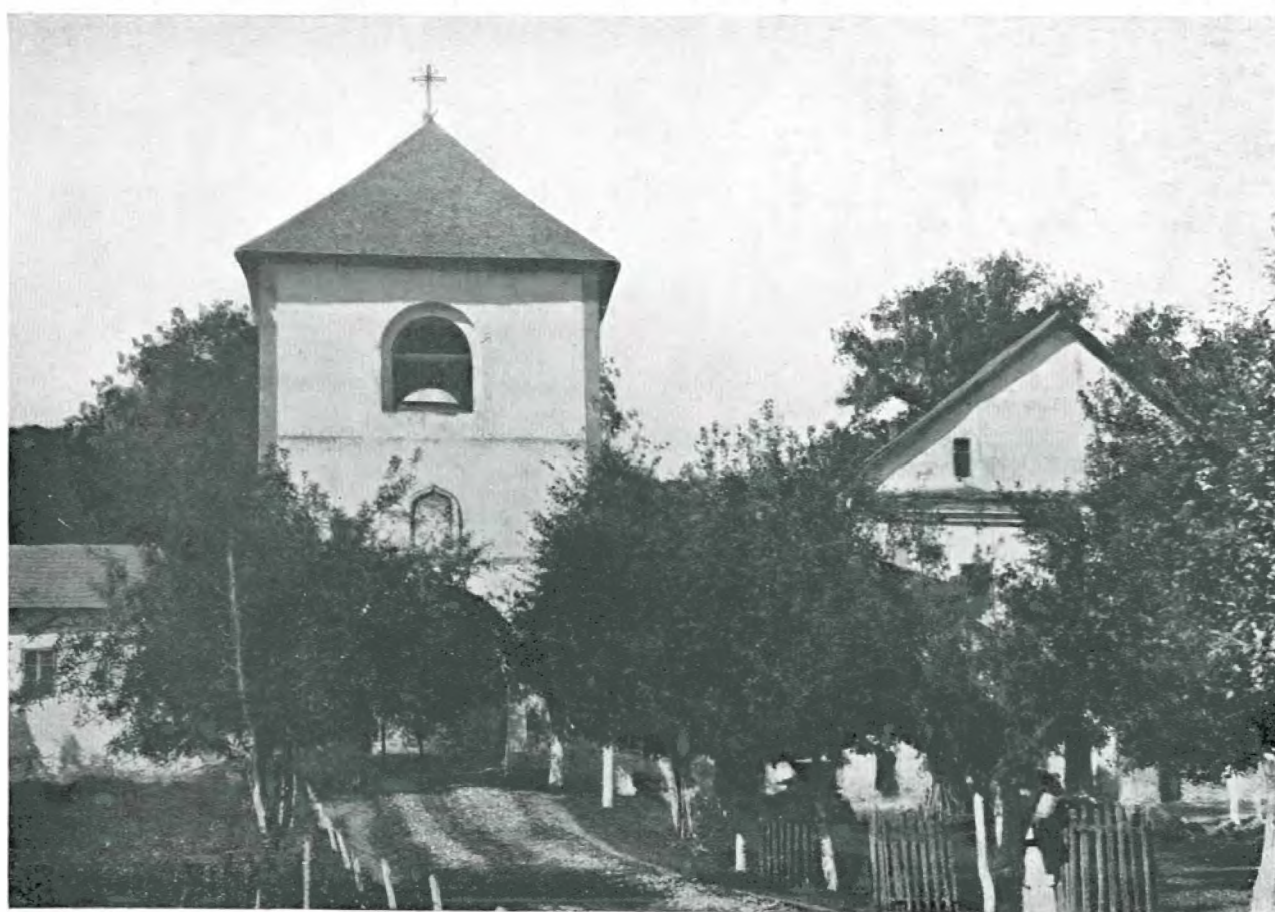
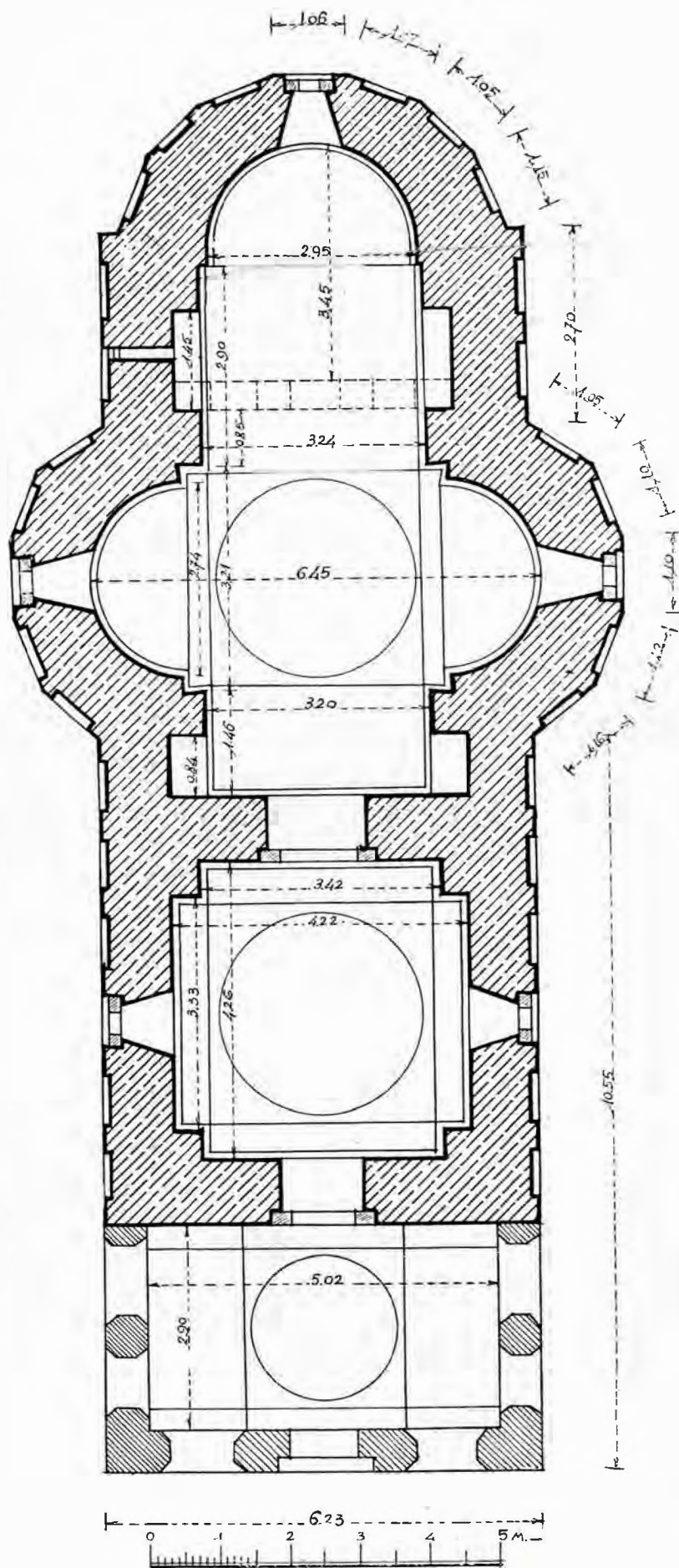

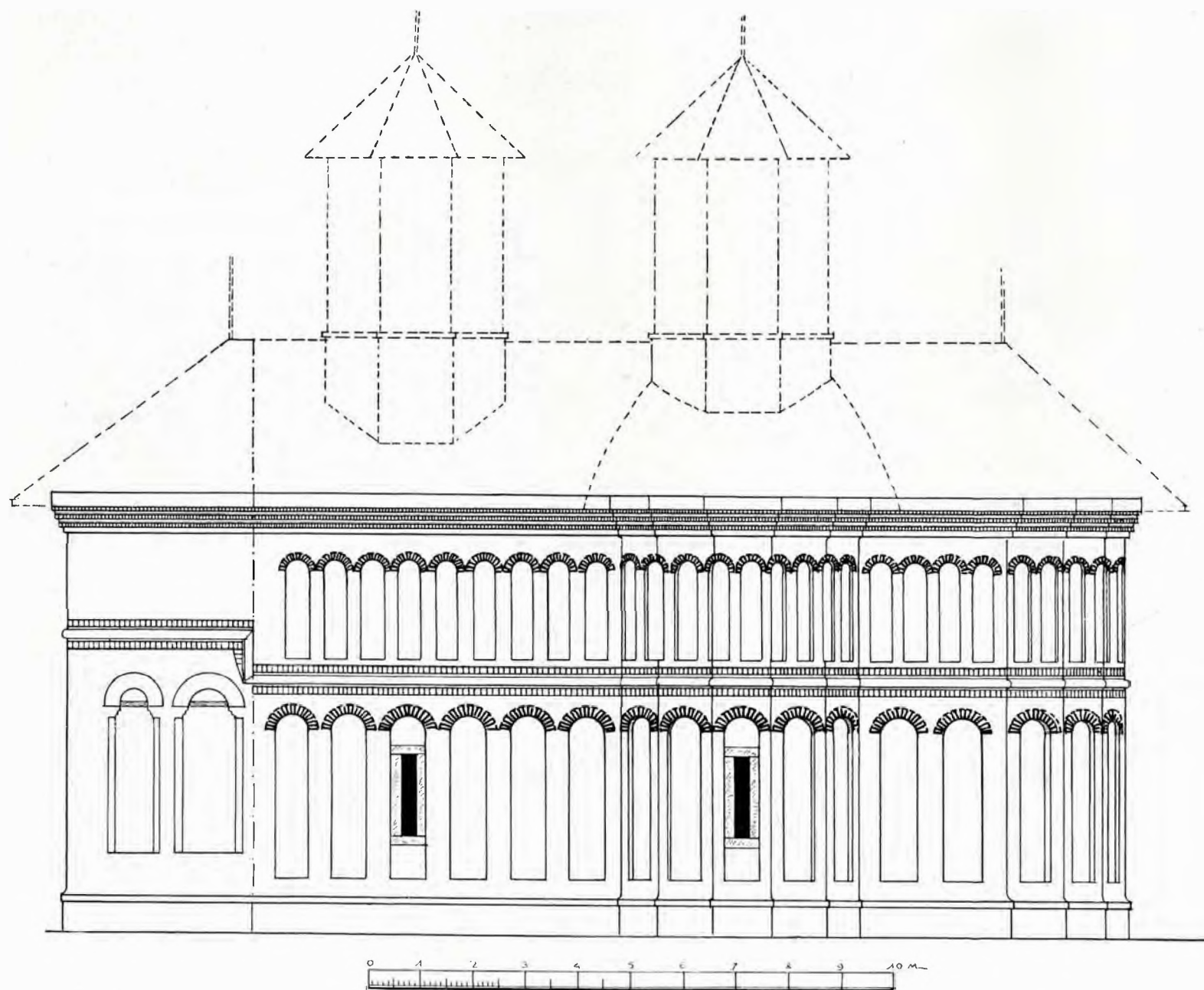
Fig. 242. — Vedere generală dinspre apus.

Fig. 243. — Vederea clopotniței.

Biserica fostei Mănăstiri Flămânda (Arges).
Fig. 244. — Planul orizontal.

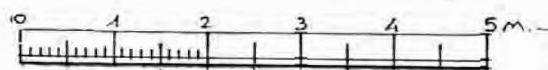
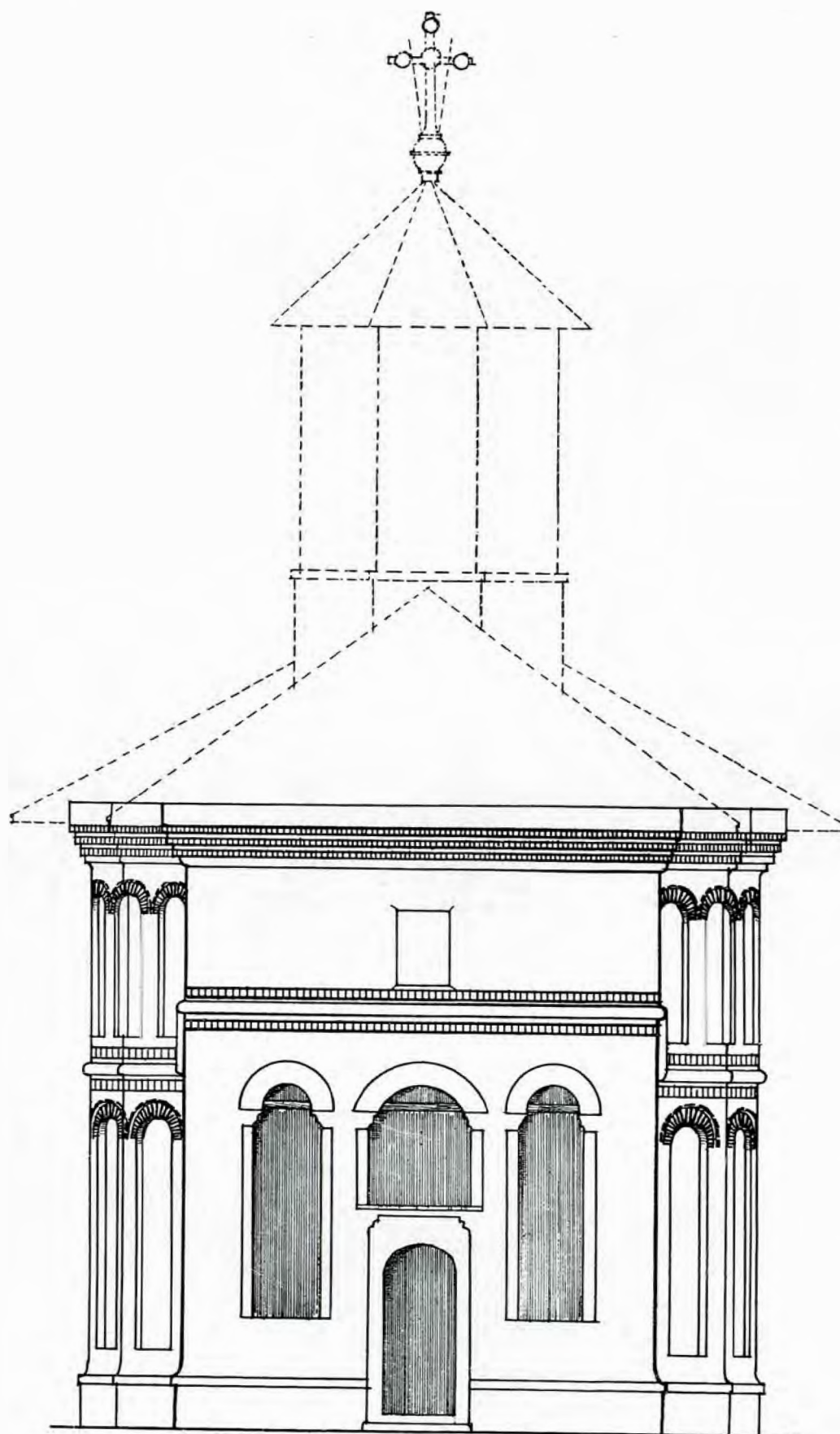
Relevu V. Moiescu

Biserica fostei Mănăstiri Flămânda (Argeș).

Fig. 245. — Fațada laterală.

Relevéu V. Moiescu

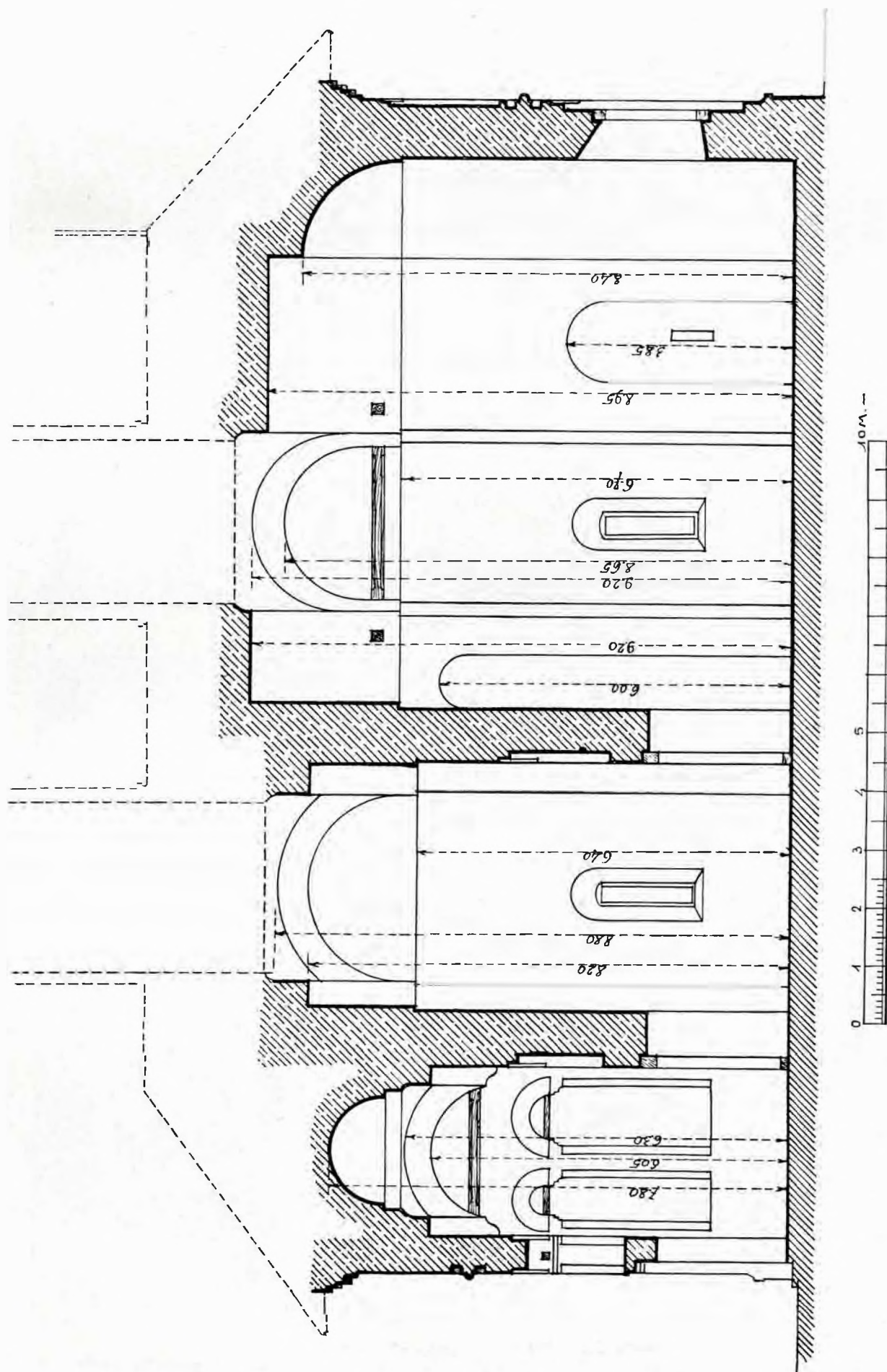

Biserica fostei Mănăstiri Flămânda (Arges).

Fig. 246. — Fațada principală.

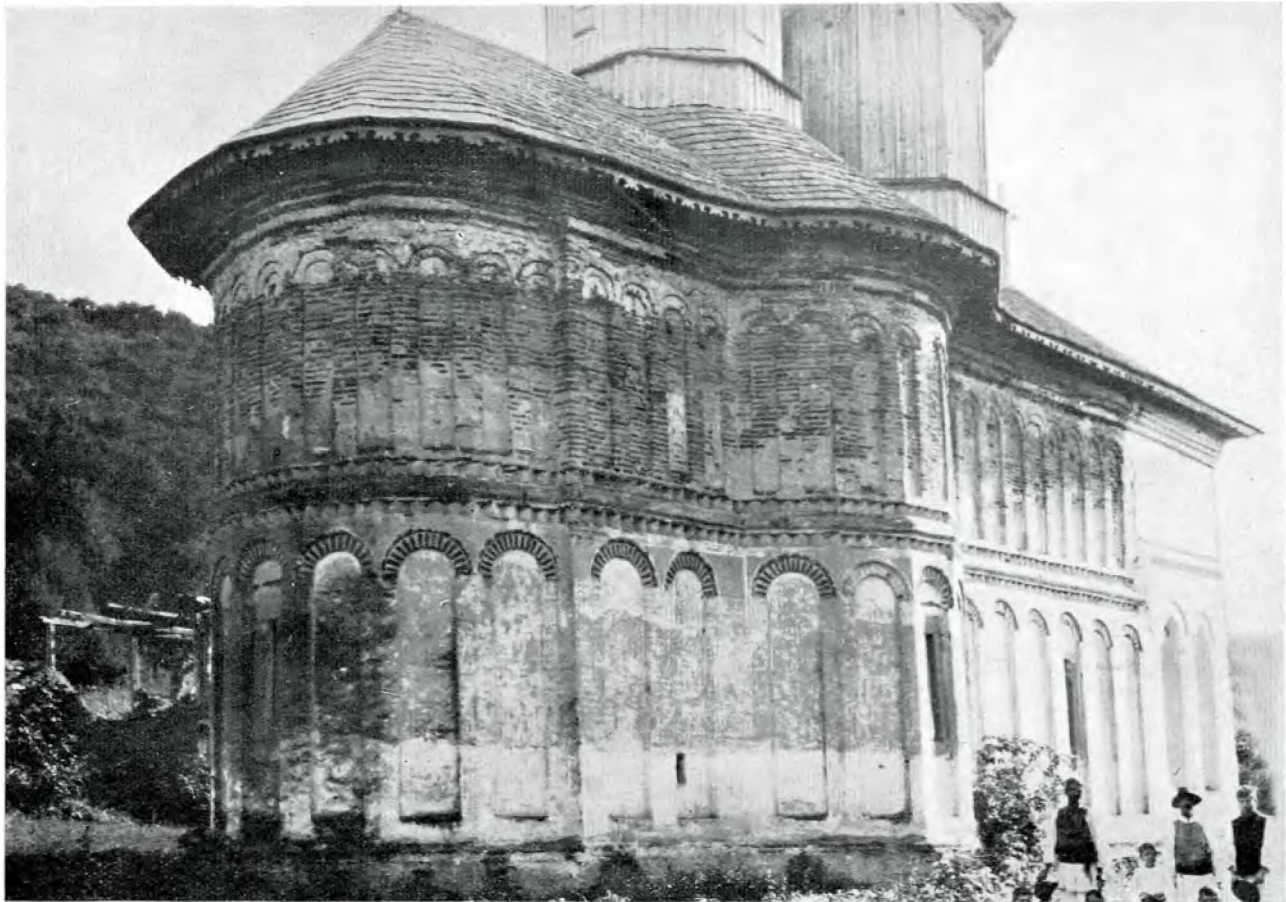
Relevu V. Moisescu

Relevu V. Moiescu

Biserica fostei Mănăstiri Flămânda (Argeș).

Fig. 247. — Secțiune longitudinală.

Biserica fostei Mănăstiri Flămânda (Argeș).

Fig. 250. — Vedere spre intrare.

Biserica fostei Mănăstiri Flămânda (Argeș).

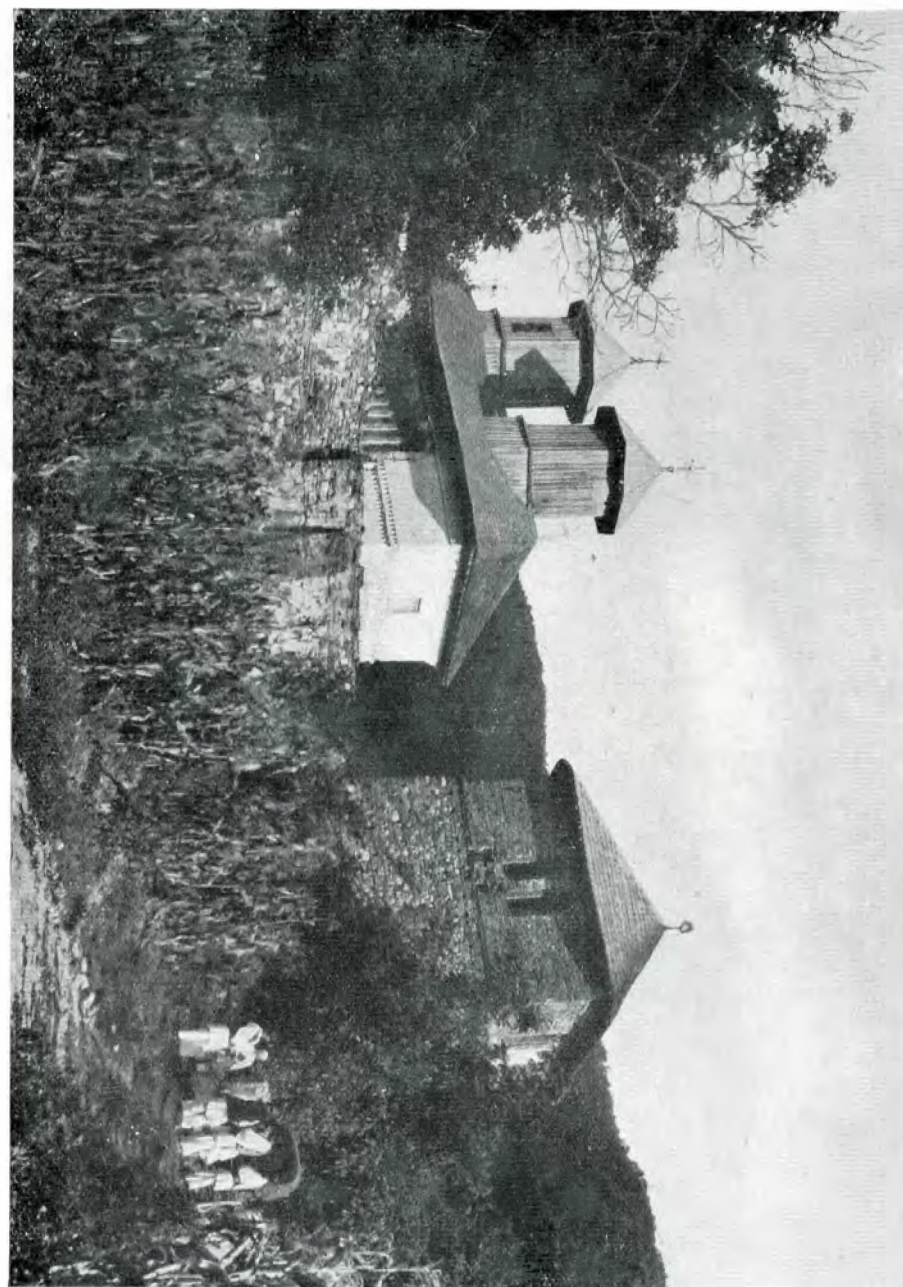
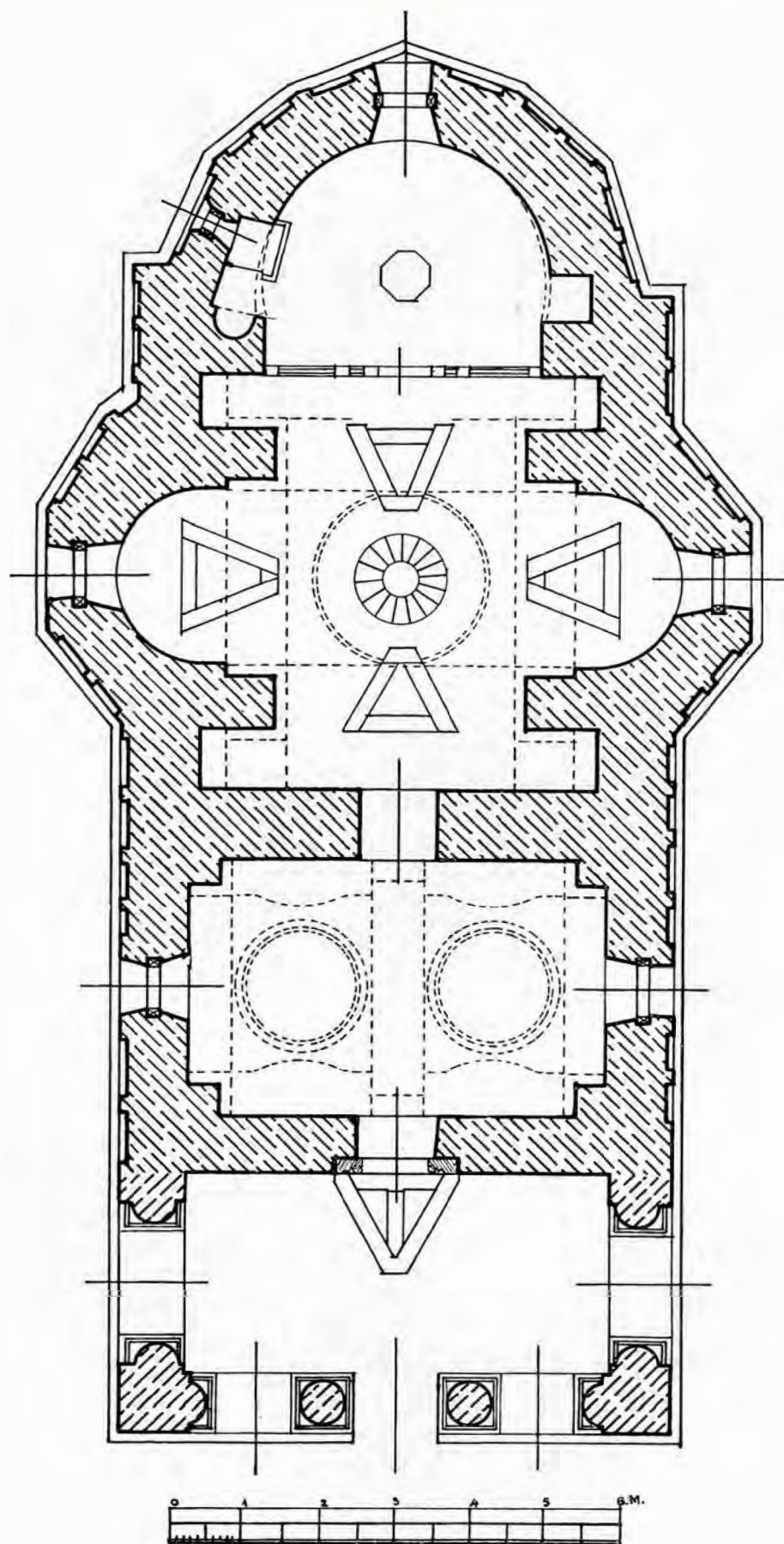

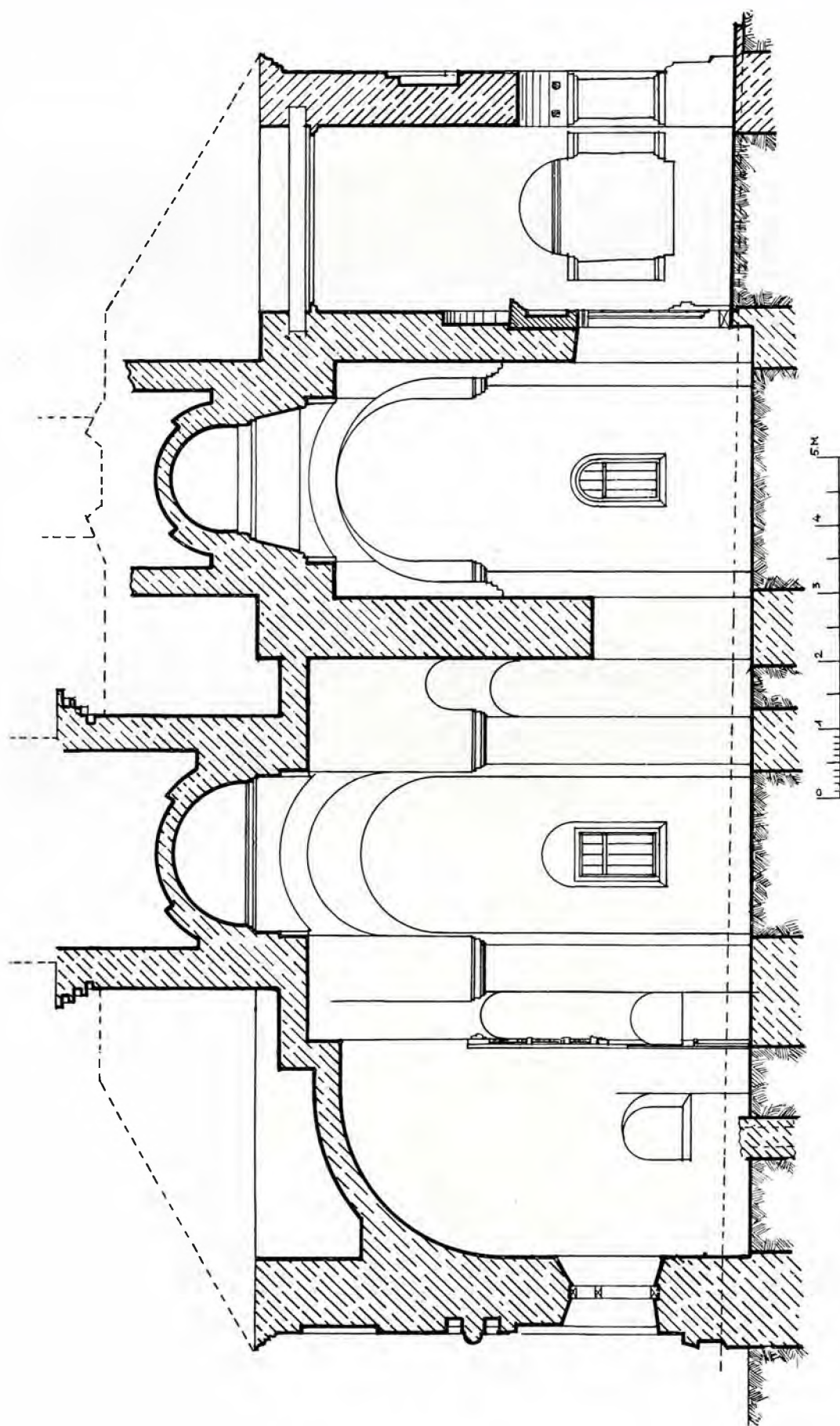
Fig. 251. — Vedere generală.

Biserica Schitului Clocociov (Olt).

Fig. 252. — Planul orizontal.

Relevu arhitect A. Referendaru

Biserica schitul Clocoșlov (Olă).
Fig. 253. — Secțiune longitudinală.

Relevu arhitect A. Referendaru

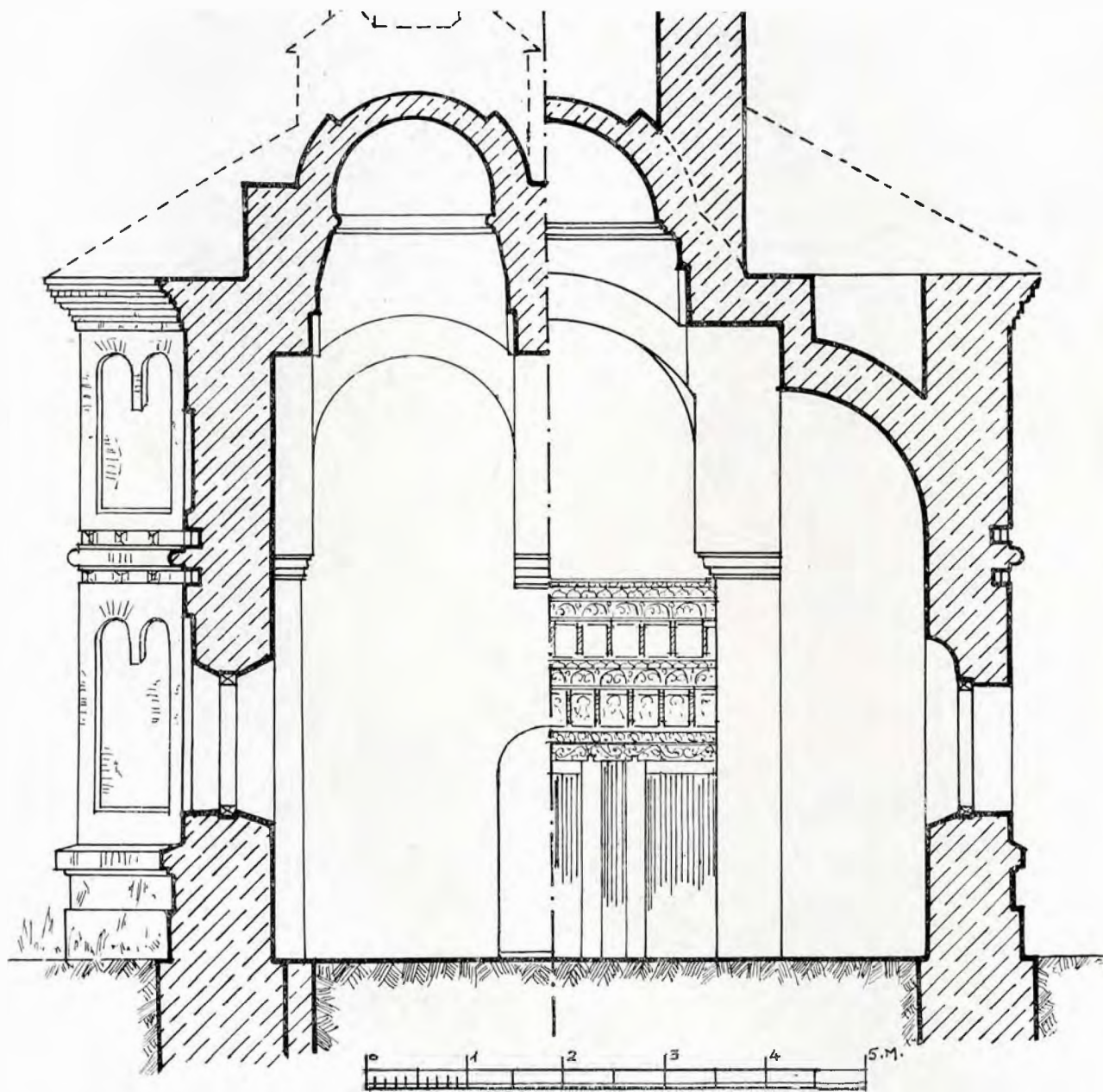

Fig. 254-255. — Secțiune transversală.

Biserica schitului Clocoțiv (Olț).

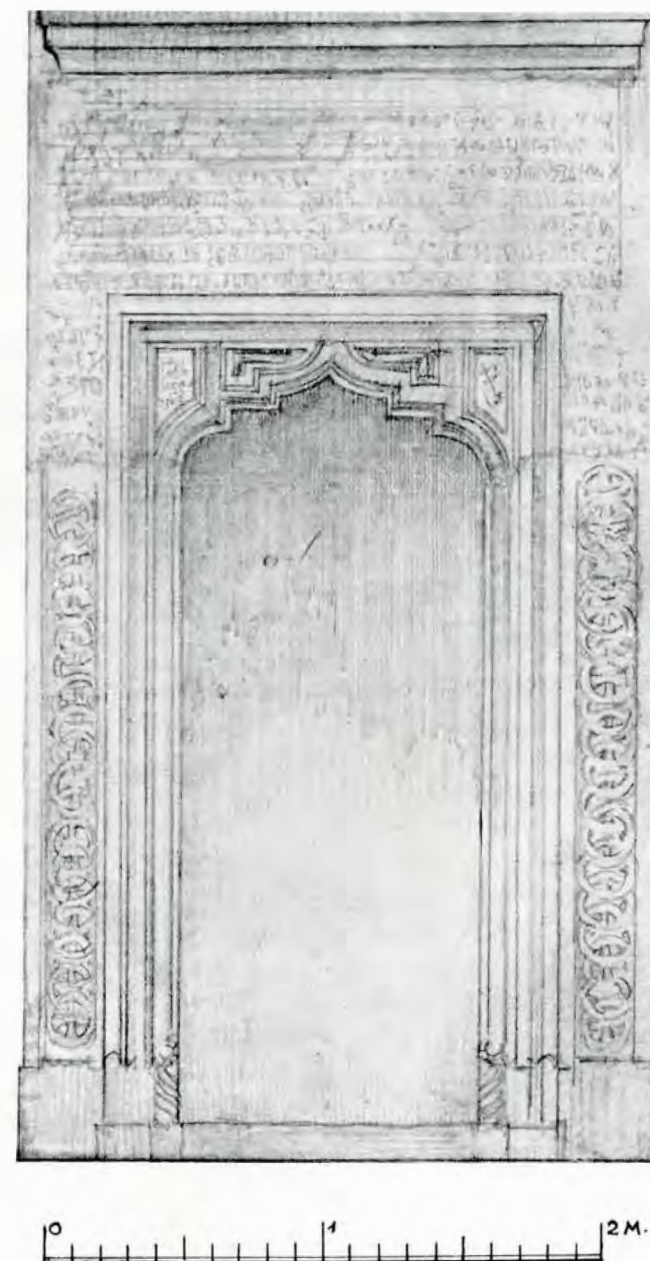

Fig. 256. — Ușa bisericii.

Relevu arhitect A. Refărendaru

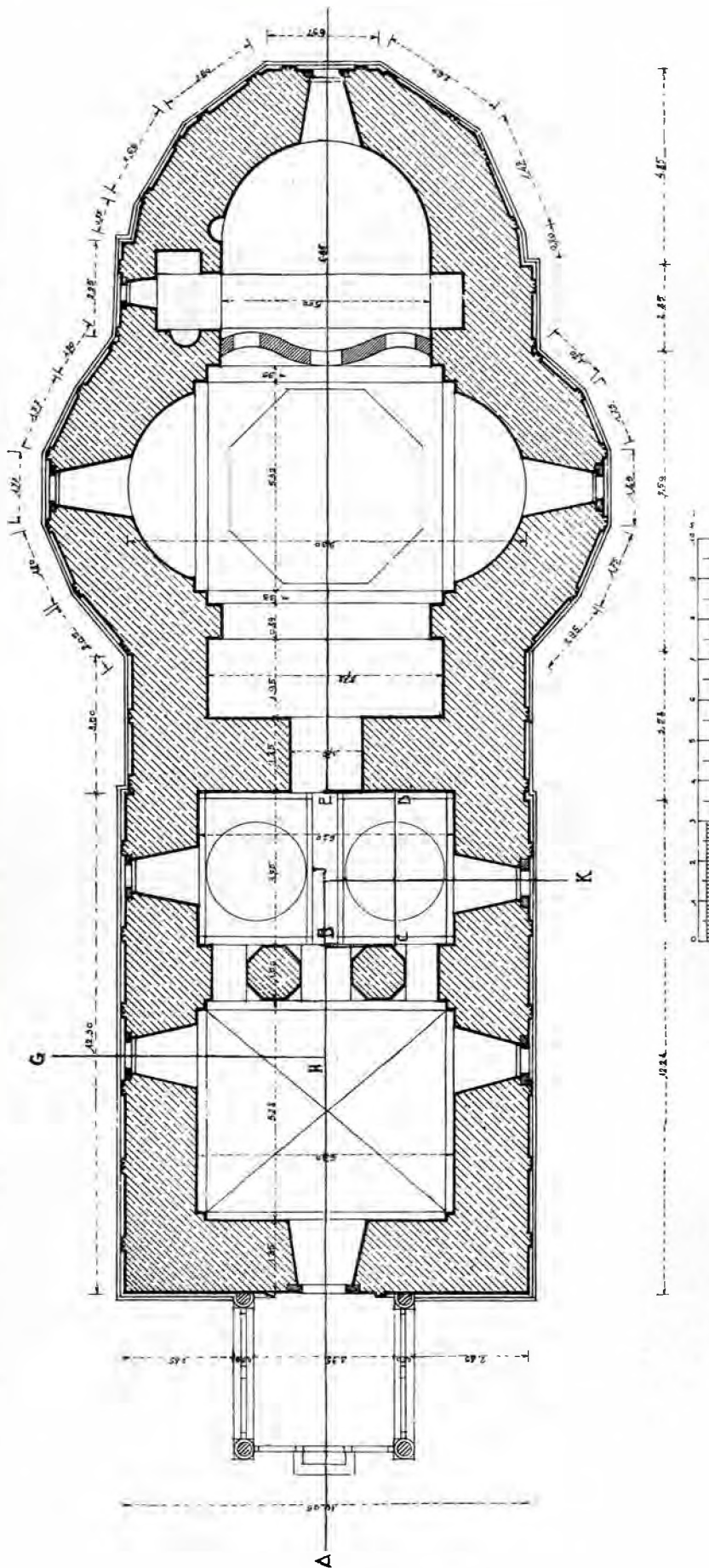

Biserica schitului Clocociov (Olt).

Fig. 257. — Biserica înainte de reparații.

Fig. 258. — Clopotnița înainte de reparații.

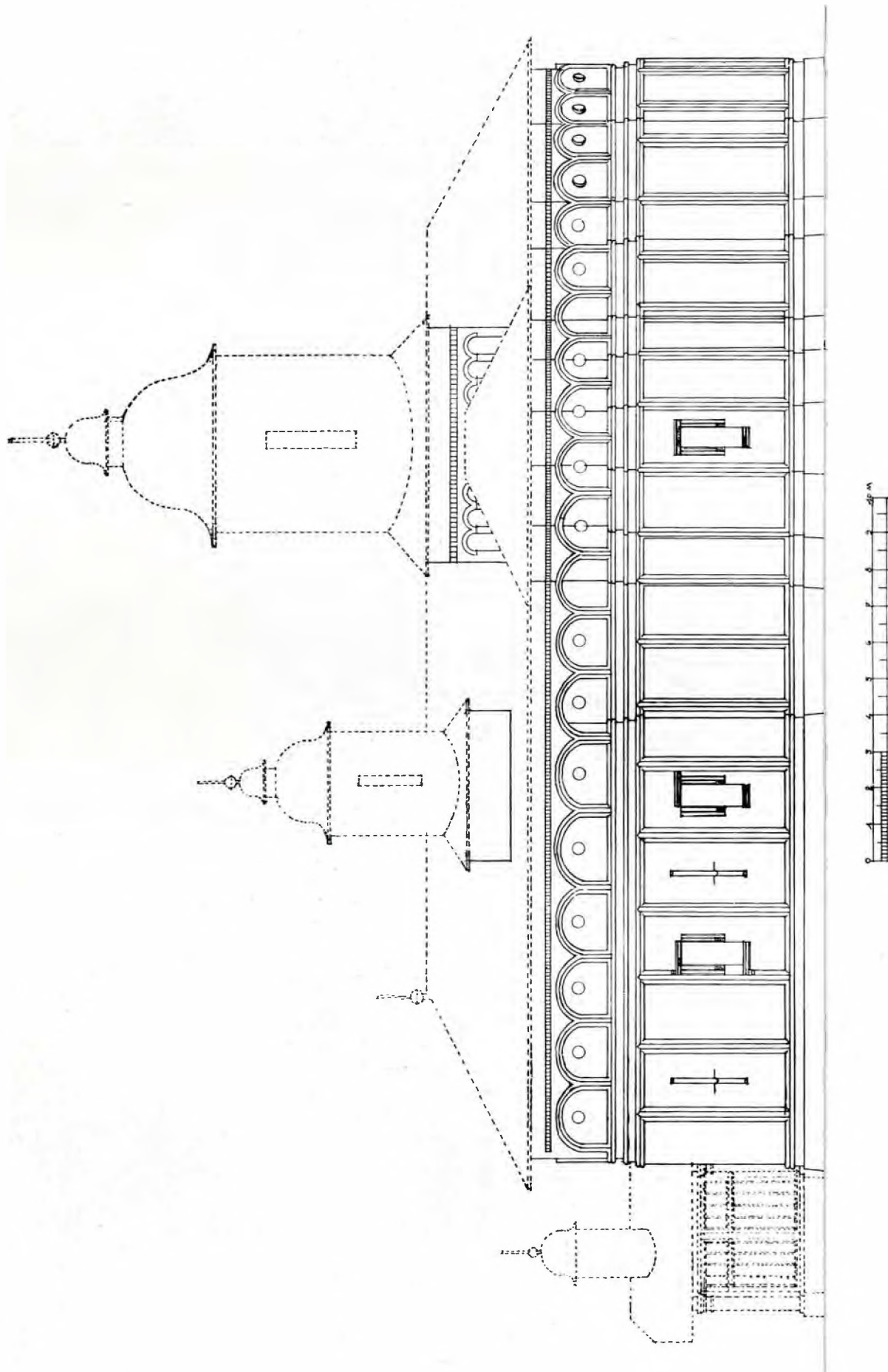
Fig. 259. — Fațada bisericii.

Biserica Mănăstirii Brebu (Prahova).

Fig. 260. — Planul orizontal.

Relevu arhitect S. Becu

Biserica Mănăstirii Brebu (Prahova).

Fig. 261. — Fațada laterală.

Relevéu arhitect S. Becu

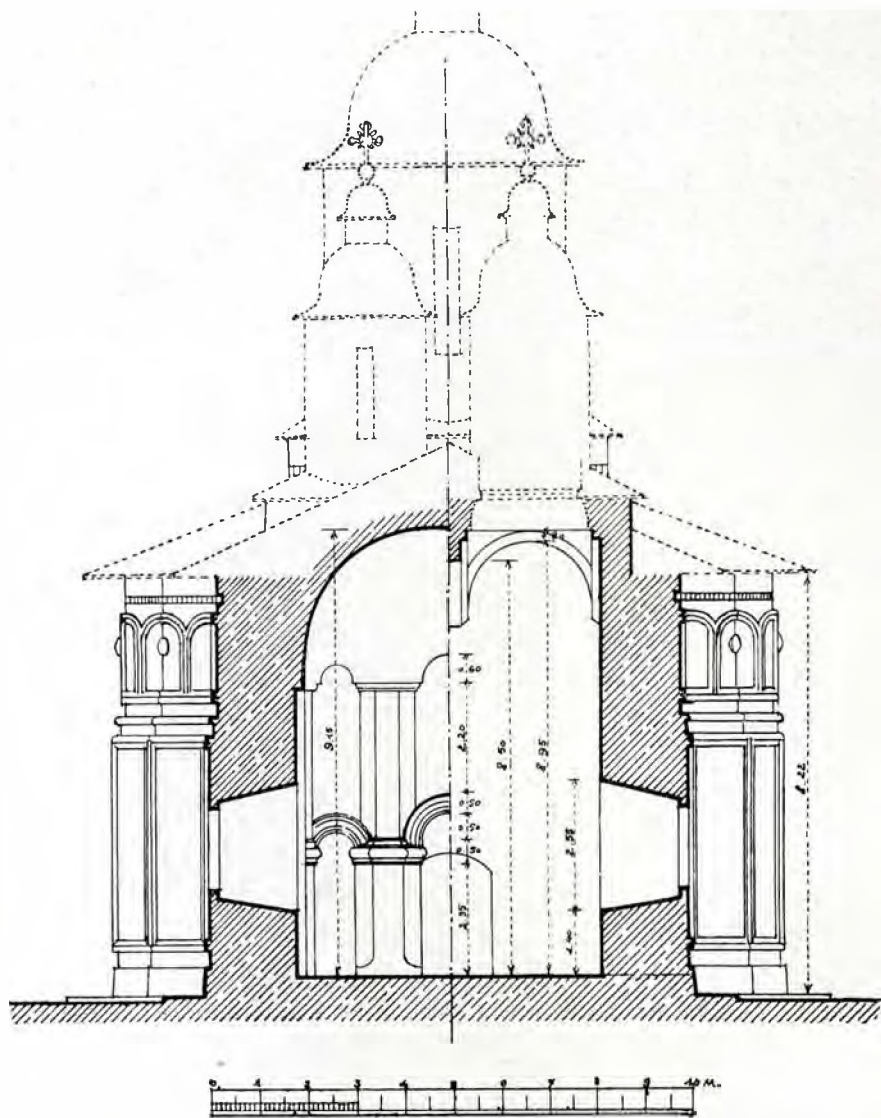

Fig. 262. — Secțiuni prin pronaos.

Biserica Mănăstirii Brebu (Prahova).

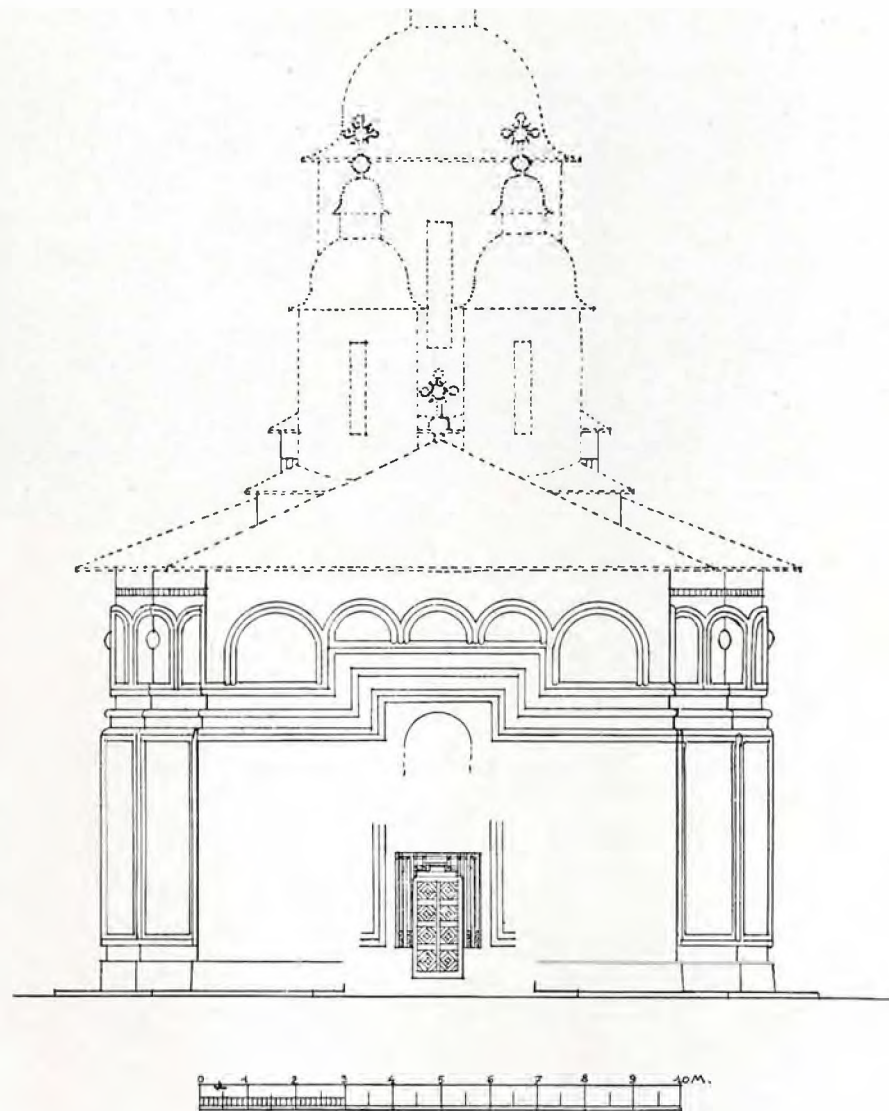
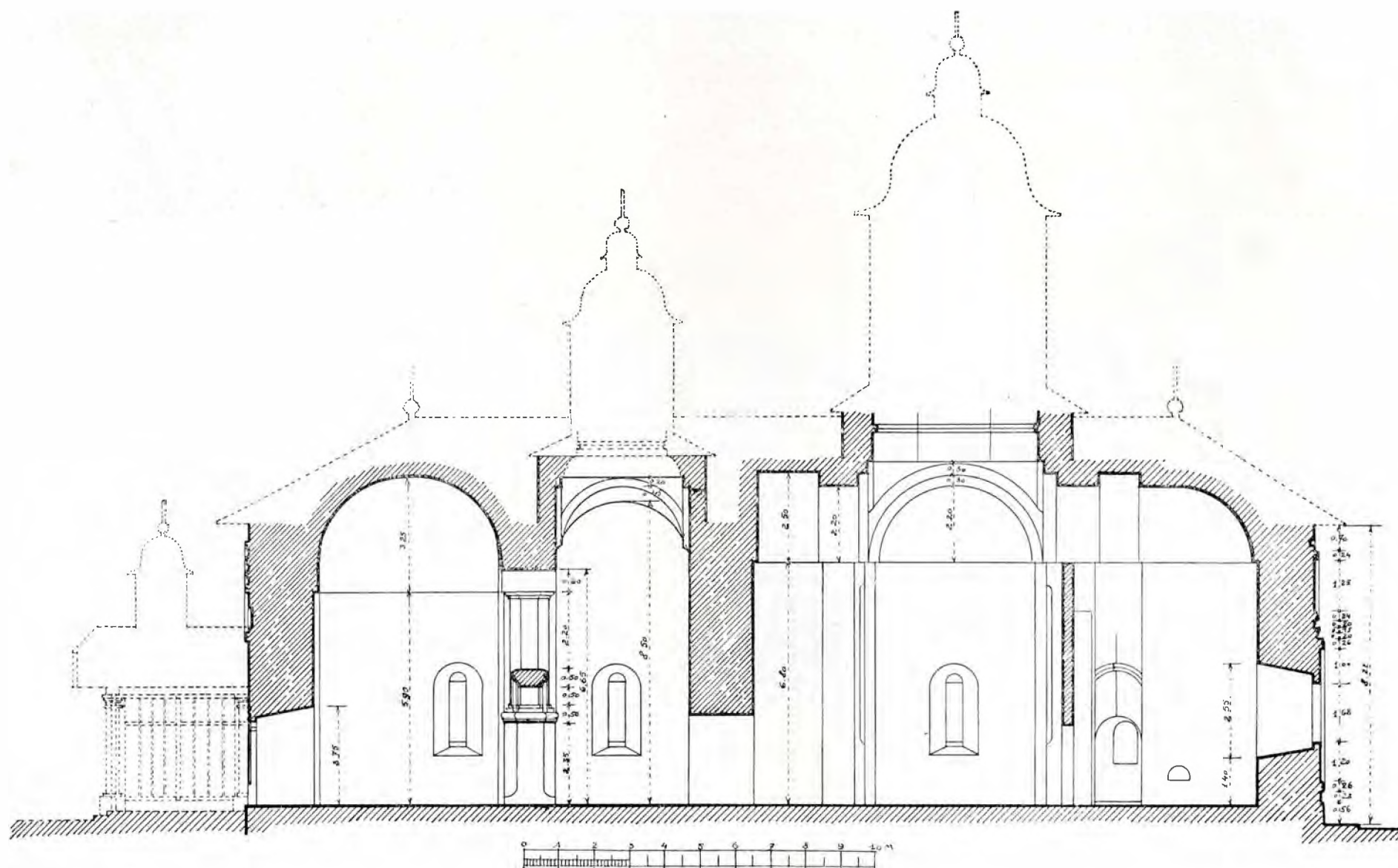

Fig. 263. — Fațada principală.

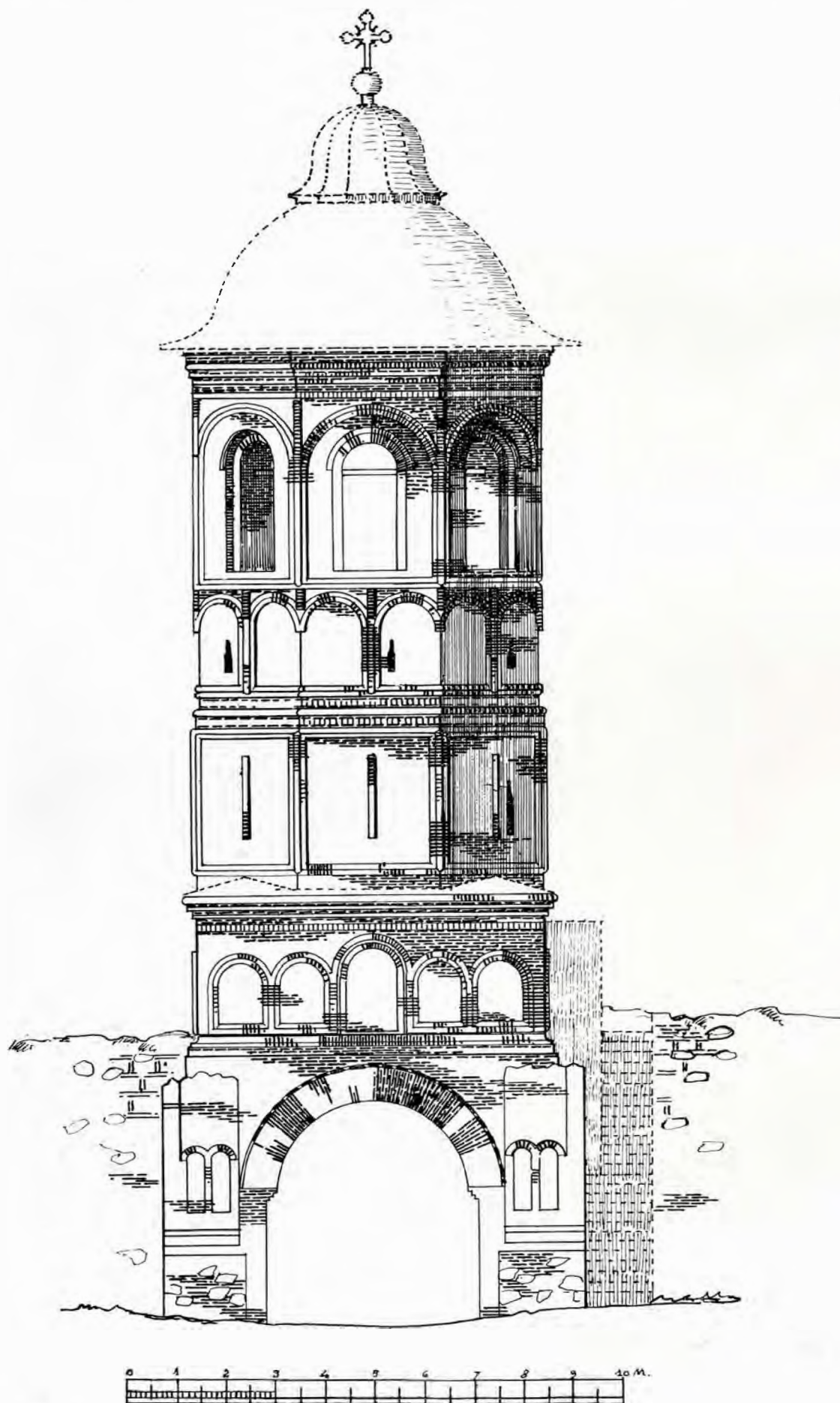
Relevu arhitect S. Becu

Biserica Mănăstirii Brebu (Prahova).

Fig. 264. — Secțiune longitudinală.

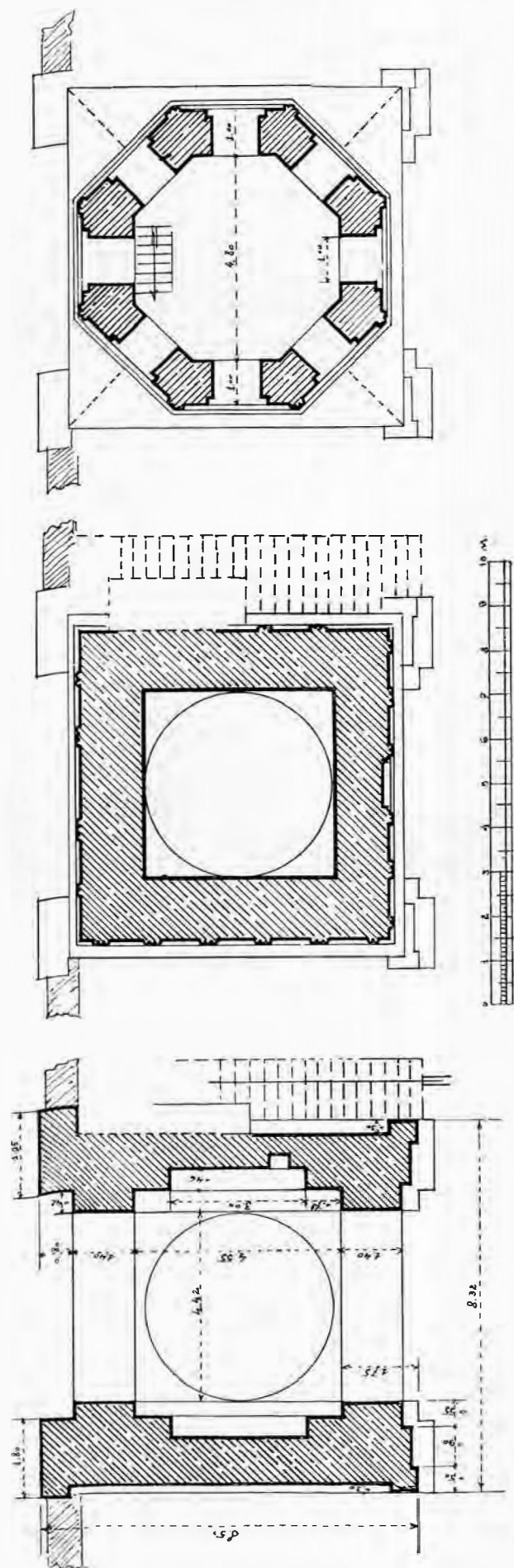
Relevu arhitect S. Becu

Clopotnița Mănăstirii Brebu (Prahova)

Fig. 265. — Fațada principală

Relevu arhitect S. Becu

Clopotnița Mănăstirii Brebu (Prahova).

Fig. 266-267-268. — Planuri orizontale.

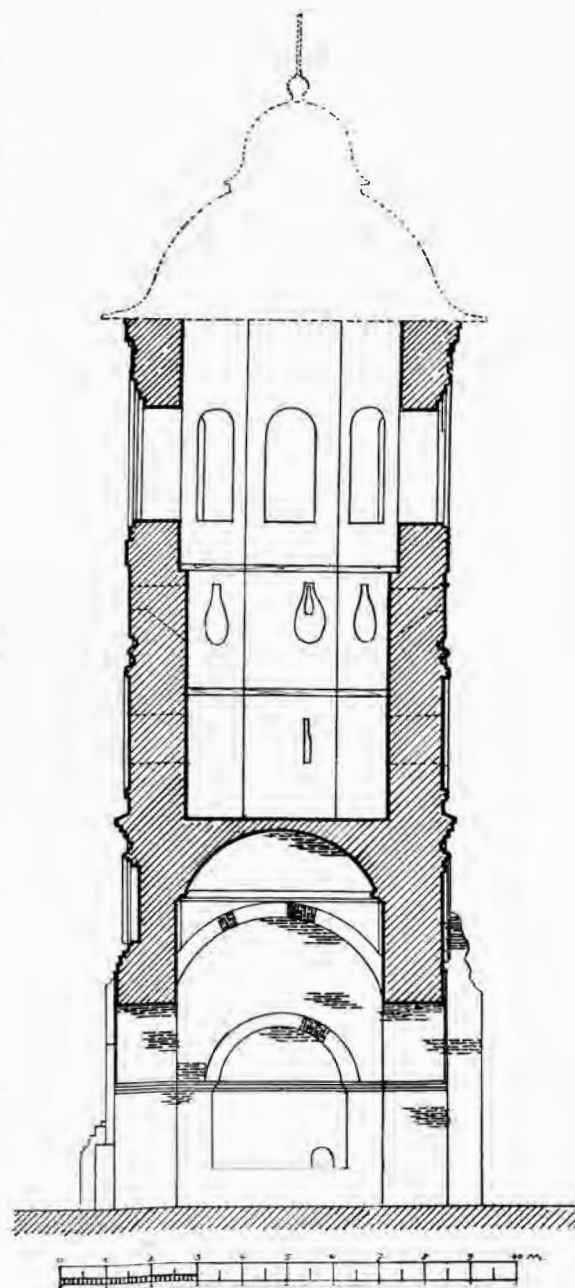
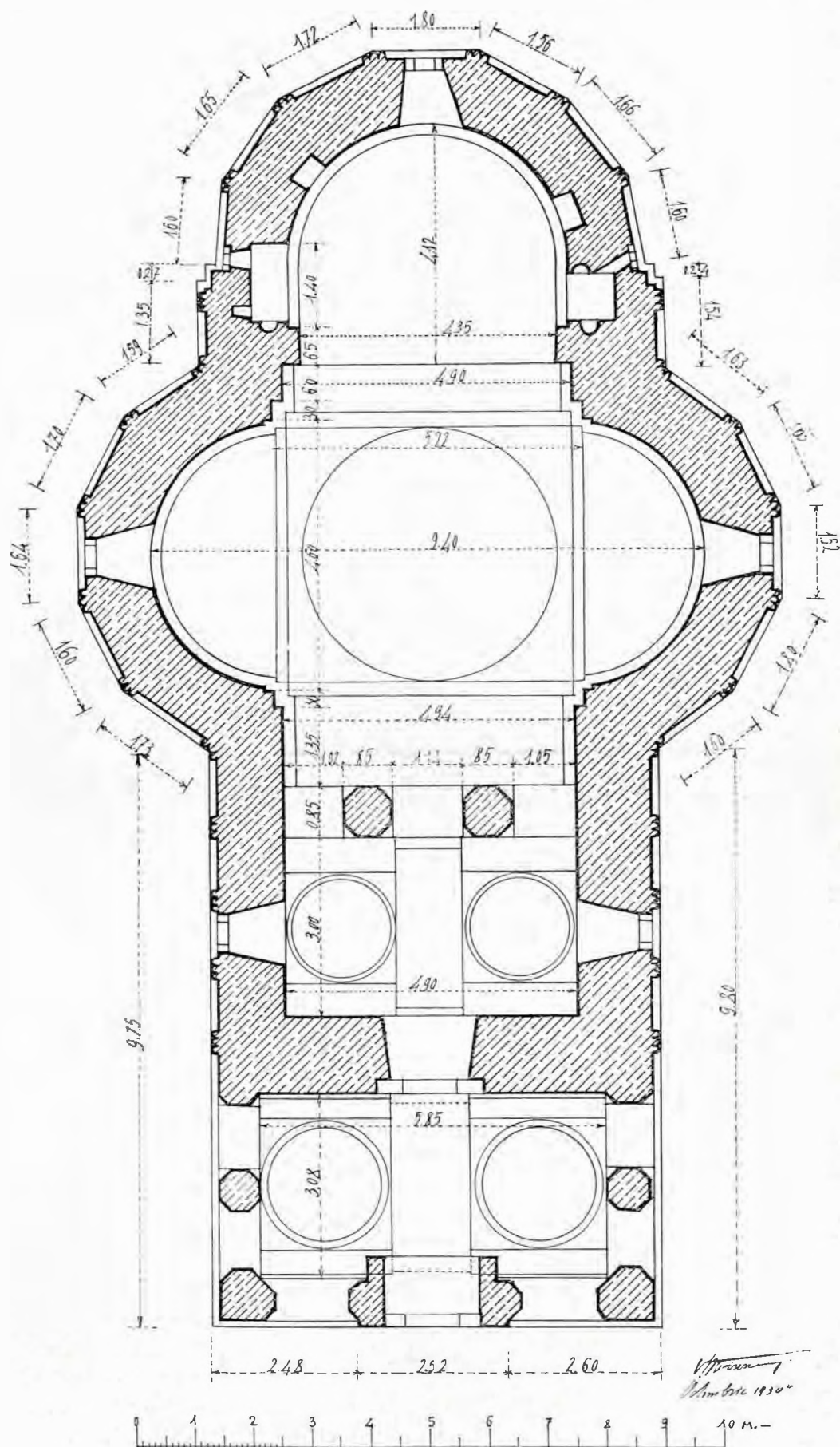

Fig. 269. — Secțiune verticală.

Relevéu arhitect S. Becu

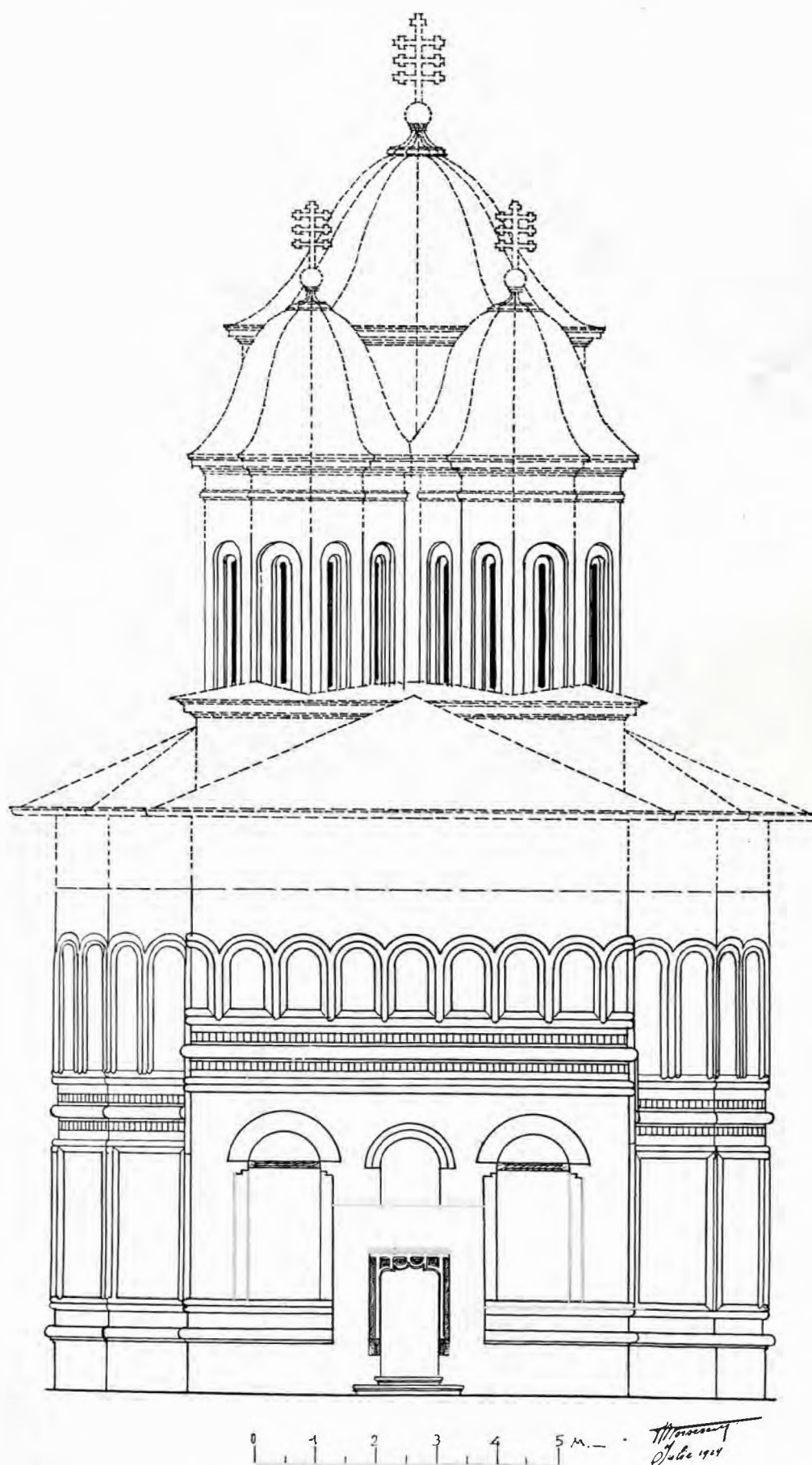

Clopotnița Mănăstirii Brebu (Prahova)
Fig. 270. = Vedere din exteriorul mănăstirii.

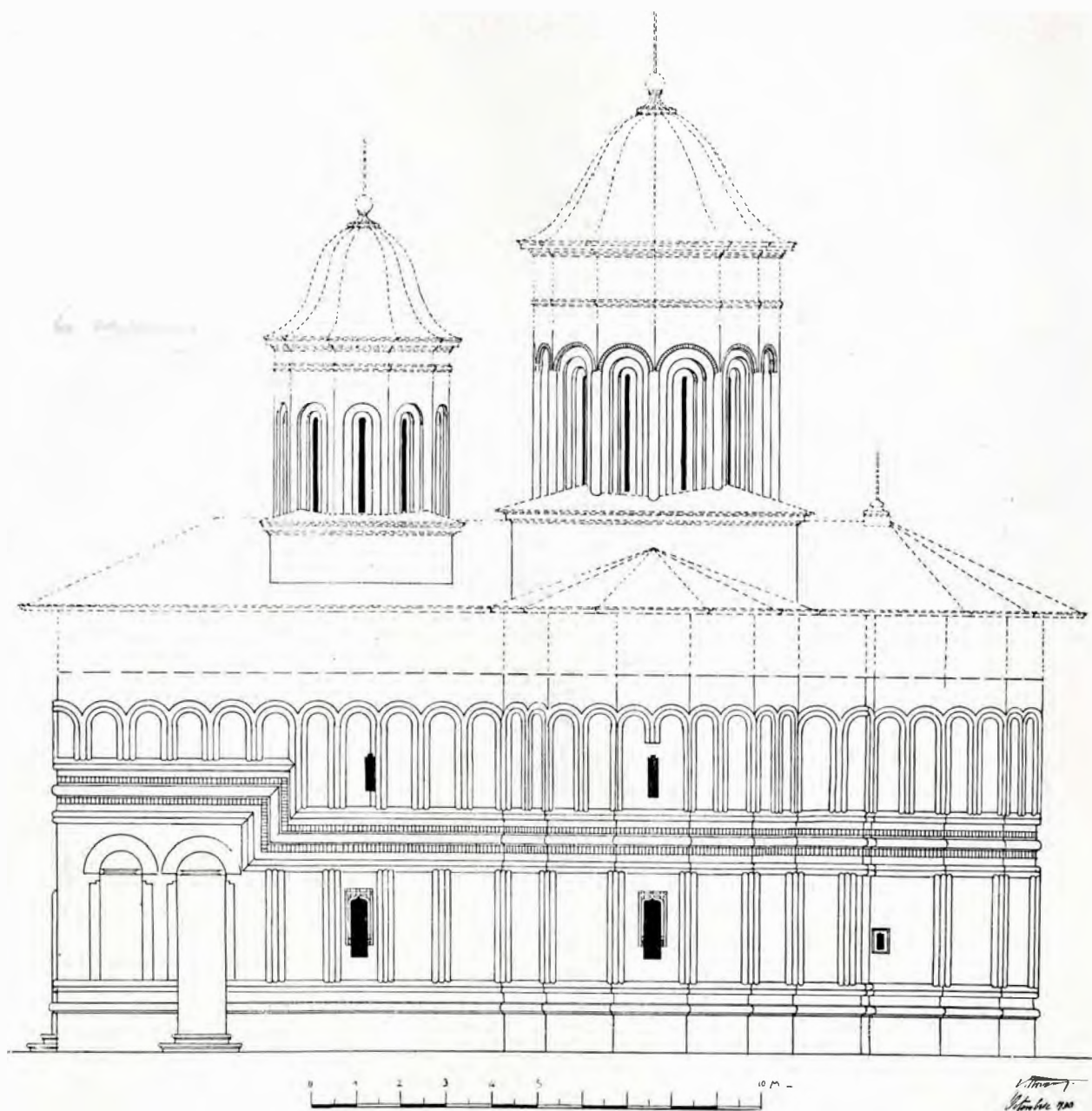
Biserica Mănăstirii Gura Motrului (Mehedinți).

Fig. 271. — Planul orizontal.

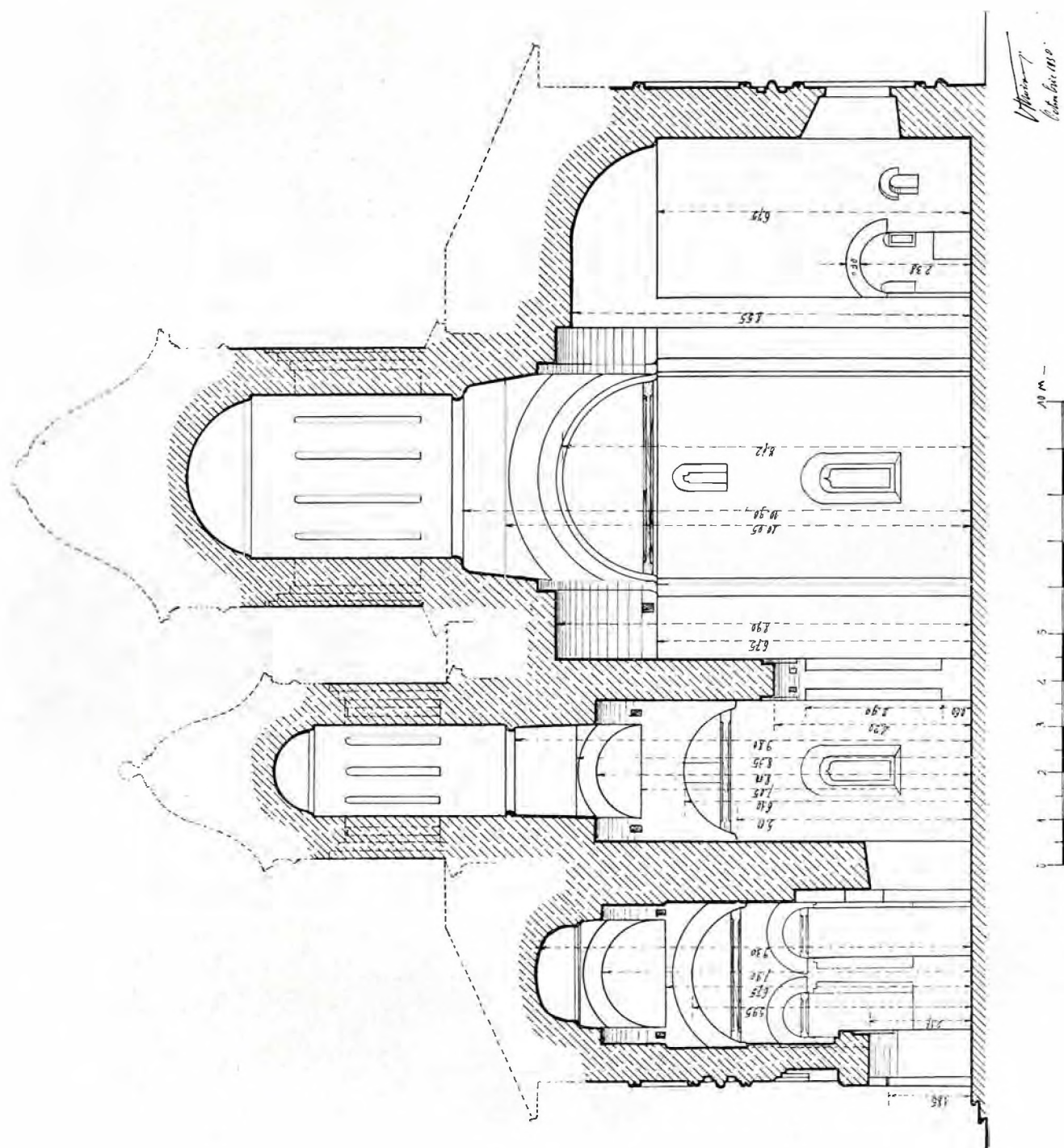
Biserica Mănăstirii Gura Motrului (Mehedinți)

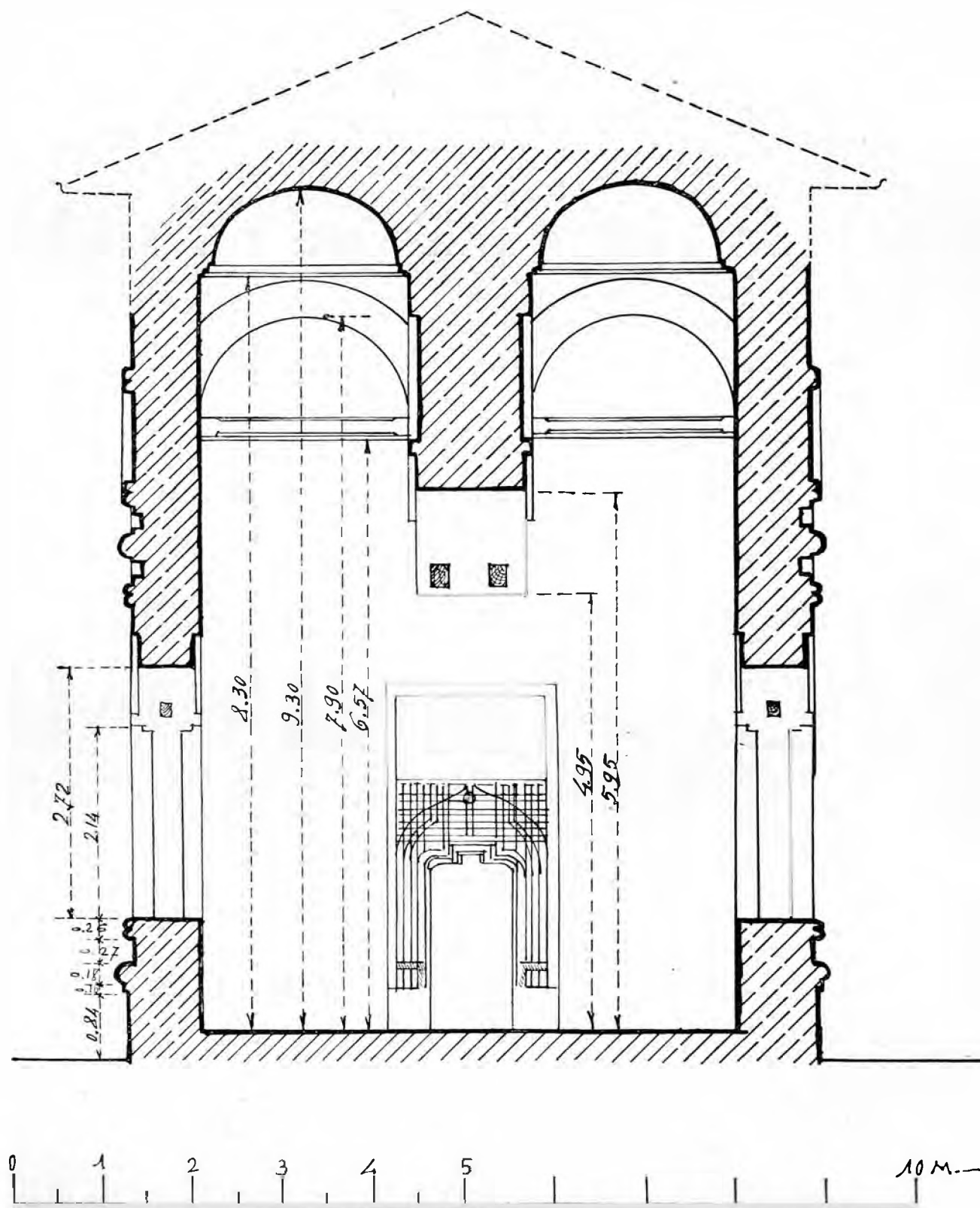
Fig. 272. — Fațada principală.

Biserica Mănăstirii Gura Motrului (Mehedinți)

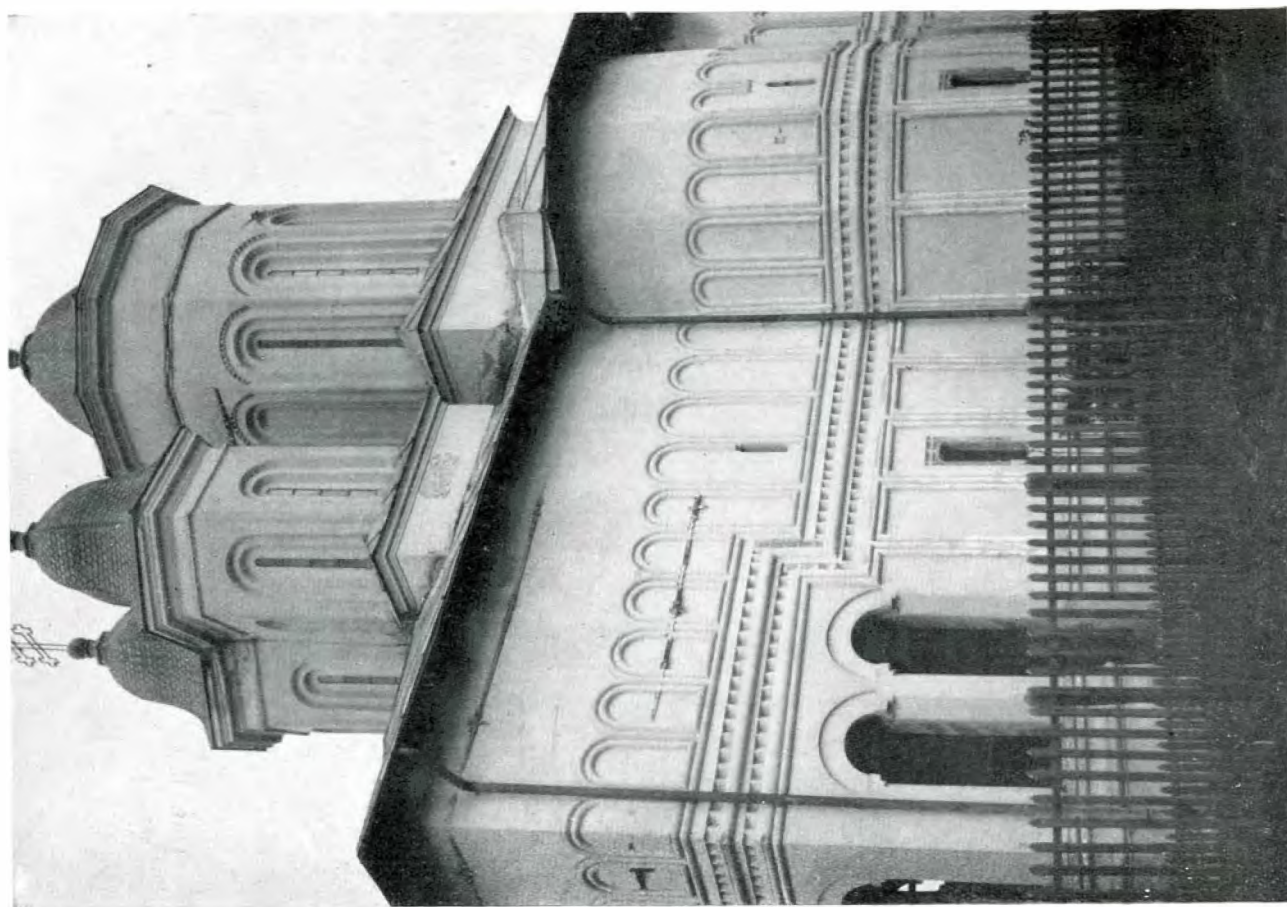
Fig. 273. — Fațada laterală.

Biserica Mănăstirii Gura Motrului (Mehedinți)

Fig. 275. — Secțiune prin pridvor.

Manastirea Gura Motrului

Fig. 277. — Vedere laterală

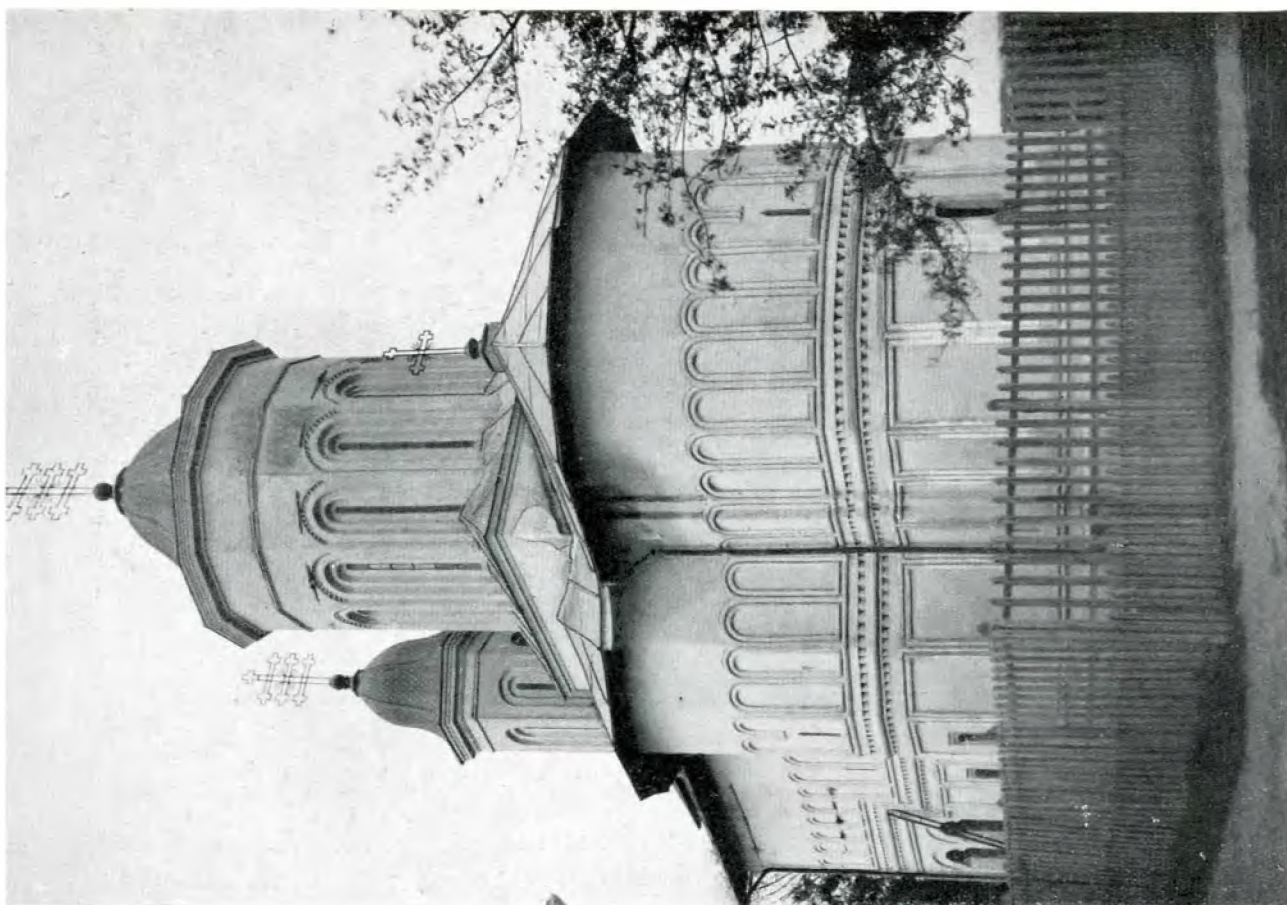

Fig. 276. — Vedere spre altar.

Mănăstirea Gura Motrului (Mehedinți)

Fig. 278. — Vedere spre intrare

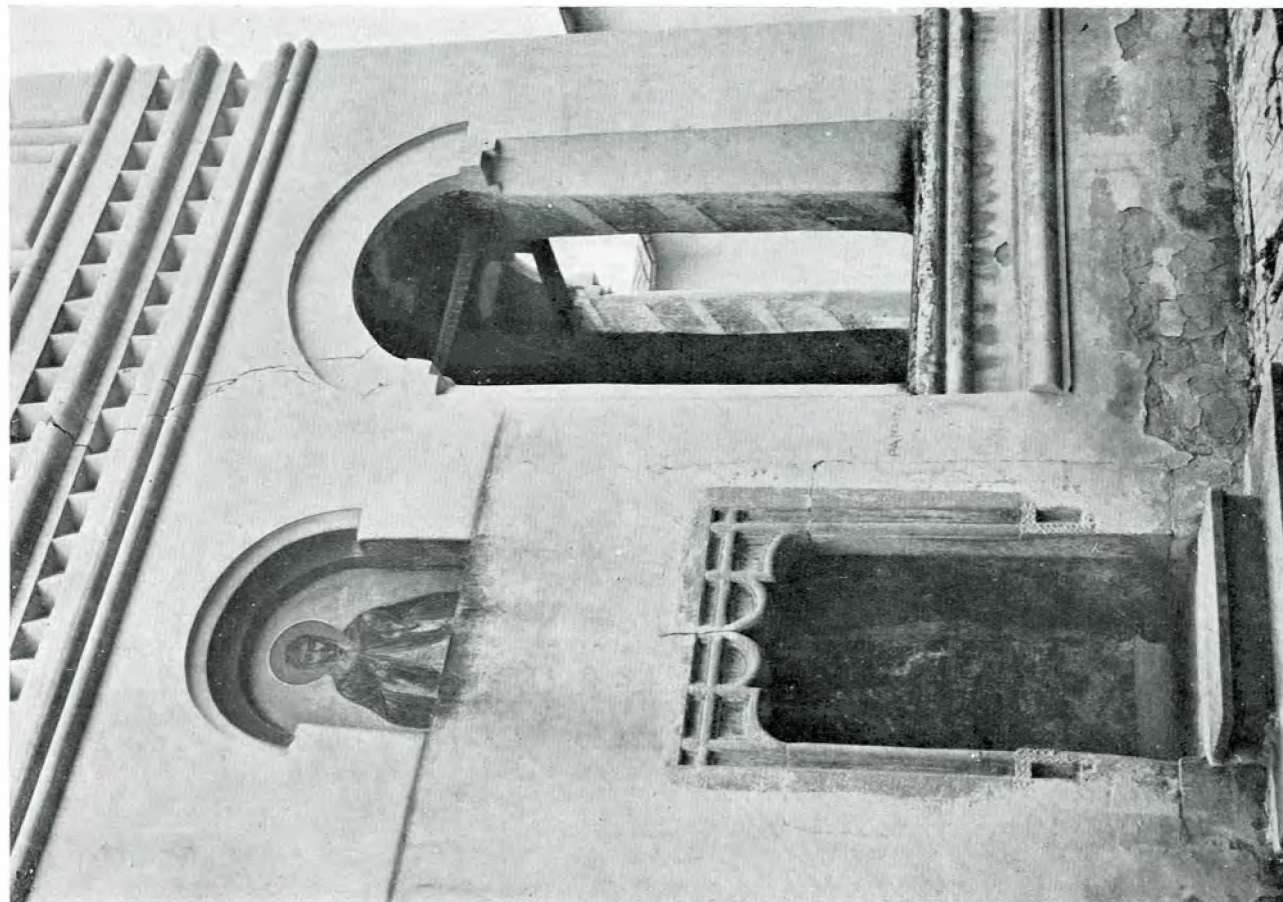
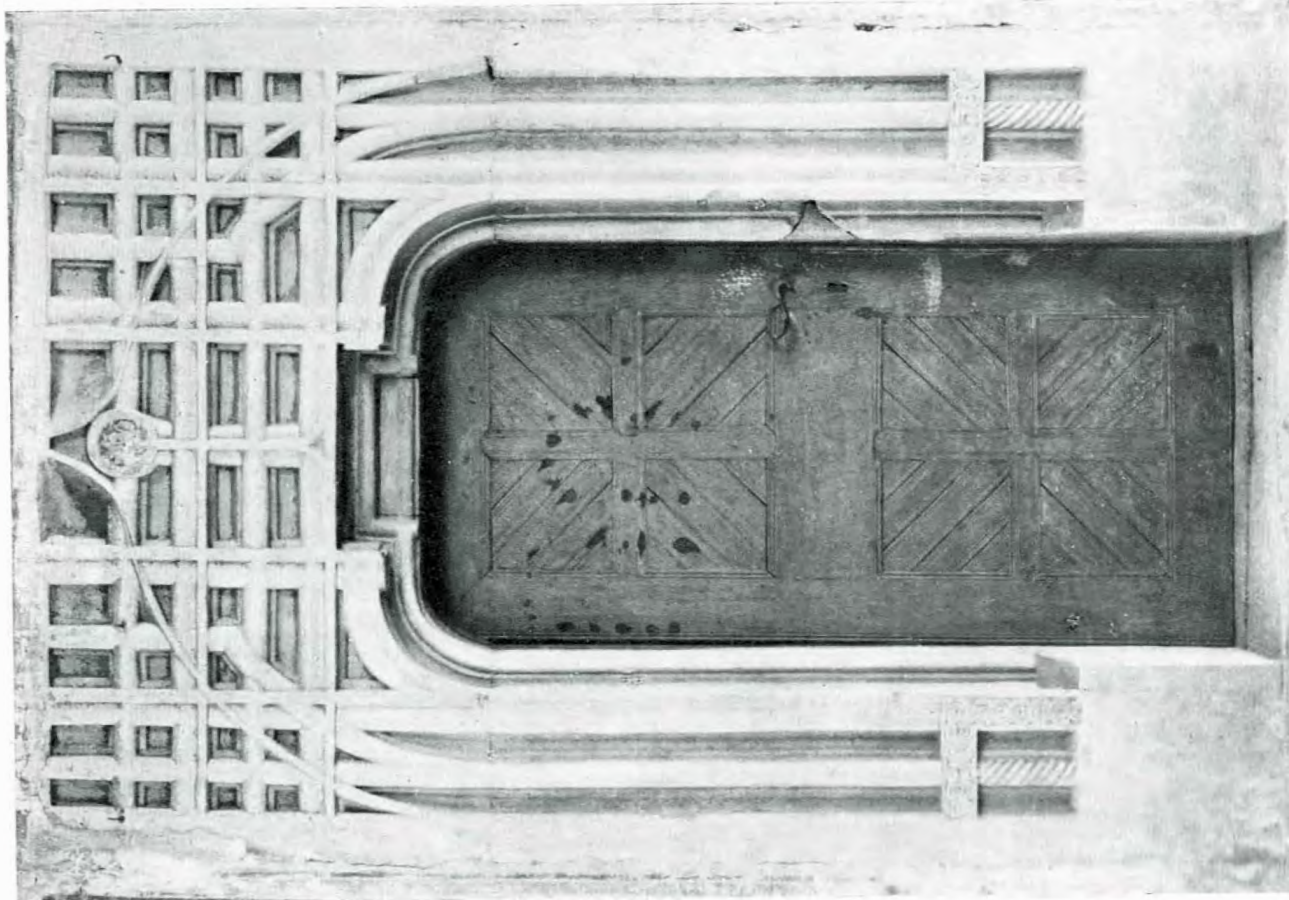
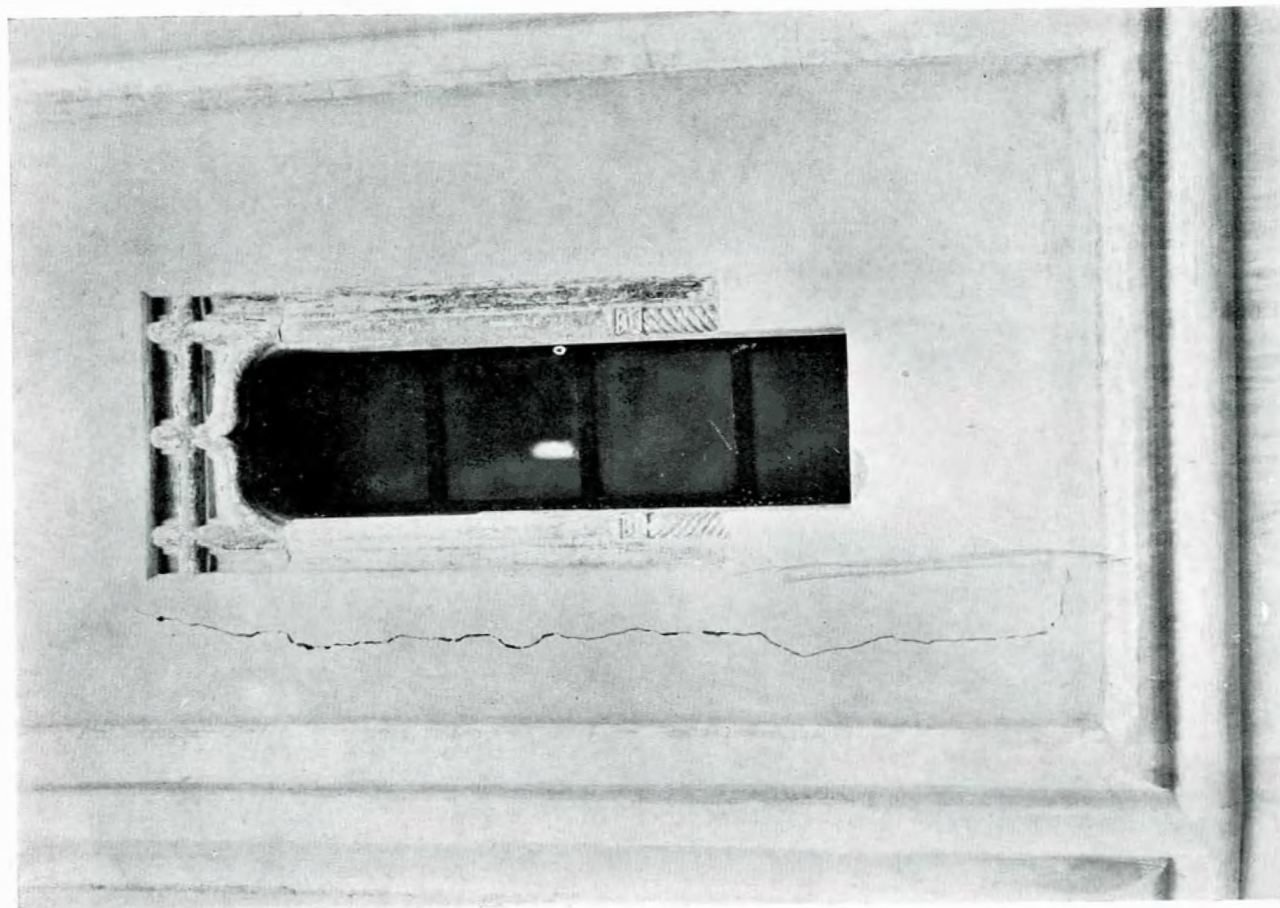
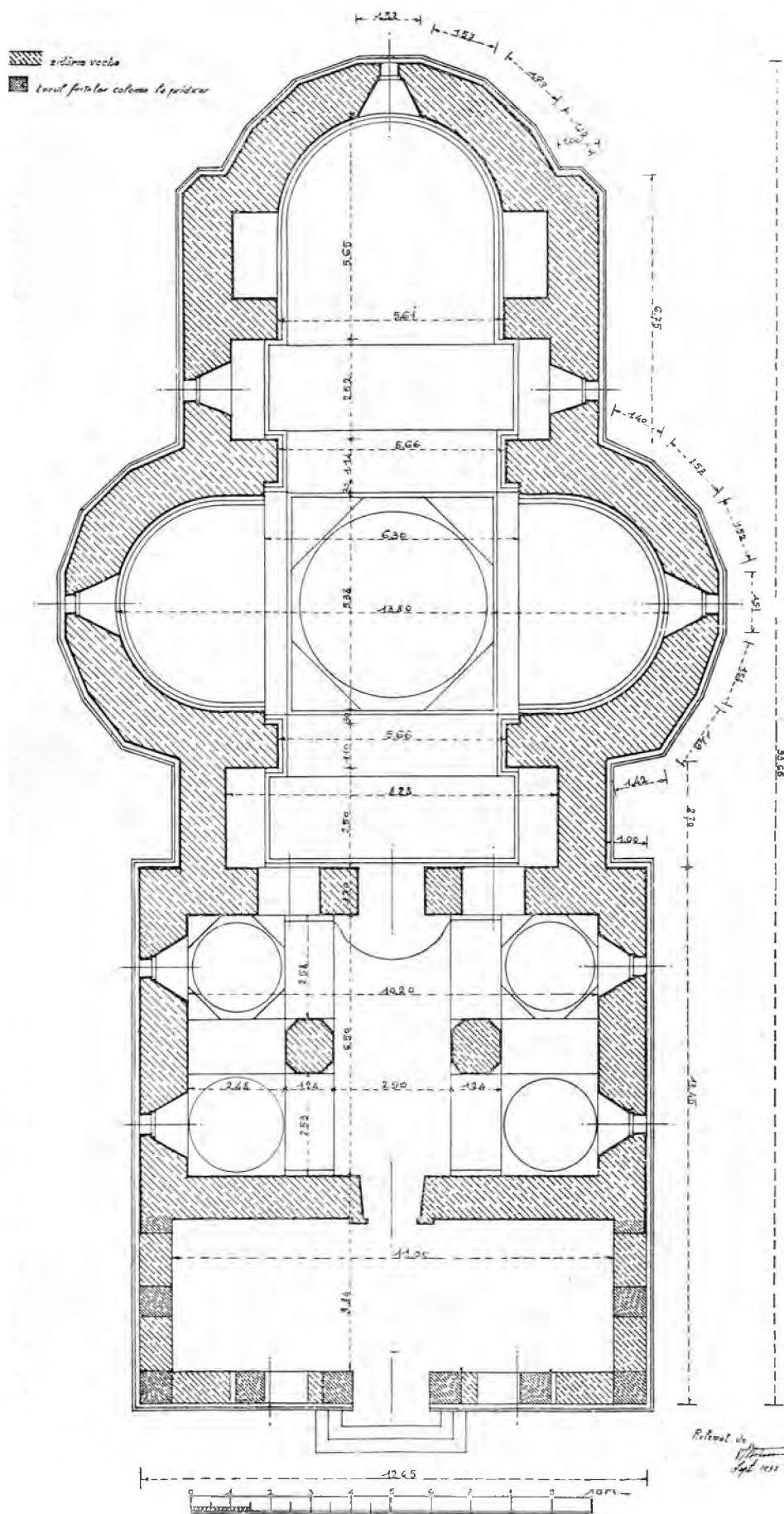

Fig. 279. — Ușa dela intrare în pridvor.

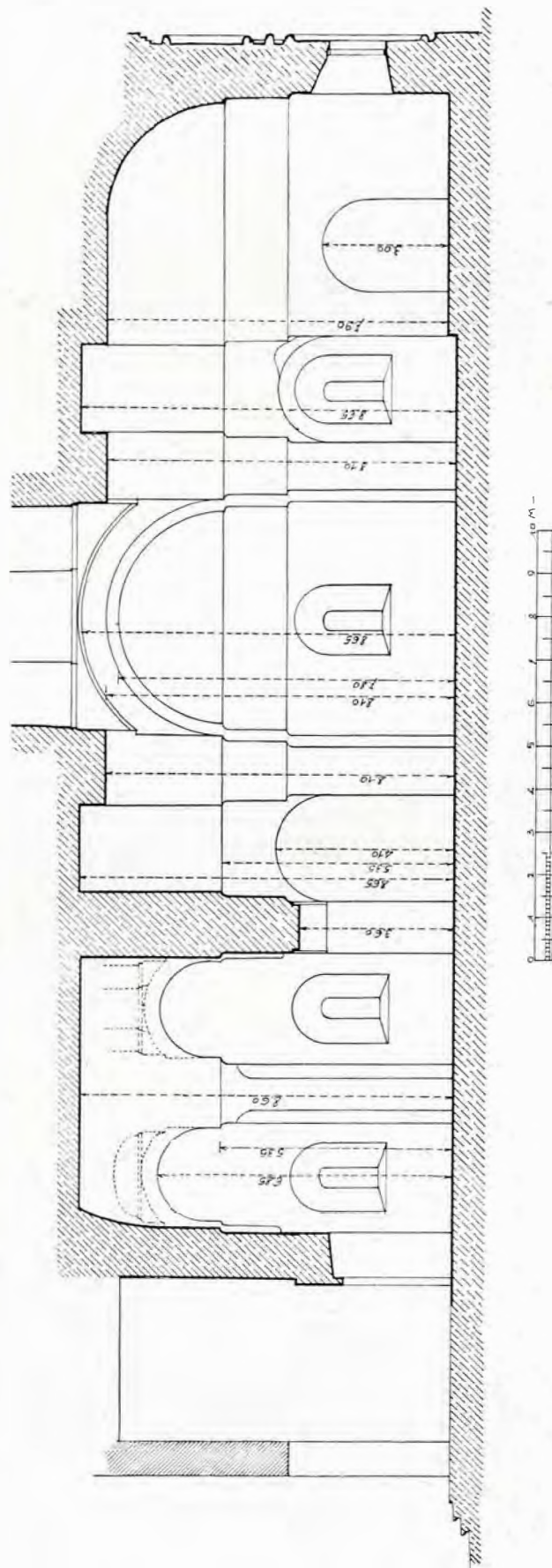
Mănăstirea Gura Motrului
Fig. 280. — Ușa de intrare în pronaos Fig. 812. — Fereastră

Biserica Mănăstirii Căldărușani (Ilfov)
Fig. 282. — Planul orizontal

Relevéu V. Moisescu

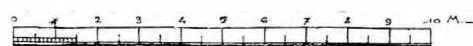
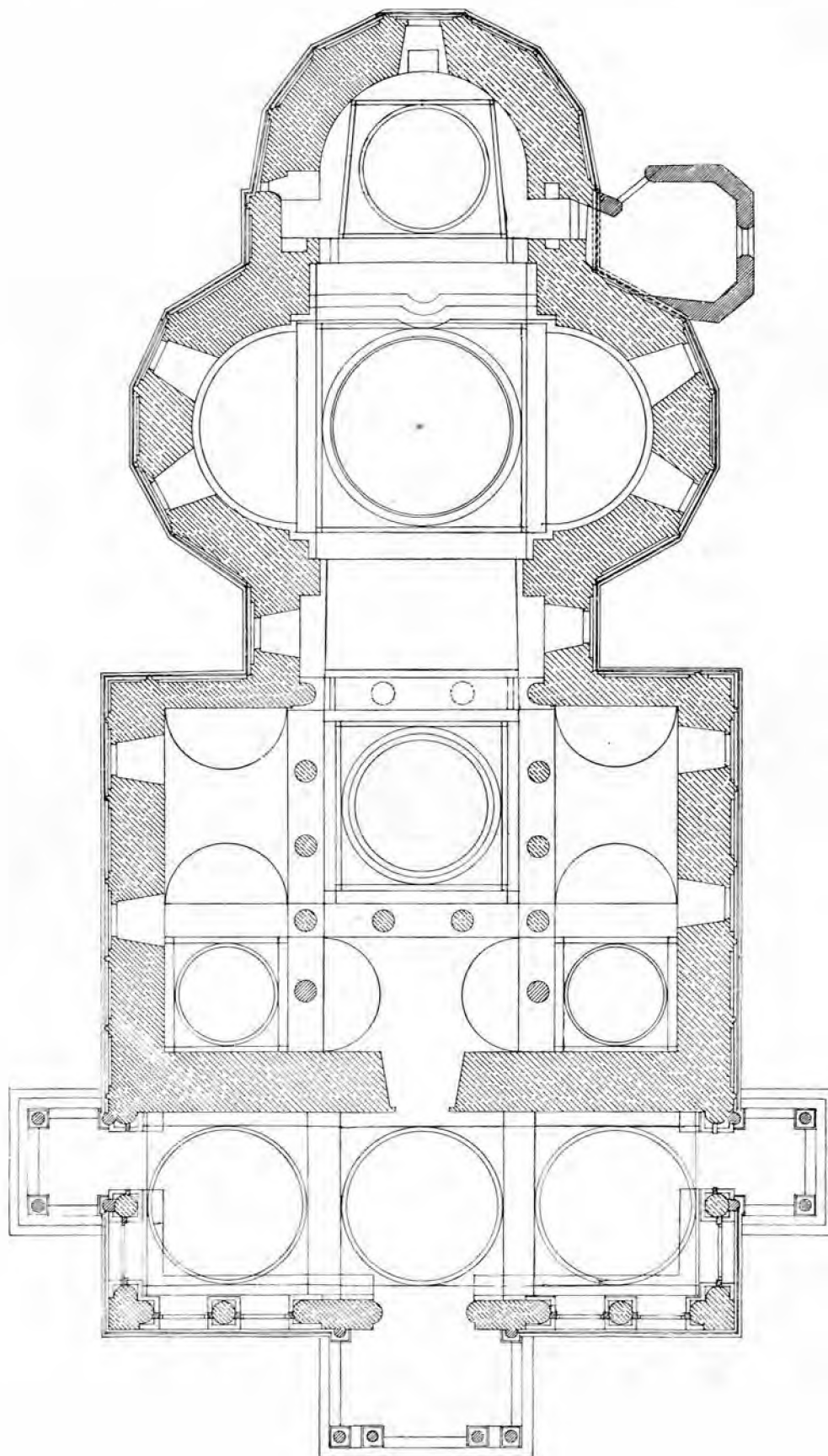
Biserica Mănăstirii Căldărușani (Ilfov)

Fig. 283. — Secțiune longitudinală

Relevu V. Moiescu

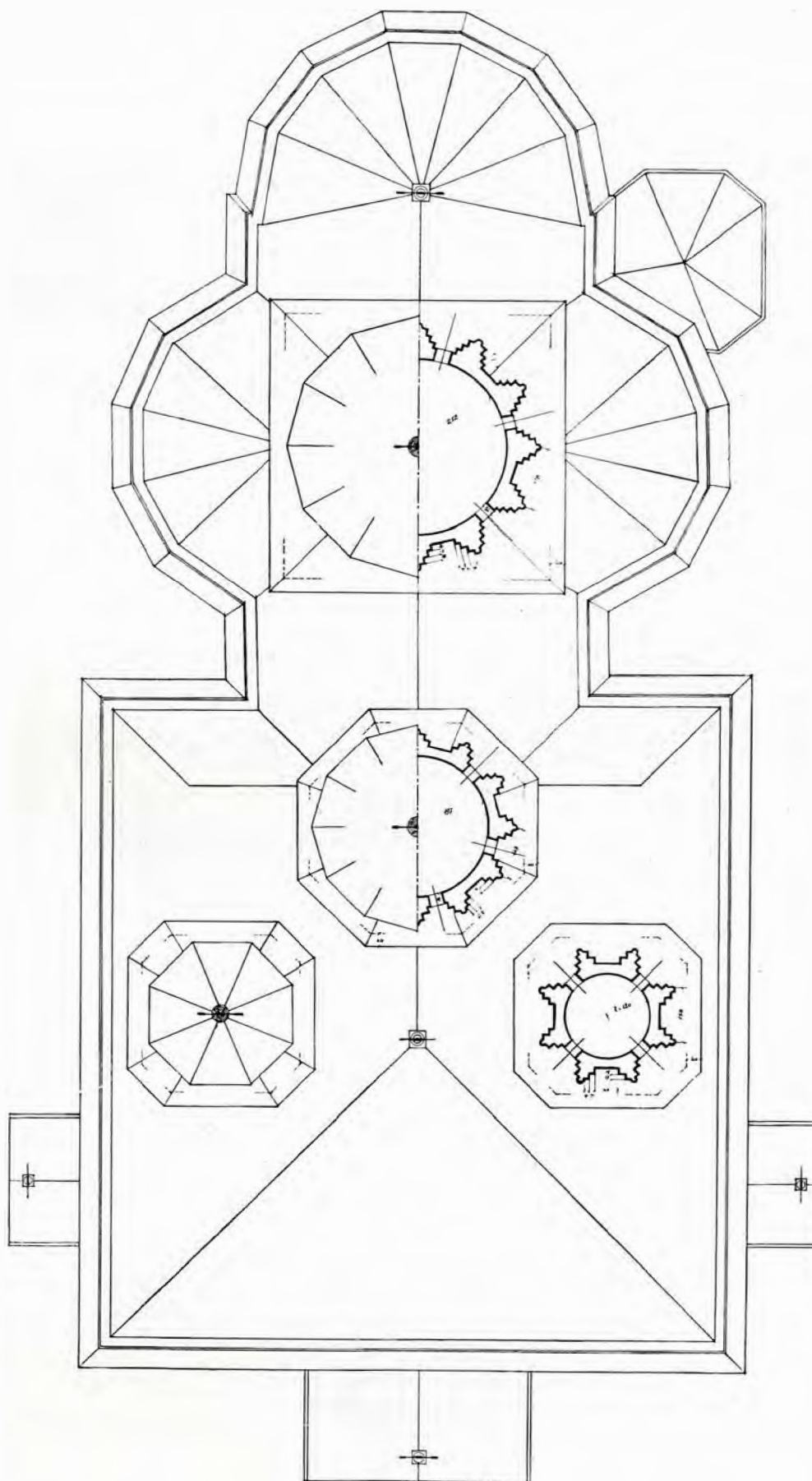
Biserica Mănăstirii Căldărușani (Ilfov)
 Fig. 284. — Ușa bisericii. 1638.
 Inscripția a fost completată și ușa lărgită în 1915.

Biserica Mitropoliei din București

Fig. 285. — Planul orizontal

Relevu arh. C. Hârjeu și Naumescu

Biserica Mitropoliei din București

Fig. 286. — Planul turelor și al învelișului

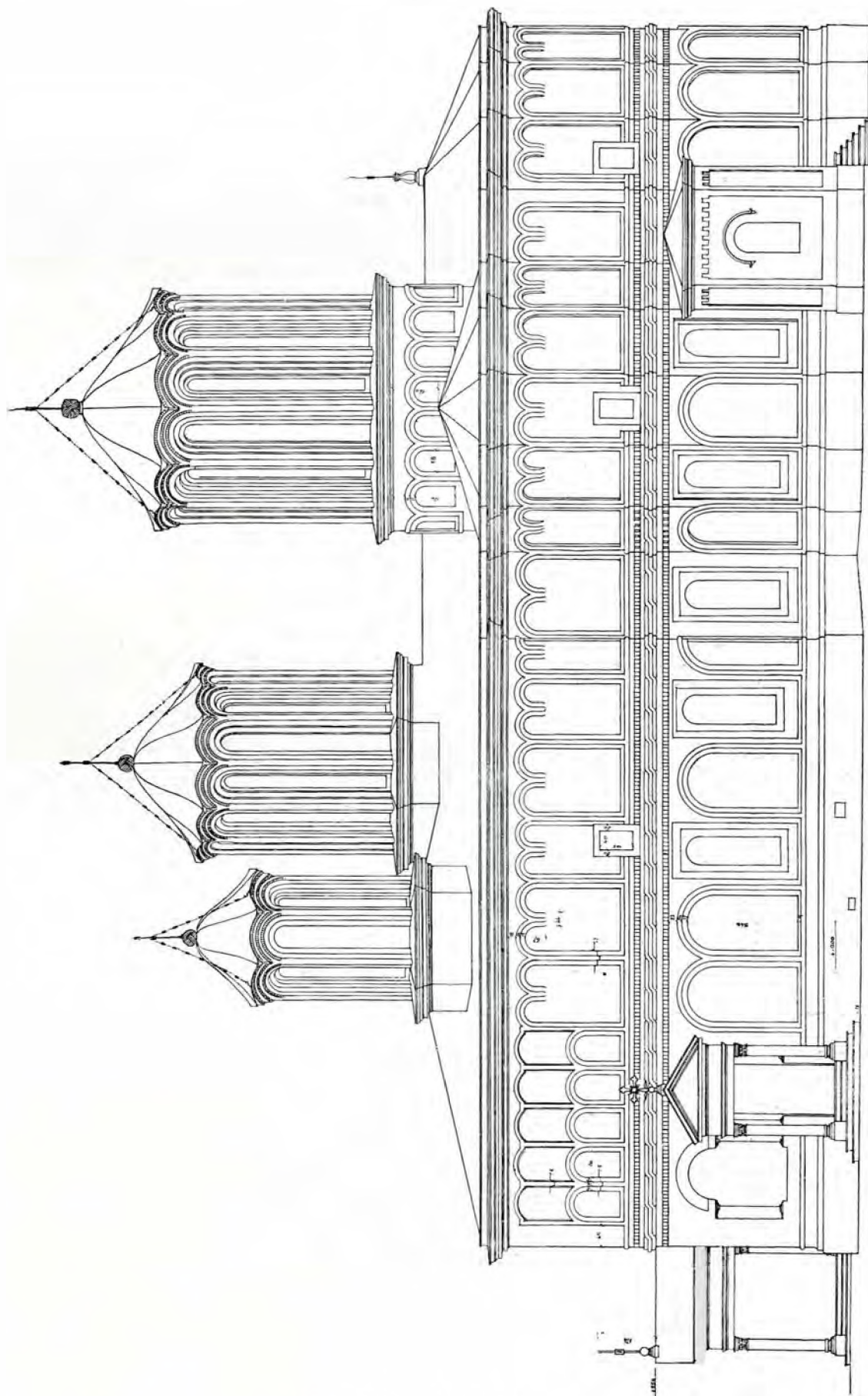
Relevu arh. C. Hârjeu și Naumescu

Biserica Mitropoliei din București

Fig. 287: — Fațada principală

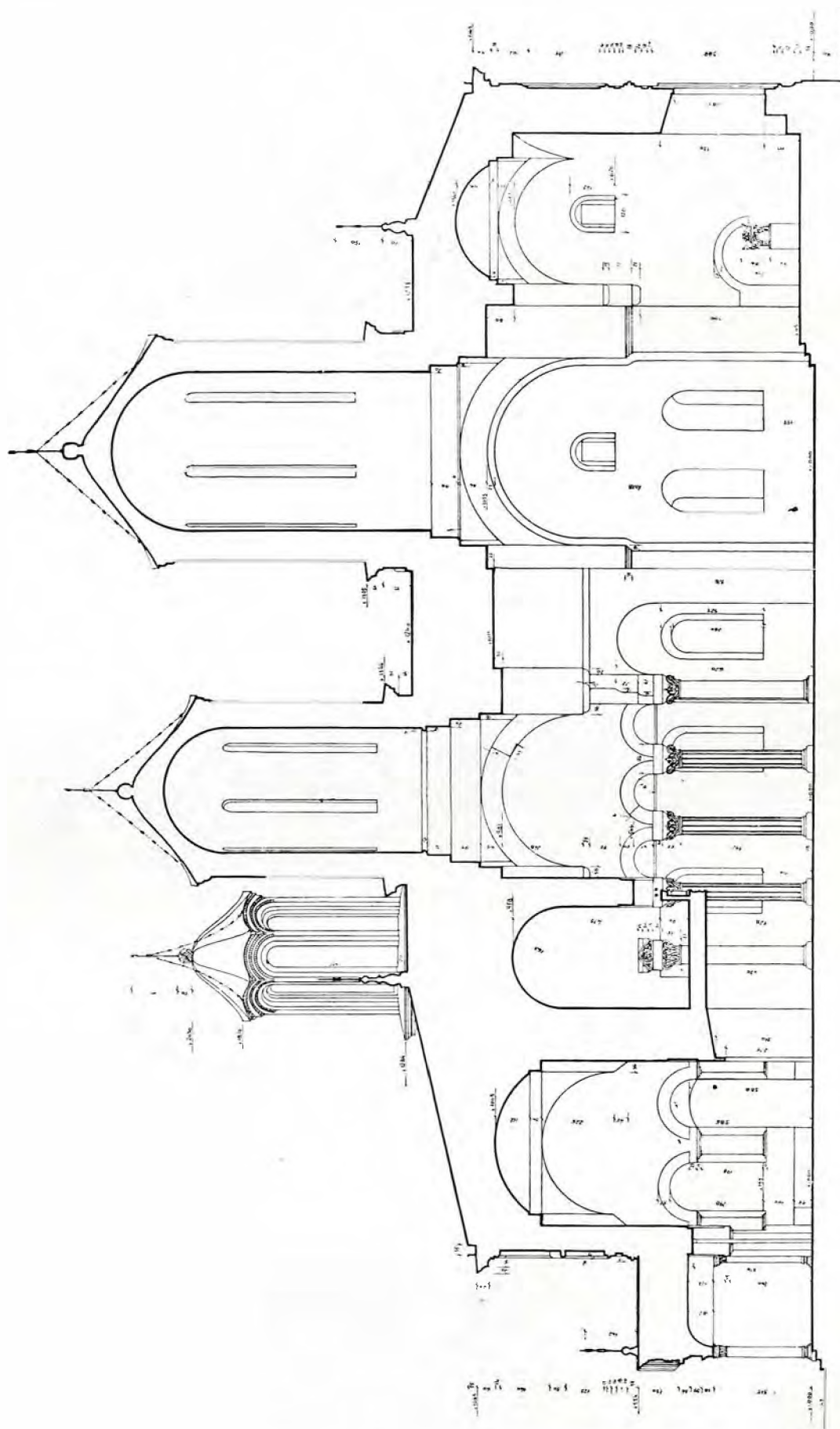
Relevu arh. C. Hârjeu și Naumescu

Biserica Mitropoliei din București

Fig. 288. — Fațada laterală

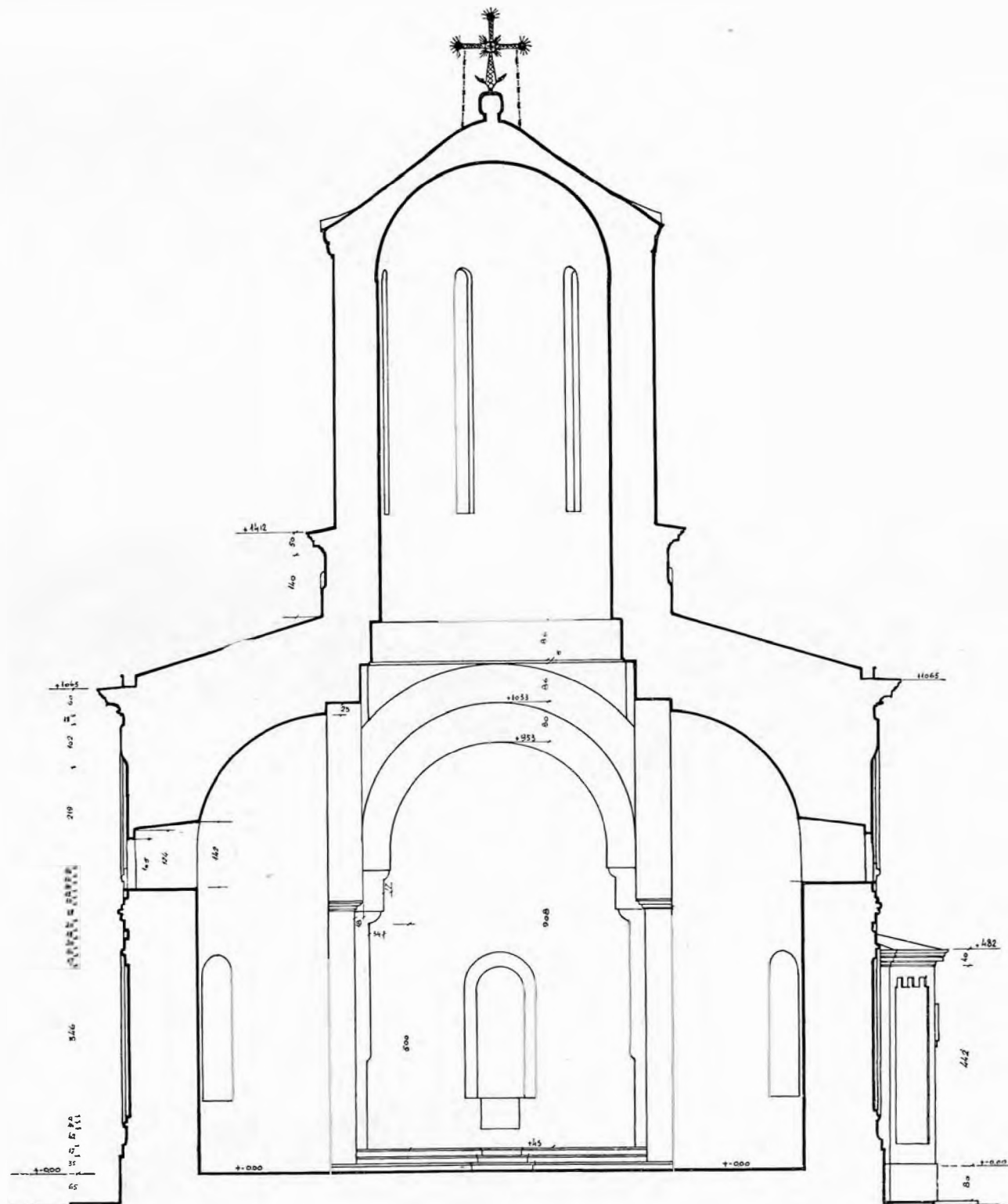
Relevéu arh. C. Hârjeu și Naumescu

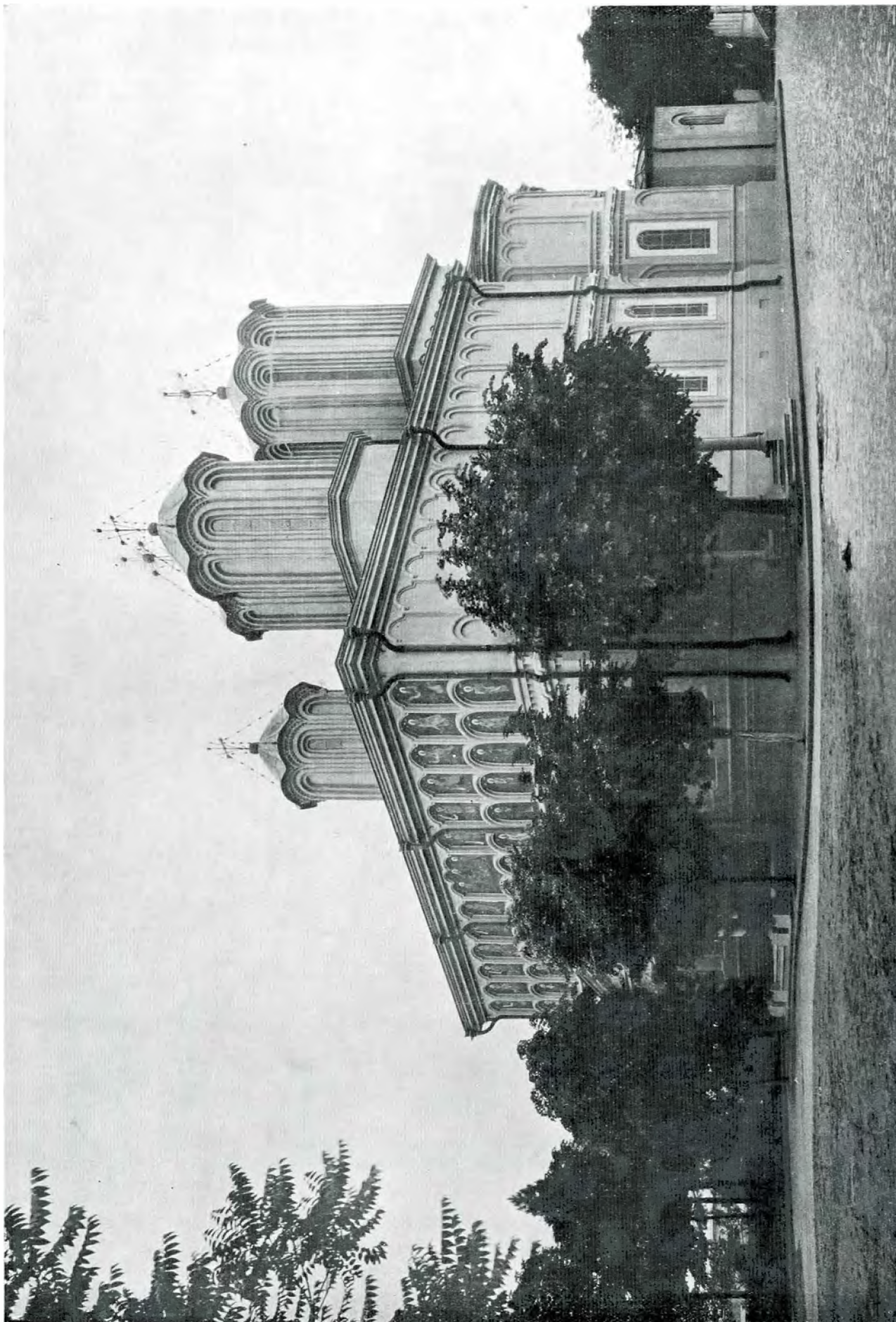
Biserica Mitropoliei din București

Fig. 289. — Secțiune longitudinală

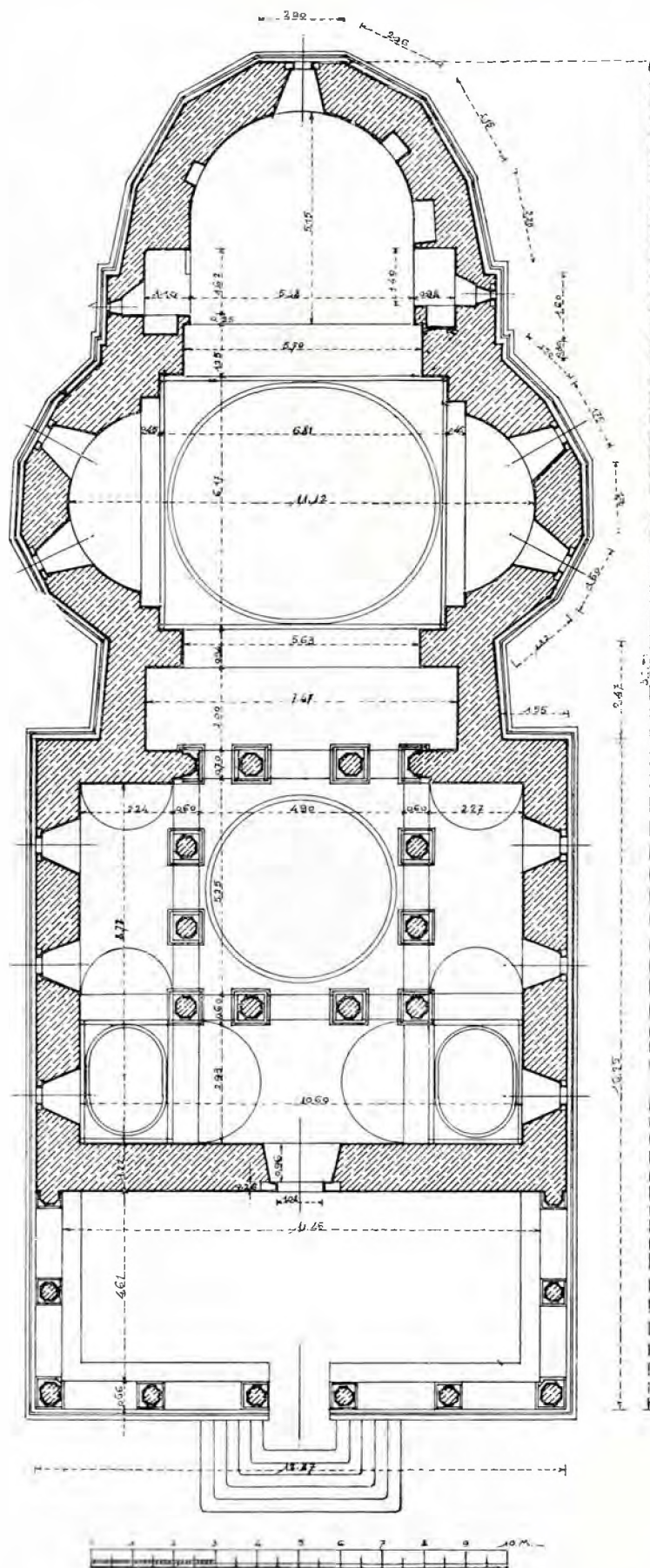
Relevéu arh. C. Hârjeu și Naumescu

Biserica Mitropoliei din București
 Fig. 290. — Secțiune transversală prin naos.
 Relevu arh. C. Hârjeu și Naumescu

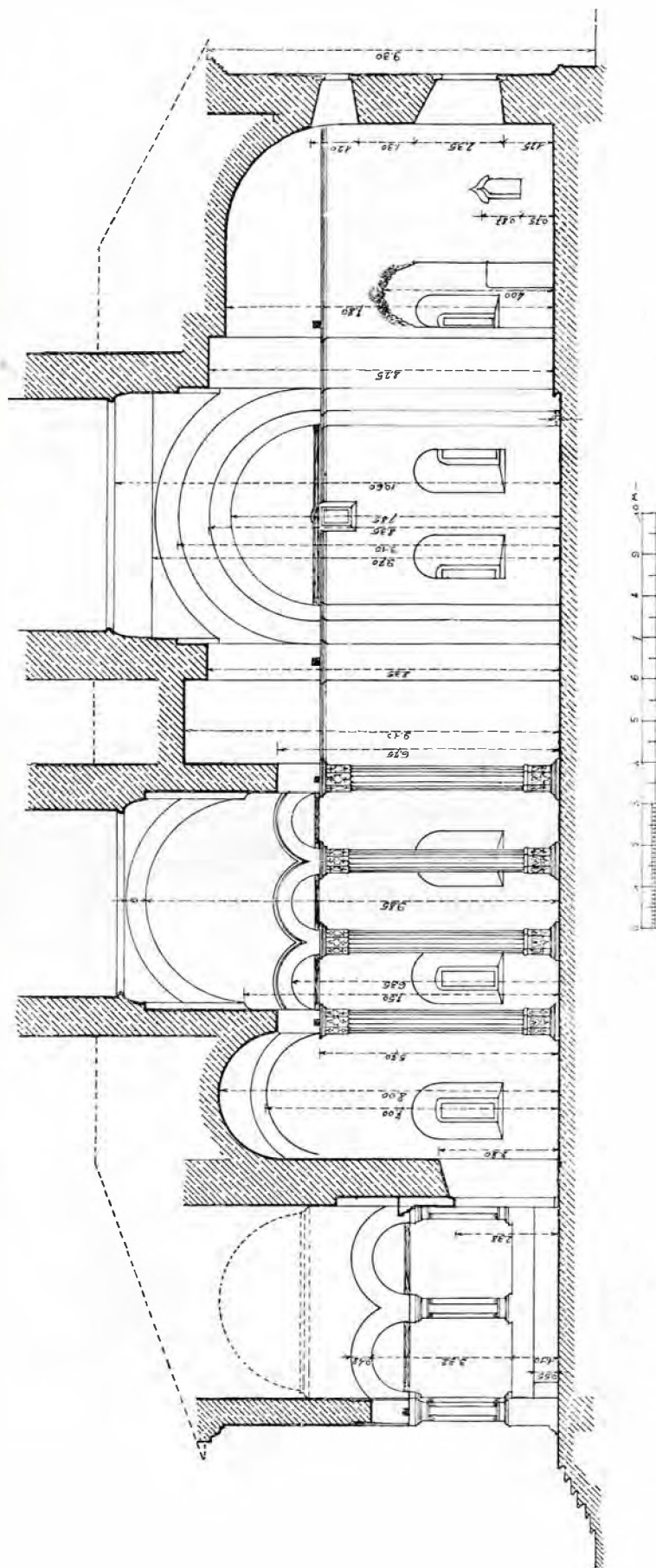

Biserica Mitropoliei din București
Fig. 291. — Vedere spre intrare

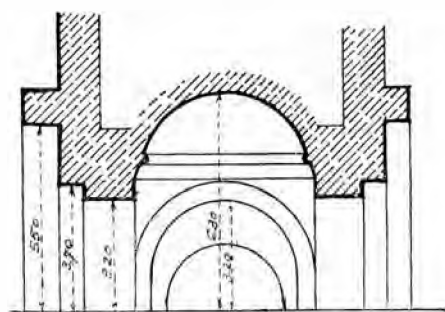
Biserica Mănăstirii Cotroceni
Fig. 292. — Planul orizontal

Relevu V, Moiescu

Biserica Mănăstirii Cotroceni
Fig. 293. — Secțiune longitudinală

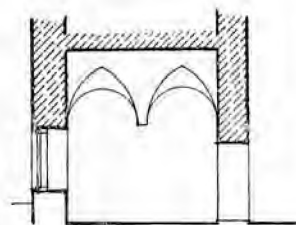
Relevéu V. Moisescu

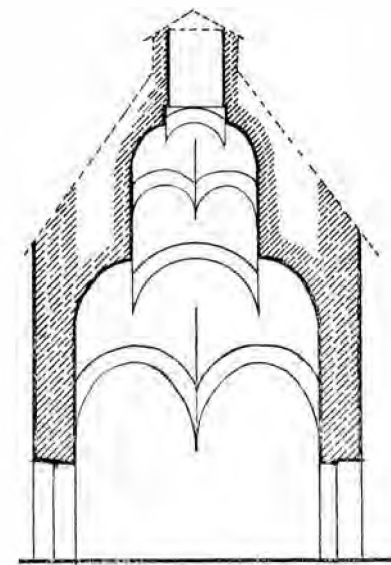
297

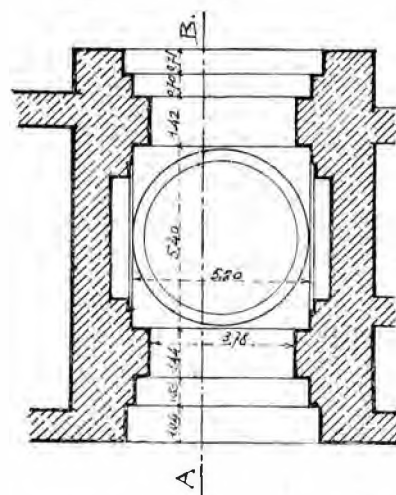
298

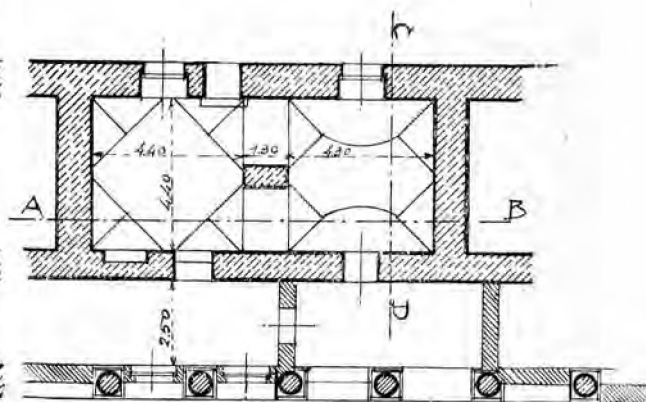
299

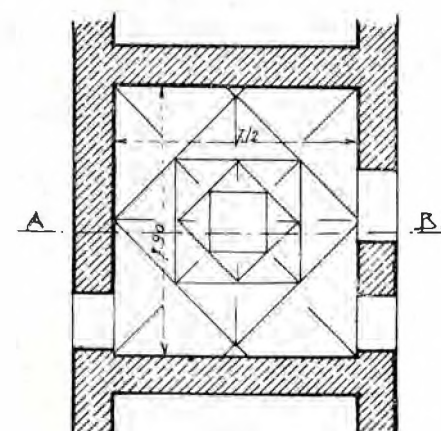
300

294

295

296

Mănăstirea Cotroceni

Fig. 294. — Planul clopotniței

Fig. 297. — Secție prin clopotnița

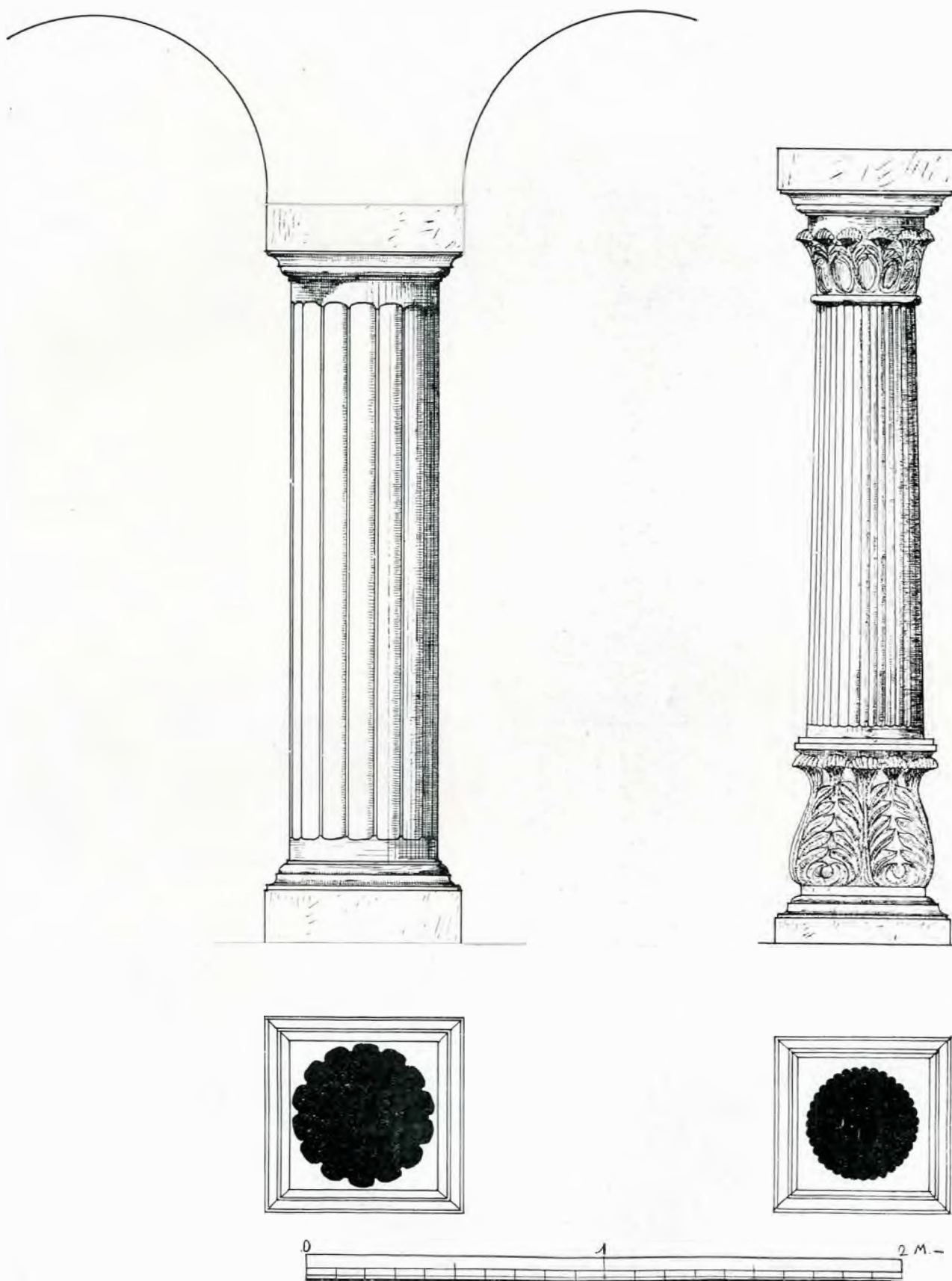
Fig. 295. — Planul chililor

Fig. 298. — Secție prin chilii

Fig. 296. — Planul bucătăriei

Fig. 299. — Secție transversală prin chilii

Fig. 300. — Secție prin bucătărie

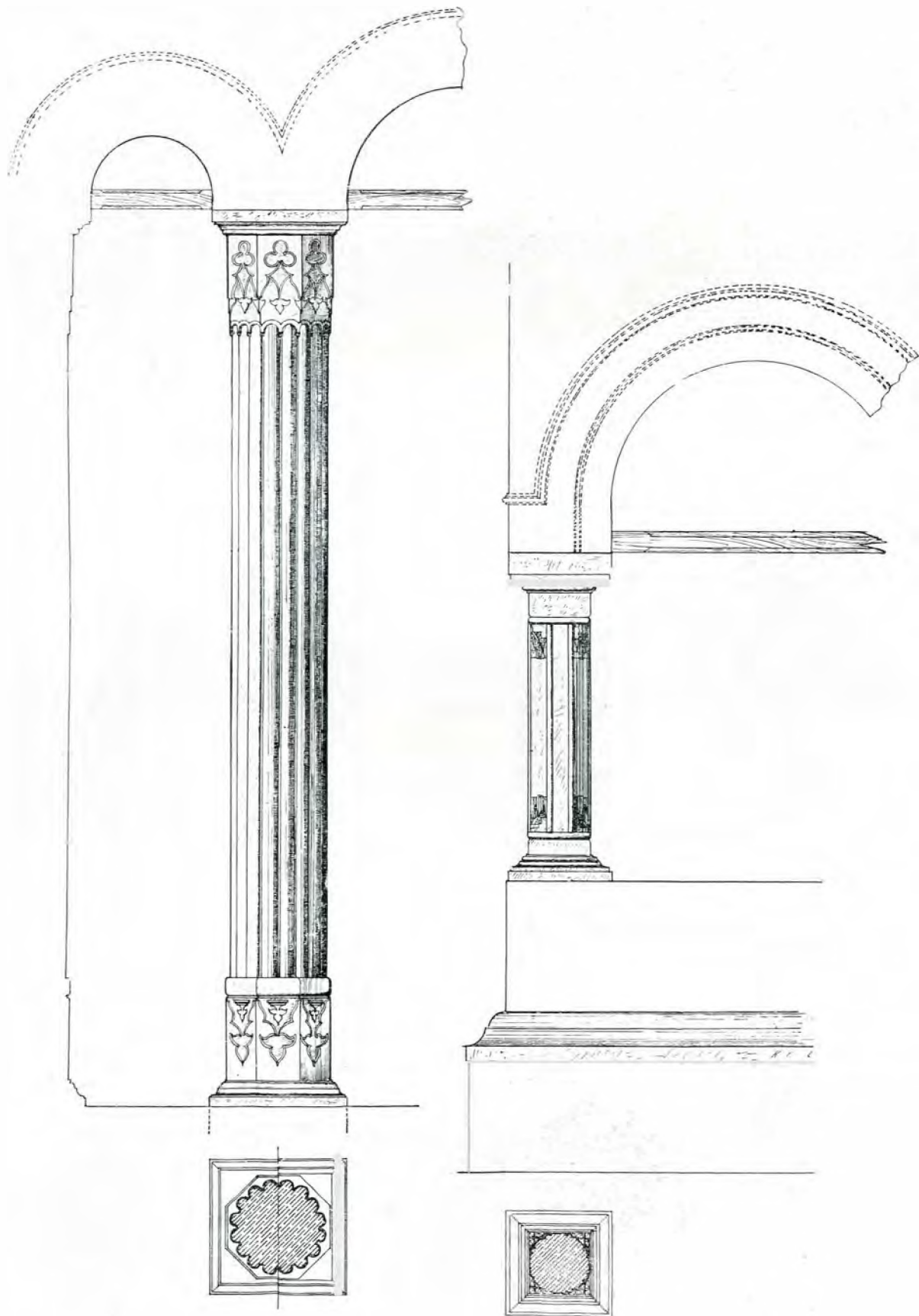

Mănăstirea Côtroceni

Fig. 301. — Planul și elevația stâlpului de la chilii

Fig. 302. — Planul și elevația stâlpului de la clădirile dărâmate.

Relevu V. Moisescu

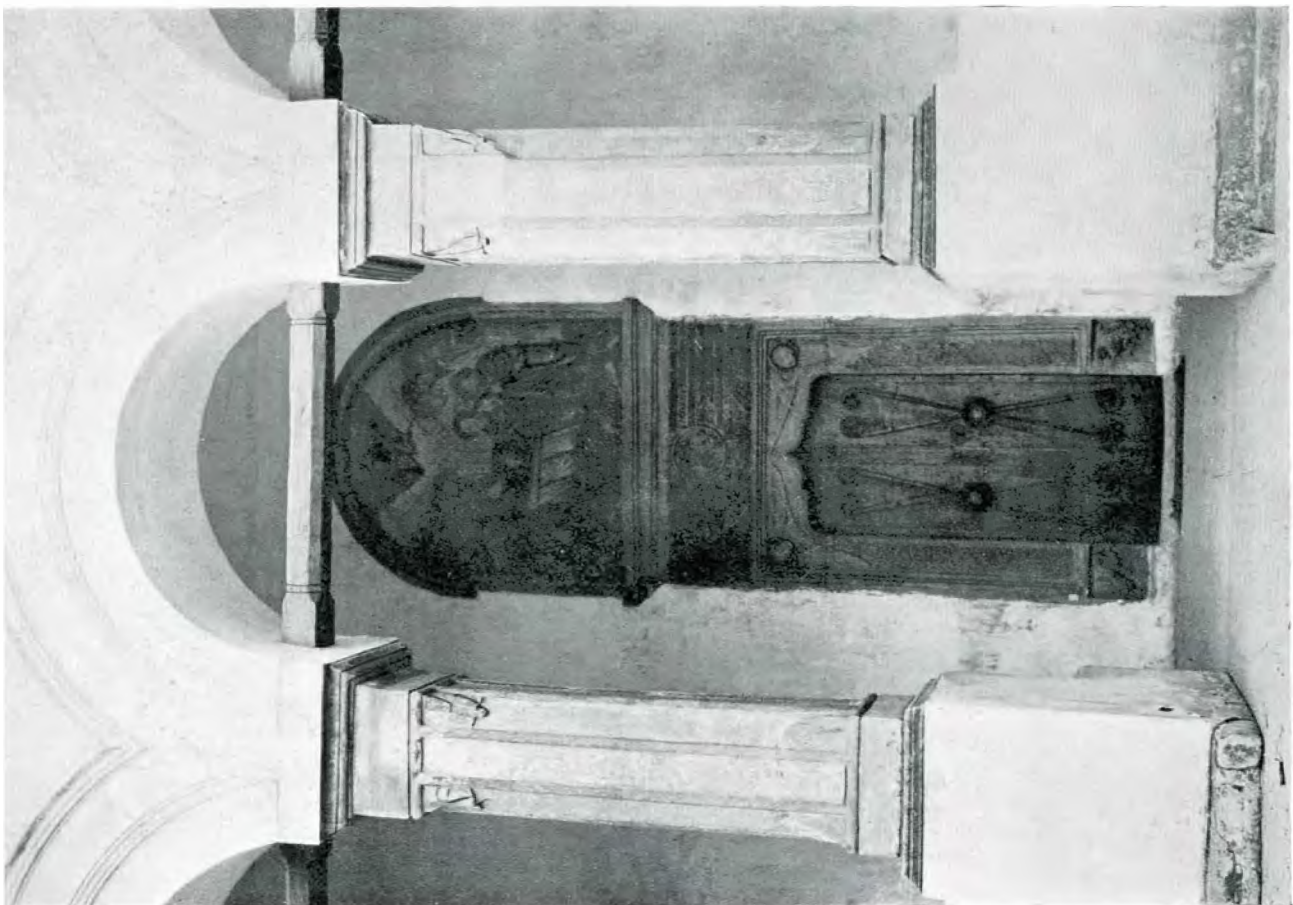
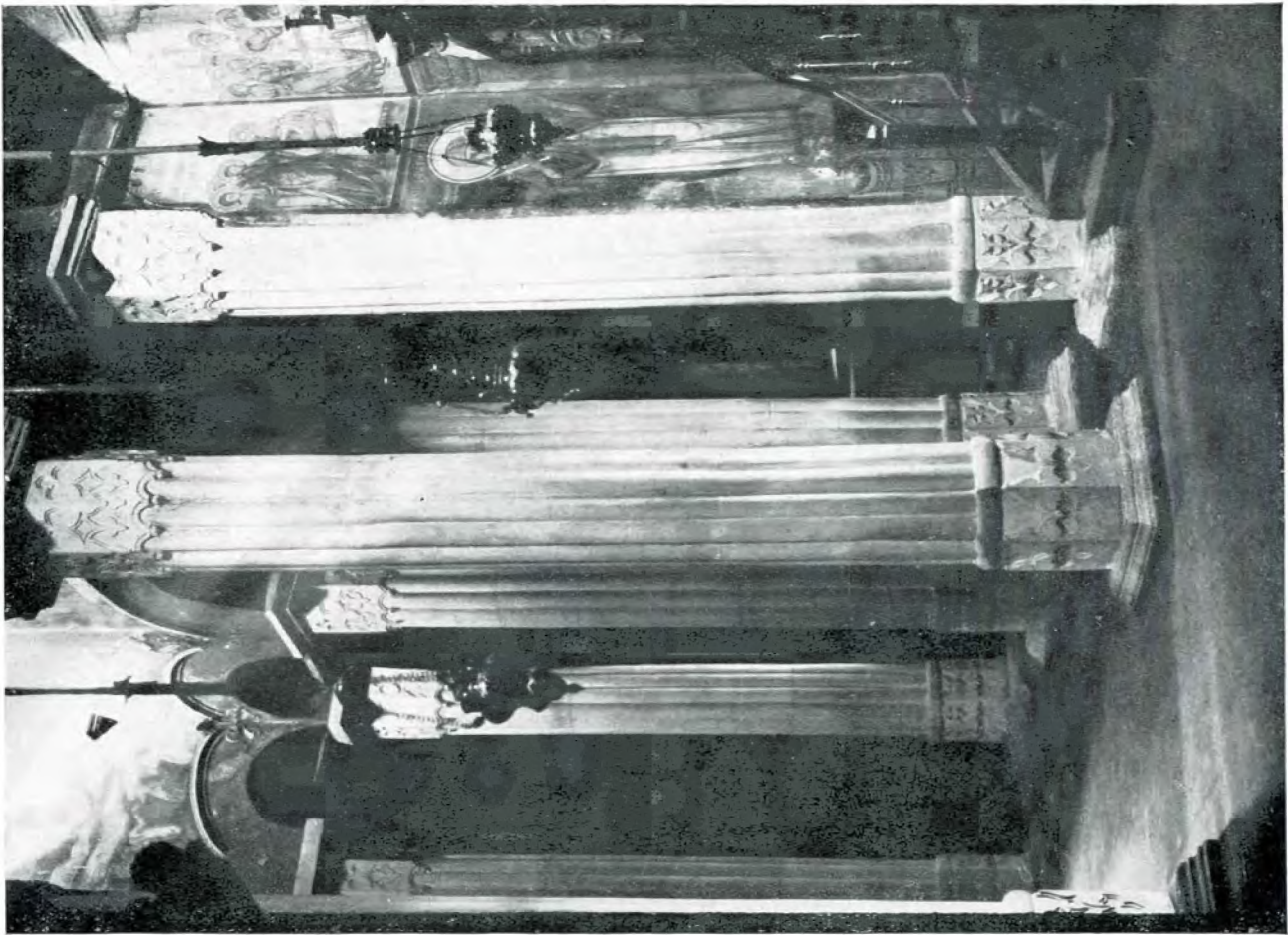

Biserica Mănăstirii Cotroceni

Fig. 303. — Planul și elevația coloanei din pronaos

Fig. 304. — Planul și elevația stâlpului și arcadei din pridvor

Relevéu V. Moiescu

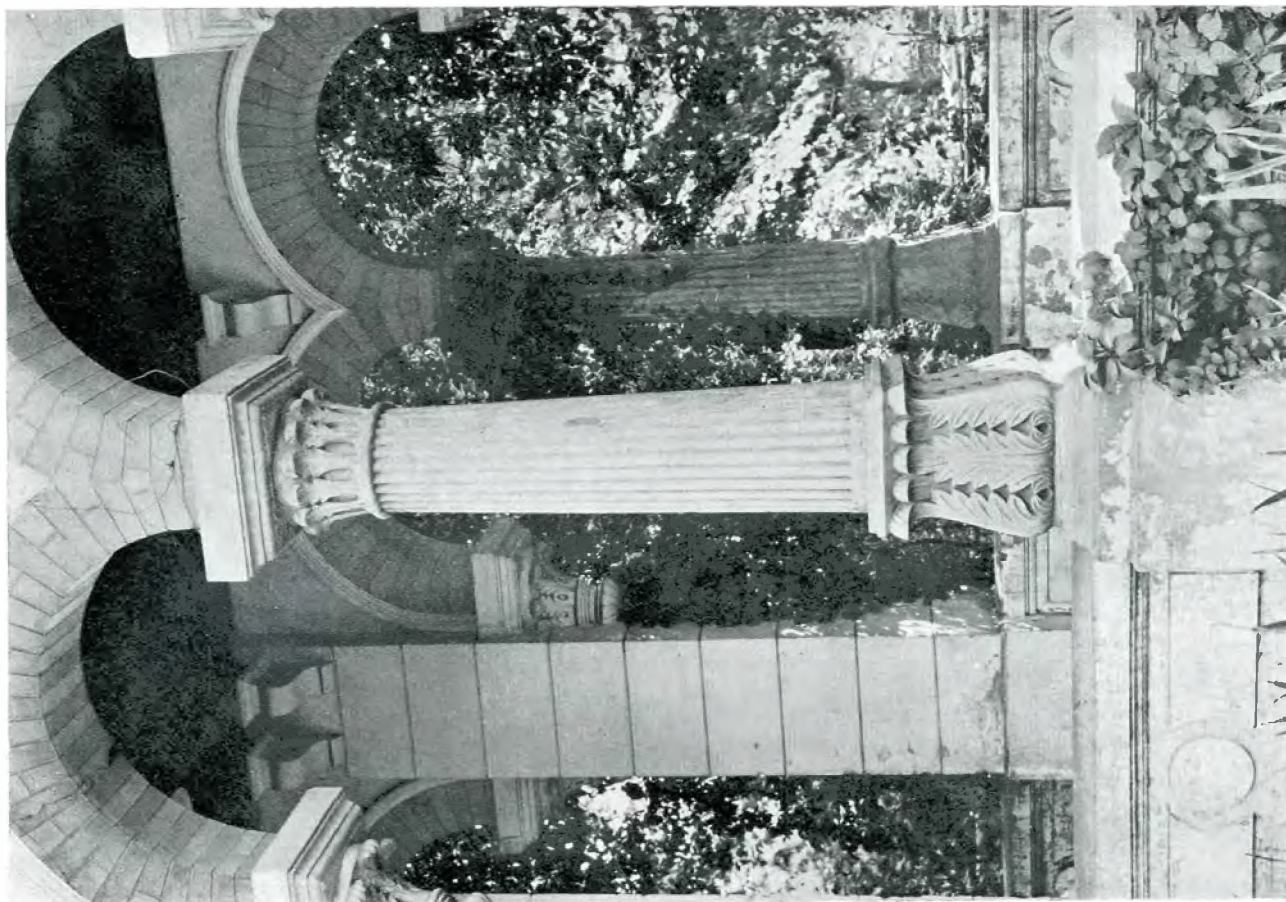

Biserica Mănăstirii Cotroceni
Fig. 305 — Arcada și stâlpii pridvorului
Fig. 306. — Coloanele din pronaos

Biserica Mănăstirii Cotroceni
Fig. 307. — Vederea pridvorului

Fig. 308. — Tabloul rotiv arătând pe ctitori cu biserica având patru țurle.

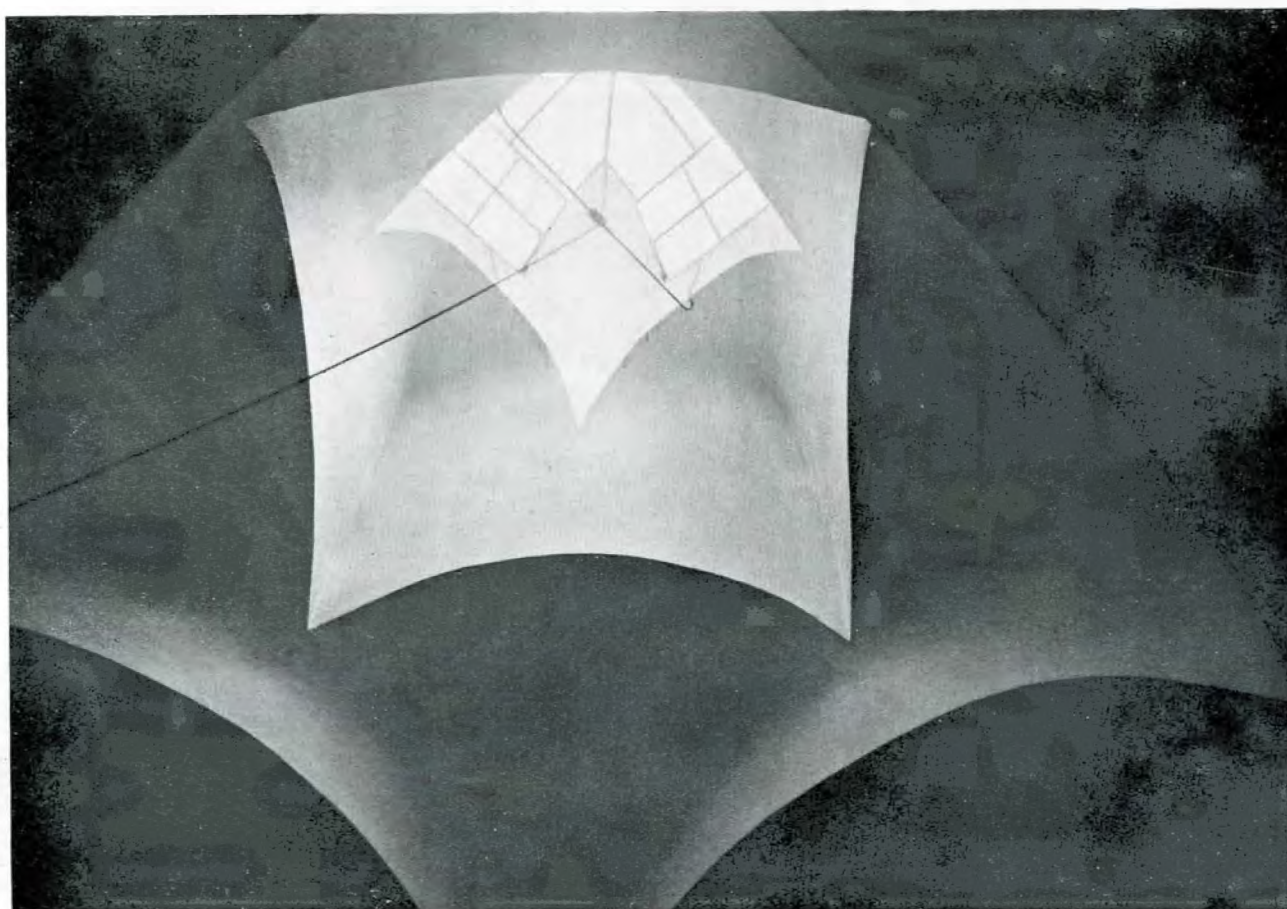
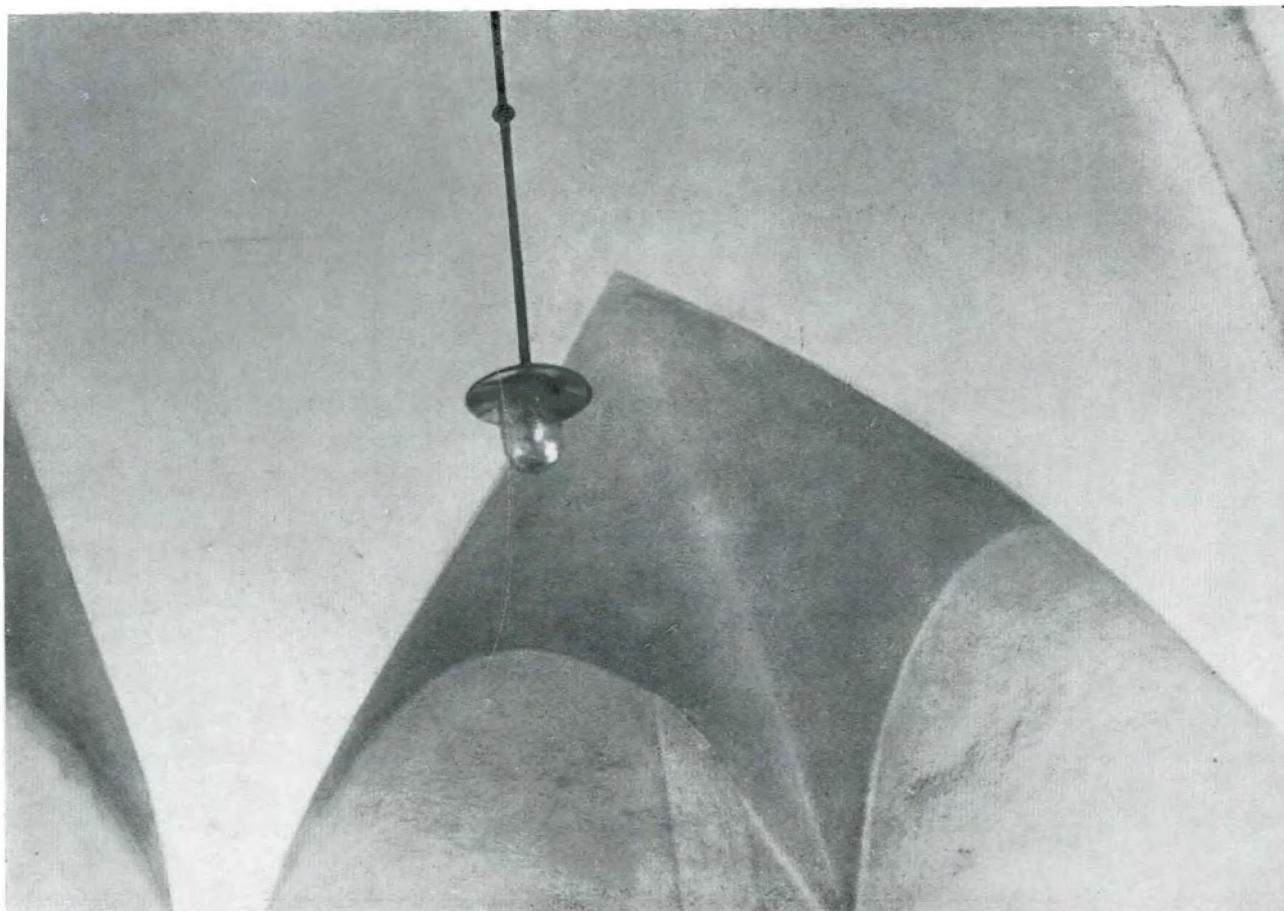
Mănăstirea Cotroceni
Fig. 309. — Ușa bisericii
Fig. 310. — Coloană provenind de la clădirile dărâmate

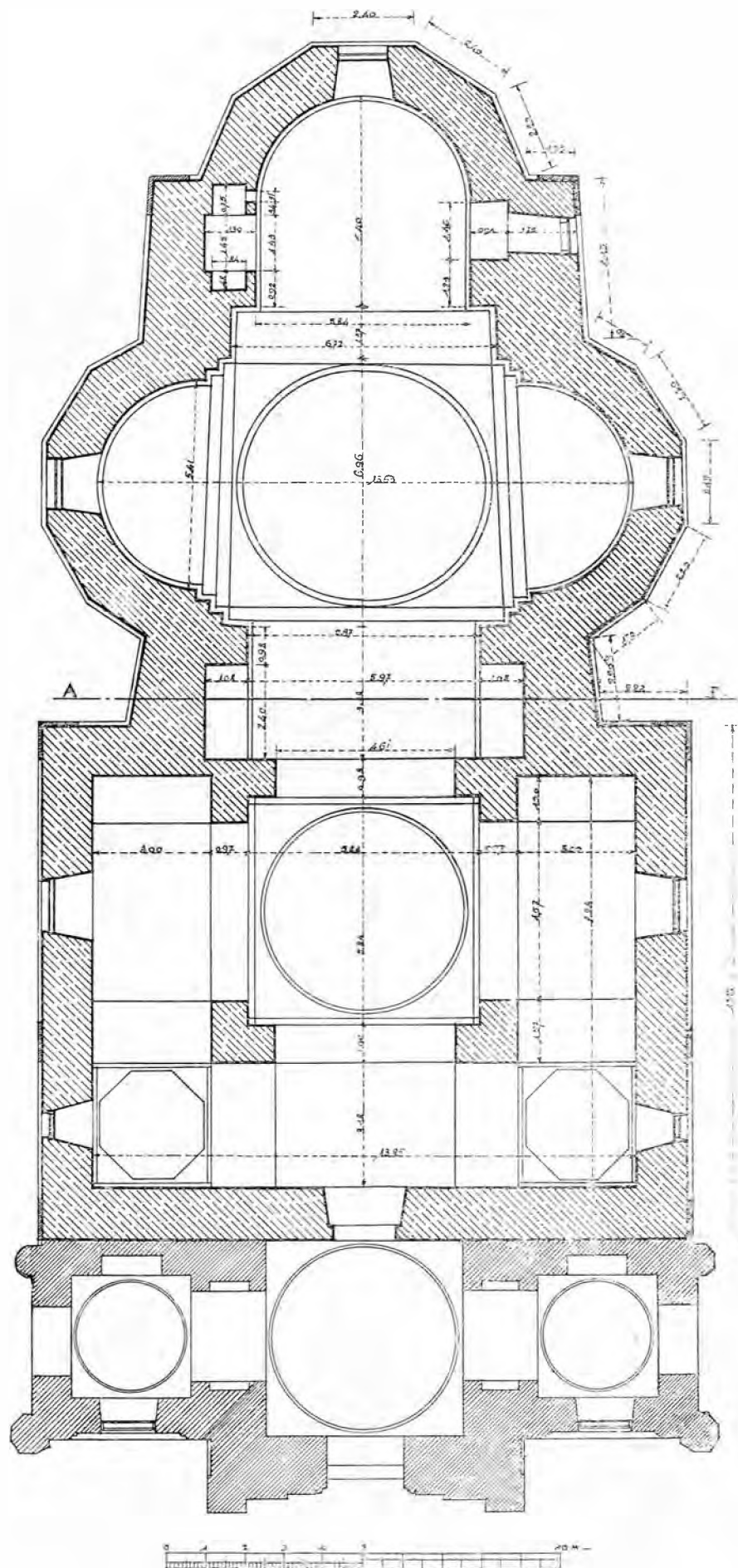
Mănăstirea Cotroceni

Fig. 311. — Arcadele de la chiliile vechi

Fig. 312. — Chiliile vechi cu învelișoarea bucătăriei în fund

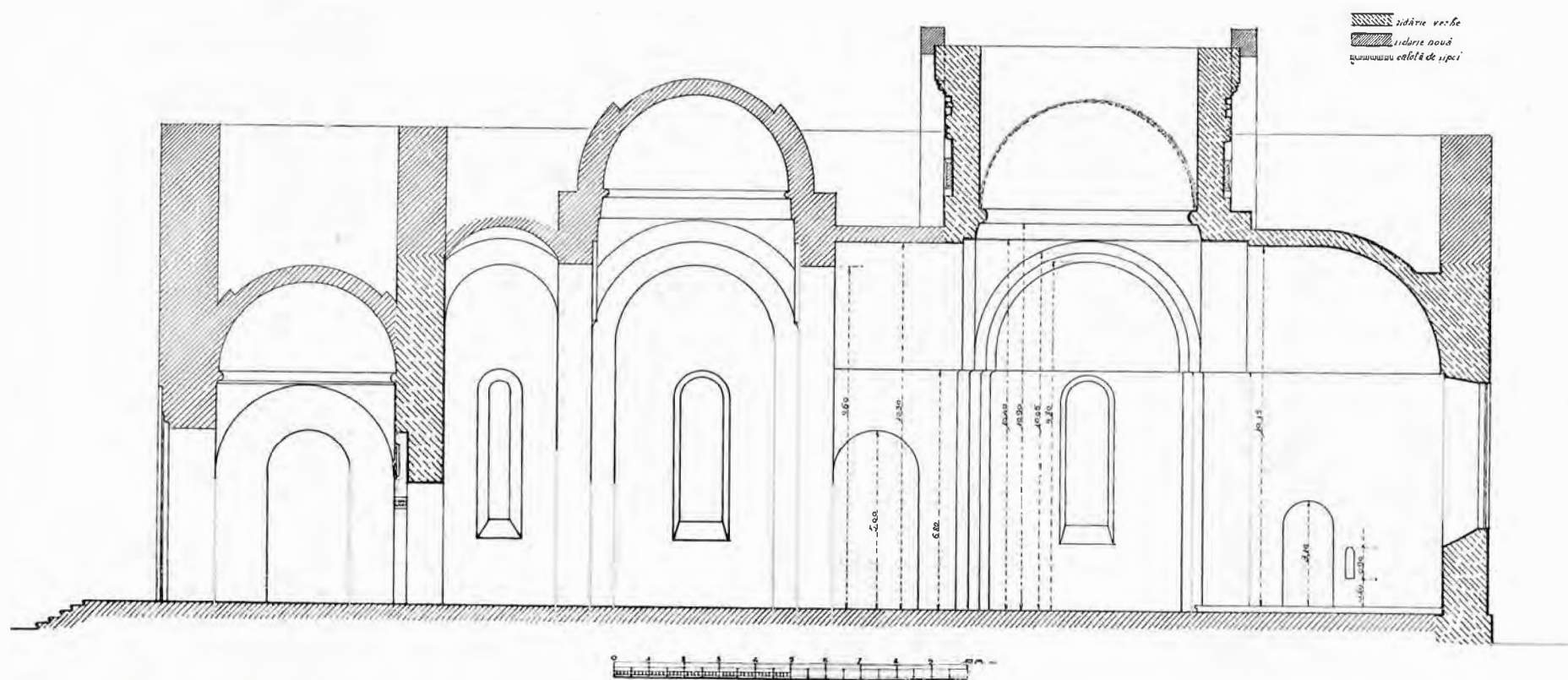

Mănăstirea Cotroceni
Fig. 313. — Bolta de la Chilia
Fig. 314. Bolta de la bucatărie.

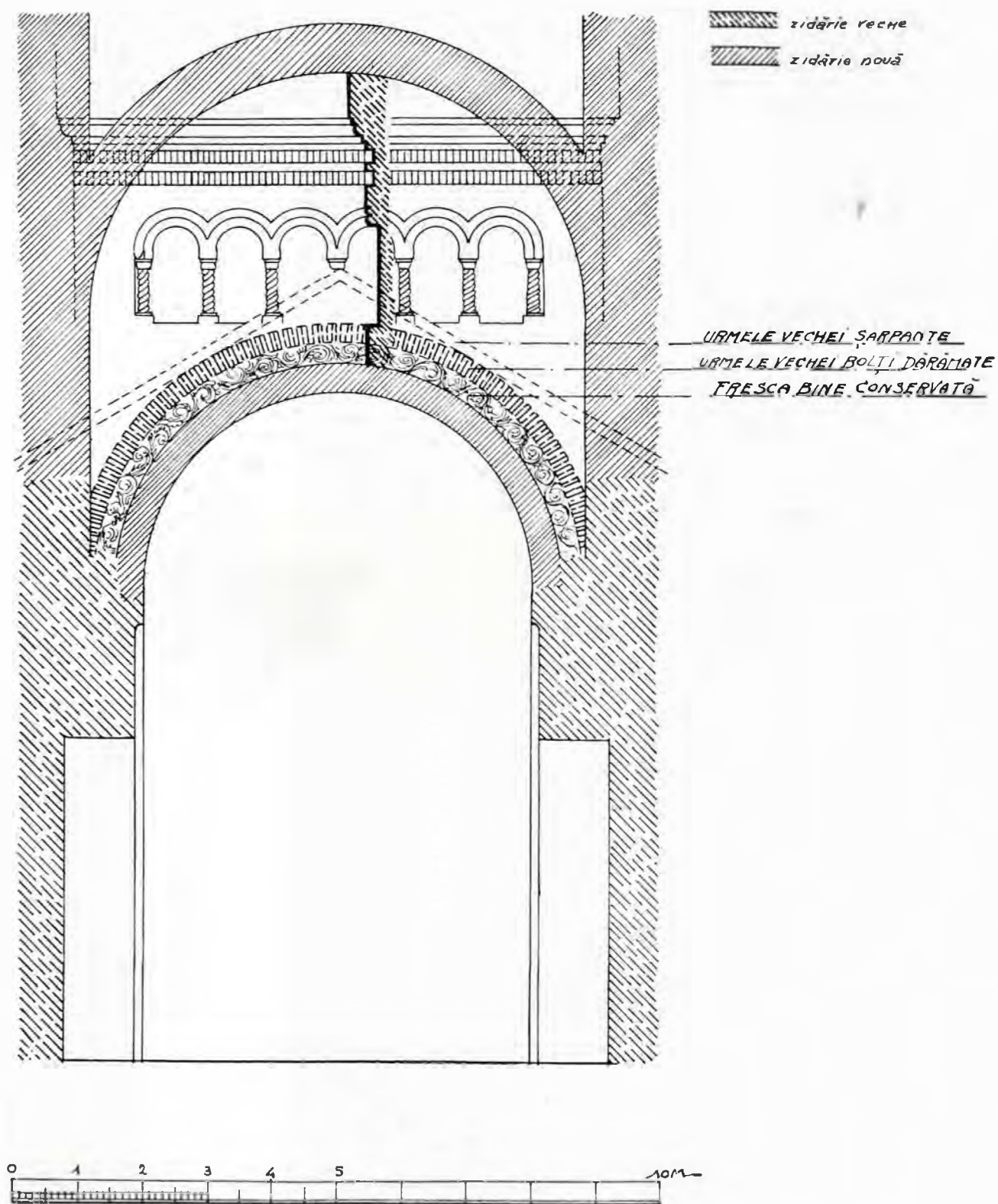
Biserica Mănăstirii Radu Vodă din București
Fig. 315. — Planul orizontal

Relevé V. Moïseșcu

Biserica Mănăstirii Radu Vodă din București
Fig. 316. — Secțiune longitudinală

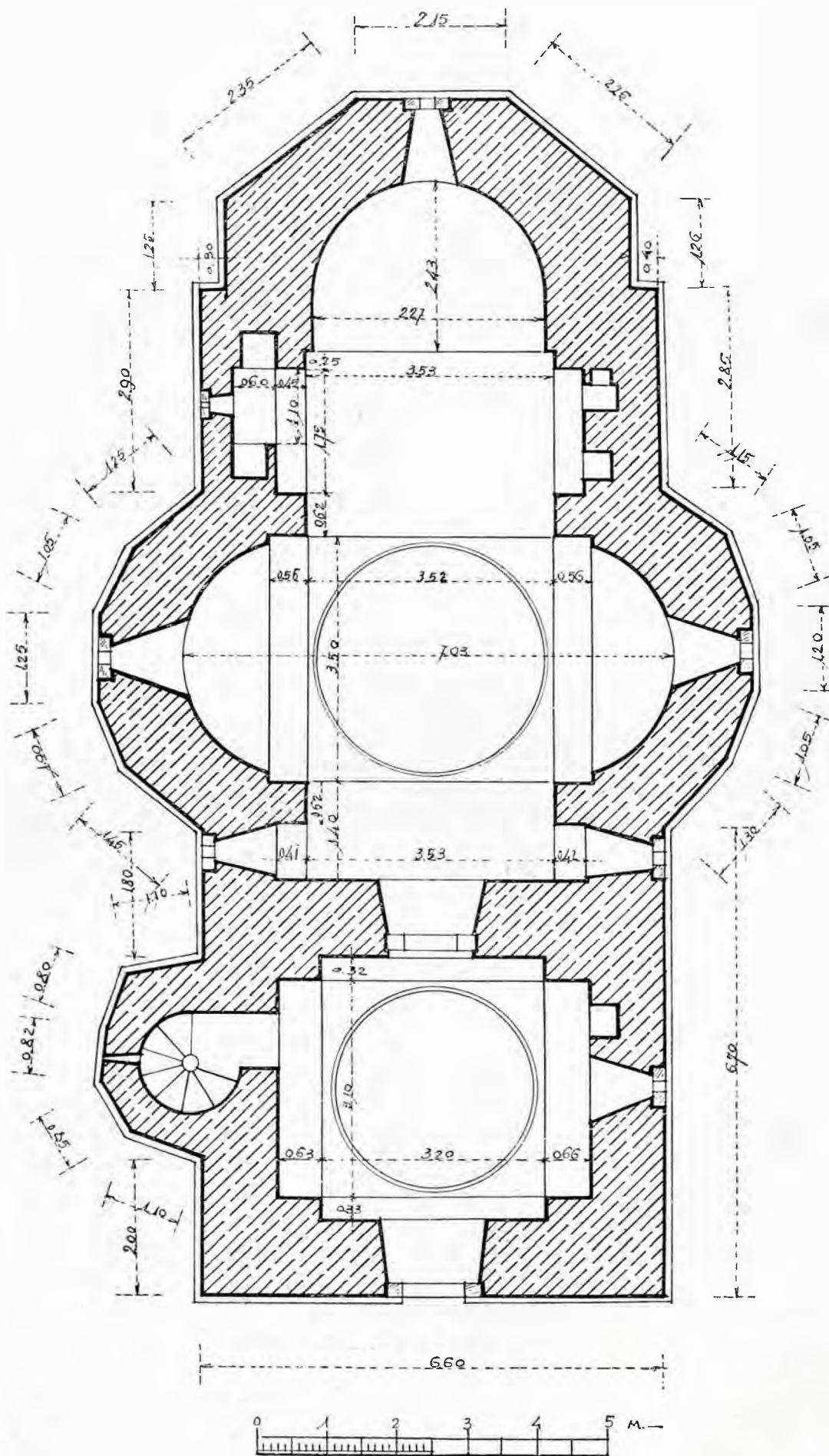
Relevé V. Moisescu

Biserica Mănăstirii Radu Vodă din București

Fig. 317. — Secțiune transversală AB.

Relevu V. Moisescu

Biserica Schitului Cornet (Vâlcea)

Fig. 318. — Planul orizontal

Relevu arhitect A. Referendaru

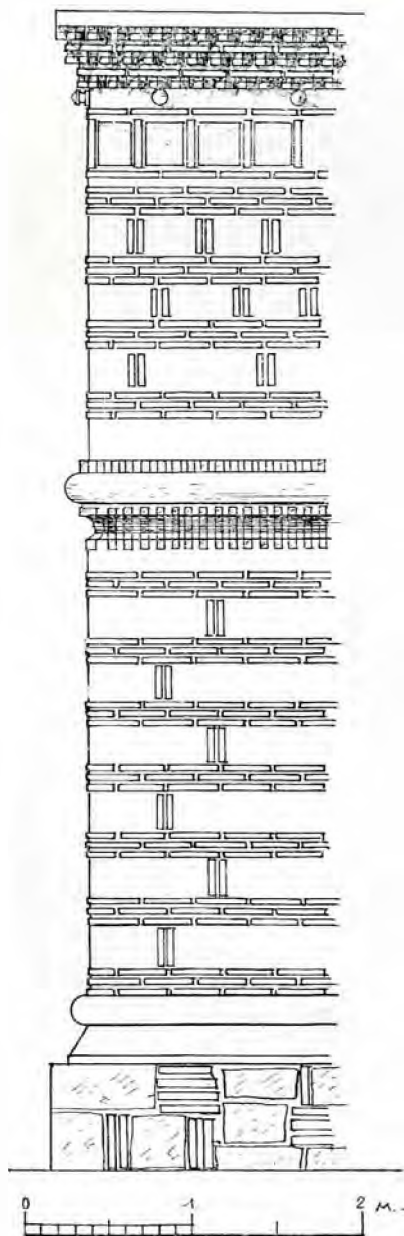
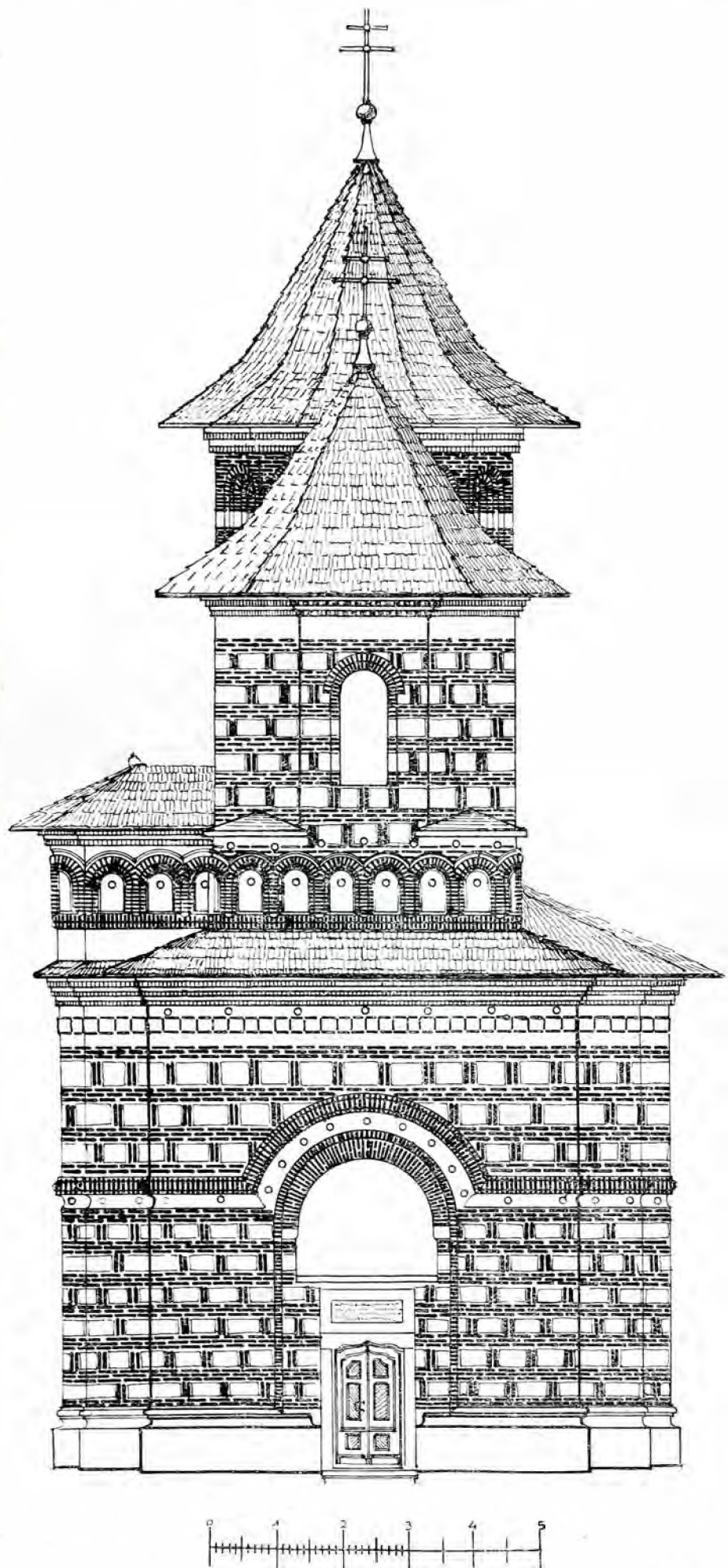
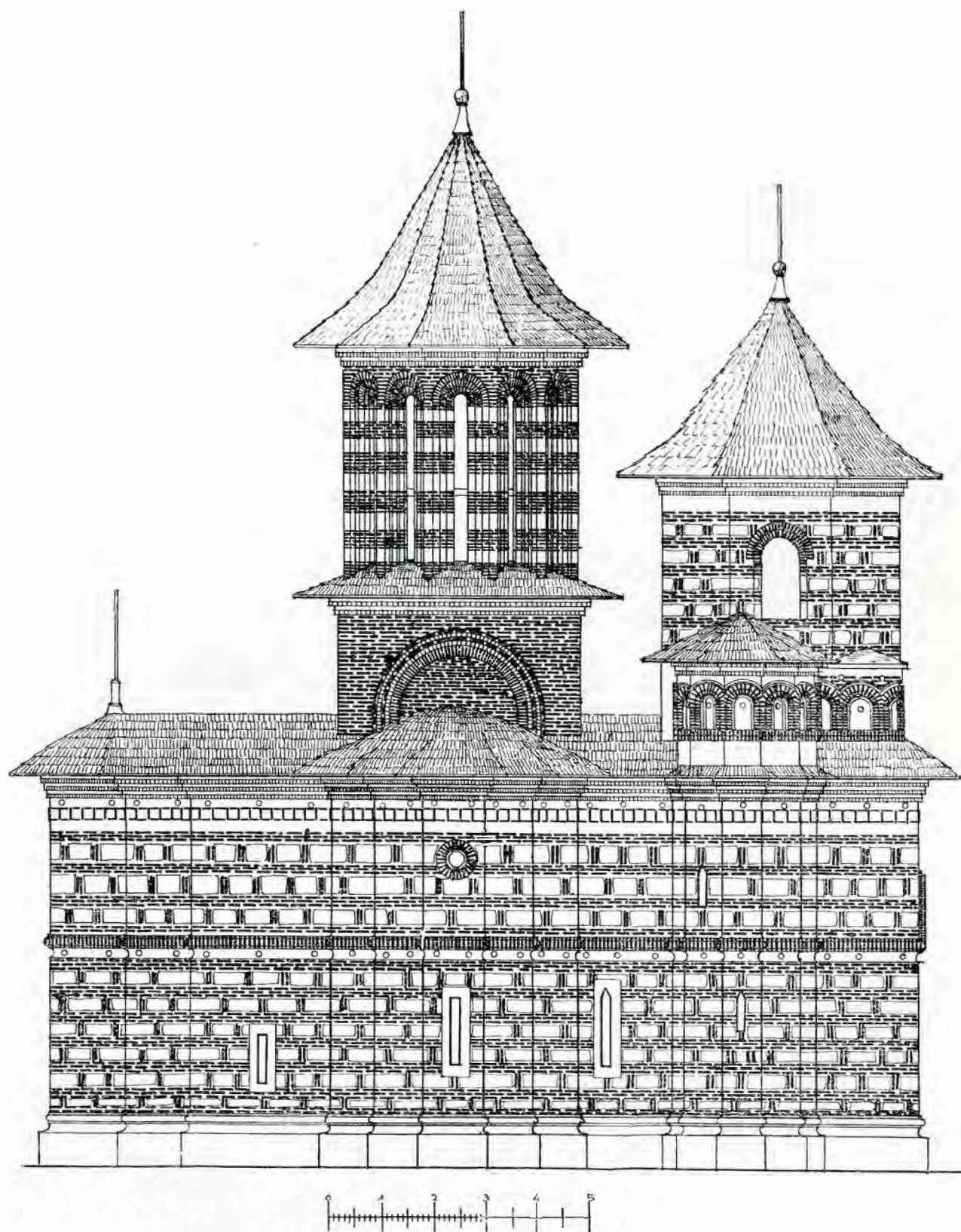

Fig. 319. — Detaliu de fațadă

Biserica Schitului Cornet (Vâlcea)

Fig. 320. — Fațada principală

Biserica Schitului Cornet (Vâlcea)

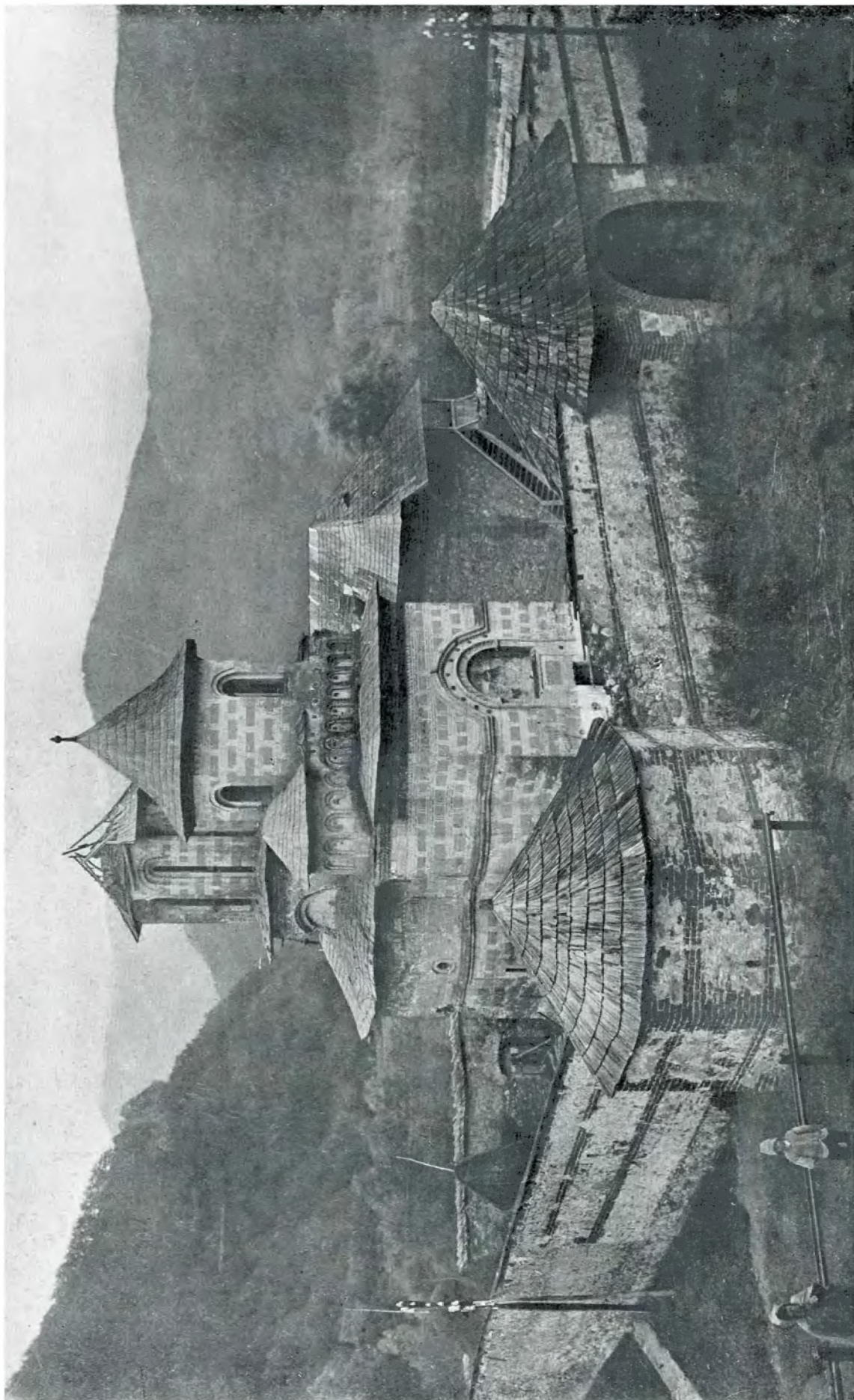
Fig. 321. — Fațada laterală

Relevu arhitect A. Referendaru

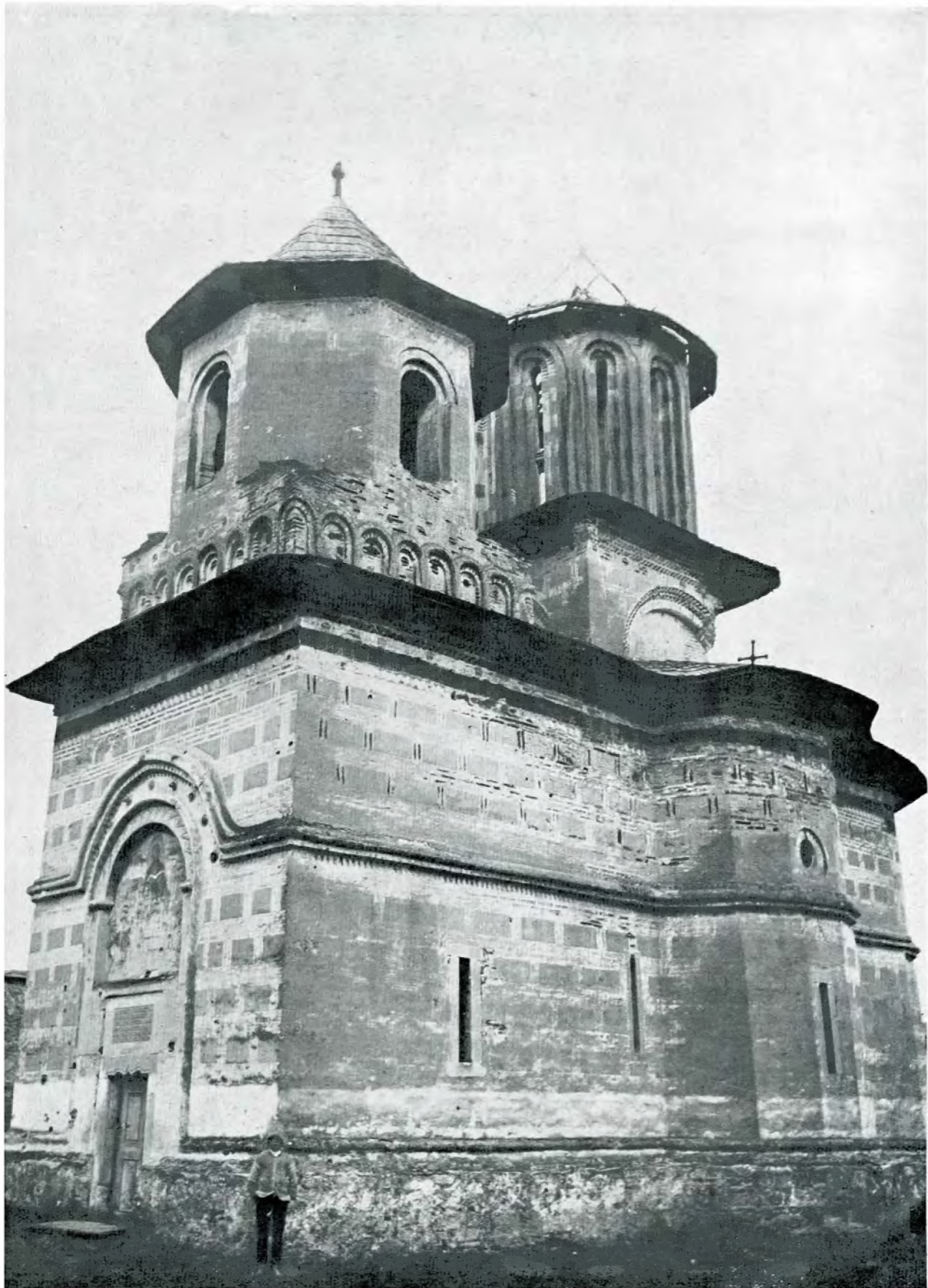

Biserica schitului Cornet (Vâlcea).
Fig. 322. — Secțiune longitudinală.

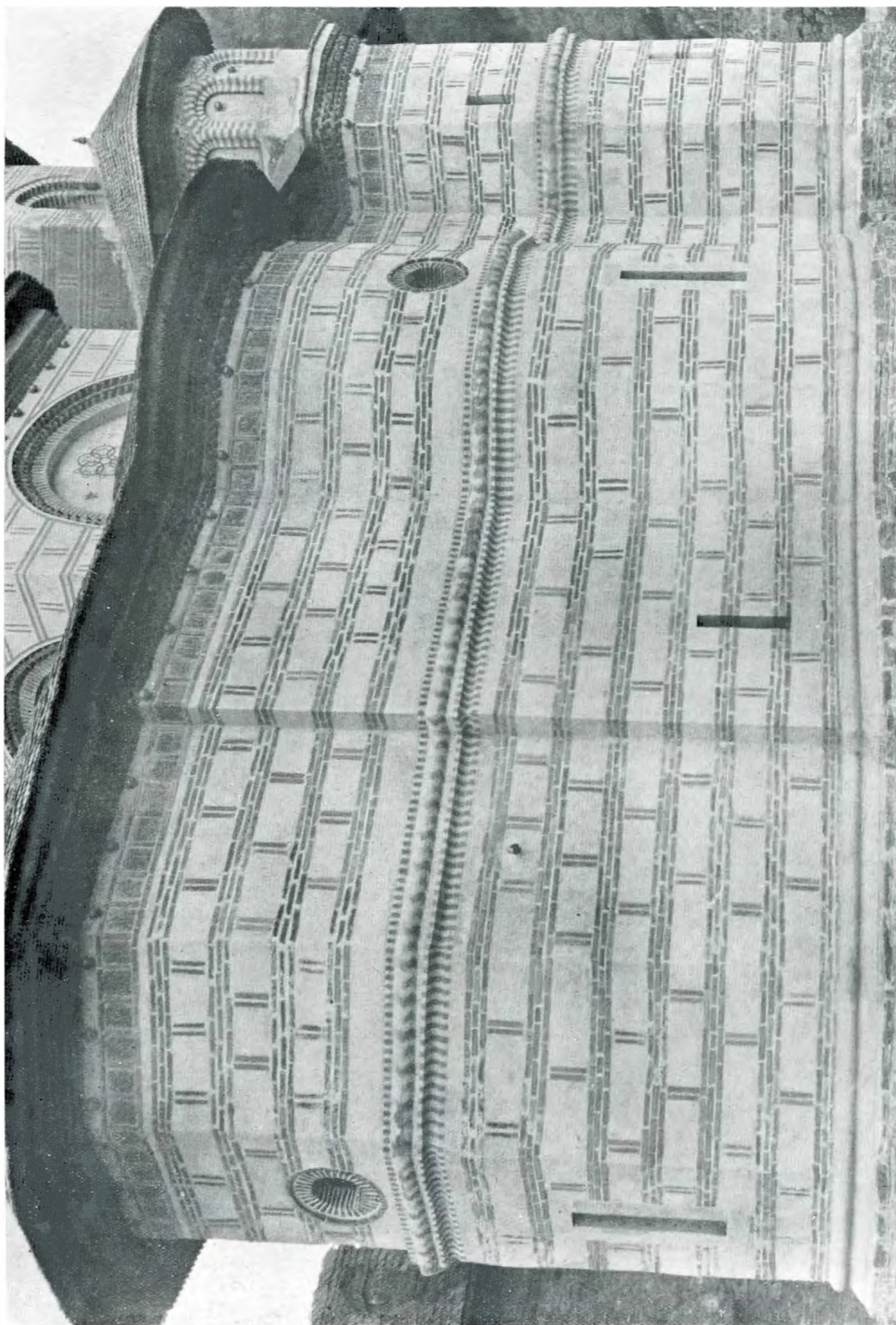
Relevu arhitect A. Referendaru

Schitul Cornet (Vâlcea)
Fig. 323. — Vedere generală în anul 1917

Biserica Schitului Cornet (1917)
Fig. 324 — Vedere spre intrare

Biserica schișului Cornet (Vâlcea).

Fig. 325. — Vedere laterală, după reparație.

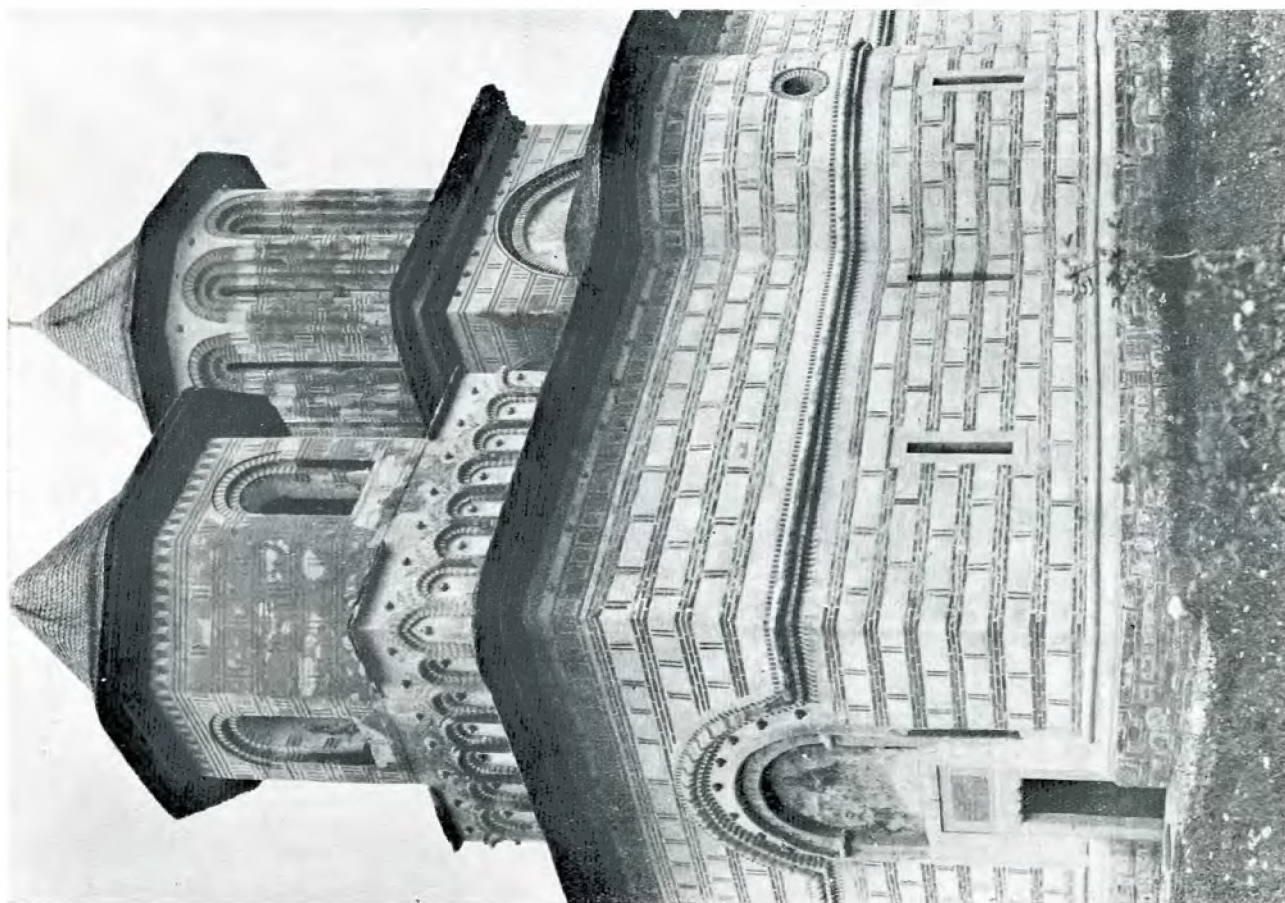

Fig. 327. — Vedere dinspre Sud vest.

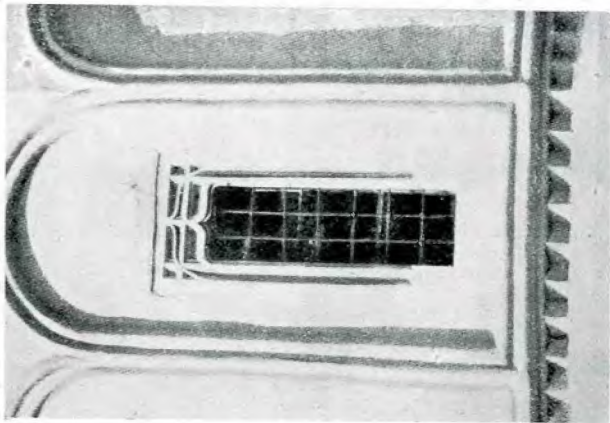
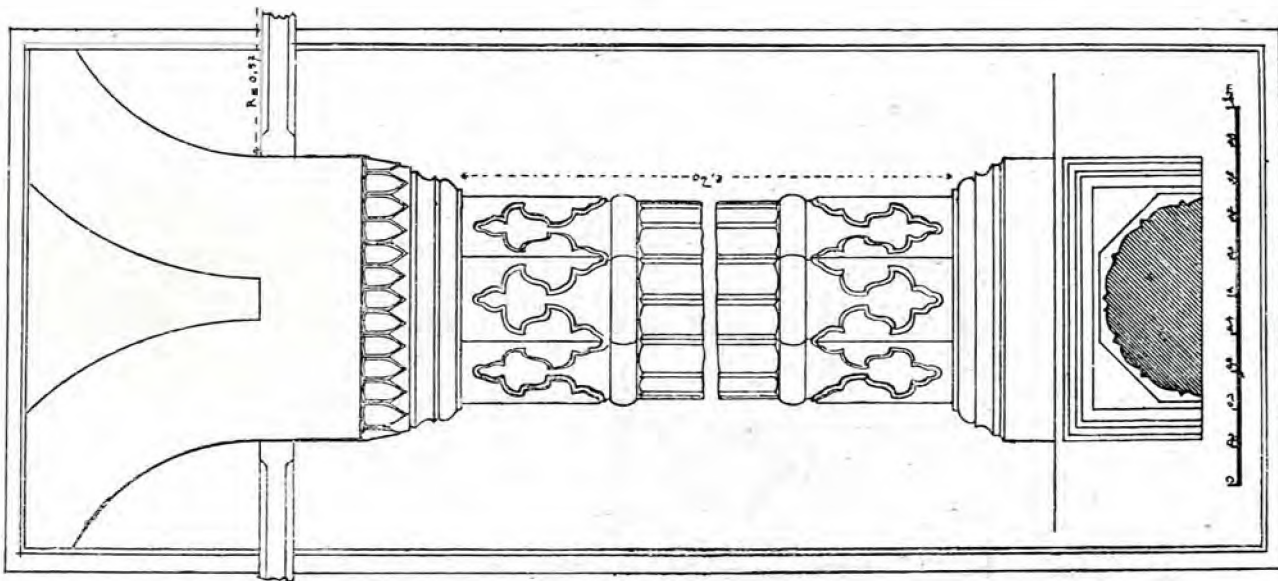
Biserica schitului Cornet (Vâlcea).

Fig. 326. — Vedere dinspre nord vest.

Biserica Mănăstirii Cornet (Vâlcea)
Fig. 328. — Vedere spre intrare

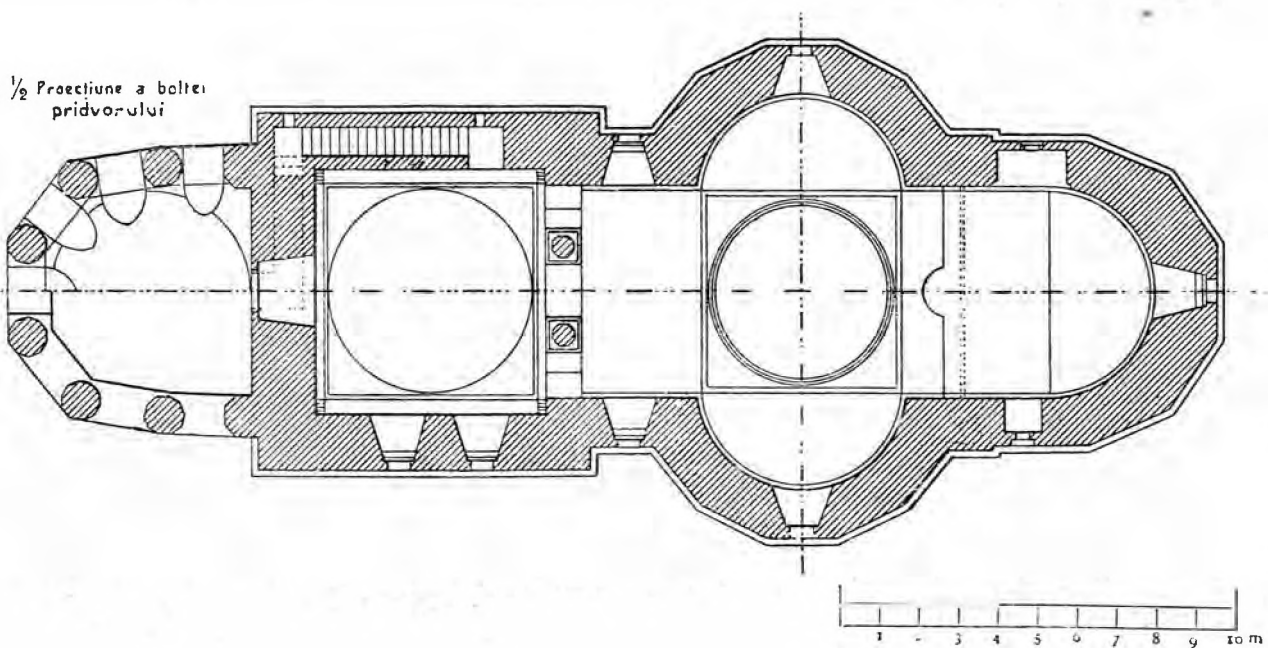

Biserica din Filipeștii de Pădure (Prahova)

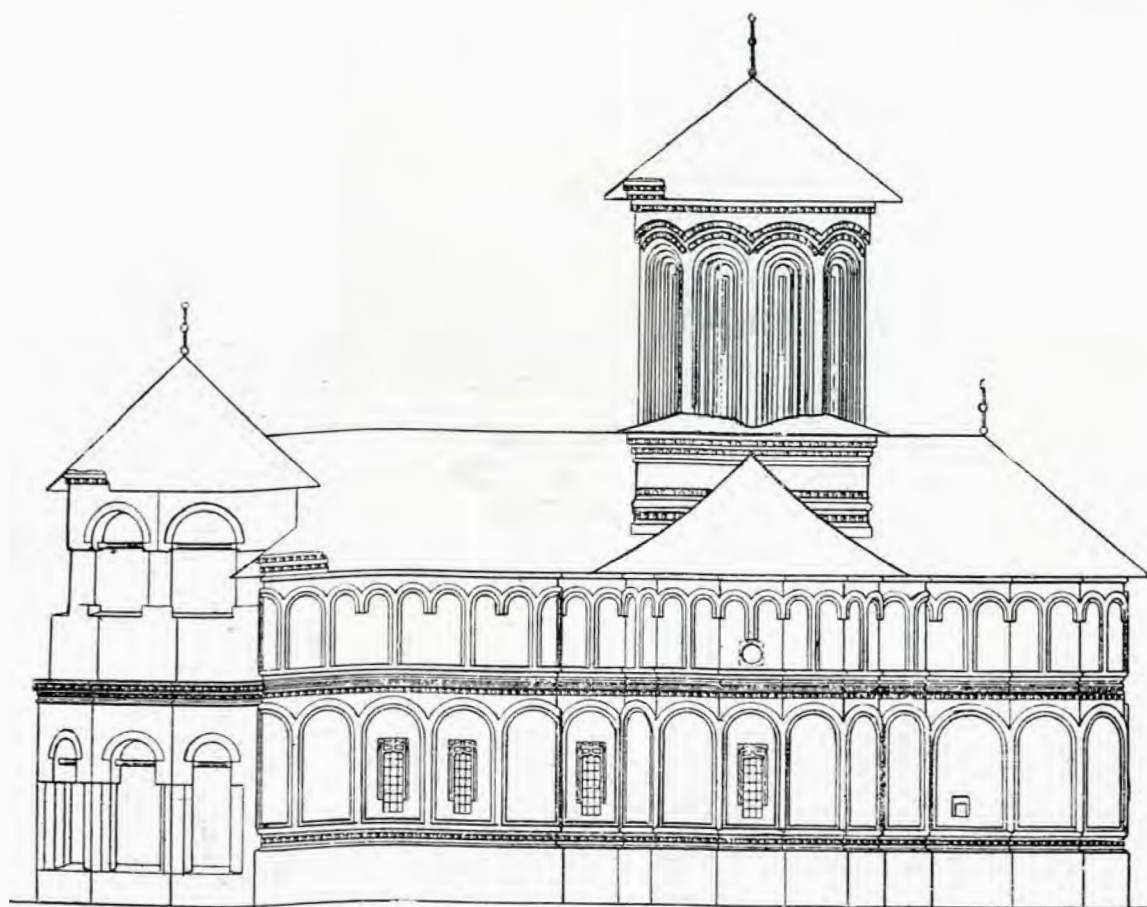
Fig. 329. — Plan orizontal

Fig. 330. — Fereastră

Fig. 331. — Stâlpul din interior

$\frac{1}{2}$ Proiecțiune a boltei pridvorului

Biserica din Filipești de Pădure (Prahova)

Fig. 332. — Fațada laterală.

Fig. 333. — Secție longitudinală.

Fig. 334. — Vedere spre intrare.

Fig. 335. — Ușă cu inscripție.

Fig. 336. — Vedere spre altar

Biserica din Filipeștii de Pădure (Prahova)

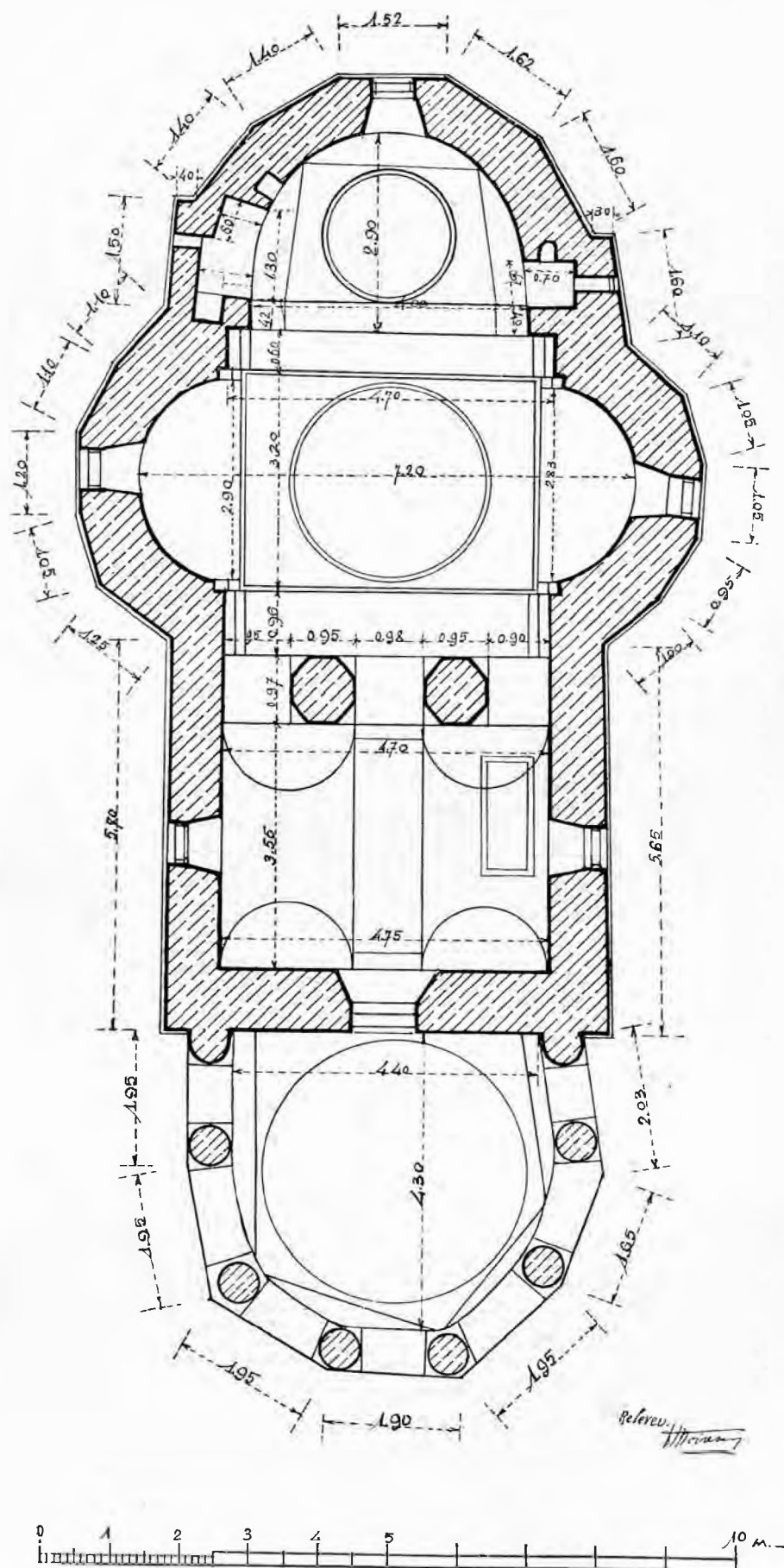

Fig. 337. — Detaliul stâlpului din interior

Biserica din Filipeștii de Pădure (Prahova)

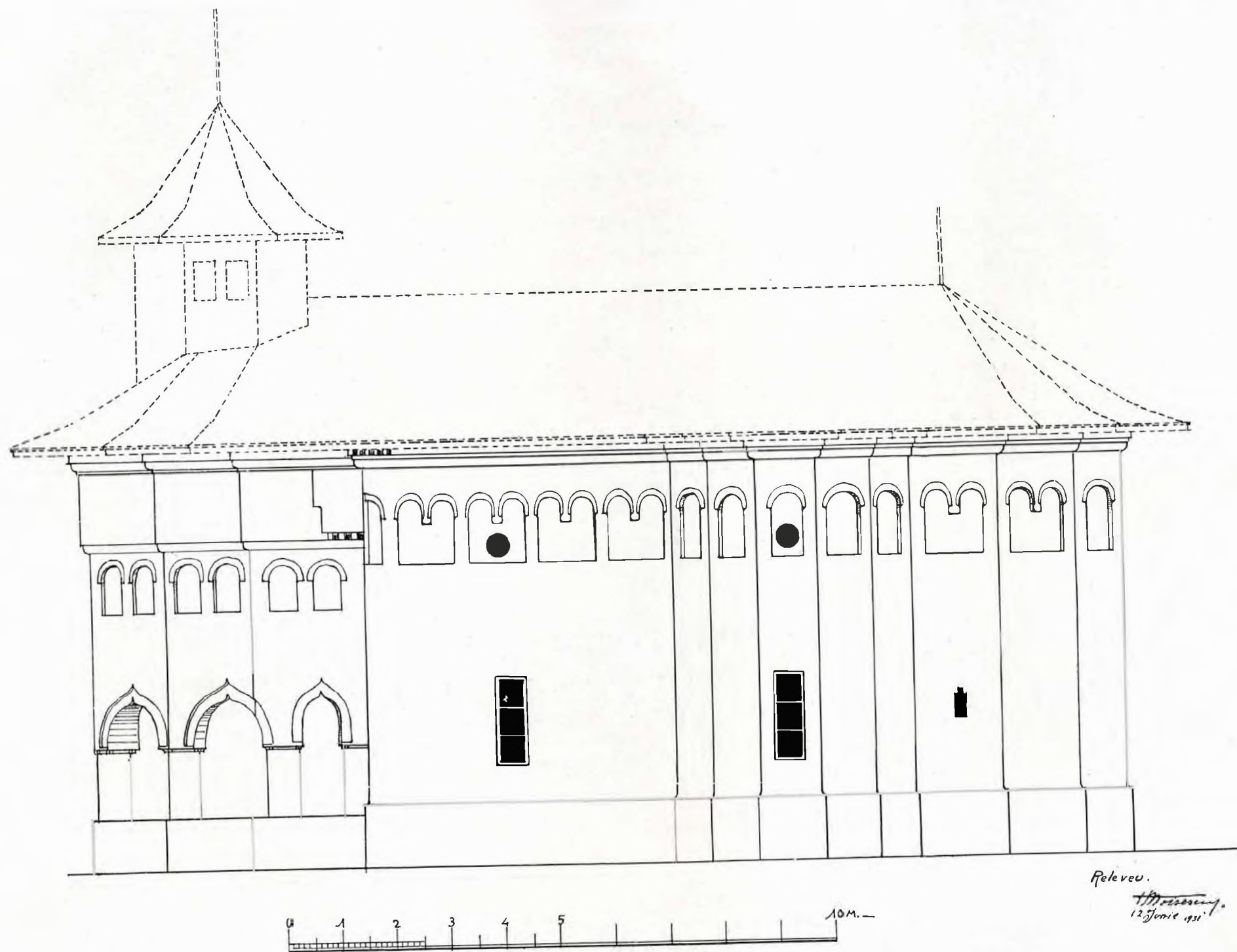
Fig. 338. — Vedere interioară

Biserica din Ludești (Dâmbovița)

Fig. 339. — Planul orizontal.

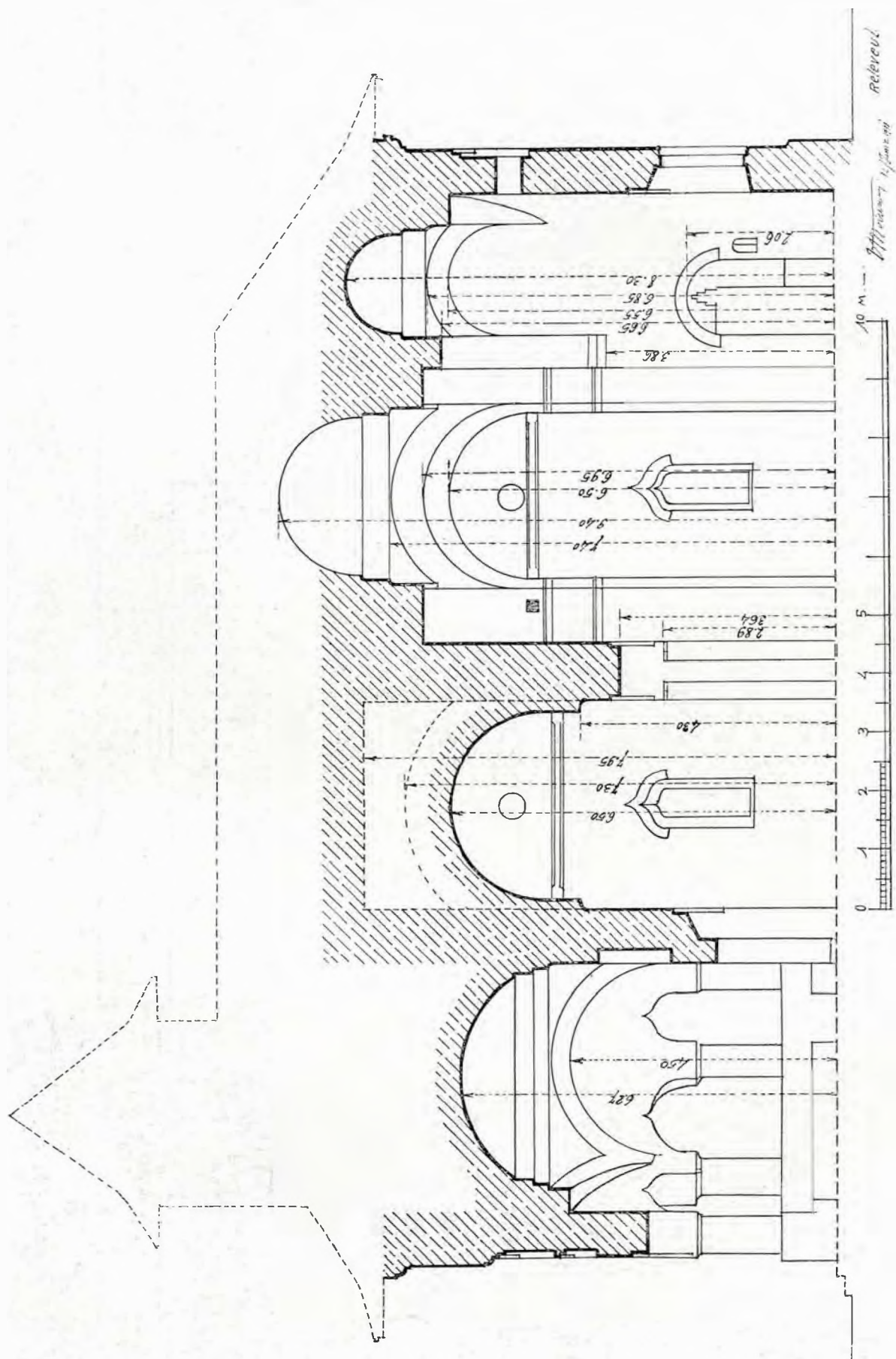
Relevu V. Moiescu

Relevé.

M. Rosca
12.5.1931

Biserica din Ludești (Dâmbovița)
Fig. 340. — Fațada laterală.

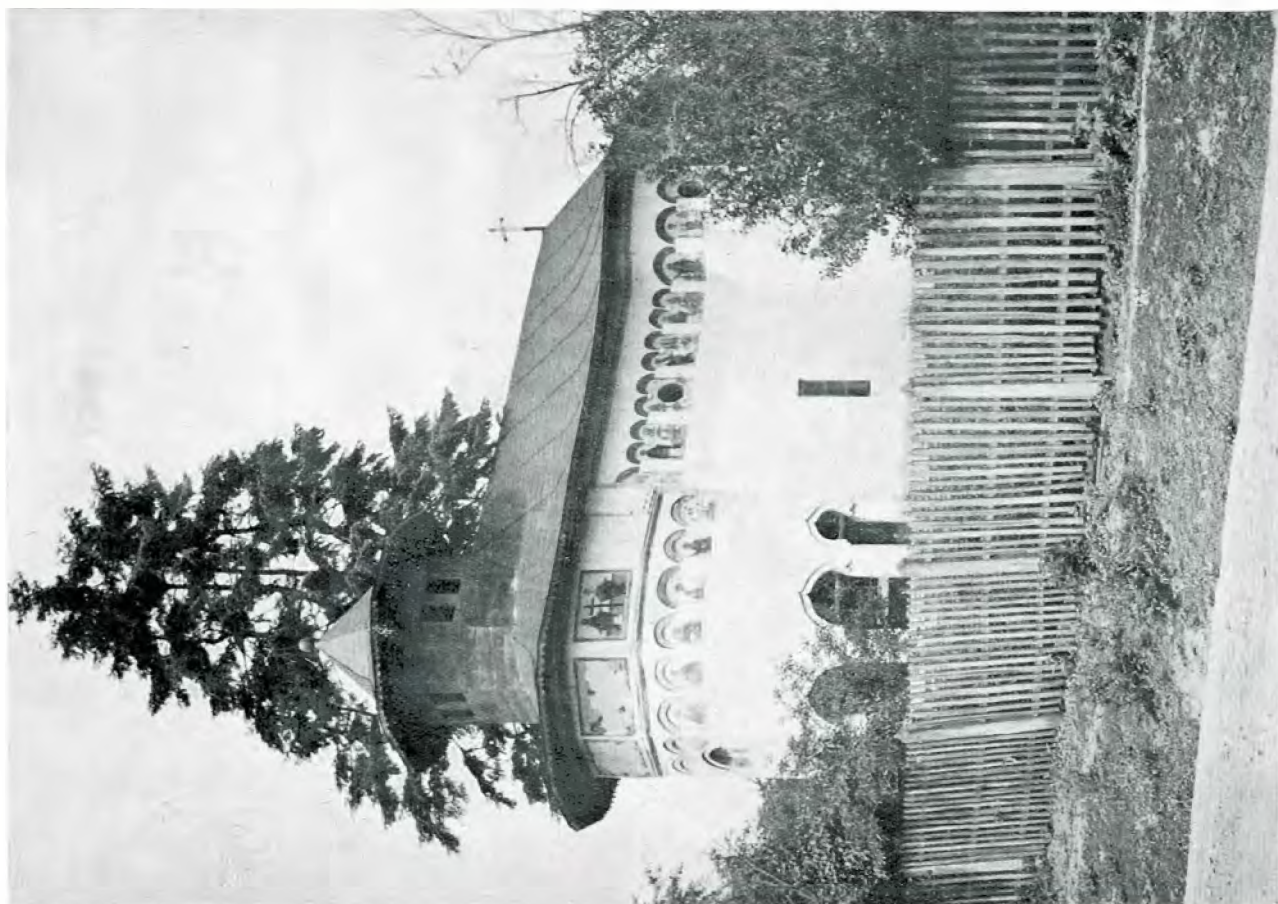
Biserica din Ludești (Dâmbovița)

Fig. 341. — Sectia longitudinala

Biserica din Ludești (Dâmbovița)

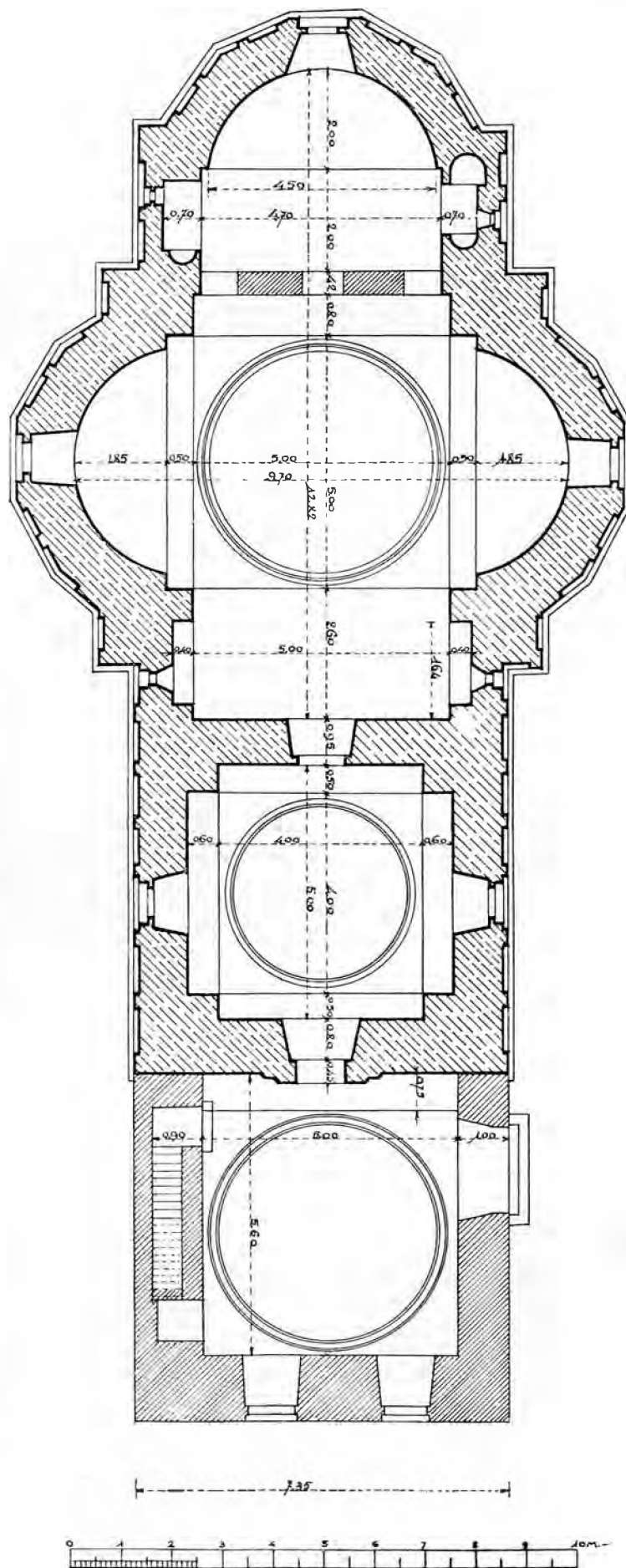
Fig. 342. — Vedere generală

Biserica din Ludești (Dâmbovița)
Fig. 343 - 344. — Vederi laterale.

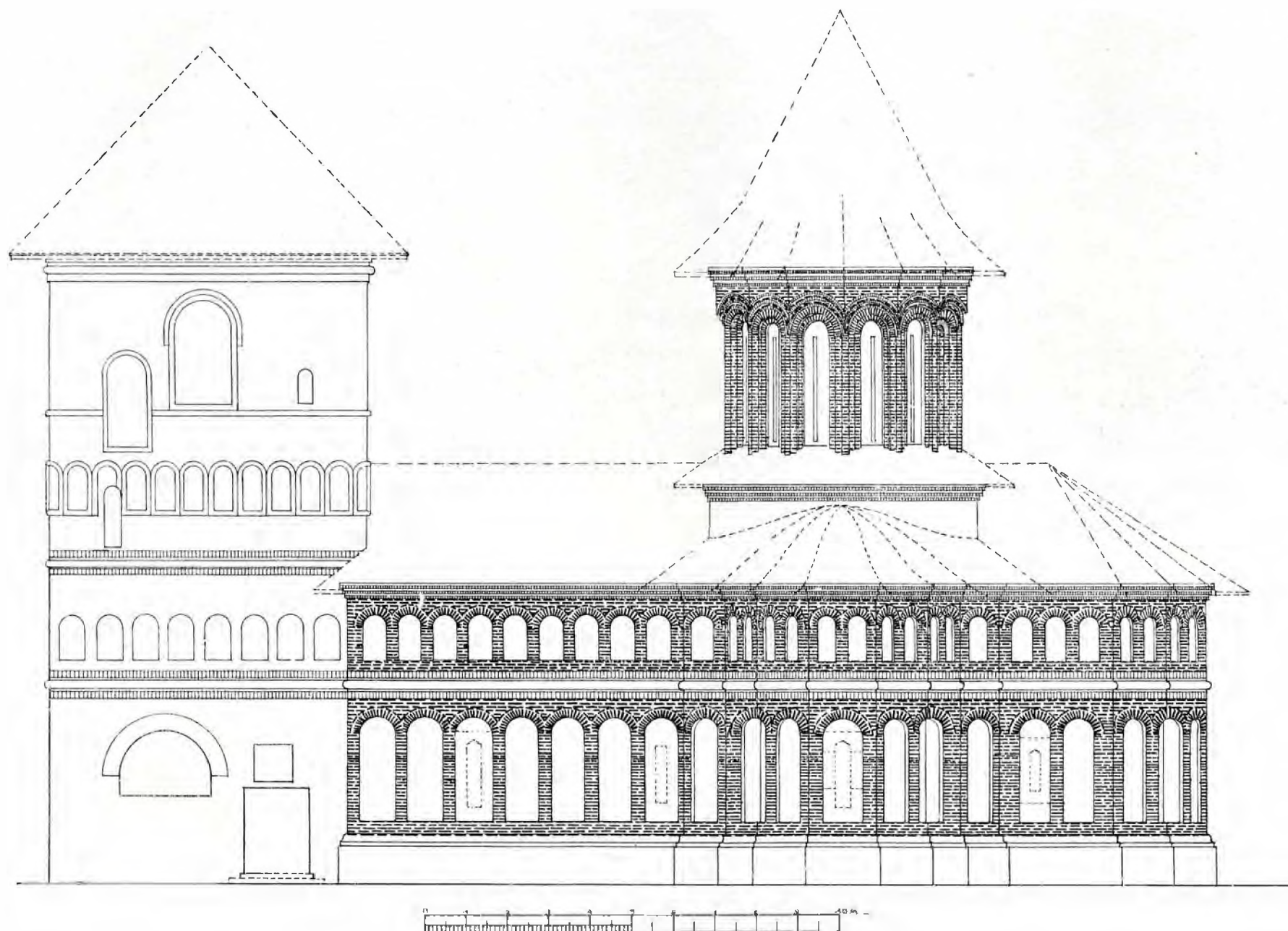
Biserica din Ludești (Dâmbovița)
Fig. 345. — Vedere spre intrare.

Biserica fostei Mănăstiri Jiteanu (Dolj)

Fig. 346 — Planul orizontal

Relevu arhitect A. Referendaru

Biserica fostei Mănăstiri Jiteanu (Bolta Verde Dolj)

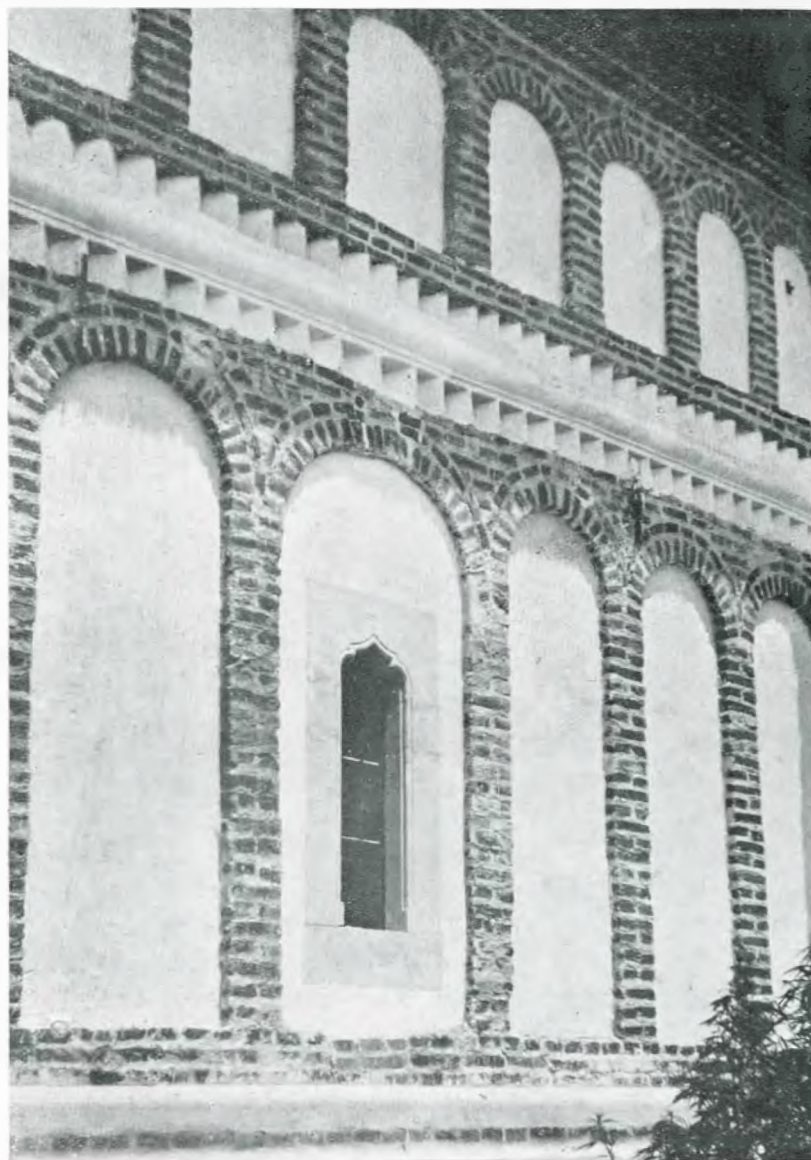
Fig. 347 — Fațada laterală

Relevu arhitect A. Referendaru

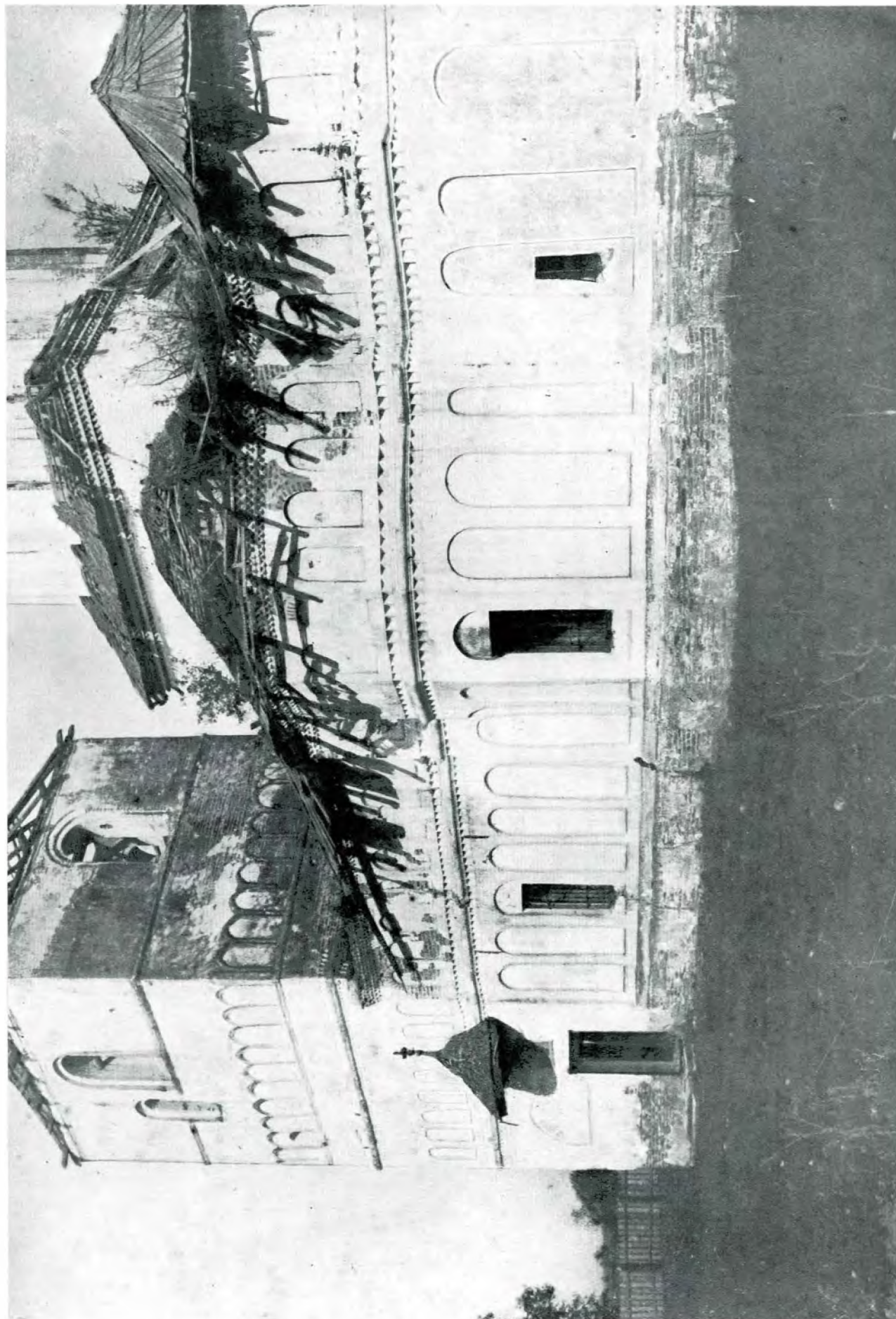
Biserica fostei Mănăstiri Jiteanu (Bolta Verde Dolj)
Fig. 349. — Vedere după reparație.

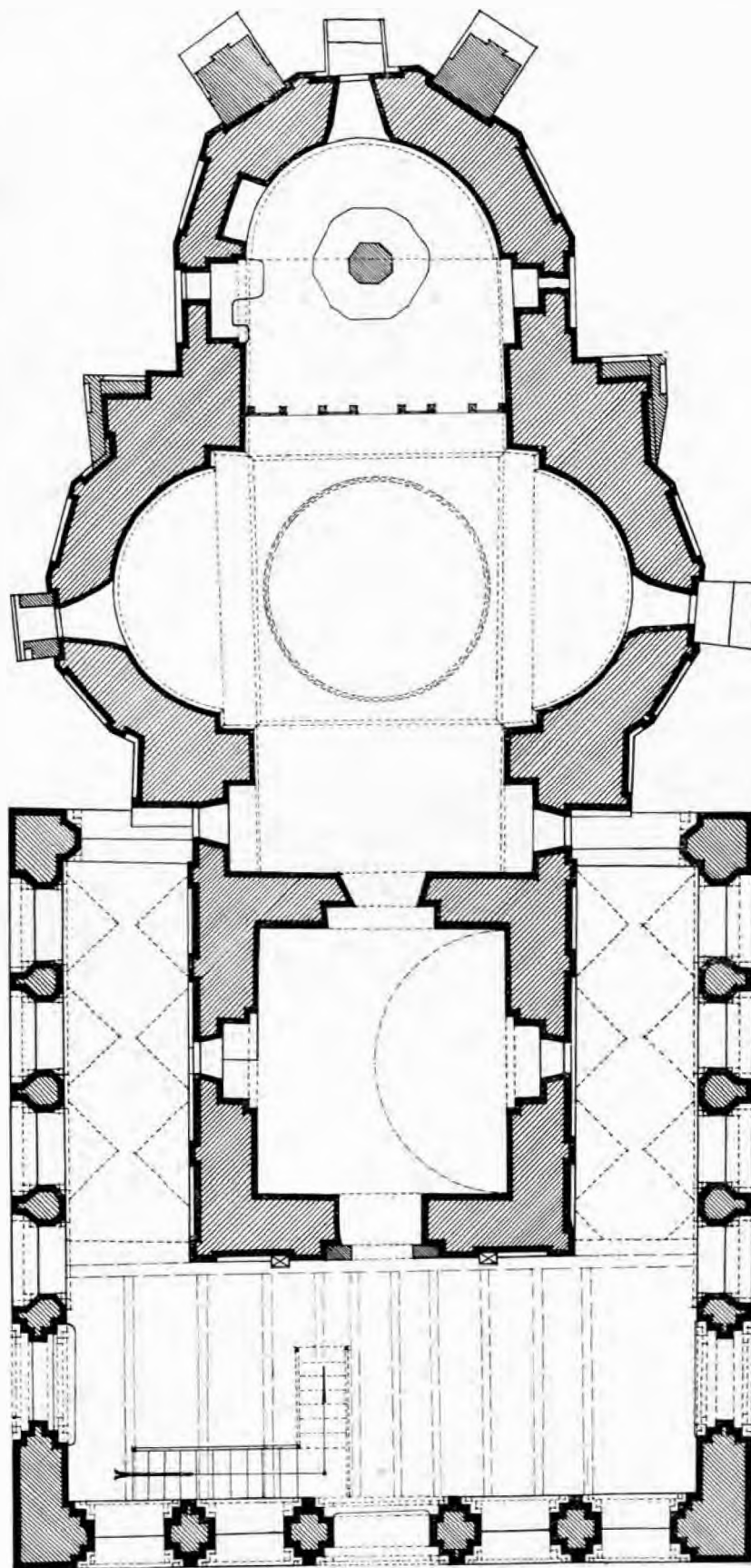
Biserica fostei Mănăstiri Jiteanu (Bolta Verde Dolj)

Fig. 350 — Vedere generală

Fig. 351 — Detaliul din fațadă (fereastra este din altă epocă)

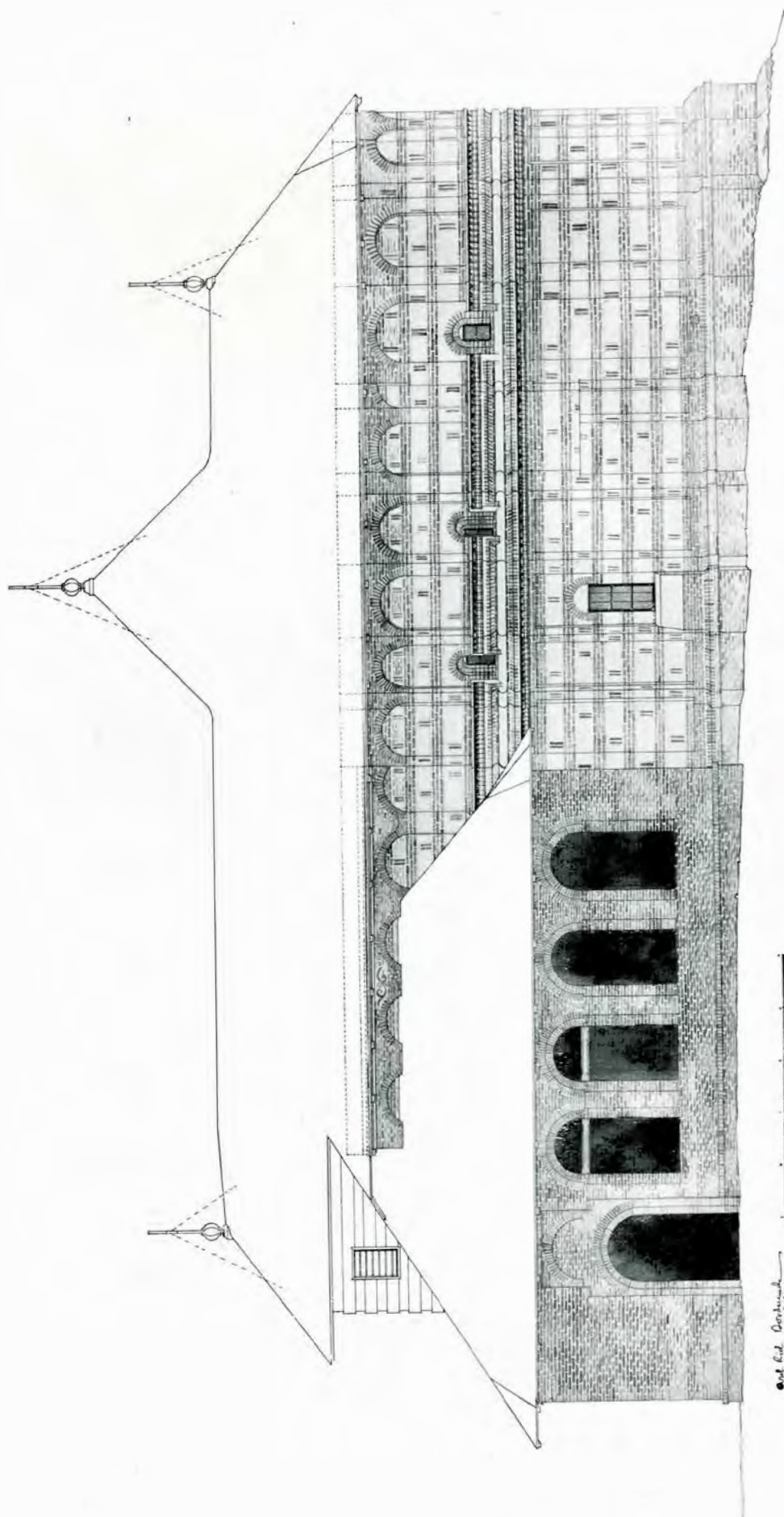

Biserica fostei Mănăstiri Jiteanu — (Bolta Verde Dolj)
Fig. 353 — Vedere înainte de război

SCARA LUNGIMILOR

Biserica din Bălteni (Ilfov)
Fig. 353. — Planul orizontal
Relevu arhitect R. Bordenache

Biserica din Balteni (Ilfov)
Fig. 354. — Fațada laterală.

Proiectat de arhitect R. Bordenache

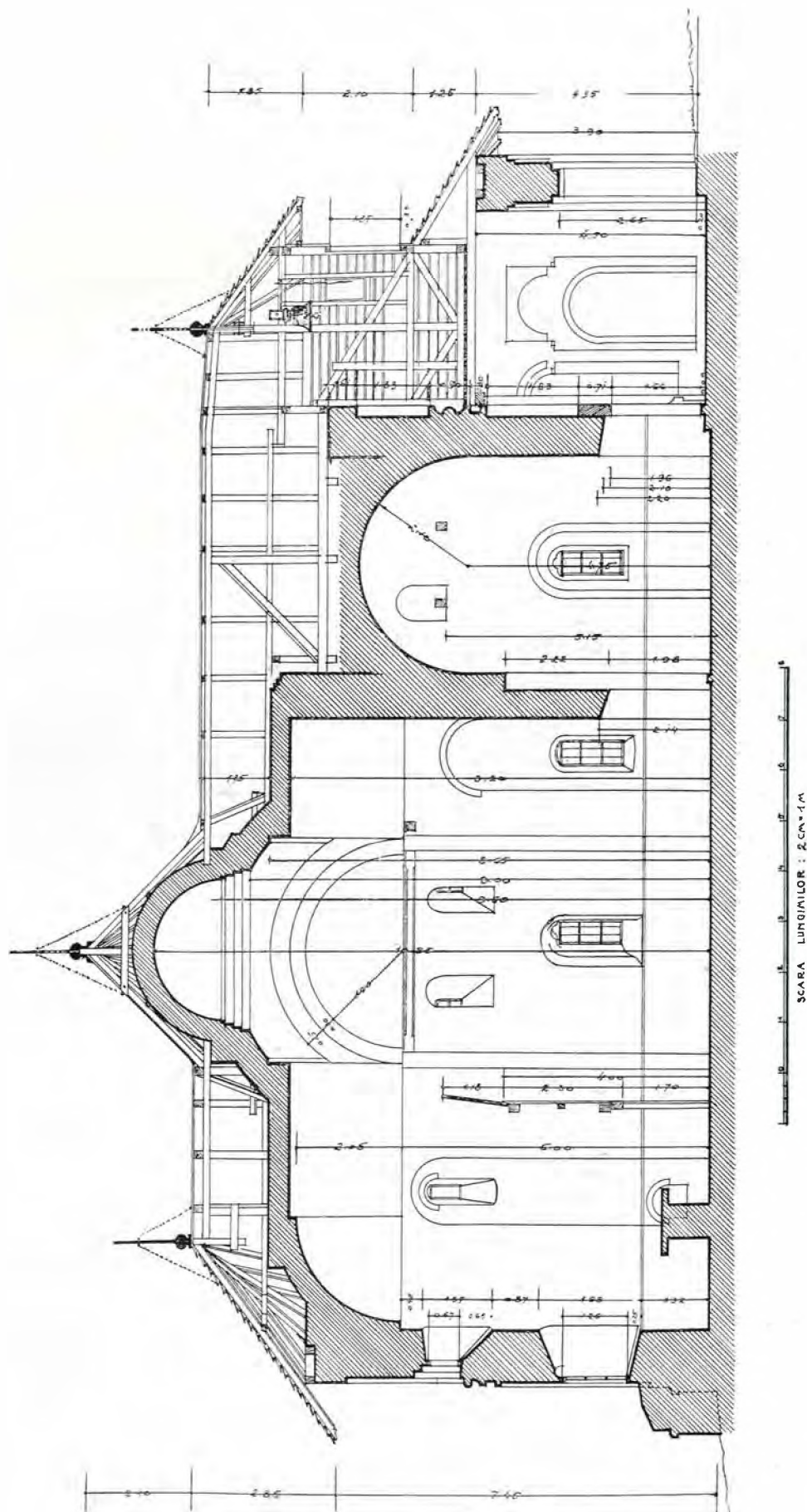
1/50

SCARA LUNGIMILOR

Biserica din Bălteni (Ilfov)

Fig. 355 — Fațada principală

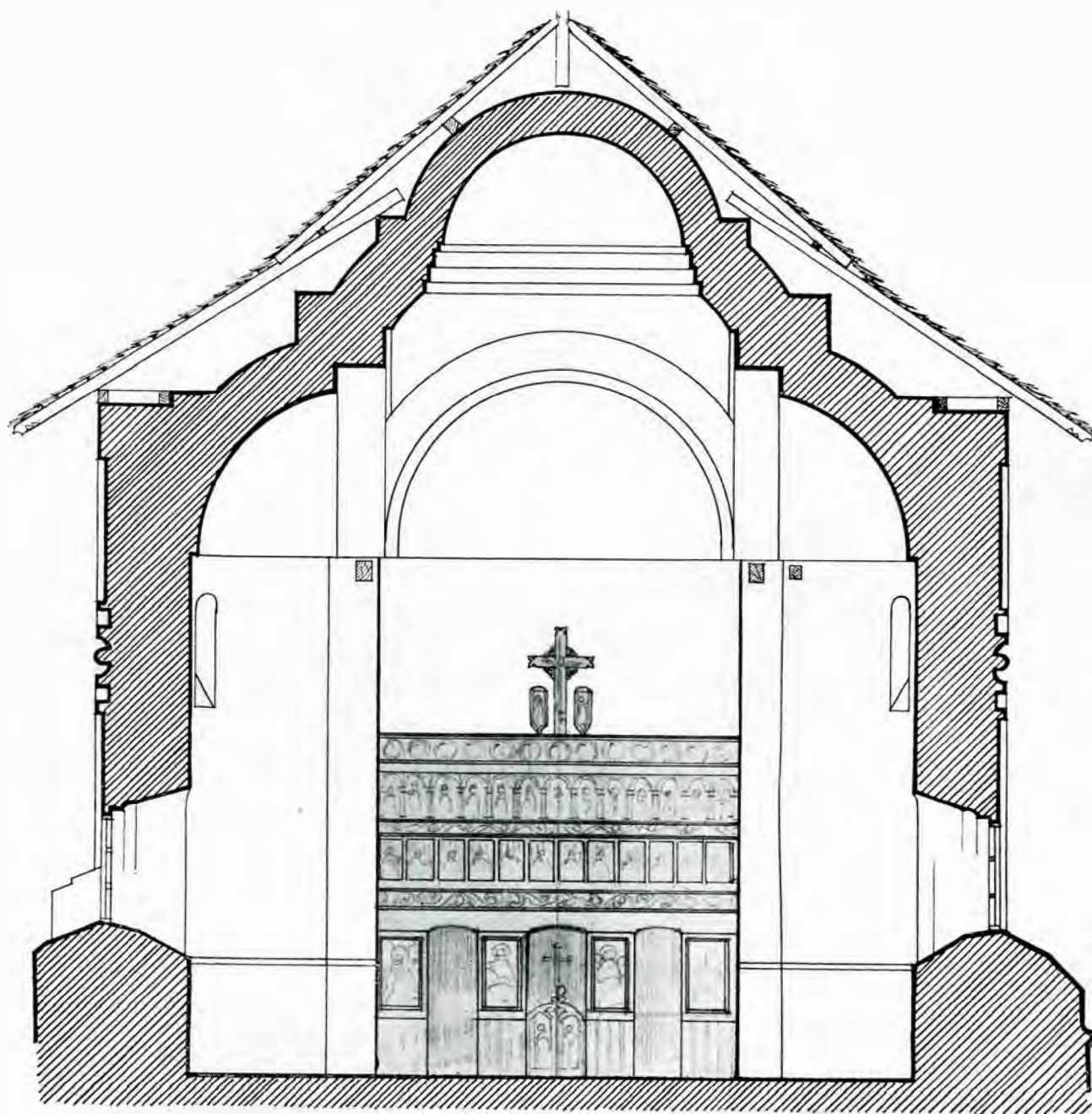
Relevéu arhitect R. Bordenache

Biserica din Bălteni (Ilfov)

Fig. 356 — Secțiune longitudinală

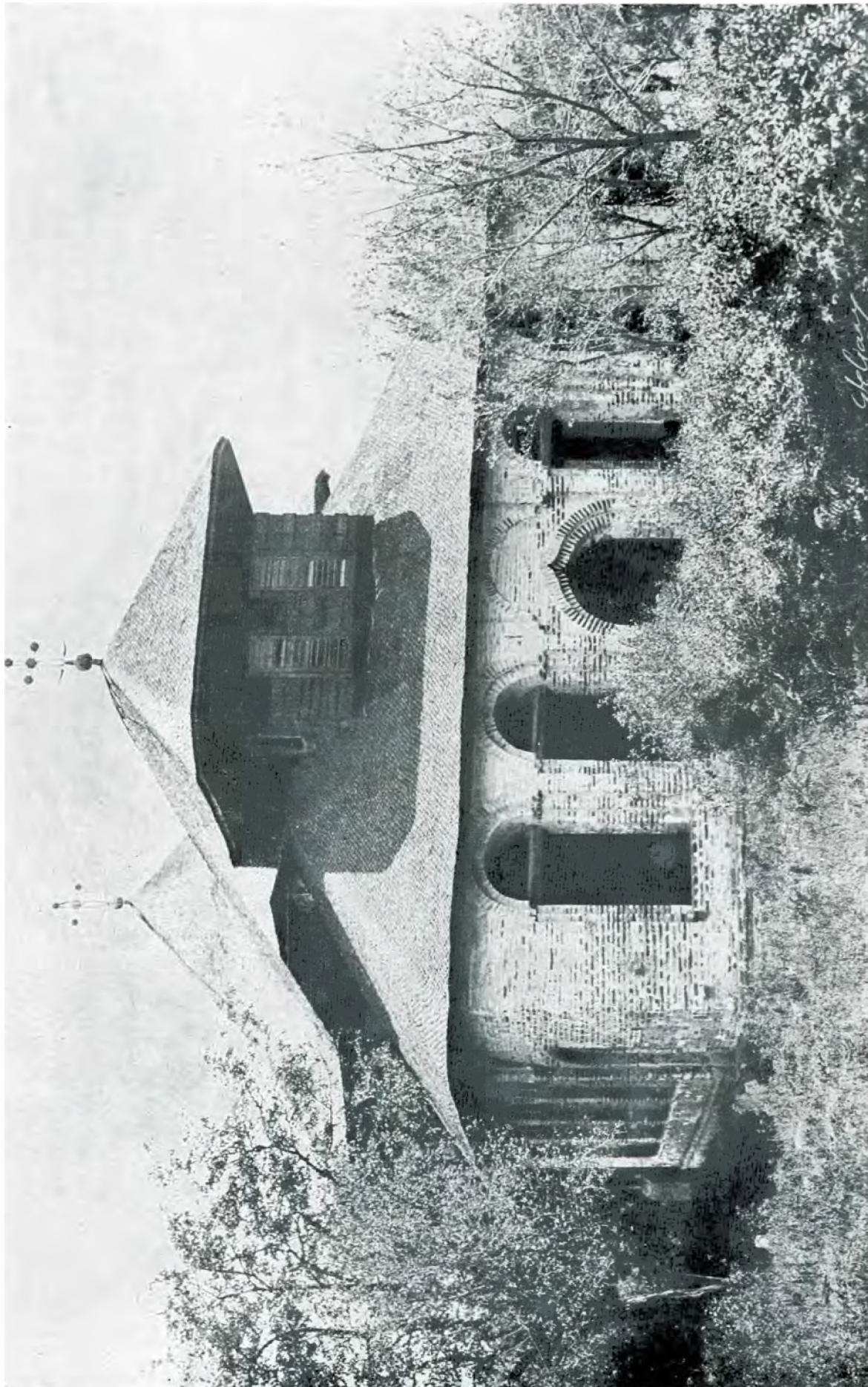
Relevéu arhitect R. Bordenache

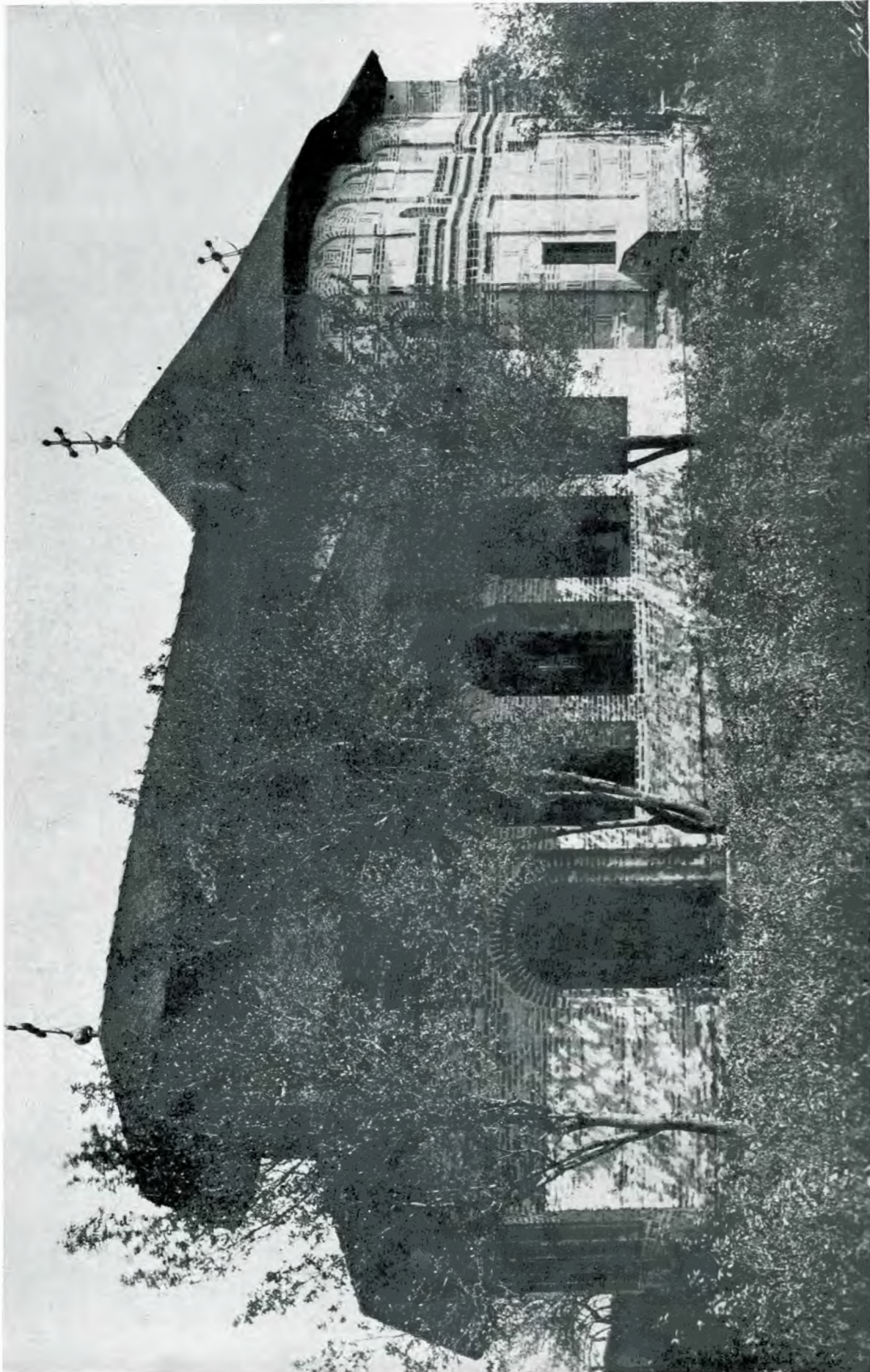
Biserica din Bălteni (Ilfov)

Fig. 357. — Secțiune prin naos și vedere spre altar

Relevéu arhitect R. Bordenache

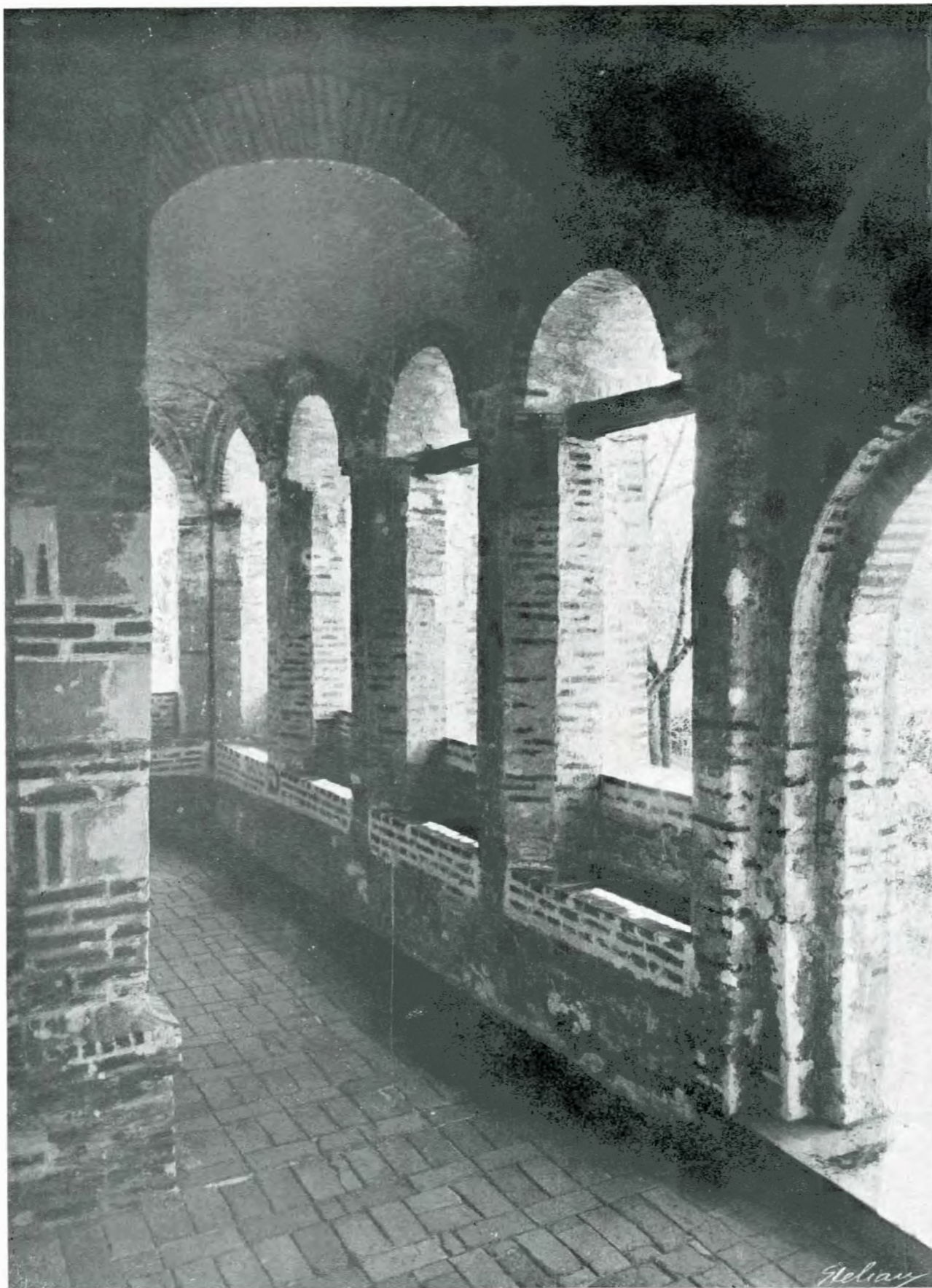
Biserica din Bălteni (Ilfov)
Fig. 353. — Vedere spre intrare.

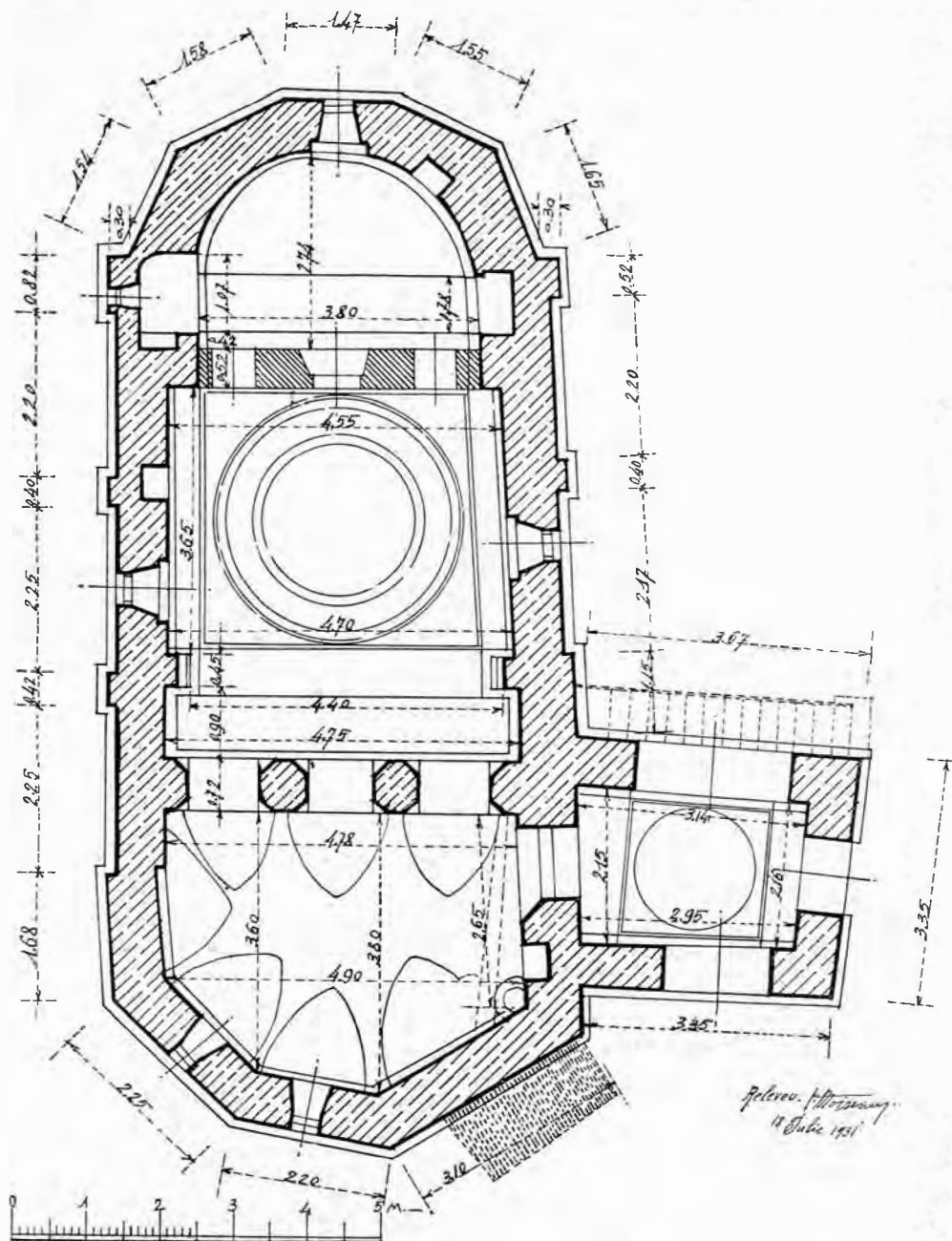
Biserica din Băltănești (Iltov)
Fig. 359 — Vedere laterală

Biserica din Bălteni (Ilfov)
Fig 360 — Vedere spre altar

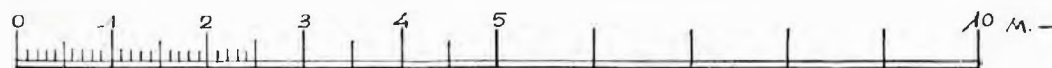
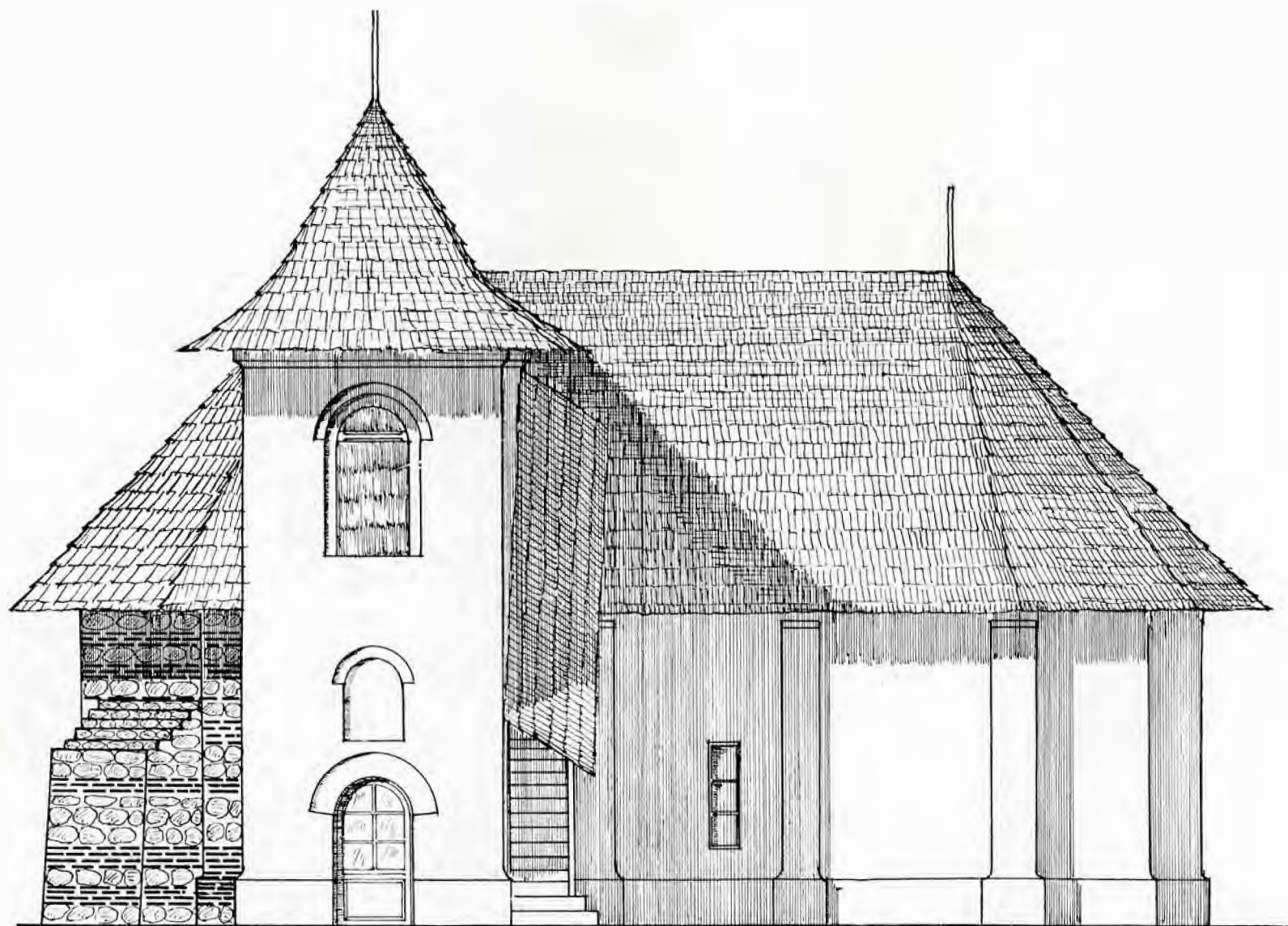

Biserica din Bălteni (Ilfov)
Fig. 361. — Vedere în pridvor.

Biserica Olari din Curtea de Argeș

Fig. 362. — Planul orizontal

*Recreu Mădăraș
18 Iulie 1951*

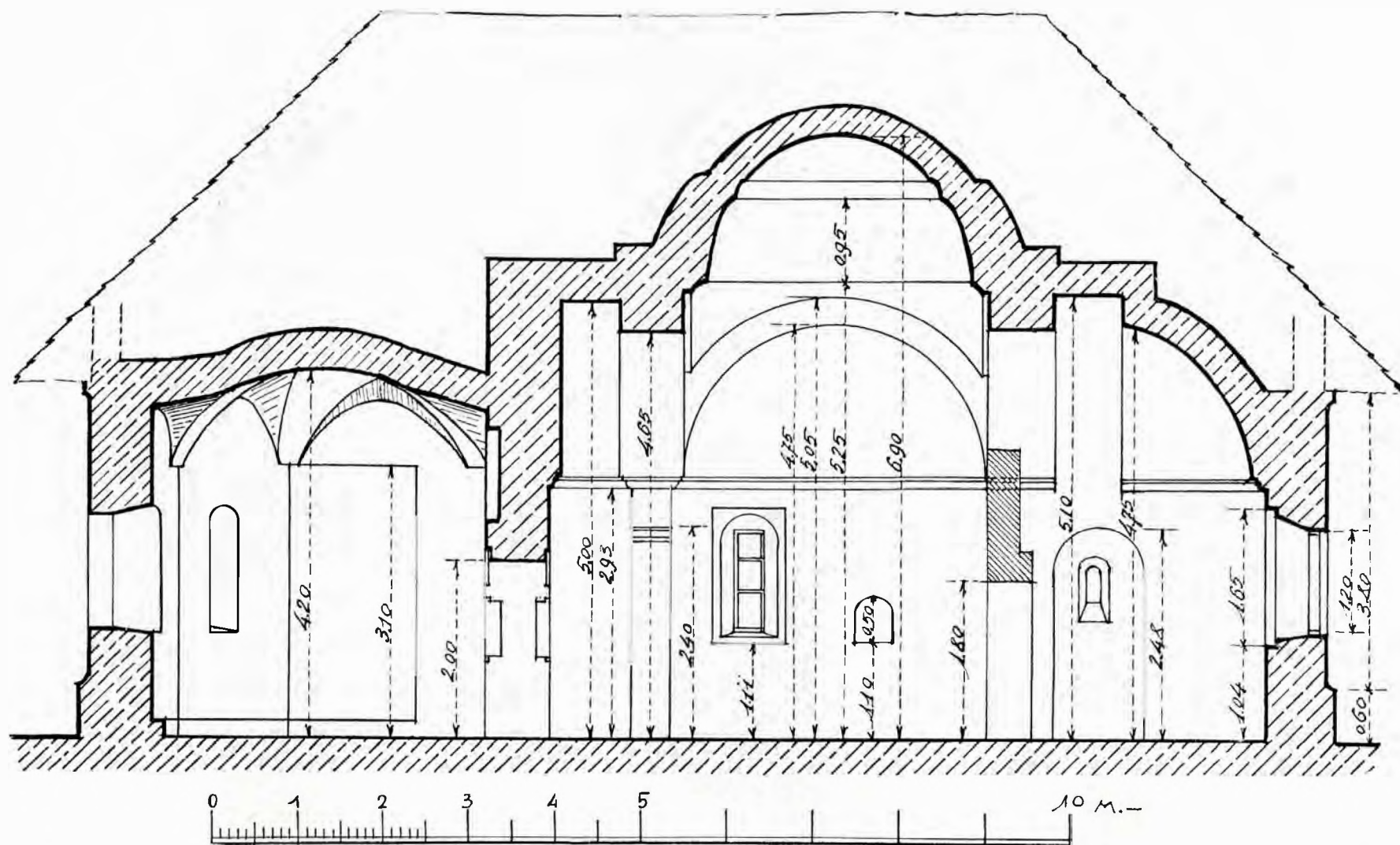
Biserica Olari din Curtea de Argeș

Fig. 363. — Fațada principală

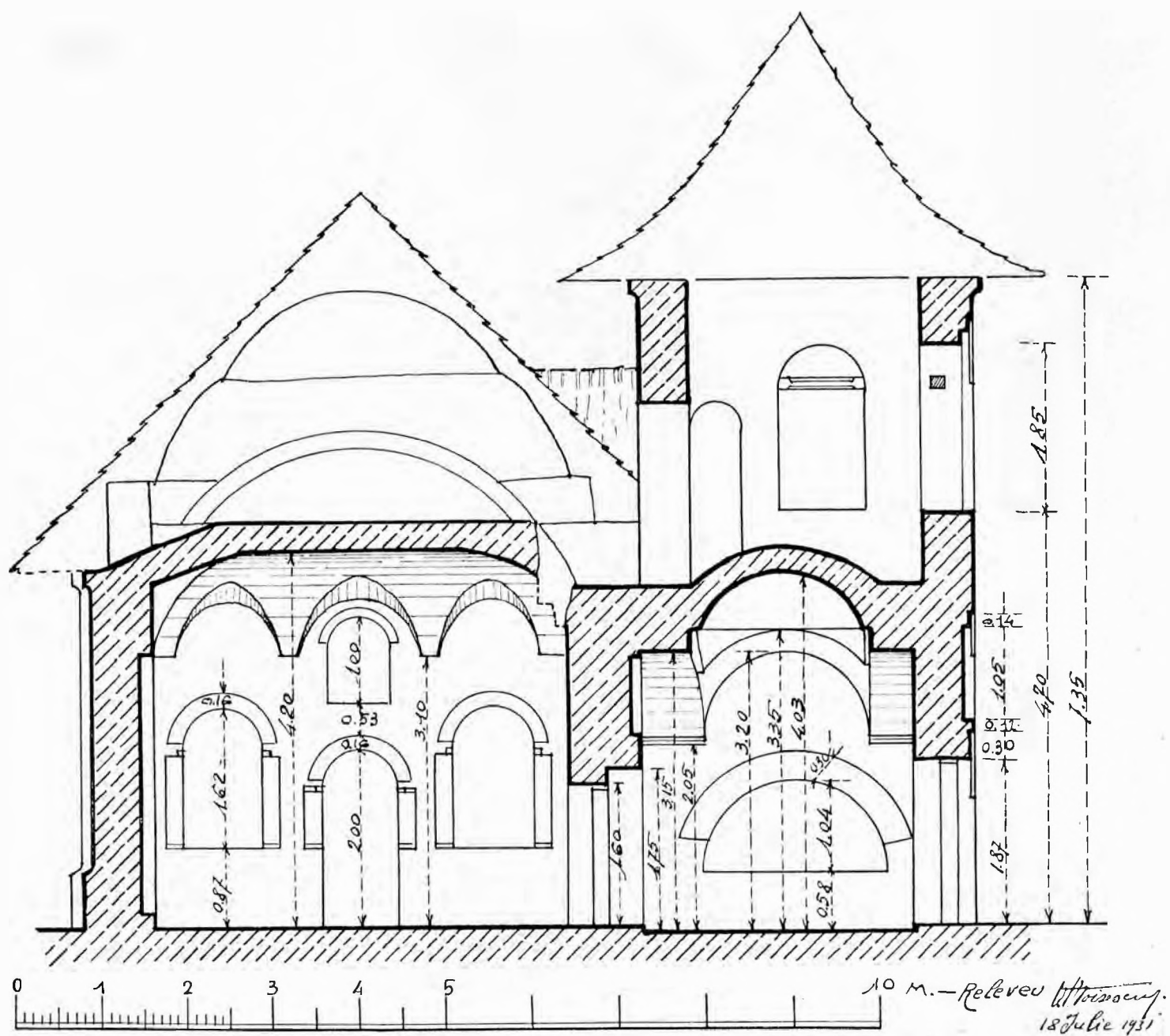

Biserica Olari din Curtea de Argeș

Fig. 364. — Fațada dinspre Apus

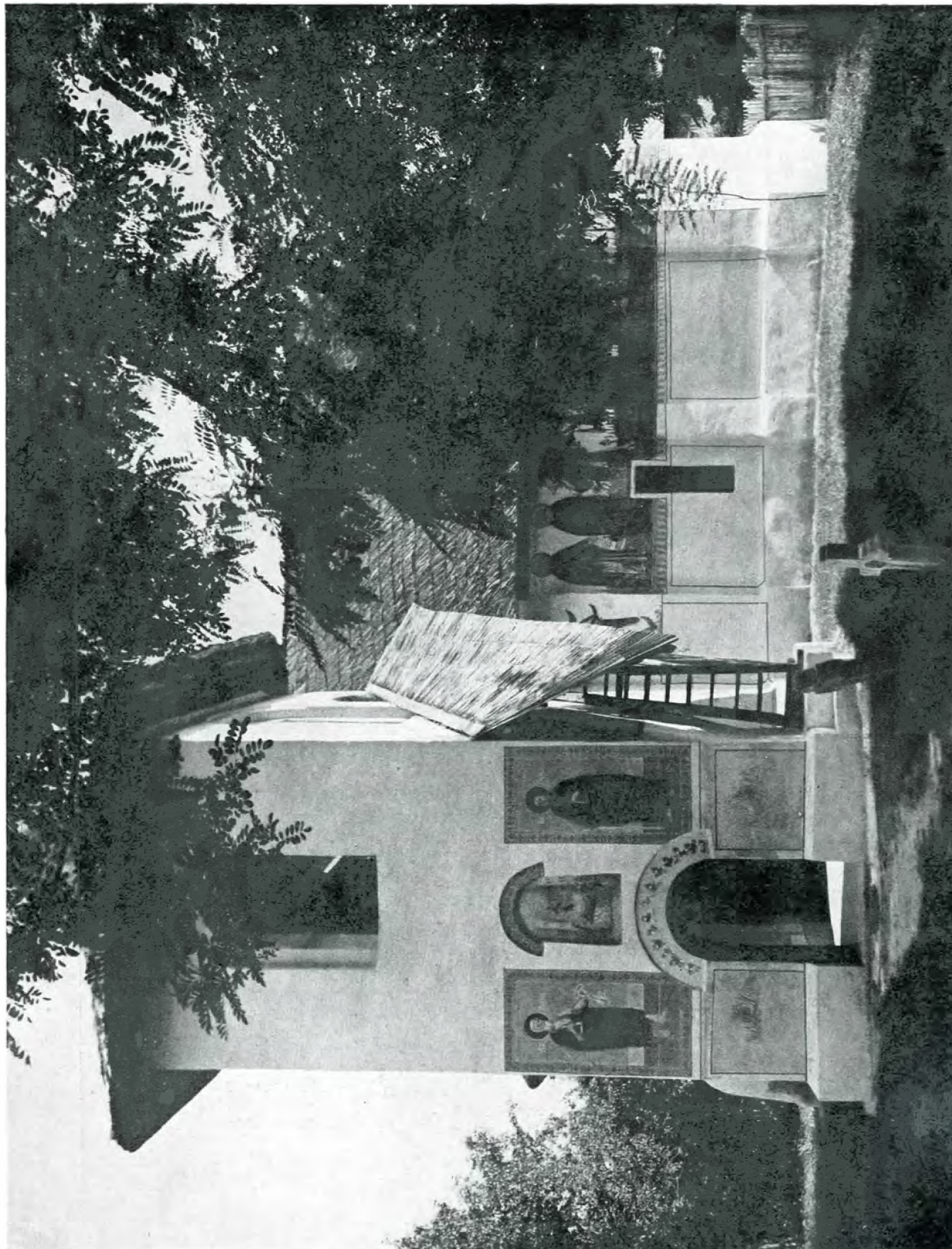
Biserica Olari din Curtea de Argeș
Fig. 365. — Secțiune longitudinală

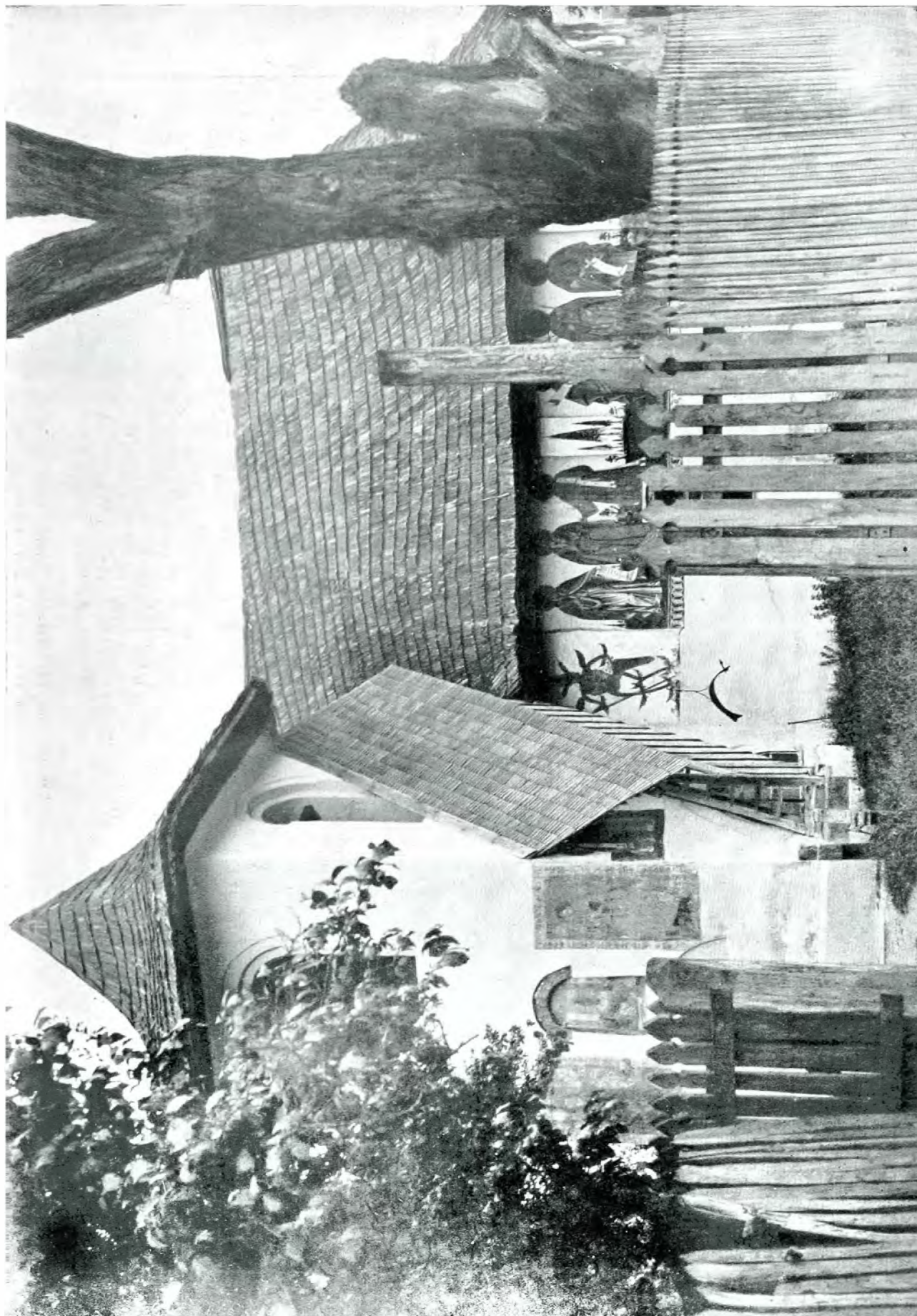
Biserica Olari din Curtea de Argeş
Fig. 366. — Secţiune prin pronaos şi prin clopotniţă

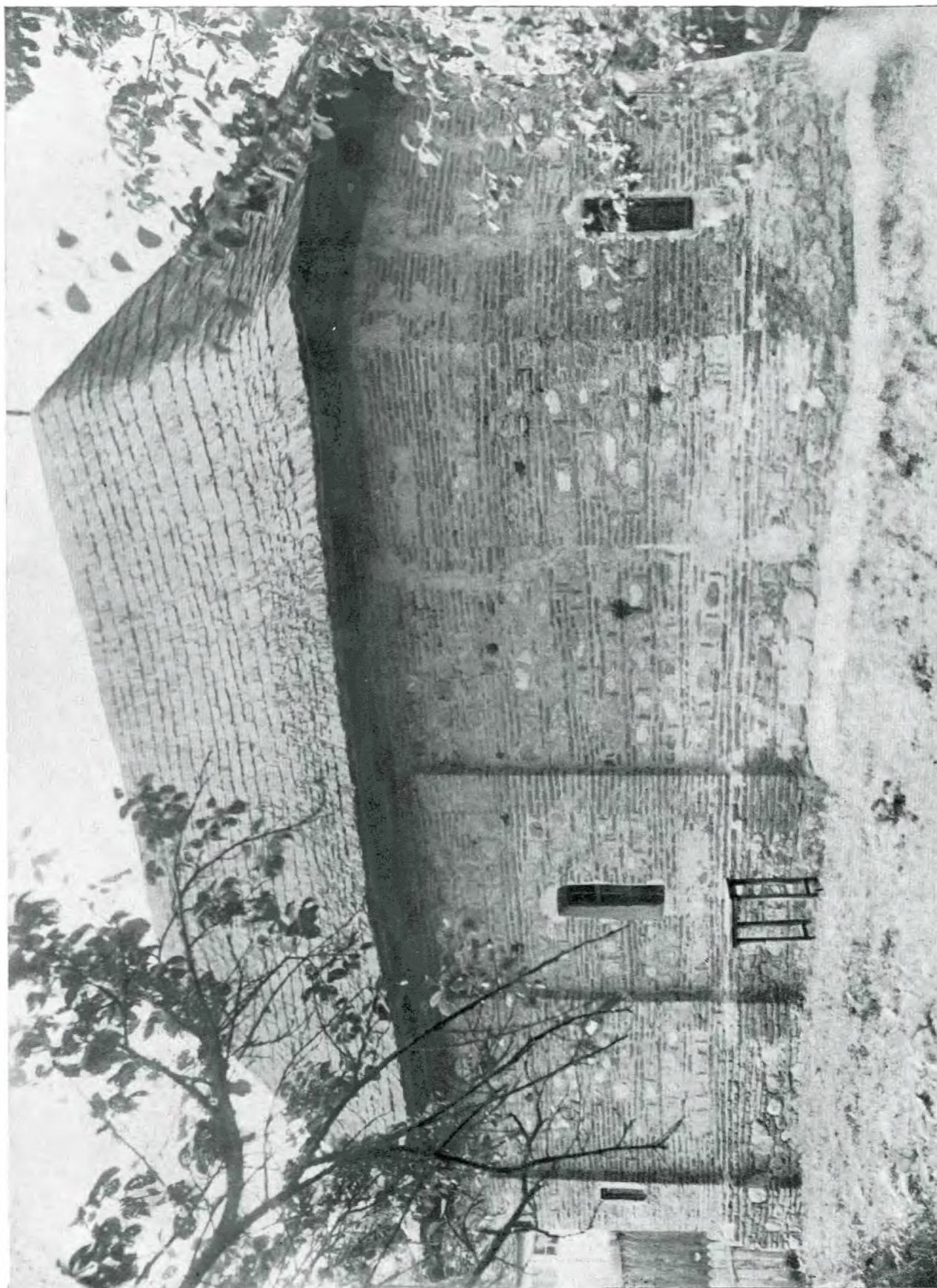
Biserica Olari din Curtea de Argeș
Fig. 367. -- Vedere spre intrare

Biserica Olari din Curtea de Argeș
Fig. 68. – Vedere dinspre miazăzi

Biserica Olari din Curtea de Argeș
Fig. 369. — Vedere scării clopotniței

Biserica Olari din Curtea de Argeș

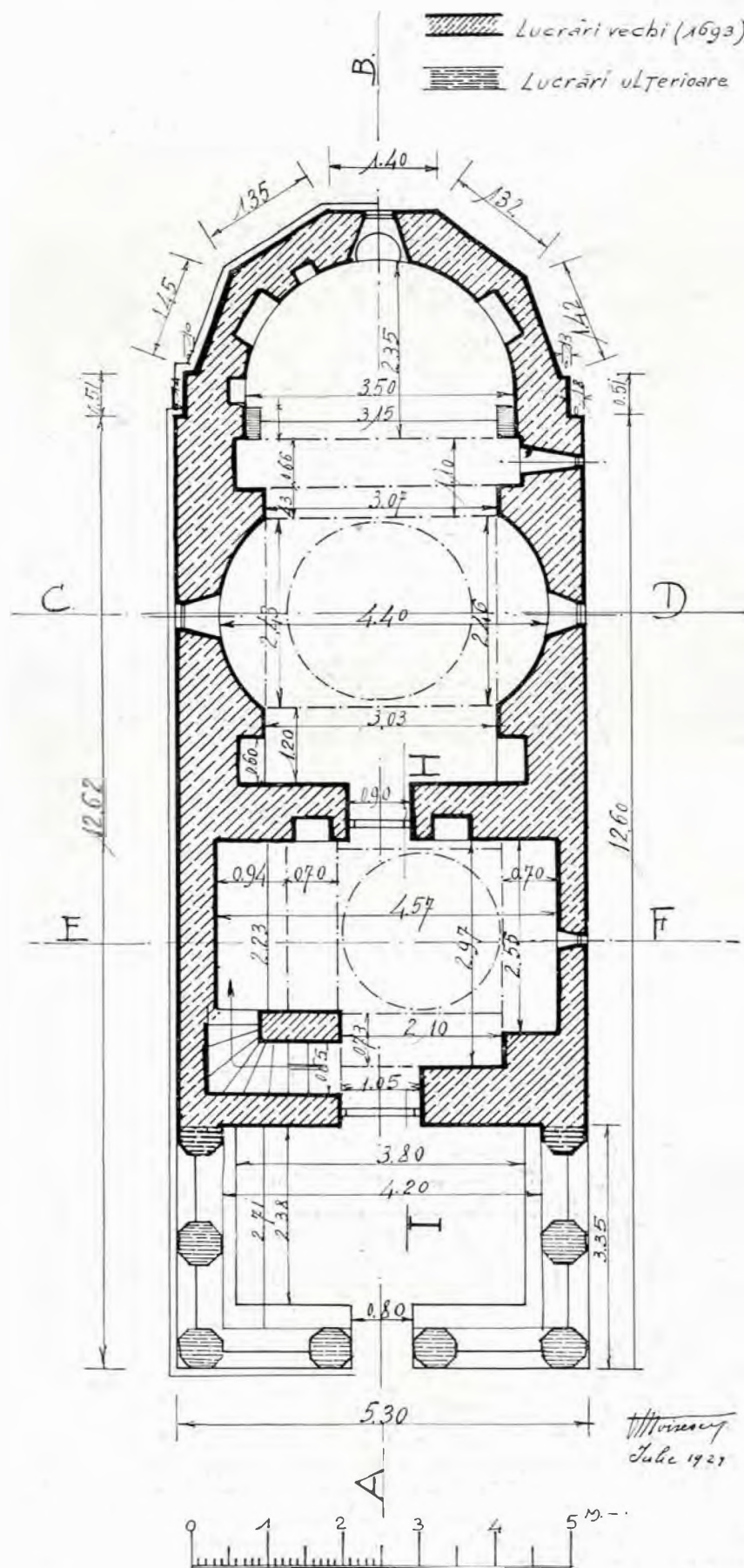
Fig. 370. — Vederea fațadei de la miază noapte

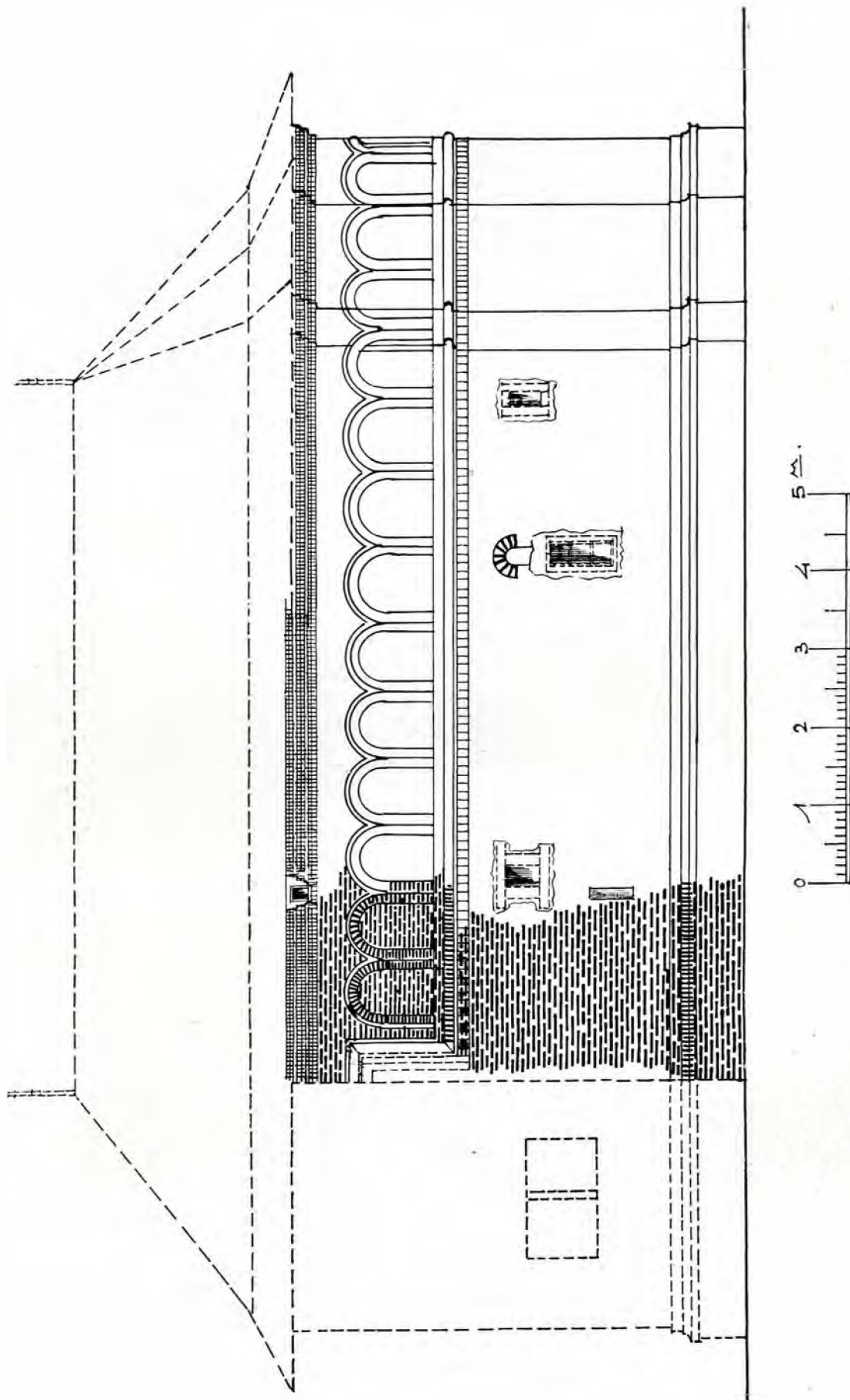
Biserica Olari din Curtea de Argeș

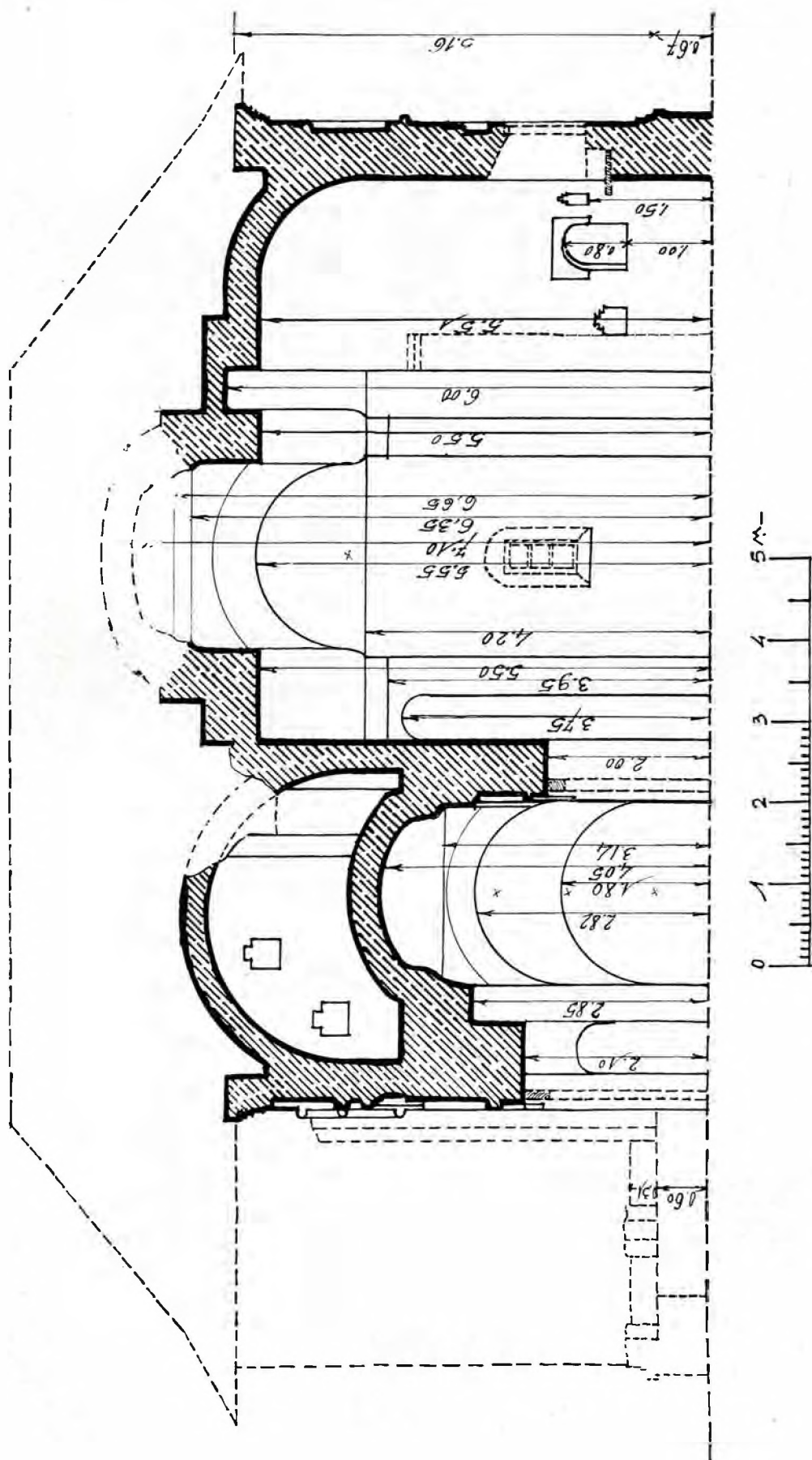
Fig. 371.—Vedere dinspre răsărit

Fig. 372.—Vedere dinspre apus

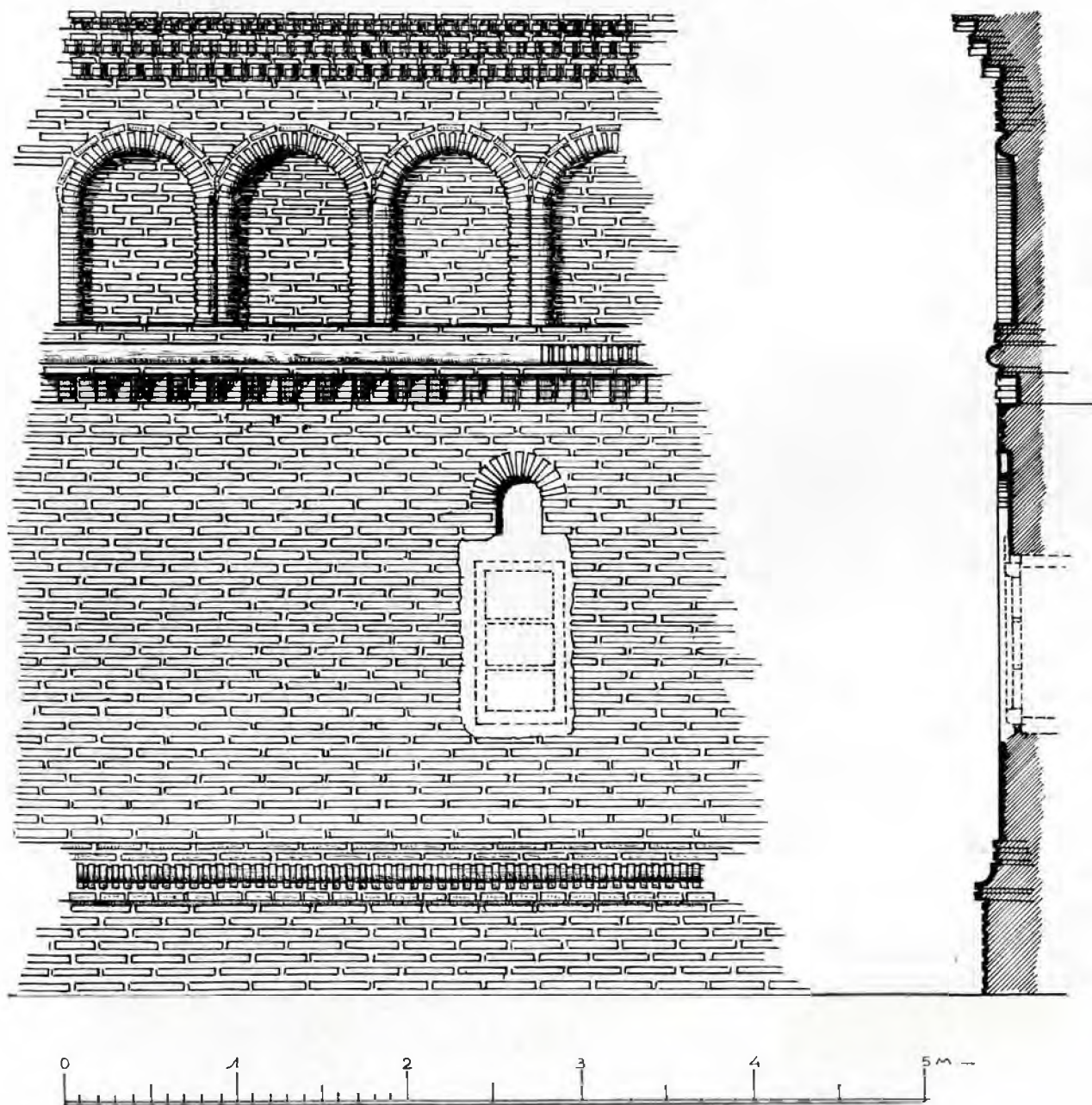
Biserica din Turbați (Ilfov)
Fig. 373. — Planul orizontal

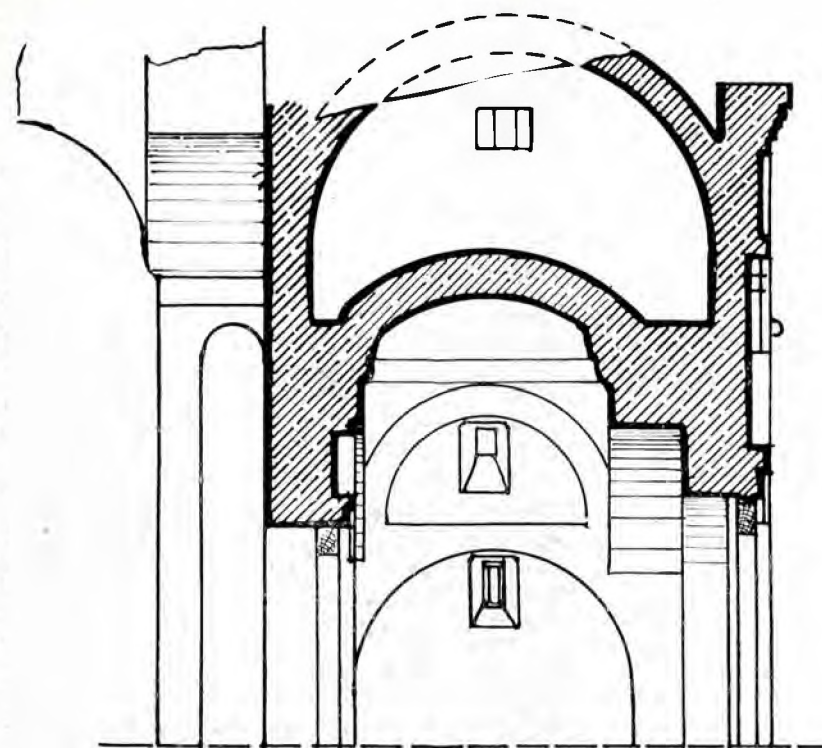
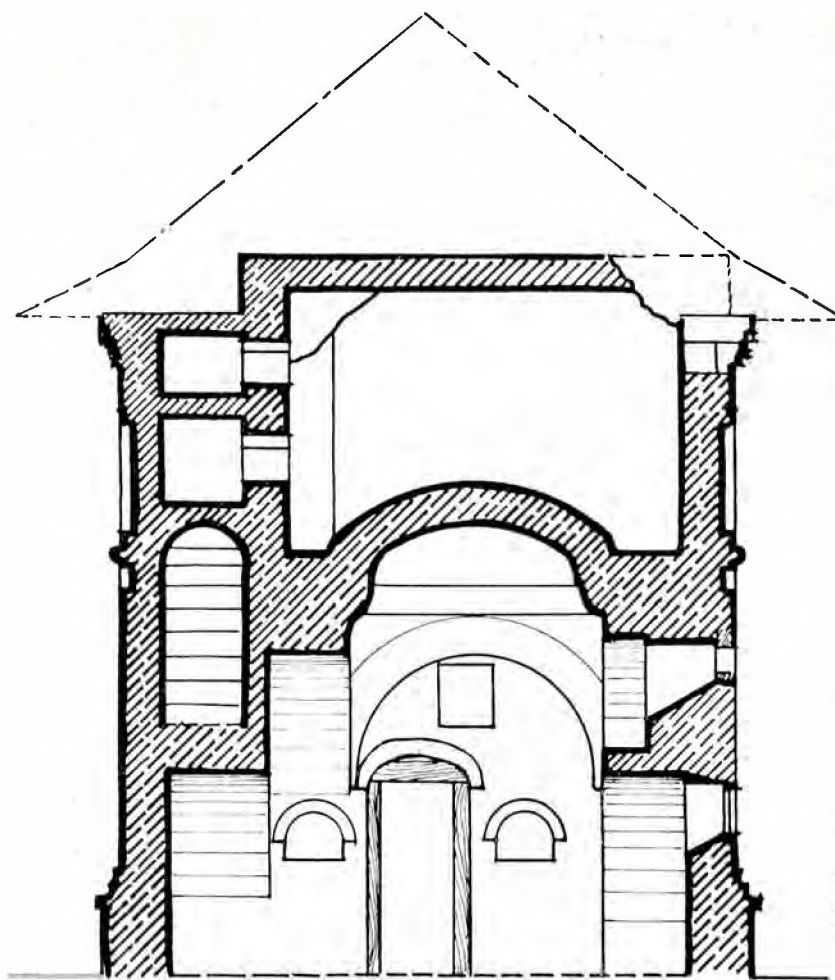

Biserica din Turbăți (Ilfov)

Fig. 375. — Secțiune longitudinală

Biserica din Turbați (Ilfov)
Fig. 376. — Detaliu de fațadă

Al. Moiseyev
Iulie 1929

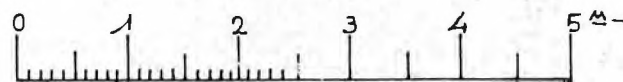

Fig. 377. — Secțiunea E. F.

Fig. 378. — Secțiunea H. I.

Biserică din Turbați (Ilfov)
Secțiuni transversale prin pronaos

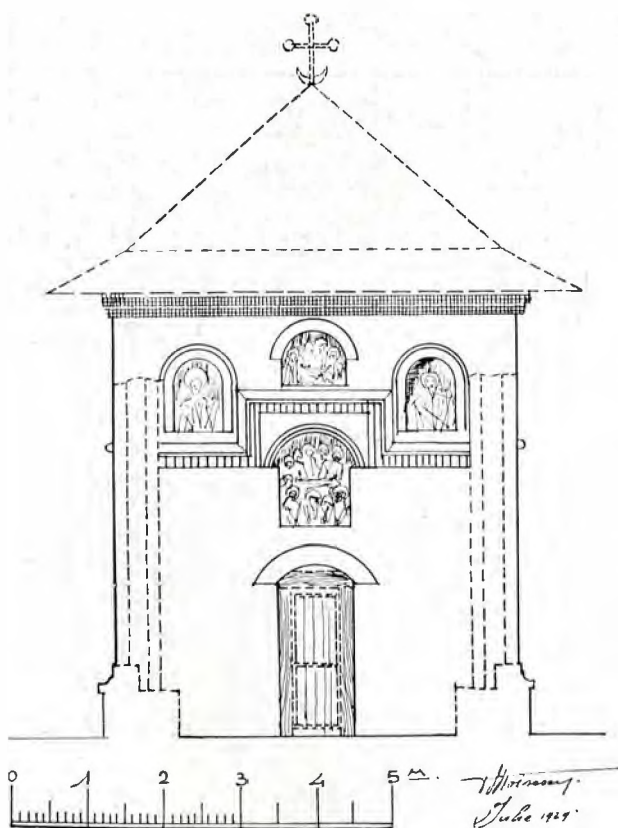
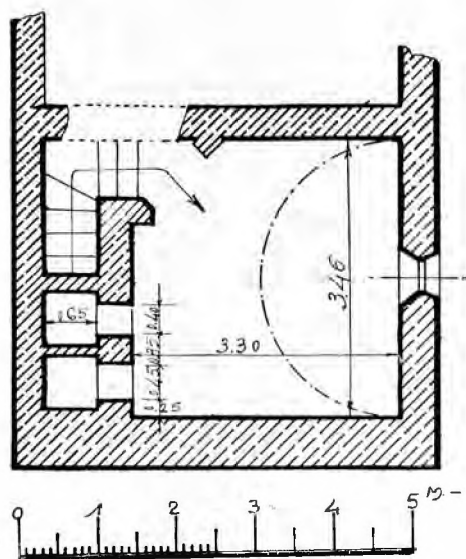

Fig. 379. — Fațada principală

Biserica din Turbați (Ilfov)
Fig. 380. — Planul ascunzătoarei de peste pronaos

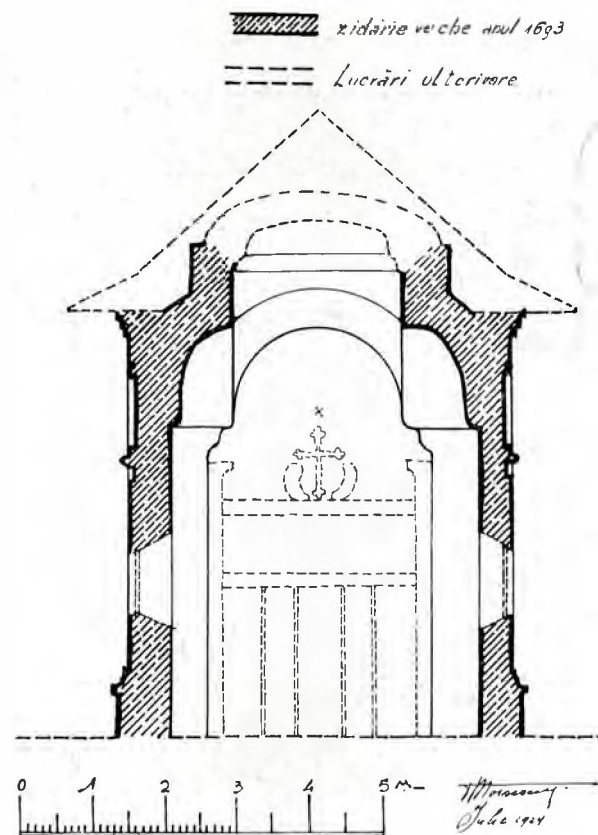
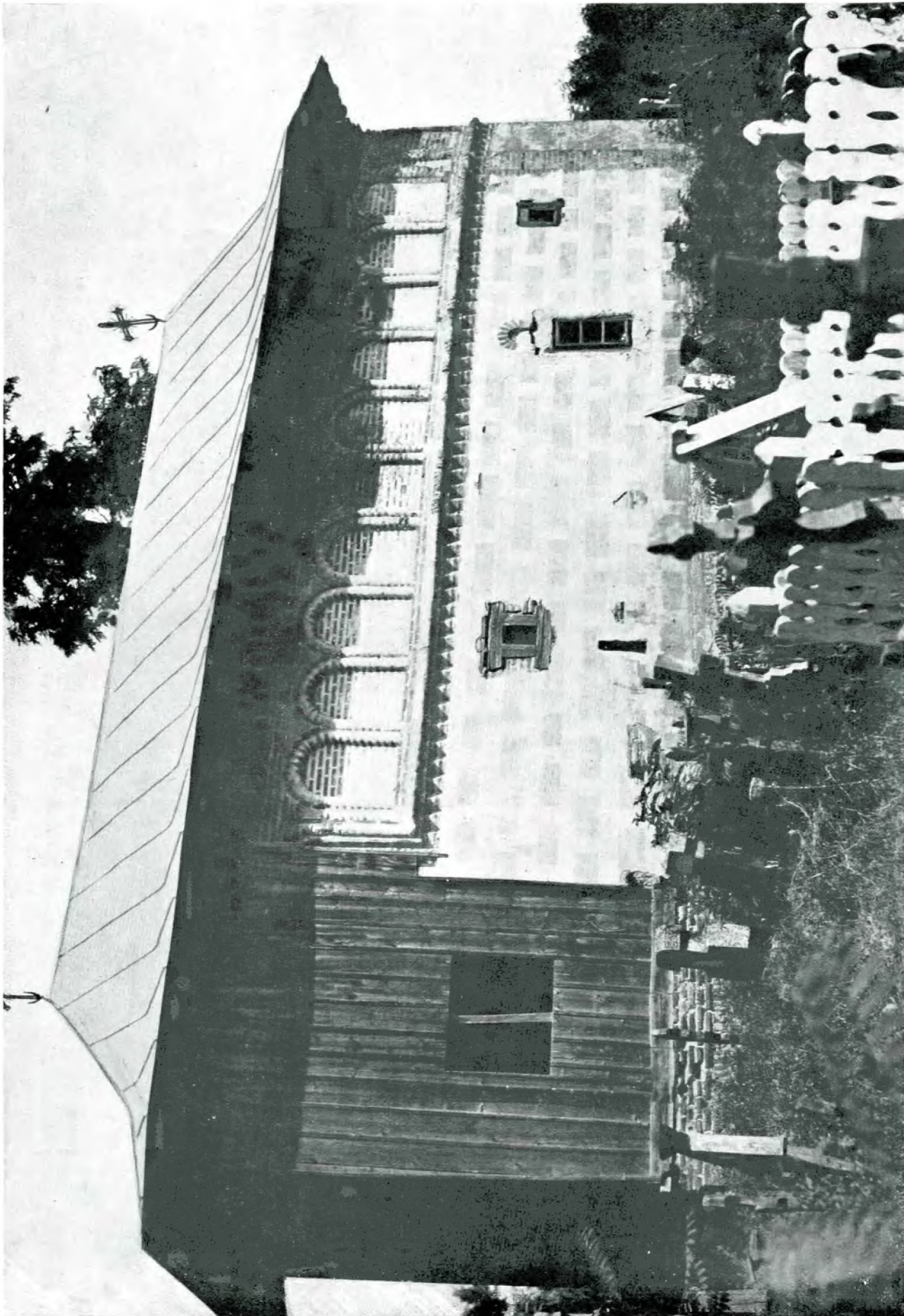
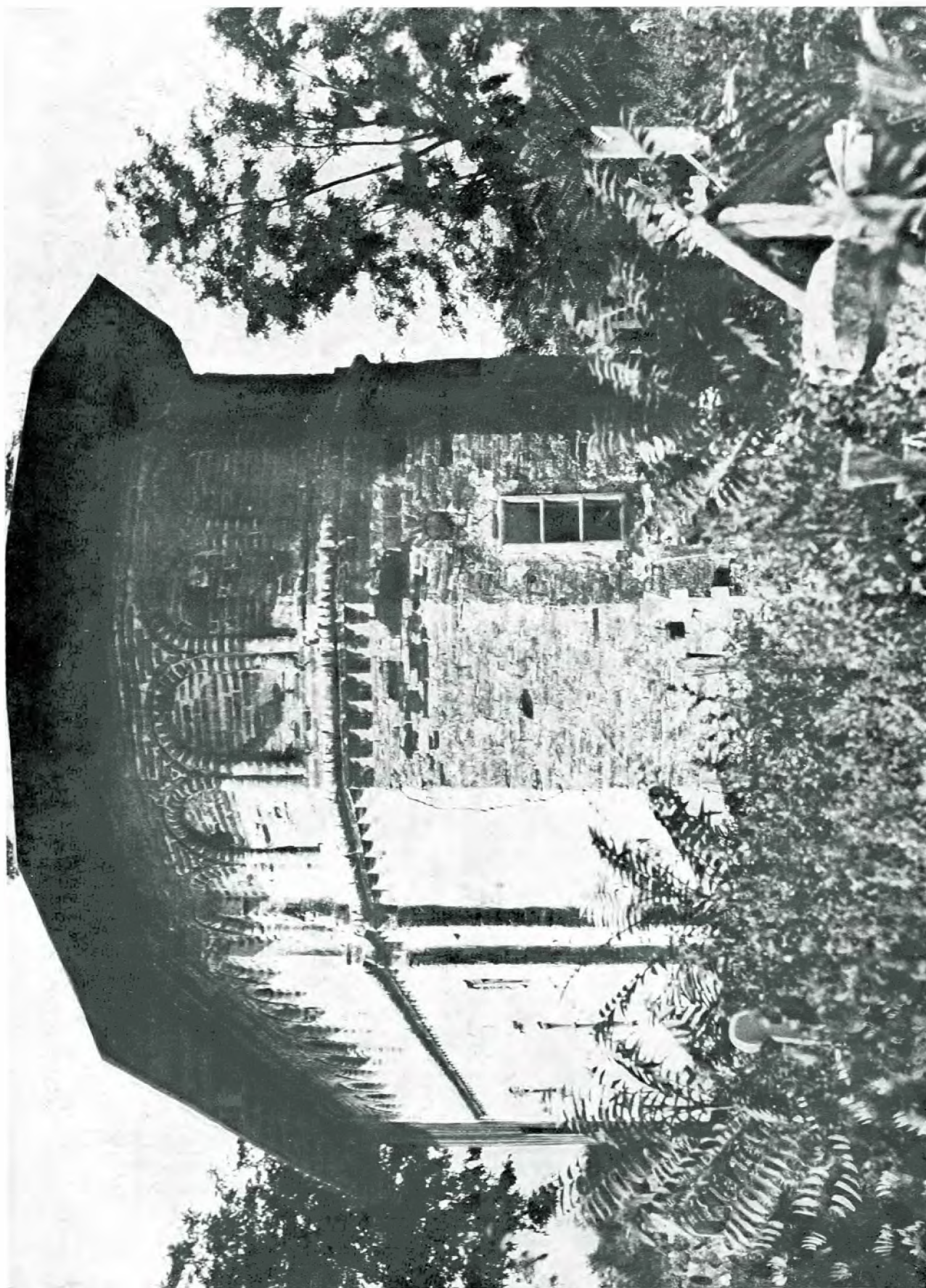

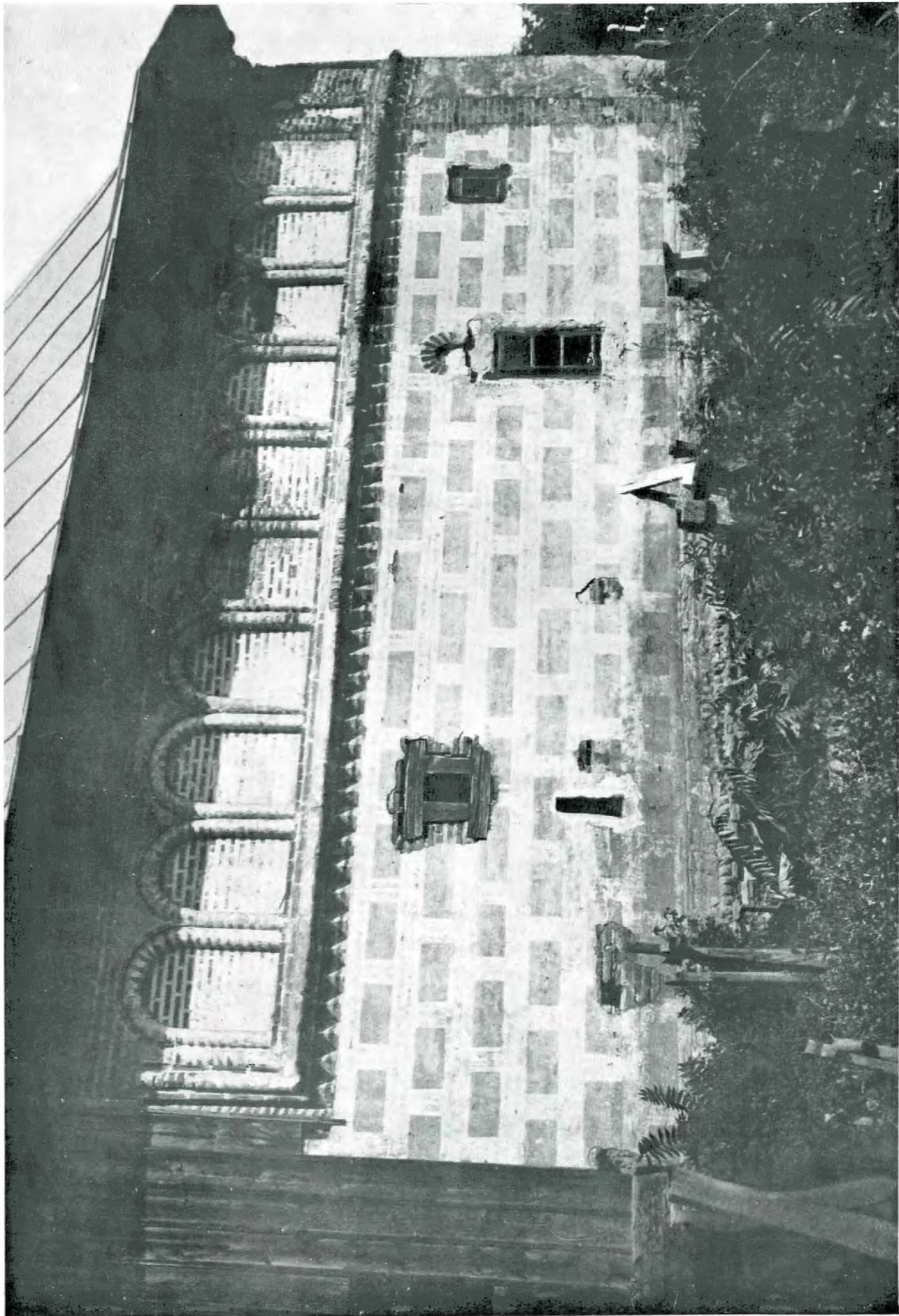
Fig. 381. — Secțiune transversală prin naos.

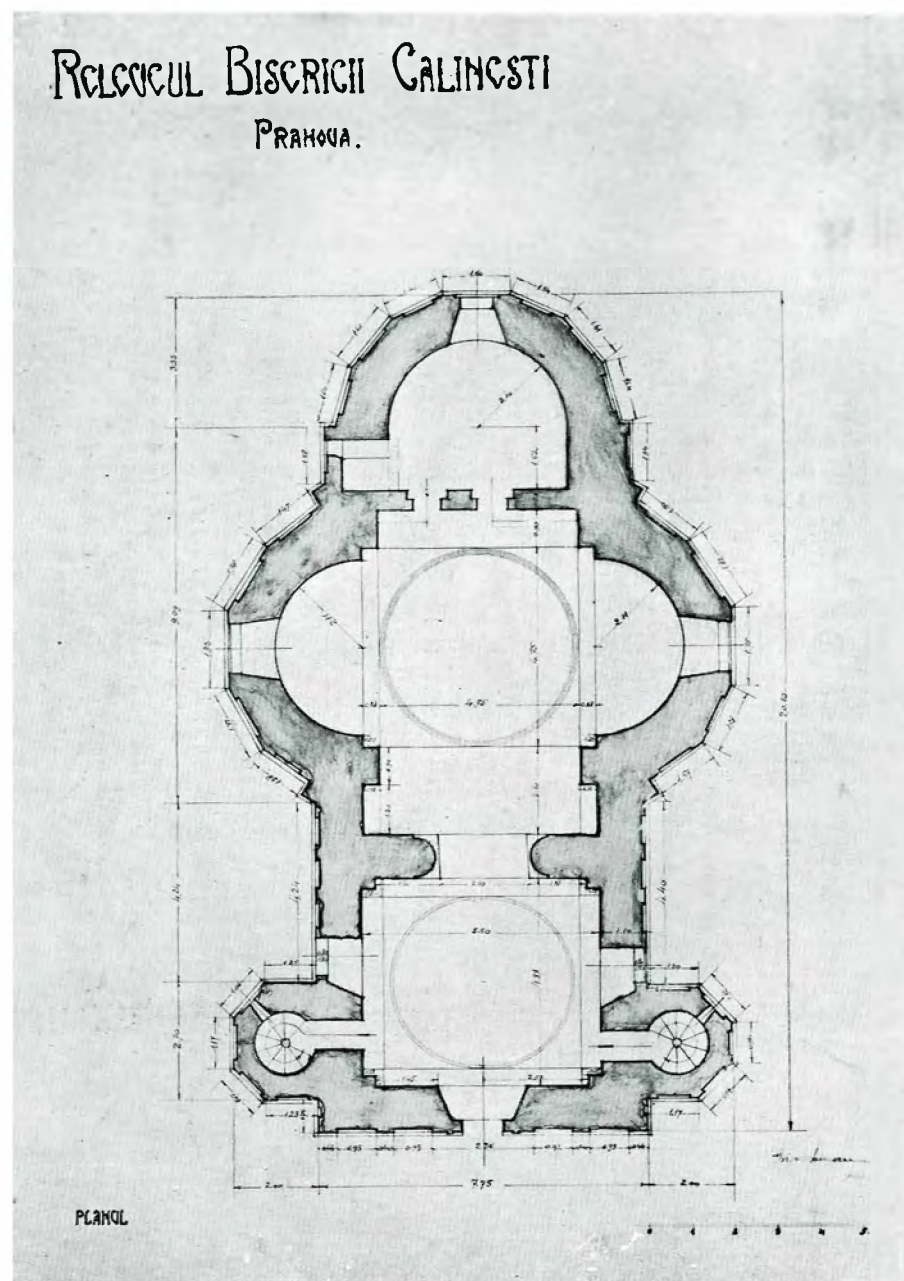
Biserica din Turbați (Ilfov)
Fig. 382. — Vedere generală

Biserica din Turbați (Ilfov)
Fig. 383. — Vedere spre altar

Biserica din Turbați (Ilfov)
Fig. 384. — Vedere laterală

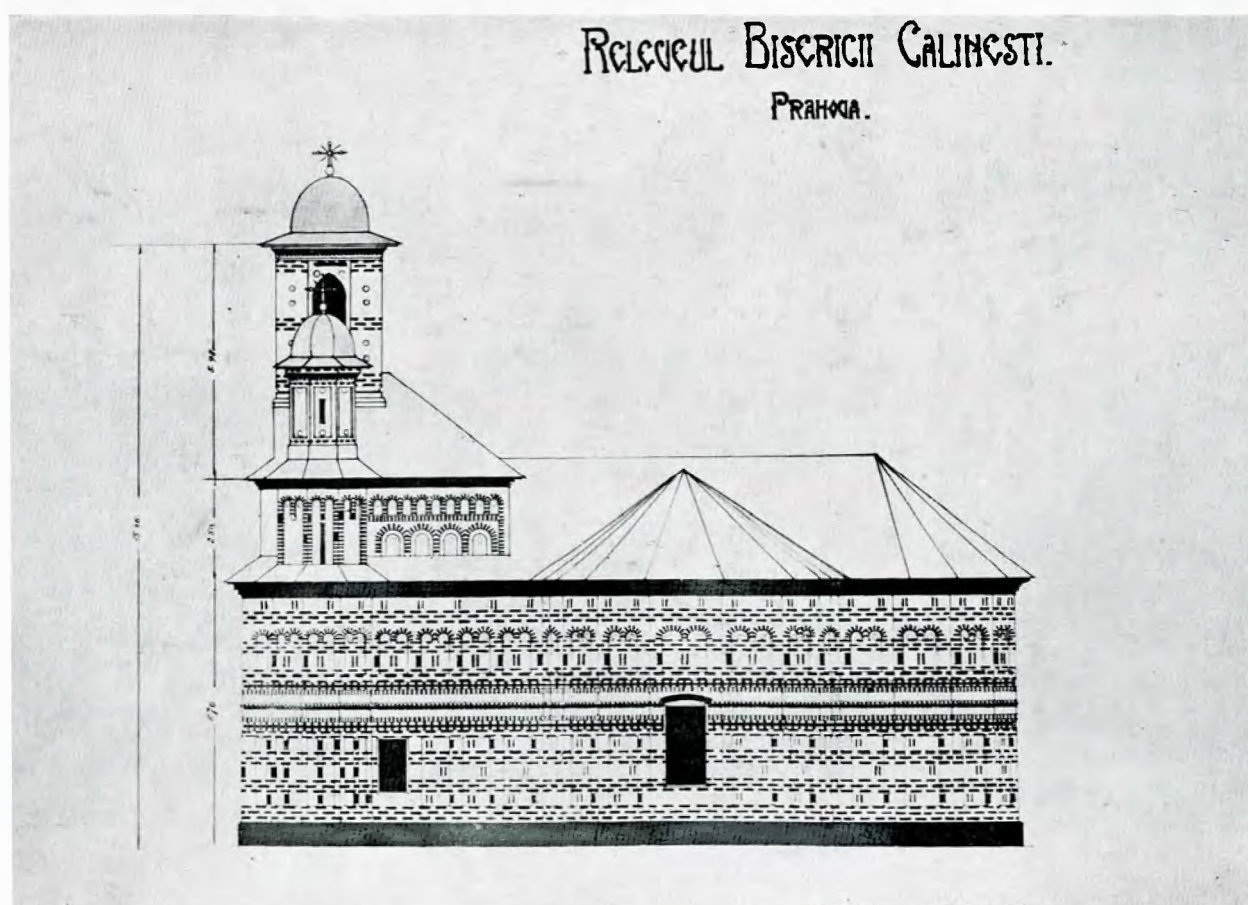
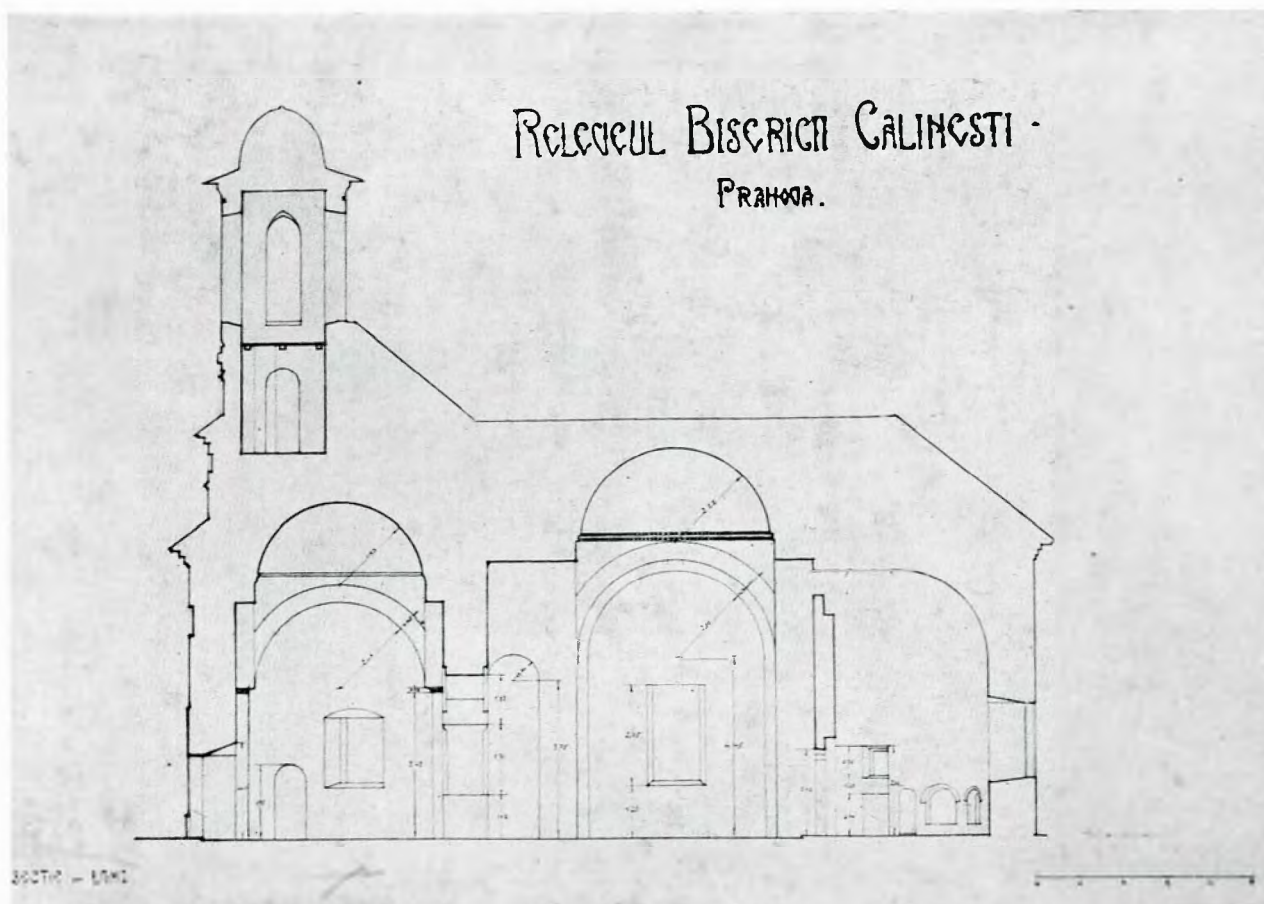

Biserica din Călinești (Prahova)

Fig. 385. — Planul orizontal

Fig. 386. — Detalii de fațadă

Relevu arhitect Gr. Ionescu

Biserica din Călinești (Prahova)
Fig. 387. — Secție longitudinală

Fig. 388. — Fațada laterală

Relevu arhitect Gr. Ionescu

Biserica din Călinești (Prahova)
Fig. 389. — Vedere generală

Biserica din Călinești (Prahova)
Fig. 390. — Vedere spre intrare

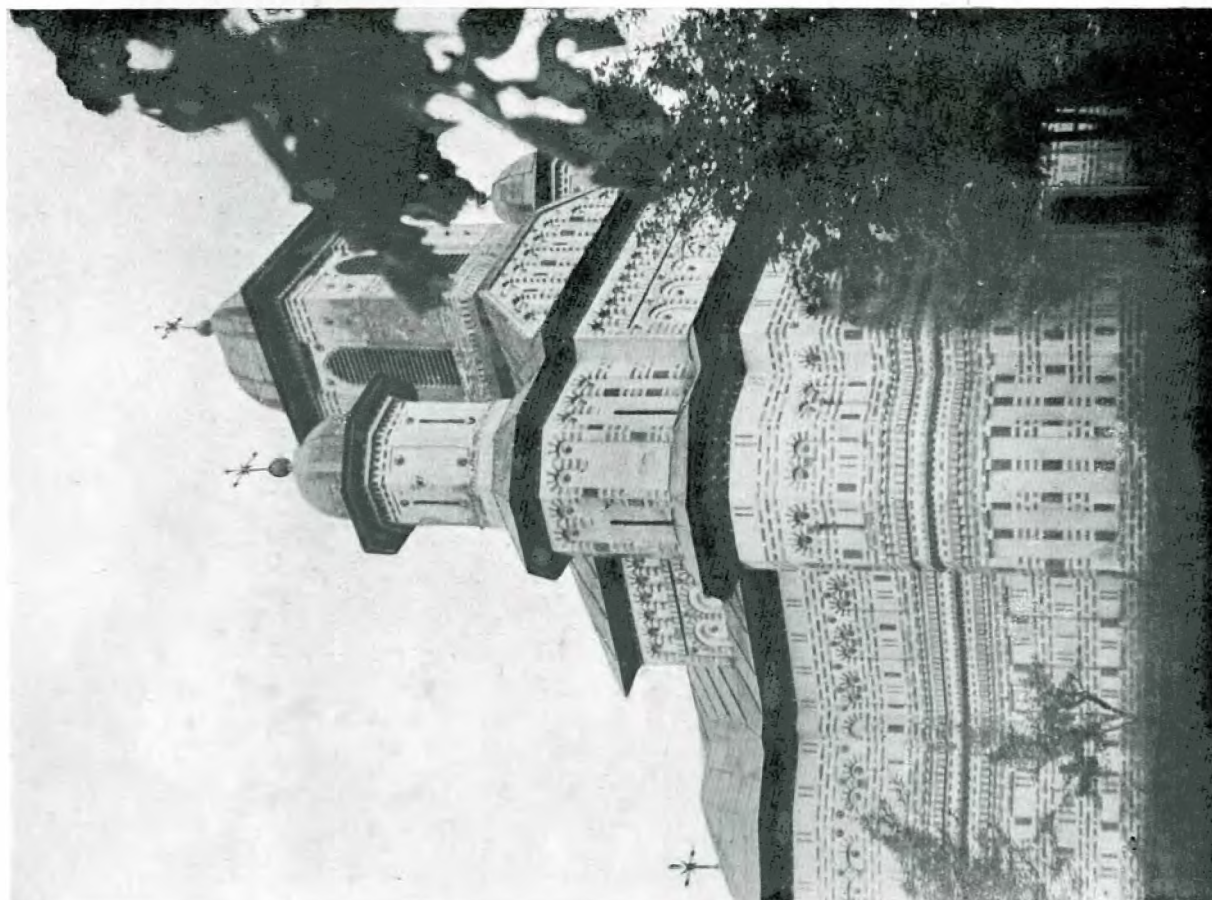

Fig. 391. — Vedere laterală

Biserica din Călinești (Prahova)

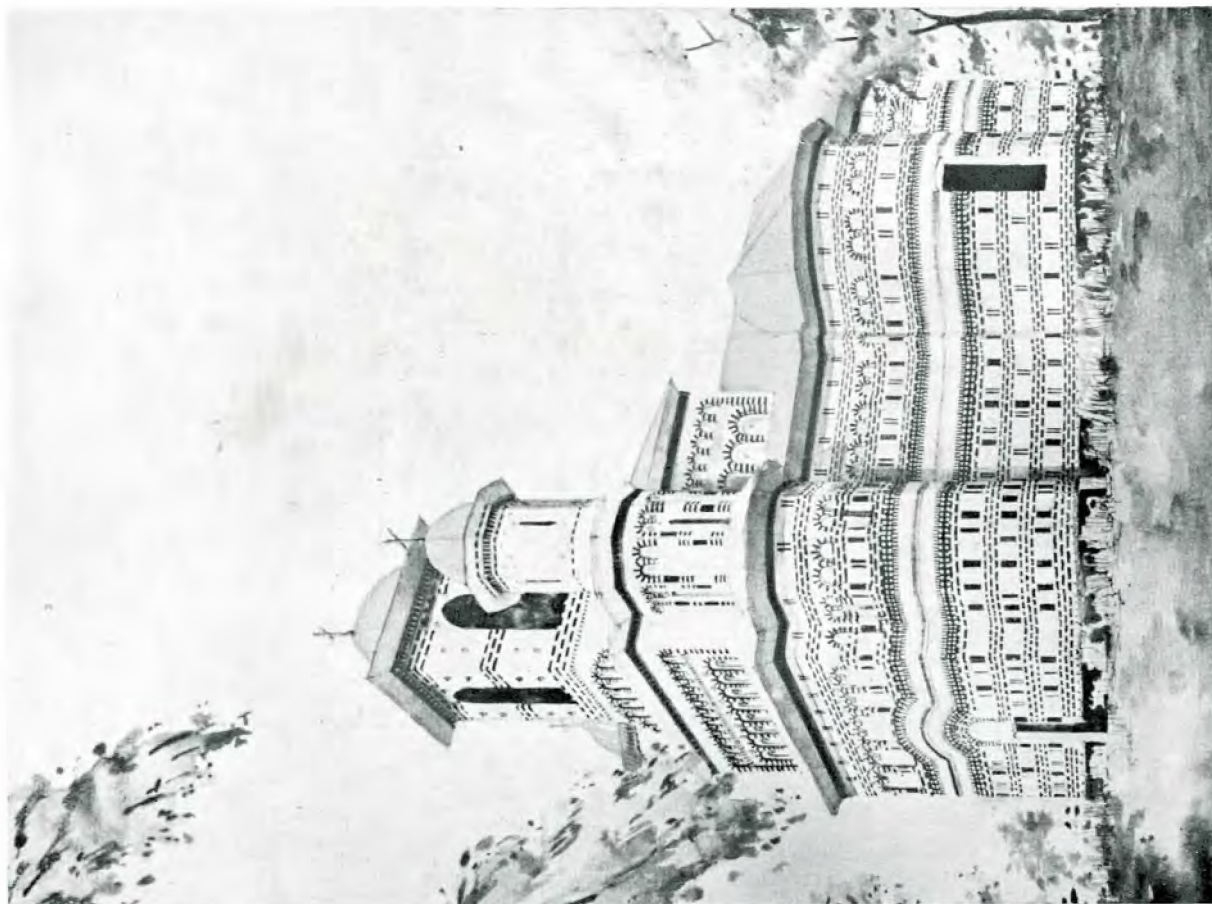
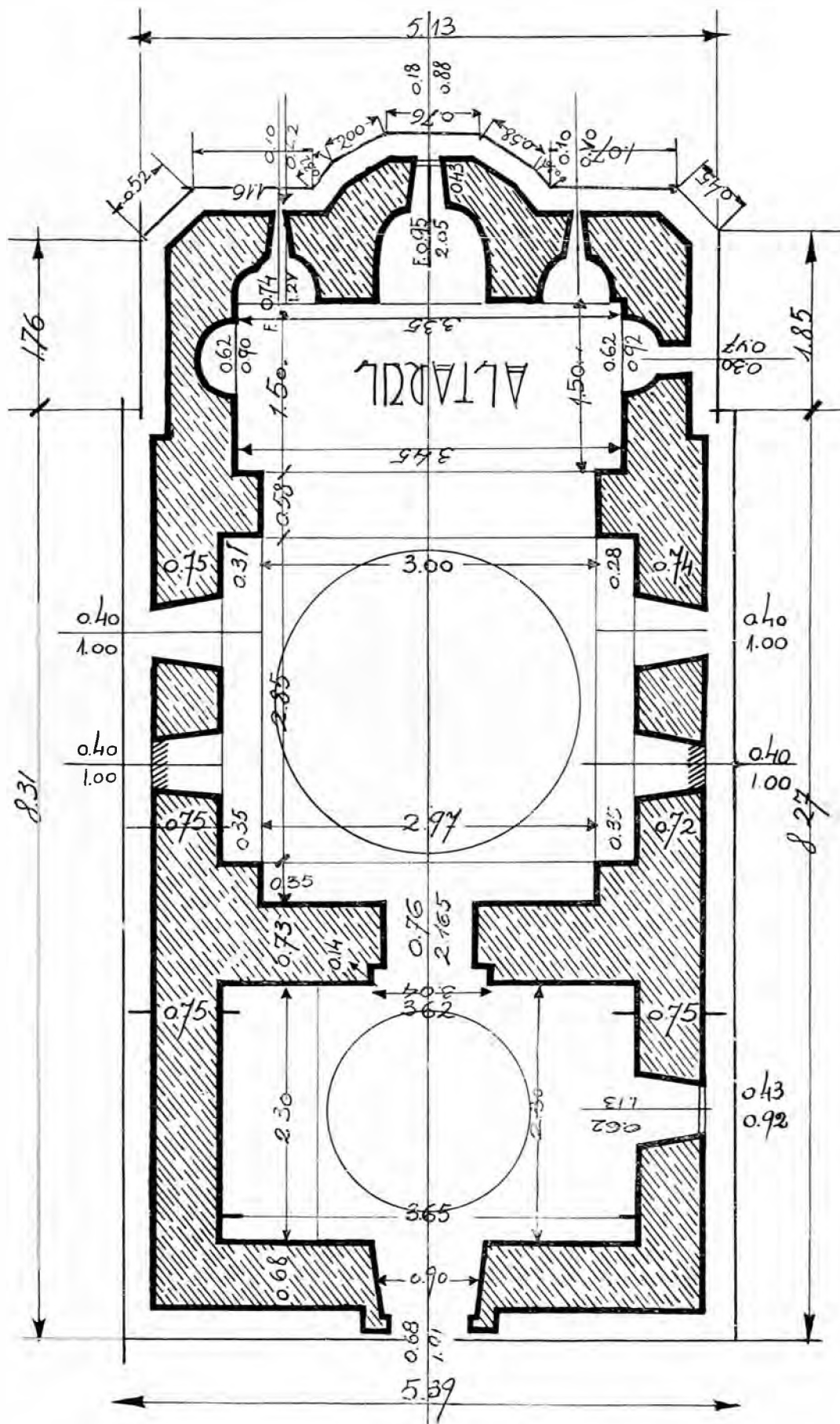

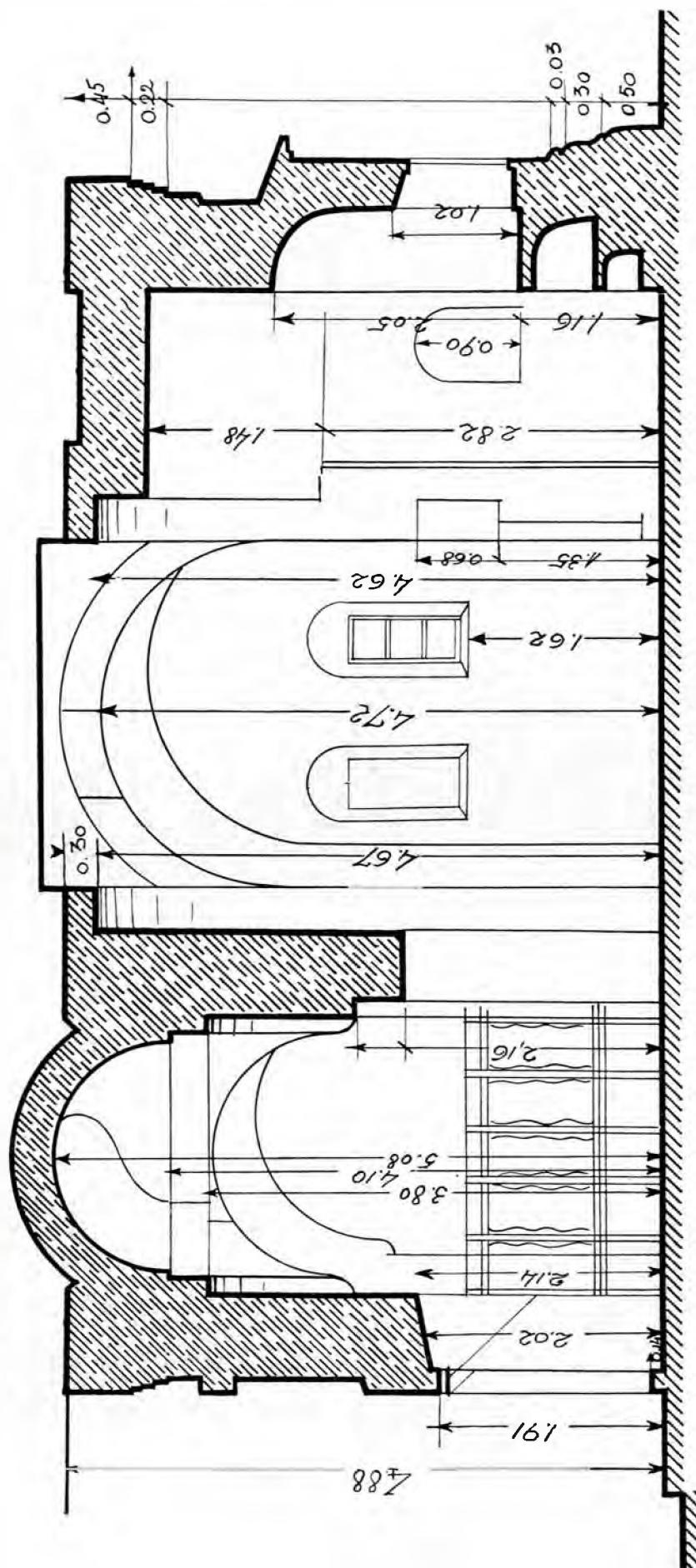
Fig. 392. — Vedere dinspre miazăzi

(desen arh. Gr. Ionescu)

Biserica Mănăstirii Turna (Argeș)
Fig. 393. — Planul orizontal

Relevu arhitect E. Călinescu

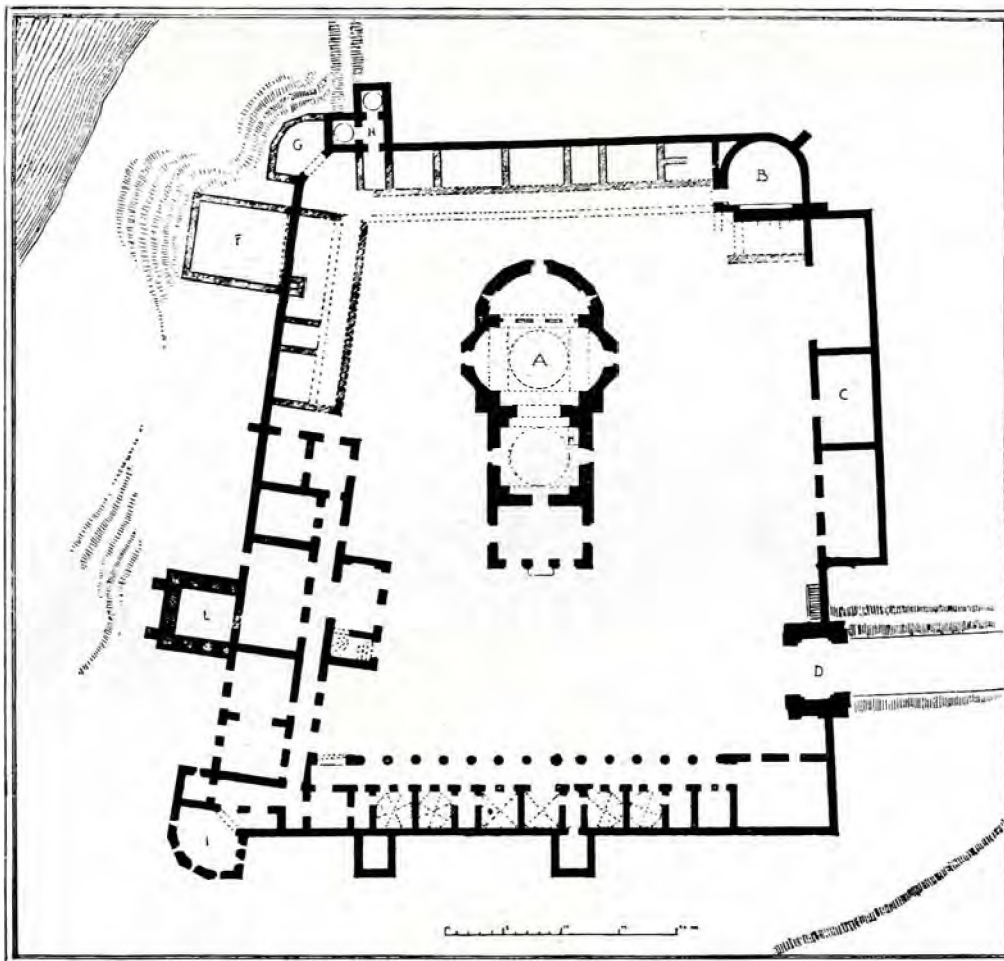

Biserica Mănăstirii Turnu (Argeş)
Fig. 394. — Secţiune longitudinală

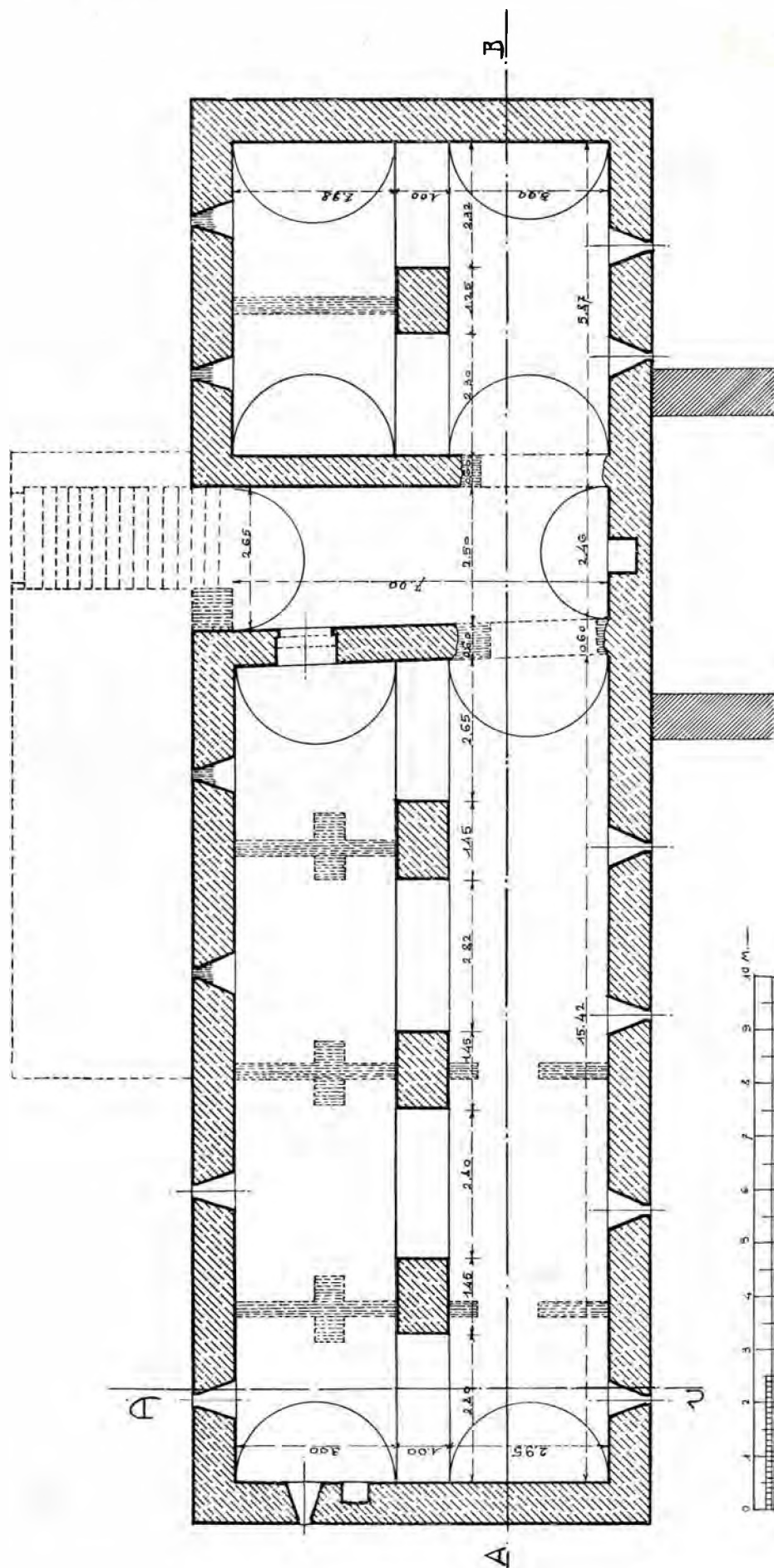
Relevu arhitect E. Calinescu

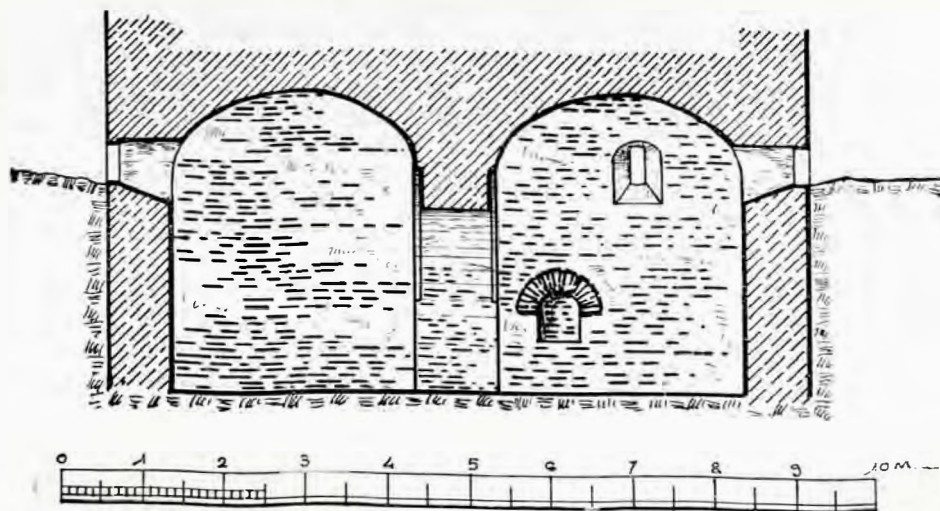
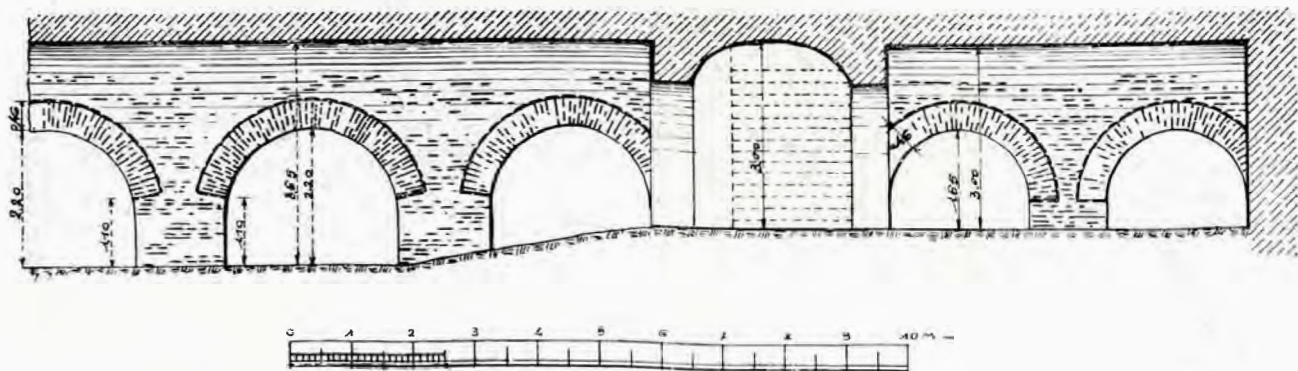
Biserica Mănăstirii Turnu (Argeș)
Fig. 395. — Vederea bisericii

Mănăstirea Comana (Vlașca)
Fig. 595. -- Planul general

Mănăstirea Comana (Vlașca)
Fig. 397. — Planul pivnițelor

Manăstirea Comana (Vlașca)
Fig. 398. — Secțiune longitudinală
Fig. 399. — Secțiune transversală

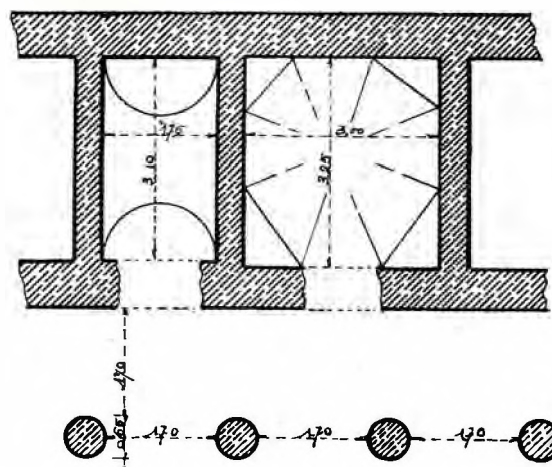
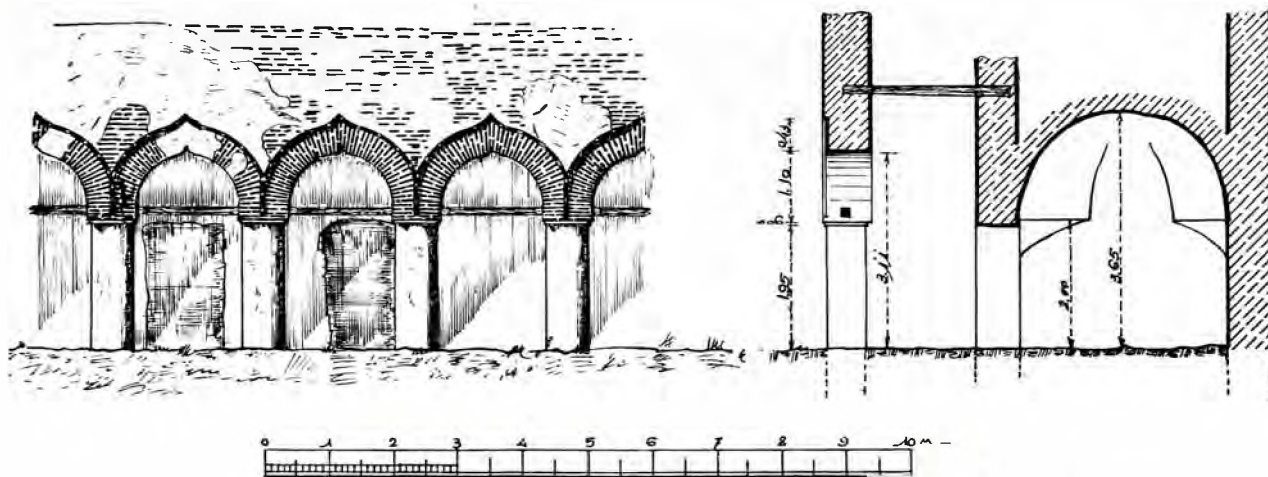
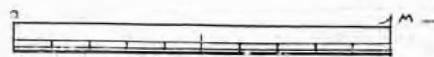
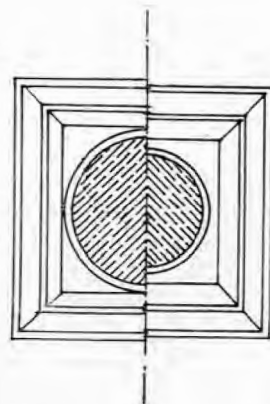
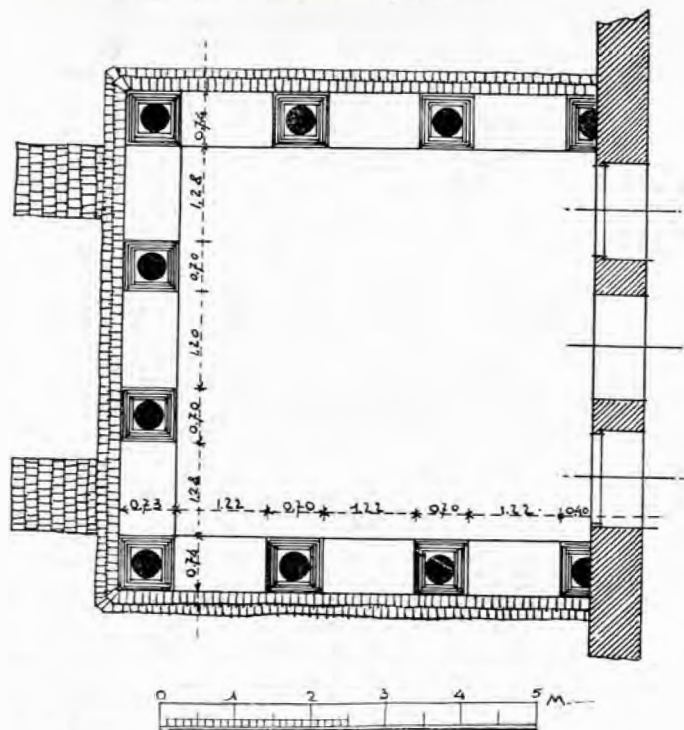
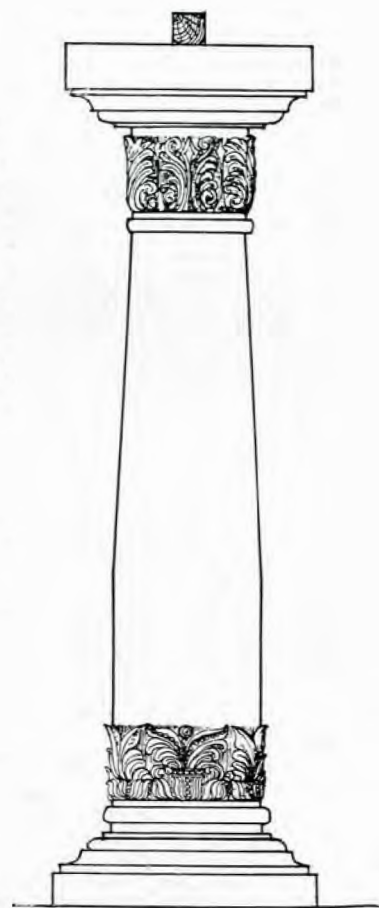
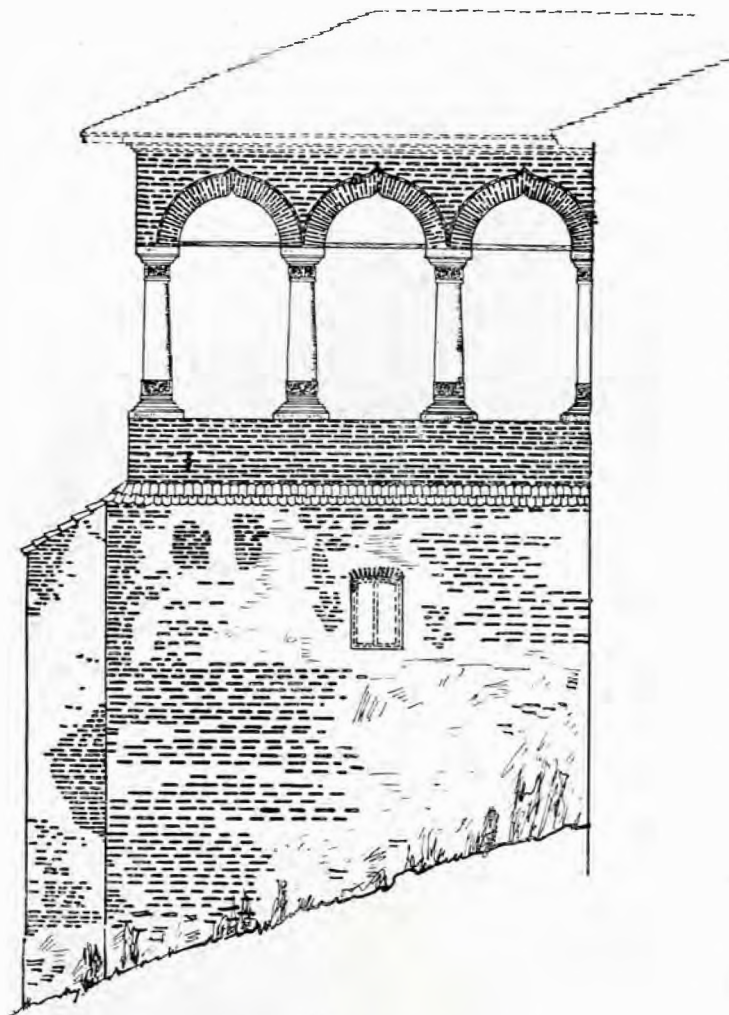

Fig. 400.—Fațada chiliilor

Mănăstirea Comana (Vlașca)

Fig. 401.—Secția chiliilor

Fig. 402.—Planul chiliilor

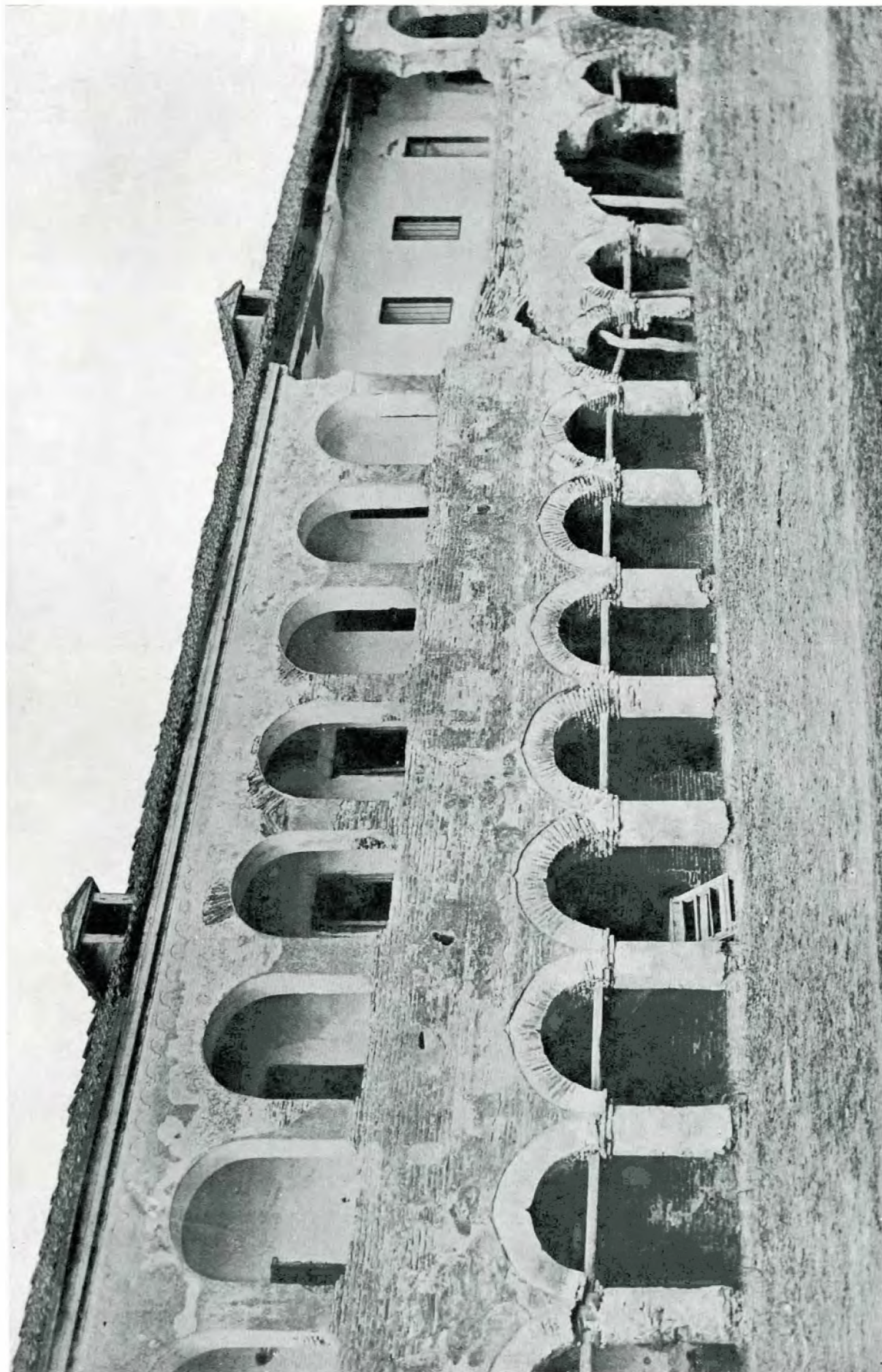
Mănăstirea Comana (Vlașca)

Fig. 403.—Fațada laterală a foișorului

Fig. 404.—Planul foişorului

Fig. 405. Stâlpul foișorului

Fig. 406. —Planul stâlpului

Mănăstirea Comana
Fig. 407. — Vedere chililor

Mănăstirea Comana

Fig. 408. — Vederea spre clopotniță și chilia

Fig. 409. — Foișorul văzut de la răsărit

Mănăstirea Comana

Fig. 410.—Vederea foișorului cu clădirea dinspre apă

Mănăstirea Comana
Fig. 411. — Vedere a foișorului

Mănăstirea Comana
Fig. 412. — Stâlpii dela foișor

Fig. 413.—Detaliul capitelului cu Stema Cantacuziniștilor

Mănăstirea Comana

Fig. 414. — Detaliul bazei stâlpului

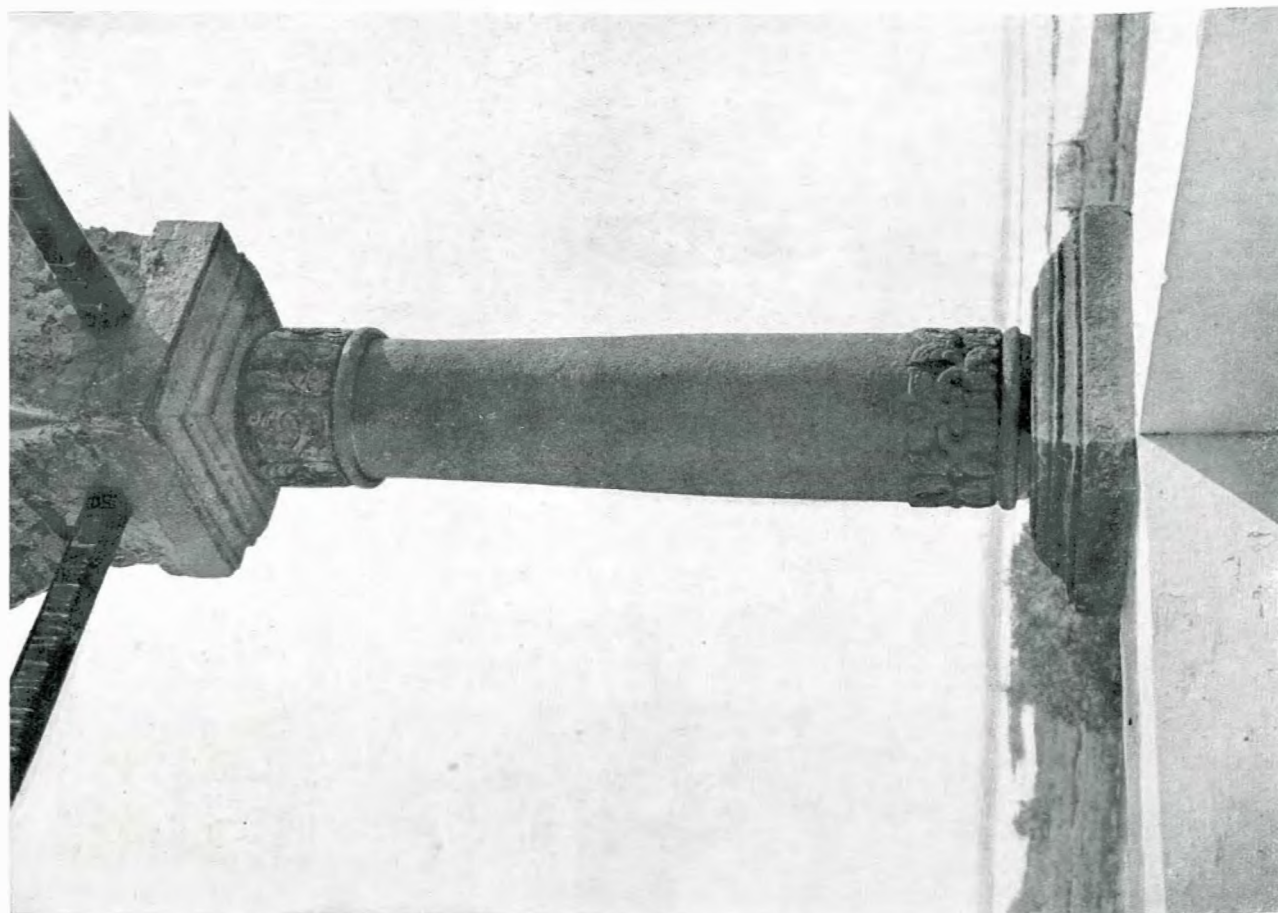

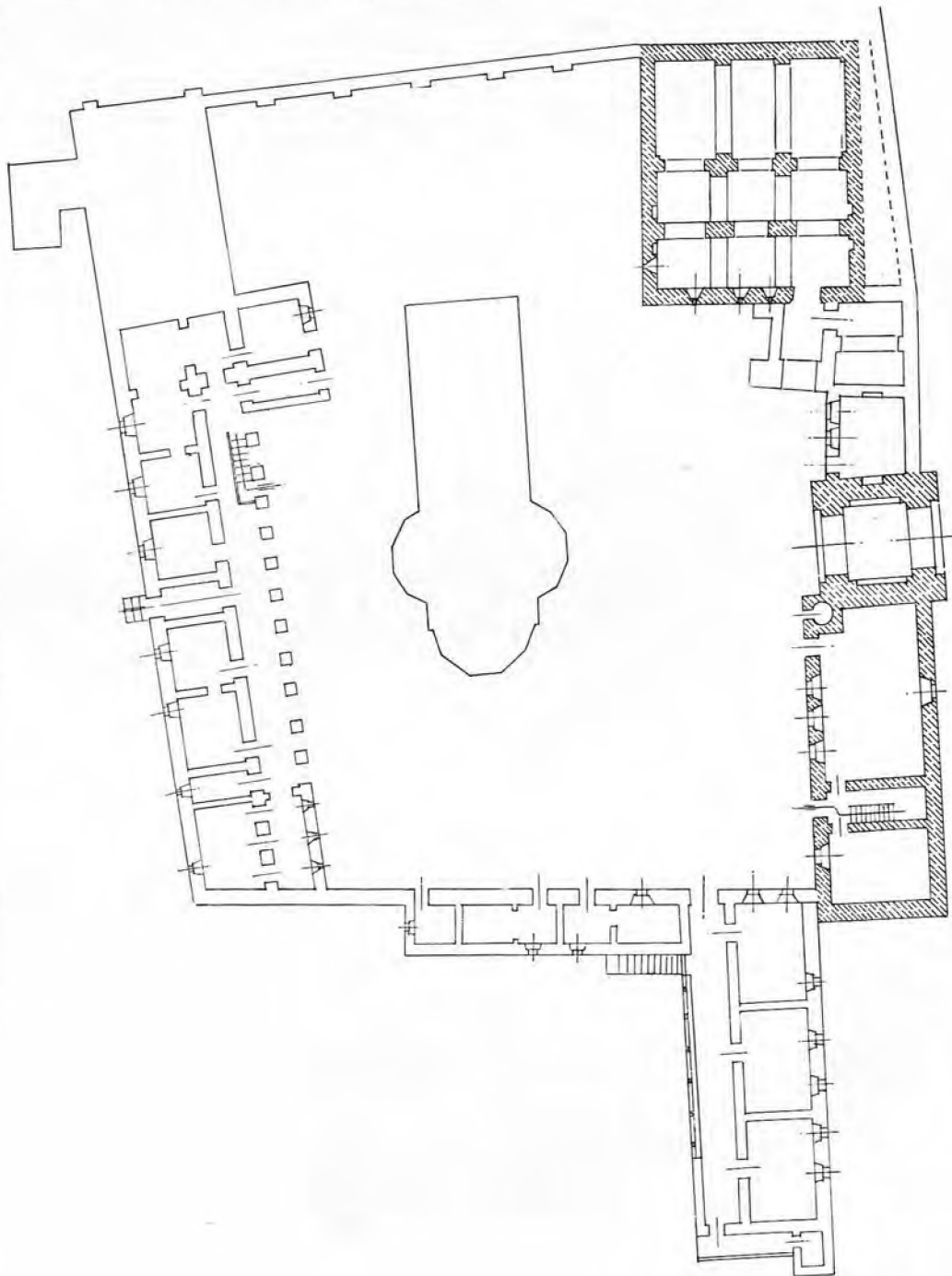
Fig. 416. — Stălpul dela foisor

Mănăstirea Comana

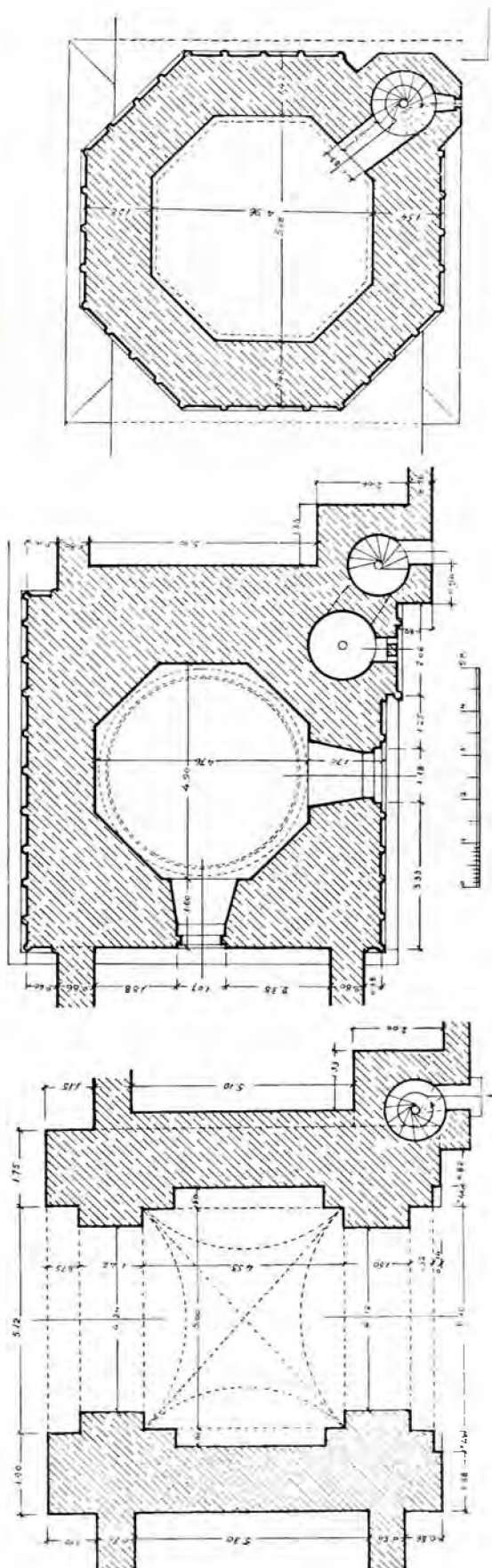

Fig. 415. — Plănta bisericii

LEGIȘTELE DE LA MATEI-BĂȘARAB
 — zidărie de la Brâncoveanu și alții
 — 1800 —

Mănăstirea Brâncoveanu (Romanian)
 Fig. 417. — Planul general

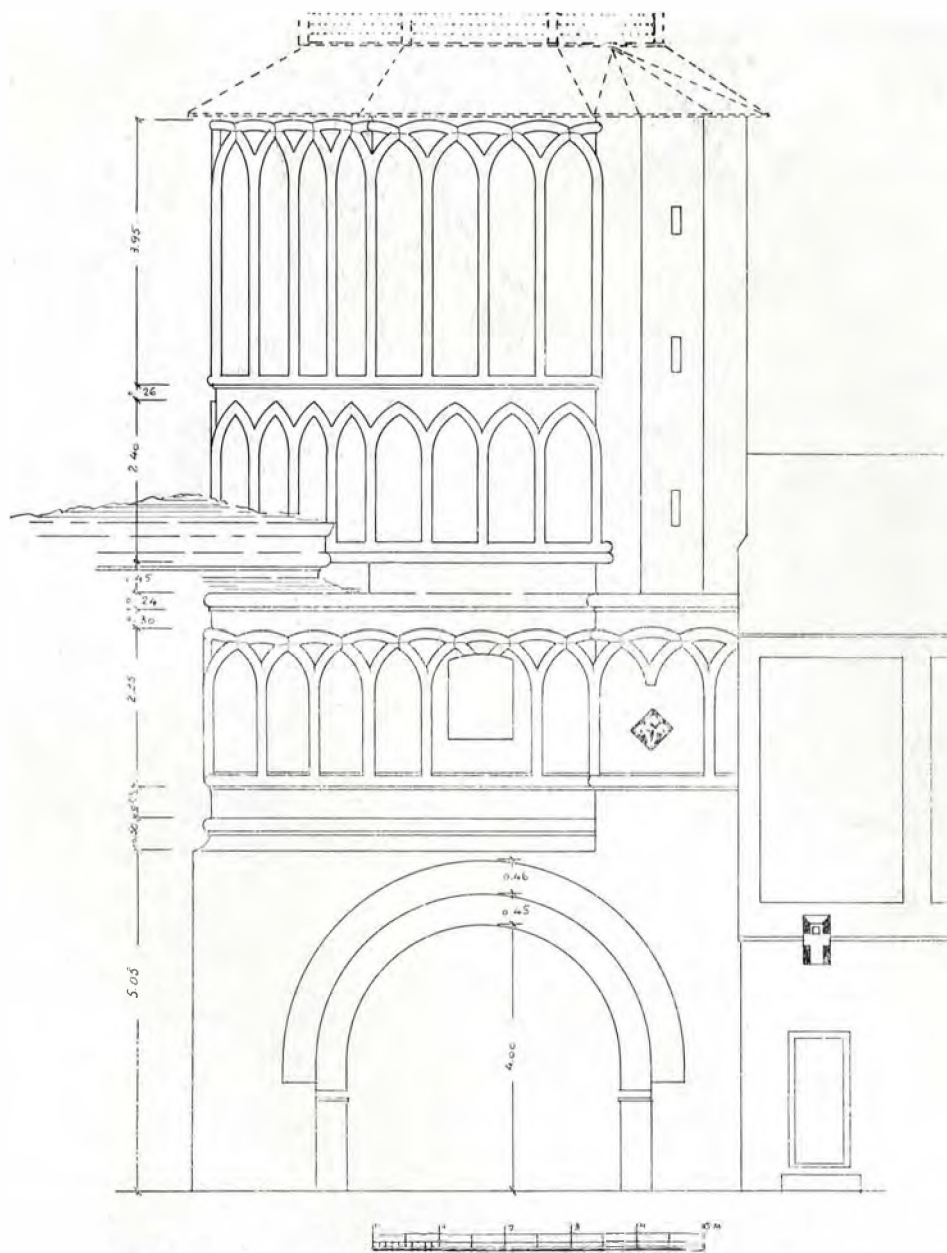
Clopotnița Mănăstirii Brâncoveni (Romanăți)

Fig. 418. — Planul etajului superior

Fig. 419. — Planul etajului intermediar

Fig. 420. — Planul parterului

Relevu arhitect I. Atanasescu

Clopotnița Mănăstirii Brâncoveni (Romana(i))
Fig. 421. — Fațada dinspre curte cu vederea scării

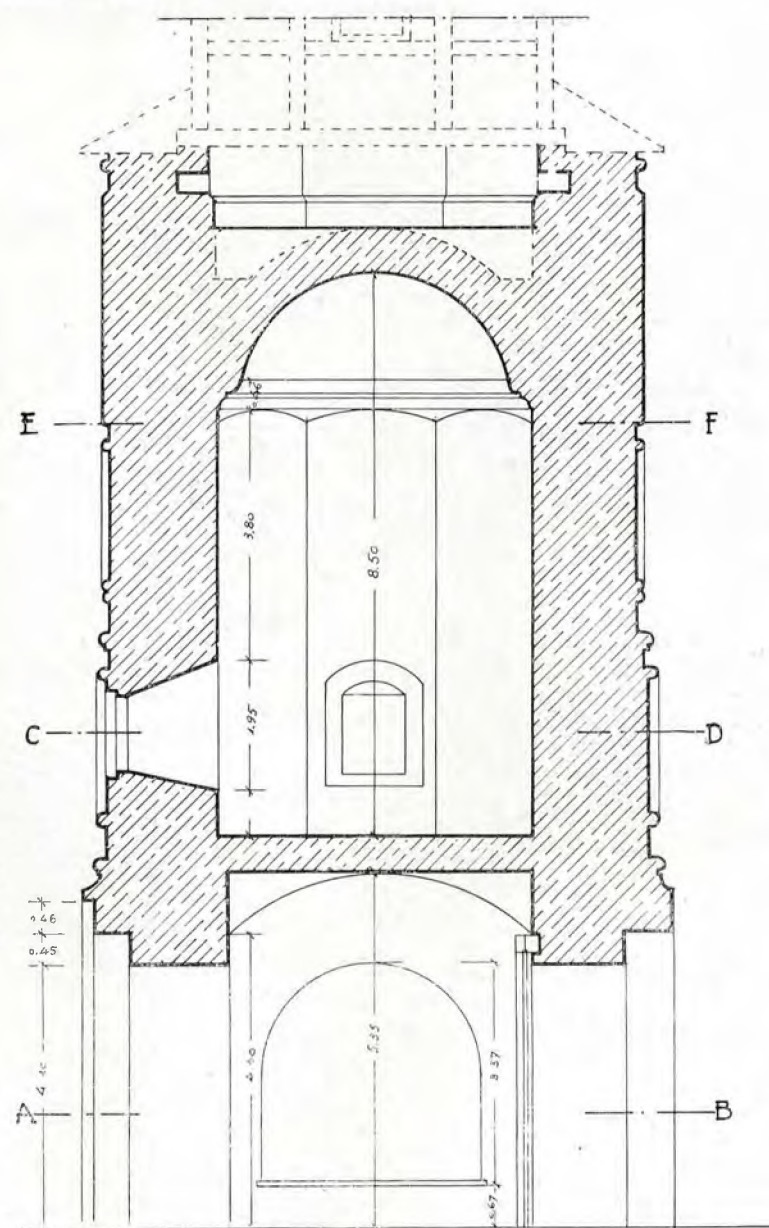

Fig. 422. — Secțiune verticală
Relevu arhitect I. Atanasescu

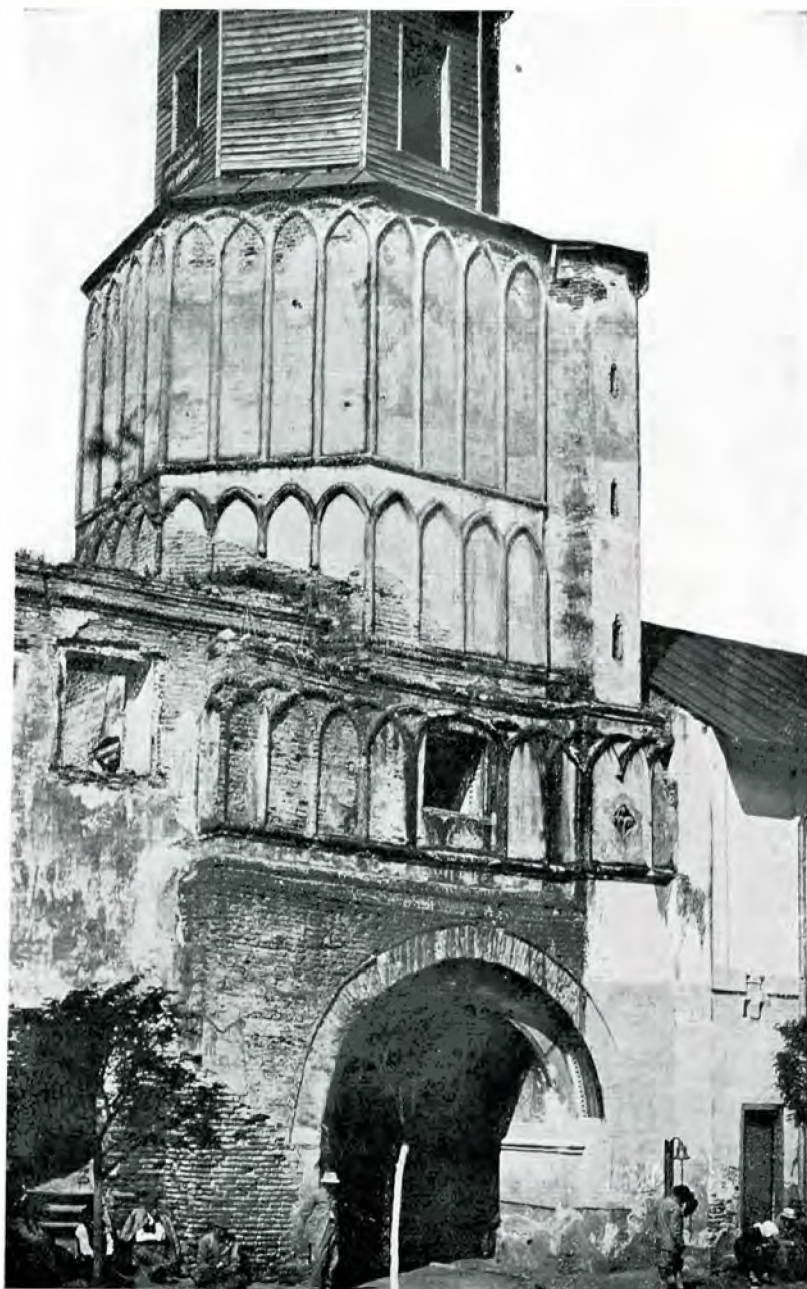

Fig. 423 — Vedere dinspre curte

Clopoțnița Mănăstirii Brâncoveni (Romanați)

Fig. 424. — Vedere din exterior

Mănăstirea Brâncoveni (Romanați)

Fig. 425. — Vederea spre intrare
în dreapta se vede paraclisul

Fig. 426. — Vederea dinspre răsărit
în stânga se vede paraclisul

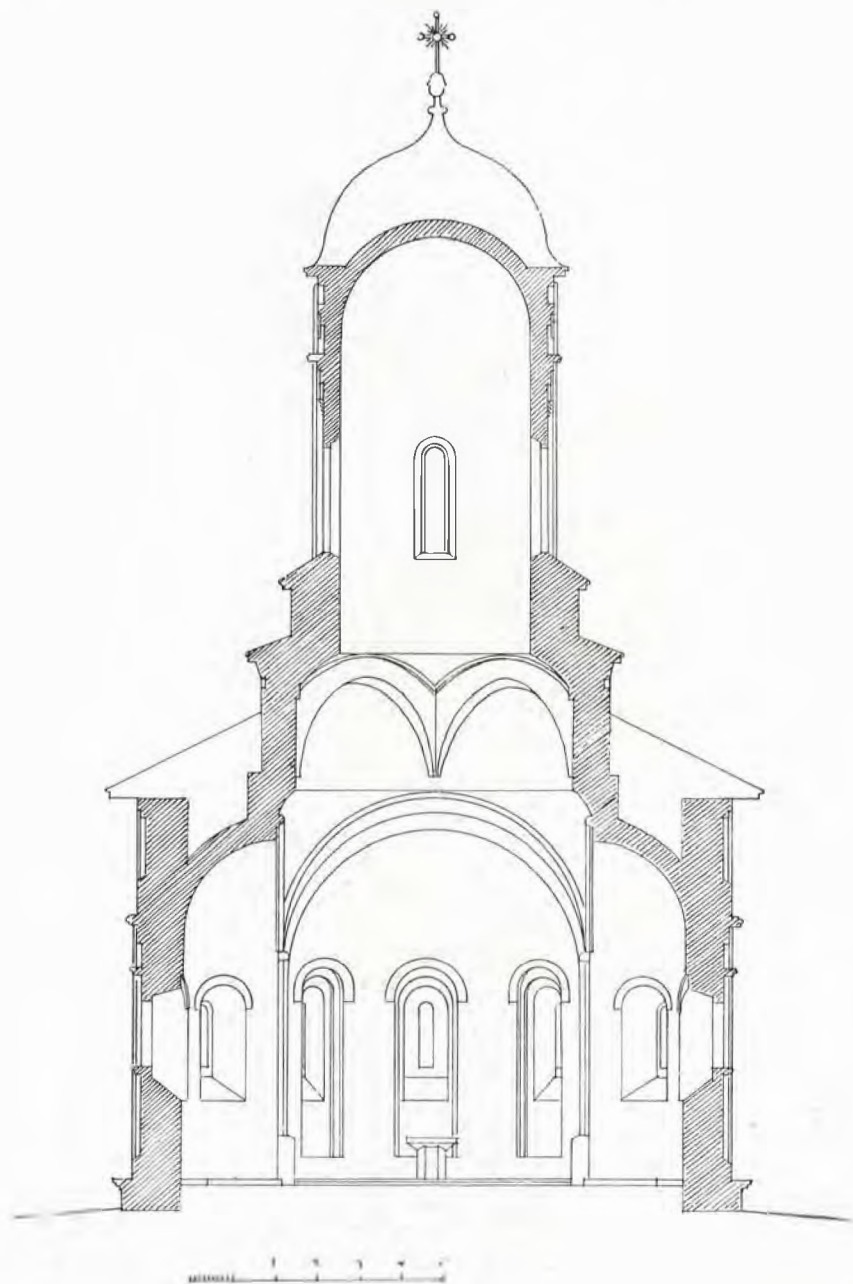
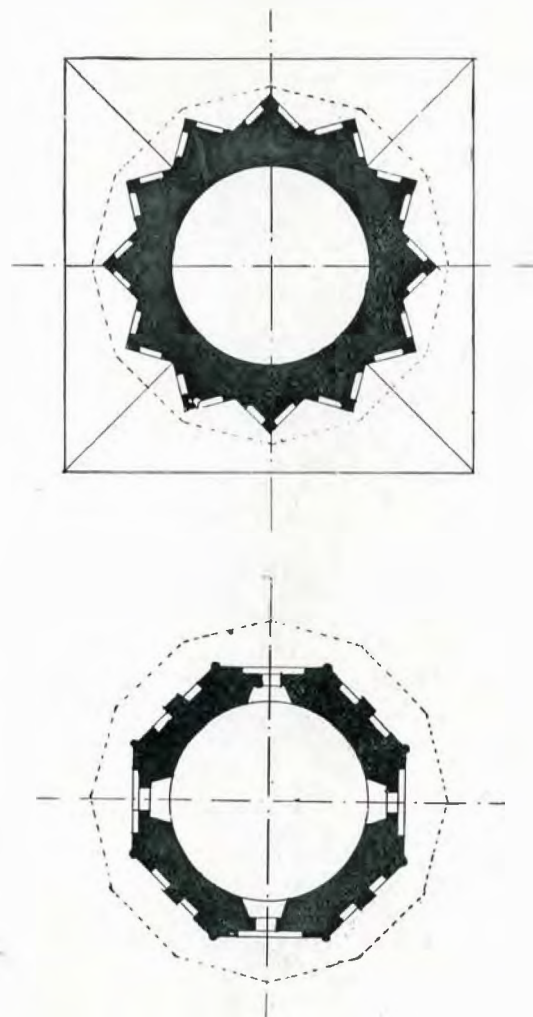

Fig. 427. — Secțiune transversală prin naos

Biserica Stelea din Târgoviște

Fig. 428. — Secție prin casa turlei

Fig. 429. — Secție prin turlă

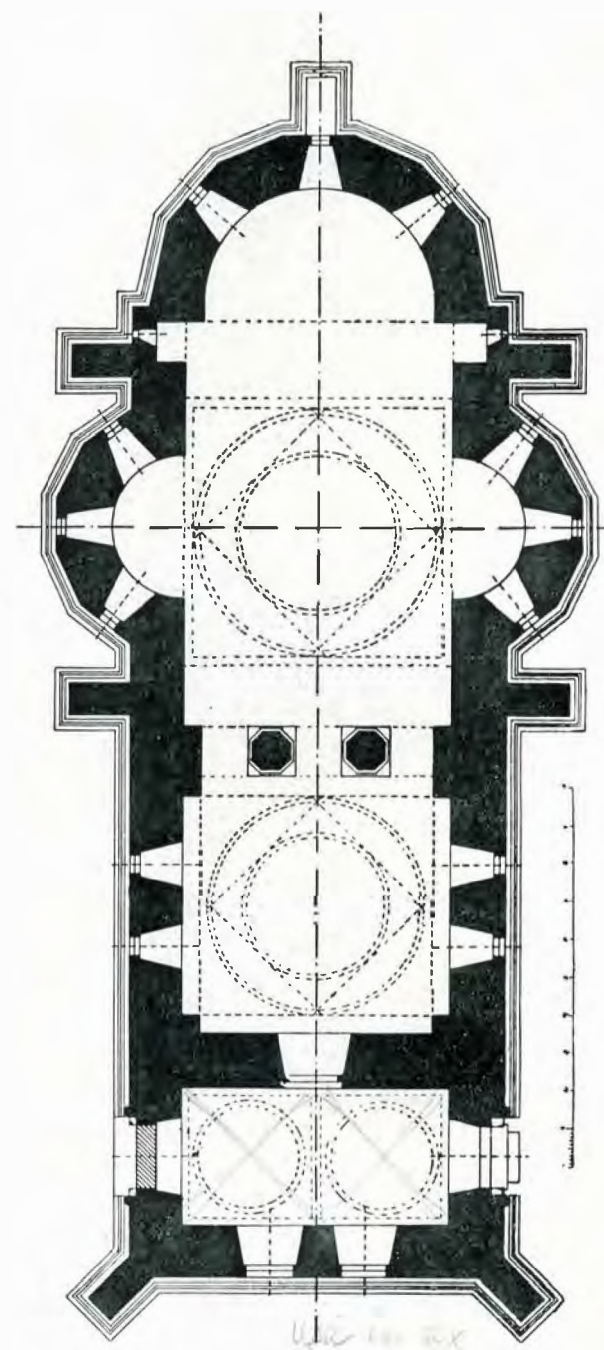

Fig. 430. — Planul orizontal

Relevu arhitect N. Gabrielescu

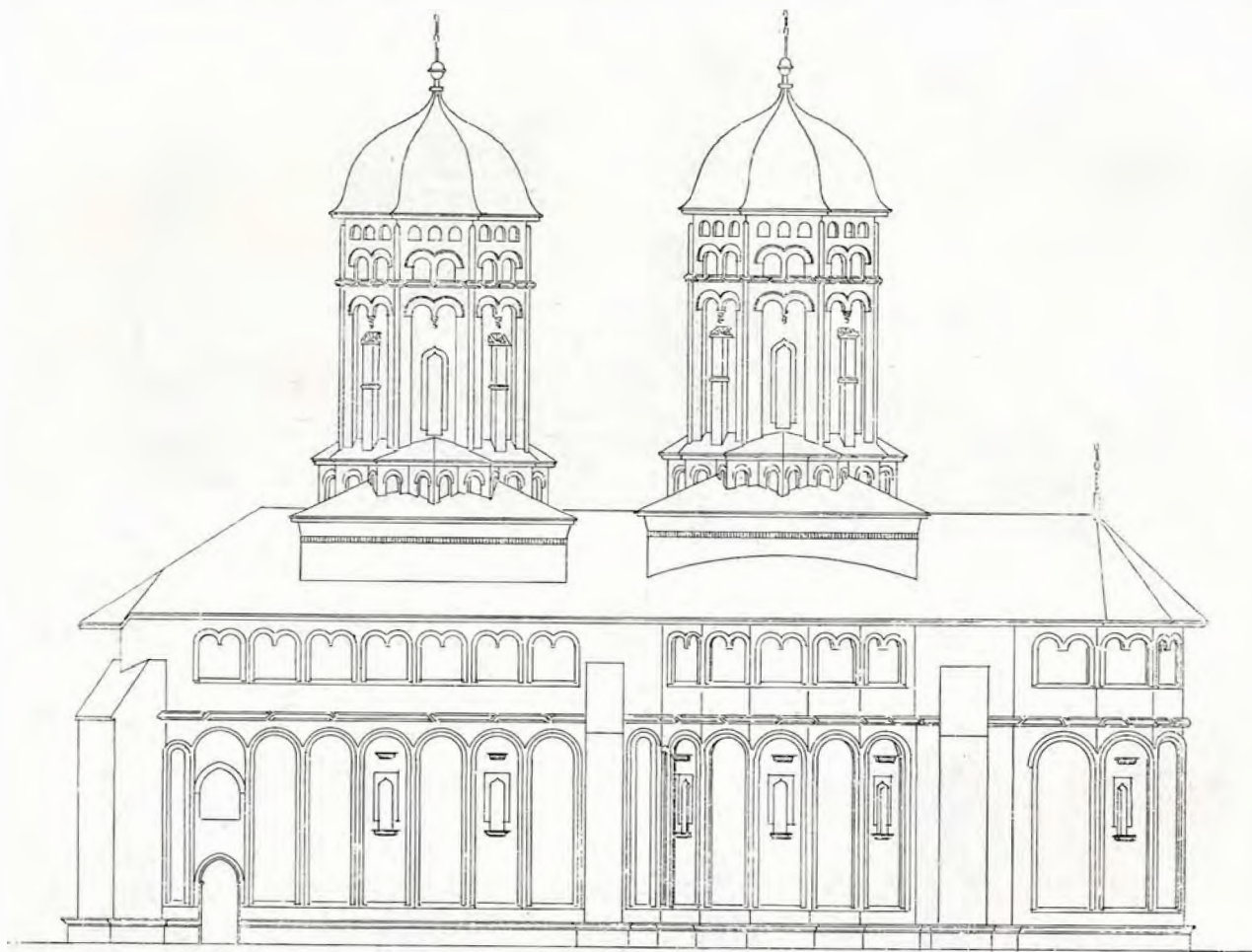
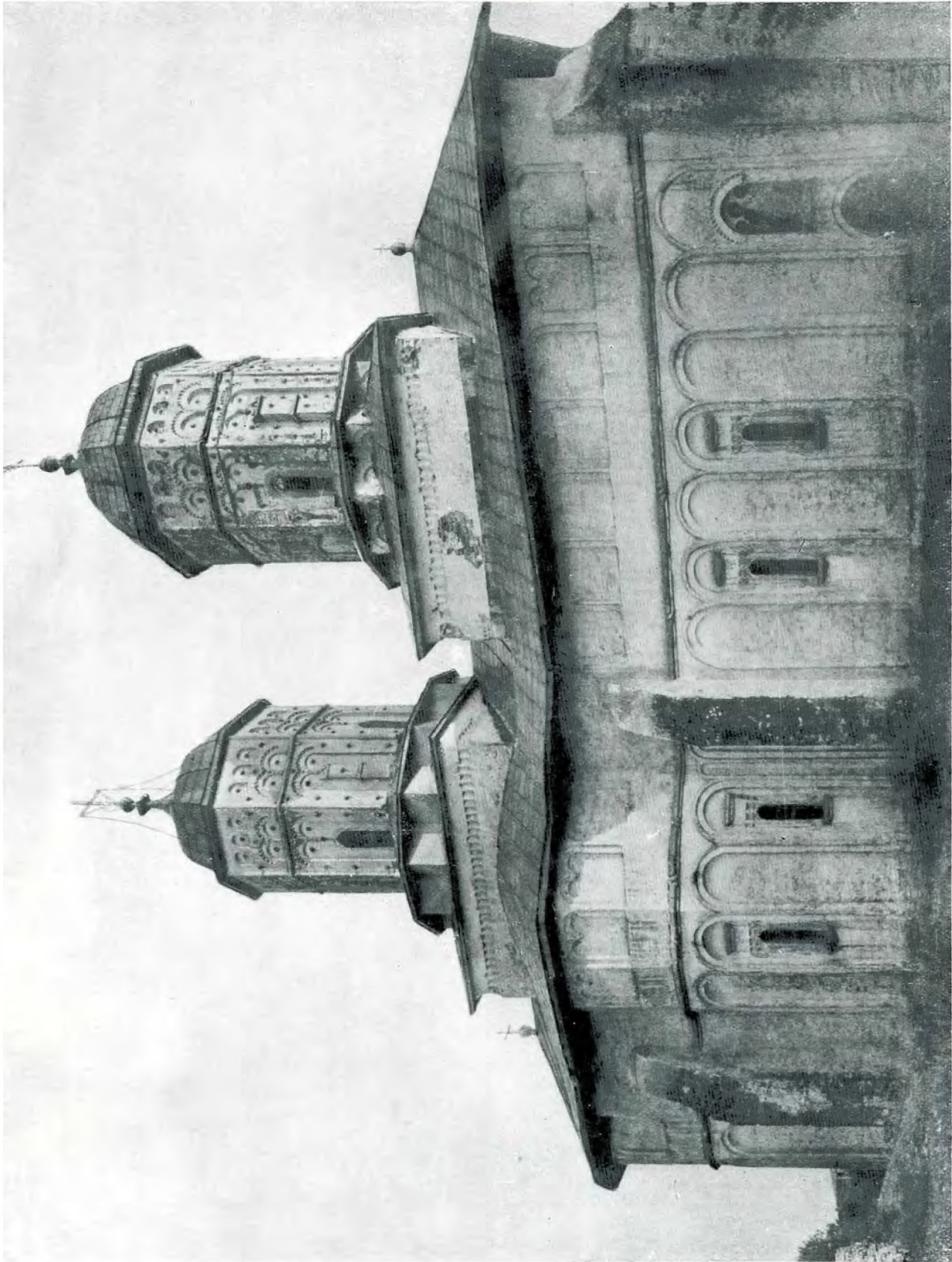

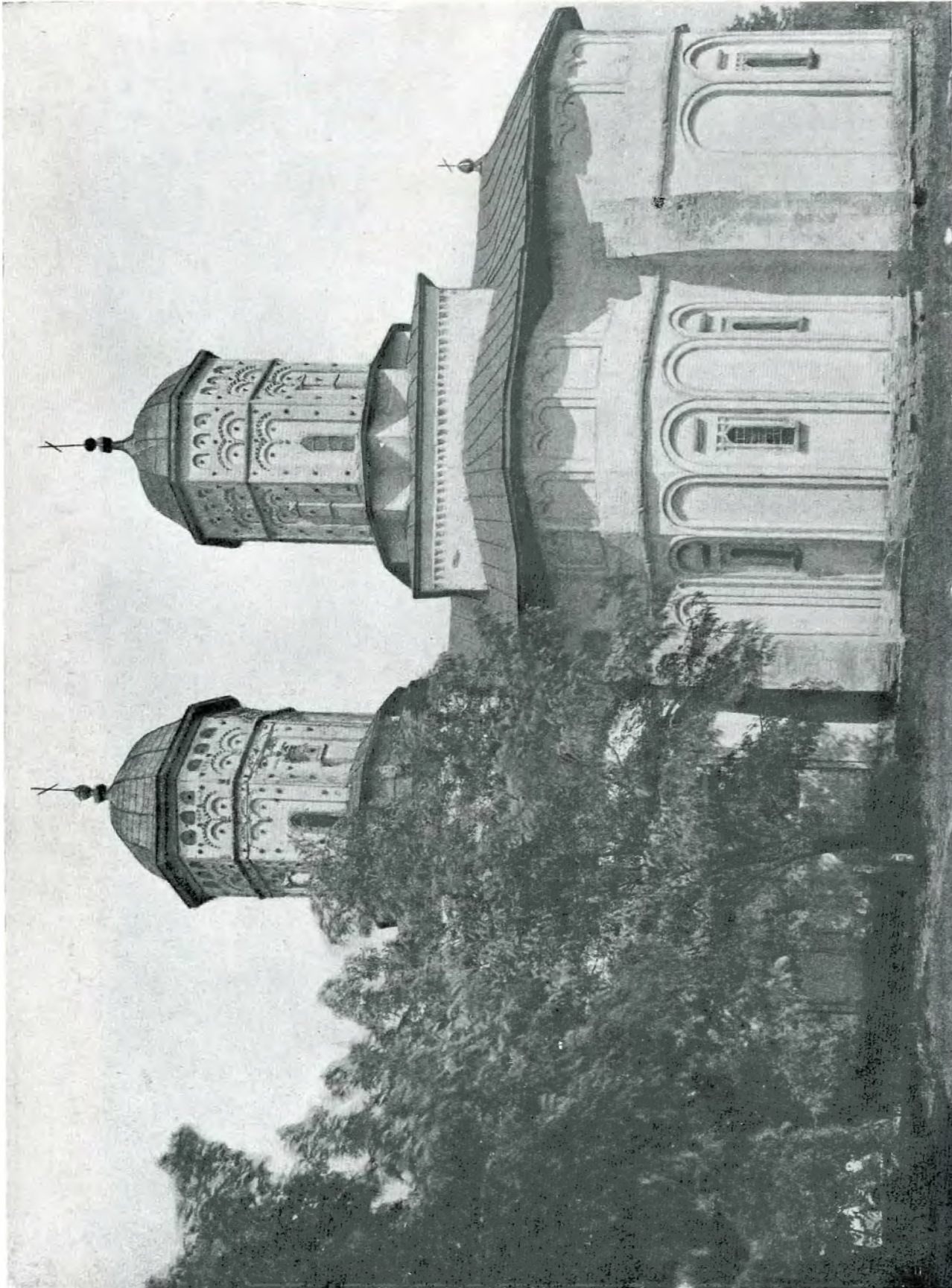
Fig. 431. — Fațada laterală

Fig. 432. — Secțiune longitudinală

Relevu arhitect N. Gabrielescu

Biserica Scelea din Târgoviște
Fig. 433. — Vedere dinspre miază-noapte

Biserica Stelen din Târgoviște
Fig. 434. — Vedere dinspre miazăzi

Biserica Stelea din Târgoviște
Fig. 435. — Vedere dinspre apus

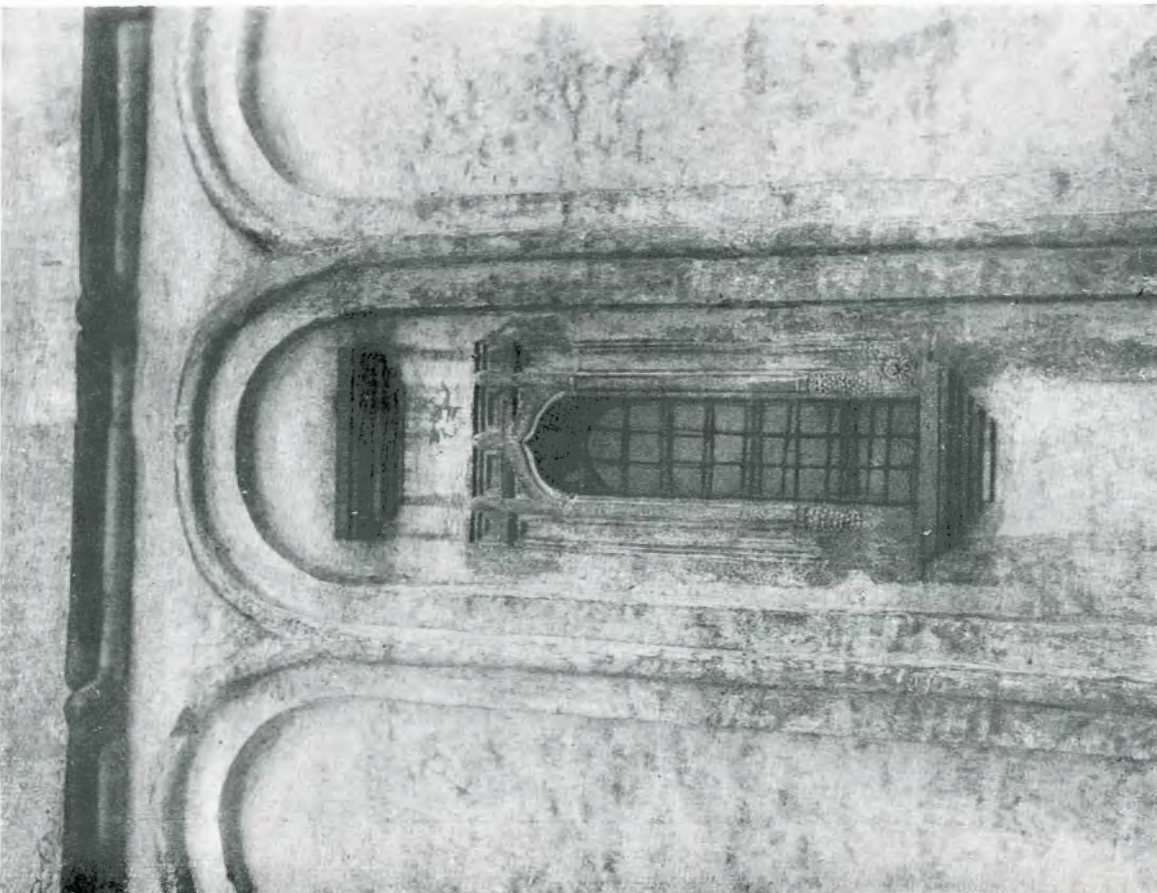

Fig. 436. — Detaliul ferestrei

Biserica Stelea din Târgoviște

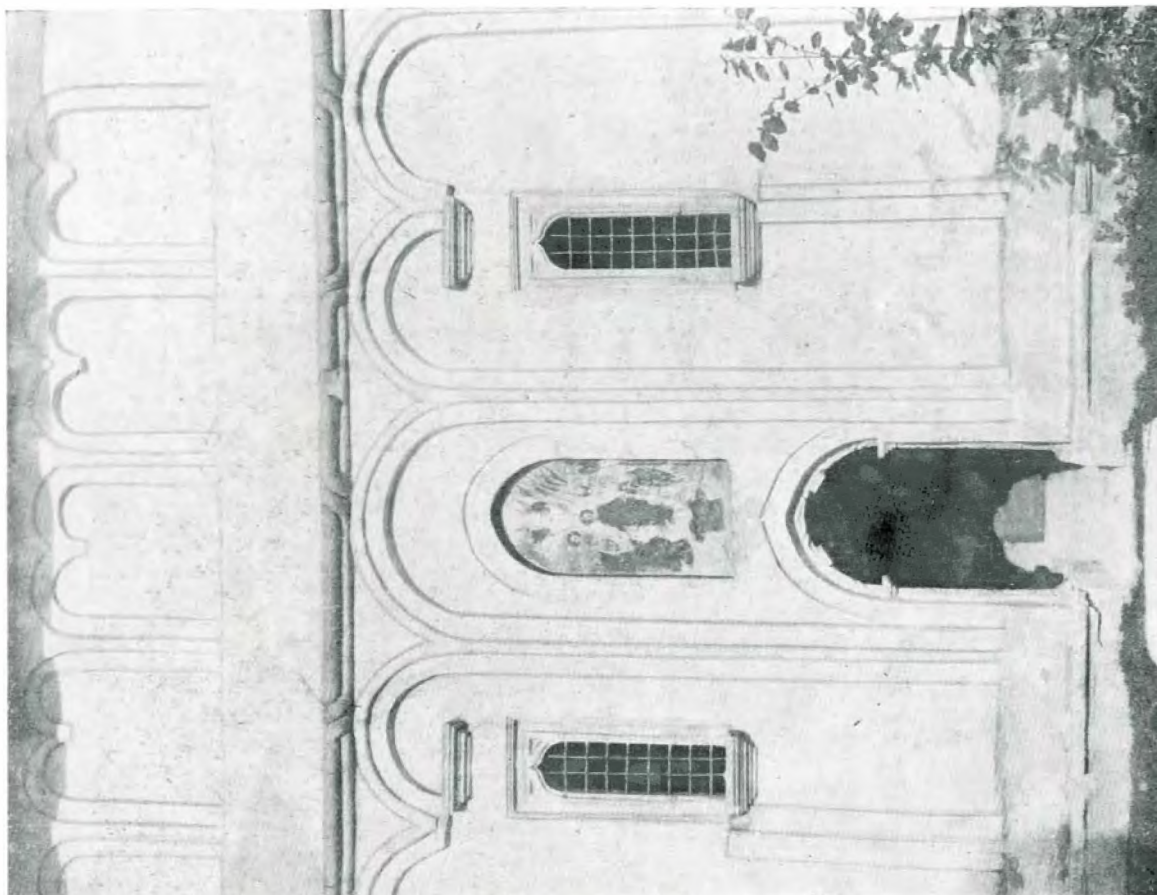

Fig. 437. — Detaliul fațadei pridvorului

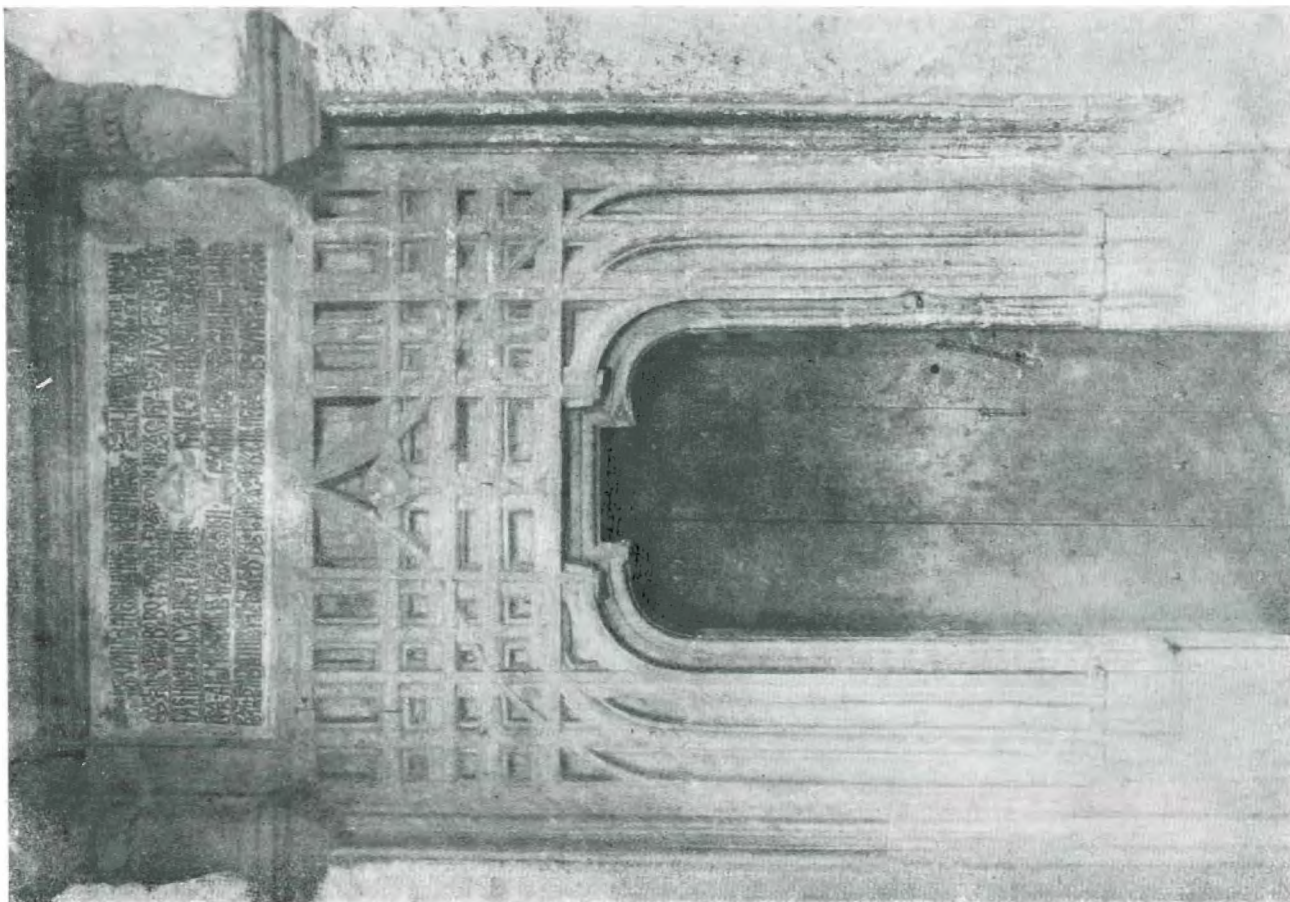

Fig. 438. - Detaliul ușii de la intrare

Biserica Stăleu din Târgoviște

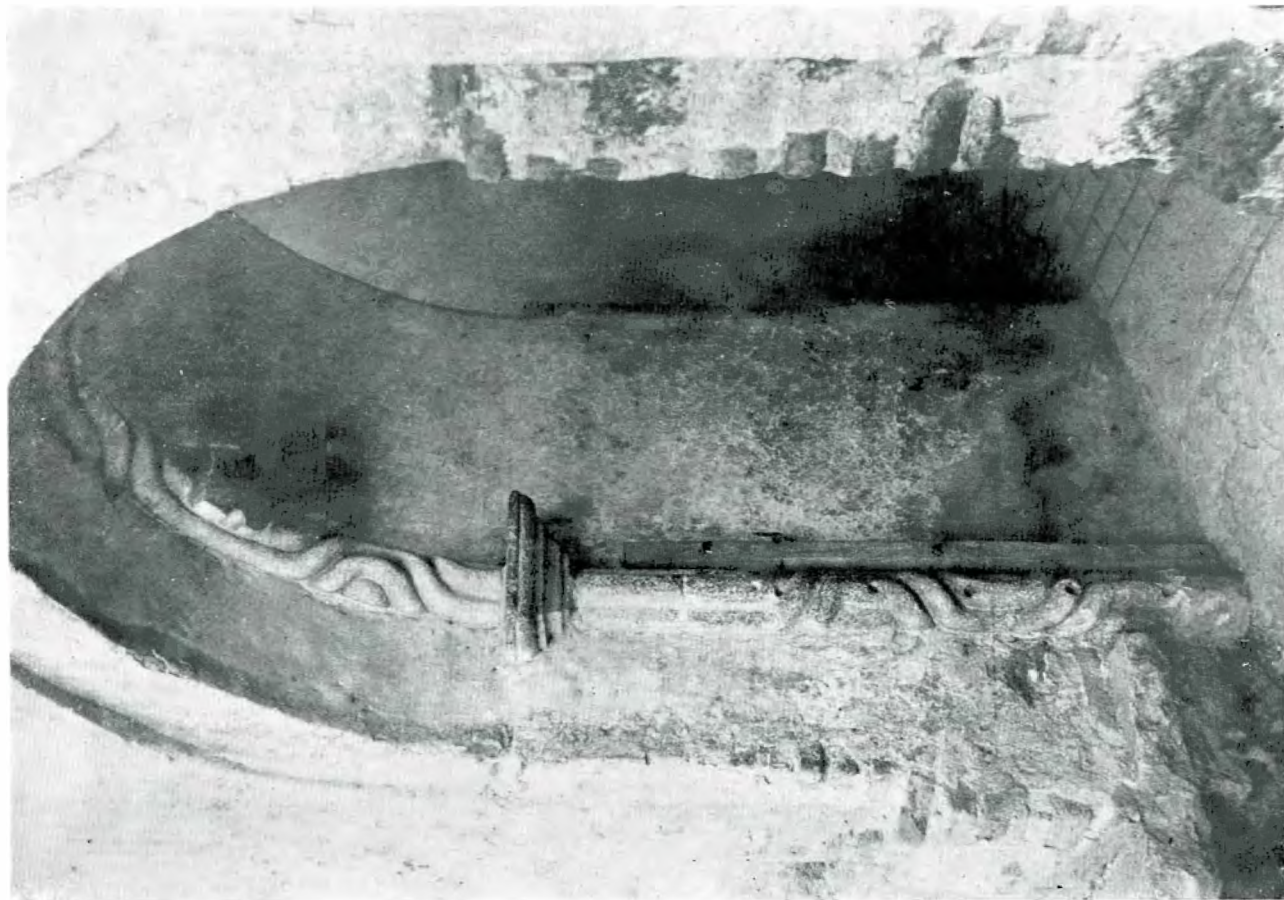

Fig. 439. - Detaliul intrării în pridvor

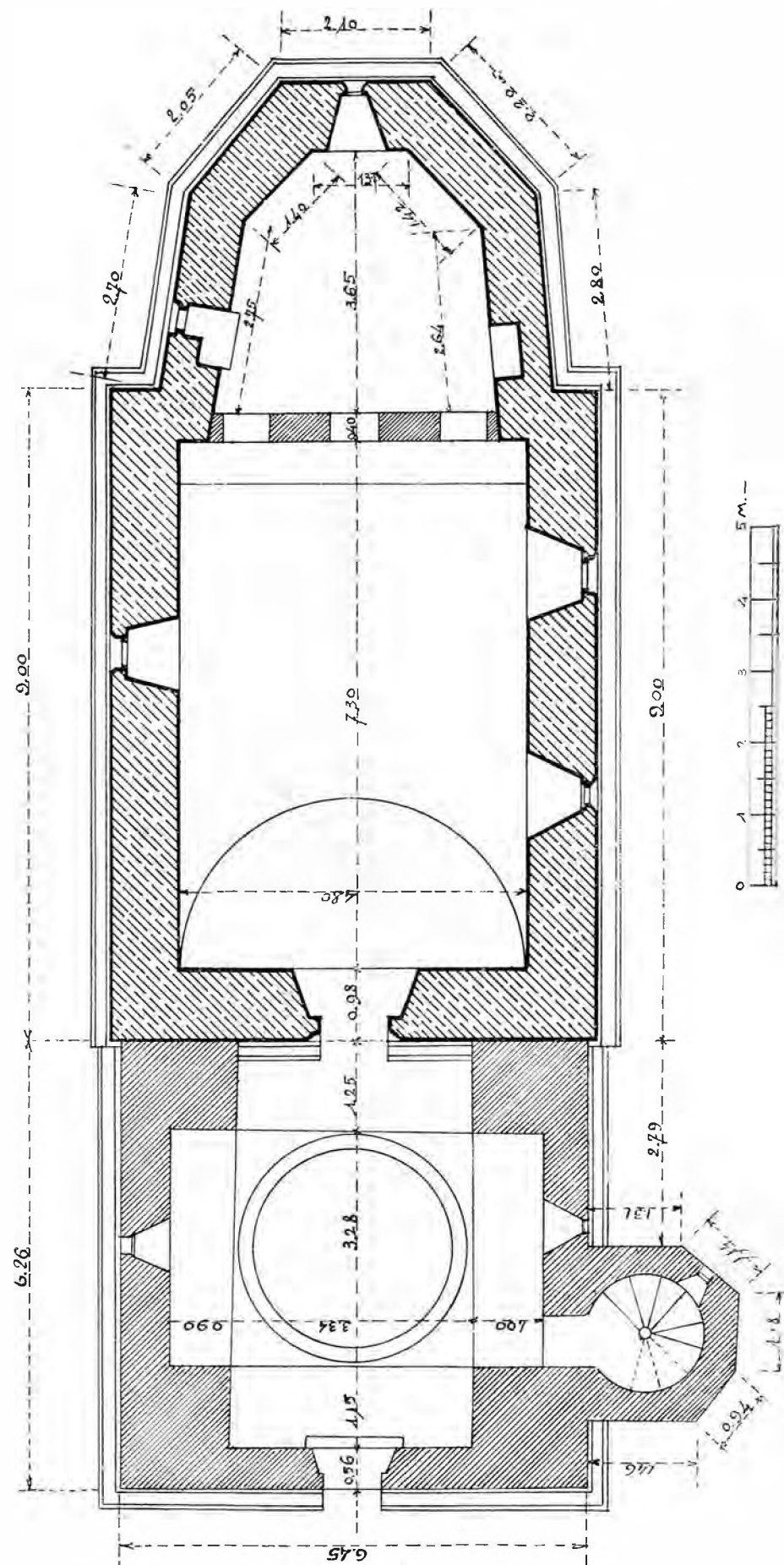
Biserica Stelea din Târgoviște
Fig. 440. — Vedere în pronaos cu neroverele de piatră sculptată

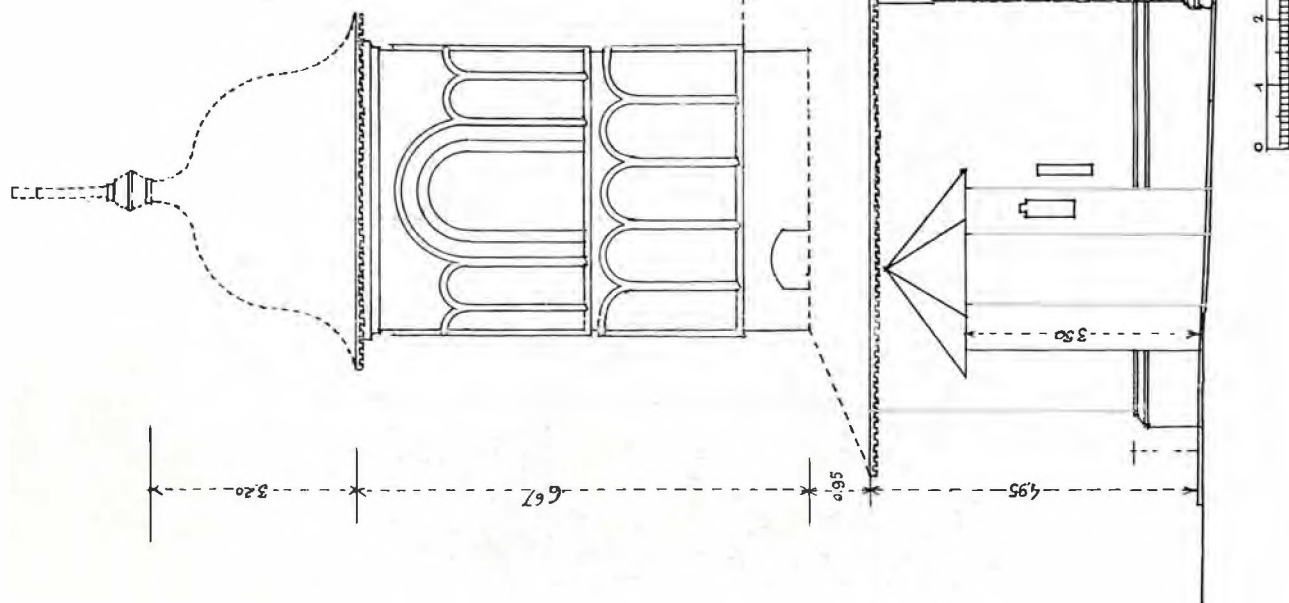
Fig. 441. — Turla bisericii Stelea din Târgoviște

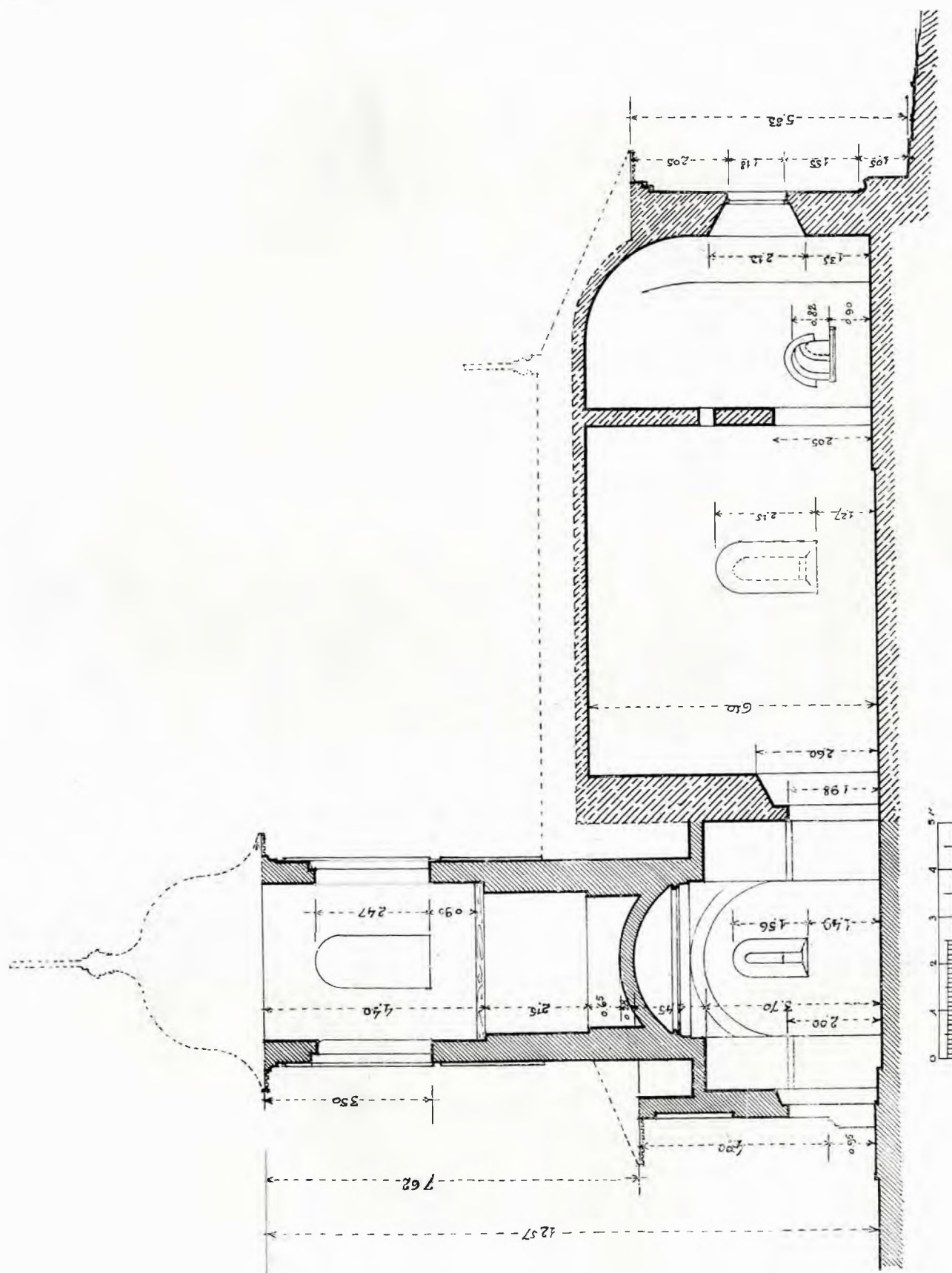
Fig. 442. — Turla bisericii Trei Ierarhi din Iași

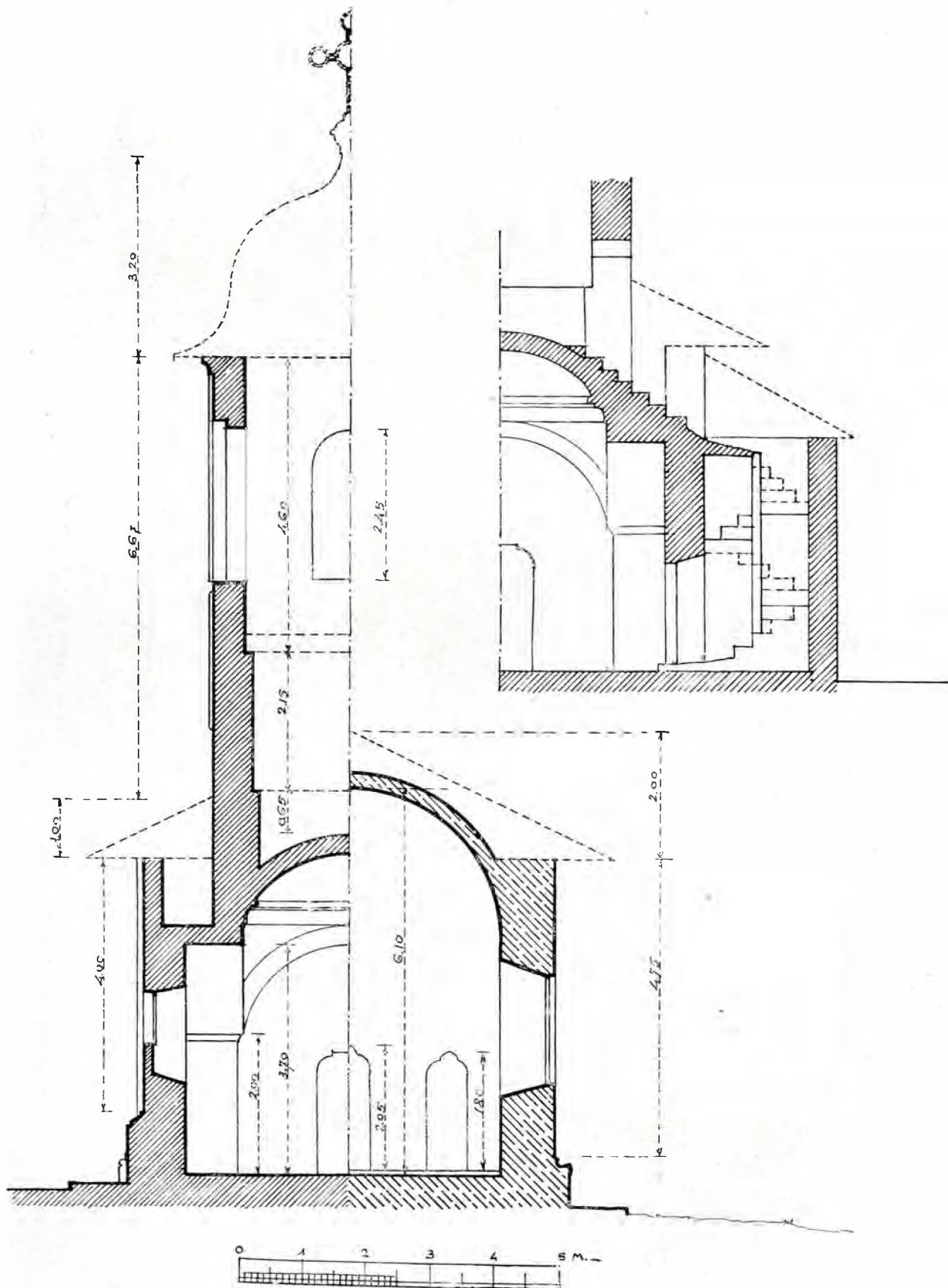

Biserica Sfântul Gheorghe din Câmpulung (Muscel)
Fig. 443. — Planul orizontal

Biserica Sfântul Gheorghe din Câmpulung (Muscel)
Fig. 434. — Fațadă laterală

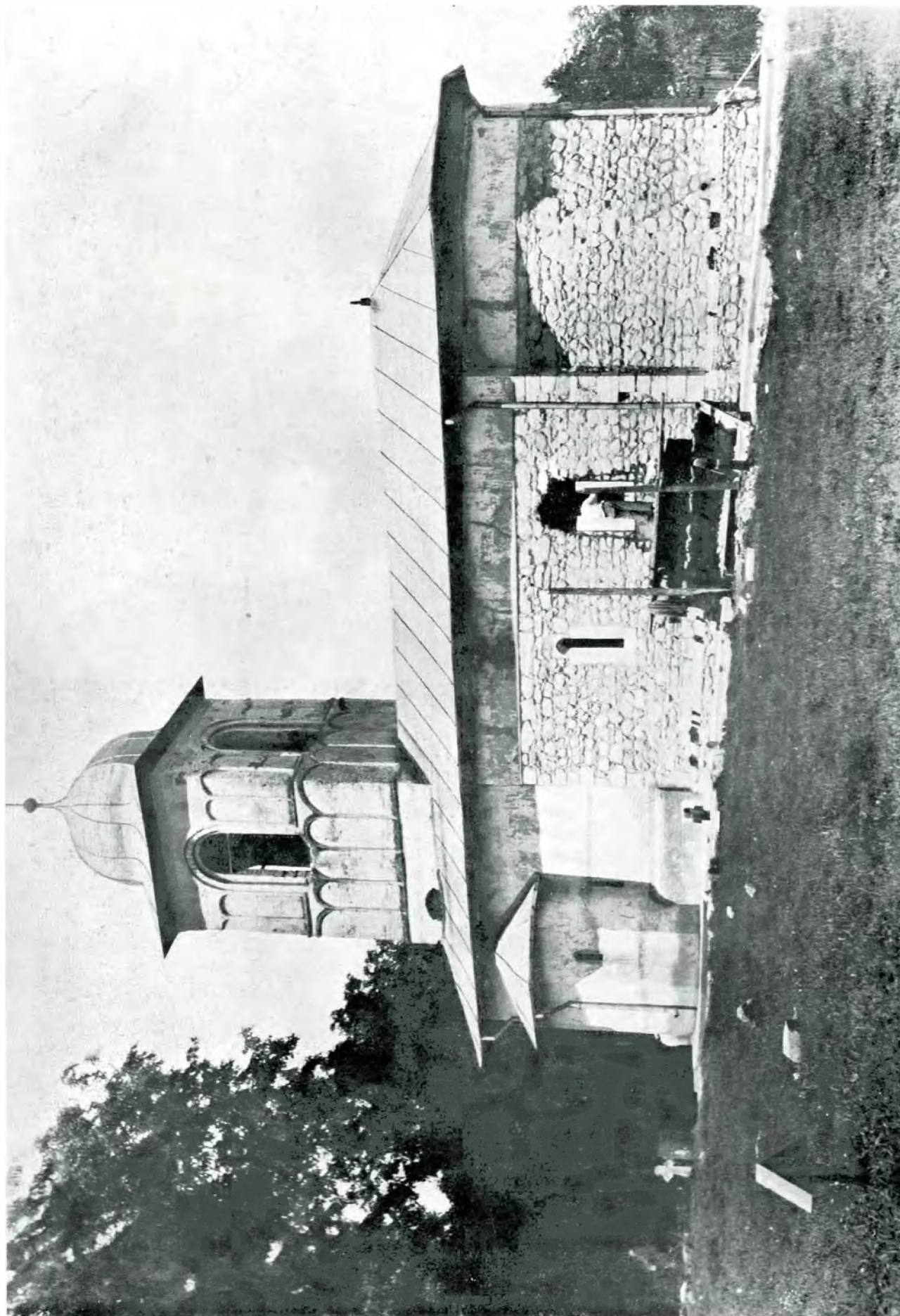

Biserica Sfântul Gheorghe din Câmpulung (Muscel)

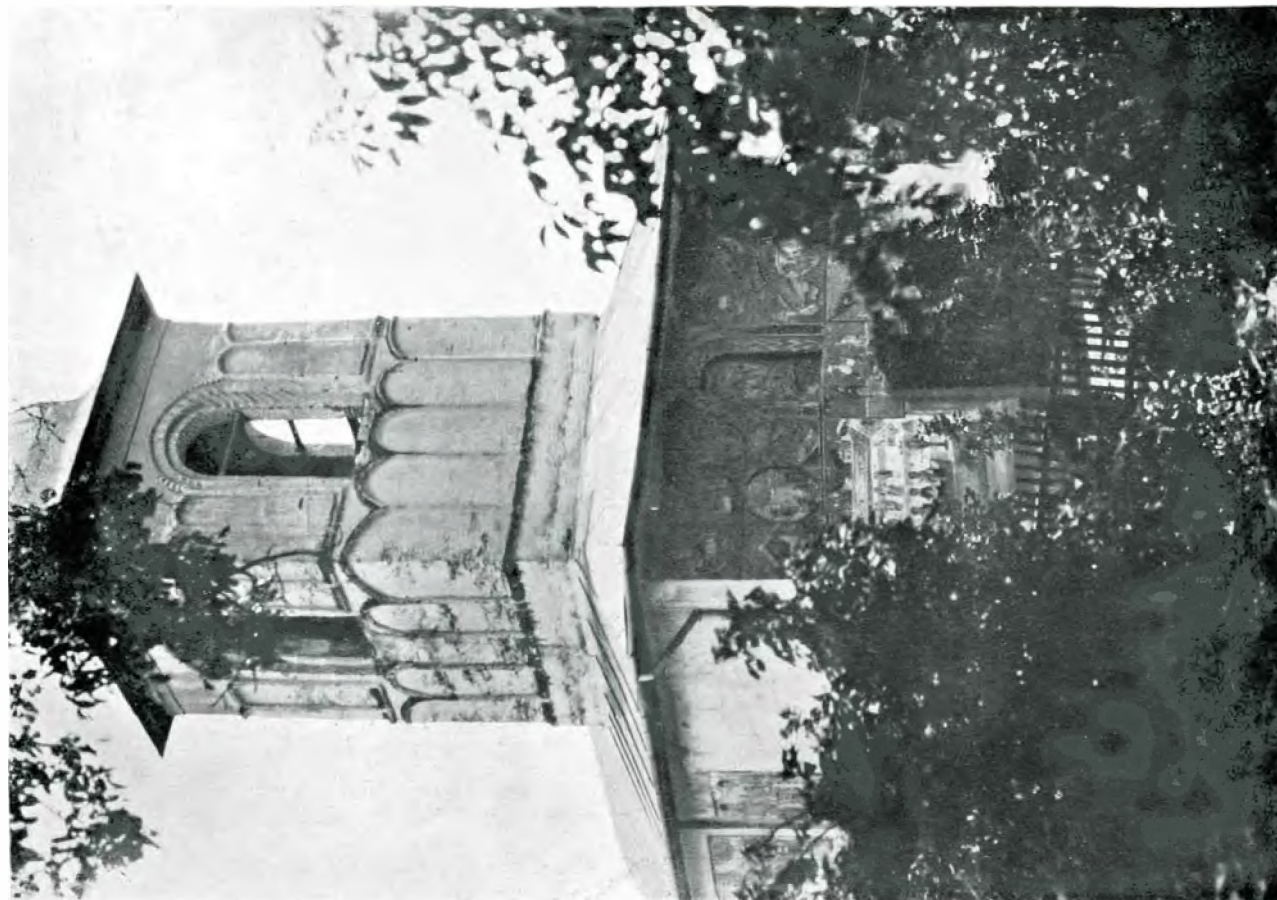
Fig. 446. — Secțiuni prin pronaos și clopotniță

Fig. 447. — Secțiuni prin naos

Fig. 448. — Secțiuni prin pronaos și scară

Biserica Sfântul Gheorghe din Câmpulung (Muscel)
Fig. 449. — Vederea dinspre miază-zi

Biserica Sântul Gheorghe din Câmpulung (Muscel)
Fig. 450. — Vederea clopotniței și a intrării

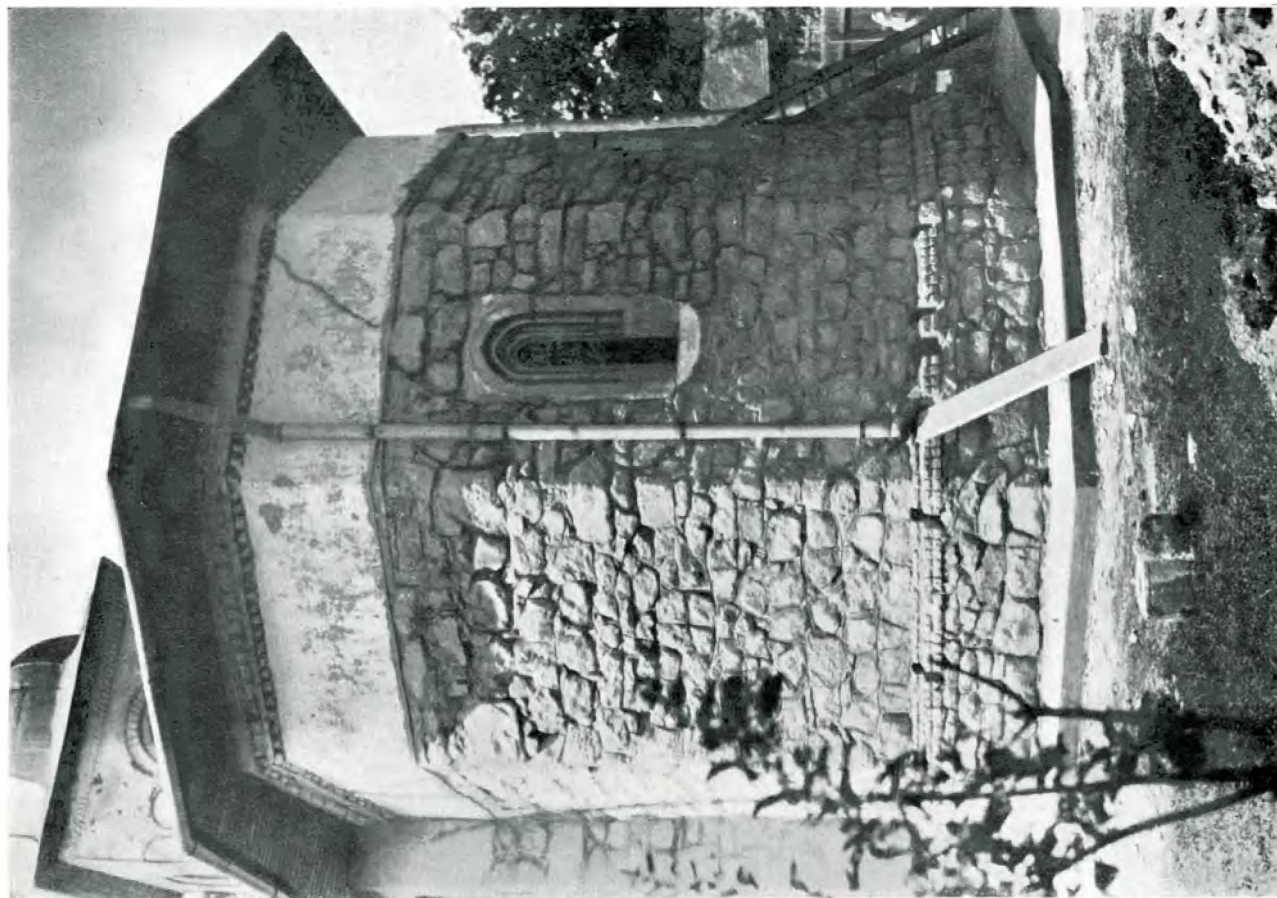

Fig. 451. — Vedere spre altar

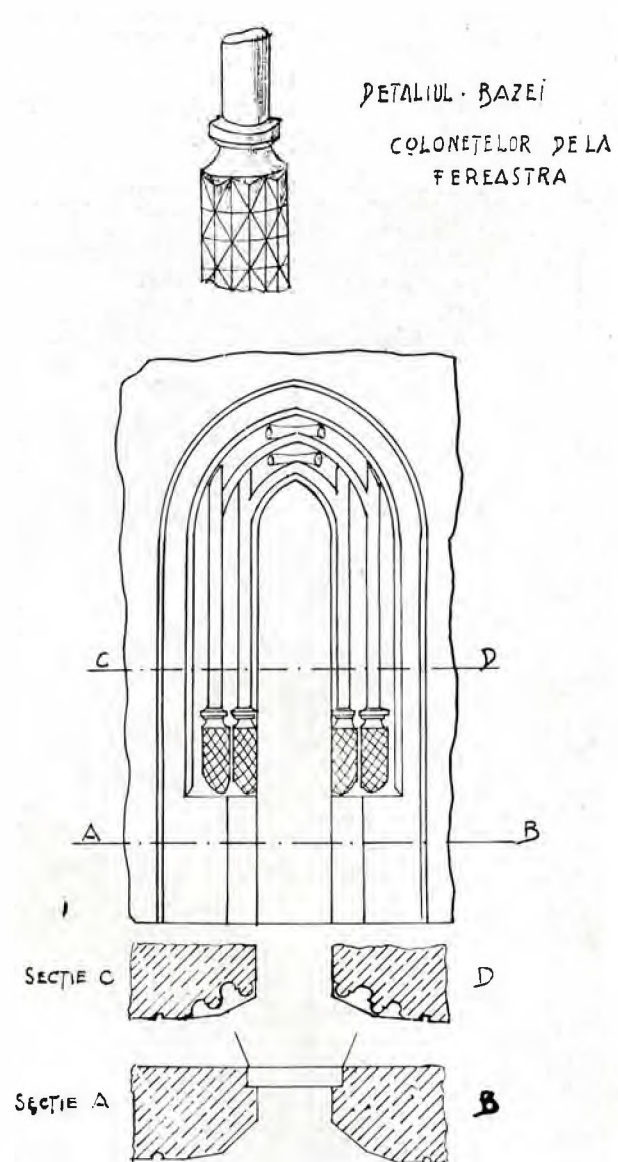

Fig. 452.—Detaliul ferestrei de la altar

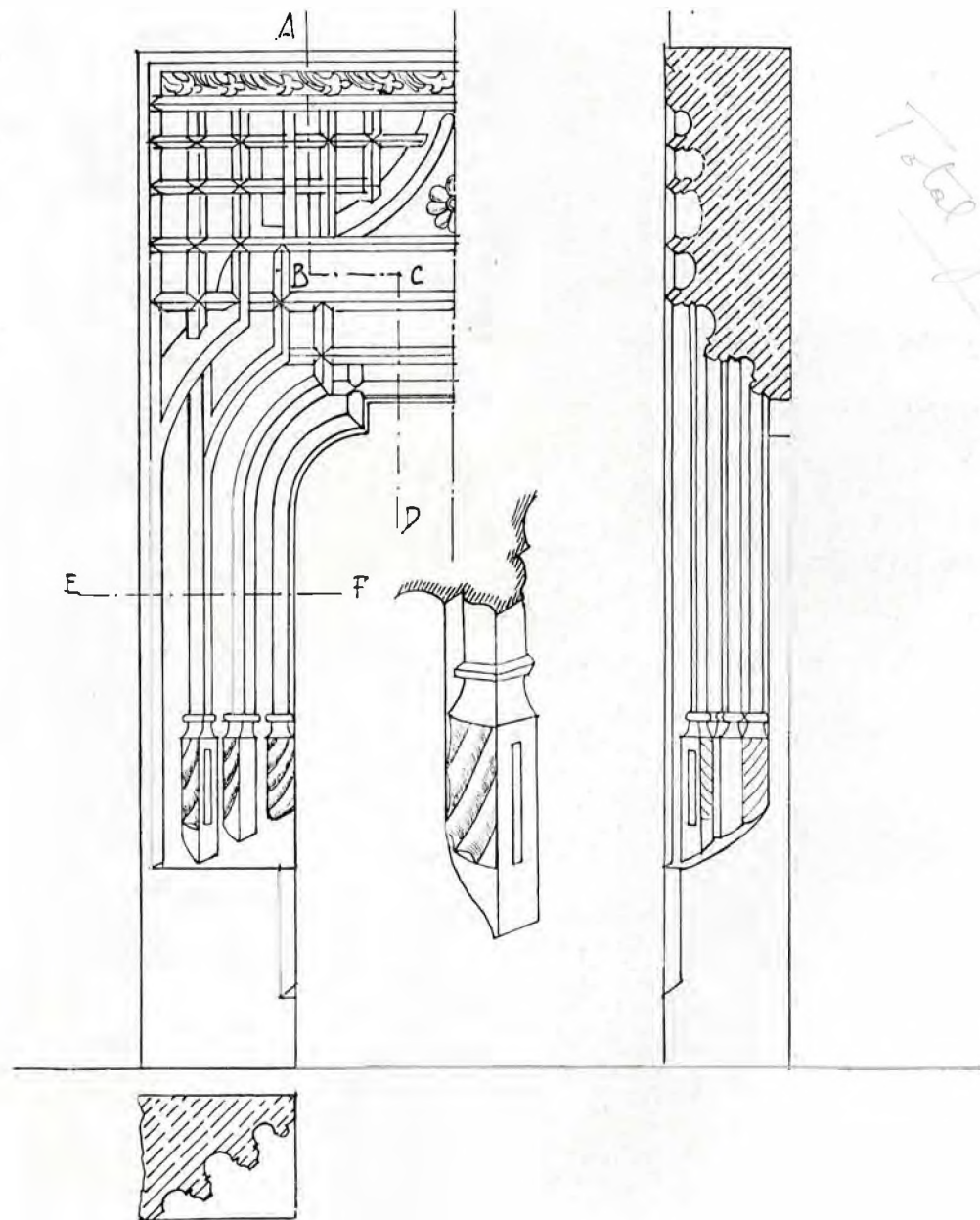

Fig. 453.—Detaliul ușii de la biserică

Fig. 454.—Secțiuni prin ușă

Desen arhitect St. Becu

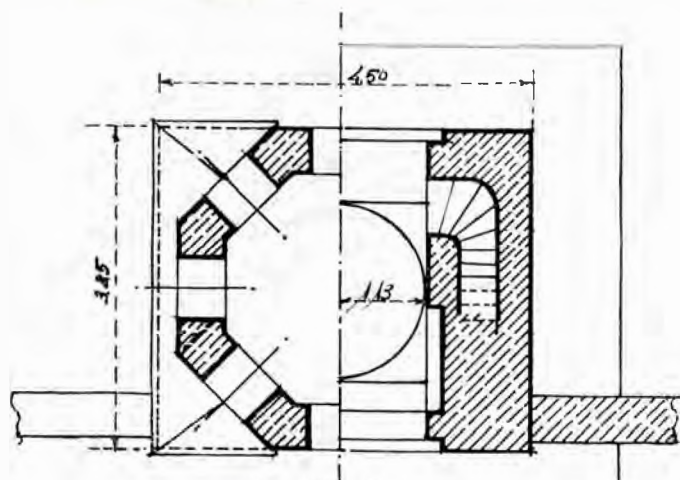

Fig. 457-458.

Fig. 455.—Vedere

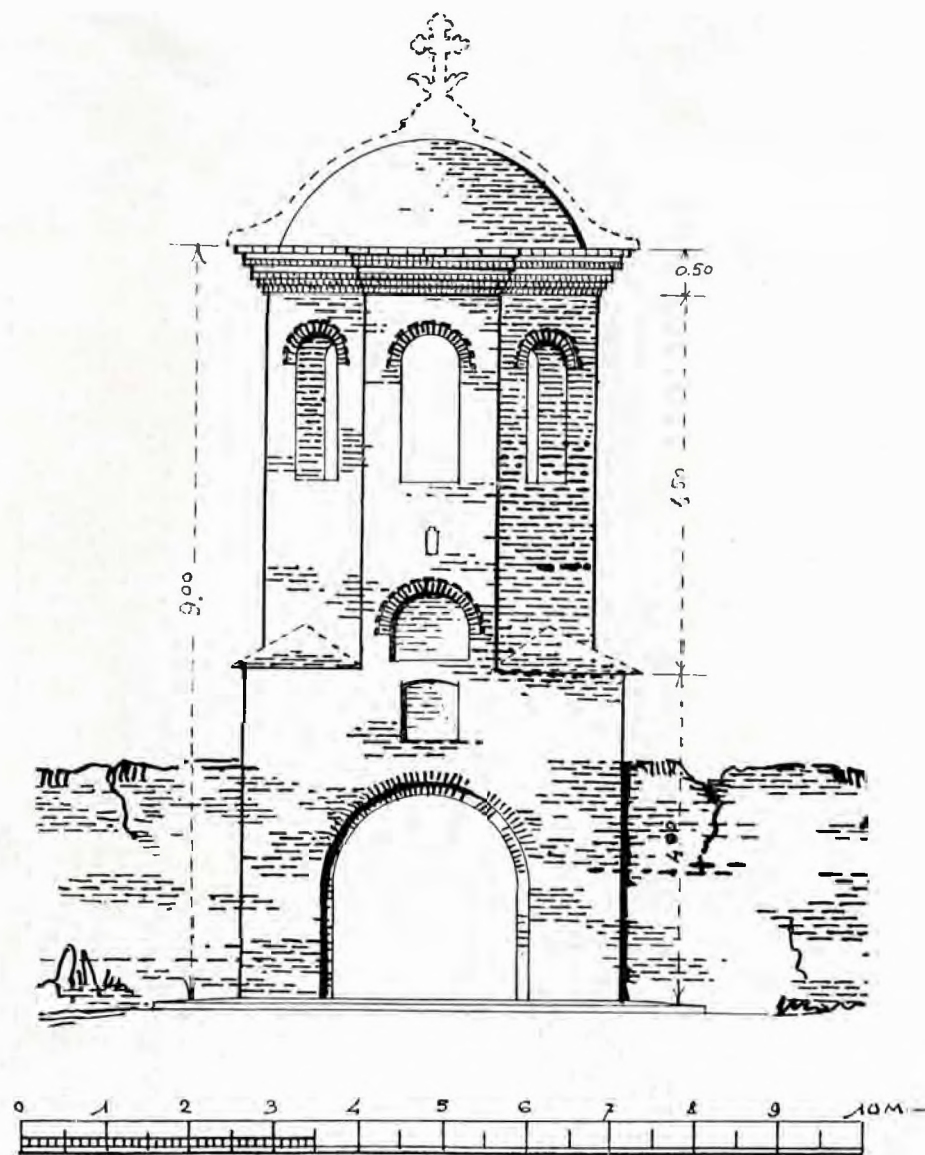
Fig. 456.—Façada

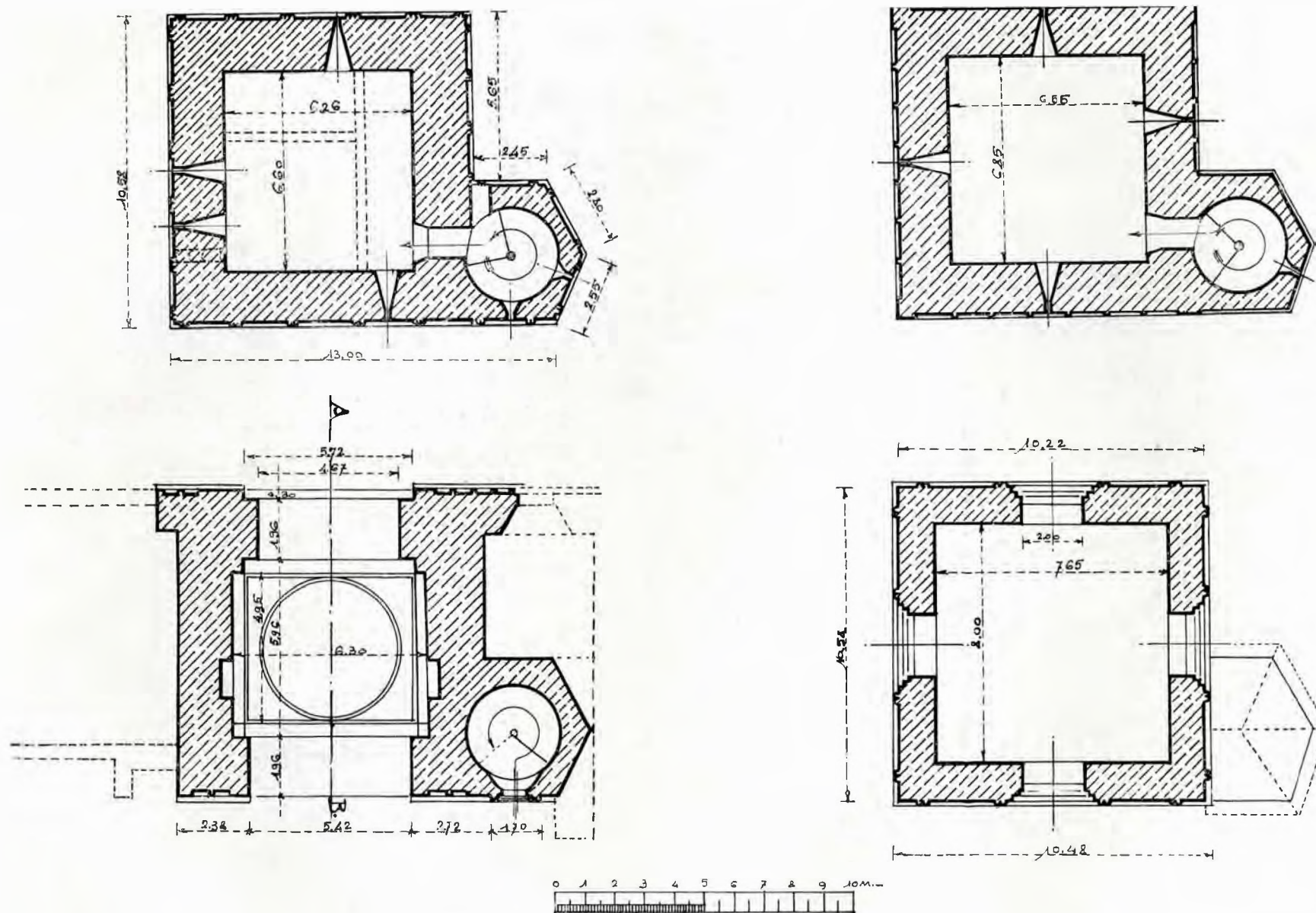
Clopotnița Schitul Codreni (Ilfov)

Fig. 457—Planul superior

Fig. 458.—Planul inferior cu scara

Relevéu arhitect St. Becu

Clopotnița Mănăstirii Negru Vodă din Câmpulung (Muscel)

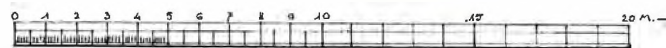
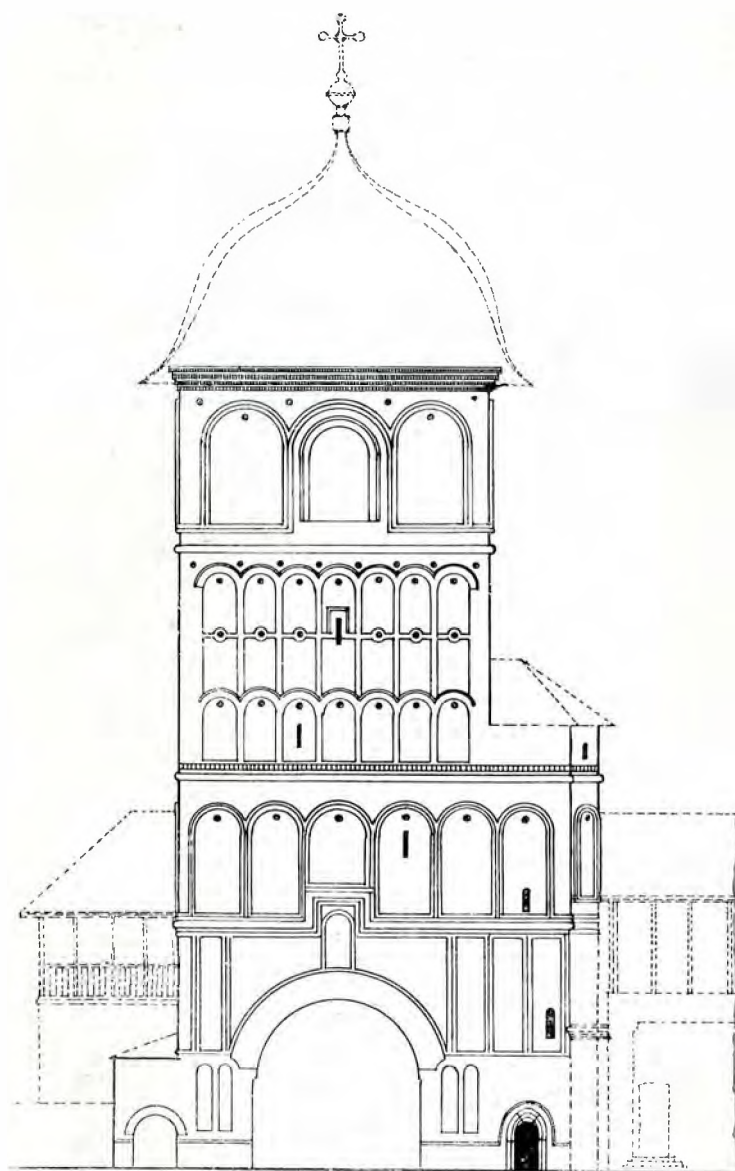
Fig. 459 — Planul etajului I

Fig. 461 — Planul etajului II

Fig. 560. — Planul parterului

Fig. 462. — Planul camerelor clopotelor

Relevé V. Moisescu

Clopotnița Mănăstirii Negru Vodă din Câmpulung (Muscel)
Fig. 463. — Fațada văzută din curte

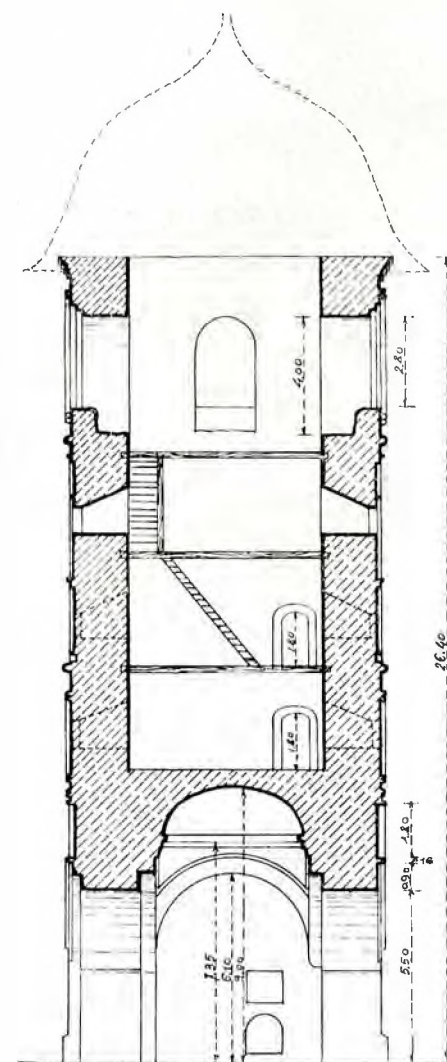

Fig. 463 — Secțiune transversală
Relevu V. Moiescu

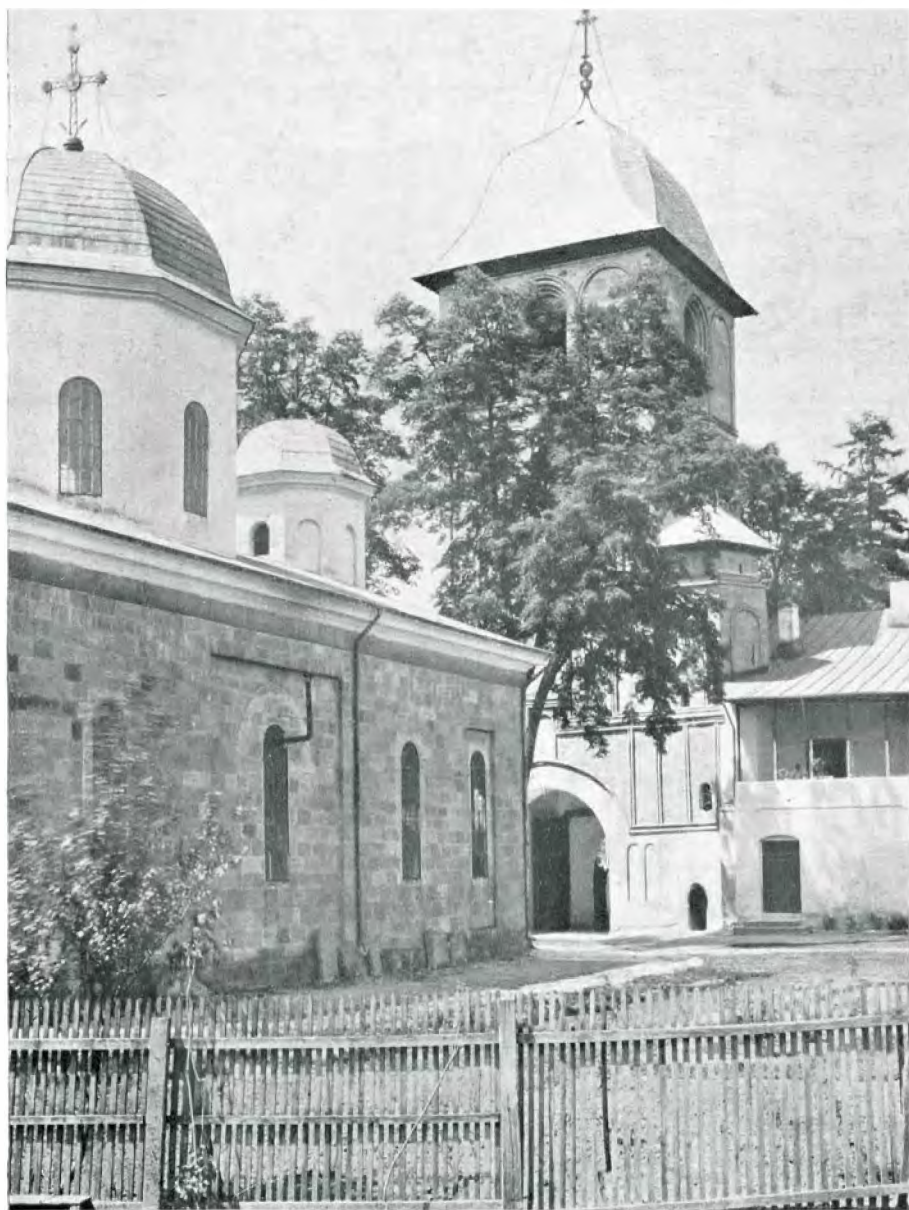

Fig. 465.—Biserica și clopotnița

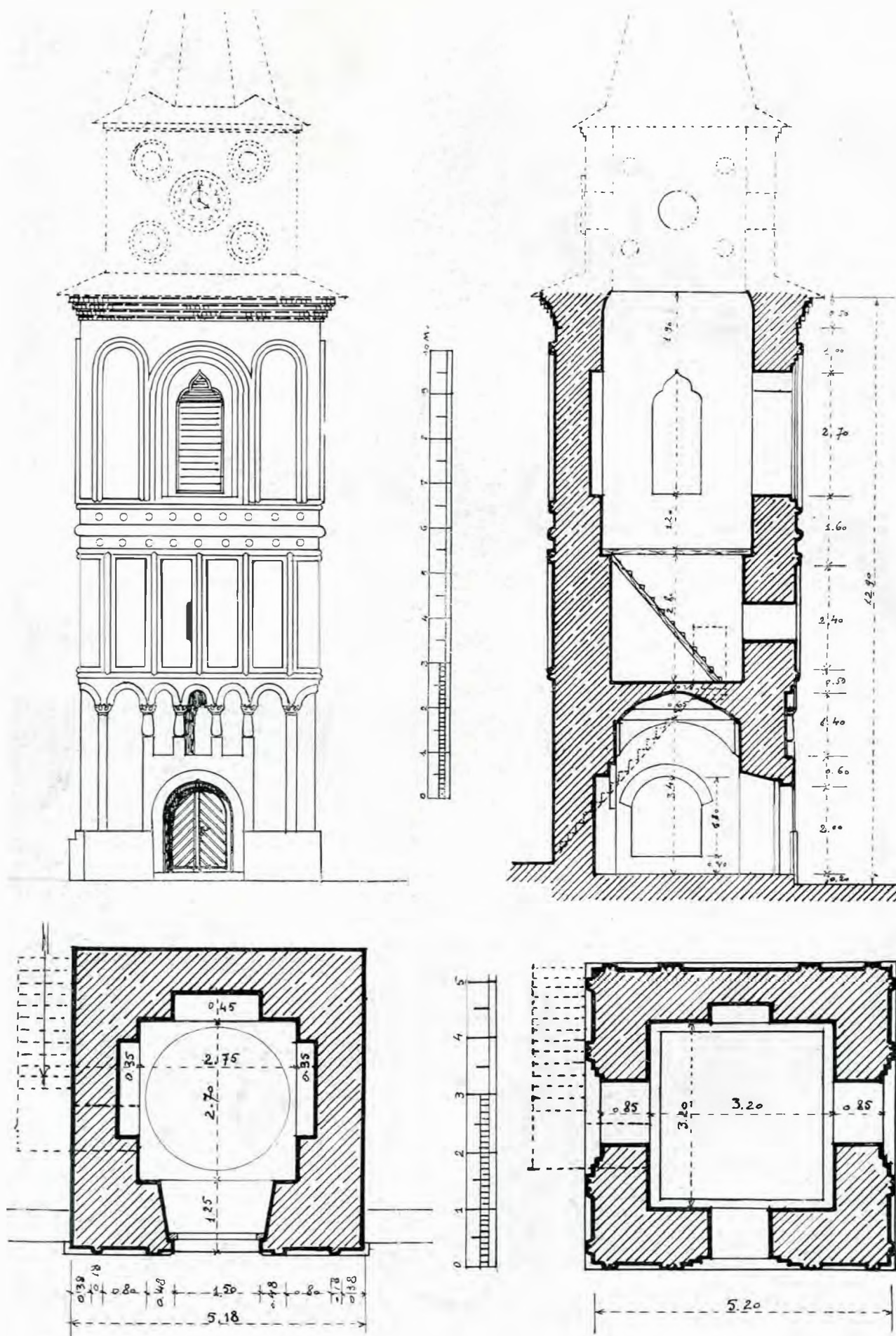
Mănăstirea Negru Vodă din Câmpulung (Muscel)

Fig. 466. – Clopotnița văzută din exterior

Fig. 467. — Clopotnița Mănăstirii Negru Vodă din Câmpulung (Muscel) văzută din curte

Clopotești Bărăției din Câmpulung (Muscel)
 Fig. 468.—Fațada Fig. 469.—Secțiunea Fig. 470. Planul parterului
 Fig. 471.—Planul camerei clopotelor

Fig. 472. — Clopotnița Bărăției din Câmpulung

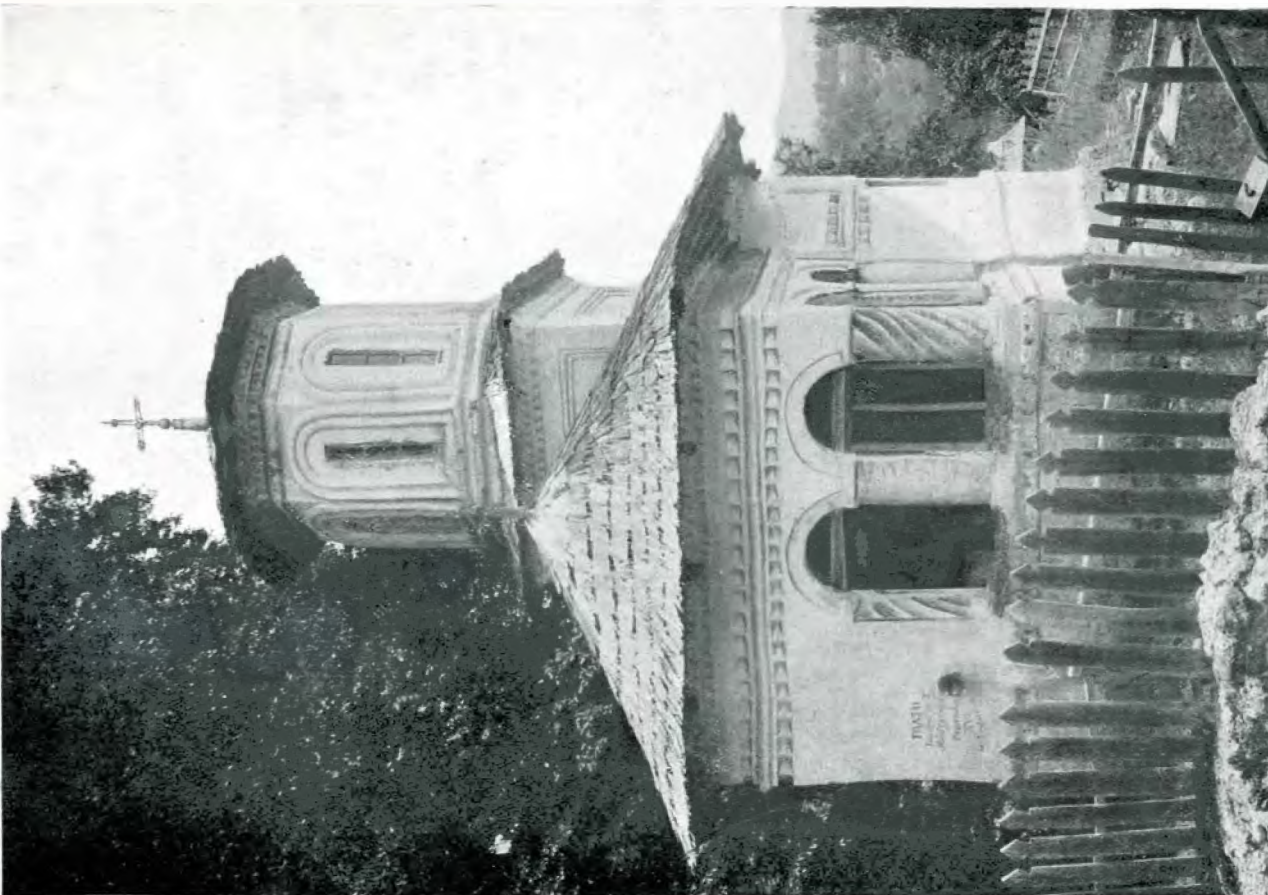

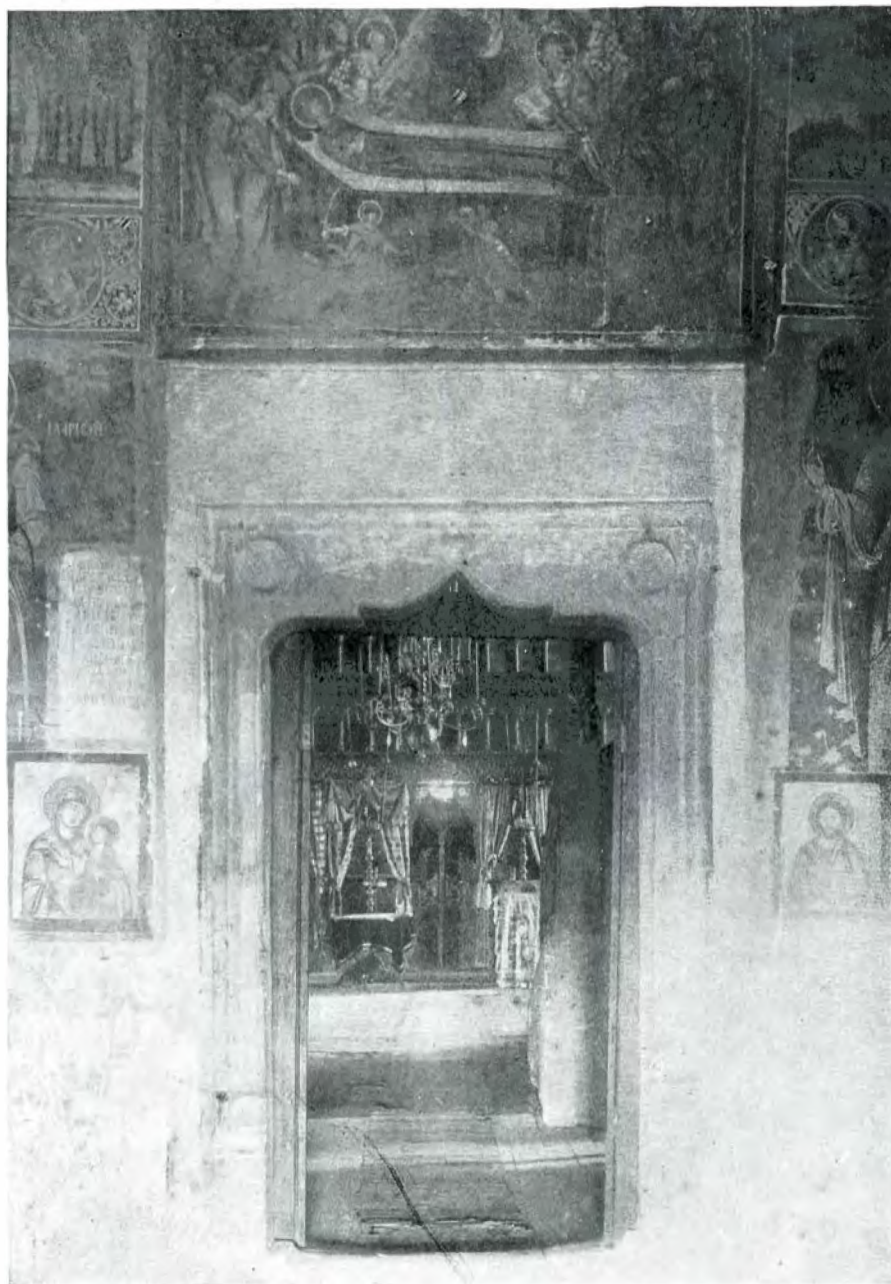
Fig. 473. — Schitul Păpura dela Mănăstirea Bistrița (Vâlcea)

Fig. 474. — Casă veche dela Mănăstirea Negru Vodă Câmpulung (Musceel)

Fig. 475. — Biserica de lemn din Grămești (Vâlcea) (1664)

Uși în „stilul vechiu” la Biserica Domnească din Tîrgoviște
Fig. 476. — Ușa dintre pronaos și naos

Fig. 477. — Ușa dintre pridvor și pronaos

Fig. 478. — Ușa bisericii Filipești de Pădure 1688

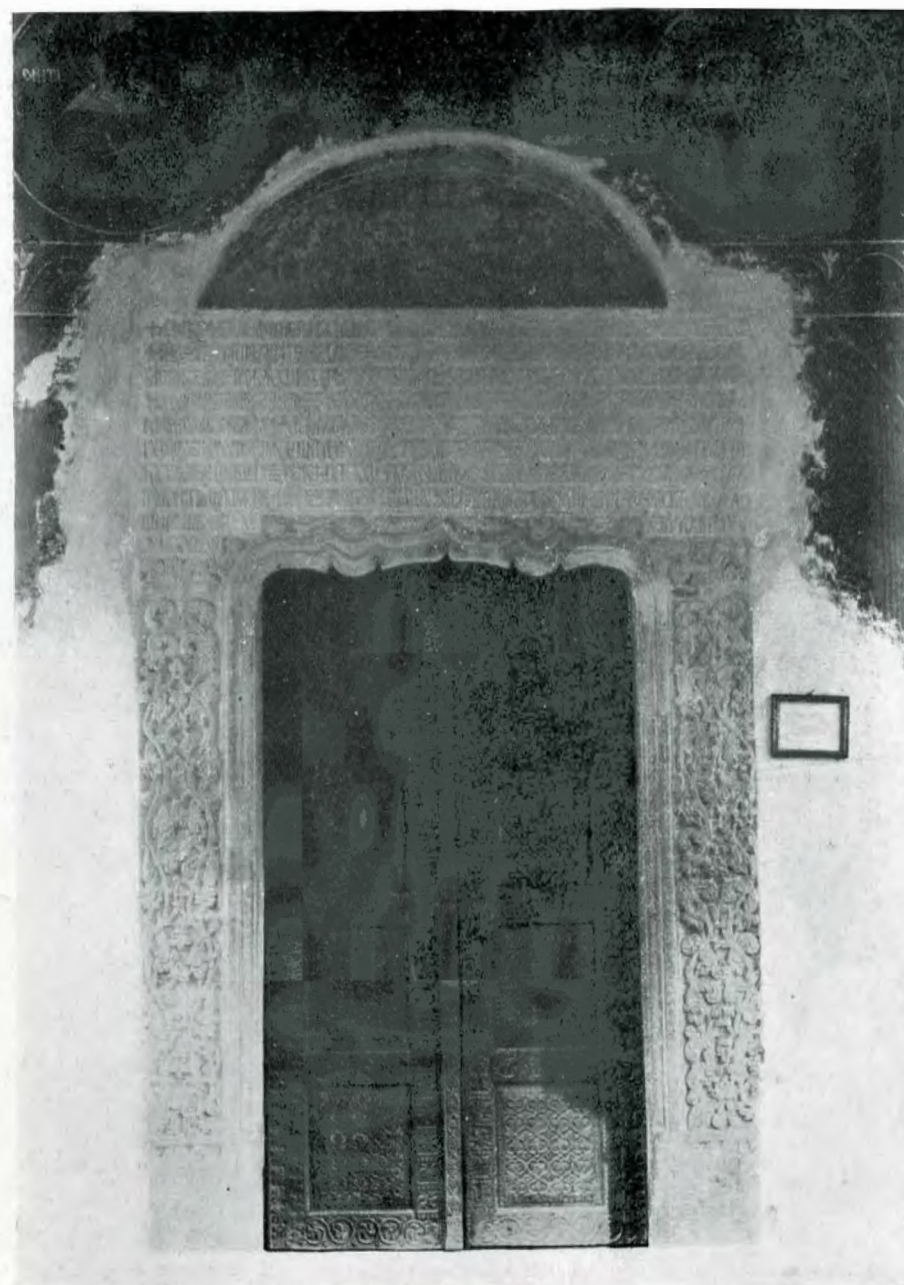

Fig. 479. — Ușa bisericii Mănăstirii Dintr'un Lemn (1715)

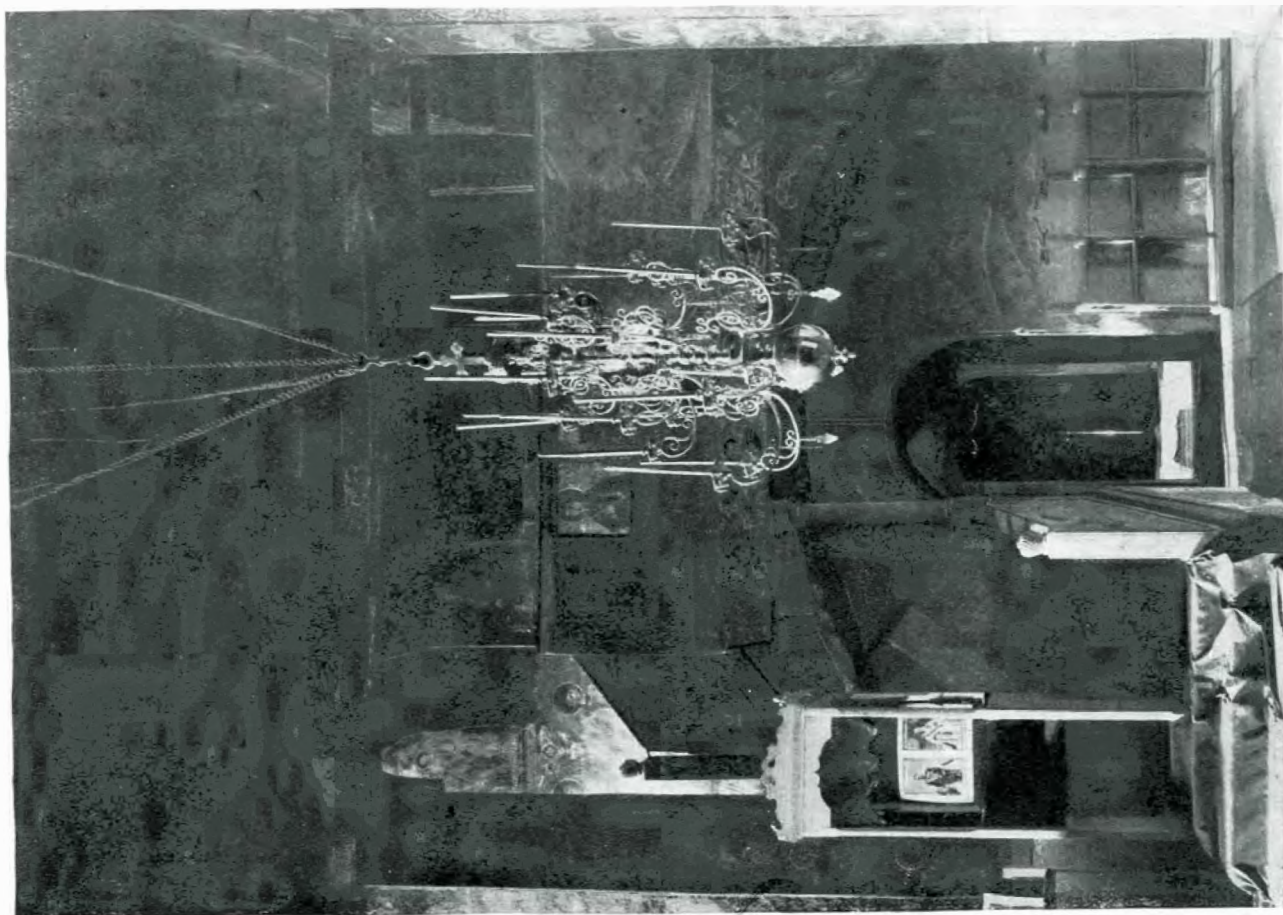
Chenare de Uși în «stilul nou»

Detalii de uși

Fig. 480. — la biserica Sf.ții Impărați din Târgoviște

Fig. 481 și 482 la ușa interioară de la biserica Domnească din Târgoviște

Biserica Domnească din Târgoviște

Fig. 484 — Cafasul Domnesc

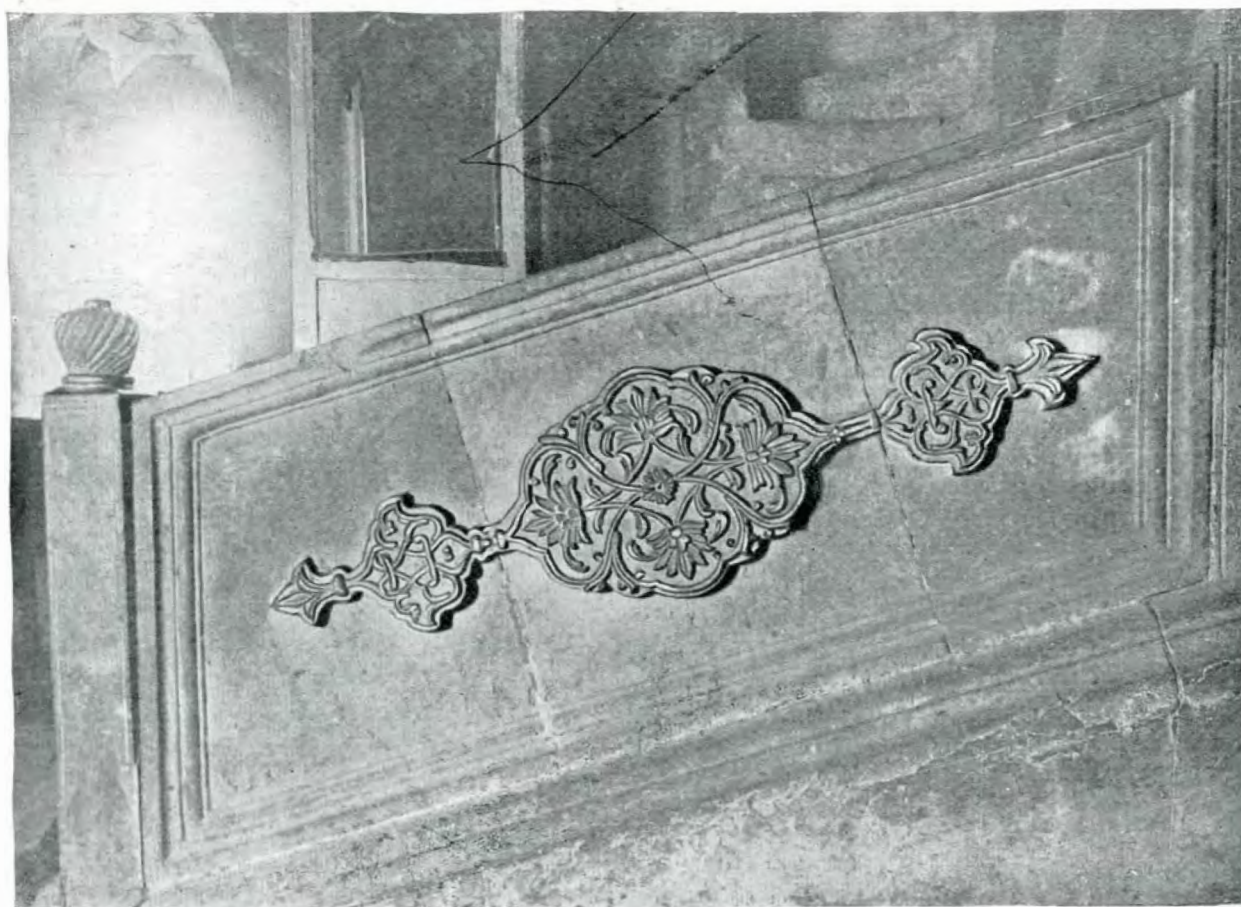

Fig. 483. — Balustrada scării cafasului

Fig. 485. — Proscomida

Biserica Domnească din Târgoviște

Fig. 486. — Jețul arhieresc

Fig. 487. — Ușa și tetrapodul dela Mănăstirea Valea (Muscel)

Fig. 488. — Ușa bisericii dela Mănăstirea Antioasa (Muscel)

Fig. 489. — Arcul dela ușă și pisania bisericii Bălteni (Ilfov) (1626)

Fig. 490. — Fereastră la chiliile Mănăstirii Aninoasa (Muscel)

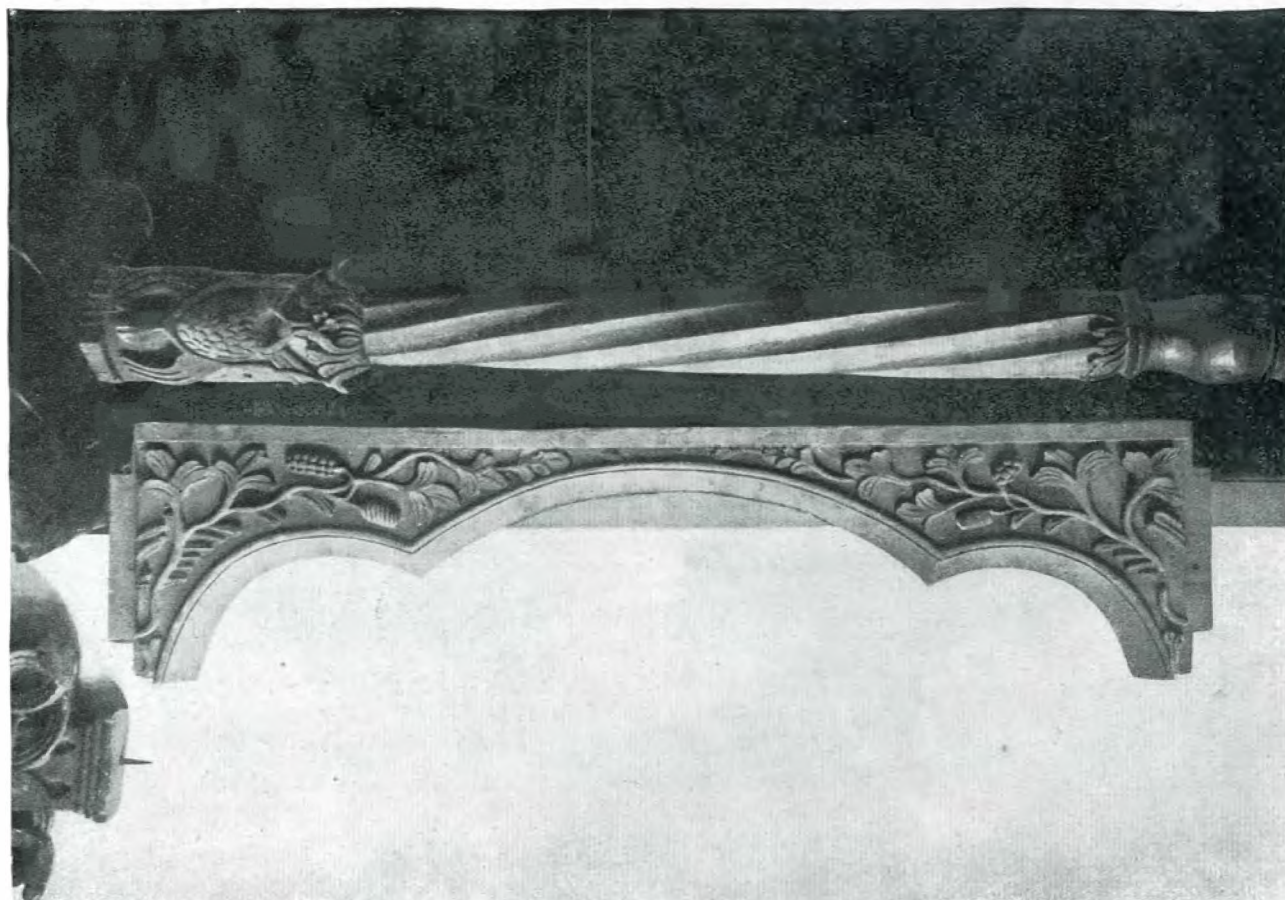

Fig. 491. — Arcul și coloana jefului de la Vecchia Mitropolie din Târgoviște

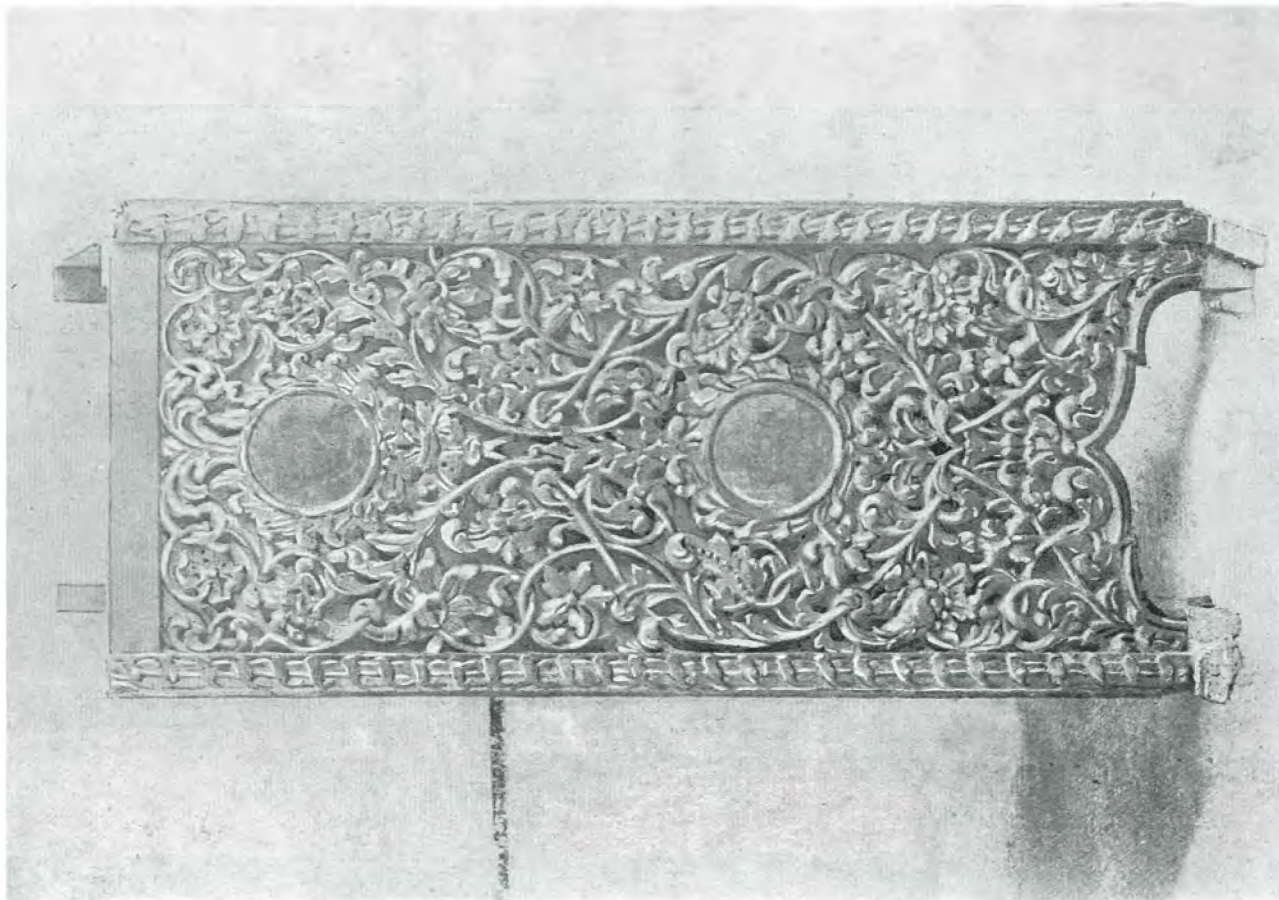

Fig. 492. -- Panoul din lemn sculptat la un Tetrapod

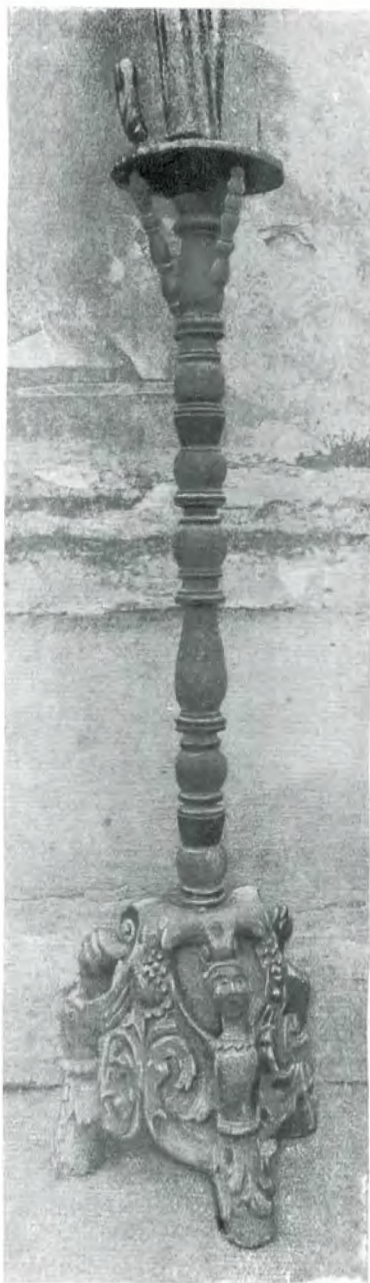

Fig. 493. — Șfeșnic la Gerota

Fig. 494. — Șfeșnic la Doicești

Fig. 495. — Șfeșnic la Antioasa

Fig. 495. — Șfeșnic la Biserica Bucur

Fig. 499.—la Diserica Verbila

Fig. 498.—Șteșnic

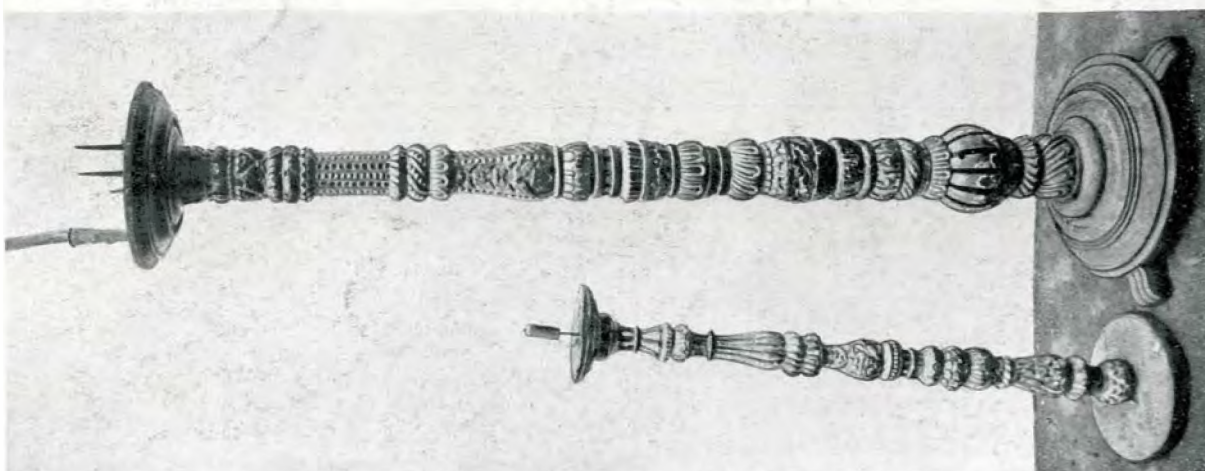

Fig. 497.—Șteșnic la Marea Arnoța

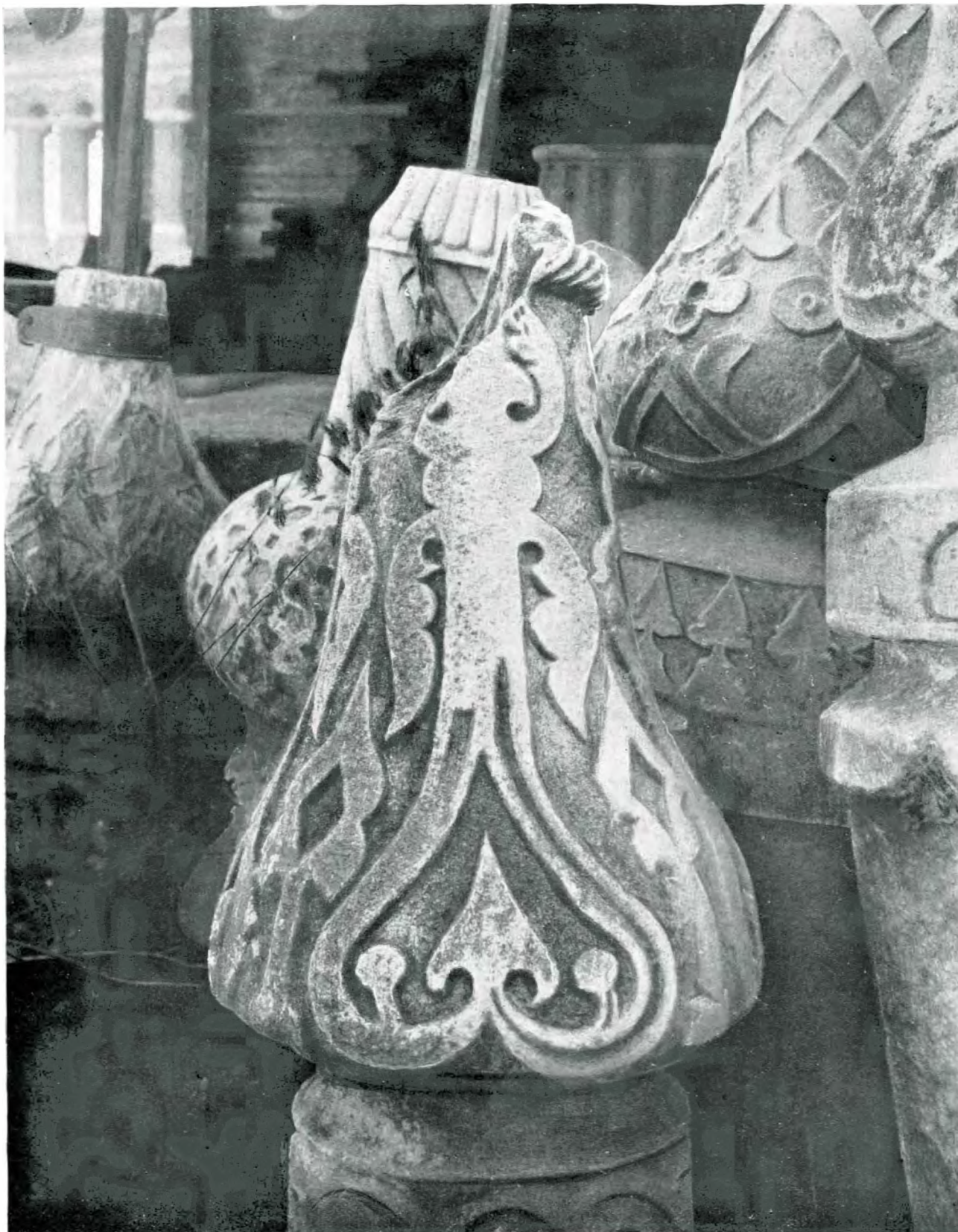

Fig. 500.— Basă de cruce la Vechea Mitropolie din Târgoviște

Fig. 501 și Fig. 502. — Vase de eruci dela Vechea Mitropolie din Târgoviste

Fig. 503 și Fig. 504.—Base de cruci de la Vechea Mitropolie din Târgoviște

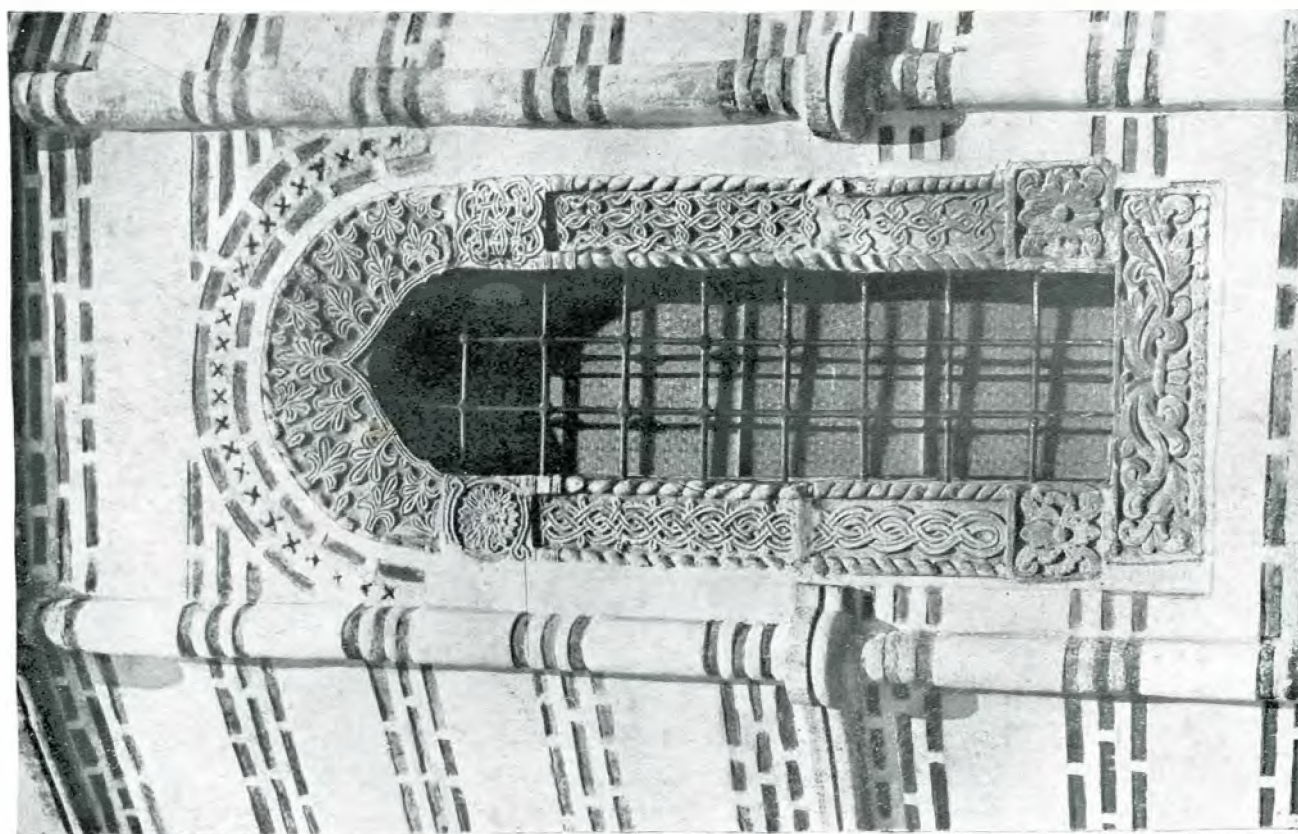

Fig. 505. — Fereastră din absida sud a bisericii Mănăstirii Cozia

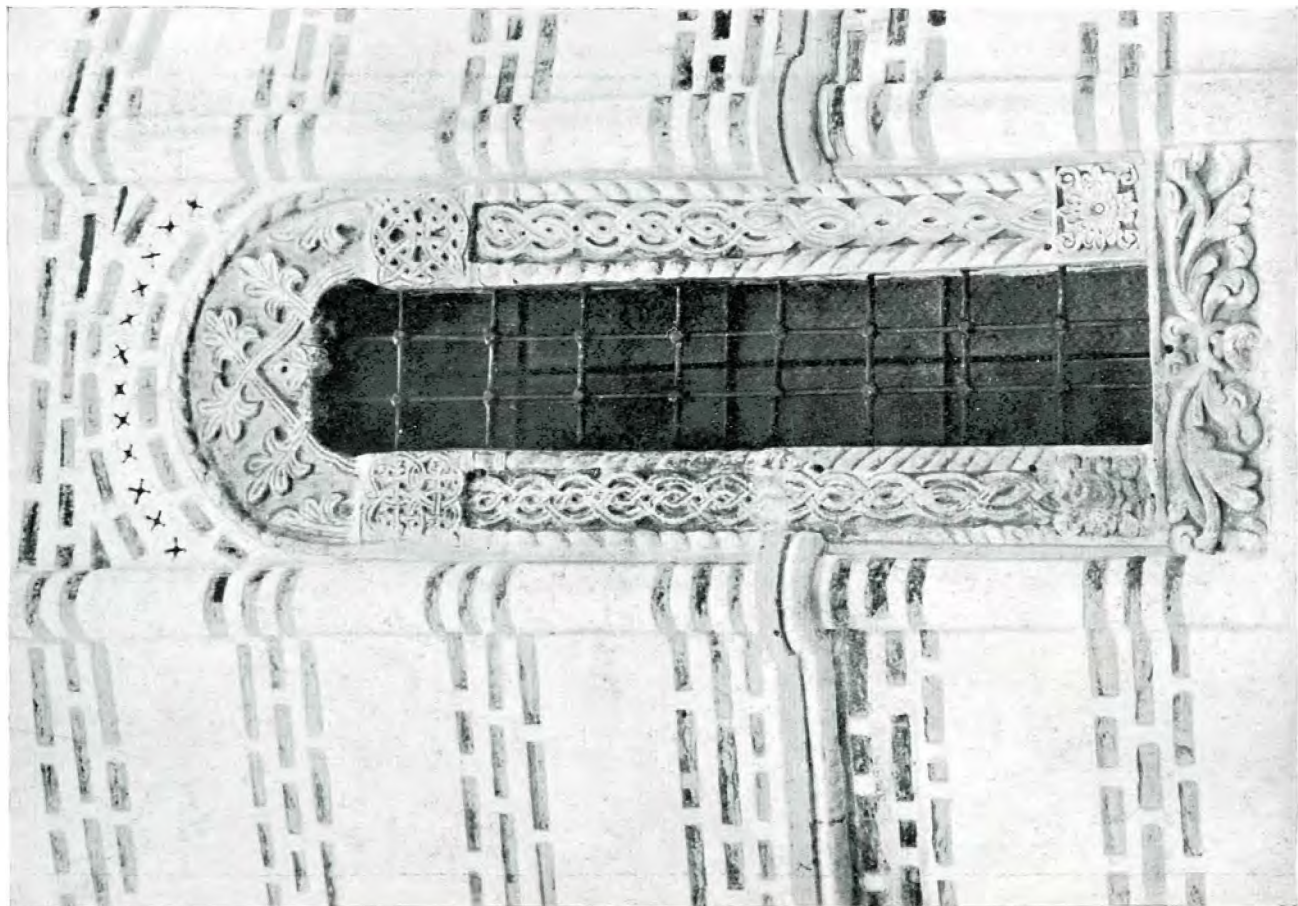

Fig. 506. — Fereastră din altarul bisericii Mănăstirii Cozia

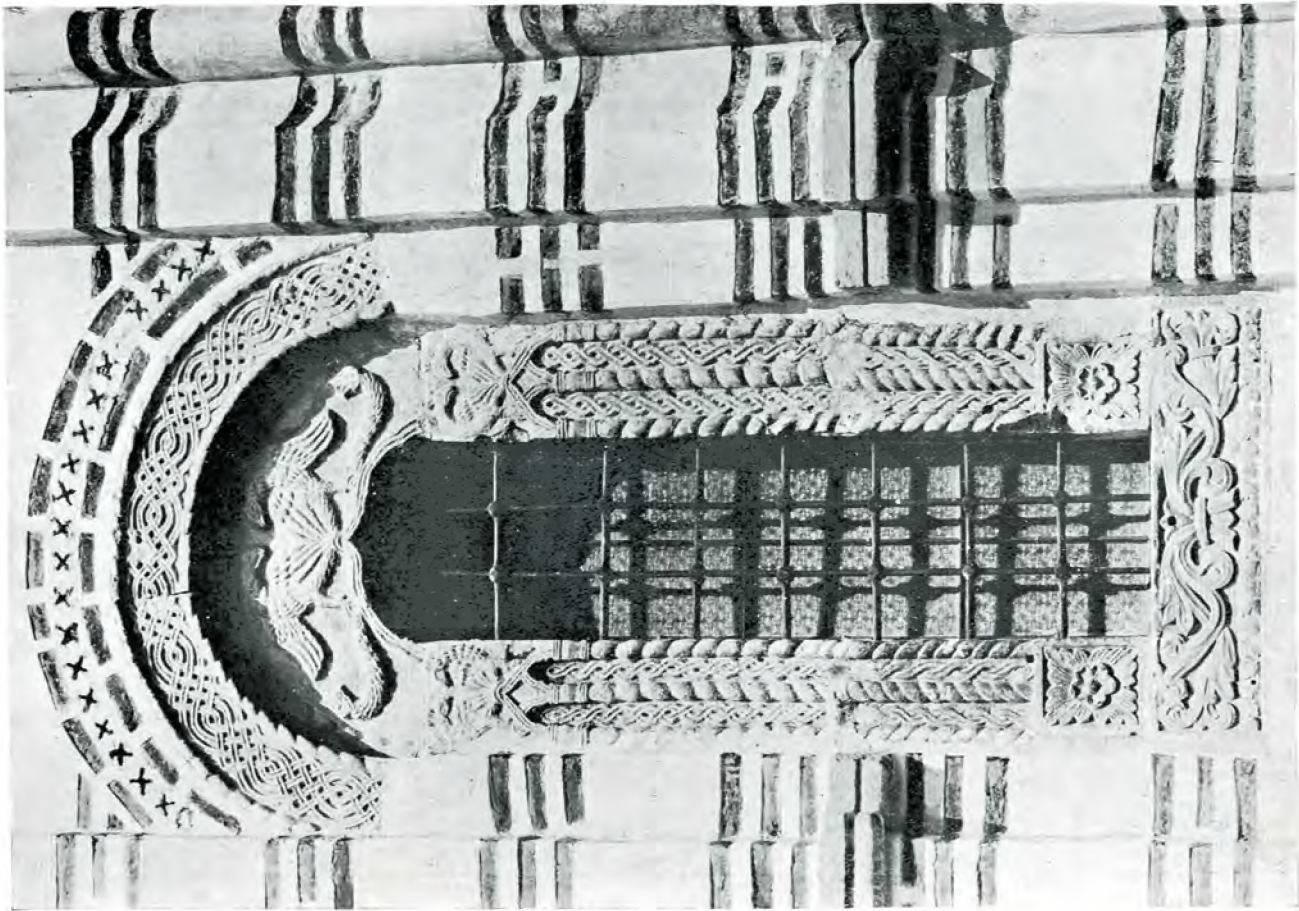

Fig. 508. — Fereastră de la biserica Mănăstirii Cozia

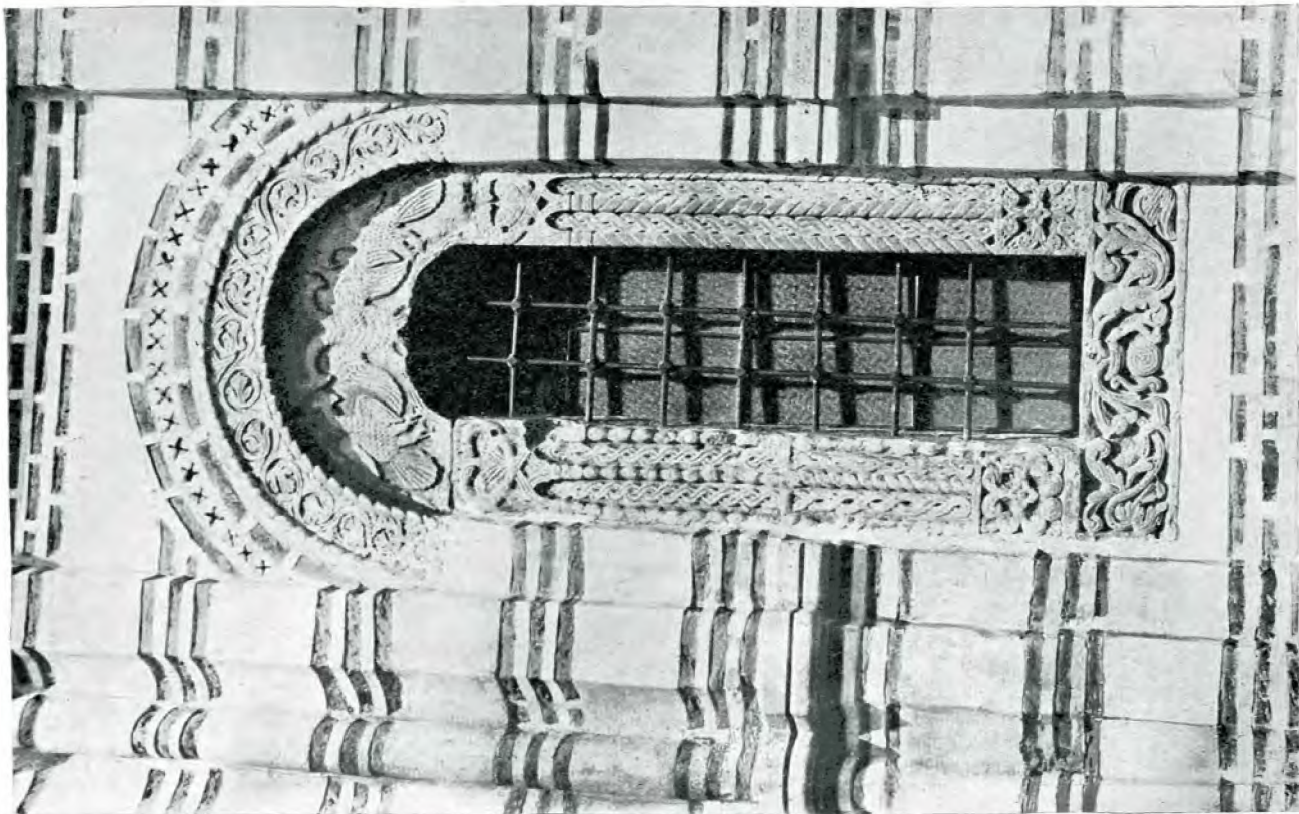

Fig. 507. — Fereastră de la biserica Mănăstirii Cozia

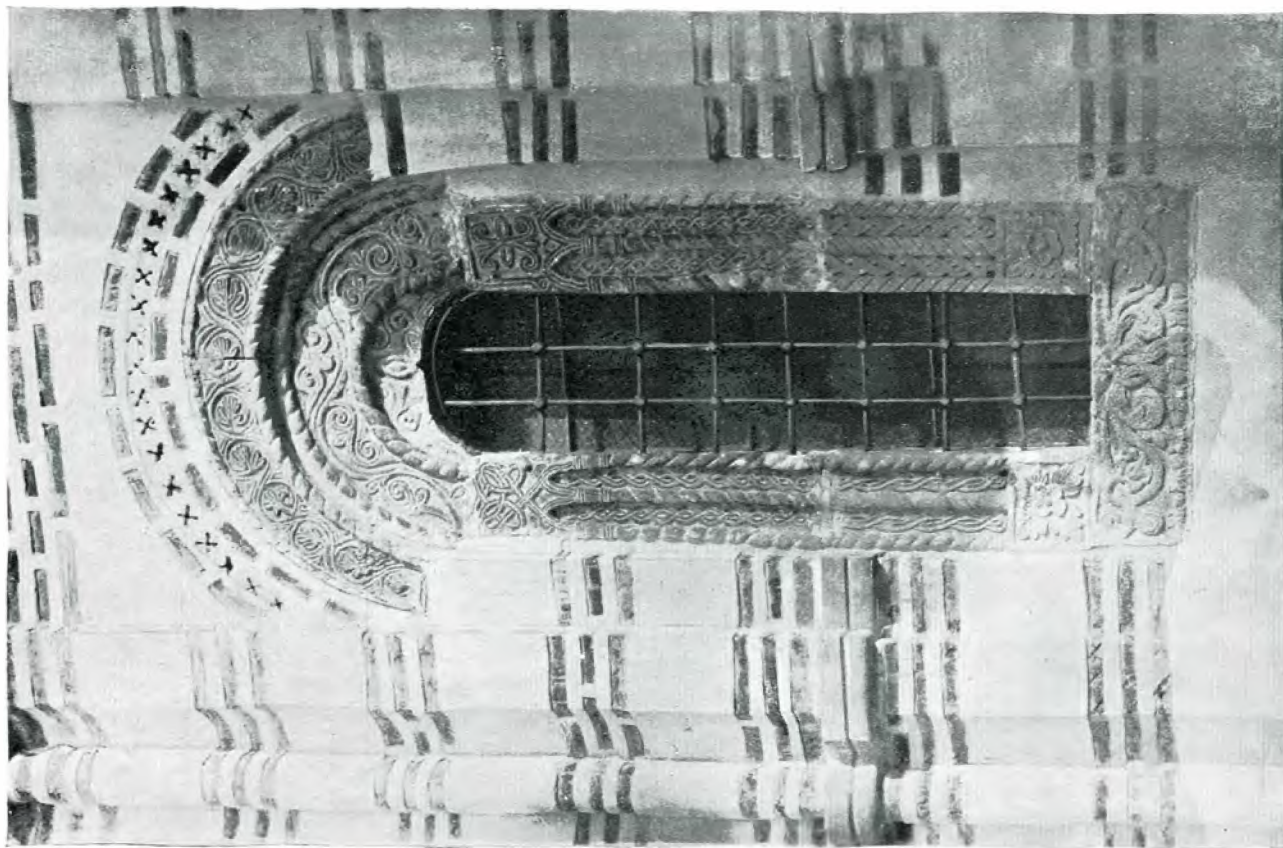

Fig. 510.—Fereastră de la procomida bisericii Mănăstirii Cozia

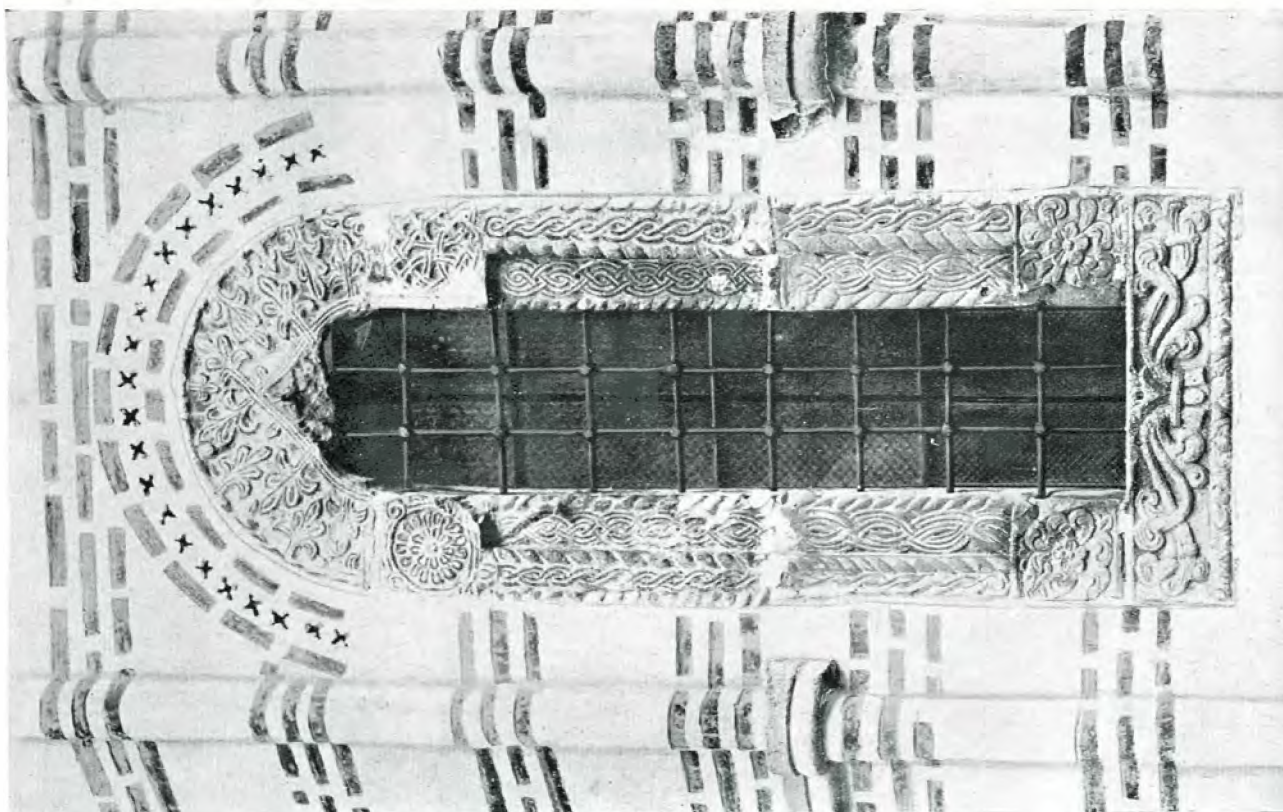

Fig. 509.—Fereastră dela absida nord a bisericii Mănăstirii Cozia

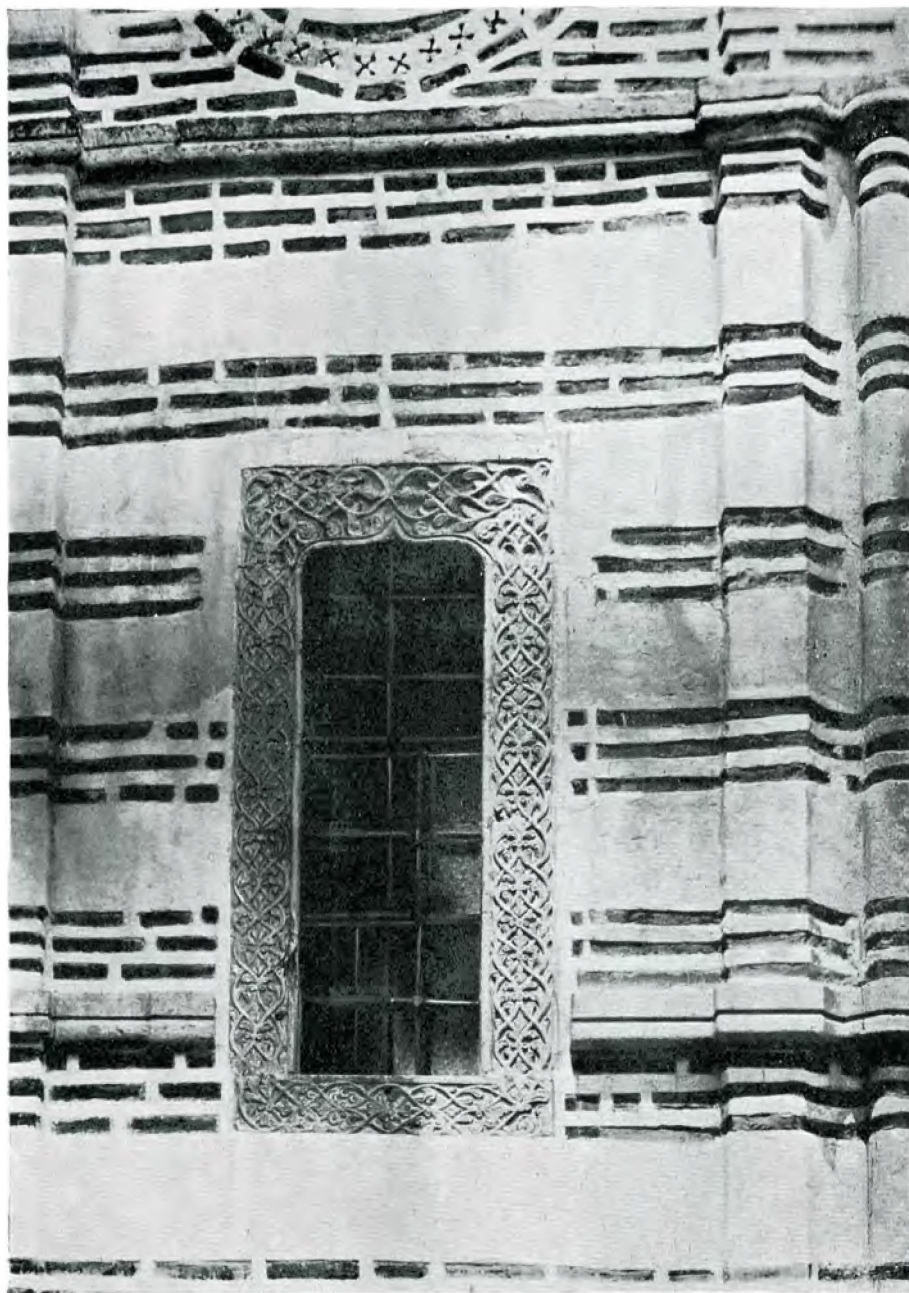

Fig. 511.—Fereastră de la pronaosul bisericii Mănăstirii Cozia (1706)

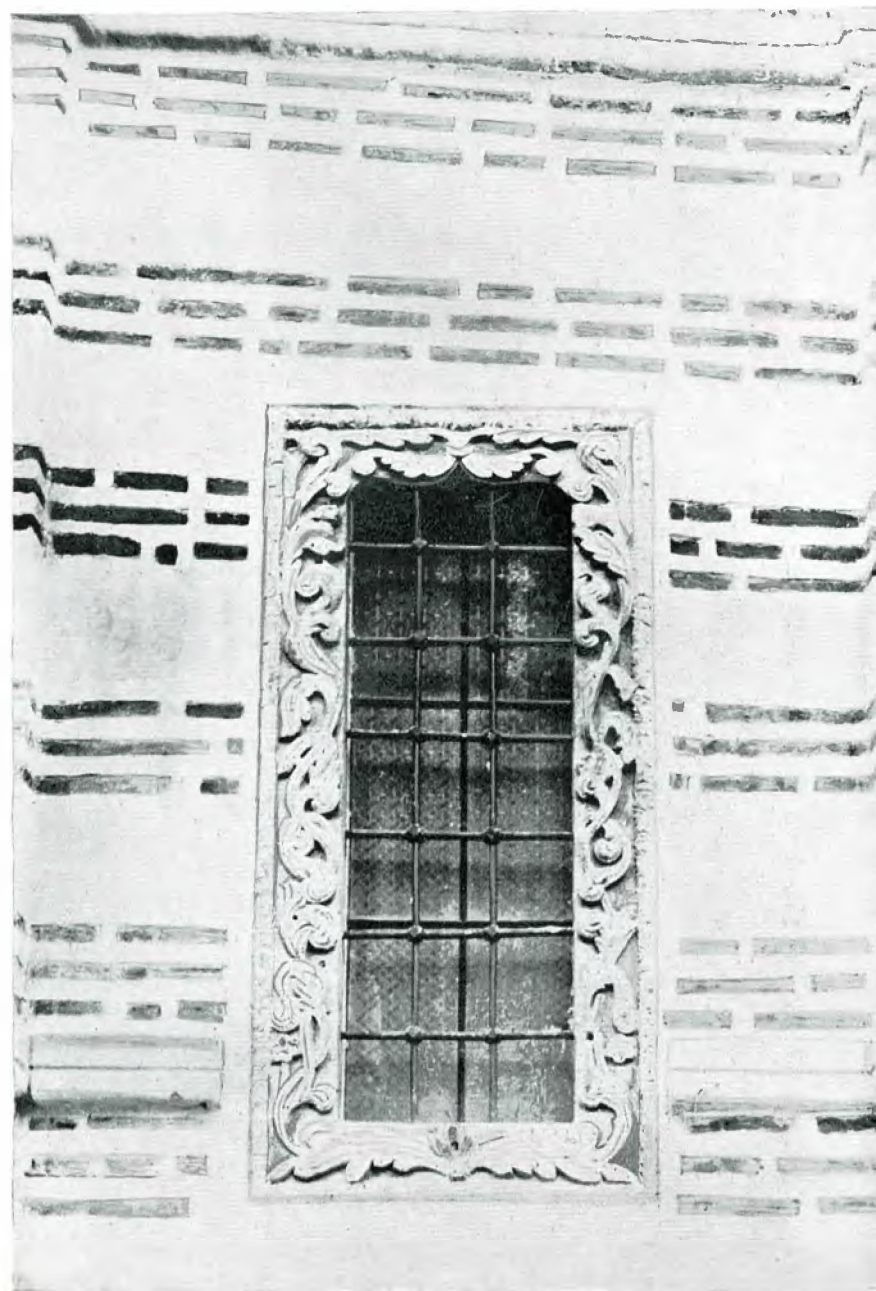

Fig. 512.—Fereastră de la pronaosul bisericii Mănăstirii Cozia. Sfârșitul veacului XVIII

Fig. 513. — Fântăna dela Mănăstirea Vierosi

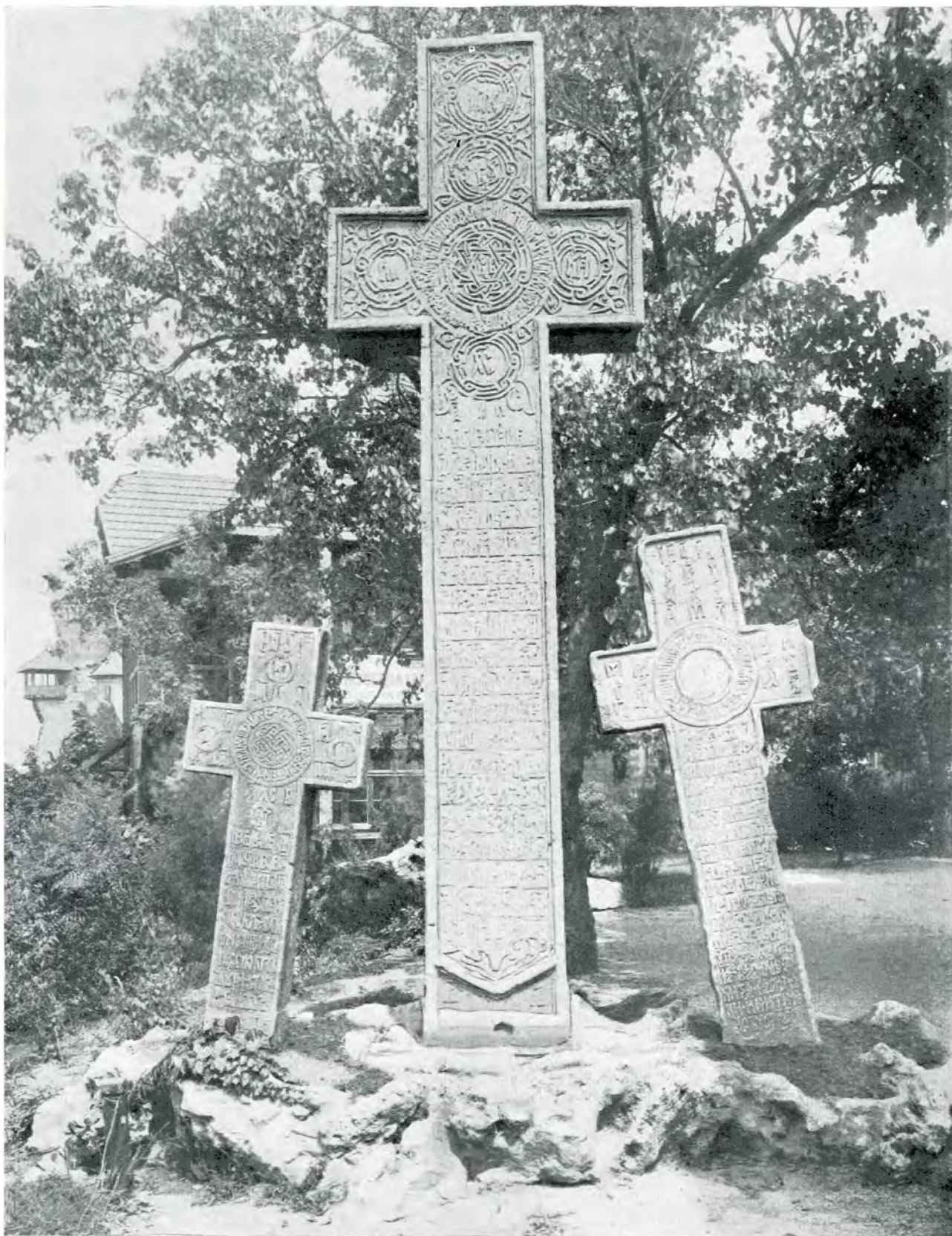

Fig. 514. — Crucile dela Parcul Carol. Veacul al XVI-lea. Cea dela mijloc are data 1587.

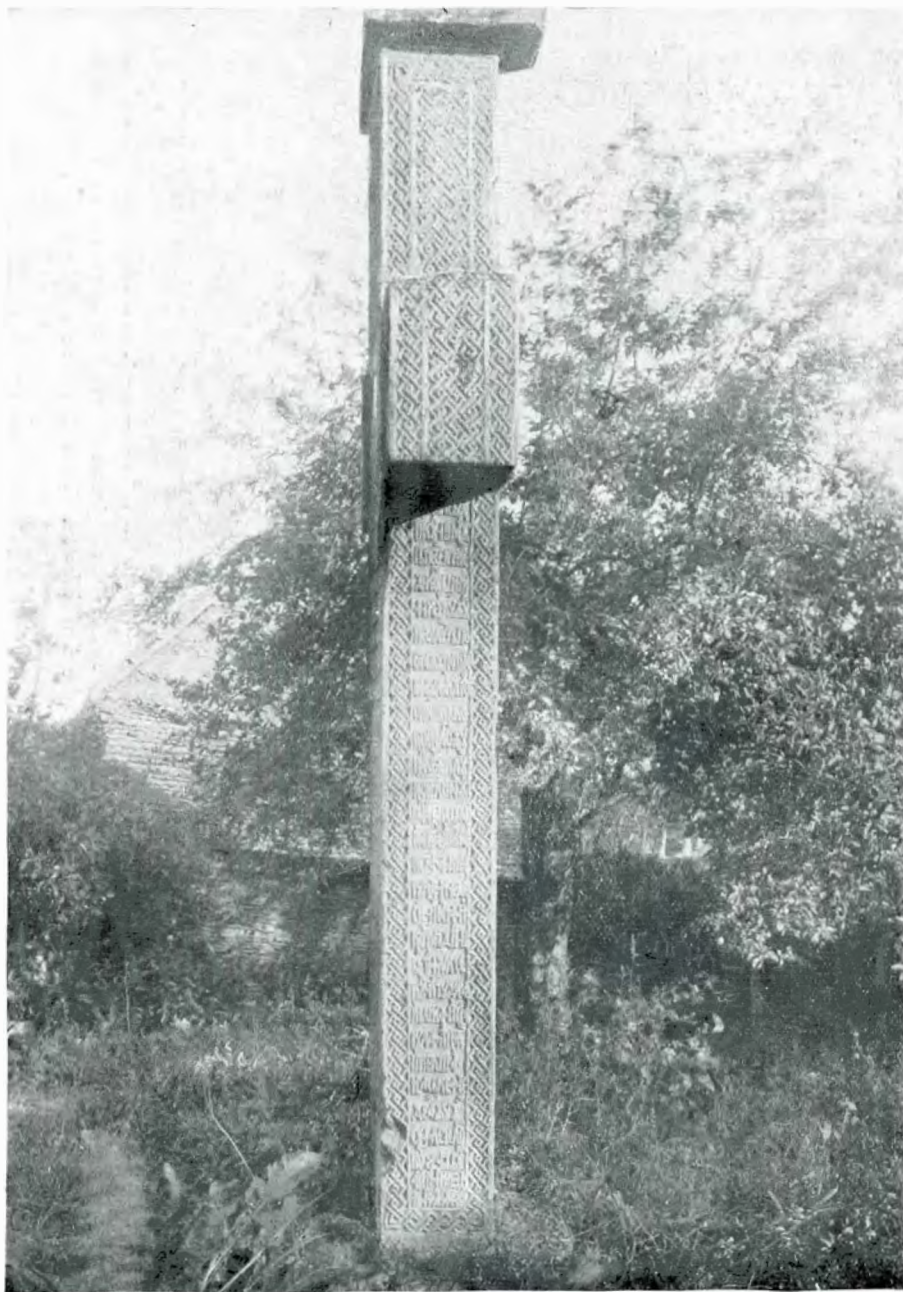

Fig. 515. și Fig. 516—Crucea de la Râzvad Jud. Dâmbovița ridicată de Cârstea Clucerul din Cornășeni în timpul lui Matei Basarab

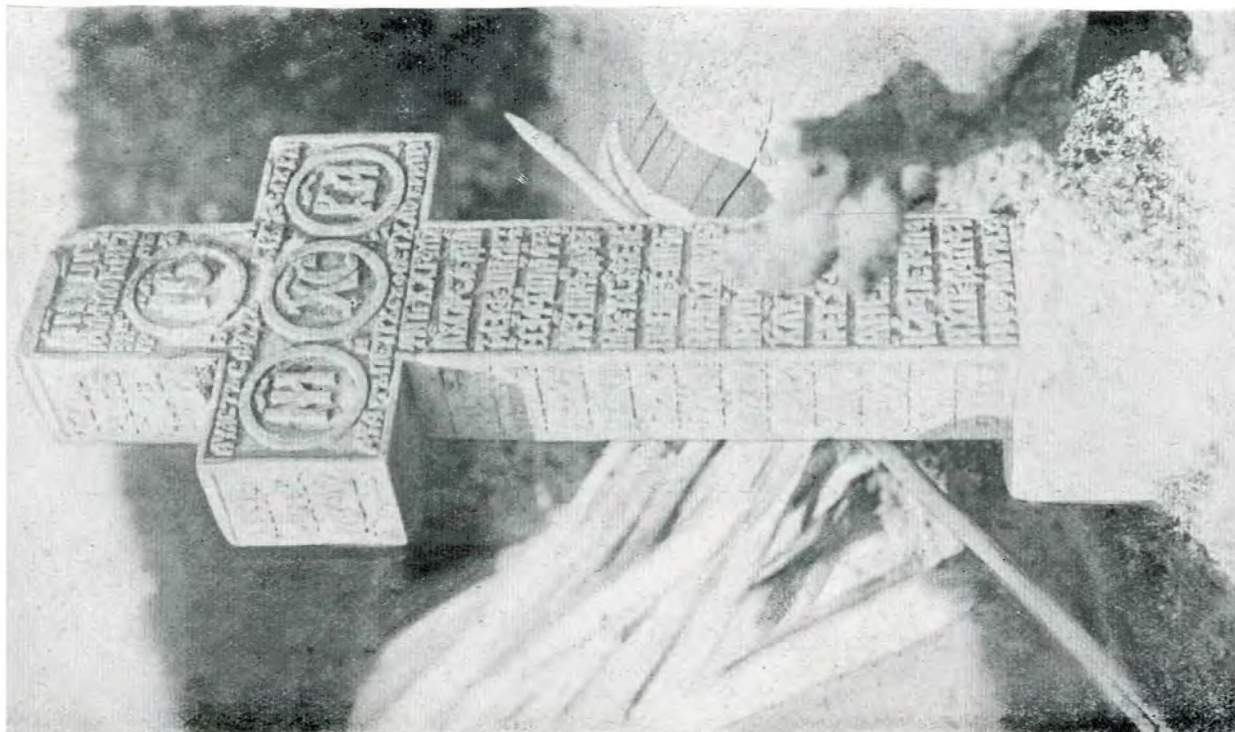

Fig. 518. — Cruce de piatră

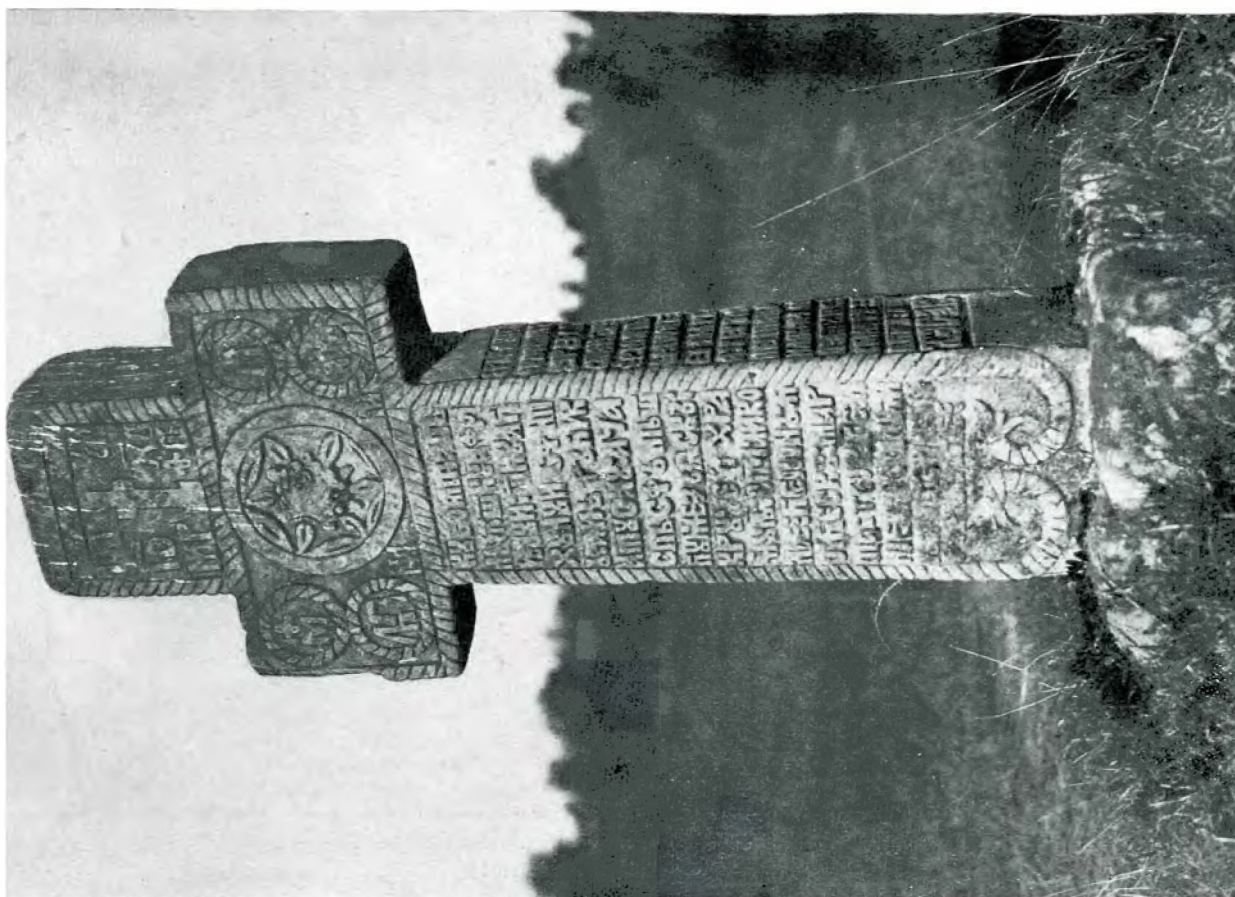

Fig. 517. — Cruce de piatră

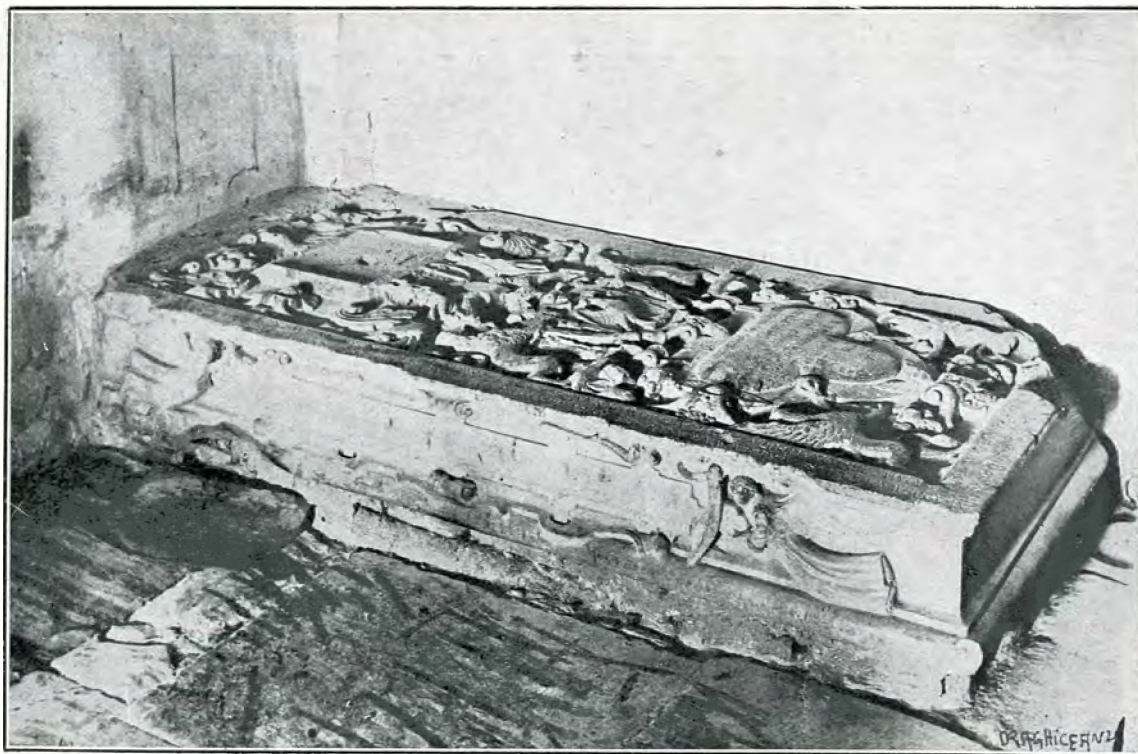

Fig. 519. — Piatra de mormânt a lui Matei Basarab la Arnota

Fig. 520. — Piatra de mormânt a Doamnei Elena lui Matei Basarab în biserica Domnească dela Târgoviște
Ambele în stilul renășterii

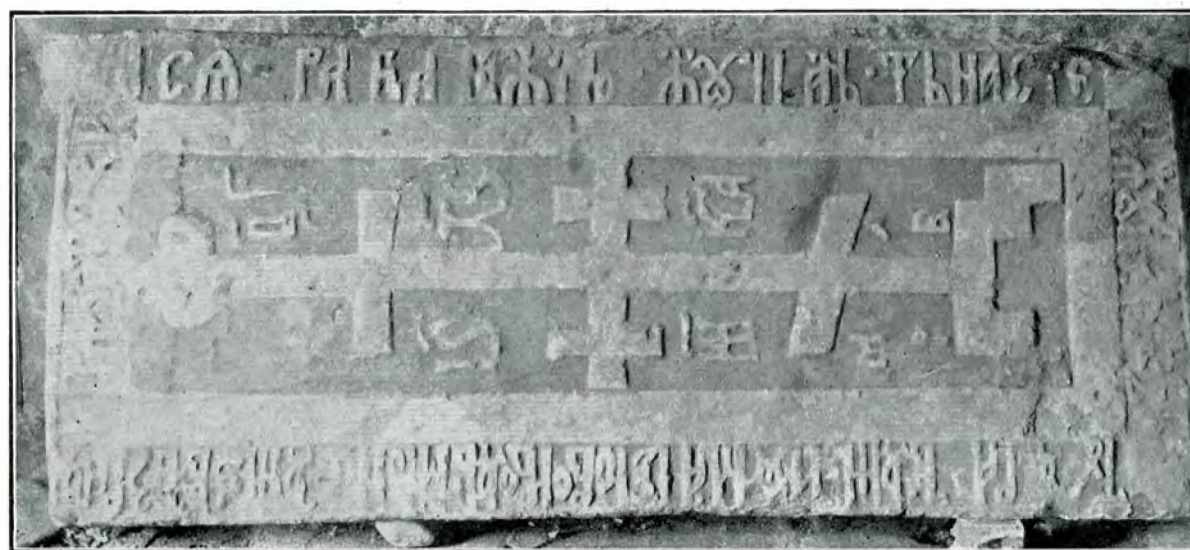

Fig. 521.--Piatră de mormânt dela Mănăstirea Valea
Fig. 522. — Piatră de mormânt dela Biserica Călinești (Prahova)

Fig. 523.—Icoana îmbrăcată în argint a Sfântului Gheorghe
Mănăstirea Vifcrăta (Dâmbovlta)

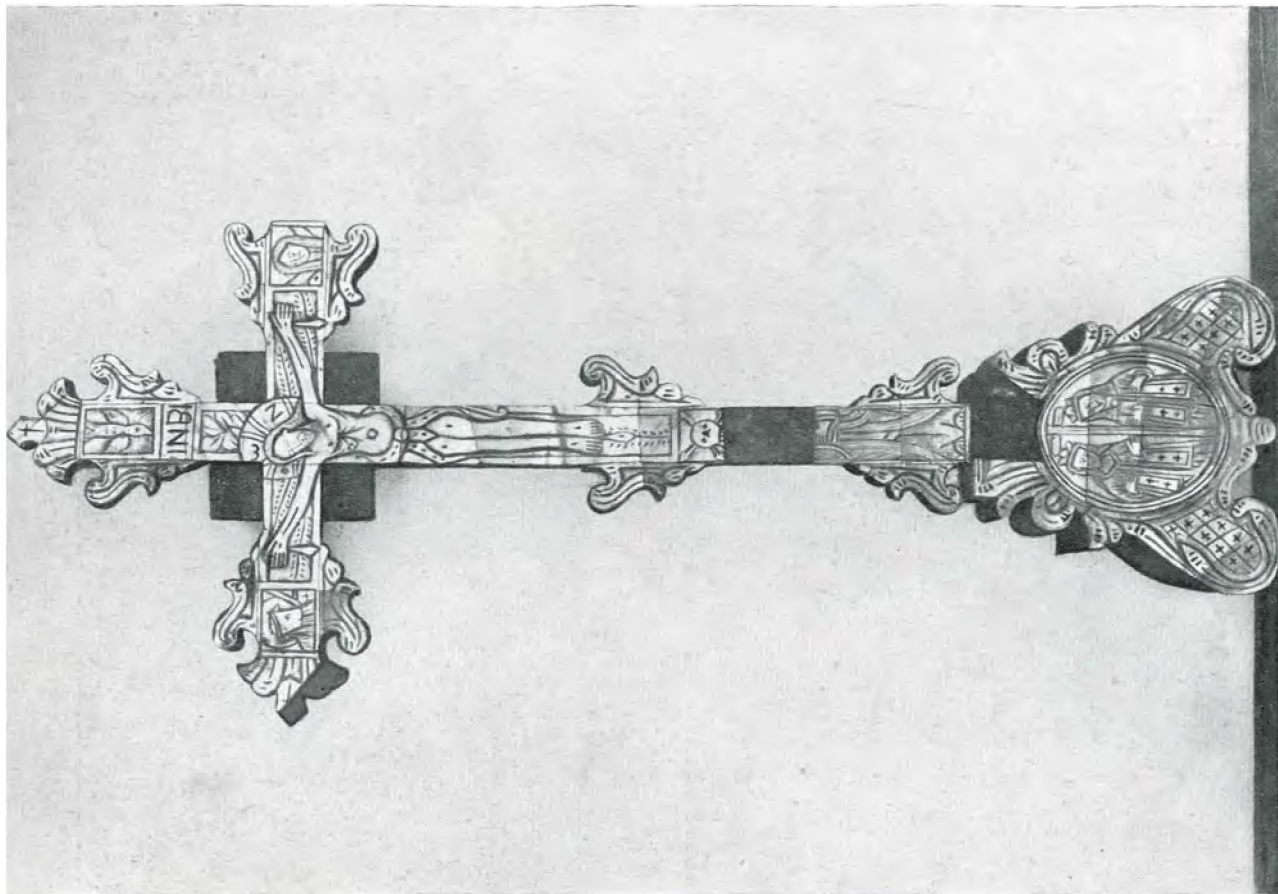

Fig. 524. — Cruce de fildeș

Fig. 525.—Icoană de la Mănăstirea Arnota

Fig. 526. — Icoana dela Mănăstirea Arnota

Fig. 527. — Icoana dela Mănăstirea Arnota